

โปรดแก้คำผิด ใน ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์

(การนับบรรทัด ให้นับลงตั้งแต่บรรทัดบนสุด คือบรรทัดของเลขหน้า
ถ้ามี (จล) ให้นับขึ้นมาจากล่าง, เพื่อประหยัดเวลา.)

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
[๔]	๒	เรื่อง อหฺป	เรื่อง อิหฺป
[๗]	๗ (จล)	ข้างกัน	ข้างกัน
[๒๐]	๗	อุปริกษี	อุปะปริกษี
[๖๐]	๑ (จล)	บัจจัย	บัจจัย.
๖	๒ (จล)	แห่งผัสสะ	แห่งผัสสะ
๑๒	๑ (จล)	สตร	สูตร
๑๓	๓	ปฏิจจ	ปฏิจจ
	๘	มิจิตพยาบาทประทุษร้าย	มิจิตพยาบาท มีความ- คำริแห่งใจเป็นไปในทาง- ประทุษร้าย
	๒ (จล)	สตร	สูตร
๑๔	๑ (จล)	พิจารณา	พิจารณาเห็น
	๑ (จล)	ปฏิสัจฉิกุชติ	ปฏิสฉฉิกุชติ
๑๕	๘	มีอยู่	มีอยู่
	๓ (จล)	สิ่งนี้	สิ่งนี้
	๗ (จล)	สังยุคต์	สังยุคต์
๑๗	๘, ๑๐ (จล)	ที่เขา	ที่ภูเขา
๑๘	๑๐	โสตะ	โสตะ,

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๒๕	๒ (จล)	ตั้ง	ตั้ง.
๓๑	๑ (จล)	อยาย	อบาย
	๓ (จล)	แคว้นกูรุ,	แคว้นกูรุ.
๓๕	๒ (จล)	เป็นส่วนมาก	โดยตลอด
๔๑	๑๐	เมื่อสพายตนะเข้ามา ;	เมื่อสพายตนะเข้ามา
๔๓	๑ (จล)	เมือง	ใกล้เมือง
	๑ (จล)	๖๖	๑๖
๕๒	๑๖	/๑/	/๑๑๑/
	๑๘	ไม่รู้ว่	ไม่รู้
๕๓	๔ (จล)	ม.ม.	ม.ม.
	๗ (จล)	ปัจจุยตา	ปัจจุยตา-
๕๔	๓	ลำบากแก่เรา.	ลำบากแก่เรา”.
๕๗	๒ (จล)	สมถะ	สมณะ
๖๑	๖ (จล)	๕/๑๑๗๓	๕๑/๑๗๓
๗๒	๘ (จล)	ทั้งหลาย.	ทั้งหลาย
๗๓	๗ (จล)	ข้าแต่	“ข้าแต่
๗๕	๗	อย่างไร !	อย่างไร
๗๖	๔ (จล)	อัครัตต	อัครัตต
๘๓	๘ (จล)	เป็นธรรม	เป็นธรรมอัน
๘๒	๒ (จล)	มีปัญญา	มีปัญญาเครื่อง
๘๕	๓ (จล)	ภิกษุ	ท่านผู้มีอายุ
๘๖	๘	ทิมฺมรึ	ทิมฺมรึ-

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๕๗	๑ (จล)	จึง	จึง
๑๐๖	๕	ชัลลิกาโยค	ชัลลิกานุโยค
	๕ (จล)	ถึงกับ	ถึงกับว่า
๑๐๙	๒	โหดระ	โหดระ
	๑ (จล)	โหดระ	โหดระ
๑๑๐	๖ (จล)	โหดระ	โหดระ
๑๑๑	๗	โหดระ	โหดระ
๑๑๒	๒	“สัตว์ผู้เป็นอุปปาทิกะ	“สมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้ง
	๓	อกุศลกรรม	อกุศลกรรม-
	๗	อันสมณ	อันสมณ-
๑๓๑	๓	วิญญาน ;	วิญญาน.
๑๓๒	๖, ๑๑, ๑๖	อุปบั้งชะ	อุปบั้งชะ
๑๓๓	๗, ๑๒, ๑๖	อุปบั้งชะ	อุปบั้งชะ
๑๓๖	๗	อุปบั้งชะ	อุปบั้งชะ
	๗	อุปบั้งชะ	อุปบั้งชะ
	๘	ทิกุฐธรรม	ทิกุฐธรรม
	๔ (จล)	อุปบั้ง	อุปบั้ง
	๗ (จล)	อุปบั้ง	อุปบั้ง
	๑๗ (จล)	อุปบั้ง	อุปบั้ง
	๒๓ (จล)	อุปบั้ง	อุปบั้ง
๑๓๗	๕	กให้ติ	กให้ติ
	๕	อย่างหลัง	อย่างแรก

(๔)

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๑๓๙	๑๐ (จล)	เพราะมีกัณฑ์หา;	เพราะมีกัณฑ์หา
๑๔๐	๑๑	พียงชุก; เขาะ	พียงชุกเขาะ;
๑๔๑	๑ (จล)	เมือง	ใกล้เมือง
๑๔๓	๒ - ๓	โทษมิได้" (นฤติ นุไซ	โทษมิได้" (นฤติ นุไซ
	๑, ๔ (จล)	ไซ้เรา	ไซ้ของเรา
๑๔๔	๕, ๙, ๑๓	ไซ้เรา	ไซ้ของเรา
๑๕๙	๘ (จล)	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
๑๖๓	๒ (จล)	อัทธา,	อัทธา
๑๖๔	๓ (จล)	อสมมี	อสมมี
	๔ (จล)	มียู",	มียู"
๑๖๕	๙ (จล)	วิษขาย่อมเกิดขึ้น.	วิษขาย่อมเกิดขึ้น.
	๑๐ (จล)	เป็นสิ่ง	เป็นสิ่ง
๑๗๕	๑ (จล)	๑๐/๘๑๕๗	๑๐๘/๑๕๗
๑๘๔	๘ (จล)	บัญญัติ	บัญญัติ
๑๙๒	๑ (จล)	สคับริยธรรมของพระเจ้า	สคับริยธรรมของพระอริยเจ้า
๒๓๓	๗	เพราะมี.....ภพ;	เพราะมี.....ภพ
	๑๑	ซึ่งน้ำมัน	ซึ่งน้ำมันด้วย
	๑๑	พียงเติมน้ำมัน พียง	ไม่พียงเติมน้ำมัน ไม่พียง
๒๓๘	๘	อุสโสพหิ	อุสโสพหิ
	๙	วานี	วานี
๒๓๙	๗	ไค้กล่าว	ไค้ทรงกล่าว
๒๔๐	๗	โหมนัส	โหมนัส-

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๒๔๐	๑๑	จึงเขียน	จะเขียน
	๔ (จบ)	ชีวหา	ฆาน
๒๔๔	๔	เพราะผัสสะ	เพราะมีผัสสะ
๒๔๕	๕, ๑๓	อุสโสพหิ	อุสโสพหี
๒๕๐	๔	อุสโสพหิ	อุสโสพหี
	๕	วานี	วานี
	๑๓, ๒๐	วานี	วานี
๒๕๑	๔	วานี	วานี
๒๕๒	๑ (จบ)	ที่ เขตวัน	ที่เซทวัน
๒๕๘	๑๑	อวิชา	อวิชา
๒๖๐	๑๐	ในรูป,	ในวิญญาณ,
๒๖๓	๖, ๘	ทบแต่ง (ทั้ง ๒ แห่ง)	ปรับปรุง
๒๖๘	๑ (จบ)	กรุ	กรุ
๒๖๙	๑๐	จากคณหา	จากคณหา.
๒๗๑	๑๓	อิฐฐา	อิฐฐา
๒๗๔	๑ (จบ)	แห่งสัญญา	แห่งสัญญา
๒๗๘	๓ (จบ)	คุณวเศษ	คุณวิเศษ
๒๘๔	๑๐, ๒๐	ของทนเสย, (ทั้ง ๒ แห่ง)	ของทนเสย ;
๒๘๖	๔ (จบ)	ประณิกก็ตาม	ประณิกก็ตาม มีในที่- ไกลหรือในที่ใกล้ก็ตาม
๒๙๓	๗	แม็ธรรม	: แม็ธรรม
๒๙๔	๕ (จบ)	ไม่เที่ยงมีความ	ไม่เที่ยง มีความ

(๖)

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๒๙๔	๗ (จบ)	, แม่ธรรม	: แม่ธรรม
๓๐๖	๓ (จบ)	กึ่งนี้	” กึ่งนี้
๓๑๓	๕ (จบ)	โหมนัส	โหมนัส-
๓๑๔	๖ (จบ)	“สุรานี้เราตีมาแล้ว	“ความกระหายใน- สุรของเรานี้
๓๒๐	๘ (จบ)	วกเขปะ	วิกเขปะ
๓๒๑	๘	อโนท	อโนท-
๓๒๖	๑	ปฏิจ	ปฏิจ
	๓	กิจไร	สิ่งไร
๓๓๗	๗ (จบ)	สทตฎ	สทตฎ
๓๔๔	๑ (จบ)	วิญญาณ.	วิญญาณ ;
๓๔๘	๗-๘	คลายความ	ความคลาย
๓๕๓	๑๑	อันวยญาณ	อันวยญาณ
๓๕๕	๒	อันวยญาณ	อันวยญาณ
๓๕๖	๑๐	ในกาลนี้	ในกาลนั้น
๓๕๗	๒	อันวยญาณ	อันวยญาณ
๓๖๑	๕ (จบ)	ที่ ๑๑	๑๑
๓๖๕	๔	หามไต้	หามไต้
๓๗๐	๒	บัญญัติ	บัญญัติ-
๓๗๓	๑ (จบ)	๒๗๓	๓๗๓
๓๗๔	๓ (จบ)	อุปปริกษี	อุปปะปริกษี
๓๘๑	๕ (จบ)	ซึ่งจิต	ซึ่งจิต

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๓๘๖	๖	กำหนด เพราะกลาย- กำหนด;	กำหนด; เพราะกลาย- กำหนด
๓๘๐	๑๒	ทุกซ์;	ทุกซ์.
๓๘๒	๗	ไม่ได้ตัวย	ไม่ได้ตัวย,
	๑๔	ได้แล้วตัวย	ได้แล้วตัวย,
๓๘๙	๔ (จล)	พราหมณ์ เข้าถึง	พราหมณ์ ด้วยปัญญาอัน- ยิ่งเอง เข้าถึง
๔๐๐	๔ (จล)	พราหมณ์ เข้าถึง	พราหมณ์ ด้วยปัญญาอัน- ยิ่งเอง เข้าถึง
๔๐๑	๓ (จล)	พราหมณ์ เข้าถึง	พราหมณ์ ด้วยปัญญาอัน- ยิ่งเอง เข้าถึง
๔๒๓	๗ (จล)	ในอุปาทาน	ในอุปาทาน-
	๑๐ (จล)	" คังนี้;	' คังนี้";
	๑๑ (จล)	"คูก่อน	'คูก่อน
๔๒๕	๑๑-๑๒	หนอ; คังนี้	หนอ"; คังนี้ก็ติ
	๑ (จล)	เมือง	ใกล้เมือง
	๗ (จล)	สมุท	สมุทร
๔๒๖	๗	ชื่อโคตร	ชื่อ โคตร
	๑๓	อนาคท.	อติท.
	๓ (จล)	ย่อมพา	ล้วนพา
๔๒๗	๖ (จล)	"	'
	๗ (จล)	เมื่อ	เมื่อ

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๔๒๘	๘	คุกก่อน	... ฯลฯ ... คุกก่อน
	๖ (จล)	๔๘๕/	๔๘๐-๔๘๕/๔๔๗-
๔๓๐	๕ (จล)	?"	?
๔๓๖	๖	เหวมิน	เหมือน
๔๔๐	๔ (จล)	สมมา	สัมมา
๔๕๑	๓	จงสำคัญ	จงทำความเข้าใจ
	๖	อุปปริกษี	อุปปะปริกษี
	๗	เป็น	เป็นอุปปะปริกษี
๔๕๖	๔).)
๔๖๐	๒ (จล)	ความเห็น	การกล่าว
๔๖๖	๒ (จล)	ทบแต่ง	ปรับปรุง
๔๖๗	๓	ทบแต่ง	ปรับปรุง
๔๘๔	๑ (จล)	เสีย	เสีย.
๔๘๕	๔	ก็ออวย	ก็ออวย
	๘	จึงมุ่ง	ซึ่งมุ่ง
	๙	อันเป็น	จึงเป็น
๔๘๗	๕	ภิกษุผู้	บุคคลผู้
	๗	ภิกษุผู้	บุคคลผู้
๔๘๘	๕	เมื่อภิกษุ	เมื่อบุคคล
๔๙๒	๕ (จล)	ความเห็น	การกล่าว
๔๙๗	๒	แม้พวก	เป็นอันว่า แม้พวก
๕๐๕	๘ (จล)	;	(ขีตออก)

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๕๑๔	๖ (จล)	สพายตนะ,	สพายตนะ ;
๕๒๗	๑ (จล)	จะพอ	จะ (นึก) พอ
๕๒๘	๔	ความสุข	กามสุข
๕๒๙	๘	ก็ไม่พอ	ก็ไม่ (นึก) พอ
๕๕๒	๓	;	:
๕๕๓	๕	รู้โทษ	รู้โทษนั้น
๕๕๔	๗ (จล)	แห่งสัญ-	แห่งสัง-
๕๖๙	๖	อารम्म	อารัมม
๕๘๕	๖	ประพฤติ	ประพฤติธรรม
๕๙๕	๑๑ (จล)	คนเกิด	แดนเกิด
๕๙๖	๒ (จล)	ของอจเจท-	ของอจเจท-
๖๐๑	๔	มี ปรกติ	มีปรกติ
๖๐๓	๓	.	,
๖๑๒	๑ (จล)	เวทยิก บรรพต	เวทยิกบรรพต
๖๑๕	๗	มี ๒๔	มี ๒๓
๖๑๖	๒,๖ (จล)	“แม่ (ทั้ง ๒ แห่ง)	แม่
๖๒๐	๓ (จล)	พอดี	อย่าง
	๗ (จล)	“แม่	แม่
๖๓๗	๕ (จล)	กายด้วย ย่อม	กายด้วย, ย่อม
	๖ (จล)	ธรรมเป็นเครื่องตั้ง-	ย่อมตั้งตนไว้ในธรรม-
		มั่น ย่อมตั้งมั่น;	นั้น
๖๓๘	๑๑	(๑)	(๑) “

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๖๓๘	๒ (จล)	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น?	การตั้งตนไว้ในธรรม
	๒ (จล)	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น	การตั้งตนไว้ในธรรม
	๕ (จล)	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น	การตั้งตนไว้ในธรรม
	๖ (จล)	ไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น	ตนไว้ในธรรม
	๗ (จล)	ไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่อง- ตั้งมั่น (ประธาน)	ตนไว้ในธรรม
	๘ (จล)	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น	การตั้งตนไว้ในธรรม
๖๓๙	๓	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น	การตั้งตนไว้ในธรรม
	๔	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น- ก็ไม่พึงตั้งมั่น.	เขาก็ไม่พึงตั้งตนไว้- ในธรรม.
	๕	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น จึงตั้งมั่น ;	เขาจึงตั้งตนไว้ใน- ธรรม ;
	๖	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น.	การตั้งตนไว้ในธรรม.
๖๔๐	๘ (จล)	อตุตฺตํ	อตุตฺตํ
๖๔๓	๘	ท้าว	เท้า (ติน)
๖๔๕	๑๒ (จล)	กิติ) กิติ
๖๔๖	๕ (จล)	...	วลา
๖๕๑	๑ (จล)	สุทร	สุทร
	๔ (จล)	ประสพ	ประสพ
	๗ (จล)	แต่	แต่
๖๕๒	๒	ประสพ	ประสพ
๖๕๘	๑ (จล)	วรกทึ	วรกทึ

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๖๖๗	๑ (จบ)	อเจกัลส	อเจลกัส
๖๗๑	๓	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
	๒ (จบ)	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
๖๗๒	๑๑	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
๖๗๓	๙	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
๖๗๔	๗	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
	๕ (จบ)	ว่าไม่ใช่	ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่
๖๙๑	๑๑	บรรลุแล้ว กรุณ	บรรลุแล้ว แสวงหา- แล้ว กรุณ
๖๙๔	๑๐	กาลตาย	การตาย
๖๙๗	๑๑	ปริสภุมิ	ปริสภุมิ
๗๐๓	๗	บรรลุแล้ว กรุณ	บรรลุแล้ว แสวงหา- แล้ว กรุณ
๗๐๔	๑ (จบ)	ทศิย	ทศิย
๗๑๘	๗	อุปลกุชณ	อนุปลกุชณ
๗๒๖	๙ (จบ)	แห่งจต	แห่งจิต
๗๔๕	๗	เราว่า โลก	เราว่า ๑. โลก
๗๕๐	๑ (จบ)	มีรูป... มีอรป	มีรูป... มีอรูป
๗๖๘	๑๔	๑๐ หมวด	๑๐ หมวดย่อย
๗๗๐	๕ (จบ)	อยู่ตัง ^๕ น.	อยู่ตัง ^๕ น.
๗๗๑	๘	ภนาย	พนาย
๗๘๕	๔	ความ ^๕ น	ความ ^๕ ช ^๕ น

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๘๐๕	๔	๖	๕
๘๑๐	๑ (จบ)	(ไต่ยีน	(“ไต่ยีน
๘๑๒	๒	นั้นเที่ยว	ทั้งปวงนั้นเที่ยว
	๘	...บาทกุศลศา	...บาทกุศลศา
	๑ (จบ)	จิรวุ	จิรวุ
๘๑๕	๔	๕๗๖	๖๐๔
๘๓๗	๑๕ (แถบซ้าย)	ทิวฐิปาทาน	ทิวฐิปาทาน
๘๓๙	๕ (จบ)	ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น-	
		(ประธาน) ๖๓๘	(ชี้คออก)
๘๕๐	๑๒	อัปปฏิวานี	อัปปฏิวานี
๘๕๒	๕ (จบ)	๓๘๖	๓๖๘
๘๕๖	๔ (จบ, แถบซ้าย)	ภุกิ	ภุก
๘๖๘	๑๓ (จบ)	๗๑	๒๗๑
๘๗๑	๑๓	๑๙๕	๑๕๕
๘๗๗	๒	อุปะปริกษี	อุปะปริกษี
	๓	อุปะบั้งชะ	อุปะบั้งชะ
๘๘๑	๔	๔๑๔	๔๑๕
๘๘๒	๙ (จบ)	อัปปฏิวานี	อัปปฏิวานี
๘๘๖	๒	๓๓๗	๓๗๗
๘๘๘	๖	๒๑๗	๑๒๗
๘๙๕	๔	๔๒๗/	(ชี้คออก)
	๖	สอง	สอง ๓/

หน้า	บรรทัด	คำที่ผิด	แก้เป็น
๘๕๖	๑๓	คนผู้	คนช้
๘๐๑	๑๓	อนุปัตสน	อนุปัตสนา
๘๐๒	๕	ธรรม ๆ	ธรรม ฯลฯ
๘๐๓	๓ (จล)	๓๔๓	๓๔๒
๘๑๐	๒	อุปปริกษี	อุปปะปริกษี
๘๑๗	๔	เวมัตตา	เวมัตตทา
	๗	เวมัตตา	เวมัตตทา
๘๑๘	๕	ทิกฺขุฐัมม	ทิกฺขุฐัมม
๘๑๙	๖	อุปาทานียธรรม	อุปาทานียธรรม)
๘๒๐	๑๒ (จล)	๔๗๗	๔๗๖
๘๒๕	๓	เวมัตตา	เวมัตตทา
	๕	เวมัตตา	เวมัตตทา
๘๒๙	๒	“โลก”	โลก

ข้อแก้ไขเพิ่มเติม

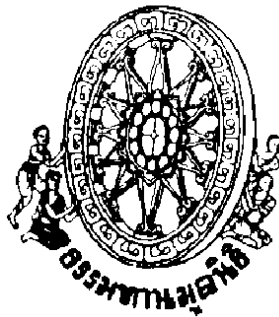
- ...(จุด ๓ จุด) ทุกๆ แห่งในหน้าที่ว่าด้วยกฎอภิปบ้จยจตา : หัวใจปฏิจสมุปบาท (คือ หน้า ๓, ๒๓, ๗๙, ๑๒๑, ๑๔๗, ๑๘๑, ๒๓๗, ๓๗๓, ๔๕๙, ๕๐๑, ๕๔๗, ๖๖๓, ๗๗๗, ๗๙๗) ก็เป็น ... ฯลฯ...
- หน้า ๕ ระหว่างบรรทัดที่ ๕ กับ ๖ เขียนวงเล็บและข้อความด้วยอักษรเล็กกลางหน้า ดังนี้ :-
(เรื่องนี้ นำมาใช้เป็นเรื่องนำ เพื่อการเริ่มเรื่องจากพระโอรส)
- หน้า ๑๖ บรรทัดที่ ๑ จากล่าง เขียนข้อความเพิ่มด้วยอักษรเล็กท้ายดังนี้ :-
รายละเอียดเกี่ยวกับการทรงสาธยาย ให้อุที่หน้า ๘๐๗ โดยหัวข้อว่า "แม้พระพุทธองค์ก็ทรงสาธยายปฏิจสมุปบาท".
- หน้า ๒๔๔ บรรทัดที่ ๒ จากล่าง แก้คำตัวจิ๋วในประโยคต่อไปนี้ เป็นตัวธรรมดา :-
"ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรมปริยายนี้แล้ว มิใช่หรือ?"
- หน้า ๒๗๖ บรรทัดที่ ๓ คำว่า อย่างนี้, ซึ่งเวมัต ก็เป็น อย่างนี้, ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัต
- หน้า ๒๗๗ บรรทัดที่ ๑๐ จากล่าง เขียนข้อความต่อจากบรรทัดนี้ไปว่า :-
ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้,
- หน้า ๒๘๕ ระหว่างบรรทัดที่ ๓ กับที่ ๔ เขียนเติมตรงกลางหน้า ด้วยอักษรเล็ก ดังนี้ :-
.... (ปฏิบัตินัย)....
- หน้า ๓๑๘ ระหว่างบรรทัดที่ ๔ กับที่ ๑๐ จากล่าง (แถบขวา) เขียนข้อความเพิ่มว่า :-
การตั้งตนไว้ในธรรม (ปราน) ๖๓๕
- หน้า ๓๓๗ บรรทัดที่ ๗ ถึงที่ ๑๐ จากบนสุด (แถบขวา) ทั้ง ๔ บรรทัดนี้แก้ไขเหลือ ๒ บรรทัดดังนี้ :-
"ที่ไม่มิโสภไม่มีฐิติ ไม่มีควมคืบคั้น" ๓๓๑/๓๓๒
- หน้า ๓๓๘ คำว่า ธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น ๖๓๕ ที่บรรทัดที่ ๕ กับ ๑๐ จากล่าง (แถบขวา) แก้เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การตั้งตนไว้ในธรรม ๖๓๕ แล้ว
ชื่อย้ายไปไว้ในระหว่างบรรทัดที่ ๕ กับ ๕ จากบน (แถบขวา)
- หน้า ๓๕๑ บรรทัดที่ ๑๒ - ๑๓ จากบน (แถบซ้าย) คำว่า ผู้ประเสริฐมีปัญญาชำนาญกิลเลส ๔๒/
๓๕๕/๓๕๗ ยี้ออกทั้ง ๒ บรรทัด
- หน้า ๓๖๗ ระหว่างบรรทัดที่ ๔ กับ ๕ จากล่าง (แถบซ้าย) เขียนข้อความเพิ่มว่า :-
เวมัตตตาแห่งทภัก ๒๗๑
- หน้า ๓๖๗ ระหว่างบรรทัดที่ ๓ กับ ๔ จากล่าง (แถบซ้าย) เขียนข้อความเพิ่มว่า :-
เวมัตตตาแห่งสัญญา ๒๗๐/๒๗๕

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโษลฐ์



ปฏิจสุมุปบาทจากพระโษฐ์

กองตำรวจคณะธรรมทาน
แปลและร้อยกรอง



ธรรมทานมูลนิธิ จัดพิมพ์ด้วยดอกผลทุนพระยาลัดพลีธรรม
ประคัลภ์

เป็นหนังสืออันดับที่สาม ในหนังสือชุด "ลัดพลีธรรมประคัลภ์
อนุสรณ์"

เป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๑ ของหนังสือนี้

จำนวน ๑,๕๐๐ ฉบับ

(ลิขสิทธิ์ไม่สงวนสำหรับการพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน,สงวนเฉพาะการพิมพ์จำหน่าย)

คณะกรรมการ ไชยา
จัดพิมพ์
พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง กันยายน ๒๕๒๑



ທະຫານ ສົງໄຫລີ ສະໂຮມ ປະທັລກີ

ออกมายังสื่อพิมพ์ทางโทรทัศน์ทางสถานีวิทยุ ในประเทศไทย, หากถึงขนาดที่ขอทราบ
มาตัวเพื่อรับใช้ทางประการหนึ่งก็แล้วแต่ในคราวออกทางรายการในเวลานั้น มา
ช่วยกันทำกันใหม่ในพระศาสนา ก็ไม่ยอม ดังปรากฏอยู่ในเอกสารฉบับหนึ่งที่
ส่งไป. ดับที่หน้าคณะกรรมมาธิการที่ปรึกษาทางแม่ "สหภาพมวลประชาชาติ" ทั้ง
โดยบุคคลและโดยองค์การแม่ที่ตามไปสืบละ. มีดังนี้คือ: ๑. ทนายแล้ว ที่จำไปได้
คดีธรรมใช้กันแล้วนี้ ตามนี้ละยไว้ ในฉบับนี้การรวมกันเข้า ของ สหภาพมวล
ประชาชาติ (เช่นเดียวกับ) เพื่อมีและอยู่เป็นอนุสรณ์ในเมื่อเรากล่าวถึงกันไปแล้ว.

ท่านทั้งหลายย่อมทราบใจอยู่แล้ว ว่าวิถีทางประจักษ์ในฉบับนี้การ
นั้น การเป็นอันได้ยอกันก็มีวิถีทางประจักษ์ ของกรรมมาธิการที่ปรึกษา
สภาธรรม ในทางที่รับก็เป็นกรรมมาธิการที่ปรึกษาธรรม เพื่อความดีของทางโดยธรรม
ของเสีย, วันนี้อย่างที่ให้ได้แก่กรรมมาธิการที่ปรึกษา, ขอร้องเป็น บัญชีส่วนที่ใส่
หรือเพื่อความดีเป็นอนุสรณ์ที่เพื่อชื่อแต่ตามตัวหนังสือ, เสียโดยเด็ดขาด. ดับ
นั้น ย่อมเป็นกรรมมาธิการที่ปรึกษาธรรมในพระพุทธศาสนา ที่ตรงตาม
ความประสงค์และจิตอาสาของทุกท่านแล้วนี้เป็นที่รัก ของทุกคน.

หนังสือที่พิมพ์ขึ้น ดับที่หน้านี้ ของนี้คือฉบับละ ๑,๐๐๐ ฉบับ, ๑.๐๐๐
ฉบับของจำนวนนั้น ละได้แจก หรือจ่าย ไปตามบุคคลหรือสถาบันที่สมควร
โดยในทางเช่นนี้ละ สมารถที่จะทราบทุกแห่ง หรือของที่เราทุกสิ่งหรือ,
ตลอดถึงทางสถาบัน ที่มีความสัมพันธ์กันอยู่ กับกรรมมาธิการที่ปรึกษาธรรมมา
กรรมมาธิการที่ปรึกษาธรรมที่โดยในทาง. ส่วนอีกประมาณครึ่งหนึ่งของนั้น ละได้จัด
จำหน่ายด้วยราคา ๑ บาท เพื่อผู้สนใจหรือผู้รับทราบนี้เป็นนักปฏิบัติผู้จริงจัง ในลิต
ตณะที่มีหนังสือธรรมมาธิการ, มีใช้สำหรับ, และถ้าไปได้ส่วนนี้ รวมทบทุนนี้ ขึ้น
ต่อไป เพื่อเป็นกรรม "รักกัน-สามัคคี" พร้อมกันไปในตัว.

ในที่สุดข้าพเจ้าขอถือโอกาสนี้ ขอขอบคุณทุกท่าน โปรดช่วยใช้หนังสือ
เล่มนี้ ให้ตรงกับความต้องการของทุกท่านแล้ว; ระวังใช้ด้วยดีตามขอบเขต
แล้วขอถือส่วนคุณให้ ทุกคราวที่ช่วยหนังสือนี้ใช้หรือ, แล้ว ขอความสามัคคี
ในใจ ที่ได้มีส่วนช่วยในกรรมมาธิการที่ปรึกษาธรรมนี้ เพราะหากว่าช่วยกันไปแล้วทุกท่าน.

ในกรุงเทพมหานคร, ไทย
๒๒ มกราคม ๒๕๑๓.

พุทธทาส โอภาส

การร้อยกรองและจัดทำหนังสือเล่มนี้

อุทิศ

เป็นถามพลีส แต่บรรดาพระอรหันต์สาวก

ของพระผู้มีพระภาคเจ้า

และ

เพื่อเป็นกำลังใจและแนวทาง แต่เพื่อนสัตว์ผู้ขุดค้นขุมทรัพย์

ใจความสำคัญ

เป็นการรวบรวมเรื่อง อทัปปัจจยตา ในส่วนของปฏิจจสมุปบาทมาอย่างครบถ้วน เพียงพอที่จะศึกษาเรื่อง ปฏิจจสมุปบาท อย่างชัดเจนถึงที่สุด ให้สมกับพระพุทธภาษิตที่ว่า “ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปบาทผู้นั้นเห็นธรรม, ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต” ดังที่ปรากฏอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว. นับเป็นการเห็นพระพุทธองค์ในภาษาธรรมซึ่งเกื้อกูลแก่การบรรลุมรรคผลนิพพาน เป็นอย่างยิ่ง.

-ผู้รวบรวม

มีปทานุกรมคำสำคัญ, ลำดับหมวดธรรม อยู่ท้ายเล่ม.

ปฏิบัติสมุปบาทจากพระโอรุ์

คำผิด

(คำผิดพิเศษ ขอให้รีบแก้ก่อนอ่าน)

หน้า	บรรทัด	คำผิด	แก้เป็น
๒๖	๔ (จากล่าง)	ความสั้นไป	ความสั้นไป ๆ
๘๒	๕ (จากบนสุด)	กำลัง	สามารถ
๘๖	๖ (จากบนสุด)	ความสั้นไป	ความสั้นไป ๆ
๑๐๑	๔ (จากบนสุด)	กำลัง	สามารถ
๑๑๕	๔ (จากล่าง)	กำลัง	สามารถ
๑๓๗	๔ (จากบนสุด)	อย่างหลัง	อย่างแรก
๓๕๒	๔ (จากบนสุด)	ความสั้นไป	ความสั้นไป ๆ
๕๓๓	๓ (จากบนสุด)	ความสั้นไป	ความสั้นไป ๆ

(ส่วนคำผิดธรรมดา มีอยู่ตอนสุดท้ายเล่ม)

อักษรย่อ

(เพื่อความสะดวกแก่ผู้ที่ยังไม่เข้าใจเรื่องอักษรย่อที่ใช้แทนชื่อคัมภีร์ ซึ่งมีอยู่โดยมาก)

มหาวิ.วิ.มหาวิมังค์ วินัยปิฎก	สตตก.อ. สัตตกนิบาต อังคุตตรนิกาย
ภิกขุณี.วิ. ภิกขุณีวิมังค์ "	อภุจก. อ. อภิภูทกนิบาต "
มหา.วิ.มหาวัคค์ "	นวก.อ. นวกนิบาต "
จุลล.วิ. จุลลวัคค์ "	ทสก.อ. ทสกนิบาต "
ปริวาร. วิ. ปริวารวัคค์ "	เอกาทสก.อ. เอกาทสกนิบาต "
สี. ที. สีลขันธวัคค์ ทีทนิกาย	ขุ. ขุ. ขุททกปาฐะ ขุททกนิกาย
มหา. ที. มหาวัคค์ "	ธ. ขุ. ธัมมบท "
ปา. ที. ปาฎิกวัคค์ "	อุ. ขุ. อุทาน "
มฺ. ม. มุลปัณณาสกั มัชฌิมนิกาย	อิติวุ.ขุ. อิติวุตตกะ "
ม.ม. มุลปัณณาสกั "	สุ. ขุ. สุตตนิบาต "
อุปริ.ม. อุปริปัณณาสกั "	วิมาน.ขุ. วิมานวัตถุ "
สคา. สั. สคาถวัคค์ สัญยุตตนิกาย	เปต.ขุ. เปตวัตถุ "
นิทาน.สั. นิทานวัคค์ "	เถร. ขุ. เถรคาถา "
ขนฺธ. สั. ขันธวารวัคค์ "	เถรี. ขุ. เถรีคาถา "
สพฺวา. สั. สพฺวาตนวัคค์ "	ชา. ขุ. ชาดก "
มหาร.สั. มหาวารวัคค์ "	มหานิ. ขุ. เถรีคาถา "
เอก. อ. เอกนิบาต อังคุตตรนิกาย	จุฬนิ.ขุ. จุฬนิทเทศ "
ทุก.อ. ทุกนิบาต "	ปฏิสม. ขุ. ปฏิสัมภิทามัคค์ "
ติก. อ. ติกนิบาต "	อปท. ขุ. อปทาน "
จตุกก. อ. จตุกกนิบาต "	พทุทว. ขุ. พทุทวงส์ "
ปญฺจก.อ. ปญฺจกนิบาติ "	จริยา. ขุ. จริยาปฏิก "
ฉกฺก. อ. ฉกฺกนิบาต "	

ตัวอย่างคำย่อ : ๑๔/๑๗๑/๒๔๕ ให้อ่านว่า ไตรปิฎก เล่มที่ ๑๔ หน้า ๑๗๑ บรรพที่ ๒๔๕

ไตรปิฎก = ไตรปิฎกฉบับบาลีสยามรัฐ ฉบับอนุสรณ์รัชกาลที่ ๗ ชุดพิมพ์ครั้งแรก

ท. = ทั้งหลาย ปฏิจจฯ = ปฏิจจสมุปปาท พุ. โธ. = พุทธประวัติจากพระโอษฐ์

คำปรารภ

เนื่องในการจัดพิมพ์หนังสือชุดธรรมโฆษณ เรื่องปฏิจจสมุปปาทจากพระโษษฐ์.

หนังสือเล่มนี้ จัดพิมพ์ขึ้นด้วยเงินดอกผลของทุน “ลัดพลีธรรมประคัลภ์” และเงินที่ได้รับคืนมาจากการจำหน่ายหนังสือชุดจากพระโษษฐ์ต่าง ๆ ที่จัดจำหน่ายในรูปเอกุศลเป็นกำไร เพื่อนำมาจัดพิมพ์หนังสือชุดนั้นสืบต่อไป ตามระเบียบที่วางไว้เพื่อกำหนดนี้, เป็นการสร้างหนังสือชุดนี้ ขึ้นไว้ในพระพุทศศาสนา ตามที่เห็นว่ายังขาดอยู่, หวังว่าจะเป็นที่พอใจ และได้รับการอนุโมทนา จากท่านทั้งหลายโดยทั่วกัน.

หนังสือเล่มนี้ จัดเข้าในชุดพระไตรปิฎกแปลไทย เลขประจำเล่มอันดับ ๔ เป็นลำดับที่ ๒๙ แห่งการพิมพ์ออกในชุดออกโฆษณ. เนื่องจากมีความหนา ๒ เท่าของหนังสือเล่มอื่น ๆ ราคาที่จำหน่ายของส่วนที่ต้องส่วนที่ต้องจำหน่ายจึงเป็น ๒ เท่าของราคาหนังสือเล่มอื่นในชุดเดียวกัน

หนังสือเล่มนี้ จะช่วยให้คำบรรยายชุดโอสราเรตัพพธรรม เรื่อง “หลักปฏิบัติเพื่อการดับทุกข์โดยย่อให้กระแสนแห่งปฏิจจสมุปปาทเกิดขึ้นได้” ซึ่งบรรยายเมื่อ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๑๔ มีประโยชน์ถึงที่สุด. ขอให้ผู้ศึกษา นำไปศึกษาประกอบกับคำบรรยายเรื่องนั้น. อีกทางหนึ่งจะช่วยให้สำเร็จประโยชน์โดยสมบูรณ์ ในการที่จะศึกษาและปฏิบัติตามพระพุทศภาษิต ที่ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต, ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปฏิจจสมุปปาท, ผู้ใดเห็นปฏิจจสมุปปาท ผู้นั้นเห็นธรรม” ดังนั้น. โดยที่แท้แล้ว เรื่องปฏิจจสมุปปาท ก็คือเรื่องการเกิดและการดับแห่งความทุกข์ เป็นเรื่องตัวแท้ของพุทศศาสนาโดยตรง ซึ่งผู้ศึกษาจะทราบได้เองจากข้อความหลายตอน แห่งหนังสือเล่มนี้.

หนังสือเล่มนี้ พิมพ์ขึ้นด้วยทุน “ลัดพลีธรรมประคัลภ์” ดังที่กล่าวแล้วว่าข้างต้น, คณะผู้จัดทำและจัดพิมพ์ ขออุทิศส่วนกุศลแก่ พระยาลัดพลีธรรมประคัลภ์ ผู้ล่วงลับไปแล้วเป็นพิเศษ ซึ่งผู้ที่ได้รับประโยชน์จากหนังสือเล่มนี้ คงจะรู้สึกอนุโมทนา โดยทั่วกัน.

ธรรมทานมูลนิธิ

เจ้าพรราชา

๒๐ กรกฎาคม ๒๕๒๑

แถลงการณ์คณะผู้จัดทำ

หนังสือเล่มนี้ มีขนาดใหญ่มากพอที่จะสะกดความรู้สึกของผู้ที่ได้เห็นบ้าง ไม่มากก็น้อย และทำให้คิดว่า เรื่องเกี่ยวกับปฏิจจสมุปปาตนี้ ทำไมจึงมากถึงอย่างนี้, และนี่จัดทำขึ้นมาด้วยความประสงค์อย่างไรกัน. คณะผู้จัดทำ ขอแถลงให้ทราบดังต่อไปนี้:-

ผู้ที่ได้อ่านหนังสือเล่มนี้ตลอดแล้ว จะเห็นได้ทันทีว่า ทั้งหมดนี้ เป็นเรื่องเกี่ยวกับความทุกข์และความดับทุกข์ไปทั้งนั้น และเนื่องกับพระพุทธภษิตที่ตรัสว่า “ภิกษุ ท! ก่อนแต่นี้ก็ดี บัดนี้ก็ดี ตถาคตบัญญัติ (เพื่อการสอน) เฉพาะเรื่องความทุกข์ กับความดับแห่งทุกข์เท่านั้น” ดังนี้; ดังนั้นจึงเป็นอันว่า เป็นเรื่องที่พระองค์ทรงประสงค์ที่จะสั่งสอนนั่นเอง. ข้อที่พระองค์ตรัสว่า ธรรมที่ตรัสรู้ เท่ากับใบไม้ทั้งป่า แต่ที่นำมาสอนนั้นเท่ากับใบไม้กำมือเดียวนั้น โดยพฤติณัยแล้ว เรื่องปฏิจจสมุปปาต ทั้งหมดนี้ ก็คือใบไม้กำมือเดียว ดังที่กล่าวมานั้น; เรียกอีกอย่างหนึ่งก็คือ “อริยสัจโดยสมบูรณ”.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบว่า เรื่องอันเกี่ยวกับปฏิจจสมุปปาตเหล่านี้ เป็นเรื่องที่ถูกทอดทิ้ง จมอยู่ในพระไตรปิฎก ไม่มีใครคอยหยิบยกเอามาบอกกล่าวสั่งสอน รู้สึกเป็นที่น่าสลดใจ, เนื่องจากเป็นเรื่องที่เข้าใจยาก, แปลยาก แปลออกมาแล้วก็ยังเอาใจความไม่ค่อยจะได้ นำเข้าแก่การศึกษาในรูปแบบธรรมดา จึงถูกละเลยมองข้ามไปตลอดเวลา ทำให้จมนิ่งอยู่ในพระไตรปิฎกส่วนที่ไม่ค่อยมีใครสนใจ, ทั้งที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา ที่ทรงประสงค์ให้สนใจศึกษาในฐานะเป็น จุดตั้งต้นของพรหมจรรย์ ดังที่ปรากฏอยู่ที่หน้า๒๓๙ แห่งหนังสือเล่มนี้แล้ว.

การทำหนังสือเล่มนี้ เป็นงานหนักเกินไปสำหรับข้าพเจ้าผู้อยู่ในวัยชรา ที่จะทำตามลำพังผู้เดียวได้ แต่ก็ทำสำเร็จไปด้วยความช่วยเหลือร่วมมือของเพื่อนสหพรหมจารีผู้อยู่ในวัยหนุ่ม ช่วยเปิดสำรวจหน้าพระไตรปิฎกอย่างทั่วถึง เพื่อรวบรวมเอาข้อความที่เกี่ยวกับกับเรื่องนี้มา ให้ข้าพเจ้าคัดลอก ร้อยกรองและปรับปรุงสำนวนคำแปล เพื่อให้สำเร็จประโยชน์ดังที่เห็นอยู่ในรูปแห่งหนังสือเล่มนี้. ท่านผู้ได้รับประโยชน์จากหนังสือนี้ จงได้ออนุโมทนาและขอบคุณภิกษุผู้เหน็ดเหนื่อยเหล่านั้น โดยเฉพาะ ธรรมวิจิตโต ภิกษุ ซึ่งได้ช่วยเหลือมาตั้งแต่ต้น จนกระทั่งการทำสารบัญ และปะทานุกรม ทำเล่ม ด้วยเพื่อร่วมงานอีกบางคน ในหน้าที่ดีพิมพ์ต้นฉบับ.

ข้าพเจ้ามีประณิธานอยู่ว่า ขอให้คำว่า “อิทัปปัจจยตา” และ “ปฏิจจสมุปปาต” ได้กลายมาเป็นคำที่ติดอยู่ที่ริมฝีปากของพุทธบริษัท ในการพูดประจำวัน สมกับที่เรื่องนี้เป็นทั้งเนื้อตัวและหัวใจของพุทธศาสนา หรือเป็นองค์สมเด็จพระศาสนา ที่จะยังประทับอยู่กับพุทธบริษัททั้งหลาย หลังจากที่ทรงล่วงลับไปแล้วโดยพระวรกาย, ตลอดกาลนาน.

อ.ป. ในนามกองตำราแห่งคณะธรรมทาน

โมกขพลาราม, ไชยา

๒๔ สิงหาคม ๒๕๒๑

[๘]

บทนำ

ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบ ก่อน
เกี่ยวกับปฏิจจสมุปบาท

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิเสธสมุปปาท.

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทั อูปปชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปปาทจากกพระโอษฐ์ บทนำ
ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับปัจจุสมุปปาท
(มี ๘ เรื่อง)

มีเรื่อง : สังคีติกจารย์เล่าเรื่องการทรงพิจารณาปัจจุสมุปปาทหลังการตรัสรู้
--สิ่งที่เรียกว่าปัจจุสมุปปาท--เห็นปัจจุสมุปปาทคือเห็นพระพุทธรองค์-- ปัจจุ-
สมุปปาทคืออริยญาณธรรม--คนเราจิตยุ่งเพราะไม่รู้ปัจจุสมุปปาท--ปัจจุสมุปปาท
เป็นชื่อแห่งทางสายกลาง--ทรงแนะนำอย่างยิ่งให้ศึกษาเรื่อง ปัจจุสมุปปาท--คนเรา
ไม่ปรินิพพานในทิวฏฐธรรมเพราะไม่สามารถตัดกระแสแห่งปัจจุสมุปปาท.

ปัจฉิมมุขปาฐจากพระโขนง

บทนำ

ว่าด้วย เรื่องที่ควรทราบก่อนเกี่ยวกับปัจฉิมมุขปาฐ

สังคีติกาจารย์เล่าเรื่อง

การทรงพิจารณาปัจฉิมมุขปาฐ หลังการตรัสรู้

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าผู้มีพระภาค ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ยังประทับอยู่ที่
โคนแห่งไม้โพธิ์ ใกล้เคียงแม่น้ำเนรัญชรา ในเขตตำบลอุรุเวลา. ครั้งนั้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ประทับนั่งด้วยบัลลังค์อันเดียว ตลอดเจ็ดวัน ที่โคนแห่งไม้โพธิ์
เสวยวิมุตติสุข.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมณสิการซึ่งปัจฉิมมุขปาฐ
โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี ดังนี้ :-

^๑ มหา.วิ.๔/๑/๑; ยังมีที่มาไม่ที่อื่นอีก เช่นในโพธิสูตรที่ ๑,๒,๓, แห่งโพธิวรรค อ.ช. ๒๕/๗๓/๓๘.

“เพราะมีอริชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;

เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;

เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;

เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;

เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;

เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;

เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อูปาทาน;

เพราะมีอูปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;

เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัส-
อูปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งอริชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความ
ดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาณ;

เพราะมีความดับ แห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป;

เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;

เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;

เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;

เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;

เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;
เพราะมีความดับ แห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้”, ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกอย่างนี้แล้ว
ได้ทรงเปล่งอุทานขึ้น ในขณะนั้น ว่า :-

“เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่;
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมหายไป
เพราะพราหมณ์นั้น รู้ทั่วถึงธรรม พร้อมทั้งเหตุ”, ดังนี้.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมณสิการซึ่งปฏิจจสมุปบาท
โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ดังนี้ ว่า :-

“เพราะมีอริชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
 เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
 เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
 เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
 อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือ แห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมี
 ความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาน ;
 เพราะมีความดับ แห่งวิญญาน จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
 เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสพายตนะ;
 เพราะมีความดับ แห่งสพายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
 เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
 เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;
 เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
 เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
 เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้” , ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกลักษณะนี้แล้ว ได้ทรง
เปล่งอุทานนี้ขึ้น ในขณะนั้น ว่า :-

“เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่;
เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมหายไป
เพราะพราหมณ์นั้น ได้รับแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยธรรม ท.”, ดังนี้.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงกระทำมนสิการซึ่งปัจจุจสมุปบาท
โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปัจจุจยามแห่งราตรี ดังนี้ ว่า :-

“เพราะมีอวิชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส -
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือ แห่งวิชานี้ นั่นเทียว,
จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาน;
เพราะมีความดับ แห่งวิญญาน จึงมีความดับ แห่งนามรูป;
เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;
เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;
เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;
เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาติ นั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะ-
โหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้”, ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีความรู้สึกลักษณะนี้แล้ว ได้ทรง
เปล่งอุทานนี้ขึ้น ในขณะนั้น ว่า :-

“เมื่อใดเวย ธรรมทั้งหลาย เป็นของแจ่มแจ้ง
แก่พราหมณ์ ผู้มีความเพียร เพ่งพินิจอยู่;
เมื่อนั้นพราหมณ์นั้นย่อมแผดเผามารและเสนาให้สิ้นไปอยู่
เหมือนพระอาทิตย์ (ขจัดมืด) ยังอากาศให้สว่างอยู่ ฉะนั้น”, ดังนี้.

สิ่งที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ให้ตั้งใจฟังแล้ว ได้ตรัสข้อความเหล่านี้ว่า :-

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ปฏิจจสมุปบาท แก่พวกเธอทั้งหลาย, พวกเธอทั้งหลายจงฟัง ปฏิจจสมุปบาท นั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าว บัดนี้”.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส ถ้อยคำเหล่านี้ว่า :-

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อะไรเล่า ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! :

เพราะมีอริชชา	เป็นปัจจัย	จึงมี	สังขารทั้งหลาย.
เพราะมีสังขาร	เป็นปัจจัย	จึงมี	วิญญาน;
เพราะมีวิญญาน	เป็นปัจจัย	จึงมี	นามรูป;
เพราะมีนามรูป	เป็นปัจจัย	จึงมี	สพายตนะ;
เพราะมีสพายตนะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	เวทนา;
เพราะมีเวทนา	เป็นปัจจัย	จึงมี	ตัณหา;
เพราะมีตัณหา	เป็นปัจจัย	จึงมี	อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน	เป็นปัจจัย	จึงมี	ภพ;
เพราะมีภพ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ชาติ;

^๑ สุตตที่ ๑ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๑/๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะมีชาติ เป็นปัจฉัย, ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ปฏิจสุมุปบาท.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือ แห่งวิชชา^๑นั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับ แห่งสังขาร จึงมีความดับ แห่งวิญญาน;

เพราะมีความดับ แห่งวิญญาน จึงมีความดับ แห่งนามรูป;

เพราะมีความดับ แห่งนามรูป จึงมีความดับ แห่งสฬายตนะ;

เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ แห่งผัสสะ;

เพราะมีความดับ แห่งผัสสะ จึงมีความดับ แห่งเวทนา;

เพราะมีความดับ แห่งเวทนา จึงมีความดับ แห่งตัณหา;

เพราะมีความดับ แห่งตัณหา จึงมีความดับ แห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับ แห่งอุปาทาน จึงมีความดับ แห่งภพ;

เพราะมีความดับ แห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ;

เพราะมีความดับ แห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัส
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้", ดังนี้.

เห็นปฏิจสุมุปบาท คือเห็นพระพุทธรองค^๑

พระสารีบุตรได้กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลายว่า :-

“ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้แล้วอย่างนี้ว่า ‘ผู้ใด
เห็นปฏิจสุมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็น

^๑ มหาหัตถิปโตปมสูตร ม.ม.๑๒/๓๕๙, ๓๖๐/๓๔๖.

ว่าด้วยเรื่องที่ต้องทราบก่อนของปัจจุจ ๕

ปฏิจจสมุปบาท'. (โย ปฏิจจสมุปบาทํ ปสฺสติ, โส ธมฺมํ ปสฺสติ; โย ธมฺมํ ปสฺสติ, โส ปฏิจจสมุปบาทํ ปสฺสติ).....”..^๑

อย่าเลย วักกสิ! ประโยชน์อะไร ด้วยการเห็นกายเน่านี่. ดูก่อนวักกสิ! ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นเห็นเรา; ผู้ใดเห็นเรา, ผู้นั้นเห็นธรรม. ดูก่อนวักกสิ! เพราะว่า เมื่อเห็นธรรมอยู่ ก็คือเห็นเรา; เมื่อเห็นเราอยู่ ก็คือเห็นธรรม.....^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้ภิกษุจับชายสังฆาฏิ เดินตามรอยเท้าเราไปข้างหลังๆ, แต่ถ้าเขอนั้นมากไปด้วยอภิขณา มีกามราคะกล้า มีจิตพยาบาทประทุษร้าย มีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่เป็นสมาธิ แกว่งไปแกว่งมา ไม่สำรวจอินทริย์ แล้วไชร้; ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ไกลจากเรา แม้เราก็อยู่ไกลจากภิกษุนั้น โดยแท้. เพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะว่าภิกษุนั้น ไม่เห็นธรรม : เมื่อไม่เห็นธรรมก็ชื่อว่าไม่เห็นเรา (ธมฺมํ ทิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ น ปสฺสติ : ธมฺมํ อปสฺสนฺโต มํ น ปสฺสติ)...[แล้วได้ตรัสไว้โดยนัยตรงกันข้ามจากภิกษุนี้คือตรัสเป็นปฏิปักขนัย โดยนัยว่า แม้จะอยู่ห่างกันร้อยโยชน์ ถ้ามีธรรม เห็นธรรม ก็ชื่อว่า เห็นพระองค์ (ธมฺมํ ทิ โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปสฺสติ: ธมฺมํ ปสฺสนฺโต มํ ปสฺสติ)].^๓

ปฏิจจสมุปบาท คืออริยญาณธรรม (สิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ)^๔

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อริยญาณธรรม เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี
แทงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า?

^๑ มหาหัตถิปโตปมสูตร ม.ม.๑๒/๓๕๙, ๓๖๐/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.
^๒ วักกสิสูตร ฌวรรค มัชฌิมปิณฑนสํกฺขนฺธ. ส.๑๗/๑๔๖-๗/๒๑๖, ตรัสแก่พระวักกสิ ที่กุมภการนิเวสน์.
^๓ สูตรที่ ๓ ปัญจมวรรค ดิกนิบาต อิติวุ. ๒๕/๓๐๐/๒๗๒.
^๔ สูตรที่ ๒ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๘๕/๑๕๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน;
สูตรที่ ๑ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๘๔/๑๕๔, สูตรที่ ๒ อุปาสกวรรค ทสก. อ. ๒๔/ ๑๙๗/๙๒; ตรัส
แก่นาถปิณฑกคหบดี ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกในกรณีนี้ ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย^๑ เป็นอย่างดี ซึ่งปัจจุสมุปบาทนั้นเทียว ดังนี้ว่า “ด้วยอาการอย่างนี้ : เมื่อสิ่งนี้มี, สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นของสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้ย่อมไม่มี; เพราะความดับไปของสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป, สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ :-

เพราะมีอวิชชา	เป็นปัจจัย	จึงมี	สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร	เป็นปัจจัย	จึงมี	วิญญูณ;
เพราะมีวิญญูณ	เป็นปัจจัย	จึงมี	นามรูป;
เพราะมีนามรูป	เป็นปัจจัย	จึงมี	สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	เวทนา;
เพราะมีเวทนา	เป็นปัจจัย	จึงมี	ตัณหา;
เพราะมีตัณหา	เป็นปัจจัย	จึงมี	อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน	เป็นปัจจัย	จึงมี	ภพ;
เพราะมีภพ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัยชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. (ต่อไปได้ตรัสปัจจุสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารไปจนจบ). ”

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยญายธรรมนี้แล เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แหวงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา.

^๑ คำว่า “ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย” นี้ ในสูตรที่ ๒ แห่งอุปสกวรรค ทสก. อ. ๒๔/๑๙๗/๙๒ ใช้คำว่า “ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์” (ปฏิสณฺุจฺจติ).

คนเราจิตยุ่ง เพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท^๑

ดูก่อนอานนท์! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปฏิจจสมุปบาทนี้, (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิง เหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามฤชชะ และหญ้าปัพพะชะ อย่างนี้; ย่อมไม่ลวงพันซึ่งสังสาระ ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาต ไปได้.

ปฏิจจสมุปบาท เป็นชื่อแห่งทางสายกลาง^๒

ดูก่อนกัจจานะ! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฏฐิว่า “สิ่งทั้งปวง มีอยู่” ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด” (มิใช่ทางสายกลาง) ที่หนึ่ง; คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วย ทิวฏฐิว่า “สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่” ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด (มิใช่ทางสายกลาง) ที่สอง ดูก่อนกัจจานะ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า :-

^๑สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, มหานิทานสูตร มหา.ที. ๑๐/๖๕/๕๗; ตรัส แก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

^๒สูตรที่ ๕ ออาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๒๑/๔๔, ตรัสแก่พราหมณ์กัจจานโคตร ที่เซตวัน; สูตรที่ ๗ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๙๑/๑๗๓, ตรัสแก่ชาณุสโสณิพราหมณ์ ที่เซตวัน.

“คำว่า “ส่วนสุด” ในกรณีอย่างนี้ หมายถึงทิวฏฐิหรือความคิดเห็นที่แล่นไปสุดเหวี่ยง ในทิศทางใด ทางหนึ่ง; มีลักษณะเป็นความสำคัญมั่นหมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตน หรือตรงกันข้าม. ส่วนพระ ผู้มีพระภาคเจ้า ทรงมีหลักธรรมของพระองค์ ที่ไม่แล่นไปสุดเหวี่ยงหรือสุดโต่งอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ตรัสลง ไปในลักษณะที่เป็นวิทยาศาสตร์ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” ในลักษณะที่ ททยอย ๆ กันไป ไม่มีสิ่งใดเกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง; ดังนั้นจึงไม่มีทิวฏฐิว่า “สิ่งทั้งปวงมีอยู่” หรือว่า “สิ่งทั้งปวงไม่มี”.

“เพราะมีอริชชา เป็นปัจจัย จึงมี สังขารทั้งหลาย;
 เพราะมีสังขาร เป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ;
 เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมี นามรูป;
 เพราะมีนามรูป เป็นปัจจัย จึงมี สฬายตนะ;
 เพราะมีสฬายตนะ เป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะ เป็นปัจจัย จึงมี เวทนา;
 เพราะมีเวทนา เป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา;
 เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมี อุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทาน เป็นปัจจัย จึงมี ภพ;
 เพราะมีภพ เป็นปัจจัย จึงมี ชาติ;
 เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. (แล้วทรงแสดงปัจจุสมุปบาทฝ่ายนิโรธวารไปจนจบ)”.

ทรงแนะนำอย่างยิ่ง ให้ศึกษาเรื่องปัจจุสมุปบาท^๑

(เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสาธยายปัจจุสมุปบาท อยู่ลำพังพระองค์เดียว, ภิกษุรูปหนึ่ง
ได้แอบเข้ามาฟัง, ทรงเหลือบไปพบเข้า แล้วได้ตรัสว่า :-

ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรมปริยายนี้แล้วหรือ?

“ได้ยินแล้ว พระเจ้าข้า!”

^๑สูตรที่ ๕ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๙๐/๑๖๘; สูตรที่ ๑๐ โยคักขมิวรรค สฬายตนะ-
สังยุตต์ สฬ.ส.๑๘/๑๑๓/๑๖๔.

ดูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอา (อุคฺคณฺหาหิ) ธรรมปริยายนี้ไป.
ดูก่อนภิกษุ! เธอจงเล่าเรียน (ปริยาปุณฺหาหิ) ธรรมปริยายนี้.
ดูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงไว้ (ธาทฺเวหิ) ซึ่งธรรมปริยายนี้.
ดูก่อนภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่ง
พรหมจรรย์.

คนเราไม่ปรินิพพานในทิวฏฐธรรม เพราะไม่สามารถตัดกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท^๑

ทำวสัฏกะได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! อะไรหนอ
เป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ไม่ปรินิพพานในทิวฏฐธรรม?
และอะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ปรินิพพานในทิวฏฐธรรม
(คือทันเวลา, ทันคว้น, ไม่ต้องรอเวลาข้างหน้า) พระเจ้าข้า?”

^๑ สุตฺรที่ ๕ โลกกามคุณวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๒๘/๑๗๘, ตริสแก่ทำวสัฏกะที่ภูเขาคิชฌกูฏ.
สุตฺรที่ ๖ โลกกามคุณวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๒๗/๑๘๑, ตริสแก่ปัญจสิขคันธัพพ
บุตรที่ภูเขาคิชฌกูฏ.
สุตฺรที่ ๑ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๓๗/๑๙๑, ตริสแก่อุคคคหบดีชาวเมืองเวสาลีที่
ภูฏาคารศาลา ปามหาวัน.
สุตฺรที่ ๒ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๓๘/๑๙๓, ตริสแก่อุคคคหบดีชาวบ้านหัตถิคาม ที่
บ้านหัตถิคาม.
สุตฺรที่ ๓ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๓๙/๑๙๔, ตริสแก่อุคคคหบดีที่ปาวาริกัมพวัน
สุตฺรที่ ๔ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๔๓/๑๙๙, ตริสแก่โสณคหบดีบุตรที่เวฬุวัน.
สุตฺรที่ ๘ คหปติวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๔๖/๒๐๓, ตริสแก่ณกุลปิคคหบดีที่โสภณวัน.

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! รูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักขุมีอยู่, เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุยอมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่งรูปนั้น แล้วไซ้, เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ กะรูปนั้น, วิญญานนั้นอันค้นหาในอารมณฺ์คือรูปอาศัยแล้ว ย่อมมีแก่เธอนั้น; วิญญานนั้น คืออุปาทาน.^๑ ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน.

(ในกรณีแห่งเสียงที่จะพึงรู้สึกด้วยโศตระ, กลิ่นที่จะพึงรู้สึกด้วยฆานะ, รสที่จะพึงรู้สึกด้วยชิวหา, สัมผัสทางผิวหนังที่จะพึงรู้สึกด้วยกาย (ผิวกายทั่วไป); ก็มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความในกรณีแห่งรูปที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักขุ ดังที่กล่าวแล้วข้างบน ทุกตัวอักษร; ต่างกันเพียงชื่อแห่งอายตนะแต่ละอายตนะเท่านั้น; ในที่นี้จะยกข้อความอันกล่าวถึงธัมมารมณฺ์เป็นข้อสุดท้าย มากล่าวไว้อีกครั้งดังต่อไปนี้ :-)

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ธัมมารมณฺ์ทั้งหลายที่จะพึงรู้สึกด้วยมโน มีอยู่, เป็นธัมมารมณฺ์ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุยอมเพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่งธัมมารมณฺ์นั้น แล้วไซ้, เมื่อภิกษุนั้น เพลิดเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ กะธัมมารมณฺ์นั้น, วิญญานนั้นอันค้นหาในอารมณฺ์คือธัมมารมณฺ์ อาศัยแล้ว ย่อมมีแก่เธอนั้น; วิญญานนั้นคืออุปาทาน. ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีอุปาทาน ย่อมไม่ปรินิพพาน.

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! นี้แลเป็นเหตุ นี้เป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ไม่ปรินิพพานในทิฏฐธรรม.

^๑ วิญญานในที่นี้ หมายถึง มโนวิญญาน ที่รู้สึกต่อความเพลิดเพลินและความมัวเมาในรูปนั้น; ไม่ใช่จักขุวิญญานที่เห็นรูปตามธรรมดา.

(ฝ่ายปฏิบัติขันธ์)

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! รูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักขุ มีอยู่, เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุยอมไม่เพ็ดเพลินไม่พรั่าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ ซึ่งรูปนั้น แล้วไซ้, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพ็ดเพลิน ไม่พรั่าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ กะรูปนั้น, วิญญาณนั้นอันค้นหาในอารมณ์คือรูปอาศัยแล้ว ย่อมไม่มีแก่เธอ นั้น; วิญญาณที่จะเป็นอุปาทาน ย่อมไม่มี ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปริญพพาน.

(ในกรณีแห่งเสียงที่จะพึงรู้ด้วยโสต, กลิ่นที่จะพึงรู้ด้วยฆานะ, รสที่จะพึงรู้ด้วยชิวหา, สัมผัสทางผิวหนังที่จะพึงรู้สีกด้วยกาย (ผิวกายทั่วไป); ก็มีข้อความอย่างเดียวกันกับข้อความในกรณีแห่งรูปที่จะพึงรู้ได้ด้วยจักขุ ดังที่กล่าวแล้วข้างบน ทุกตัวอักษร; ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งอายตนะแต่ละอายตนะเท่านั้น; ในที่นี้จะยกข้อความอันกล่าวถึงธัมมารมณเป็นข้อสุดท้าย มากกล่าวไว้อีกครั้ง ดังต่อไปนี้ :-)

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ธัมมารมณทั้งหลายที่จะพึงรู้สีกด้วยมโน มีอยู่, เป็นธัมมารมณที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่เข้าไปอาศัยแห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด; ถ้าหากว่า ภิกษุยอมไม่เพ็ดเพลิน ไม่พรั่าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ ซึ่งธัมมารมณนั้น แล้วไซ้, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพ็ดเพลิน ไม่พรั่าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ กะธัมมารมณนั้น, วิญญาณนั้นอันค้นหาในอารมณ์คือธัมมารมณอาศัยแล้ว ย่อมไม่มีแก่เธอ นั้น; วิญญาณที่จะเป็นอุปาทาน ย่อมไม่มี. ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! ภิกษุผู้ไม่มีอุปาทาน ย่อมปริญพพาน.

ดูก่อนท่านผู้เป็นจอมแห่งเทวดาทั้งหลาย! นี้แลเป็นเหตุ นี้เป็นปัจจัย ที่ทำให้สัตว์บางพวกในโลกนี้ ปริญพพานในทิฏฐธรรม, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เป็นที่น่าสังเกตว่า การทูลถามถึงการปรินิพพานในปัจจุบันเช่นนี้ เป็นเรื่องที่ทูลถามโดยคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนทั้งนั้น ทั้งที่เป็นเทวดาและมนุษย์; ยังไม่พบที่ทูลถามโดยภิกษุเลย (นอกจากใน จตุกก.อ.๒๑/๒๒๖/๑๗๙, ซึ่งพระอานนที่ได้ถามเรื่องนี้กะพระสารีบุตร); ชะรอยว่าเรื่องนี้จะเป็นที่แจ่มแจ้งแก่ภิกษุทั้งหลายแล้ว หรืออย่างไรกันแน่ เป็นเรื่องที่ควรจะช่วยกันนำไปวินิจฉัยดู. อนึ่ง สิ่งที่เรียกว่า ปรินิพพาน นั้น คือการสิ้นสุดแห่งกระแสของปฏิจสมุปปาท นั่นเอง.

บทนำ จบ

หมวด ๑

ว่าด้วย ลักษณะ – ความสำคัญ - วัตถุประสงค์
ของเรื่องปฏิจจสมุปบาท

กฎอภิปัจจยตา: หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสุมี สติ อิทํ โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทํ อูปุปุชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทํ น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นโรธา อิทํ นโรธมฺหติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๑
ว่าด้วย ลักษณะ – ความสำคัญ – และวัตถุประสงค์
ของเรื่องปัจจุสมุปบาท
(มี ๑๘ เรื่อง)

ก. ว่าด้วยลักษณะ ๖ เรื่อง : ความหมายของปัจจุสมุปบาทแต่ละอาการ—
ปัจจุสมุปบาทแต่ละอาการเป็นปัจจุสมุปป็นนธรรม — ทรงขยายความปัจจุสมุปบาท อย่างวิธีถามตอบ
— ปัจจุสมุปบาทแม้เพียงอาการเดียวก็ยังมีตรัสเรียกว่าปัจจุสมุปบาท — แม้แสดงเพียงผัสสะให้เกิดเวทนา
ก็ยังเรียกว่าปัจจุสมุปบาท— ทรงเปรียบเทียบปัจจุสมุปบาทด้วยการขึ้นลงของน้ำทะเล

ข. ว่าด้วยความสำคัญ ๖ เรื่อง : การเห็นปัจจุสมุปบาทชื่อว่าการเห็นธรรม —
— ปัจจุสมุปบาทคือกฎแห่งธรรมฐิติ- ธรรมนิยาม — ปัจจุสมุปบาทเป็นเรื่องเล็กและดูลึก— ปัจจุ-
สมุปบาทเป็นเรื่องเล็กซึ่งเท่ากับเรื่องนิพพาน— นรกเพราะไม่รู้ปัจจุสมุปบาทหรือยิ่งกว่านรกไหนหมด—
ผู้แสดงธรรมโดยหลักปัจจุสมุปบาทเท่านั้นจึงชื่อว่า “เป็นธรรมกถึก”

ค. ว่าด้วยวัตถุประสงค์ ๖ เรื่อง : ปัจจุสมุปบาททำให้อยู่เหนือความมีและความ
ไม่มีของสิ่งทั้งปวง— ไม่มีผู้หนึ่งหรือผู้อื่นในปัจจุสมุปบาท — กายนี้ไม่ใช่ของใครเพียงกระแ
ปัจจุสมุปบาท — ปัจจุสมุปบาทเป็นธรรมที่ทรงแสดงเพื่อไม่ให้รู้สึกว่ามีสัตว์บุคคลตัวนเราเขา —
ปัจจุสมุปบาทมีหลักว่า “ไม่มีตนเองไม่มีผู้อื่นที่ก่อสุขและทุกข์” — การรู้ปัจจุสมุปบาทเป็นหลักการ
พยากรณ์อรหัตผล

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอบุญ

หมวดที่ ๑

ว่าด้วย ลักษณะ- ความสำคัญ-และวัตถุประสงค์ ของเรื่อง ปฏิจจสมุปปาท

(ก. ว่าด้วย ลักษณะ ๖ เรื่อง)

ความหมายของปฏิจจสมุปปาท แต่ละอาการ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง เราจักจำแนก ซึ่งปฏิจจสมุปปาท
แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จ
ประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

^๑สูตรที่ ๒ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๒/๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิจจสมุปปาท (สมุทยวาร) เป็นอย่างไรเล่า?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!:

เพราะมีอริชชา	เป็นปัจจัย	จึงมี	สังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขาร	เป็นปัจจัย	จึงมี	วิญญูณ;
เพราะมีวิญญูณ	เป็นปัจจัย	จึงมี	นามรูป;
เพราะมีนามรูป	เป็นปัจจัย	จึงมี	สฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ผัสสะ;
เพราะมีผัสสะ	เป็นปัจจัย	จึงมี	เวทนา;
เพราะมีเวทนา	เป็นปัจจัย	จึงมี	ตัณหา;
เพราะมีตัณหา	เป็นปัจจัย	จึงมี	อุปาทาน;
เพราะมีอุปาทาน	เป็นปัจจัย	จึงมี	ภพ;
เพราะมีภพ	เป็นปัจจัย	จึงมี	ชาติ;

เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อม
มีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า? ความแก่ ความ
คร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไป ๆ แห่งอายุ
ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ นี้
เรียกว่า ชรา การจตุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตายการ
ทำกาละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต

จากสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่า มรณะ ชรา^๑นี้ด้วย
มรณะ^๒นี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชรามรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ชาติ เป็นอย่างไรเล่า? การเกิด การกำเนิด
การกำวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธ์ทั้งหลาย
การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ :
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชาติ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ภพ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้
เรียกว่า ภพ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพัตตุปาทาน
อัตตวาทุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า อุปาทาน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้คือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โณภูริพพตัณหา รัสมตัณหา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ตัณหา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
หมู่เวทนาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสสาเวทนา โสตสัมผัสสาเวทนา
ฆานสัมผัสสาเวทนา ชิวหาสัมผัสสาเวทนา กายสัมผัสสาเวทนา มโนสัมผัสสา-
เวทนา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า เวทนา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่ผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สพายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? จักขุเวทนะ โสตเวทนะ ฆานเวทนะ ชิวหาเวทนะ กายเวทนะ มโนเวทนะ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า สพายตนะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เวทนา สัญญา เจตนาผัสสะ มนสิการ : นี้ เรียกว่า นาม. มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย : นี้ เรียกว่า รูป. นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า นามรูป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่วิญญาณทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า วิญญาณ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า สังขารทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อวิชชา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความไม่รู้อันใดแล เป็นความไม่รู้ในทุกข์, เป็นความไม่รู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์,

เป็นความไม่รู้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นความไม่รู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า อวิชชา.

ปฏิจจสมุปบาทแต่ละอาการ เป็นปฏิจจสมุปบันนธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ปฏิจจสมุปบันนธรรม แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิจจสมุปบันนธรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชรามรณะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชาติ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

^๑ สุตตที่ ๑๐ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๓๐. ๓๑/๖๐, ๖๒; ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภพ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุบาทวน เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สฬายตนะ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป เป็นของไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามี ความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๐) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๑) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย เป็นของไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

(๑๒) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อวิชชา เป็นของไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันและกันเกิดขึ้นแล้ว มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดามีความจางคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับลงเป็นธรรมดา.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปปีนธรรม^๑ ทั้งหมด

ทรงขยายความปฏิจจสมุปบาท อย่างวิธิตามตอบ^๒

ดูก่อนอานนท์! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ดูก่อนอานนท์! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ก็ปฏิจจสมุปบาทนี้ ลึกซึ้งด้วย มีลักษณะดูลึกซึ้งด้วย. ดูก่อนอานนท์!

^๑ คำว่า "ปฏิจจสมุปปีนธรรม" นี้ ผู้ที่ได้ฟังเป็นครั้งแรก ไม่จำเป็นจะต้องมีความตื่นเต้นตกใจ ว่าเป็นคำลึกซึ้ง ซับซ้อน อะไรมากมาย แต่เป็นคำธรรมดาสามัญ ในภาษาธรรมดา, มีความหมายแต่เพียงว่าเป็นสิ่งที่เกิดเองไม่ได้ จะต้องอาศัยสิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้น เสร็จแล้วก็เป็นสิ่งที่ เป็นเหตุเป็นปัจจัยสำหรับปรุงแต่งสิ่งอื่นต่อไป : ที่แท้ ก็คือสิ่งทั้งปวงในโลกนั่นเอง หากแต่ว่า ในที่นี้ทรงประสงค์แต่เรื่องทางจิตใจและเฉพาะที่เกี่ยวกับความทุกข์ เท่านั้น. -ผู้รวบรวม.

^๒ มหานิทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๖๕/๕๗, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ. และอีกแห่งหนึ่งคือ สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, ข้อความเหมือนกันตั้งแต่คำเริ่มแรกไปจนถึงคำว่า "...อบายทุกขิตวินิบาตไปได้".

เพราะไม่รู้^๑ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปัจจุสมุปบาทนี้ (จิตของ)หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง, ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม, พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามูญชะและหญ้าปักพงชะอย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสาระที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ชรามณะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจุสมุปบาทไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "ชรามณะมี เพราะปัจจุสมุปบาทอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "ชรามณะมี เพราะปัจจุสมุปบาทคือชาติ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ชาติที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจุสมุปบาทไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "ชาติมี เพราะปัจจุสมุปบาทอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "ชาติมี เพราะปัจจุสมุปบาทคือภพ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ภพที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจุสมุปบาทไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "ภพมี เพราะปัจจุสมุปบาทอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "ภพมี เพราะปัจจุสมุปบาทคืออุปาทาน".

ดูก่อนอานนท์! ถ้าเธอถูกถามว่า "อุปาทานที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจุสมุปบาทไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจุสมุปบาทอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจุสมุปบาทคือตัณหา".

^๑ คำนี้ว่า "เพราะไม่รู้" (อญญาณา) ไม่มีในมหานิทานสูตร, มีแต่ในสูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค นิทาน. ส.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ตัณหาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจเจกมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "ตัณหา มีเพราะปัจเจกอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า "ตัณหา มี เพราะปัจเจกคือเวทนา".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "เวทนาที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจเจกมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "เวทนา มีเพราะปัจเจกอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า "เวทนา มี เพราะปัจเจกคือผัสสะ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "ผัสสะที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจเจกมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "ผัสสะ มีเพราะปัจเจกอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบฟังมีว่า "ผัสสะ มี เพราะปัจเจกคือนามรูป".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "นามรูปที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจเจกมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "นามรูป มีเพราะปัจเจกอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "นามรูป มี เพราะปัจเจกคือ วิญญาณ".

ดูก่อนอานนท์! เมื่อเธอถูกถามว่า "วิญญาณที่มีเพราะสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจเจกมีไหม?" ดังนี้ เช่นนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "มีอยู่". ถ้าเขาฟังกล่าวต่อไปว่า "วิญญาณ มีเพราะปัจเจกอะไร?" ดังนี้แล้ว, คำตอบ ฟังมีว่า "วิญญาณ มี เพราะปัจเจกคือ นามรูป".

ดูก่อนอนนท! ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล (เรื่องจึงสรุปได้ว่า) วิญญาณมี เพราะปัจจัยคือนามรูป; นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ; ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป; เวทนามี เพราะปัจจัยคือผัสสะ; ตัณห์หามี เพราะปัจจัยคือเวทนา; อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือตัณหา; ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน; ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ; ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย เกิดขึ้นพร้อม เพราะปัจจัยคือชาติ: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาทแบบนี้ที่ตั้งต้นจากทุกข์ ขึ้นไปหาอริชชา, แต่ไปไม่ถึงอริชชา ไปสุดลงเสียเพียงแค่วิญญาณนามรูป แล้ววกกลับนั้น ยังมีลักษณะพิเศษอยู่อีกอย่างหนึ่ง คือบางสูตร เช่นสูตรนี้โดยเฉพาะหามี "สพายตนะ" รวมอยู่ในสาย ด้วยไม่, ผิดจากสูตรอื่นอีกหลายสูตร แห่งแบบนี้. จะสันนิษฐานว่า คัดลอกตกหล่นมาแต่เดิม ก็ไม่มีหนทางที่จะสันนิษฐานอย่างนั้น; เพราะมีการเว้น คำว่า "สพายตนะ" เหมือนกันหมดทุก ๆ แห่งในสูตรนี้, ทั้งตอนที่เป็นอุทเทสนิทเทส และตอนที่ทรงย้าครั้งสุดท้าย ในสูตรเดียวกัน.

ปัจจัยการแม่เพียงอาการเดียว

ก็ยंत्रัสเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (อิทิปปัจจยตา)^๑

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมธาดุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา

^๑สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน. ส. ๑๖/๓๐/๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ธัมมปฏิฐิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้ สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมชาตุดใด ในภพธรรมนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,.. ฯลฯ..

... ฯลฯ ...^๑

^๑การละเพยยาล... ฯลฯ... ฯลฯ...เช่นนี้ หมายความว่า ข้อความในข้อ (๒) เป็นต้นไปจนกระทั่งถึงข้อ (๑๐) นี้ ซ้ำกันเป็นส่วนมากกับในข้อ (๑) ต่างกันแต่เพียงปัจจัยการแต่ละปัจเจกการเท่านั้น; สำหรับข้อสุดท้าย คือข้อ (๑๑) จะพิมพ์ไว้เต็มเหมือนข้อ (๑) อีกครั้งหนึ่ง.

(๓) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นปัจจุย ภพยอมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ...
ฯลฯ

(๔) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะตัณหาเป็นปัจจุย อุปาทานชาติยอมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
 ...ฯลฯ ...

(๕) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจุย ตัณหาย่อมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ.. ...
 ฯลฯ ...

(๖) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจุย เวทนาย่อมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
 ...ฯลฯ ...

(๗) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะสพายตนะเป็นปัจจุย ผัสสะยอมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
 ...ฯลฯ ...

(๘) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจุย สพายตนะยอมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
 ...ฯลฯ ...

(๙) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญานเป็นปัจจุย นามรูปยอมมี.
 ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
 ...ฯลฯ ...

(๑๐) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี.
ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,..ฯลฯ..
...ฯลฯ ...

(๑๑) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลาย
ย่อมมี. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม,
จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมดาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่
แห่งธรรมดา (ธัมมัญญิตตา), คือความเป็นภูตตายตัวแห่งธรรมดา (ธัมมนิยามตา), คือความที่
เมื่อสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคตย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมดาตุนั้น; ครั้นรู้
พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง
ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหมายของที่คว่า
และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงดู: เพราะ
อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมดาตุดใดในกรณีนั้น
อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือ ความไม่ผิดไปจากความเป็น
อย่างนั้น, เป็นอนัญญตตา คือ ความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา
คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น;

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอัน
เป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

แม่แสดงเพียงผัสสะให้เกิดเวทนา ก็ยิ่งเรียกว่าปัจฉิมปาฐก^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง พึงคลายกำหนดได้บ้าง พึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้. ซ้อนั้นเพราะเหตุใดเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ซ้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อกำเนิดที่ดี การสลายลงที่ดี การถูกยึดครองที่ดี การทอดทิ้งซากไว้ก็ดี แห่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนั้นปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จึงเบื่อหน่ายได้บ้าง จึงคลายกำหนดได้บ้าง จึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี; ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งนั้น. ซ้อนั้นเพราะเหตุใดเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ซ้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งทีเรียกว่า จิตเป็นต้นนี้ เป็นสิ่งที่ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ได้ถึงทับแล้วด้วยตัณหา ได้ยึดถือแล้วด้วยทิวฏฐิโดยความเป็นตัวตน มาตลอดกาลช้านาน ว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้ เพราะเหตุนั้น ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จึงไม่อาจจะเบื่อหน่ายไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งที่เรียกว่า จิต เป็นต้นนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะพึงเข้าไปยึดถือเอากายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ โดยความเป็นตัวตน ยิ่งดีกว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิต โดยความเป็นตัวตนไม่ดีเลย. ซ้อนั้นเพราะเหตุใดเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ซ้อนั้นเพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ดำรงอยู่ ปีหนึ่งบ้าง สองปี

^๑สูตรที่ ๒ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๑๖/๒๓๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

บ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบบ้าง ยี่สิบบ้าง สามสิบบ้าง สี่สิบบ้าง
ห้าสิบบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปรากฏอยู่. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วน
สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" บ้าง ว่า "มโน" บ้าง ว่า "วิญญาน" บ้างนั้น ดวงอื่นเกิดขึ้น
ดวงอื่นดับไป ตลอดวัน ตลอดคืน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในเรื่องนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปัจจุจสมุปบาทนั้นเที่ยว ดังนี้ว่า ด้วยอาการ
อย่างนี้: เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี, เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น;
เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป. ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น;
เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะ
ผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา,
เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่
ตั้งแห่งทุกขเวทนา จึงเกิดทุกขเวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้ง
แห่งทุกขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกขเวทนาที่
เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา จึงเกิด
อทุกขมสุขเวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา
นั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้น
เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเพราะไม้สองอันเสียดสีกันไปมา ไม้คู่หนึ่งย่อม
เกิด ความร้อนย่อมบังเกิดโดยยิ่ง. เพราะแยกไม้ทั้งสองอันนั้นแหละออกจากกันเสีย

ไออุ่นใด ที่เกิดเพราะการเสียดสีระหว่างไม้สองอันนั้น ไออุ่นนั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป, ช้อนนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ช้อนนี้ก็ฉันนั้น: เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา จึงเกิดสุขเวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) สุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา จึงเกิดทุกข์เวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) ทุกข์เวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์เวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา จึงเกิดอทุกขมสุขเวทนาขึ้น; เพราะความดับแห่งผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนานั้นแหละ, เวทนาใด ที่เกิดเพราะผัสสะนั้น (ในกรณีนี้คือ) อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะอันเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา, เวทนานั้นย่อมดับ ย่อมสงบไป.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในผัสสะ, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด, เพราะคลายความกำหนัด ย่อมหลุดพ้น, เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า หลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมทราบชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีกต่อไป".
ดังนี้ แล.

ทรงเปรียบเทียบปฏิจจสมุปบาทด้วยการขึ้นลง ของน้ำทะเล^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรขึ้น ย่อมทำให้แม่น้ำในแม่น้ำใหญ่ขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ขึ้น ย่อมทำให้แม่น้ำในแม่น้ำน้อยขึ้น; เมื่อน้ำในแม่น้ำน้อยขึ้น ย่อมทำให้ละหานใหญ่มีน้ำขึ้น; เมื่อละหานใหญ่มีน้ำขึ้น ย่อมทำให้ละหานน้อยมีน้ำขึ้น, ฉนฺได; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉนฺนัั้น: เมื่ออวิชาเข้ามา (อุปยนต์) ย่อมทำให้สังฆารทั้งหลายเข้ามา (สงฺฆาเร อุปยาเปติ); เมื่อสังฆารทั้งหลายเข้ามา ย่อมทำให้วิญญาณเข้ามา; เมื่อวิญญาณเข้ามา ย่อมทำให้นามรูปเข้ามา; เมื่อนามรูปเข้ามา ย่อมทำให้สพายตนะเข้ามา; เมื่อสพายตนะเข้ามา ย่อมทำให้ผัสสะเข้ามา; เมื่อผัสสะเข้ามา ย่อมทำให้เวทนาเข้ามา; เมื่อเวทนาเข้ามา ย่อมทำให้ตัณหาเข้ามา; เมื่อตัณหาเข้ามา ย่อมทำให้อุปาทานเข้ามา; เมื่ออุปาทานเข้ามา ย่อมทำให้ภพเข้ามา เมื่อภพเข้ามา ย่อมทำให้ชาติเข้ามา; เมื่อชาติเข้ามา ย่อมทำให้ชรามรณะเข้ามา

....

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อน้ำในมหาสมุทรลง ย่อมทำให้แม่น้ำในแม่น้ำใหญ่ลดลง; เมื่อน้ำในแม่น้ำใหญ่ลดลง ย่อมทำให้แม่น้ำในแม่น้ำน้อยลดลง; เมื่อน้ำในแม่น้ำน้อยลดลง ย่อมทำให้น้ำที่ละหานใหญ่ลดลง; เมื่อน้ำที่ละหานใหญ่ลดลง ย่อมทำให้น้ำที่ละหานน้อยลดลง, ฉนฺได; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉนฺนัั้น: เมื่อ

^๑สูตรที่ ๙ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ลั. ๑๖/๑๔๔/๒๗๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

อวิชาออกไป (อุปยนต์) ย่อมทำให้สังขารทั้งหลายออกไป (สงฺขารเอ อุปยาเปติ); เมื่อสังขารทั้งหลายออกไป; ย่อมทำให้วิญญาณออกไป; เมื่อวิญญาณออกไป ย่อมทำให้นามรูปออกไป; เมื่อนามรูปออกไป ย่อมทำให้สพายตนะออกไป; เมื่อสพายตนะออกไป ย่อมทำให้ผัสสะออกไป; เมื่อผัสสะออกไป ย่อมทำให้เวทนาออกไป; เมื่อเวทนาออกไป ย่อมทำให้ตัณหาออกไป; เมื่อตัณหาออกไป ย่อมทำให้อุปาทานออกไป; เมื่ออุปาทานออกไป ย่อมทำใหภพออกไป เมื่อภพออกไป ย่อมทำใหชาติออกไป; เมื่อชาติออกไป ย่อมทำใหชรามรณะออกไป, ดังนี้ แล.

(ข. ว่าด้วย ความสำคัญ ๖ เรื่อง)

การเห็นปฏิจสุมุปาต ชื่อว่าการเห็นธรรม^๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย!... ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วว่า "ผู้ใดเห็นปฏิจสุมุปาต, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจสุมุปาต", ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่าปฏิจสุมุปาตปันนธรรม (ธรรมอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น); กล่าวคือ ปัญญาปาทานขันธทั้งหลาย

^๑มหาหัตถิปโทปมสูตร ม.ม. ๑๒/๓๕๙, ๓๖๐/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เสถวัน.

ธรรมใด เป็นความพอใจ (อนุโต) เป็นความอาลัย (อาลโย) เป็นความติดตาม (อนุนโย) เป็นความสยบมัวเมา (อชฺโหมสานัน) ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ (ทุกขสมุทโย).

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ (ฉนฺทราคะวินโย) เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ (ฉนฺทราคะปฺปหานัน) ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้, ธรรมนั้น ชื่อว่า ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ (ทุกขนิโรธ).

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพาศติกระทำให้มากแล้วดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้รักษาควรถือว่า คำกล่าวของพระสารีบุตรในลักษณะเช่นนี้ มีความหมายเท่ากับเป็นพระพุทธานุชาตที่มีอยู่ว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต; ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม ” ; ซึ่งเป็นเครดิตแก่ปัจจุสมุปบาท ว่าเป็นตัวธรรม ที่มีค่าเท่ากับว่าถ้าเห็นแล้ว เป็นการเห็นตถาคต ในรูปแห่งธรรม หรือธรรมกาย นั่นเอง. ข้อนี้แสดงว่า เรื่องปัจจุสมุปบาท เป็นเรื่องที่ควรสนใจ กว่าเรื่องอื่นๆ ที่เรียกว่า “ธรรม” ด้วยกัน

ปัจจุสมุปบาทคือกฎแห่งธรรมทิฏฐิ-ธรรมนิกาย (ในฐานะเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งปัจจุสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติอาศัยกันแล้วเกิดขึ้น) แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งปัจจุสมุปบาทนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้...

^๑สูตรที่ ๑๐ อานาฬวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๓๐/๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย. ทีฆตวัน เมืองสาวัตถี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่ พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมดาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา (อัมมัญญิตตา), คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา (อัมม नियมตา), คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (อิทัปปัจจยตา).

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมดาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหมายของทีคว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมดาตุนั้น ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญุตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมดาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่

แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหายใจของทีคิดว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมธาตุดุ ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้ง

ขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะอุปาทาน เป็นปัจจัย ภพย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมดาตฺโต ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น อย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปัจฉิมสัมปทา (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะตณฺหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตฺตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว ; คือความตั้งอยู่ แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้ เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคตฺต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้ พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้ กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะตณฺหา เป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมดาตฺโต ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจุจ สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเวทนาเป็นปัจจุจ ตัณหาย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจุจ สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทรงของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะเวทนาเป็นปัจจุจ ตัณหาย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมธาตุดใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตดา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจุจ สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะผัสสะเป็นปัจจุจ เวทนาย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่

แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมดาเช่นนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหมายของทีคำว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมดาใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสภาพตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระตถาคตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมดาเช่นนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมดาเช่นนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหมายของทีคำว่า;

และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญตตา คือความไม่เียงไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สพายตนะย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาติอัน ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาติอัน; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทรงของที่คิดว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สพายตนะย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็น

อย่างนั้น, เป็น อนัญญุตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมธาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมตา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมตา; คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมธาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของทีคว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: "เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมธาตุดุใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญุตตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม ธรรมชาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาตุนั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการทรงของที่คิดว่า; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู: เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล: ธรรมชาตุดิ ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้เราเรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

(๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลาย ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุที่พระคณาตทั้งหลาย จะบังเกิดขึ้นก็ตาม, จะไม่บังเกิดขึ้นก็ตาม, ธรรมชาตุนั้น ย่อมตั้งอยู่แล้วนั้นเทียว; คือความตั้งอยู่แห่งธรรมดา, คือความเป็นกฎตายตัวแห่งธรรมดา, คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

ตถาคต ย่อมรู้พร้อมเฉพาะ ย่อมถึงพร้อมเฉพาะ ซึ่งธรรมชาติ^๑นั้น; ครั้นรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ถึงพร้อมเฉพาะแล้ว, ย่อมบอก ย่อมแสดง ย่อมบัญญัติ ย่อมตั้งขึ้นไว้ ย่อมเปิดเผย ย่อมจำแนกแจกแจง ย่อมทำให้เป็นเหมือนการหงายของที่คว่ำ; และได้กล่าวแล้วในบัดนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงมาดู : เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุดังนี้แล : ธรรมชาติใด ในกรณีนั้น อันเป็น ตถตา คือความเป็นอย่างนั้น, เป็น อวิตถตา คือความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น, เป็น อนัญญถตา คือความไม่เป็นไปโดยประการอื่น, เป็น อิทัปปัจจยตา คือความที่เมื่อมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เราเรียกว่า ปฏิจสุมุปาบท (คือธรรมอันเป็นธรรมชาติ อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น).

ปฏิจสุมุปาบท เป็นเรื่องลึกและตูลึก^๑

พระอานนท์ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า " น้าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้วพระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ปฏิจสุมุปาบทนี้ เขาร่ำลือกันว่าเป็นธรรมลึก^๒ด้วย ดูท่าทางราวจะว่าเป็นธรรมลึกด้วย แต่ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับเป็นธรรมตื้น ๆ".

^๑สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑/๒๒๕, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม; มหานิทานสูตร มหา. ที่. ๑๐/๖๕/๕๗, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม [มหานิทานสูตรนี้ไม่มีคำว่า "เพราะไม่รู้" (อญฺญญาณ)].

^๒ความลึกของปฏิจสุมุปาบทนี้ อรรถกถาอธิบายว่า เป็นของลึกเกินประมาณ และมีลักษณะปรากฏแก่ตา ผู้รู้รู้สึกว่าลึกเหลือประมาณด้วย เปรียบได้กับความลึกของมหาสมุทรที่มีอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ; ไม่เหมือนกับความลึกของน้ำเน่าสีดำ เพราะใบไม้หมักหมมอยู่ภายใต้ ซึ่งหลอกตาให้รู้สึกว่าเป็นของลึก น่ากลัว แต่ความจริงตื้นแค่เขา. ข้อความในอรรถกถาตอนนี้ มีสิ่งที่ควรสังเกตเป็นพิเศษตรงที่กล่าวไว้ว่า มีมหาสมุทรอันลึกเหลือประมาณ ตั้งอยู่ที่เชิงเขาสิเนรุ คือภูเขาหิมาลัย. ผู้ได้ฟังในบัดนี้ ไม่อาจจะเข้าใจได้ เพราะมหาสมุทรอินเดีย ในบัดนี้ อยู่ไกลเชิงเขาหิมาลัยตั้งพันไมล์ แต่เผชิญไปตรงกับเค้าเงื่อนที่นักธรณีวิทยาแห่งยุคปัจจุบันได้มีมติกันว่า ประเทศอินเดียสมัยดึกดำบรรพ์ พื้นที่ระหว่างภูเขาหิมาลัยทางเหนือ กับภูเขาอินธียทางใต้ นั้นลุ่มลึกเป็นทะเล. ดังนั้นข้อความในอรรถกถา นี้ จะถูกผิดหรือเพื่อเจ้อประการใด ขอฝากไว้เพื่อการพิจารณา -อรรถกถา สุมังควลิลาสินี ภาค ๒ หน้า ๑๐๖. นอกจากนี้ ก็ยังมีพระบาลี (สตฺตค. อ. ๓๓/๑๐๒/๖๓) ที่กล่าวว่าภูเขาสิเนรุ นั้นยังลงในมหาสมุทร ลึกถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์; นับว่าเป็นสิ่งที่ยังเข้าใจไม่ได้ จะต้องสันนิษฐานกันต่อไป.

ดูก่อนอานนท! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ดูก่อนอานนท! อย่างกล่าวอย่างนั้น. ก็ปัจจุจสมุปปาทนี้ ลึกซึ่งด้วย มีลักษณะดูเป็นธรรมลึกซึ่งด้วย. ดูก่อนอานนท! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือปัจจุจสมุปปาทนี้ (จิตของ) หมูสัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้วยยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามูญชะ และหญ้าป่าพพะอย่างนี้; ย่อมไม่ลวงพันซึ่งสงสาร ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้.

ปัจจุจสมุปปาท เป็นเรื่องลึกซึ่ง เท่ากับเรื่องนิพพาน^๑

ดูก่อนราชากุมาร! ความคิดซ่อนี้ได้เกิดแก่เราว่า "ธรรมที่เราบรรลุล้วนนี้เป็นธรรมอันลึก สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระงับและประณีตไม่เป็นนิสัยที่จะหยั่งลงง่าย ๆ แห่งความตริก เป็นของละเอียด เป็นนิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. ก็สัตว์เหล่านี้ มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในอาลัย เพลิดเพลินแล้วในอาลัย; สำหรับสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีเพลิดเพลินในอาลัยนั้น ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้คือ ปัจจุจสมุปปาท กล่าวคือความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ (อิทปฺปจฺยตาปัจจุจสมุปปาท); และยากนักที่จะเห็นแม้สิ่งนี้ คือนิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรมอันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา

^๑ โภทราชากุมารสูตร ราชวรรค มุม. ๑๓/๔๖๑/๕๐๙, ตรัสแก่โภทราชากุมาร ที่โกกนุทปราสาท เมืองสูงสูมารคิระ; ปาสราสิสูตร มุม. ๑๒/๓๒๓/๓๒๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. (มีเนื้อความเหมือนกันทุกตัวอักษรต่างกันแต่ว่าตรัสคนละคราว เพราะตรัสแก่ผู้ฟังต่างคนกัน คือครั้งหนึ่งตรัสแก่โภทราชากุมาร ครั้งหนึ่งตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย).

เป็นความจางคล้าย เป็นความดับไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้วสัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ชื่อนั้นจักเป็นความเหน้อยเปล่าแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา". โอ, ราชกุมาร! คาถาอันน่าเศร้า (อนจุฉรียา) เหล่านี้ ที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ได้ปรากฏแจ่มแจ้งแก่เราว่า:-

**"กาลนี้ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก.
ธรรมนี้ สัตว์ที่ถูกราคะโทสะปิดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดย
ง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะอันความมืด
ทอหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็น
ธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอญ" ดังนี้.**

(ยังมีอีกสูตรหนึ่ง^๑ ซึ่งมีเนื้อความเหมือนกันกับข้อความข้างบนนี้ แต่เป็นคำกล่าวของพระพุทธเจ้าวิปัสสี นำมาตรัสเล่าโดยพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ ดังต่อไปนี้:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริว่า "ถ้าอย่างไร เราพึงแสดงธรรมเถิด" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้ทรงพระดำริอีกว่า "ธรรมที่เราบรรลุแล้วนี้ เป็นธรรมอันลึก สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมระงับและปราณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายๆ แห่งความตริก เป็นของละเอียด เป็นวิสัยรู้ได้เฉพาะบัณฑิต. ก็สัตว์เหล่านี้ มีอาลัยเป็นที่มายินดี ยินดีแล้วในอาลัย เพลิดเพลินแล้วในอาลัย; สำหรับสัตว์ผู้มีอาลัยเป็นที่มา

^๑ มหาปทานสูตร มหา. ที่.๑๐/๔๑/๔๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ยินดี ยินดีเพลิตเพลินในอาลัยนั้น ยากนักที่จะเห็นสิ่งนี้ คือ อิทปปัจจยตาปฏิจจ-
สมุปบาท (ปฏิจจสมุปบาทกล่าวคือความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ); และยากนัก
ที่จะเห็นแม้สิ่งนี้ คือ นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง เป็นธรรม
อันสลัดคืนซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นไปแห่งตัณหา เป็นความจางคลาย เป็นความดับ
ไม่เหลือแห่งทุกข์. หากเราพึงแสดงธรรมแล้ว สัตว์อื่นไม่พึงรู้ทั่วถึง ข้อนั้นจักเป็น
ความเหน้อยเปล่าแก่เรา, เป็นความลำบากแก่เรา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ได้ยินว่า คาถาอันน่าเศร้า (อนจุนริยา) เหล่านี้
ซึ่งพระองค์ไม่เคยสดับมาแต่ก่อน ได้แจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
พระนามว่า วิปัสสี ดังนี้ว่า

"กาลนี้ ไม่ควรประกาศธรรมที่เราบรรลุได้แล้วโดยยาก.
ธรรมนี้ สัตว์ที่ถูกราคะโทสะปิดกั้นแล้ว ไม่รู้ได้โดย
ง่ายเลย. สัตว์ผู้กำหนดแล้วด้วยราคะ อันความมืด
ห่อหุ้มแล้ว จักไม่เห็นธรรมอันไปทวนกระแส อันเป็น
ธรรมละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก เป็นอญฺ" ดังนี้.

นรกเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทร่อนยิ่งกว่านรกไหนหมด^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นรกชื่อว่ามหาปริพาหะ มีอยู่. ในนรกนั้น, บุคคล
ยังเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยจักขุ แต่ได้เห็นรูปที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียว ไม่เห็น

^๑ สุตฺรที่ ๓ ปปาตวรรค สัจจสังยุตต์ มหาวาร.ส. ๑๗/๕๖๒/๑๗๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่คิฆณณภู-
บรพต นครราชคฤห์; ในที่อื่น (สุตฺรที่ ๒ เทวทหรรค สฟา. ส. ๑๘/๑๕๘/๒๑๔) พระองค์ตรัสเรียกนรก
ชนิดนี้ว่า ผัสสายตลิกนรก ซึ่งก็ล้วนแต่เป็นนรกในปัจจุบันสำหรับสัตว์ที่ยังมีความรู้สึกอยู่ ด้วยกันทั้งนั้น.

รูปที่น่าปราถนาเลย; เห็นรูปที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่เห็นรูปที่น่าใคร่เลย; เห็นรูปที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่เห็นรูปที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังฟังเสียงอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยโสตตะ แต่ได้ฟังเสียงที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียวกัน ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าปราถนาเลย; ฟังเสียงที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าใคร่เลย; ฟังเสียงที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่ได้ฟังเสียงที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกกลิ่นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยฆานะ แต่ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าปราถนาเลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าใคร่เลย; ได้รู้สึกกลิ่นที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกลิ่นที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังลิ้มรสอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยชีวหา แต่ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียวกัน ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าปราถนาเลย; ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าใคร่เลย; ได้ลิ้มรสที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่ได้ลิ้มรสที่น่าพอใจเลย. ในนรกนั้น, บุคคลยังถูกต้องโณฐัพพะอย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยกาย แต่ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียวกัน ไม่ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่น่าปราถนาเลย; ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่น่าใคร่เลย; ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่ได้ถูกต้องโณฐัพพะที่น่าพอใจเลย, ในนรกนั้น, บุคคลยังรู้สึกกัมมารมณ้อย่างใดอย่างหนึ่งได้ด้วยมโน แต่ได้รู้สึกกัมมารมณที่ไม่น่าปรารถนาอย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกัมมารมณที่น่าปราถนาเลย; ได้รู้สึกกัมมารมณที่ไม่น่าใคร่อย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกัมมารมณที่น่าใคร่เลย; ได้รู้สึกกัมมารมณที่ไม่น่าพอใจอย่างเดียวกัน ไม่ได้รู้สึกกัมมารมณที่น่าพอใจเลย.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถาม พระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความเร่าร้อนนั้น ไใหญ่หลวงหนอ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความเร่าร้อนนั้น ไใหญ่หลวงนักหนอ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มีไหม พระเจ้าข้า: ความร้อนอื่นที่ไใหญ่หลวงกว่า นากลักว่า กว่าความร้อนนี้?"

ดูก่อนภิกษุ! มีอยู่: ความเร่าร้อนอื่น ที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า
กว่าความร้อนนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ความร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า น่ากลัวกว่า
กว่าความร้อนนี้ เป็นอย่างไรเล่า?"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ "; ว่า "เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็น
อย่างนี้ ๆ "; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; สมณพราหมณ์
เหล่านั้นย่อมยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้น
แล้ว, ย่อมปรุ่งแต่งซึ่งสังขารทั้งหลายอันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นปรุ่งแต่งซึ่งสังขารทั้งหลาย
เช่นนั้นแล้ว, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง; ย่อม
เร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งชราบ้าง, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่ง
มรณะบ้าง, ย่อมเร่าร้อนเพราะความเร่าร้อนแห่งโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
บ้าง: เรากล่าวว่า "สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริ-
เทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย คือไม่พ้นจากทุกข์" ดังนี้.

(ฝ่ายปฐกขณ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ชัด
ตามความเป็นจริงว่า "ทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์

เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า " ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่ยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์เหล่านั้น ครั้นไม่ยินดียิ่งในสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่ปรุ่งแต่งซึ่งสังขารทั้งหลาย อันเป็นไปพร้อมเพื่อชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น ครั้นไม่ปรุ่งแต่งซึ่งสังขารทั้งหลาย เช่นนั้นแล้ว, ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชาติ (ความเกิด) บ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งชรา บ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งมรณะบ้าง ย่อมไม่เร้าร้อนเพราะความเร้าร้อนแห่งโลกะ ปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสบ้าง: เรากล่าวว่า "สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมหลุดพ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย คือหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนั้น ในกรณีนี้ พวกเธอทั้งหลาย พึงทำความเพียร เพื่อให้รู้ตามที่เป็นจริงว่า "ทุกข์เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า " เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ "; ว่า "ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ว่า "ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ ๆ"; ดังนี้เถิด.

หมายเหตุผู้รวบรวม: ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า นรกที่ร้อนยิ่งกว่านรกนั้น คือนรกแห่งการไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอริยสัจสี่; อริยสัจสี่โดยสมบูรณ์นั้นคือปัจจุสมุปบาท ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้แล้วในสูตร ๑ มหาวรรค ติก. อ.๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ซึ่งนำมาใส่ไว้ในหนังสือเล่มนี้ โดยหัวข้อว่า "อริยสัจจในรูปแห่งปัจจุสมุปบาท มีในขณะแห่งเวทนา"; โดยเฉพาะอย่างยิ่งในขณะกำลังเสวยทุกข์อันเกิดมาจากชาติ เป็นต้น; นรกที่เกิดมาจากการไม่เห็นอริยสัจสี่ จึงเป็นนรกแห่งการไม่เห็นปัจจุสมุปบาท นั่นเอง; เรียกสั้นๆ ในที่นี้ว่า "นรกปัจจุสมุปบาทร้อนยิ่งกว่านรก"

ผู้แสดงธรรมโดยหลักปฏิจจสมุปบาทเท่านั้น จึงชื่อว่า "เป็นธรรมกถิก"^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน ภิกษุรูปหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ! ที่กล่าว ๗ กันว่า "ธรรมกถิก - ธรรมกถิก" ดังนี้; ภิกษุชื่อว่า เป็นธรรมกถิก ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบว่า "ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความ เบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชราและมรณะ ผู้ไฉรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่ไฉรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียก ภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ไฉรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียก ภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ไฉรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ เรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

^๑ สุตตที่ ๖ อาหารวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน. ส. ๑๖/๒๒/๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสฬายตนะ อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิญญูณ อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควร
เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรมเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลาย
กำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา อยู่ไชรั; ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ
เรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(ค. ว่าด้วย วัตถุประสงค์ ๖ เรื่อง)

ปฏิจจสมุปบาท ทำให้อยู่เหนือความมี และความไม่มีของสิ่งทั้งปวง^๑

ชาณุสโธณิพรหมณ์ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตม
ผู้เจริญ ! สิ่งทั้งปวง มีอยู่หรือหนอ?"

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วย
ทิวฐิว่า 'สิ่งทั้งปวง มีอยู่' ดังนี้ : นี้ เป็นส่วนสุด (มีไช้ทางสายกลาง)^๒ ที่หนึ่ง".

^๑ สุตที่ ๗ คพติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๙๑/๑๑๙๓, ตรัสแก่ชาณุสโธณิพรหมณ์ ที่เชตวัน.

^๒ คำว่า "ส่วนสุด" ในกรณีอย่างนี้ หมายถึงทิวฐิหรือความคิดเห็นที่แล่นไปสุดเหวี่ยง ในทิศทางใดทางหนึ่ง
มีลักษณะเป็นความสำคัญมั่นหมายในลักษณะที่เป็นตัวเป็นตนหรือตรงกันข้าม. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงมีหลักธรรมของพระองค์ที่ไม่แล่นไปสุดเหวี่ยงหรือสุดโต่ง อย่างนั้นอย่างนี้ แต่ตรัสลงไปในลักษณะที่
เป็นวิทยาศาสตร์ว่า 'เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เมื่อสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ' ในลักษณะที่ทยอย ๆ กันไปไม่มีสิ่งใด
เกิดหรือดับได้ โดยลำพังตัวมันเอง; ดังนั้น จึงไม่มีทิวฐิว่า "สิ่งทั้งปวงมีอยู่" หรือว่า "สิ่งทั้งปวงไม่มี".

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่หรือ?"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฏฐิว่า "สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่" ดังนี้ : นี้ เป็นส่วนสุด (มีไช้ทางสายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ..๗๗...๗๗...๗๗...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชาอันนั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...๗๗...๗๗...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นผู้รับนับถือ พระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

ไม่มีผู้หนึ่ง หรือผู้อื่น ในปฏิจสมุปบาท^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พราหมณ์คนหนึ่งได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วได้ทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ผู้หนึ่งกระทำ; ผู้หนึ่งเสวย (ผล) ดังนี้หรือพระเจ้าข้า?"

^๑ สูตรที่ ๖ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๙๐/๑๗๐, ตรัสแก่พราหมณ์ผู้หนึ่ง ที่เชตวัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วย ญาณปฏิญาณว่า 'ผู้กระทำ; ผู้เสวย (ผล)' ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง) ที่หนึ่ง".

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ผู้อื่นกระทำ; ผู้เสวย (ผล) หรือ พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยญาณปฏิญาณว่า "ผู้กระทำ; ผู้เสวย (ผล)" ดังนี้ : นี้เป็นส่วนสุด (ไม่ใช่สายกลาง) ที่สอง.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหา ส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร ทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ความอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชาที่นั่นนั่นเทียว, จึงมีความดับ แห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับนับถือ พระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

กายนี้ไม่ใช่ของใคร เป็นเพียงกระแสปฏิจสุมุปาบท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กายนี้ ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย และทั้งไม่ใช่ของบุคคลเหล่านี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมเก่า (กาย) นี้ อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นว่าเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น (อภิสงฺขต), เป็นสิ่งที่ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น (อภิสนฺเจตยิต), เป็นสิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนีย).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกรณีของกายนั้น อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจสุมุปาบทนั้นเทียว ดังนี้ว่า ด้วยอาการอย่างนี้ : เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะโสภะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นทันเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯ... เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสภะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้แล.

^๑ สุตฺรที่ ๗ กพฺพารชตฺตยวรรค นินทานสังยุตฺต นินทาน. ส. ๑๖/๗๗/๑๔๓, ตฺรัสสแกภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ปัจจุจสมุปบาทเป็นธรรมที่ทรงแสดง
เพื่อไม่ให้รู้สึกว่ามีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา
(เพื่อขจัดสังสสติปฏิญญาเป็นต้น)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? สืออย่างคือ (๑) กพพีการอาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง, (๒) ผัสสะ, (๓) มโนสังญเจตนา, (๔) วิญญาณ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย.

ภิกษุโมลียัคคุณะ ได้ทูลถามขึ้นว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน ซึ่งวิญญาณาหาร พระเจ้าข้า?'

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า 'นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าววว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าววว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า 'ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน (ซึ่ง วิญญาณาหาร) พระเจ้าข้า?' ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าววอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มิได้ กล่าววอย่างนั้นเช่นนี้ว่า 'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่ออะไรเล่าหนอ' ดังนี้แล้ว, นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลย ในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า 'วิญญาณาหาร ย่อมมีเพื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่

^๑ สุตตที่ ๒ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๕/๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ต่อไป. เมื่อภูตะ (ความเป็นภพ) นั้น มีอยู่, สฟายตนะย่อมมี; เพราะมี สฟายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ (การสัมผัส)', ดังนี้".

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราอย่าไม่กล่าวว่า "บุคคล ย่อมสัมผัส" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคล ย่อมสัมผัส" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็น ปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้ กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "ผัสสะมี เพราะมี อะไรเป็นปัจจัย พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก้ความ เป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีสฟายตนะ เป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา (ความรู้สึก ต่ออารมณ์)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราอย่าไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อม รู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมรู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ นั่นแหละ จึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีเวทนาพระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหา ที่ควรแก้ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมี ผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา (ความ ออยาก)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : ย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมอยาก" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมอยาก" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น ถ้าผู้ใดจะฟังถามเรา ผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่น)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคลย่อมยึดมั่น" ดังนี้ : ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมยึดมั่น" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มิได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขุโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนฝึกคณา! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งผัสสา ยตนะ (แดนเกิดแห่งสัมผัส) ทั้ง ๖ นั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะ มีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความ ดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมี ความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับ แห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส- อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ อย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สูตรนี้ทั้งสูตร แสดงว่า ไม่มีบุคคลที่กลืนกิน วิญญานอาหาร ไม่มีบุคคลที่เป็นเจ้าของอายตนะ ไม่มีบุคคลที่กระทำผัสสะ ไม่มีบุคคลที่เสวย เวทนา ไม่มีบุคคลที่อยากด้วยตัณหา ไม่มีบุคคลที่ยึดมั่นถือมั่น, มีแต่ธรรมชาติที่เป็นปฏิจ- สุมุปบันธกรรมอย่างหนึ่ง ๆ เป็นปัจจัย สืบต่อแก่กันและกันเป็นสายไป เท่านั้น.

ปฏิจสุมุปาบท มีหลักว่า "ไม่มีตนเอง ไม่มีผู้อื่น ที่ก่อสร้างและทุกข์"^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน ทิมพุกขปริพพาชก ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วได้ทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลทำเองหรือ พระเจ้าข้า?"

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ทิมพุกข!"

^๑ สูตรที่ ๘ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๒๖/๕๔, ตรัสแก่ทิมพุกขปริพพาชก ที่เชตวัน.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ตिमพุกขะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพุกขะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพุกขะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนติมพุกขะ! มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้ สุขและทุกข์มีอยู่.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญ ย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์กระมัง?"

ดูก่อนติมพุกขะ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ ก็หามิได้; เราแลย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! พระองค์, เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพุกขะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า? ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ตिमพุกขะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ตिमพุกขะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเอง หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย ติมพุกขะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สุขและทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'ดูก่อนติมพุกขะ! มิใช่สุขและทุกข์ไม่มี, ที่แท้สุขและทุกข์มีอยู่' ดังนี้; ครั้นข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ กระมัง?' ดังนี้, ก็ยังทรงตอบว่า 'ดูก่อนติมพุกขะ! เราจะไม่รู้ไม่เห็นสุขและทุกข์ ก็หามิได้; เราแล ย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งสุขและทุกข์' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาค จงตรัสบอกซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์; และจงทรงแสดงซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) สุขและทุกข์ แก่ข้าพระองค์เถิด".

ดูก่อนติมพุกขะ! เมื่อบุคคลมีความสำคัญมั่นหมายมาแต่ต้นว่า "เวทนาก็อันนั้น บุคคลผู้ช่วยเวทนาก็คนนั้น" ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนี้เราก็ยังไม่กล่าวว่ "สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง" ดังนี้.

ดูก่อนติมพุกขะ! เมื่อบุคคลถูกเวทนาสะกิดให้มีความสำคัญมั่นหมายว่า "เวทนาก็อันอื่น บุคคลผู้ช่วยเวทนาก็คนอื่น" ดังนี้ไปเสียแล้ว แม้อย่างนี้เราก็ยังไม่กล่าวว่ "สุขและทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้" ดังนี้.

ดูก่อนติมพุกขะ! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหา ส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...๗๗...๗๗...๗๗...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้น ครอบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้."

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...๗๗...๗๗...๗๗...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ติมพุกขปริพาชกนั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นอุบาสกผู้รับ นับถือพระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

การรู้จักสมุปบาท เป็นหลักการพยากรณ์อรหัตตผล^๑

ภิกษุภพารชัตติยะ เข้าไปหาพระสารีบุตร ได้เล่าเรื่องที่พระโมลลียคคฺคฺนະผู้ลาสิกขาเวียนมาเป็น ฆราวาสให้พระสารีบุตรฟัง พระสารีบุตรกล่าวว่าที่พระโมลลียคคฺคฺนະลาสิกขาไปนั้น ต้องเป็นเพราะไม่ได้ความ มั่นใจ ในธรรมวินัยนี้เป็นแน่ เมื่อได้ฟังดังนั้น ภิกษุภพารชัตติยะ จึงได้ย่อนถามถึงความรู้สึกส่วนตัว พระสารีบุตรเองว่าท่านได้ความมั่นใจ ในธรรมวินัยแล้วหรือ พระสารีบุตร ได้ตอบว่า เราไม่มีกังขาในข้อ นี้เลย ภิกษุภพารชัตติยะ ได้ถามอีกว่า แล้วในกาลต่อไปข้างหน้าเล่า พระสารีบุตรตอบว่า เราไม่ลังเลสงสัยเลย ภิกษุภพารชัตติยะจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลกล่าวหาพระสารีบุตรว่าพยากรณ์อรหัตตผลว่าตนมีชาติ สิ้นแล้วเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้รับสั่งให้เรียกหาพระสารีบุตรมาแล้วตรัสถามว่า:-

^๑ สุตตที่ ๒ กพารชัตติยวรรค นินทานสังยุตต์ นินทาน. ส. ๑๖/๖๐/๑๐๖, ตรัสแก่พระสารีบุตร ที่เชตวัน.

ดูก่อนสารีบุตร! ได้ยินว่า เธอพยากรณ์อรหัตตผลว่า "เราย่อมรู้ชัดว่า 'ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้ จริงหรือ?"

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เนื้อความโดยบทและโดยพยัญชนะทั้งหลาย เช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสารีบุตร! กุลบุตรย่อมพยากรณ์อรหัตตผล ได้โดยปริยายแม้ต่าง ๆ กัน เมื่อเป็นดังนั้น ประชาชนทั้งหลาย ก็ย่อมเห็นการพยากรณ์โดยปริยายใดปริยายหนึ่งนั้น ว่าเป็นอรหัตตผลที่กุลบุตรนั้นพยากรณ์แล้ว.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ข้าพระองค์ได้กราบทูลแล้วมิใช่หรือว่า เนื้อความ มีอรรถและพยัญชนะทั้งหลายเช่นนั้น ข้าพระองค์มิได้กล่าวแล้ว".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธออย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ท่านรู้้อย่างอย่างไร เห็นอยู่อย่างไร จึงพยากรณ์อรหัตตผลว่า 'ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้" ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีสิ่งใดเป็นเหตุ เมื่อชาติสิ้นเพราะความสิ้นแห่งเหตุนั้น ข้าพเจ้ารู้ว่าชาติสิ้นแล้ว ดังนี้ จึงรู้ว่า 'ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่

ควรทำ ให้ทำเสร็จแล้ว ก็จอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก' ดังนี้'.
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสาร์บุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังถามเธอ (ต่อไป) อย่างนี้ว่า
"ข้าแต่ท่านสาร์บุตร! ก็ชาติ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อให้เกิด (สมุทัย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปภว)
เล่า?" ดังนี้. ดูก่อนสาร์บุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขา
ว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีภพเป็นเหตุให้เกิด มีภพเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีภพ
เป็นเครื่องกำเนิด มีภพเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้
ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสาร์บุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า
"ข้าแต่ท่านสาร์บุตร! ก็ภพเล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด?
มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสาร์บุตร! เธอถูกถาม
อย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า
'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ภพ มีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด มีอุปาทานเป็นเครื่องก่อให้เกิด
เกิดมีอุปาทานเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปาทานเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูก
ถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังถามเธอ (ต่อไปอีก) ว่า "ข้าแต่ท่าน สารีบุตร! ก็อุบาทวน เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถาม อย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! อุบาทวน มีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถาม อย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็ต้นเหตุ เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อ ให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ต้นเหตุ มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถาม อย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะฟังถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! ก็เวทนา เล่ามีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อ ให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าตรทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! เมื่อท่านรู้้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร นันทิ (กิเลสเป็นเหตุให้รู้สึกเพลิน) จึงจะไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย?" ดังนี้. ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เวทนาสามอย่างเหล่านี้ มีอยู่; สามอย่าง คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา. ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เดียวนี้ ข้าพเจ้ารู้แล้วว่า 'เวทนาทั้ง ๓ อย่างนั้น เป็นของไม่เที่ยง; สิ่งใดเป็นของไม่เที่ยง, สิ่งนั้น ล้วนเป็นทุกข์' ดังนี้; เพราะรู้้อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ นันทิ จึงไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาทั้งหลาย'. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! ปริยายที่เธอกล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อ ว่า "เวทนาใด ๆ ก็ตาม เวทนานั้นทั้งหมดย่อมถึงการประชุมลงในความทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนสารีบุตร! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามเธอ (ต่อไปอีก) อย่างนี้ว่า "ข้าแต่ท่านสารีบุตร! เพราะอาศัยวิโมกข์อย่างไหน ท่านจึงพยากรณ์อรหัตตผลว่า

ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่ต้องปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นอย่างนี้ มิได้มีอีก', ดังนี้" ดูก่อนสารีบุตร! เธอถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาว่าอย่างไร?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าเขาถามเช่นนั้น ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เพราะอาศัยอชฌัตตวิโมกข์,^๑ เพราะความสิ้นไปแห่งอุปาทานทั้งปวง, เราจึงเป็นผู้มีสติอยู่ ในลักษณะที่อาสวะทั้งหลาย จะไหลไปตามไม่ได้; อนึ่ง เราขอมไม่ดูหมิ่นซึ่งตนเองด้วย' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

ถูกแล้ว ถูกแล้ว สารีบุตร! ปริยายที่เขากล่าวนี้ ก็เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งเนื้อความนั้นแหละ แต่โดยย่อว่า "ข้าพเจ้าไม่ข้องใจในอาสวะทั้งหลาย ที่พระสมณะกล่าวแล้ว และข้าพเจ้า ไม่ลังเลสงสัยว่าอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น ข้าพเจ้าละแล้วหรือยัง" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เสด็จลุกจากอาสนะ เข้าสู่วิหารที่ประทับส่วนพระองค์

หมวดที่หนึ่ง จบ

^๑ อชฌัตตวิโมกข์ คือ ความพ้นวิเศษในภายใน โดยเหตุที่นั่นหรือค้นหา ไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนา จิต จึงพ้นจากความทุกข์อันจะพึงเกิดจากเวทนาในภายใน ในขณะนั้น. อธิบายว่าเมื่อไม่มีตัณหาหรือนันทิ ก็ย่อมไม่มีอุปาทาน เมื่อไม่มีอุปาทาน ก็ไม่เป็นทุกข์. อาการอย่างนี้ เรียกว่า อชฌัตตวิโมกข์ ใช้เป็นเครื่องวัดในการพยากรณ์หรือตัดสินผล ว่ามีจริงหรือไม่.

หมวด ๒
ว่าด้วยปฏิจจสมุปบาท คือ
อริยสัจสมบูรณ์แบบ

กฎอทิปปัจจยตา: หัวใจปฏิจสมุปบาท.

อิมสุมี สติ อิทํ โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปบาทา อิทํ อูปปชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทํ น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นโรธา อิทํ นโรธมตติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๒
ว่าด้วย ปัจจุสมุปบาทคือเรื่องอริยสังฆสมบุรณ์แบบ
(มี ๙ เรื่อง)

มีเรื่อง : เรื่องปัจจุสมุปบาทคือเรื่องอริยสังฆ-- ปัจจุสมุปบาททุกอาการมีลักษณะแห่งความเป็นอริยสังฆี-- ปัจจุสมุปบาทซึ่งแสดงการก่อกำเนิดแห่งทุกข์--ปัจจุสมุปบาทซึ่งแสดงการดับลงแห่งทุกข์--อริยสังฆในรูปแบบ แห่งปัจจุสมุปบาทมีในขณะแห่งเวทนา-- อาการที่อยู่ยากที่สุดของปัจจุสมุปบาทคืออาการของตัณหา--ความเหนียวแน่นของสังสคติปฏิบัติบังการเห็นอริยสังฆีจึงสงสัยต่อหลักของอริยสังฆหรือปัจจุสมุปบาท--นัตถิกปฏิบัติบังการเห็นอริยสังฆีจึงสงสัยต่อหลักของอริยสังฆ หรือปัจจุสมุปบาท--ปัจจุสมุปบาทรวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ใครคัดค้านไม่ได้.

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๒

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาทคือเรื่องอริยสังฆมบูรณ์แบบ

เรื่องปฏิจจสมุปปาท คือเรื่องอริยสัง^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมदान์เราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสัง^๑ทั้ง ๔"
ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี้ไม่ได้ ทำให้เราเศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียน
ไม่ได้ คัดจางไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึง
กล่าวแล้วอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ
การก้าวลงสู่ครรภ์ ย่อมมี; เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, นามรูป ย่อมมี; เพราะ
มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;

^๑ สุตตที่ ๑ มหาวรรค ดิก. อ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เราຍอมบัญญัติว่า "นี่ เป็นความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์สมุทัย" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์นิโรธ" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; แก่สัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนาอยู่.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ทุกข์อริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์, แม้ความตายก็เป็นทุกข์, แม้โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์, ปรรณาสังใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น นั่นก็เป็นทุกข์: กล่าวโดยย่อ ปัญจุปาทานชั้นทั้งหลาย เป็นทุกข์, ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่าทุกข์อริยสัจ.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ทุกข์สมุทยอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่าทุกข์สมุทยอริยสัจ.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ทุกข์นิโรธอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

และทำให้เกิดทุกข์ได้อย่างไร ถึง ๑๑ ระยะเวลา คือสายแห่งปัจฉิมสูภบาตฝ่ายสมุทวาร สายหนึ่ง; แทนที่จะกล่าวสั้น ๆ ล้วน ๆ ว่า ทุกชนิดโรค คือการดับต้นหาเสีย ก็ตรัสอย่างละเอียดถึง ๑๑ ระยะเวลา อย่างเดียวกัน เป็นปัจฉิมสูภบาตฝ่ายนิโรธวาร; ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า การตรัสอย่างนี้ เป็นอริยสัจโดยสมบูรณ์. เราควรเรียกอริยสัจที่แสดงด้วยปัจฉิมสูภบาต ว่า "อริยสัจใหญ่", และเรียกอริยสัจที่รู้กันอยู่ทั่ว ๆ ไปว่า "อริยสัจเล็ก" กันแล้วกระมัง.

ปัจฉิมสูภบาตทุกอาการมีลักษณะแห่งความเป็นอริยสัจ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามรรณะ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชาติ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งภพ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **อุปาทาน**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

^๑สูตรที่ ๘ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๕๑/๙๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ตณหา**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งตณหา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งตณหา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งตณหา;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ผัสสะ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **สพายตนะ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึง ความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **นามรูป**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ**, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **สังขาร** ทั้งหลาย, รู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ชรามรณะ เป็นอย่างไรเล่า?** ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพื้นหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า ชรา. การจตุติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต จากสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้ เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชรามรณะ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชาติ; ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกาารงานชอบ การเลี้ยงชีพชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ชาติ เป็นอย่างไรเล่า?** การเกิด การกำเนิด การก้าวลง (สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชาติ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งภพ; ความดับไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งภพ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือ

แห่งชาติ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำ
การงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียงชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ภพ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
นี้ เรียกว่า ภพ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งภพ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอุปาทาน;
ความดับไม่เหลือแห่งภพ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ, ได้แก่
สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำ การงานชอบ
การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียงชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สิลพัพัตตอุปาทาน อัตตวาทุ-
ปาทาน: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า อุปาทาน. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอุปาทาน
ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งตัณหา; ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ย่อมมี
เพราะความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ
นั่นเอง เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็น
ชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำ การงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ
 پاکเพียงชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
หมู่ตัณหาทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โณภูมิจักขตัณหา อิมมตัณหา: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ตัณหา. ความก่อกำเนิด

พร้อมแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งเวทนา; ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวทนา เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสผัสสาเวทนา โสตสัมผัสผัสสาเวทนา ฆานสัมผัสผัสสาเวทนา ชิวหาสัมผัสผัสสาเวทนา กายสัมผัสผัสสาเวทนา มโนสัมผัสผัสสาเวทนา: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า เวทนา. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งผัสสะ; ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ผัสสะ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งผัสสะ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสฬายตนะ; ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? จักขวยตนะ ไสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สฬายตนะ ความก่อกั้นพร้อมแห่งสฬายตนะ ย่อมมี เพราะความก่อกั้นพร้อมแห่งนามรูป; ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ: นี้เรียกว่านาม, มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย: นี้เรียกว่า รูป, นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า นามรูป. ความก่อกั้นพร้อมแห่งนามรูป ย่อมมี เพราะความก่อกั้นพร้อมแห่งวิญญาณ; ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐ นั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ คือ จักขุวิญญาณ ไสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า วิญญาณ; ความก่อกั้นพร้อมแห่งวิญญาณ ย่อมมี เพราะความก่อกั้นพร้อมแห่งสังขาร; ความดับ

ไม่เหลือแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอวิชชา; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้ คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ภิกษุ ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามรรณะ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ว่าด้วยปัจจุจ ๒ คือเรื่องกริชสี่สมบุรณ์แบบ

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งภพ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **อุปาทาน**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ตัณหา**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **ผัสสะ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **สพายนะ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายนะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **นามรูป**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป;
มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์
ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ**; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ;
มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้
ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่ง **สังขาร**ทั้งหลาย; มารู้ทั่วถึงซึ่ง เหตุให้เกิดขึ้นแห่ง
สังขาร; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มารู้ทั่วถึงซึ่ง ข้อปฏิบัติเครื่อง
ทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกภิกษุนั้น ว่า :-

"ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิวฏฐ (ทิวฏฐสมฺปนฺโน)", ดังนี้บ้าง;

"ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทศสนะ (ทศสนสมฺปนฺโน)", ดังนี้บ้าง;

"ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว (อากโต อิมํ สทฺธมฺมํ)" ดังนี้บ้าง;

"ย่อมเห็นซึ่งพระสัทธรรมนี้ (ปสุสฺสตี อิมํ สทฺธมฺมํ)" ดังนี้บ้าง;

"ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ (เสกฺขเณ ฅาณฺณ สมฺนุํนาคโต)" ดังนี้บ้าง;

"ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ (เสกฺขาย วิชาเย สมฺนุํนาคโต)" ดังนี้บ้าง;

"ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแสแห่งธรรม (ธมฺมโสตี สมฺปนฺโน)" ดังนี้บ้าง;

"ผู้ประเสริฐมีปัญญาชำแรกกิเลส (อริโย นิพฺเพธิกปญฺโญ)" ดังนี้บ้าง;

"ยืนอยู่จุดประตู่แห่งอมตะ (อมตทวารํ อากฺขจฺ ติวฏฐตี)" ดังนี้บ้าง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อากาณแห่งปฏิจจสมุปบาท แต่ละอากาณก็ย้งจำแนกออกไปเป็นอริยสังขสี่อีกชั้นหนึ่ง; เช่นเดียวกับตัวปฏิจจสมุปบาท ทั้งสาย, ดังที่กล่าวมาแล้ว โดยหัวข้อว่า “เรื่องปฏิจจสมุปบาท คือ เรื่องอริยสังข”. ทั้งหมดนี้ รวมกันแล้ว เป็นเครื่องแสดงให้เห็นชัดยิ่งขึ้นไปอีก ว่า เรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้นเป็น เรื่องอริยสังขทั้งเนื้อทั้งตัว. ขอให้กำหนดไว้เป็นพิเศษ ตลอดเวลา.

(แม้คำของพระมหาเถระ คือ พระสารีบุตร ก็ได้กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาท โดยหลักแห่งอริยสังขสี่ อย่างเดียวกันกับพุทธภาษิตข้างบนนี้ แต่กล่าวในฐานะเป็นวัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ คือ การรู้ชัดซึ่งอากาณทุกอากาณของปฏิจจสมุปบาท โดยนัยแห่งอริยสังขสี่ ว่าเป็นสัมมาทิฏฐิอย่างหนึ่ง ๆ ทุกอากาณ รวมอยู่กับเรื่องอื่น ๆ คือเรื่องอกุศล กุศล พร้อมทั้งมูลเหตุ, เรื่องอาหารสี่ โดยนัยแห่งอริยสังขสี่, เรื่องทุกข์โดยนัยแห่งอริยสังขสี่, และเรื่องอาสวะ โดยนัยแห่งอริยสังขสี่, ซึ่งล้วนแต่เป็นวัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิด้วยกันทั้งนั้น. สำหรับเรื่องปฏิจจสมุปบาทนั้น มีข้อความดังที่ยกมาไว้เป็นส่วนผนวกของพระพุทธานุศาสนิตข้างบนนี้ ดังต่อไปนี้:-)

“ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ที่จะทำอริยสาวก ให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม, มาสู่พระสังฆธรรมนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ปริยายนั้นคือ ในกาลใด อริยสาวก ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง ขรามรณะ ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งขรามรณะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งขรามรณะด้วย; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อริยสาวกนั้น.

ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัทธรรมนี้ ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก... ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ** ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติด้วย;... ฯลฯ... ในกาลนั้น

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก... ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ** ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพด้วย;... ฯลฯ... ในกาลนั้น

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก... ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **อุปาทาน** ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทานด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทานด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทานด้วย;... ฯลฯ... ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก... ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ตัณหา** ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหาด้วย;... ฯลฯ... ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก... ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา** ด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนาด้วย;... ฯลฯ... ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก...ย่อมนรู้ทั่วถึงซึ่ง ผัสสะ ด้วย, ซึ่งเหตุให้
เกิดขึ้นแห่งผัสสะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่อง
ทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะด้วย;...ฯลฯ...ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก...ย่อมนรู้ทั่วถึงซึ่ง สพายตนะ ด้วย, ซึ่ง
เหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะด้วย, ซึ่ง
ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะด้วย;...ฯลฯ...
ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก...ย่อมนรู้ทั่วถึงซึ่ง นามรูป ด้วย, ซึ่งเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งนามรูปด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูปด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูปด้วย;...ฯลฯ...ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก...ย่อมนรู้ทั่วถึงซึ่ง วิญญาณ ด้วย, ซึ่งเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติ
เครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณด้วย;...ฯลฯ...ในกาลนั้น.

...ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก...ย่อมนรู้ทั่วถึงซึ่ง สังขาร ด้วย, ซึ่งเหตุ
ให้เกิดขึ้นแห่งสังขารด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่อง
ทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย;...ฯลฯ...ในกาลนั้น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ปริยายอย่างอื่นยังมีอีก ที่จะทำอริยสาวกให้
ได้ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีความเห็นดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วย
ความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม, มาสู่พระสัทธรรมนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ปริยายนั้นคือ ในกาลใด อริยสาวก ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง อวิชชาด้วย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอวิชชาด้วย, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอวิชชาด้วย, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอวิชชาด้วย; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อริยสาวกนั้น. ชื่อว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ มีทิฏฐิดำเนินไปตรงแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในธรรม มาสู่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกาลนั้น.....

(ต่อไปนี้ พระสารีบุตรได้กล่าวถึงเรื่องอาสวะ โฉนดแห่งอริยสังขล ๖ ไปจนจบสูตรชื่อสัมมาทิฏฐิ
สูตร ม.ม. ๑๒/๙๐/๑๑๗)

หมายเหตุผู้รวบรวม : ในพุทธภาษิตในตอนต้นของเรื่องนี้ ตรัสลักษณะของอริยสังขล ในอาการของปัจฉิมสุภาท ไม่ขึ้นไปถึงอวิชชา ดังในสูตรนี้ซึ่งกล่าวขึ้นไปถึงอวิชชา. การรู้ปัจฉิมสุภาท แต่ละอาการ โดยละอาการ โดยนัยอริยสังขล เป็นลักษณะของการบรรลุความเป็นโสดาบัน เป็นอย่างน้อย. ความซึ้งนี้ มีตรงกัน ทั้งที่เป็นพุทธภาษิต และสาวกภาษิตเช่นนี้ แล.

ปัจฉิมสุภาท ซึ่งแสดง การก่อขึ้นแห่งทุกข์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งเหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์ (ทุกข์สมุทฺทยะ) แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังความซึ้งนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

^๑ สูตรที่ ๓ คหปติวรรค อภิมสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๖/๑๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

(๑) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อนขึ้นแห่งทุกข์**.

(๒) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู+เสียง+โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อนขึ้นแห่งทุกข์**.

(๓) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**ฆาน** **วิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อนขึ้นแห่งทุกข์**.

(๔) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชีวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น+รส+ชีวหาวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อนขึ้นแห่งทุกข์**.

(๕) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย **โณภูฏัพพะ**รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด **กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย+โณภูฏัพพะ+วิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อนขึ้นแห่งทุกข์**.

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย **อัมมารมณ**ทั้งหลาย จึงเกิด**มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ+อัมมารมณ+มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**: **นี่คือ เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือเหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์

ปฏิบัติสมุทบาทซึ่งแสดง การดับลงแห่งทุกข์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งการถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์** (ทุกข์อัสถังคณะ) แก่พวกเธอทั้งหลาย, เธอทั้งหลายจงฟังซึ่งความข้อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

(ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์** เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี

^๑สูตรที่ ๓ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๖/๑๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

ตันทหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตันทหานันเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี**ความดับแห่งภพ**; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี**ความดับแห่งชาติ**; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกชะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น** นี้ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ **นี่คือ การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู+เสียง+โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตันทหา**: เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตันทหานันเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ...^๑ **นี่คือ การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตันทหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตันทหานันเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ... **นี่คือ การถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.**

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชิวหาวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น+รส+ชิวหาวิญญาณ)

^๑คำที่ละไว้ด้วย...ฯลฯ... ตรงนี้และตอนต่อ ๆ ไป แห่งหัวข้อเรื่องนี้ หมายความว่า มีข้อความเต็มเหมือนข้อ (๑). เริ่มตั้งแต่คำว่า "เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ";...ไปจนกระทั่งถึงคำว่า "...ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้." ผู้อ่านพึงเติมให้เต็มเขาเอง.

นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ..ฯลฯ... นี่คือการถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้**แห่งทุกข์.

(๕) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**กาย**ด้วย **โณฏฐัพพะ**รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด**กายวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่ง**ธรรมสามประการ** (กาย+โณฏฐัพพะ+วิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; ...ฯลฯ... นี่คือการถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้**แห่ง**ทุกข์**.

(๖) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**ใจ**ด้วย **ธัมมารมณ**รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด**มโนวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่ง**ธรรมสามประการ** (ใจ+ธัมมารมณ+มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั่นเอง, จึงมี**ความดับแห่งอุปาทาน**; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี**ความดับแห่งภพ**; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี**ความดับแห่งชาติ**; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น**นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ นี่คือการถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้**แห่ง**ทุกข์**.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือการถึงซึ่ง**อันตั้งอยู่ไม่ได้**แห่ง**ทุกข์**.

อริยสัจในรูปแห่งปฏิจจสมุทบาท มีในขณะแห่งเวทนา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้ง ๖ ประการ การก้าวลงสู่
ครรรภย์ย่อมมี; เมื่อการก้าวลงสู่ครรรภย์ มีอยู่, นามรูป ย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็น
ปัจจัย จึงมีสพายตนะ; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็น
ปัจจัย จึงมีเวทนา; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมบัญญัติว่า "นี่ เป็นความทุกข์"
ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์สมุททัย" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์นิโรธ" ดังนี้; ว่า
"นี่ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; แก่สัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนาอยู่.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงอันนี้ มีความสำคัญ
อย่างยิ่ง กล่าวคือ ต้องมีการเสวยเวทนาจริง ๆ จึงจะเห็นทุกข์อริยสัจที่เกิดจากตัณหาอัน
เกิดจากเวทนานั้น และความที่ทุกข์ดับไปในขณะที่ตัณหาดับไปในเวทนานั้น ในเมื่อจิต
ประกอบอยู่ด้วยธัมมสังคี่แห่งอัญฐังคิกมรรค โดยอัตโนมัติ; ดังนั้น ถ้าปราศจากเวทนา
เสียเพียงอย่างเดียว อริยสัจสี่ก็ตาม ปฏิจจสมุทบาทก็ตาม ยังมิได้เป็นสิ่งที่มิอยู่จริง;
ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่า "ปฏิจจสมุทบาทอริยสัจ มีในขณะแห่งเวทนา" ดังนี้ โดยนัยดังที่
พระพุทธองค์ตรัสแล้วข้างบน.

อาการที่ยุ่งยากที่สุดของปฏิจจสมุทบาท คืออาการของตัณหา^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งตัณหา แก่พวกเธอทั้งหลายคือตัณหา
ซึ่งเป็นดุจมีข้ายเครื่องคลุมสัตว์ มีปกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะ

^๑ สุตที่ ๑ มหาวรรค ติก.อ. ๒๐/๒๒๗/๕๐๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

^๒ สุตที่ ๙ มหาวรรค จตุก. อ. ๒๑/๒๔๘/๑๙๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหานั่นเอง โลกนี้อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้ เป็นเหมือนกลุ่มด้วยยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามฤชชะและหญ้าปัพพะชะ^๑ ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสารวัฏฏ์ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาต ไปได้. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังข้อความนั้น, จงทำโนใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหาเป็นอย่างไรเล่า? จึงชื่อว่าเป็นดุจมีข่ายเครื่องคลุมสัตว์ มีปกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหานั่นเอง โลกนี้อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้เป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้ายที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามฤชชะและหญ้าปัพพะชะ ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสังสารวัฏฏ์ ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาต ไปได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ตัณหาวิจริต** (ความนึกที่ซ่านไปด้วยอำนาจแห่งตัณหา) ทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไป**จับยึดชั้นถีในภายใน** และตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไป**จับยึดชั้นถีในภายนอก**, เหล่านี้มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดชั้นถีในภายใน** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดชั้นถีในภายในนั้น เหล่านี้คือ (๑) เมื่อมีความนึกว่า "เรามีอยู่"

^๑หญ้าสองชนิดนี้ เคยแปลกันว่า หญ้ามุงกระต่าย และหญ้าปล้อง แต่ไม่มีหลักฐานที่แน่นอน, ในที่นี้จึงไม่แปลไว้.

(อสมิ) ดังนี้; (๒) ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างนี้ (อิตถุสมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างนั้น (เอวสมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๔) หรือว่า
ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างอื่น (อญญตาสุมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๕) หรือว่า
ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้ (อสสมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๖) หรือว่า
ความนึกว่า "เราเป็นอย่างเที่ยงแท้ (สตตุมิ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๗) หรือว่า ความนึก
ไปว่า "เราพึงมี (สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๘) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนี้
(อิตถํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๙) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนั้น (เอวํ สํ)"
ดังนี้ ก็ย่อมมี; (๑๐) หรือว่าความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างอื่น (อญญตาสํ)" ดังนี้
ก็ย่อมมี; (๑๑) หรือว่า ความนึกว่า "เราพึงมีบ้างหรือ (อปิ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๒) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนี้บ้างหรือ (อปิ อิตถํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนั้นบ้างหรือ (อปิ เอวํ สํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๔) หรือว่าความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างอื่นบ้างหรือ (อปิ อญญตาสํ)" ดังนี้
ก็ย่อมมี; (๑๕) หรือว่า ความนึกว่า "เราจักมีแล้ว (ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๖) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างนี้ (อิตถํ ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๗) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างนั้น (เอวํ ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี;
(๑๘) หรือว่าความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างอื่น (อญญตาสํ ภวิสฺสํ)" ดังนี้ ก็ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้คือ ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไป
ไปจับยึดขันธิในภายใน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับ
ยึดขันธิในภายนอก เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหาวิจริตทั้งหลาย
๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดขันธิในภายนอก เหล่านี้คือ (๑) เมื่อมีความนึกว่า "เรามี
อยู่ด้วยขันธิ (อันเป็นภายนอก) อันนี้ (อิมินา อสมิ)" ดังนี้; (๒) ความนึกไปว่า

"เราเป็นอย่างนี้ ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อิตุถสมิ)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างนั้น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา เอวสมิ)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๔) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างอื่น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อญญาถสมิ)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๕) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้ ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อสสมิ)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๖) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราเป็นอย่างเที่ยงแท้ ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา สตสมิ)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๗) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมี ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๘) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนี้ ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อิตุถ ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๙) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนั้น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา เอว ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๐) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างอื่น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อญญาถ ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๑) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีด้วยชั้นอันนี้บ้างหรือ (อิมินา อปี ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๒) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนี้ด้วยชั้นอันนี้บ้างหรือ (อิมินา อปี อิตุถ ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๓) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างนั้นด้วยชั้นอันนี้บ้างหรือ (อิมินา อปี เอว ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๔) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราพึงมีอย่างอื่นด้วยชั้นอันนี้บ้างหรือ (อิมินา อปี อญญาถ ส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๕) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้ว ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา ภวิสฺส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๖) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างนี้ ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อิตุถ ภวิสฺส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๗) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างนั้น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา เอว ภวิสฺส)" ดังนี้ ก็ยอมมี; (๑๘) หรือว่า ความนึกไปว่า "เราจักมีแล้วอย่างอื่น ด้วยชั้นอันนี้ (อิมินา อญญาถ ภวิสฺส)" ดังนี้ ก็ยอมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้คือ ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึดชั้นในภายนอก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้ จึงมีตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ
อันเข้าไปจับยึดชั้นภินภายใน, และตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๘ ประการ อันเข้าไปจับยึด
ชั้นภินภายนอก. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุนี้ เราย่อมนกล่าวว่า **ตัณหาวิจริต
ทั้งหลาย ๓๖ ประการ**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุนี้ เมื่อนับตัณหาวิจริต มีลักษณะอย่างนี้
อันเป็นอดีต ๓๖ ประการด้วย, อันเป็นอนาคต ๓๖ ประการด้วย, อันเป็นปัจจุบัน ๓๖
ประการด้วย, **ตัณหาวิจริตทั้งหลาย ๑๐๘ ประการ** ย่อมมี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล คือตัณหา ซึ่งเป็นดุจมีชายเคื่องคลุมสัตว์ มี
ปกติไหลนอง แผ่กว้าง เป็นเครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์, ซึ่งด้วยตัณหาอันนั้นเอง โลกนี้
อันตัณหายึดโยงไว้ ห่อหุ้มไว้เป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่งของกลุ่มด้าย
ที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามูญชะและหญ้าปัพพะชะ ย่อมไม่ล่วงพ้น
ซึ่งสังสารวัฏฏ์ ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาต ไปได้ ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตัณหา นั้น เป็น
อาการของปฏิจจสมุปบาทอาการที่ ๘, นับว่าเป็นอาการที่ยุ่งยากซับซ้อน ทำจิตใจของสัตว์
ให้ยุ่งนังสับสนเหมือนเชิงหญ้ามูญชะและกลุ่มด้ายที่ยุ่ง ดังที่กล่าวแล้วในพระบาลีนี้; แล
ยังมีอาการของสิ่งที่ผูกมัด หุ้มห่อ ครอบคลุมเหมือนตาข่าย แผ่ซ่านไปในภพต่าง ๆ มีอาการ
ซับซ้อนเหลือจะประมาณได้; มีการเที่ยวไปในทิฏฐิต่าง ๆ เช่นทิฏฐิ ๑๘ ประการ, ปรารภ
ชั้นภินทั้งที่เป็นภายในและภายนอก และมีทั้งที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน : รวมได้เป็น
๑๐๘ ชนิด; นี้เป็นพวกที่อาศัยทิฏฐิ. เมื่อดูตามลักษณะที่อาศัยอารมณ์ทั้ง ๖ มีรูป เสียง
กลิ่น รส เป็นต้น นับเป็น ๖ อารมณ์, แล้วคูณด้วยเวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา
อทุกขมสุขเวทนา และตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ก็เป็น ๕๔ ชนิด;
แล้วคูณด้วยลักษณะ ๒ คือที่เป็นภายในและภายนอกก็ตาม หรือจะคูณด้วยลักษณะแห่ง
เคหสิตและเนกขัมมสิต ๒, อย่างนี้ก็ตาม ก็เป็น ๑๐๘ ชนิด เช่นเดียวกัน : ใช้อธิบายได้
ทั้งแก่กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา. ส่วนตัณหาวิจริต ๑๐๘ ประการ นัยที่กล่าวแล้ว
ข้างต้น สะดวกที่จะใช้อธิบายภวตัณหา และวิภวตัณหา ได้ทั้ง ๒ อย่าง โดยปฏิบัติกัน
ต่อกันและกัน. นี้แหละคือความยุ่งยากซับซ้อนแห่งอาการของตัณหา ที่ซ่อนอยู่ในกระแส

แห่งปัจจุสมุปปาท ที่เกิดอยู่ในชีวิตประจำวัน โดยไม่ต้องกล่าวถึงเวลาหลังจากตายแล้ว โดยทางร่างกายก็ได้.

คำว่า "เคหสิต" หมายถึง อาศัยกามารมณ์โดยตรง ในชีวิตของผู้ครองเรือน ในลักษณะแห่งกามสุขัลลิกานุโยค. ส่วน "เนกขัมมสิต" หมายถึง การออกจากเรือนประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อเกิดในสวรรค์รูปาพจร อรูปาพจร เป็นต้น ในลักษณะแห่งอตตกิลมณานุโยค ดังนี้.

สำหรับคำว่า "ตันทหาวิจริต" นั้น เล็งถึงที่ที่เกี่ยว ที่โคจร ของ ตันทหา; เป็นทิวสิก็ก็ได้ เป็นอารมณ์ก็ได้ ดังจะเห็นได้จากข้อความข้างบนนั้น แล.

ความเหนียวแน่นของสัสสตทิวสิ ปิดบังการเห็นอริยสัจสี่ จึงสงสัยต่อหลักของอริยสัจหรือปัจจุสมุปปาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวสิจึงเกิดขึ้นจนถึงกับว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบพูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรธแห่งภิกษุเหล่านั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิด. ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความต่อไปนี้:-

^๑สูตตที่ ๑ โสตาปัตตนิวรรค ทิวสิสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๔๘/๔๑๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**รูปนั้นแล** มีอยู่, เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิฐฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์เท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร: **รูป**เพียงหรือไม่เพียง? (*"ไม่เพียง พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เพียง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (*"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"*) แม้สิ่งใดไม่เพียง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** ทิฐฐุอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นและไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้? (*"ข้อนั้นหามิได้พระเจ้าข้า!"*) (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสตามและภิกษุเหล่านั้นทูลตอบ อย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์ แต่ละขันธ์เท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้**สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกแล้ว** รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว; เหล่านี้เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (*"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (*"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"*) แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** ทิฐฐุอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นและไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้? (*"ข้อนั้นหามิได้พระเจ้าข้า!"*)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะ
ทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้^๑ เป็นสิ่งที่อริยสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็น
อันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์, แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์, แม้ในความดับ
ไม่เหลือแห่งทุกข์, แม้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่ง
ทุกข์; ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้น ละขาดแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็นอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน
มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ตถนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องหน้า,
ดังนี้ แล.

เมื่อบุคคลมีความเห็นว่า รูปเป็นต้น เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ เป็นอันเดียวกัน ทั้งในโลกนี้และ
ในโลกอื่นแล้ว, สัสสตทิวฐิจจะเกิดขึ้นแก่เขาอย่างแน่นแฟ้น จนถึงขนาดที่จะเปรียบเทียบกับอุปมาในที่นี้
ได้ว่า ลมจะไม่พัด แม่น้ำจะไม่ไหล ดังนี้เป็นต้น; คือเขาจะไม่ยอมเปลี่ยนทิวฐิจอันแน่นแฟ้นดุจเสาระเนียดนี้,
มันจึงปิดบังการเห็นอริยสัจสี่, อริยสัจทั้งสี่ ก็คือ ปฏิจจสมุทฺตาทนั่นเอง; ดังนั้นจึงเป็นอันว่า ทิวฐิจนั้นปิดบัง
การเห็นปฏิจจสมุทฺตาทโดยแท้. - ผู้รวบรวม.

นตถิกทิวฐิจปิดบังการเห็นอริยสัจสี่ จึงสงสัยต่อหลักของอริยสัจหรือปัจฉิมสมุทฺตาท^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือสิ่งอะไร เพราะ
ปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฐิจจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาตแล้ว, ไม่มี

^๑ชั้น ๕ และสิ่งที่ได้เห็นแล้ว เป็นต้น ดังที่กล่าวแล้วข้างบน.

^๒สูตรที่ ๕ โสดาปัตติวารค ทิวฐิจสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๕๔/๔๒๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ยัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหดระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรม อันบุคคลกระทำดีแล้ว กระทำชั่วแล้ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลายอันเป็นโอบปาดิเกะ, ไม่มีสรวงและพราหมณ์ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก; คนเรานี้ เป็นแต่การประชุมของมหาภูตทั้งสี่, เมื่อใดทำกาละ เมื่อนั้นดินยอมเข้าไปสู่หลุมแห่งดิน น้ำยอมเข้าไปสู่หลุมแห่งน้ำ ไฟยอมเข้าไปสู่หลุมแห่งไฟ ลมยอมเข้าไปสู่หลุมแห่งลม อินทรีย์ทั้งหลายยอมหายไปสู่อากาศ; บุรุษทั้งหลายมีเพียงวางศพบเป็นที่ครบห้า จะพาเขาผู้ตายแล้วไป; ร่องรอยทั้งหลาย ปรากฎอยู่เพียงแค่ว่า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดั่งสีแห่งนกพิลาป, การบูชาเช่นสรวง มีชี้เฝ้าเป็นที่สุด, สิ่งทีเรียกว่าทานนั้น เป็นบัพพัญญุตินของคณเขลา, คำของพวกทีกล่าววว่า อะไรๆ มีอยู่นั้นเป็นคำเปล่า (จากความหมาย), เป็นคำเท็จ เป็นคำเพื่อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญพินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรอดแห่งภษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด. ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความต่อไปนี้-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**รูปนั้นแล** มีอยู่, เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิฐฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหดระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรม อันบุคคล

กระทำดีกระทำชั่ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นโอบปาทิเกะ, ไม่มีสภะและพราหมณ์ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก; คนเรานี้เป็นแต่การประชุมของมหาภูตทั้งสี่, เมื่อใดทำกาละ เมื่อนั้นดินยอมเข้าไปสู่หมู่แห่งดิน น้ำยอมเข้าไปสู่หมู่แห่งน้ำ ไฟยอมเข้าไปสู่หมู่แห่งไฟ ลมยอมเข้าไปสู่หมู่แห่งลม อินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมหายไปในอากาศ; บุรุษทั้งหลาย มีเพียงวางศพเป็นที่ครบห้า จะพาเขาผู้ตายแล้วไป; ร่องรอยทั้งหลาย ปราภฏอยู่เพียงแค่ว่า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดั่งสีแห่งนกพิลาป, การบูชาเช่นสรวง มีชี้เข้าเป็นที่สุด, สิ่งที่เรียกว่าทานนั้นเป็นบพัญญุติของคณเขลา, คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่นั้น เป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญ พินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่ตายแล้ว" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอจะสำคัญความข้อนี้อะไร: รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทุภฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้ว, กระทำชั่วแล้ว, ... ฯลฯ... ฯลฯ... คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่ นั้นเป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญ พินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่ตาย" ดังนี้. ("ข้อนั้น หามิได้พระเจ้าข้า!") (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีคำกล่าวอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับคำกล่าวในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์ เท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกแล้ว รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้วครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว; เหล่านี้ เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่น**ซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มียัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้ว กระทำชั่วแล้ว, ... ฯลฯ... ฯลฯ... คำของพวกที่กล่าวว่า อะไร ๆ มีอยู่นั้นเป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญพินาศไป มิได้มีอยู่ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้. ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้ เป็นสิ่งที่อริยะสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็นอันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์, แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์, แม้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, แม้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้น ละขาดแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็นอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น, ดังนี้ แล.

นัตถิกทิฏฐิ หรืออุจเฉททิฏฐิ ดังกล่าวมานี้ เป็นสุดโต่งฝ่ายข้างไม่มี ตรงกันข้ามจากสัสสตทิฏฐิ ซึ่งเป็นสุดโต่งฝ่ายข้างมี ล้วนแต่ปิดบังการเห็นอริยสังขสี่ ด้วยกันทั้งสองอย่าง. อริยสังขสี่ คือ ปฏิจจสมุทบาท; ดังนั้น จึงเป็นการปิดบังปฏิจจสมุทบาทพร้อมกันไปในตัว.

ตอนต้นของนิตติกทฤษฎี ตั้งแต่คำว่า "การให้ทานไม่มี" ไปจนถึงคำว่า "สัตว์ผู้เป็นอุปาติกะไม่มี" นี้ถูกยกมาใช้เป็นคำอธิบายของมิจชาติทฤษฎีในชั้นมูลฐานทางศีลธรรมทั่วไป เช่นมิจชาติทฤษฎีในอกุศลกรรมบถเป็นต้น ซึ่งยังมีใช้นิตติกทฤษฎีเต็มรูป จึงเรียกว่า มิจชาติทฤษฎีเฉย ๆ. -ผู้รวบรวม.

ปัจฉิมสุภาท รวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ไม่ใคร่คิดคำนึงได้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้แล อันเราแสดงแล้ว เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ธรรมอันเราแสดงแล้ว เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้คือ ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือผัสสสายตนะ (แดนเกิดแห่งผัสสะ) ทั้งหมด ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือมโนปวิจjar (ที่เข้าไปเที่ยวแห่งมโน) ทั้งหมด ๑๘ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสังขทั้งหมด ๔ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้ คือ **ปฐวีธาตุ** **อาโปธาตุ** **เตโชธาตุ** **วาโยธาตุ** **อากาศธาตุ** **วิญญานธาตุ** ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้คือ ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวแล้วอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ เหล่านี้ คือ **จักขุ** เป็นผัสสายตนะ **โสตตะ** เป็นผัสสายตนะ **ฆานะ** เป็นผัสสายตนะ **ชีวนา** เป็นผัสสายตนะ **กายะ**เป็นผัสสายตนะ **มโน**เป็นผัสสายตนะ ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ" ดังนี้เป็นธรรมอันสมณพราหมณผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึง ข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือมโนปิچارทั้งหลาย ๑๘ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณผู้รู้ทั้งหลายชมเชยไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่าจึงกล่าวอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะฟังเสียงด้วยโสต** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกกลิ่นด้วยฆานะ** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกรสด้วยชีวหา** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสทางผิวหนังอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; **เพราะรู้สึกอัมมารมณด้วยมโน** มโนย่อมเข้าไปเที่ยวในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในอัมมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส, ย่อมเข้าไปเที่ยวในอัมมารมณอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา; ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คือมโนปิچارทั้งหลาย ๑๘ ประการ"

ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าวหมายถึงข้อความนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสังขทั้งหลาย ๔ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณผู้รู้ทั้งหลายข่มขี่ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดง้างไม่ได้. ข้อนี้ เป็นธรรมที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ เราอาศัยซึ่งอะไรเล่า จึงกล่าวอย่างนี้? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ การก้าวลงสู่ครรภ์ย่อมมี; เมื่อการก้าวลงสู่ครรภ์ มีอยู่, นามรูปย่อมมี; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมบัญญัติว่า "นี่ เป็นความทุกข์" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์สมุทัย" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์นิโรธ" ดังนี้; ว่า "นี่ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้; แก่สัตว์ผู้สามารถ **เสวยเวทนาอยู่**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกข์อริยสังข** เป็นอย่างไรเล่า? แม้ความเกิด ก็เป็นทุกข์, แม้ความแก่ ก็เป็นทุกข์, แม้ความตาย ก็เป็นทุกข์, แม้โสกะปริเทวะทุกข์ะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย ก็เป็นทุกข์, การประสบกับสิ่งไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์, ความพลัดพรากจากสิ่งเป็นที่รัก เป็นทุกข์, ปรรตนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้น นั่นก็เป็นทุกข์: กล่าวโดยย่อ บัญญัติาทานชั้นทั้งหลาย เป็นทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ ทุกข์อริยสังข.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกข์สมุททยอริยสังข** เป็นอย่างไรเล่า? เพราะมีอริขชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ;

เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมี**นามรูป** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี ตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขสมุทฺทยอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกขนิโรธอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชาอันนั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสพายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสพายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ นั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธอริยสัจ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ** เป็นอย่างไรเล่า? มรรคอันประเสริฐ ประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ นี้ นั่นเอง, กล่าวคือ สัมมา-

ทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเราแสดงแล้วว่า "เหล่านี้ คืออริยสังทั้งหมด
๔ ประการ" ดังนี้ เป็นธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลายข่มขี้ไม่ได้ ทำให้เศร้าหมอง
ไม่ได้ ตีเตียนไม่ได้ คัดล้างไม่ได้ ดังนี้ อันใด อันเรากล่าวแล้ว; ข้อนั้น เรากล่าว
หมายถึงข้อความนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เรื่องที่พระพุทธองค์ทรง
ทำทายเป็นเรื่องที่คุณผู้คัดค้านไม่ได้ นั้น มีอยู่ ๔ เรื่องด้วยกัน คือ เรื่องธาตุ ๖, ผัสสา-
ยตนะ ๖, มโนปวิچار ๑๘, และปัจจุสมุปบาท ที่อยู่ในรูปของอริยสังสี่ที่ทรงแสดงด้วย
ปัจจุสมุปบาท อันเป็นอริยสังสี่ที่รัดกุม; สำหรับเผชิญกับการต่อต้านคัดค้านของสมณ-
พราหมณ์ผู้รู้เหล่าอื่น. เป็นอันว่า เรื่องปัจจุสมุปบาท ทั้งสมุปทยวาร และนิโรธวาร
รวมอยู่ในบรรดาเรื่องที่ใด ๆ คัดค้านไม่ได้.

หมวดที่สอง จบ

หมวด ๓

ว่าด้วย บาลีแสดงว่า ปฏิจจสมุปบาท
ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

กฎอิทัปปัจจยตาหัวใจ : ปฏิจสุมุปปาท.

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทั อุมุปชชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปปาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๓

ว่าด้วย บาลีที่แสดงว่า ปัจจุสมุปปาท

ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

(มี ๙ เรื่อง)

มีเรื่อง : ปัจจุสมุปปาทมีเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ-- ปัจจุสมุปปาท
ดับได้กลางสาย—นันทิเกิดเมื่อใดก็มีปัจจุสมุปปาทเมื่อนั้น—นันทิดับเมื่อใดปัจจุ-
สมุปปาทดับเมื่อนั้น--ในภาษาปัจจุสมุปปาทกรรมให้ผล ในอรรถภาพที่กระทำกรรม
--เห็นปัจจุสมุปปาทคือฉลาดในเรื่องกรรม—นามรูปหยั่งลงเพราะเห็นสัญญาขณิ-
ยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ-- นามรูปไม่หยั่งลง เพราะเห็นสัญญาขณิยธรรมโดย
ความเป็นอาทีนวะ--ปัจจุสมุปปาทที่ตรัสระคนกับปัจจุปาทานันท์

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอบุญ

หมวดที่ ๓

ว่าด้วย บาลีที่แสดงว่า ปฏิจจสมุปปาท
ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิจจสมุปปาทมีเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ
(ไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ)^๑

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะ

^๑สูตรที่ ๑๐ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ. ส. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓, สูตรที่ ๕ คหปติวรรค อภิสมย-
สังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๙/๑๖๖; นี่เป็นคำกล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับหลีกเร้นอยู่.

มีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียดังหลายด้วย, จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ...^๑ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลืนทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งโณฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

^๑คำที่ละไว้ด้วย...ฯลฯ...ตอนนี้และตอนต่อไป หมายความว่าเมื่อความเต็มเหมือนข้างบน เริ่มตั้งแต่ คำว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตณหา" ไปจนกระทั่งถึงคำว่า "จึงเกิดขึ้นครบถ้วน" ผู้อ่าน พึงเติมให้เต็มเอาเอง.

ว่าด้วยปัจจุจ ๗ ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

๑๒๕

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมามรณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ปฏิจจสมุปบาทดับได้กลางสาย (โดยไม่ต้องข้ามภพข้ามชาติ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์นั้นคือ:-

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ, เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์

^๑สูตรที่ ๓ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ้า. ส. ๑๘/๑๐๗/๑๕๕; ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียดังนี้ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตะวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;...๗๗...^๑ ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลืนทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;...๗๗...ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;...๗๗... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี้คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งไผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่

^๑คำที่ละไว้ด้วย...๗๗...ตรงนี้และต่อไป หมายความว่านี่เนื้อความเต็มเหมือนข้างบน เริ่มตั้งแต่คำว่า "เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;" ...ไปจนถึงคำว่า... "จึงดับสิ้น :".

ว่าด้วยปัจจุจ ๗ ไม่ใช่เรื่องข้ามภพข้ามชาติ

เหลือแห่งตณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;...๑๒๗...
ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ นี่คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้
แห่งทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมมารมณห์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญูณ;
การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนี้ คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี
เวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไป
ไม่เหลือแห่งตณหานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับ
แห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;
เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล **ขรามรณะ** ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย
จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้. นี่คือ ความ
ตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์.

นันทิเกิดเมื่อใด ก็มีปฏิจจสมุปบาทเมื่อนั้น^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย **จงเจริญสมาธิเถิด**. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีจิตเป็นสมาธิตั้งมั่นแล้ว **ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง**. ก็ภิกษุนั้น ย่อม
รู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่ง**ความเกิดขึ้น**

^๑สูตรที่ ๕ นกุลปิตุวรรค ชนธสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๑๘/๒๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

และ**ความดับไป**แห่งรูป ...แห่งเวทนา ...แห่งสัญญา ...แห่งสังขารทั้งหลาย
.....แห่งวิญญาณ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**การเกิดขึ้น**แห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา
...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ. เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ **ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ**
ย่อมเมามกอยู่. ภิกษุนั้น **ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อมเมามกอยู่**
ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น **ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม**
เมามกอยู่ซึ่งรูป เมื่อภิกษุนั้น **ผลิตเพลิน พร้าสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่งรูป,**
นันทิ (ความเพลิน) **ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้นคือ**
อุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น **ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม**
เมามกอยู่ ซึ่งเวทนา ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น **ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม**
เมามกอยู่ ซึ่งสัญญา ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพ็ดเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม
เมามกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย ...ฯลฯ...ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมเพ็ดเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม
เมามกอยู่ ซึ่งวิญญาณ เมื่อภิกษุนั้น เพ็ดเพลิน พร้าสรรเสริญ เมามกอยู่
ซึ่งวิญญาณ, นันทิ ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลินใด ในวิญญาณ, ความเพลินนั้น
คือ อุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพ
เป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่ง
สัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ.

นันทิดับเมื่อใด ปฏิจจสมุปบาทดับเมื่อนั้น^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...
แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ. เป็นอย่างไรเล่า?

^๑สูตรที่ ๕ นกุลปิตุวรรค ชั้นตสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๑๗/๒๙, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้า
สรรเสริญ ย่อมไม่เมามกอยู่. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ซึ่งรูป เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพิลิตเพลิน ไม่พรั้าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่
 ซึ่งรูป, นันทิ (ความเพิลิน)ใด ในรูป, นันทินั้นย่อมดับไป. เพราะความดับ
 แห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน, เพราะมีความดับแห่ง
 อุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับ
 แห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งเวทนา ...๗๗...๗๗... ความดับลงแห่งกองทุกข์
 ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งสัญญา ...๗๗...๗๗... ความดับลงแห่งกองทุกข์
 ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
 ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย ...๗๗...๗๗... ความดับลงแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพ็ดเพลิน ย่อมไม่พรั่าสรรเสริญ ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งวิญญาน เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพ็ดเพลิน ไม่พรั่าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ ซึ่งวิญญาน นันทิใด ในวิญญาน, นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน, เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความเกิดขึ้นแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาน, ดังนี้ แล.

ในภาษาปฏิจจสรุปบาท กรรมให้ผล ในอัตตภาพที่กระทำความ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ มีอยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย. สามประการเหล่าไหนเล่า? สามประการคือ โลกะ เป็นเหตุเพื่อเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, โทสะ เป็นเหตุเพื่อเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, โมหะ เป็นเหตุเพื่อเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

^๑สูตรที่ ๔ เทวทูตวรรค ดิก. อ. ๒๐/๑๗๑/๔๗๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอัตตภาพนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นอย่างในทิฏฐิธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างในอุปัทวะ หรือว่า เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย^๑ ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโทสะ เกิดจากโทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอัตตภาพนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นอย่างในทิฏฐิธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างในอุปัทวะ หรือว่า เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อัตตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอัตตภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น ในอัตตภาพนั่นเอง ไม่ว่าจะเป็นอย่างในทิฏฐิธรรม หรือว่า เป็นไปอย่างในอุปัทวะ หรือว่า เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เน่า ที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกเอาแต่เมล็ดดี เก็บงำไว้ดี อันบุคคลหว่านไปแล้ว ในพื้นที่ซึ่งมีบริกรรมอันกระทำดีแล้ว ในเนื่อนาคี. อนึ่ง สายฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล.

^๑ความหมายของคำอันมีความหมายสำคัญที่สุด ๓ คำนี้ ให้ดูที่หมายเหตุท้ายเรื่องของเรื่องนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้น จะพึงถึงซึ่งความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ โดยแน่นอน, อันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยโลภะ เกิดจากโลภะ มีโลภะเป็นเหตุ มีโลภะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อดีตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอรรถภาพนั่นเอง** ไม่ว่าจะ **เป็นไปอย่างในทวิฏฐิธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย** ก็ตาม. กรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยโทสะ เกิดจากโทสะ มีโทสะเป็นเหตุ มีโทสะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อดีตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอรรถภาพนั่นเอง** ไม่ว่าจะ **เป็นไปอย่างในทวิฏฐิธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย** ก็ตาม. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยโมหะ เกิดจากโมหะ มีโมหะเป็นเหตุ มีโมหะเป็นสมุทัย อันใด; กรรมอันนั้น ย่อมให้ผลในขันธทั้งหลาย อันเป็นที่บังเกิดแก่อดีตภาพของบุคคลนั้น. กรรมนั้น ให้ผลในอรรถภาพใด เขาย่อมเสวยวิบากแห่งกรรมนั้น **ในอรรถภาพนั่นเอง** ไม่ว่าจะ **เป็นไปอย่างในทวิฏฐิธรรม** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอุปัชชะ** หรือว่า **เป็นไปอย่างในอปรปริยาเย** ก็ตาม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

.... ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการ เหล่านี้ มีอยู่ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย. สามประการ เหล่าไหนเล่า? สามประการคือ **อโลภะ** เป็นเหตุ

เพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **อโทสะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย, **อโมหะ** เป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**อโลภะ** เกิดจาก**อโลภะ** มี**อโลภะ**เป็นเหตุ มี**อโลภะ**เป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโลภะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**อโทสะ** เกิดจาก**อโทสะ** มี**อโทสะ**เป็นเหตุ มี**อโทสะ**เป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วย**อโมหะ** เกิดจาก**อโมหะ** มี**อโมหะ**เป็นเหตุ มี**อโมหะ**เป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเทียบเมล็ดพืชทั้งหลาย ที่ไม่แตกหัก ที่ไม่เน่า ที่ไม่ถูกทำลายด้วยลมและแดด เลือกลงแต่เมล็ดดี เก็บงำไว้ดี. บุรุษพึงเผาเมล็ดพืช

เหล่านั้นด้วยไฟ ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว ฟังกระทำให้เป็นผงขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นผง
ขี้เถ้าแล้ว ฟังโปรยไปในกระแสมอันพัดจัด หรือว่าฟังลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยวใน
แม่น้ำ. เมล็ดพืชทั้งหลายเหล่านั้นเป็นพืชมีมูลอันขาดแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้ว
ยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา โดยแน่นอน, นี้ฉันใด;
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือกรรมอันบุคคลกระทำแล้วด้วยขโยโลภะ
เกิดจากขโยโลภะ มีขโยโลภะเป็นเหตุ มีขโยโลภะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจาก
โลภะเสียแล้ว**, ด้วยอาการอย่างนี้เอง กรรมอันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว
มีรากอันถอนขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี
มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็นธรรมดา. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยขโยโทสะ เกิดจากขโยโทสะ
มีขโยโทสะเป็นเหตุ มีขโยโทสะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโทสะเสียแล้ว**,
ด้วยอาการอย่างนี้เอง **กรรม**อันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอน
ขึ้นแล้ว ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้น
ต่อไปเป็นธรรมดา. **กรรม**อันบุคคลกระทำแล้วด้วยขโยโมหะ เกิดจากขโยโมหะ มีขโยโมหะ
เป็นเหตุ มีขโยโมหะเป็นสมุทัย อันใด; **เพราะปราศจากโมหะเสียแล้ว**, ด้วยอาการ
อย่างนี้เอง **กรรม**อันนั้น ย่อมเป็นกรรมอันบุคคลนั้นละขาดแล้ว มีรากอันถอนขึ้นแล้ว
ถูกกระทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน ทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่เกิดขึ้นต่อไปเป็น
ธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหตุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้แล เป็นไปเพื่อความ
เกิดขึ้นแห่งกรรมทั้งหลาย.

**กรรมใด อันผู้กระทำเห็นอยู่ว่า เกิดแต่โลภะ เกิดแต่โทสะ
เกิดแต่โมหะ ก็ตาม; กระทำแล้ว น้อยก็ตาม มากก็ตาม;**

กรรมนั้น อันบุคคลนั้นพึงเสวยผลในอรรถภาพนี้นั้นเทียว :
 วัตถุ (พื้นที่)^๑ อื่น หามีไม่; เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้รู้ประจักษ์
 ซึ่งโลกะ โทสะและโมหะ กระทำวิชชาให้เกิดขึ้นอยู่; ย่อมละ
 ทุกคติทั้งหลายทั้งปวงได้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ทิฏฐธรรม",
 คำว่า "อุปัชชะ", และคำว่า "อปปริยายะ" (บาลีว่า ทิฏฐธมฺเม อุปฺปชฺเชว อปฺเร
 วา ปริยายะ); สามคำนี้ เรารู้จักกันไปโดยคำว่า "ทิฏฐธรรมเวทนียะ", "อุปัชช-
 เวทนียะ", และ "อปปราปรเวทนียะ"; และถือเอาความหมายกันว่า อย่างแรกหมายถึง
 เวลาในชาตินี้ก่อนแต่ตาย, สองอย่างหลัง หมายถึงเวลาในชาติต่อ ๆ ไป หลังจากตายแล้ว.
 ส่วนในบาลีนี้ แสดงให้เห็นไปในทำนองว่า ทั้ง ๓ ชนิดนี้ ล้วนแต่เป็นไปในชีวิตนี้ หรือ-
 ในอรรถภาพนี้ ตามความหมายของคำว่า "ชาติ" ในภาษาปัจจุสมุปบาท; กล่าวคือเกิด
 อุปาทานหรือความทุกข์ครั้งหนึ่งก็ชาติหนึ่ง ซึ่งวันหนึ่งเพียงวันเดียว ก็มีได้หลายสิบชาติ;
 ดังนั้นคำว่า "ทิฏฐธรรม" หมายถึงให้ผลทันควัน, คำว่า "อุปัชชะ" หมายถึงให้ผลในระยะ
 ถัดมา, และคำว่า "อปปริยายะ" ก็หมายถึงเวลาที่ถัดมาอีก คือ หลังจากการเกิดชาติที่ ๒
 ที่ ๓ ที่ ๔ ตามนัยะแห่งปัจจุสมุปบาทในเวลาถัดมานั่นเอง แม้อาจจะติด ๆ กันไปในชั่วโมง
 นั้น หรือหลายวันต่อมา หรือหลายปีต่อมา ซึ่งเป็นระยะเวลาในอรรถภาพนี้เอง; ไม่จำเป็น
 จะต้องหมายความถึงต่อเมื่อตายแล้วเหมือนดับที่เข้าใจกันก็ได้. เรื่องต่าง ๆ หลังจากตายแล้ว
 ยังไม่ต้องพูดถึง, เพราะในอรรถภาพนี้ อรรถภาพเดียว ก็ยังมีชาติให้เราทำกรรม และ
 เสวยผลกรรมตั้งร้อยชาติ พันชาติ หมื่นชาติ แสนชาติ ล้านชาติ อยู่แล้ว. ขอให้สังเกต
 ความหมายของคำว่าชาติ ให้ตรงตามความหมายแห่งภาษาปัจจุสมุปบาท หรือภาษาปรมัตถ์
 ดังกล่าวนี้ด้วย. ถึงแม้ในภาษาศีลธรรมที่ใช้ในการสอนศีลธรรม ที่กล่าวถึงการระลึกชาติ
 จำนวนนับไม่ไหว ก็ยังอาจถึงถึงชาติในความหมายนี้ได้อยู่นั่นเอง; ดังนั้น น่าจะเข้าใจ
 ความหมายของคำว่า "ชาติ" และความหมายของคำว่า "ทิฏฐธรรม" คำว่า "อุปัชช-
 เวทนียะ" และคำว่า "อปปราปรเวทนียะ" ให้ถูกต้องตามพระพุทธประสงค์กันเสียที : สรุปล
 แล้วมีความหมายว่า คำว่า "ทิฏฐธรรม" คือทันควัน, คำว่า "สัมปรายะ" (ซึ่งรวมทั้ง
 อุปัชชะและอปปราปร) คือในเวลาถัดมา ซึ่งจะนานเท่าไรก็ได้.

^๑ คำว่า "วัตถุ" ในที่นี้ หมายถึงพื้นที่ที่กรรมจะให้ผลแก่ผู้กระทำ ได้แก่ชั้นทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่ง
 อรรถภาพของบุคคลผู้ทำกรรมและเสวยกรรมนั่นเอง ไม่มีความหมายที่เล็งไปทางกาละหรือเวลา ว่าชาตินี้
 หรือชาติหน้า แต่ประการใด.

อนึ่ง พึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ นั้น มีความหมายต่างกัน อยู่เป็น ๒ ระดับ : ระดับทั่วไป เป็นของผู้ยังไม่มีสิ้นอาสวะ เป็นเพียงสักว่าในขณะที่ทำกรรม นั้น ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ปรากฏ แต่มีกุศลเจตสิกอย่างอื่นที่ตรงกันข้ามจาก โลภะ โทสะ โมหะ มาปรากฏแทน เช่นคนธรรมดาให้ทานด้วยอำนาจเมตตากุศลเป็นต้น ส่วนอโลภะ อโทสะ อโมหะ อีกความหมายหนึ่ง เป็นสภาพจิตของผู้สิ้นอาสวะแล้ว กรรมที่ กระทำถึงการนับว่าไม่เป็นกรรม ไม่จำเป็นที่จะต้องมากล่าวว่าเป็นกุศลกรรม หรืออกุศล-กรรมแต่อย่างใด. ข้อความแห่งพระบาลีนี้ คำว่า อโลภะ อโทสะ อโมหะ น่าจะหมายถึง ณะอย่างแรกมากกว่า, ผู้ศึกษาพึงใคร่ครวญดูให้ดีเถิด.

เห็นปฏิจจสมุปบาท คือฉลาดในเรื่องกรรม^๑

บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะชาติ (กำเนิด) ก็หามีได้;

จะมีใช่พราหมณ์เพราะชาติก็หามีได้:

บุคคลเป็นพราหมณ์เพราะกรรม; ไม่เป็นพราหมณ์ก็เพราะกรรม.

บุคคลเป็นชาวนา ก็เพราะกรรม; เป็นศิลปิน ก็เพราะกรรม,

บุคคลเป็นพ่อค้า ก็เพราะกรรม; เป็นคนรับใช้ ก็เพราะกรรม,

บุคคลแม้เป็นโจร ก็เพราะกรรม; เป็นนักรบ ก็เพราะกรรม,

บุคคลเป็นบุโรหิต ก็เพราะกรรม; แม้เป็นพระราชาก็เพราะกรรม,

บัณฑิตทั้งหลายย่อมเห็นซึ่งกรรมนั้น ตามที่เป็นจริงอย่างนี้

ชื่อว่าเป็นผู้เห็นซึ่งปฏิจจสมุปบาท เป็นผู้ฉลาดในเรื่องวิบากแห่งกรรม.

โลก ย่อมเป็นไปตามกรรม หมู่สัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม

สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นเครื่องรังวัด เหมือนลิ้มสลักชั้นยึดรถที่กำลังแล่นไปอยู่.

^๑วาเสฏฐสูตฺร มหาวรรค สุ.ขุ. ๒๕/๔๕๗/๓๘๒, ตรัสแก่วาเสฏฐสูตฺรมาณพ ซึ่งมีภรรยาชมาณพพึงอยู่ด้วย ที่อิฉฉานังคละไพธณน.

เพราะการบำเพ็ญตบะ การประพฤติพรหมจรรย์ การสำรวม และเพราะการฝึกตน; นั้นแหละ บุคคลจึงเป็นพราหมณ์ นั้นแหละ ความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด; บุคคลผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชา ๓ เป็นผู้รำบแล้ว มีภพใหม่สิ้นแล้ว มีอยู่; ดูก่อนวาเสฏฐะ! ท่านจงรู้บุคคลอย่างนี้ ว่าเป็นพรหม เป็นสักกะ ของท่านผู้รู้ ท.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้อาการที่กรรม ให้ผลเพียงคู่เดียว ก็ยังตรัสเรียกว่าปัจจุสมุปบาท. เมื่อเห็นปัจจุสมุปบาท ก็คือเห็น อาการที่กรรมให้ผล. เมื่อถือตามพระพุทธานุชาตินี้ ก็เป็นอันว่าโลกหรือหมู่สัตว์เป็นไปตาม อำนาจของปัจจุสมุปบาท. กระแสแห่งปัจจุสมุปบาทนั้น จะหยุดเสียได้ด้วยตบะ ด้วย พรหมจรรย์ด้วยสัญญาณะ ด้วยทมะ; และผู้เป็นอย่างนั้น ชื่อว่าเป็นพระพรหม เป็นท้าว สักกะ ในความหมายของพระอริเจ้าในศาสนา.

นามรูปหยั่งลง เพราะเห็นสัญญาชนิยธรรม โดยความเป็นอัสสาทะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารักนายนิด) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญญาชนิยธรรม)^๒ อยู่, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมมี, เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ; เพราะมี สพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมี เวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมี

^๑สูตรที่ ๘ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๘/๒๑๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ธรรมอันเป็นที่ตั้งสังโยชน์ หรือสัญญาชนิยธรรมนั้น ได้แก่ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ (ข.น.ธ. ส. ๑๗/๒๐๒/๓๐๘); ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ (สพ. ส. ๑๘/๑๑๐/๑๕๙); รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โสภณูปะ, รัสมารมณ (สพ. ส. ๑๘/๑๓๕/๑๘๙).

อุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากดิ่งลงไปเบื้องล่างด้วย มีรากแผ่ไปรอบ ๆ ด้วย รากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ดูดสิ่งโอชะขึ้นไปเบื้องบน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีอาการอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น พึงตั้งอยู่ได้ ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น: เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (น่ารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่ การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมมี, เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

นามรูปไม่หยั่งลง เพราะเห็นสัญญาโยชนิยธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่ง

^๑สูตรที่ ๘ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๙/๒๑๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

นามรูป ย่อมไม่มี, เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสพายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสพายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ชรามรณะ โสกะปริเวระทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีอยู่. ลำดับนั้น บุรุษ ฟิงถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้ว บุรุษนั้นฟิงตัดต้นไม้ที่โคน; ครั้นตัดที่โคนแล้ว ฟิงขุดเขาะ; ครั้นขุดเขาะแล้ว ฟิงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลาย แม้ที่สุดเพียงเท่ากำนแฝก. บุรุษนั้นตัดต้นไม้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว ฟิงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว ฟิงกระทำให้เป็นซีก ๆ; ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว ฟิงฝังให้แห้งในลมและแดด; ครั้นฝังให้แห้งในลมและแดดแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว ฟิงกระทำให้เป็นขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมโปรยไปตามลมอันพัดจัด หรือว่าฟิงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้นก็ฟิงเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ขั้วแห่งยอด ถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่งอกอีกต่อไปเป็นธรรมดา, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น: เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสพายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสพายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับ

แห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกชะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ปฏิจสมุปบาท ที่ตรัสระคนกับปัญจอุปาทานชั้น^๑

เรื่องในนครกบิลพัสดุ์: เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงขับภิกษุสงฆ์หมู่หนึ่งผู้ละโมภในลาภสักการะ ให้ออกไปพ้นแล้ว ภายหลังทรงรำพึง เมื่อภิกษุเหล่านั้นมิได้เห็นพระศาสดาก็จะหมุ่นไปผิดเหมือนลูกโคไร้แม่ จึงน้อมพระทัยไปในทางที่จะว่ากล่าวตักเตือน ด้วยพระทัยอันอนุเคราะห์ ในลักษณะที่บาลีใช้คำนวณว่า สหัมบดีพรหมเข้ามาอ้อนวอนให้ทรงกระทำเช่นนั้น จึงทรงบันดาลด้วยอิทธิภิสังขารให้ภิกษุเหล่านั้นกล้าเข้ามาเฝ้าพระองค์ ที่ละรูปสองรูป จนกระทั่งครบถ้วนแล้ว จึงตรัสพระพุทพจน์นี้:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาชีพ^๑ต่ำที่สุด ในบรรดาอาชีพทั้งหลาย คือการขอทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! คำสาปแช่งอย่างยิ่งในโลกนี้คือ คำสาปแช่งว่า "แกถือกระเบื้องในมือเที่ยวขอทานเถอะ" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กุลบุตรทั้งหลาย เข้าถึงอาชีพนี้ เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งประโยชน์ เพราะอาศัยอำนาจแห่งประโยชน์, ไม่ใช่เป็นคนหนีราชทัณฑ์ ไม่ใช่เป็นขอให้โจรปล่อยตัวไปบวช ไม่ใช่เป็นคนหนีหนี้ ไม่ใช่เป็นคนหนีภัย ไม่ใช่เป็นคนไร้อาชีพ, จึงบวช, อีกอย่างหนึ่ง กุลบุตรนี้บวชแล้ว โดยที่คิดเช่นนั้นว่า เราทั้งหลายเป็นผู้ถูกหยั่งเอาแล้ว โดยชาติ ชรา มรณะ ไสกะปริเทวะ ทุกชะ โหมนัส อุปายาส ทั้งหมด เป็นผู้อันความทุกข์หยั่งเอาแล้ว มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้าแล้ว ทำไฉน การทำที่สุดแห่ง

^๑สูตรที่ ๘ ขัชชนิยวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๑๑๓/๑๖๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่นิโครธารามใกล้เมืองกบิลพัสดุ์.

กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ จะพึงปรากฏแก่เรา ดังนี้. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! แต่ว่า กุลบุตร **ผู้บวชแล้วอย่างนี้ กลับเป็นผู้มากไปด้วยอภิชฌา** มีราคะแก่กล้าในกามทั้งหลาย มีจิต พยาบาท มีความดำริแห่งใจเป็นไปในทางประทุษร้าย มีสติอันลึมหงแล้ว ไม่มีสัมปชัญญะ มีจิตไม่ตั้งมั่นแล้ว มีจิตหมุนไปผิดแล้ว มีอินทรีย์อันตนไม่สำรวจแล้ว. ดูก่อนนิกษุ ทั้งหลาย! เปรียบเหมือน **ดุ้นฟืนจากเชิงตะกอนที่เผาศพ** ยังมีไฟติดอยู่ทั้งสอง ตรง กลางก็เปื้อนอุจจาระ ย่อมใช้ประโยชน์เป็นไม้ในบ้านเรือนก็ไม่ได้ ย่อมใช้ประโยชน์ เป็นไม้ในปากก็ไม่ได้, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวบุคคลนี้ว่ามีอุปมา เช่นนั้น; คือ เป็นผู้เสื่อมจากโอบายแห่งศฤงคาร ด้วย, ไม่ทำประโยชน์แห่งสมณะให้ บริบูรณ์ ด้วย.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **อกุศลวิตก** (ความตริตริกอันเป็นอกุศล) ๓ อย่างเหล่านี้ มีอยู่; กล่าวคือ กามวิตก (ความตริตริกในทางกาม), พยาบาทวิตก (ความตริตริกใน ทางพยาบาท), วิหิงสาวิตก (ความตริตริกในทางทำผู้อื่นให้ลำบากโดยไม่เจตนา). ดูก่อน นิกษุทั้งหลาย! อกุศลวิตกทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมดับไปโดยไม่เหลือ เมื่อบุคคล **มีจิตตั้งมั่น แล้วด้วยดี ในสติปัฏฐานทั้ง ๔**; หรือว่า เมื่อบุคคล **เจริญอยู่ซึ่งสมาธิอันหานิมิต มิได้**. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ประโยชน์เพียงเท่านี้ก็พอแล้ว เพื่อการเจริญสมาธิอันหา นิมิตมิได้. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อนิมิตตสมาธิ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสมาธิมีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ทิวฏฐิทั้งหลาย** ๒ อย่างเหล่านี้ มีอยู่; กล่าวคือ **ภวทิวฏฐิ และวิภวทิวฏฐิ**. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ในกรณีแห่งทิวฏฐิทั้งสองอย่างนั้น อริยสาวกผู้ได้ สดับแล้ว ย่อมพิจารณาด้วยอาการอย่างนี้ว่า "ในโลกนี้ มีสิ่งใด ๆ บ้างไหมหนอ ที่เมื่อ เรายึดถืออยู่ เราจักเป็นผู้หาโทษมิได้?" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า

"ในโลกนี้ ไม่มีสิ่งใด ๆ เลย ที่เมื่อเรายึดถืออยู่ เราจักเป็นผู้หาโทษมิได้"
(นตฺถิ นุ โข ตํ กิณฺจึ โลกสฺมี ยมฺหํ อูปาทิยมาโน นวชฺชวา อสฺสํ) ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อม
รู้ชัดดั่งนี้ว่า "เราเมื่อยึดถือ ก็ยึดถือซึ่ง**รูป**นั่นเอง ซึ่ง**เวทนา**นั่นเอง ซึ่ง**สัญญา**นั่นเอง
ซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลายนั่นเอง ซึ่ง**วิญญาณ**นั่นเอง. เพราะความยึดถือ (อุปาทาน)
ของเรานั้นเป็นปัจจัย ก็จะมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย ก็จะมีชาติ;
เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย
ก็จะพึงมี: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ พึงมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้อย่างไร: รูป
เที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น เป็นทุกข์หรือ
เป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็น
ธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตน
ของเรา?" ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการถามตอบด้วยข้อความอย่างเดียวกัน
ทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่ชื่อแห่งชั้นร์ แต่ละชั้นร์ เท่านั้น)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง
ทั้งที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียด
ก็ดี เลวหรือปราณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **รูปทั้งหมด**นั้น อันเธอทั้งหลาย
พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง (ยถาภูตสัมมัมปัญญา) อย่างนี้ว่า "นั่นไม่
ใช่ของเรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;" ดังนี้ เวทนาอย่างใด
อย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ดี
หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือปราณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **เวทนาทั้งหมด**นั้น
อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา;

นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา;" ดังนี้. สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายใน หรือภายนอกก็ดี หยาบ หรือละเอียดก็ดี เลวหรือปราณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **สัญญาทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"; ดังนี้. สังขารทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือปราณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **สังขารทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา"; ดังนี้. วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายใน หรือภายนอกก็ดี หยาบหรือละเอียดก็ดี เลวหรือปราณีตก็ดี อยู่ห่างไกลหรืออยู่ใกล้ก็ดี **วิญญาณทั้งหมดนั้น** อันเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ผู้ได้สดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อม **เบื่อหน่าย**แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ อริยสาวกนั้น เมื่อเบื่อหน่าย ย่อม**คลายกำหนด**; เพราะความคลายกำหนด ย่อม **หลุดพ้น**; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อม**มีญาณหยั่งรู้**ว่าหลุดพ้นแล้ว. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ มิได้มีอีก," ดังนี้ แล.

หมวดที่สาม จบ

หมวด ๔

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาทเกิดได้เสมอ
ในชีวิตประจำวันของคนเรา

กฎอิทัปปัจจยตาหัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทั อูปุปุชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุณฺณติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิตาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด
สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๔
ว่าด้วย ปัจจุสมุปบาทเกิดได้เสมอ
ในชีวิตประจำวันของคนเรา
(มี ๑๒ เรื่อง)

มีเรื่อง : ปัจจุสมุปบาท จะมีได้แก่ทารก เฉพาะที่โตขึ้นถึงขนาดรู้สึกยึดถือใน
เวทนา--ปัจจัยการแห่งเวทนาโดยละเอียด--อายตนะคือจุดตั้งต้นของปัจจุสมุปบาท
--การเกิดขึ้นแห่งไตรทวารขึ้นอยู่กับเกิดขึ้นแห่งอวิชชาของปัจจุสมุปบาท--อวิชชา
สัมผัสคือต้นเหตุอันแท้จริงของปัจจุสมุปบาท--นามรูปกำวลง เมื่ออนุสัยก่อขึ้น--
ตัณหาเกิดขึ้นเมื่ออนุสัยก่อขึ้น--ภพใหม่เกิดขึ้นเมื่ออนุสัยก่อขึ้น--การหยั่งลงแห่งวิญ-
ญาณเกิดมีขึ้นเมื่อเห็นสัญญา नियมธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ--การหยั่งลงแห่งวิญญาณ
ไม่มีเพราะเห็นสัญญา नियมธรรมโดยความเป็นอาทิวะ--การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่ง
กระแสปัจจุสมุปบาทที่เกิดขึ้นในใจคนทุกคราวไป--การดับแห่งโลกคือการดับแห่ง
กระแสปัจจุสมุปบาทที่ดับลงในใจคนทุกคราวไป.

ปฏิจจสมุปปาตจากพระโอรุ์

หมวดที่ ๔

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาตเกิดได้เสมอ
ในชีวิตประจำวันของคนเรา

ปฏิจจสมุปปาตจะมีได้แก่ทารก
เฉพาะที่โตขึ้นถึงขนาดรู้สึกยึดถือในเวทนา^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะการประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ; การ
ก้าวลงสู่ครรภ์ ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมีขึ้น. ในกรณีนี้คือ แม่มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน
แต่มารดาไม่มีระดู ทั้งคันธัพพะ (สัตว์ที่จะปฏิสนธิในครรภ์) ก็ยังมีได้เข้าไปตั้งอยู่
เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมีไม่ได้ก่อน. ในกรณีนี้

^๑มหาตันหาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๘๗/๔๕๒, ตรัสแก่นิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

แม้มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย มารดาก็มีระดูด้วย แต่คันธัพพะยังไม่เข้าไปอยู่เฉพาะแล้ว การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ก็ยังมีไม่ได้ก่อน อยู่นั่นเอง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แต่ในกาลใด **มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย, มารดามีระดูด้วย, คันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้วด้วย;** การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ย่อมมี เพราะการประจบพร้อมแห่งปัจจัย ๓ ประการ ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มารดายอมบริหารซึ่งสัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ด้วยห้อง, ตลอดเวลาเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มารดายอมคลอดซึ่งทารกนั้น โดยกาลอันล่วงไปเก้าเดือนบ้าง สิบเดือนบ้าง; ด้วยความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง เป็นภาระหนัก, เลี้ยงแล้ว ซึ่งทารกอันเป็นผู้เกิดแล้วนั้น ด้วยโลหิตแห่งตน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ใน**อริยวินัย** สิ่ง que เรียกว่า "โลหิต" นั้น หมายถึง นานมแห่งมารดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กุมารนั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เล่นอยู่ด้วยของเล่นสำหรับทารก กล่าวคือ เล่นไถน้อย ๆ เล่นหม้อข้าวหม้อแกง เล่นของเล่นชื่อโมกขจิกะ^๑ เล่นกังหันลมน้อย ๆ เล่นดวงทรายด้วยใบไม้ เล่นรถน้อย ๆ เล่นธนูน้อย ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กุมารนั้น อาศัยความเจริญและความเติบโตแห่งอินทรีย์ทั้งหลายแล้ว เป็นผู้เฝ้าอ้อมเฝ้าพร้อมด้วยกามคุณห้า ให้เขานำเธออยู่ทางตา ด้วยรูป

^๑โมกขจิกะ เป็นของเล่นสำหรับเด็กชนิดหนึ่ง ที่หมุนได้ด้วยการบิดตอนบน.

ทั้งหลาย; ทางหู ด้วยเสียงทั้งหลาย; ทางจมูก ด้วยกลิ่นทั้งหลาย; ทางลิ้น ด้วยรส
ทั้งหลาย; และทางกาย ด้วยสัมผัส ทางผิวหนังทั้งหลาย; ล้วนแต่่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีภาวะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่
เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด นำมาซึ่งความรัก.

กุมารนั้น ครั้นเห็นรูปด้วยตาแล้ว... ได้ยินเสียงด้วยหูแล้ว...; รู้สึก
กลิ่นด้วยจมูกแล้ว...; ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว...; ถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย
แล้ว...; รู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว; ย่อมกำหนดยินดี ในรูปและเสียงเป็นต้น
อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ย่อมขัดเคือง ในรูปและเสียงเป็นต้น อันมีลักษณะ
เป็นที่ตั้งแห่งความชัง. กุมารนั้น ย่อมมีจิตใจดีด้วยคุณธรรม; อยู่โดยปราศจาก
สติอันเข้าไปตั้งไว้ในกายด้วย; ย่อมไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญา-
วิมุตติ อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลายด้วย.

กุมารนั้น เมื่อประกอบด้วยความยินดีและความยินร้ายอยู่เช่นนี้แล้ว เสวยอยู่
ซึ่งเวทนาใด ๆ เป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม เขาย่อม
ผลิตเพลิน พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่งเวทนานั้น ๆ, เมื่อเป็นผู้ผลิตเพลิน
พร่ำสรรเสริญ เมามกอยู่ ซึ่งเวทนานั้น ๆ, นันทิ (กำหนดยินดีที่ได้ตามอยาก)
ย่อมบังเกิดขึ้น, นันทิใดเป็นไปในเวทนาทั้งหลาย, นันทินั้น คืออุปาทาน;
เพราะอุปาทานของกุมารนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี
ชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วย
อาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตุใจความสำคัญที่สุดจากพระ-พุทธภาษิตนี้ไว้ ๒ ประการคือ เด็กโตพอที่จะรู้จักยึดมั่นในเวทนา จึงจะเกิดกระแสแห่งปฏิจสมุบาท ด้วยอำนาจแห่งอวิชชา ในจิตใจเด็กนั้นได้, นี้อย่างหนึ่ง; อีกอย่างหนึ่ง ข้อความตอนท้าย แสดงให้เห็นชัดอยู่แล้วว่าสิ่งที่เรียกว่า ภพ ก็ดี,ชาติ ก็ดี, เพ็งเกิดมีเมื่อตอนยึดมั่นในเวทนานั้น ๆ; หาใช่มีเมื่อเด็กคลอดจากท้องแม่ เหมือนดังที่เข้าใจกันอยู่ในภาษาคนธรรมดาพูดไม่. ดังนั้น คำพูดในภาษาปฏิจสมุบาทนี้ตรัสไว้โดยภาษาธรรมแท้ : ภพ ชาติ มีทุกคราวที่ยึดมั่นในเวทนา. ชรามรณะ มีได้แม้แก่เด็ก ๆ เพราะมีความหมายในภาษาธรรมอีกนั่นเอง, ได้แก่ปัญหาหนักใจต่าง ๆ ที่เกิดมาจาก "ความหมาย" ของคำว่า "แก่-ตาย" ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดทุกข์ใจได้จริง, เป็นความแก่ หรือความตายที่ถูกยึดถือ ให้เรามีอำนาจเหนือจิตใจของเขา. เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจความจริงอันลึกซึ้งนี้แล้ว การศึกษาเรื่องปฏิจสมุบาท ก็มีทางที่จะเป็นไปได้ง่ายขึ้น. ขอให้สนใจทบทวนเป็นพิเศษ.

ปัจจยการแห่งเวทนา โดยละเอียด^๑

(หลังจากที่ได้ทรงประทับอยู่ด้วยการหลีกเร้น เป็นเวลาถึงเดือน เสด็จออกจากที่หลีกเร้นนั้นแล้ว ได้ตรัสว่า:-)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราได้อยู่แล้วโดยประเทศ^๒แห่งวิหารธรรม อย่างเดียวกันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้ว เมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ. เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้เราย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า:-

"เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิ^๓บ้าง; -สัมมาทิฏฐิ^๓บ้าง;
เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกัปปะบ้าง; -สัมมาสังกัปปะบ้าง;

^๑สูตรที่ ๑ วิหารวรรค มหาวาร. ส. ๑๙/๑๖/๔๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน หลังจากที่ได้ประทับหลีกเร้นแล้วเป็นเวลาครั้งเดือน.

^๒คำว่า "ประเทศ" ในที่นี้ หมายถึงที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางใจ เช่นเดียวกับแผ่นดินเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นอยู่ทางกาย. การที่คงไว้ในรูปศัพท์เดิมเช่นนี้ ก็เพื่อจะให้ผู้อ่านได้ทราบเงื่อนงำแห่งภาษบาลี ซึ่งไม่ค่อยจะปรากฏในภาษาไทย.

- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจาวาจาบ้าง; -สัมมาวาจาบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจากัมมันตะบ้าง; -สัมมากัมมันตะบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจาทิฐะบ้าง; -สัมมาทิวะบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจายามะบ้าง; -สัมมายามะบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจาสติบ้าง; - สัมมาสติบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจจาสมาธิบ้าง; - สัมมาสมาธิบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือวิตกบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัญญาบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญา ที่ยังไม่เข้าไปสงบ
รำงับบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือฉันทะ วิตกและสัญญาที่เข้าไปสงบ รำงับ
แล้วบ้าง;
- เวทนา ย่อมมี เพราะปัจจัยคือการบรรลุถึงฐานะที่ได้พยายามเพื่อจะบรรลุ
ถึงบ้าง" ดังนี้.

(อีกสูตรหนึ่ง^๑ได้ตรัสโดยข้อความที่แปลออกไปอีกบางประการว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราได้อยู่แล้ว โดยประเทศแห่งวิหารธรรม อย่างเดียว
กันกับวิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้วเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ , เมื่ออยู่โดยวิหารธรรมอย่างนี้ เรา
ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า :-

^๑สูตรที่ ๒ วิหารวรรค มหาวาร. ส. ๑๙/๑๗/๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน หลังจากที่ได้ประทับ
หลีกเร้นแล้วเป็นเวลา ๓ เดือน.

- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาทิฏฐิบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉาทิฏฐิบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาทิฏฐิบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมาทิฏฐิบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาสังกับปะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉาสังกับปะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาสังกับปะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมาสังกับปะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาวาจาบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉาวาจาบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาวาจาบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมาวาจาบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉากัมมันตะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉากัมมันตะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมากัมมันตะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมากัมมันตะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาอาชีวะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉาอาชีวะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาอาชีวะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมาอาชีวะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือมิจฉาวายามะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งมิจฉาวายามะบัง;
- "เวทนาย่อมมี เพราะปัจจัยคือสัมมาวายามะบัง; -ความเข้าไปสงบร้งับ
แห่งสัมมาวายามะบัง;

ต้องมีความหมายกว้างกว่าความหมายของคำว่า "เวทนาที่มีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย" ที่พูดกันตามธรรมดา แต่หมายถึงความรู้สึกที่เป็นไปในลักษณะของความรู้หรือญาณ ในระดับใดระดับหนึ่งด้วยก็ได้; หรืออย่างน้อยก็เหมือนกับความหมายของคำว่าเวทนาแห่งคำว่า "สัญญาเวทยิตนิโรธ" มากกว่า; หรืออีกอย่างหนึ่งก็เล็งถึงความหมายของคำว่าเวทนาซึ่งมาในประโยคที่ตรัสว่า "เรากล่าวอริยสัจสี่ สำหรับสัตว์ผู้มีเวทนาอยู่"; ดังนั้น จึงมีปัจจัยมากมายถึง ๒๒ หรือ ๔๑ ปัจจัย. ปัจจัยนั้น ๆ ทำให้เกิดเวทนาขึ้นมา จัดเป็นปัจจัยการหนึ่ง ๆ แห่งลักษณะของอิทัปปัจจยตา หรือปฏิจจสมุปปาทได้.

อายตนะ คือ จุดตั้งต้นของปฏิจจสมุปปาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**มือ**ทั้งหลาย มีอยู่, การจับและการวาง ก็ปรากฏ; เมื่อ**เท้า**ทั้งหลาย มีอยู่, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ปรากฏ; เมื่อ**ข้อแขนขา**ทั้งหลาย มีอยู่, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ปรากฏ; เมื่อ**ท้องไส้** มีอยู่, ความหิวและความกระหาย ก็ปรากฏ; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**จักขุ** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; เมื่อ**โสต** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; เมื่อ**ฆานะ** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; เมื่อ**ชีวหา** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; เมื่อ**กายะ** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; เมื่อ**มโน** มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นนั่นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิปักขณัย จากข้างบน)

^๑สูตรที่ ๙, ๑๐ สมุททวารวค สฬายตนสังยุตต์ สฬา. ส. ๑๘/๒๑๔/๓๐๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมือทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อเท้าทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อข้อแขนขาทั้งหลาย ไม่มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ไม่ปรากฏ; เมื่อท้องไส้ ไม่มี, ความหิวและความกระหาย ก็ไม่ปรากฏ; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสต ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวหา ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

... ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมือทั้งหลาย มี, การจับและการวาง ก็มี; เมื่อเท้าทั้งหลาย มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็มี; เมื่อข้อแขนขาทั้งหลาย มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็มี; เมื่อท้องไส้ มี, ความหิวและความกระหาย ก็มี; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสต มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะโสตสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวหา มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิปกขนัย จากข้างบน)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีทั้งหลาย ไม่มี, การจับและการวาง ก็ไม่มี; เมื่อเท้าทั้งหลาย ไม่มี, การก้าวไปและการถอยกลับ ก็ไม่มี; เมื่อข้อแขนขาทั้งหลาย ไม่มี, การคู้เข้าและการเหยียดออก ก็ไม่มี; เมื่อท้องไส้ ไม่มี, ความหิวและความกระหาย ก็ไม่มี; นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อจักขุไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อโสตะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะโสตะสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อฆานะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะฆานสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อชีวหา ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะชีวหาสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อกายะ ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะกายสัมผัสเป็นปัจจัย; เมื่อมโน ไม่มี, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ก็ไม่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย; ฉะนั้นเหมือนกัน, ดังนี้แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าอายตนะมีจักขุเป็นต้นเป็นจุดตั้งต้นของการปรุงแต่งทุกชนิด; ในที่นี้ได้แก่การเกิดขึ้นของเวทนา ทั้งที่เป็นสุขและเป็นทุกข์. ถ้าไม่มีสติสัมปชัญญะในตอนนั้นก็เป็นที่แน่นอนว่า จะเกิดตัณหาอุปาทานเป็นลำดับไป จนเกิดทุกข์ในที่สุด.

การเกิดขึ้นแห่งไตรทวาร ขึ้นอยู่กับเกิดขึ้นแห่งอวิชชาของปัจฉิมสุภาท^๑

ถูกแล้ว ถูกแล้ว อานนท์! ตามที่สารีบุตรเมื่อตอบปัญหาในลักษณะนั้น เช่นนั้น,^๒ ที่ขอว่าได้ตอบโดยชอบ. ดูก่อนอานนท์! **สุขและทุกข์**นั้น เรากล่าวว่า

^๑สูตรที่ ๕ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๔๖/๘๒, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

^๒ตรัสกับพระอานนท์ที่ได้เล่าเรื่อง พระสารีบุตรตอบคำถามของพระภูมิชะผู้มาถามว่า "มีสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมอยู่สี่พวก : พวกหนึ่งพูดว่าสุขและทุกข์ตนทำเอาเอง, พวกหนึ่งว่าผู้อื่นทำให้, พวกหนึ่งว่าตนทำเองด้วยผู้อื่นทำให้ด้วย, อีกพวกหนึ่งว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้; ในเรื่องนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างไร? และเมื่อจะกล่าว ควรกล่าวอย่างไร จึงจะตรงกับพุทธมติ?" ดังนี้; ซึ่งพระสารีบุตรได้ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสให้พระอานนท์ฟังนี้. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสกับพระอานนท์ ดังนี้.

เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดขึ้น (เรียกว่าปัจจุสมุปันน-
ธรรม). สุขและทุกข์นั้นอาศัยปัจจัยอะไรเล่า? สุขและทุกข์นั้น **อาศัยปัจจัยคือ ผัสสะ**,
ผู้กล่าวอย่างนี้แล ชื่อว่า กล่าวตรงตามที่เรากล่าว ไม่เป็นการกล่าวตู่เราด้วยคำไม่จริง;
แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมมิกบางคนทีกล่าวตาม ก็จะไม่พลอยกลายเป็น
ผู้ควรถูกตีไปด้วย.

ดูก่อนอานนท์! ในบรรดาสมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้นพวก
นั้น: สมณพราหมณ์ ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็น**
สิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะ
เป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **ย่อมบัญญัติ**
สุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้อง
อาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด
ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย; แม้สุข
และทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้; ถึงแม้
สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำ**
หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ก็ตาม, แม้สุขและทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัย
ผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีได้ **อยู่นั่นเอง**.

ดูก่อนอานนท์! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้นพวกนั้น:
สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำ
เอาด้วยตนเอง; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์
นั้นได้ **ตั้งนั้นหรือ**: **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอน
เรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้ก็ตาม; สมณพราหมณ์

พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ: นั้นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ: นั้นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้; ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด ย่อมบัญญัติสุขและทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนเองหรือใครทำให้เกิดขึ้นได้ ก็ตาม, สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อสุขและทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ: นั้นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้;

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**กาย** (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**กายสัญญาเจตนา** (ความตั้งใจที่เป็นไปทางกาย) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**วาจา** (วจีทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**วจีสัญญาเจตนา** (ความตั้งใจที่เป็นไปทางวาจา) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อ**มโน** (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) ก็ตาม มีอยู่, สุขและทุกข์อันเป็นภายใน ย่อมบังเกิดขึ้น เพราะ**มโนสัญญาเจตนา** (ความตั้งใจที่เป็นไปทางใจ) เป็นเหตุ.

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**กายสังขาร** (อำนาจที่ทำให้เกิดการเป็นไปทางกาย) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น,
โดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดกายสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
ไม่รู้รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดวจีสังขาร (อำนาจที่เกิดการเป็นไปทางวาจา) ซึ่งเป็นปัจจัยให้
สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดวจีสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
อาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต
ย่อมปรุงแต่งให้เกิดวจีสังขาร ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดย
รู้สึกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**วิสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยไม่รู้สีกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** (อำนาจที่เกิดการเป็นไปทางใจ) ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยตนเองบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่นบ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยรู้สีกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยนั้นเทียว ธรรมชาติทางฝ่ายจิต ย่อมปรุงแต่งให้เกิด**มโนสังขาร** ซึ่งเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น, โดยไม่รู้สีกตัวอยู่บ้าง;

ดูก่อนอานนท์! **อวิชชา** เป็นตัวการ ที่แทรกแซงแล้วในธรรมทั้งหลาย เหล่านี้.

ดูก่อนอานนท์! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชา นั้นนั้นเทียว, **กาย** (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น **ย่อมไม่มี** เพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว,
วจา (วิทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น **ยอมไม่มี** เพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว,
มโน (มโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชชา) นั้น **ยอมไม่มี** เพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์
อันเป็นภายในเกิดขึ้น.

ดูก่อนอานนท! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว,
สัญเจตนา ในฐานะที่เป็นเขต (ที่เกิดทิ้งอกแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่
เป็นวัตถุ (ที่ตั้งที่อาศัยแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะอายตนะ (ปัจจัย
โดยตรงแห่งสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, ในฐานะที่เป็นอิทธิกรณะ (เครื่องมือกระทำ
ให้เกิดสุขและทุกข์ในภายใน) ก็ดี, **ยอมไม่มี** เพื่อความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็น
ภายในเกิดขึ้น, ดังนี้ แล.

อวิชชาสัมผัส

คือต้นเหตุอันแท้จริงของปฏิจกสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เมื่อสำคัญเห็น,
ยอมสำคัญเห็นซึ่งอิตตา, (ตน) มีอย่างต่าง ๆ : สมณพราหมณ์เหล่านั้นทั้งหมด ย่อม

^๑สูตโรที่ ๕ อิตตทีปวรรค ชันถสังยุตต์ ขนุธ. ส. ๑๗/๕๗/๙๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สำคัญเห็นซึ่งอุปาทานชั้นทั้ง 5 อย่างนั้นบ้าง, หรือว่า ย่อมสำคัญเห็นซึ่งอุปาทานชั้น
ชั้นใด ชั้นหนึ่ง ในบรรดาปัจจุอุปาทานชั้นเหล่านั้นบ้าง (ว่าเป็นอัตตา).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อุปาทานชั้นทั้ง ๕** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! ในโลกนี้ ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษ
ทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ:
(๑) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**รูป** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง,
ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; (๒) เขาย่อมสำคัญ
เห็นซึ่ง**เวทนา** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมสำคัญ
เห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นในเวทนาบ้าง; (๓) เขาย่อมสำคัญเห็น
ซึ่ง**สัญญา** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมสำคัญเห็น
ซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; (๔) เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่ง
สังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมสำคัญ
เห็นซึ่งสังขารในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในสังขารบ้าง; (๕) เขา
ย่อมสำคัญเห็นซึ่ง**วิญญาณ** โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง,
ย่อมสำคัญเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง.

เป็นอันว่า **การสำคัญเห็น**ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้ ย่อมมีด้วย, **การถึงทับ
จับฉวย** (อภิคต) ของภิกษุนั้นว่า "เรามีอยู่", ดังนี้ ก็มีด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อภิกษุนั้น ถึงทับจับฉวยว่า "เรามีอยู่"** (อสุมีติ)
ดังนี้แล้ว ลำดับนั้น **การก้าวลงแห่งอินทรีย์**ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมมีขึ้น; ได้แก่
อินทรีย์คือ ตา อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูก อินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มโน มีอยู่, ธรรมทั้งหลาย มีอยู่, อวิชาธาตุ มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อปุถุชนผู้ไม่ได้สดับแล้ว เป็นผู้อันเวทนาอันเกิด จากวิชาสามผัสถูกต้องแล้ว, ความถึงทับบัจฉวย ว่า "เรามีอยู่ (อสุมีติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา : ว่า "นี่เป็นเรา (อยมหมสุมีติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา: ว่า "เราจักมี (ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา : ว่า "เราจักไม่มี (น ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมี แก่เขา : ว่า "เราจักเป็นสัตว์มีรูป (รूपี ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา : ว่า "เราจัก เป็นสัตว์ไม่มีรูป (อรूपี ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา ว่า "เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา (สญญี ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา ว่า "เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา (อสญญี ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา : ว่า "เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เนวสญญินาสญญี ภวิสส์อิตติ)" ดังนี้บ้าง ย่อมมีแก่เขา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ทั้งหลาย ๕ ประการ ย่อมตั้งอยู่ในการ ถึงทับบัจฉวยเหล่านั้นนั่นนันทิว. แต่ว่า ในกรณีทีอวิชา เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมละเสียได้ , วิชาย่อมเกิดขึ้น. เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา โดยการสำรอก ไม่เหลือแห่งอวิชา ของอริยสาวกนั้น ความถึงทับบัจฉวยว่า "เรามีอยู่" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ว่า "นี่เป็นเรา" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ว่า "เราจักมี" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ว่า "เราจักไม่มี" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มี แก่อริยสาวกนั้น; ว่า "เราจักเป็นสัตว์มีรูป" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "เราจักเป็นสัตว์ มีสัญญา" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา" ดังนี้ ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น; ว่า "เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่สัญญาก็ไม่ใช่" ดังนี้ก็ดี ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น, ดังนี้ แล.

นามรูปกำวลง เมื่ออนุสัยกำก้อขึ้น^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลยอม **คิด** (เจตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อม**ดำริ** (ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และยอม**มีจิตปักลงไป** (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่, สิ่งนั้น ย่อมเป็น**อารมณ์** **เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี, เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การกำวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ, เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ, เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา, เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา, เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน, เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัยจึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าบุคคลยอม**ไม่คิด**ถึงสิ่งใด, ย่อม**ไม่ดำริ**ถึงสิ่งใด, **แต่เขายังมีใจฝังลงไป** (คือมีอนุสัย) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ก็ยังเป็น**อารมณ์** **เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ**. เมื่ออารมณ์มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การกำวลงแห่งนามรูป ย่อมมี. เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ, เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา, เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน, เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ, เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ, เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะ-

^๑ สุตฺรที่ ๙ กพารชตติยวรรค นินทานสังยุตต์ นินทาน. ส. ๑๖/๗๙/๑๔๗, ตริสแก้ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน

โทษนัสสุปาयाสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้าว่า บุคคลย่อม**ไม่คิด**ถึงสิ่งใดด้วย, ย่อม**ไม่ดำริ**ถึงสิ่งใดด้วย, และทั้งย่อม**ไม่มีใจฝังลงไป** (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด, ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อม**ไม่เป็นอารมณ์** เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี, เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะไม่เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา, เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะ-โทษนัสสุปาयाสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ตัณหาเกิดขึ้น เมื่ออนุสัยก่อขึ้น^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมคิด (เจเตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ (ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีใจฝังลงไป (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่, สิ่งนั้น ย่อม

^๑สูตรที่ ๑๐ กพารชัตติวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๘๐/๑๔๙, ตรัสภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์มีอยู่. ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณย่อมมี, เมื่อวิญญาณนั้นตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ (เนติ = ตัณหา) ย่อมมี**; เมื่อเครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ มี, การมาการไป (อาคตคติ) ย่อมมี, เมื่อการมาการไปมี, การเคลื่อนและการบังเกิด (จติ+อุปะปาตะ) ย่อมมี; เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลยอมไม่คิดถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด, แต่เขายังมีใจปักลงไปในสิ่งใดอยู่, สิ่งนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี; เมื่อวิญญาณนั้นตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ (เนติ=ตัณหา) ย่อมมี**, เมื่อเครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ มี, การมาการไป (อาคตคติ) ย่อมมี, เมื่อการมาการไปมี, การเคลื่อนและการบังเกิด (จติ+อุปะปาตะ) ย่อมมี, เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิด มี, ชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ถ้าว่า บุคคลยอมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย, และยอมไม่มีใจฝังลงไป (คือไม่มีอนุสัย) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด; ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี, เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, **เครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ (เนติ=ตัณหา) ย่อมไม่มี**, เมื่อเครื่องนำไปสู่สภาพใหม่ ไม่มี, การมาการไป (อาคตคติ) ย่อมไม่มี; เมื่อการมาการไป ไม่มี,

การเคลื่อนและการบังเกิด (จตุ+อุปปาต) ย่อมไม่มี, เมื่อการเคลื่อนและการบังเกิดไม่มี, ชาติชรามณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายต่อไป จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ภพใหม่เกิดขึ้น เมื่ออนุสัยก่อกำขึ้น^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมคิด (เจตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ (ปกฺกเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีจิตฝังลงไป (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่,^๒ สิ่งนั้น ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี, เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี**, เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาติชรามณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมไม่คิด (โน เจตติ) ถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริ (โน ปกฺกเปติ) ถึงสิ่งใด, แต่เขายังมีใจฝังลงไป (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่, สิ่งนั้น

^๑สูตรที่ ๘ กพารชัตติยวรรค นินทานสังยุตต์ นินทาน.ส.๑๖/๗๘/๑๔๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เซตวัน

^๒คำว่า "มีจิตฝังลงไป" ถอดศัพท์ออกมาจากคำว่า อนุเสติ ซึ่งแปลว่านอนตาม กล่าวคือ อาการแห่งอนุสัยตามหลักบาลี ฉฉกกุสูตร อุปริ. ม.๑๔/๕๑๗/๘๒๒, ซึ่งมีอยู่ว่าเมื่อเสวยสุขเวทนา แล้วเพติดเพลินยินดีก็ก่อราคานุสัย, เมื่อเสวยทุกขเวทนา แล้วเศร้าโศกเสียใจรำไร ก็ก่อปฏิฆานุสัย, เมื่อเสวยอุทุกขมสุขเวทนา แล้วหลงไม่รู้ตามเป็นจริง ก็ก่ออวิชชานุสัย, ข้อนี้หมายความว่า เมื่อจิตกระทำอาการ "อนุเสติ" ในสิ่งใด ย่อมหมายถึงการก่ออนุสัยในสิ่งนั้น ตามชื่อแห่งอนุสัยนั้น ๆ จึงสามารถก่อภพใหม่ได้, ไม่เหมือนกับคำว่า เจตติหรือปกฺกเปติ : ตามลำพังความคิดและความดำริล้วน ๆ ย่อมไม่อาจจะก่อภพใหม่ เว้นได้แต่จะเป็นไปแรงกล้าจนถึงขนาดจิตฝังตัวลงไป ในอารมณ์ใด จึงจะมีวิญญาณที่สามารถก่อภพใหม่ได้. - คำอธิบายของผู้รวบรวม.

ย่อมเป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ. เมื่ออารมณ์มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมมี, เมื่อวิญญาณนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญออกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมมี**; เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป มี, ชาตีสรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกชะโหมนัสสุปปายาสทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นครบถ้วนต่อไป : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ถ้าว่า บุคคลย่อมไม่คิดถึงสิ่งใดด้วย, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใดด้วย, และย่อม**ไม่มีใจฝังลงไป** (โน อนุเสติ) ในสิ่งใดด้วย, ในกาลใด, ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อมไม่เป็นอารมณ์ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย. เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี; เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญออกงามแล้ว, **ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี**, เมื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ไม่มี, ชาตีสรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกชะโหมนัสสุปปายาสทั้งหลายต่อไป จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การหยั่งลงแห่งวิญญาณเกิดมีขึ้น เมื่อเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์^๒อยู่, การหยั่งลงแห่ง**วิญญาณ ย่อมมี**. เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป, เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี

^๑สูตรที่ ๙ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน . ส. ๑๖/๑๐๙/๒๒๐. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เขตนวัน.

^๒ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญโญชนิยธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า "นามรูปหยั่งลง เพราะเห็นสัญโญชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ".

เวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติ
เป็นปัจจัย, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน :
ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากดิ่งลงไปเบื้องล่างด้วย
มีรากแผ่ไปรอบ ๆ ด้วยรากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ดูดสิ่งโอชะขึ้นไปเบื้องบน.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีอาหารอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยง
อย่างนั้น พึงตั้งอยู่ได้ตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้
ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสทะ (นารักนายนิด) ในธรรม
ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งวิญญูณย่อมมี. เพราะมี
วิญญูณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ; เพราะมี
สพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ, เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา, เพราะมี
เวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา, เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมี
อุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย,
ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิด
ขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

การหยั่งลงแห่งวิญญูณไม่มี เพราะเห็นสัญญาอนุชานิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ
(โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่ง

^๑สูตรที่ ๙ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๑๑๐/๒๒๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

วิญญาน ย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งวิญญาน จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ, เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ, เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน, เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ, เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไส้กะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีอยู่. ถ้าดับนั้น บุรุษพึงถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้ว บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้ที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงขุดเขา; ครั้นขุดเขาแล้ว พึงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลาย แม้ที่สุดเพียงเท่ากำนแฝก. บุรุษนั้น ตัดต้นไม้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า, ครั้นผ่าแล้ว พึงกระทำให้เป็นซีก ๆ, ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว พึงฝังให้แห่งในลมและแดด, ครั้นฝังให้แห่งในลมและแดดแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นขี้เถ้า; ครั้นกระทำให้เป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมไปรยไปตามลมอันพัดจัด หรือว่าพึงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้น ก็จะเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ซ้วแห่งยอดถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่งอกอีกต่อไปเป็นธรรมดา, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, การหยั่งลงแห่งวิญญานย่อมไม่มี. เพราะความดับแห่งวิญญาน จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ : เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับ

แห่งผัสสะ, เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา, เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งกระแสปฏิจจะสมุปบาท ที่เกิดขึ้นในใจคน ทุกคราวไป^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็การเกิดขึ้น (สมุทโย) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า (การเกิดขึ้นแห่งโลก เป็นอย่างนี้คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ, เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : นี้ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

^๑สูตรที่ ๔ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ้า.ล.๑๘/๑๐๘/๑๕๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตวิญญาน; การ
 ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ+เสียง+โสตวิญญาน) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา, เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
 ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาส
 ทั้งหมด จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: **นี่ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.**

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาน;
 การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาน) นั่นคือผัสสะ
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา...ฯลฯ...
 เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัสอุปายาสทั้งหมด จึงเกิด
 ขึ้นครบถ้วน: **นี่ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลาย จึงเกิดชีวหาวิญญาน;
 การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือผัสสะ
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ;...ฯลฯ..
 เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมทนัสอุปายาสทั้งหมด จึงเกิด
 ขึ้นครบถ้วน: **นี่ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโณฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาน;
 การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ + กายวิญญาน) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา ;
 ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ขรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโหมทนัสอุปายาส
 ทั้งหมด จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: **นี่ คือการเกิดขึ้นแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมารมณห์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณห์ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ
โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: **นี่คือการเกิดขึ้น
แห่งโลก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือการเกิดขึ้นแห่งโลก.

การดับแก้โลก คือการดับแห่งกระแสปฏิบัติจสมุปาทา ที่ดับลงในใจคน ทุกคราวไป^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็การดับลง (อตุลฺกฺโม) แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?
(การดับลงแห่งโลก เป็นอย่างนี้คือ:-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ;
การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะ
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับ

^๑สูตรที่ ๔ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ้า.ล. ๑๘/๑๐๘/๑๕๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

แห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ **นี่ คือการดับลงแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งไสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้าน จึงเกิดไสตวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ไสตะ + เสียง + ไสตวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมี เวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี่ คือการดับลงแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี่ คือการดับลงแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย ซึ่งรสทั้งหลายด้วย จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ... **นี่คือการดับลงแห่งโลก**

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย ซึ่งโณฏฐัพพะทั้งหลายด้าน จึงเกิดกายวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ + กายวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,
จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;...ฯลฯ... นี้ คือการดับลงแห่งโลก.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมารมณ + มโนวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา. เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,
จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล
ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่ง
กองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. นี้ คือการดับลงแห่งโลก.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย เหล่านี้แล คือการดับลงแห่งโลก.

หมวดที่สี่ จบ

หมวด ๕

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

กฎอภิปัจจยตา: หัวใจปฏิจจสมุปบาท.

อิมสมึ สติ อิทํ โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทํ อูปุปุชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสมมึ อสติ อิทํ น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทํ นิรุชฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน. ส. ๑๖/๘๔/๑๕๔,....)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปปาทจากพระโอบุชฐี หมวดที่ ๕

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาทซึ่งแสดงการเกิดดับ

แห่งกิเลสและความทุกข์

(มี ๑๕ เรื่อง)

มีเรื่อง : ทรงแสดงอรรถวาทูปาทานในลักษณะแห่งปฏิจจสมุปปาท—เวทนาในปฏิจจสมุปปาทให้เกิดอนุสัยสาม--ปฏิจจสมุปปาทแห่งการเกิดสังขาร ๔ ประเภท--การดับตัดหาเสียได้ก่อนแต่จะเกิดอุปาทาน—การสิ้นกรรมตามแบบของปฏิจจสมุปปาท--อายตนะยังไม่ทำหน้าที่ปัญจูปาทานชั้นรก็ยังไม่เกิด--ปัญจูปาทานชั้นรพึงจะมีเมื่อเกิดเวทนาในปฏิจจสมุปปาท--การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่งปฏิจจสมุปปาท--ทุกข์เกิดเพราะเห็นอุปาทานนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ—ทุกข์เกิดเพราะเห็นสัญญา-ชนิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ--แดนเกิดดับแห่งทุกข์-โรค-ชรา-มรณะ--การดับแห่งโลกคือการดับแห่งปฏิจจสมุปปาท--ปฏิจจสมุปปาทที่ตรัสอย่างเข้าใจง่ายที่สุด--ทุกข์ดับเพราะเห็นอุปาทานนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ—ทุกข์ดับเพราะเห็นสัญญา-ชนิยธรรมโดยความเป็นอาทีนวะ.

ปัจฉิมมุขปาฐะจากพระโอรส

หมวดที่ ๕

ว่าด้วย ปัจฉิมมุขปาฐะซึ่งแสดงการเกิดดับ
แห่งกิเลสและความทุกข์

ทรงแสดงอิตตวาทุปาทานในลักษณะแห่งปัจฉิมมุขปาฐะ
(ในธรรมวินัยนี้ มีการบัญญัติอุปาทานสี่ โดยสมบูรณ์)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่, สี่อย่าง
เหล่าไหนเล่า? สี่อย่างคือ กามุปาทาน วิภวสุปาทาน สิ้นพัตตูปาทาน อิตตวา-
ทุปาทาน.

^๑ จูฬีสีนทาสุตต ม.ม. ๑๒/๑๓๒, ๑๓๔/๑๕๖, ๑๕๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. มีการเปรียบเทียบ
ความสมบูรณ์ และไม่สมบูรณ์ ระหว่างธรรมวินัยนี้กับลัทธิภายนอก ทั้งในการบัญญัติธรรมและการ
ประพฤติธรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณว่า เป็นผู้กล่าว
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่, แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่ง
 กามุปาทาน** หาบัญญัติความรอบรู้ซึ่งทิวฐุปาทาน ซึ่งสีลพัตตุปาทาน ซึ่งอิตตวา-
 ทูปาทานไม่. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะสมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่รู้
 สุฐานะ(อุปาทาน)ทั้งสามเหล่านี้ตามที่จริง...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณตัวว่า เป็นผู้กล่าว
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่, แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่ง
 กามุปาทาน ซึ่งทิวฐุปาทาน ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางพวก ปฏิญาณตัวว่า เป็นผู้กล่าว
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่, แต่สมณพราหมณ์เหล่านั้น หาได้บัญญัติ
 ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบไม่ กล่าวคือ **บัญญัติอยู่แต่ความรอบรู้ซึ่งกามุ
 ปาทาน ซึ่งทิวฐุปาทาน ซึ่งสีลพัตตุปาทาน ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมวินัย (อันมีการบัญญัติอุปาทานไม่ครบถ้วน
 ทั้ง ๔ ประการ)เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็ดี, ความเลื่อมใสในธรรมก็ดี,
 การกระทำให้บริบูรณ์ในศีลก็ดี, ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหัมมิกก็ดี, เหล่านี้
 เราตถาคตกล่าววว่า **ไม่เป็นไปโดยชอบ**. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุ
 ทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้น นั้น เป็นไปในธรรมวินัย
อันบุคคลกล่าวไว้แล้ว, อันบุคคลให้รู้ทั่วถึงอย่างแล้ว, ไม่เป็นธรรมนำ

สัตว์ออกจากทุกข์, ไม่เป็นไปเพื่อความสงบรำงับ, มิใช่เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.

... ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นผู้กล่าวความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ปฏิญาณอยู่, ย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวงโดยชอบ คือ ย่อมบัญญัติความรอบรู้ซึ่งกามุปาทาน ซึ่งทิฏฐุปาทาน ซึ่งสัลพัตตูปาทาน ซึ่งอัตตวาตูปาทาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมวินัย (ที่มีการบัญญัติอุปาทานครบถ้วนทั้ง ๔ ประการ) เห็นปานนี้, ความเลื่อมใสในพระศาสดาก็ดี, ความเลื่อมใสในธรรมก็ดี, การกระทำให้บริบูรณ์ในศีลก็ดี, ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหัมมิกก็ดี, เหล่านี้ เราตถาคตกล่าวว่ **เป็นไปโดยชอบ**. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ความเลื่อมใสเป็นต้น นั้น เป็นสิ่งที่เป็นไปในธรรมวินัย อันเรากล่าวดีแล้ว, อันเราให้รู้ทั่วถึงแล้ว, เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากทุกข์, เป็นไปพร้อมเพื่อความสงบรำงับ, เป็นธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทาน ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด (สมุทฺย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปภว)? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทาน ๔ อย่างเหล่านี้ **มีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด** มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด มีเวทนาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีเวทนาเป็นเครื่องกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีผัสสะเป็นเครื่องกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสะ มีสพายตนะเป็นเหตุให้เกิด มีสพายตนะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสพายตนะเป็นเครื่องกำเนิด มีสพายตนะเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สพายตนะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สพายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด มีนามรูปเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีนามรูปเป็นเครื่องกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นามรูป มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด มีวิญญาณเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีวิญญาณเป็นเครื่องกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิเลสทั้งหลายนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิเลสทั้งหลาย มีสังขารเป็นเหตุให้เกิด มีสังขารเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสังขารเป็นเครื่องกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิเลสทั้งหลายเหล่านี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิเลสทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอวิชชาเป็นเครื่องกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อวิชชาเป็นสิ่งที่ภิกษุละได้แล้ว วิชาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งกามุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งภวุปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งสัพพัตตูปาทาน, ย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งอัตตวาหุอุปาทาน; (ทั้งนี้) เพราะการสละออกเสียได้หมดซึ่งอวิชชา, เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา: เมื่อไม่ยึดมั่น (คือไม่มีอุปาทาน) อยู่, ย่อมไม่สะดุ้ง; เมื่อไม่สะดุ้ง, ย่อมปรินิพพานเฉพาะตนนั้นเทียว.^๑ เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ต้องทำได้ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาจงสังเกต จนเห็นลึกกลงไปถึงว่า การไม่ปรินิพพานเฉพาะตนนั้น เพราะยังมีกิเลสที่เป็นเหตุให้สะดุ้ง, กล่าวคืออุปาทานข้อที่ ๔ โดยเฉพาะนั่นเอง; และการละอุปาทานข้อที่ ๔ นี้ ยังมีความสำคัญในส่วนที่จะทำหมู่คณะ

^๑คำนี้ บาลีว่า ปจฺจตฺตญฺเฏว ปรินิพฺพายติ; อรรถกถา (ปปัญจสูทนี ภาค ๒ หน้า ๒๕) อธิบายว่า ย่อมปรินิพพาน ด้วยกิเลสปรินิพพาน ด้วยตนเองนั้นเทียว.

ให้เรียบร้อย, มีศรณาคมนตั้งมั่น; และทำให้พุทธศาสนาแปลกไปจากศาสนาอื่น ที่บัญญัติอุปาทานไว้เพียง ๓ อย่าง; ดังนั้น หลักปฏิจจสมุปปาทในพุทธศาสนา จึงมีความสำคัญ **เป็นพิเศษ** ในข้อที่ทำให้รู้จักและละเอียดได้ ซึ่งอุปาทานโดยสมบูรณจริง ๆ ; และมีความสำคัญที่ต้องสังเกตว่า แม้จะกล่าวเพียงครั้งท่อน คือตั้งแต่อุปาทานขึ้นไป, ก็สมบูรณ; หรือเป็นปฏิจจสมุปปาท ที่สมบูรณทั้งสายอยู่นั่นเอง, เพราะจะละอุปาทาน, หรือละอริชชา, ทุกข์ก็ดับหมดเท่ากัน; เพราะการละอุปาทานนั้น ละได้ด้วย การละอริชชา นั้นเอง.

เวทนาในปฏิจจสมุปปาท ให้เกิดอนุสัยสาม^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑) เพราะอาศัยตาด้วย **รูป**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมด้วยแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด **เวทนา** อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมเพติดเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ เมาหมกอยู่; **อนุสัยคือราคะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น (ตสฺส รากานุสโย อนุเสติ);

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมคร่ำครวญ ย่อมตีอกร่ำไห้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

^๑ จฉกกุสุตร อุปริ. ม. ๑๔/๕๑๖/๘๒๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่อง ออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย; **อนุสัยคืออวิชา** ย่อมตามนอน (เพิ่มความ เคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ ยัง**ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนา ไม่ได้; ยัง**บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกข์เวทนาไม่ได้; ยัง**ถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาไม่ได้; เมื่อยังละอวิชาไม่ได้ และยังทำวิชาให้เกิดขึ้น ไม่ได้แล้ว, เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เพราะอาศัยหูด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู+เสียง+โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;...(ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า)...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;...(ข้อความตอนต่อไปนี้ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า)...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เพราะอาศัยลึ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด ชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลึ้น+รส+ชีวหาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;..(ข้อความตอนต่อไปนี่ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า)...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เพราะอาศัยกายด้วย โณฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณฏฐัพพะ+ กายวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;..(ข้อความตอนต่อไปนี่ เหมือนข้อความที่มีอยู่ในข้อ (๑) อันว่าด้วยรูป เรื่อยไปทั้ง ๔ ย่อหน้า จนถึงตอนท้ายข้อ ที่ว่า)...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+ธัมมารมณ+ มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;...เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมเปล็ดเพลิน ย่อมพำสรเสริณู เมามกอยู่; อนุสัยคือราคะ ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมเศร้าโศก ย่อมระทมใจ ย่อมคร่ำครวญ ย่อมต้อกร่ำให้ ย่อมถึงความหลงใหลอยู่; อนุสัยคือปฏิฆะ ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่รู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย; **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมตามนอน (เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ ยัง**ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาไม่ได้; ยัง**บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกข์เวทนาไม่ได้; ยัง**ถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาไม่ได้; เมื่อยังละอวิชชาไม่ได้ และยังทำวิชชาให้เกิดขึ้นไม่ได้แล้ว, เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้ไม่เป็นฐานะที่จักมีได้.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เราเคยเข้าใจและสอนกันอยู่ในเวลานี้ว่า อนุสัยนั้นคือตะกอน นอนอยู่ในสันดานตลอดเวลา พอได้อารมณ์ก็ลุกออกมาเป็นกิเลส โลกะ โทสะ โมหะ แล้วกลับไปนอนรออยู่ต่อไปอีก จนกว่าจะได้อารมณ์อันใหม่อีก (ในลักษณะอาการของสังขตทิฏฐิ) เช่นนี้ ดูไม่ตรงตามพระพุทธภาษิตในสูตรนี้ ซึ่งตรัสว่า เมื่อเสวยเวทนาใด จึงเกิดอนุสัยขึ้นตามนอน (คือเพิ่มความเคยชินในการที่จะเกิดกิเลสชื่อนั้น ๆ แก่บุคคลนั้น); และทรงระบุชัดว่าอนุชนธรรมดา ถ้าเสวยสุขเวทนา จะเพิ่ม ราคานุสัย (แก่กิเลสประเภทโลกะทุกชนิด); เมื่อเสวยทุกข์เวทนา จะเพิ่มปฏิฆานุสัย (แก่กิเลสประเภทโมหะทุกชนิด); เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา จะเพิ่มอวิชชานุสัย (แก่กิเลสประเภทโมหะทุกชนิด) ข้อนี้หมายความว่า จะเพิ่มความเคยชินหรือความง่ายตาย ในการที่จะเกิดกิเลสชื่อนั้น ๆ ยิ่งขึ้นทุกทีนั่นเอง. และพึงสังเกตเป็นพิเศษอีกอย่างหนึ่งด้วย ว่าสำหรับราคานุสัย ทรงใช้คำว่า "ละ", ปฏิฆานุสัย ใช้คำว่า "บรรเทา", อวิชชานุสัย ใช้คำว่า "ถอน"; ไม่พูดคลุมเครือ เหมือนที่เราพูดกันเพื่อ ๆ ไปจนถึงกับจัดอนุสัยไว้ในฐานะเป็นสิ่งตายตัว ไม่มีการเกิดดับ เมื่อเสวยหรือหยุดเสวยเวทนา. แต่อย่างไรก็ตาม ในบางกรณีที่มีการกล่าว อย่างรวม ๆ ด้วยภาษาธรรมดา ๆ ก็ได้ตรัสด้วยคำ " (ปหาตพุ โป, ปหีนโน) รวมกันทั้ง ๓ อนุสัยก็มี เช่นบาลี สฟา. สั. ๑๘/๒๕๔/๓๖๓; ๑๘/๒๖๒/๓๗๗-๙; และ ๑๘/๒๖๕/๓๘๕.

ปฏิจจสมุปปาทแห่งการเกิดสังขาร ๔ ประเภท^๑ (สังขารชนิดที่หนึ่ง : ทิฏฐิปรารภขันธห้า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เมื่อบุคคลรู้้อย่างไร เห็น้อย่างไร อาสวะทั้งหลาย จึงสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น?

[กรณีแห่งรูปขันธ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกรณีนี้ ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ไม่ได้เห็นพระอรียเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียเจ้า, ไม่ได้เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ **ย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตน.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้นเป็นสังขาร.^๒ ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหาอันนั้นก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัย

^๑สูตรที่ ๙ ชัชชนียวรรค ขันธสังยุตต์ ขนุธ. ส. ๑๗/๑๑๖/๑๗๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่ภัททสาลมูล ปาปาลีเลยยกะ.

^๒คำว่า "สังขาร" ในกรณีนี้ หมายถึงความคิดคิดเห็นผิด ที่ปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดขึ้น, เช่นเกิดจากการไม่ได้สดับปริยธรรมของพระอรียเจ้า เป็นต้น; ที่เรียกว่า "สังขาร" ก็เพราะเหตุเป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งนั่นเอง.

เกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป โดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น

ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตนก็จริง แต่ว่า **เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้นมีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สดับ **ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่อวิชาสัมผัสถูกต้องแล้ว.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้น ก็ไม่มีเที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่มีเที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น.

ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปก็จริงแล แต่ว่า **เขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งรูปในตน.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งรูปในตนนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้

สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น.

ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูปในตน ก็จริงแล แต่ว่าเขาย่อมสำคัญเห็นซึ่งตนในรูป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การสำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูปนั้น, อันใดแล; การสำคัญเห็นอันนั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สดับ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส**ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างชั้น.

(กรณีแห่งเวทนา-สัญญา-สังขาร-วิญญาณชั้น)

(ครั้นตรัสข้อความในกรณีแห่งรูปชั้นจบลงดังนี้แล้ว ได้ตรัสข้อความที่สืบเนื่องกันต่อไปว่า แม้ปุถุชนนั้นจะไม่สำคัญเห็นรูปชั้นโดยอาการทั้ง ๔ ก็ตาม เขาก็จะสำคัญเห็นอาการทั้ง ๔ นั้น ในเวทนาชั้น...สัญญาชั้น...สังขารชั้น...วิญญาณชั้น...ไล่กันไปตามลำดับ ๆ ๆ โดยทำนองเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปชั้น.

ในชั้นแต่ละชั้น มีอาการอันจะพึงเห็นผิดถึง ๔ อาการ คือเห็นชั้นโดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีชั้น ๑, เห็นชั้นในตน ๑, เห็นตนในชั้น ๑ เมื่ออาการทั้งสี่นี้เป็นไปในชั้นทั้ง ๕ จึงรวมกันเป็น ๒๐ อาการ, ทั้ง ๒๐อาการนี้ รวมกันแล้วจัดเป็นสังขารหมวดที่หนึ่ง.

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปบาททั้งสายรวมอยู่ในประโยคสั้นประโยคเดียวว่า "สังขารเกิดมาจากต้นหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส" ผู้ศึกษาพึงทราบได้เองว่า อวิชชามีอยู่ในขณะแห่งการสัมผัสซึ่งทำให้เกิดสังขาร วิญญาณ นามรูป आयตนะ ครอบถ้วนอยู่ในสัมผัสนั้น; ครั้นเวทนาให้เกิดต้นหาแล้ว ก็มีการปรุงแต่งสืบต่อไปจนเกิดทุกข์. คำว่าสังขารในกรณีนี้ หมายถึงปฏิจจสมุปบาททุกอาการก็ได้ เพราะมีความหมายเพียงแต่ว่า เป็นอาการของการปรุงแต่งโดยลักษณะแห่งอิทัปปัจจยตา โดยตลอดสายแห่งปฏิจจสมุปบาท นั้นเอง.

สังขารประเภทที่ ๑ นี้ แจกโดยละเอียด จะเป็นสังขาร ๒๐ ชนิด, คือแจกตามชั้นห้า; แต่ละชั้นมี ๔ อาการ คือ เห็นชั้นโดยความเป็นตน ๑, เห็นตนว่ามีชั้น ๑, เห็นชั้นในตน ๑, เห็นตนในชั้น ๑; รวมเป็น ๒๐ ชนิด แห่งสังขาร.

สูตรนี้มุ่งหมาย จะแสดงความสิ้นอาสวะ, แต่ได้แสดงลักษณะแห่งสังขารชนิดที่เป็นอกุศล อย่างละเอียดแปลกออกไป เป็นความรู้พิเศษกว่าทุกแห่งสำหรับคำว่าสังขาร, จึงนำมาใส่ไว้ในกลุ่มอันว่าด้วยการเกิดกิเลส แทนที่จะใส่ในหมวดปฏิบัติเพื่อดับทุกข์.) - ผู้รวบรวม

(สังขารชนิดที่ สอง : สัสสตทิฏฐิ)

ปุถุชนผู้มีได้สติแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาน, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา, ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาน, ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาน, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา; ในสังขาร, ในวิญญาน; ก็จริงแล, แต่ทว่าเขายังเป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "อัตตา (ตน) ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้น ครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง (นิจุ) ยังยืน (อุโว) เที่ยงแท้ (สสุโต) มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมตา (อวิปริณามธมฺโม)."

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ทิฏฐิดังกล่าวนี้, อันใดแล; ทิฏฐิอันนั้น ชื่อว่าสัสสตทิฏฐิ. สัสสตทิฏฐินั้น เป็นสังขาร. ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิดเป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สติ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่อวิชาสัมผัส ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว,

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อม
สิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สองนี้ มีลักษณะเป็นปฏิจจสมุป-
บาท โดยนัยะอันเดียวกันกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมา
จากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส"

(สังขารชนิดที่ สาม : อัจเฉททิฏฐิ)

ปุถุชนผู้มีได้สติแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่ง
สังขาร, ซึ่งวิญญาน, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา,
ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาน, ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา,
ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาน, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา,
ในสังขาร, ในวิญญาน; ก็จริงแล, ทั้งเป็นผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "อัตตา (ตน) ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น
เจานั้น ครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา.
ดังนี้; ก็จริงแล แต่ทว่า เขายังเป็นผู้มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า "เราไม่พึ่งมิด้วย; ของเราไม่
พึ่งมิด้วย; เราจักไม่พึ่งมิด้วย; ของเราจักไม่พึ่งมิด้วย"; ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
ทิฏฐิดังกล่าวนี้, อันใดแล; ทิฏฐิอันนั้นชื่อว่าอิจเฉททิฏฐิ. อิจเฉททิฏฐินั้นเป็นสังขาร.
ก็สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชน
ผู้มีได้สติ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่อวิชชาสัมผัสถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วย
เหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิด
ขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว,
แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้น
ก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้อวิชชานั้นก็ไม่เที่ยง

เป็นสิ่งที่ปัจจุปรุ้งแต่งแล้ว อาศัยปัจจุเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขึ้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สามนี้ มีลักษณะเป็นปัจจุสมุปบาท โดยนัยะอันเดียวกันกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากตัณหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส"

(สังขารชนิดที่ สี่ : ลังเลในพระสัทธรรม)

ปุถุชนผู้มีได้สติแล้ว จะไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาน, โดยความเป็นตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป, ว่ามีเวทนา, ว่ามีสัญญา, ว่ามีสังขาร, ว่ามีวิญญาน, ไม่สำคัญเห็นซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, ซึ่งวิญญาน, ในตน; ไม่สำคัญเห็นซึ่งตน ในรูป, ในเวทนา, ในสัญญา, ในสังขาร, ในวิญญาน; เป็นผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "อัตตาก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้น ครั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา. ดังนี้; ทั้งผู้ไม่มีทิฏฐิว่า "เราไม่พึ่งมิด้วย; ของเราไม่พึ่งมิด้วย; เราจักไม่มิด้วย; ของเราจักไม่มีมิด้วย"; ดังนี้ก็จริงแล แต่ทว่าเขายังเป็นผู้มีความสงสัย (กังขี) มีความลังเล (วิจิกิฉี) **ไม่ถึงความมั่นใจในพระสัทธรรม** (อนิฏฺฐังคโต สทฺถมฺเม). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความเป็นผู้มีความสงสัย มีความลังเล **ไม่ถึงความมั่นใจ** ในพระสัทธรรมนั้น, อันใดแล; อันนั้นเป็นสังขาร. สังขารนั้น มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? เป็นเครื่องก่อให้เกิด? เป็นเครื่องกำเนิด? เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารนั้น เป็นสิ่งที่เกิดจากตัณหา ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแก่ปุถุชนผู้มีได้สติ ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่**อวิชชาสัมผัส** ถูกต้องแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุอย่างนี้แล แม้สังขารนั้นก็ไม่เที่ยง. เป็นสิ่งที่ปัจจุปรุ้งแต่งแล้ว อาศัยปัจจุเกิดขึ้นแล้ว, แม้ตัณหานั้นก็ไม่ใช่ เป็นสิ่งที่ปัจจุ

ปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้เวทนานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้ผัสสะนั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, แม้วิชชานั้นก็ไม่เที่ยง เป็นสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยปัจจัยเกิดขึ้นแล้ว, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อาสวะทั้งหลาย ย่อมสิ้นไปโดยลำดับ ไม่มีระหว่างขั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : สังขารหมวดที่สี่นี้ มีลักษณะเป็นปฏิจสมุปบาท โดยนัยะอันเดียวกับสังขารหมวดที่หนึ่ง คือสรุปความลงเป็นว่า "สังขารเกิดมาจากต้นหาอันเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกต้องด้วยเวทนาอันเกิดจากอวิชชาสัมผัส"

การดับต้นหาเสียได้ก่อนแต่จะเกิดปฏิจสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์ แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังข้อความนั้น จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านั้นว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุ-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือ

^๑สูตรที่ ๓ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๖-๗/๑๖๑, ๑๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยเหตุด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตะวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ+เสียง+โสตะวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์**

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิด **ฆานวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ

โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลินด้วย รสทั้งหลายด้วย, จึงเกิด **ชีวหาวิญญูณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิน+รส+ชีวหาวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา**; เพราะ **ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โณภูฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิด **กายวิญญูณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณภูฐัพพะ+ กายวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี **ตัณหา**; เพราะ **ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ**, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย, ฐัมมารมณฺ์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด **มโนวิญญูณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+ฐัมมารมณฺ์+

มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหา นั้นแหละ, จึงมีความดับแห่งอุปทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.**

ดูก่อนนิกะทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์.

การสิ้นกรรม ตามแบบของปัจจุสมุปปาท^๑

ดูก่อนวัปปะ! ถ้าท่านจะพึงยินยอมข้อที่ควรยินยอม และคัดค้านข้อที่ควรคัดค้าน ต่อเรา. อนึ่ง ท่านไม่รู้ความแห่งภาสิตของเราข้อใด ท่านพึงซักถามเราในข้อนั้น ให้ยิ่งขึ้นไปว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร เนื้อความแห่งภาสิตข้อนี้ เป็นอย่างไรเล่าท่านผู้เจริญ? ดังนี้แล้วไซ้ การสนทนาระหว่างเราทั้งสอง ก็จะมีได้.

ครั้งวัปปะศากยะ ได้ตกลงยินยอมในข้อนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้:-

ดูก่อนวัปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร? คือ **อาสวะทั้งหลาย** เหล่าใดเกิดขึ้นเพราะกายสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน;

^๑สูตรที่ ๕ มหาวรรค จตุกก. อ. ๒๑/๒๖๘/๑๙๕, ตรัสแก่วัปปะศากยะ ที่นิโครธาราม.

เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากกายสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี : บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วยและย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยสากล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวูปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้าเนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? ("ข้อนั้นหามิได้พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนวูปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อะไร? คือ อาสวะทั้งหลาย เหล่าใด เกิดขึ้นเพราะวิสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน; เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากวิสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี: บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วย และย่อมกระทำกรรมเก่าที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยสากล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวูปปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกขเวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้าเนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านย่อมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? ("ข้อนั้น หามิได้พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนวูปปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้อะไร? คือ อาสวะทั้งหลาย เหล่าใด เกิดขึ้นเพราะมโนสมารัมภะเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน; เมื่อบุคคลเว้นขาดแล้วจากมโนสมารัมภะ, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี: บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกรรมใหม่ด้วยและย่อม

กระทำการแก่ที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยสากล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้า เนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านยอมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนวัปะ! ท่านจะสำคัญความข้อนี้ว่าอย่างไร? คือ อาสวะทั้งหลาย เหล่าใด เกิดขึ้นเพราะอวิชาเป็นปัจจัย แล้วทำความคับแค้นเร่าร้อน; เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา เพราะความสารถอกออกเสียได้หมดซึ่งอวิชา, อาสวะทั้งหลาย อันทำความคับแค้นเร่าร้อนเหล่านั้น ย่อมไม่มี: บุคคลนั้น ย่อมไม่กระทำการใหม่ด้วยและยอมกระทำการแก่ที่ถูกต้องแล้ว ๆ ให้สิ้นไปด้วย. ปฏิบัติเป็นเครื่องสิ้นกรรมอย่างนี้ เป็นธรรมอันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่รู้จักเก่า ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกกันมาดู พึงน้อมเข้ามาในตน เป็นธรรมที่ผู้รู้ทั้งหลายพึงรู้ได้เฉพาะตน. ดูก่อนวัปะ! อาสวะทั้งหลาย อันเป็นไปเพื่อทุกข์เวทนา จะพึงไหลไปตามบุรุษ ในกาลต่อไปเบื้องหน้าเนื่องมาแต่ฐานะใดเป็นเหตุ ท่านยอมรู้ซึ่งฐานะนั้นหรือไม่? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนวัปะ! เมื่อภิกษุมีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว **สตตวิหารธรรม^๑** ทั้งหมด ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุนั้นถึงทัฬหแล้ว: ภิกษุนั้นเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว

^๑สตตวิหารธรรม ในที่นี้ หมายความว่า มีสติสัมปชัญญะติดต่อกันไป ในการสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เกิดยินดียินร้ายขึ้นมาได้ อย่างติดต่อกัน ไม่มีเวลาผลอ. เมื่อมีสติควบคุมสิ่งทั้ง ๖ นี้ไว้ได้ อย่างติดต่อกันเช่นนี้ การเป็นอยู่อย่างนี้ ก็เรียกได้ว่า "สตตวิหารธรรม ๖ ประการ".

ไม่เป็นผู้ตีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่; ฟังเสียงด้วยโสตะแล้ว..., รู้สึกกลิ่นด้วยฆานะแล้ว..., ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว..., ถูกต้องสัมผัสผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว..., รู้สึกสัมผัสมารมณด้วยมโนแล้ว **ไม่เป็นผู้ตีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่. ภิกษุ นั้น เมื่อเสวยด้วยเวทนามีกายเป็นที่สุตรอบบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนา มีกายเป็นที่สุตรอบบอยู่; เมื่อเสวยซึ่งเวทนามีชีวิตเป็นที่สุตรอบบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวทนามีชีวิตเป็นที่สุตรอบบอยู่; เธอย่อมรู้ชัดว่า "เวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลिनแล้ว จักเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้นั้นเทียว จนกระทั่งถึงที่สุตรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย" ดังนี้.**

ดูก่อนวัปปะ เปรียบเหมือนเงาย่อมปรากฏเพราะอาศัยเสาศดมภ์ (ถูณะ) ลำดับนั้น บุรุษถือเอามาซึ่งจอบและตะกร้า เขาตัดซึ่งเสานั้นที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว ฟิงขุด ครั้นขุดแล้ว ฟิงรื้อซึ่งรากทั้งหลาย ไม่ให้เหลือแม้ที่สุดสักแต่ว่าเท่าต้นแฝก. บุรุษนั้น ฟิงตัดซึ่งเสานั้นให้เป็นที่ท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดซึ่งเสานั้นให้เป็นที่ท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว ฟิงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว ฟิงจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ ; ครั้นจักให้เป็นซีกเล็ก ๆ แล้ว ฟิงผึ่งให้แห้งในลมและแดด; ครั้นผึ่งให้แห้งในลมและแดดแล้ว ฟิงเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้วฟิงทำให้เป็นผงเถ้าถ่าน; ครั้นทำให้เป็นผลเถ้าถ่านแล้ว ฟิงโปรยไปในกระแสมอันพัดจัด หรือว่าฟิงให้ลอยไปในกระแสอันเชี่ยวแห่งแม่น้ำ. ดูก่อนวัปปะ! เงามันใด ที่อาศัยเสาศดมภ์ เงามันนั้นย่อมถึงซึ่งความมีมูลเหตุอันขาดแล้ว ถูกกระทำเหมือนตาลมีขั้วยอดอันด้วน กระทำให้ถึงความไม่มี มีอันไม่บังเกิดขึ้นต่อไป เป็นธรรมดา, นี้ฉันใด;

ดูก่อนวัปปะ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ เมื่อภิกษุมีจิตหลุดพ้นโดยชอบอย่างนี้แล้ว สดตติหารธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ก็เป็นอันว่าภิกษุถึงดับแล้ว. ภิกษุ นั้น

เห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่; ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว...; รู้สึกกลิ่นด้วยฆานะแล้ว..; ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ...; ถูกต้องสัมผัสผิวน้ำด้วยผิวกายแล้ว...; รู้สึกสัมผัสมารมณด้วยมโนแล้ว ไม่เป็นผู้ดีใจ ไม่เป็นผู้เสียใจ เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่. ภิกษุนั้น เมื่อเสวยซึ่งเวหนามีกายเป็นที่สุทธอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวหนา มีกายเป็นที่สุทธอบอยู่; เมื่อเสวยซึ่งเวหนามีชีวิตเป็นที่สุทธอบอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยซึ่งเวหนามีชีวิตเป็นที่สุทธอบอยู่; เธอย่อมรู้ชัดว่า "เวหนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่เพลิดเพลिनแล้ว จักเป็นของเย็นในอัตตภาพนี้นั้นเทียว จนกระทั่งถึงที่สุทธอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย" ดังนี้.

ครั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว วัปปศากยะผู้เป็นสาวกแห่งนิครนถ์ ได้กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการกำไร ฟังเสียงลูกม้าไว้ขาย เขาไม่ได้กำไรด้วย เป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วย, นี้ฉันใด; ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น คือ ข้าพระองค์ผู้ต้องการด้วยประโยชน์ ได้เข้าไปคบหาซึ่งนิครนถ์ทั้งหลายผู้อ่อนด้วยปัญญา. ข้าพระองค์นั้น ไม่ได้กำไรด้วยเป็นผู้มีส่วนแห่งความลำบากเดือดร้อนอย่างยิ่งด้วย. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ตั้งแต่นั้นนี้เป็นต้นไป ข้าพระองค์ขอโปรยเสียซึ่งความเลื่อมใสในนิครนถ์ทั้งหลายผู้อ่อนด้วยปัญญา ในกระแสลมอันพัดจัด หรือว่าลอยเสียซึ่งความเลื่อมใสใน กระแสอันเชี่ยวแห่งแม่น้ำ. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิเศษนัก พระเจ้าข้า! วิเศษนัก พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำอยู่หรือว่าเปิดของที่ปิดอยู่ หรือว่าบอกหนทางให้แก่บุคคลผู้หลงทางหรือว่าจุดประทีปอันโพล่งขึ้น ด้วยน้ำมัน ไว้ในที่มืด ด้วยความหวังว่า ผู้มีจักขุทั้งหลายจักได้เห็นรูปทั้งหลาย ฉันใด; ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ประกาศแล้ว โดยปริยายเป็นอนนถ ก็ฉันนั้น. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงซึ่งพระผู้มีพระภาค ด้วย ซึ่งพระธรรมด้วย ซึ่งพระสงฆ์ด้วย ว่าเป็นสรณะ. ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงถือว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะแล้ว จำเดิมแต่นั้นนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต", ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การสิ้นกรรมที่แม้จริงนั้น เป็นการสิ้นไปในกระแสแห่งปัจจุสมุปปาท คือเมื่อไม่มีกาย-วจี-มโนสมารัมภะ หรืออวิชชาอันเป็นเหตุให้เกิดอาสวะ อันเป็นอาการที่เห็นได้ รู้สึกได้ ด้วยตนเอง ในทิวฐธรรมนี้ โดยเฉพาะในขณะที่ความคับแค้นเร่าร้อนระงับลง เมื่อหยุดเสียได้ซึ่งกายสมารัมภะเป็นต้น แม้เพียงในปัจจุสมุปปาท สายหนึ่ง ๆ เรียกว่าเป็นการสิ้นกรรมไปคราวหนึ่ง

ได้. เมื่อปัจจุสมุปบาท ไม่อาจจะเกิดขึ้นได้อีก ก็เป็นการสิ้นกรรมที่ถาวร; ไม่ควรจะหมายถึงเรื่องอะไร ๆ หลังจากตายแล้วเพียงอย่างเดียว, แต่หมายความว่า เมื่อจิตไม่มีการปรุงแต่งเป็นอุปาทาน หรือเป็นภพขึ้นมาได้แล้ว กรรมใหม่ก็เป็นอันไม่กระทำ กรรมเก่าก็เป็นอันสิ้นสุดไป เพราะไม่มีสิ่งที่เรียกว่า ภพ หรือ ชาติ ในปัจจุบันนี้ ที่จะเป็นแดนให้กรรมทำหน้าที่ให้ผล จึงถือว่าสิ้นกรรม ในกระแสแห่งปัจจุสมุปบาท นั้นเอง.

อายตนะยังไม่ทำหน้าที่ ปัญจอุปาทานขันธ ก็ยังไม่เกิด^๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนอวกาศถูกแวดล้อมปิดกั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยไม้ด้วย เถาวัลย์ด้วย ดินเหนียวด้วย หญ้าด้วย ย่อมถึงซึ่งการนับว่า "เรือน" ดังนี้ ฉันใด; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อวกาศถูกแวดล้อมปิดกั้นไว้แล้ว (ส่วนหนึ่ง) โดยอาศัยกระดูกด้วย เอ็นด้วย เนื้อด้วย หนังด้วย ย่อมถึงซึ่งการนับว่า "รูป (กาย)" ดังนี้; ฉันนั้น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, จักขุ (ตา) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งจักขุ), ทั้งสมันนาหารจิต^๒ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี,

^๑มหาหัตถิปโตปมสูตร ม.ม. ๑๒/๓๕๘/๓๔๖, พระสารีบุตรกล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. ข้อความนี้มีใช้พุทธภาษิต เพราะเป็นคำพระสารีบุตร; แต่สามารถอธิบายพระพุทธภาษิตได้ดี, จึงยกมาใส่ประกอบในฐานะเป็นอภิธรรมแท้.

^๒สมันนาหารจิต คือจิตที่ละวางค์ขึ้นมากำหนดอารมณ์ที่มากกระทบทางทวารนั้น ๆ มีอวิชชา, หรือความปราศจากสติ, หรือปราศจากวิชาในวิมุตติ, ประกอบอยู่.

แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีก่อน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, จักขุอันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งจักขุ); แต่วาสมนนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี, แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีอยู่นั่นเอง

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า ในกาลใดแล จักขุอันเป็น อายตนะภายในนั้นเทียว เป็นของไม่แตกทำลาย, และรูปทั้งหลายอันเป็นอายตนะ ภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งจักขุ); ทั้งสมนนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่าง นั้น ก็มีด้วย, แล้วไซ้; เมื่อเป็นดังนี้ ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาณ อันเกิด จากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ย่อมมี ในกาลนั้น.

รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมนนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในรูปุปาทานขันธ; เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมนนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ใน เวทนุปาทานขันธ; สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมนนาหารจิตอันเกิดแล้ว อย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในสัญญาุปาทานขันธ; สังขาร ทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมนนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขาร ทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในสังขารุปาทานขันธ; วิญญาณใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมนนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึง ซึ่งการสังเคราะห์ใน วิญญาณุปาทานขันธ.

ภิกษุย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การสงเคราะห์ การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า "ผู้ใดเห็นปฏิจ-
สมุปบาท, ผู้ นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้ นั้นชื่อว่าเห็นปฏิจสมุปบาท"
ดังนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปฏิจสมุปปັນนธรรม; กล่าวคือ ปัญญาอุปาทานชั้น
ทั้งหลาย.

ธรรมใด เป็นความเพลین เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็น
ความสยบมัวเมาในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการเหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า
ทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์);

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ
ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย ๕ ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า ทุกขนิโรธ (ความ
ดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล
คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกะทำให้มากแล้ว.

....

(จบข้อความอันเกี่ยวกับอายตนะที่หนึ่ง คือตากับรูป ดังนี้แล้ว ต่อไปนี้ เป็นข้อความที่เกี่ยว
กับอายตนะที่สองเป็นลำดับต่อไป จนถึงอายตนะที่หก ซึ่งในที่นี้จะละไว้ด้วย... ฯลฯ... สำหรับอายตนะที่สอง
ถึงอายตนะที่ห้า, แล้วจะใส่ข้อความเต็มสำหรับอายตนะที่หก อีกครั้งหนึ่ง ขอให้สังเกตจนเข้าใจได้ตามนี้)

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **โสต** (หู) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และเสียงทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งโสต)...๗๗...๗๗...๗๗... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **ฆาน** (จมูก) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และกลิ่นทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งฆาน)...๗๗...๗๗...๗๗... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **ชีวหา** (ลิ้น) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และรสทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งชีวหา)...๗๗...๗๗...๗๗... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **กาย** อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และโณฐัพพะทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งกาย)...๗๗...๗๗...๗๗... ภิกษุประพฤติกระทำให้มากแล้ว.

....

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, **มโน** (ใจ) อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และธัมมารมณทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอก

ก็ยังไม่มาสู่คลอง (แห่งมโน) ทั้งสมันนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ๒ อย่างนั้น ก็ไม่มี, แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาน อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีก่อน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! แม้หากว่า, มโน อันเป็นอายตนะภายใน เป็นของไม่แตก ทำลาย, และธัมมารมณทั้งหลายอันเป็นอายตนะภายนอกก็ยังไม่มาสู่ คลอง (แห่งมโน) แต่ว่าสมันนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ๒ อย่างนั้น ยังไม่มี, แล้วไซ้; ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาน อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ก็ยังจะไม่มีอยู่นั่นเอง.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า, ในกาลใดแล มโนอันเป็น อายตนะภายในนั้นเทียว เป็นของไม่แตกทำลาย, และธัมมารมณทั้งหลายอันเป็น อายตนะภายนอก ก็มาสู่คลอง (แห่งมโน) ทั้งสมันนาหารจิต อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้นก็มีด้วย, แล้วไซ้; เมื่อเป็นดังนี้ ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญาน อันเกิดจากอายตนะ ๒ อย่างนั้น ย่อมมี ในกาลนั้น.

รูปใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น รูปนั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในรูปุปาทานขันธ; เวทนาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, เวทนานั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ใน เวทนุปาทานขันธ; สัญญาใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้ว อย่างนั้น, สัญญานั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในสัญญาุปาทานขันธ; สังขาร ทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นของเกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, สังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมถึงซึ่งการสังเคราะห์ในสังขารุปาทานขันธ; วิญญานใด

(ที่เป็นของที่เกิดร่วม) แห่งสมันนาหารจิตอันเกิดแล้วอย่างนั้น, วิญญาณนั้น ย่อมถึงซึ่งการสงเคราะห์ในวิญญาณุปาทานชั้นนี้.

ภิกษุย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า ได้ยินว่า การสงเคราะห์ การประชุมพร้อม การรวมหมู่กัน แห่งอุปาทานชั้นทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็แล คำนี้ เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแล้วว่า "ผู้ใดเห็นปัจจุสมุปบาท, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม; ผู้ใดเห็นธรรม, ผู้นั้นชื่อว่าเห็นปัจจุสมุปบาท" ดังนี้ ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ชื่อว่า ปัจจุสมุปบันนธรรม; กล่าวคือ ปัญจอุปาทานชั้นทั้งหลาย.

ธรรมใด เป็นความเพลิน เป็นความอาลัย เป็นความติดตาม เป็นความสยบมัวเมาในอุปาทานชั้นทั้งหลาย & ประการเหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า ทุกขสมุทัย (เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์);

ธรรมใด เป็นความนำออกซึ่งฉันทราคะ เป็นความละขาดซึ่งฉันทราคะ ในอุปาทานชั้นทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้; ธรรมนั้น ชื่อว่า ทุกขนิโรธ (ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์) ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ด้วยการปฏิบัติมีประมาณเพียงเท่านี้แล คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่าเป็นสิ่งที่ภิกษุประพฤติกกระทำให้มากแล้ว ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำกล่าวของพระสารีบุตรเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่า วิญญาณ, หรือปัญจอุปาทานชั้นนี้ เกิดขึ้นได้อย่างไร และเมื่อไร; และที่สำคัญที่สุดก็คือว่า การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ หรือปัญจอุปาทานชั้นนี้ ใน

ลักษณะเช่นที่กล่าวในสูตรนี้ นั้นแหละคือการเกิดขึ้นของปฏิจจสมุปบาทโดยตรง, กล่าวให้เจาะจงกว่านั้นอีก ก็คือ เมื่อสมันนาหารจิตเกิดขึ้น ทางอายตนะใดอายตนะหนึ่งนั่นเอง. การเห็นการเกิดดับอย่างนี้ คือเห็นปฏิจจสมุปบาท หรือทุกข์สมุทัย และทุกข์นิโรธ, โดยพหุตินัย ก็คือเห็นอริยสัจสี่โดยแท้จริง ด้วยปัญญาจักขุ หรือยถาภูตสัมมัปปัญญา, จึงมีค่าเท่ากับเห็นธรรม หรือเห็นตถาคต.

ใจความสำคัญของเรื่องอยู่ที่ว่า ปฏิจจสมุปบาทตั้งต้น เมื่อสมันนาหารจิตทำหน้าที่ทางอายตนะ; ขอให้กำหนดไว้ เป็นหลักสำคัญ เกี่ยวกับเรื่องปฏิจจสมุปบาท สืบไป.

ปัญจุปาทานขันธเพ็งจะมี เมื่อเกิดเวทนาในปฏิจจสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งรูปทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุวิญญาณ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งจักขุสัมผัส ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเวทนา อันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมกำหนดในจักขุ, กำหนดในรูปทั้งหลาย, กำหนดในจักขุวิญญาณ, กำหนดในจักขุสัมผัส, และกำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง. เมื่อบุคคลนั้นกำหนดแล้ว ติดพันแล้ว ลุ่มหลงแล้ว จ้องมองต่ออัสสาทะอยู่, ปัญจอุปาทานขันธทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความก่อเกิดต่อไป; และต้นหาของเขาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพียร เป็นเครื่องทำให้เพียรอย่างยิ่งในอารมณีนั่น ๆ ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความกระวนกระวาย

^๑สพายนวิภังคสูตร อปปริ.ม. ๑๔/๕๒๑/๘๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ทรด) แม้นทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความกระวนกระวาย แม้นทางจิตย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความแผดเผา (สนุดตาป) แม้นทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความแผดเผา แม้นทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความเร่าร้อน (ปริฟ้าห)แม้นทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความเร่าร้อน แม้นทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโสตะ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเสียงทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง,เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโสตวิญญานตามที่เป็นจริง, ... ฯลฯ... ฯลฯ...บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขานะ ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกลิ่นทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง,เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งขานวิญญานตามที่เป็นจริง,... ฯลฯ... ฯลฯ...บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชีวหา ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งรสทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง,เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชีวหาวิญญานตามที่เป็นจริง,... ฯลฯ... ฯลฯ...บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งโณฏฐัพพะทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง,เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งกายวิญญาน

ตามที่เป็นจริง,... ฯลฯ... ฯลฯ..บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโน ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งธัมมารมณ์ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง,เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโนวิญญูณ ตามที่เป็นจริง เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งมโนสัมผัส ตามที่เป็นจริง, เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมกำหนดในมโน, กำหนดในธัมมารมณ์ทั้งหลาย, กำหนดในมโนสัมผัส, และกำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม เมื่อบุคคลนั้น กำหนดแล้ว ติดพันแล้ว ลุ่มหลงแล้ว จ้องมองต่ออัสสาทะอยู่, ปัญจุปาทานชั้นทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความก่อเกิดต่อไป; และตัณหาของเขาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิน เป็นเครื่องทำให้เพลินอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความกระวนกระวาย (ทรถ) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความกระวนกระวาย แม้ทางจิตย่อมเจริญ ถึงที่สุด แก่เขา; ความแผดเผา (สนฺตฺยาป) แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความแผดเผา แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา; ความเร่าร้อน (ปริพฺพาห)แม้ทางกาย ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต ย่อมเจริญถึงที่สุด แก่เขา บุคคลนั้น ย่อมเสวยซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ด้วย.

การเกิดแห่งโลก คือการเกิดแห่งปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความก่อกำเนิดแห่งโลก แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังความชื่อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความก่อกำเนิดแห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบด้วย : **นี่คือ ความก่อกำเนิดแห่งโลก.**

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสต+เสียง+โสตวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; ...ฯลฯ...

^๑สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๗/๑๖๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจุมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
ขมานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จุมูก+กลิ่น+ขมานวิญญาณ)
นั่นคือผัสสะ;... ฯลฯ...

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
ชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น+รส+ชีวหาวิญญาณ)
นั่นคือผัสสะ; ... ฯลฯ...

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โณภูฐัพพะทั้งหลายด้วย,
จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณภูฐัพพะ+
กายวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; ... ฯลฯ...

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย, ธัมมารมณทั้งหลายด้วย,
จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+ธัมมารมณ+
มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็น
ปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็น
ปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ
โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **นี่คือ ความก่อเกิดขึ้น
แห่งโลก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความก่อขึ้นแห่งโลก.

ทุกข์เกิดเพราะเห็นอุปาทานียธรรม โดยความเป็นอัสสทะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอัสสทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน (อุปาทานียธรรม)^๒ อยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ ฟิงลุกโผลงด้วยไม้สับ เล่มเกวียนบ้าง ยี่สับเล่มเกวียนบ้าง สามสับเล่มเล่มเกวียนบ้าง สี่สับเล่มเล่มเกวียนบ้าง. บุรุษ ฟิงเติมหญ้าแห้งบ้าง มูลโคแห้งบ้าง ไม้แห้งบ้าง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเติม อยู่เป็นระยะ ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่ซึ่งมีเครื่อง หล่อเลี้ยงอย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็จักลุกโผลงตลอดกาลยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอัสสทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉะนั้น เหมือนกัน เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ

^๑ สูตราที่ ๒ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๒/๑๙๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน หรืออุปาทานียธรรม คือรูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ (ขนฺธ ส. ๑๗/๒๐๒/๓๐๙); ตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, ใจ (สฬ้า. ส. ๑๘/๑๑๐/๑๖๐); รูป, เสียง, กลิ่น, รส, โผฏฐัพพะ, รัสมารมณ (สฬ้า. ส. ๑๘/๑๓๖/๑๙๐).

โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน :ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกข-
วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๑๐๕/๒๐๖) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้าง
บนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่มีเชื้อเพลิงมาก ดังในสูตรข้างบนนี้
แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ใหญ่ มีรากมั่นคง เหมือนอุปมาในหัวข้อว่า "จิตสัตว์ผู้ยังเป็นปม
เพราะไม่เห็นแจ้งปัจจุสมุปบาท"

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.
๑๖/๑๐๖/๒๑๐) มีใจความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มต้นสูตรด้วยคำ
อุปมา แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

ทุกข์เกิด เพราะเห็นสัญญาฉินิยธรรม โดยความเป็นอัสสาทะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ **เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ**
(นารักนายนดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์^๒ อยู่, ตัณหาย่อมเจริญอย่าง
ทั่วถึง. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน :ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

^๑สูตรที่ ๓ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๓/๒๐๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์ (สัญญาฉินิยธรรม) ในหมวดที่ ๓ แห่งหัวข้อว่า "นามรูปหยั่งลง
เพราะเห็นสัญญาฉินิยธรรมโดยความเป็นอัสสาทะ"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน ฟิงลุกอยู่ได้เพราะอาศัย
ซึ่งน้ำมันด้วย ซึ่งไส้ด้วย; บุรุษฟิงเติมน้ำมัน ฟิงเปลี่ยนไส้ ให้ใหม่อยู่, ตลอดเวลาสมควร
เติมที่ควรเปลี่ยนอยู่ทุกระยะ ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ประทีป
น้ำมัน ซึ่งมีเครื่องหล่อเลี้ยงอย่างนั้น มีเชื้อเพลิงอย่างนั้น ก็จะถูกโพลงตลอดกาล
ยาวนาน, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความ
เป็นอัสสาทะ (นารักนำยินดี) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อม
เจริญอย่างทั่วถึง. ฉะนั้นเหมือนกัน. เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะ
มีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัยจึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็น
ปัจจัย, ชรามरणะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน:
ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๔ แห่งทุกข-
วารวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๑๐๔/๒๐๔) มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ
ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มต้นสูตรด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงขันธ์ซึ่งเป็นตัวอุปมา.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๗ ทุกขวารวค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/
๑๐๗/๒๑๒) แสดงข้อธรรมอย่างเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะ
อุปมาด้วยประทีปน้ำมันดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ยังอ่อนอยู่ มีผู้คอยพรวน
ดิน รดน้ำ ใส่ปุ๋ย จึงเจริญเติบโต.

แดนเกิดดับแห่งทุกข์-โรค-ชรามरणะ^๑

(สูตรที่หนึ่ง : อายตนะภายใน หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น (อุปุปาโท) การตั้งอยู่ (ฐิติ) การเกิดโดยยี่ง
(อภินิพพนฺติ) การปรากฏ (ปาตุภาโว) แห่งจักขุ, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่ง

^๑สูตรทั้งสิบสูตร แห่งอุปุปาทสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๒๔๓-๒๔๗/๔๗๙-๔๘๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย
ที่เชตวัน.

ทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรค (สิ่งซึ่งมีปรกติเสียแบบ) ทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **และการดับไม่เหลือ** (นิโรธ) การเข้าไปสงบระงับ (วุปสม) การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อตุณฺคโม) **แห่งจักขุ**, อันใด; อันนั้น เป็น **ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์**, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุเป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่ออายตนะแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าจักขุ โสตะ เป็นต้นเหล่านี้ ดับไปได้โดยที่คนไม่ต้องตาย; ดังนั้น คำว่าจักขุเป็นต้นนั้นมิได้หมายถึงดวงตา ตามปรกติ แต่หมายถึงดวงตาที่ทำหน้าที่ของตา แล้วหยุดไปครั้งหนึ่ง ๆ เรียกว่าจักขุเกิดขึ้นจักขุดับไป โดยที่คนไม่ต้องเกิดใหม่หรือตายลงโดยร่างกาย; และยังจะเห็นได้ชัดต่อไปอีกว่า ข้อที่ว่าการตั้งอยู่แห่งจักขุ เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลายนั้น หมายถึงความเสียตงแห่งกิเลสที่เกิดขึ้นจากการที่ตาเห็นรูป; และการปรากฏแห่งจักขุ คือ การปรากฏแห่งชราและมรณะนั้น หมายถึงความว่า การเห็นทางตา ทำให้ปัญหาอันเกิดแต่ชราและมรณะปรากฏขึ้น ในขณะนั้นนั่นเอง. ทั้งหมดนี้ มีอาการแห่งปัจจุสมุปบาทซ่อนอยู่ในนั้นครบทุกอาการ นับตั้งแต่อวิชชาไปจนถึงกองทุกข์ทั้งสิ้น. ตัวอย่าง เช่น ตาเกิดเป็นตาขึ้นมา เพราะการเห็นรูปแล้วเกิดจักขุวิญญาณ อันทำให้เกิดการสัมผัสด้วยอำนาจแห่งอวิชชา (อวิชชาสัมผัส) ซึ่งย่อมเป็นการปรุงแต่ง (สังขาร) อยู่ในตัวมันเองทุกระยะ จึงได้มีเวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชราและความทุกข์ ทุกครั้งที่มีการกระทบทางอายตนะเช่นนี้.)

(สูตรที่สอง : อายตนะภายนอก หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยั้ง การปรากฏแห่ง**รูปทั้งหลาย**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **และการดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**รูปทั้งหลาย**, อันใด; อันนั้น เป็น **ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์**, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ รัชมารมณฺ์ ก็เป็นอย่างนั้น เหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่ออายตนะแต่ละอย่าง ๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า รูป เสียง เป็นต้น เหล่านี้ เกิดดับอยู่ทุกคราวที่ตาเห็นรูป, หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทุกคราวไปเสรีจกิจครั้งหนึ่ง เรียกว่าดับไปครั้งหนึ่ง. เพราะทำงานร่วมกันกับอายตนะภายใน จึงมีการเกิดดับพร้อมกัน เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ให้ตั้งอยู่แห่งโรค ให้ชราและมรณะปรากฏ หรือให้มีการดับไปแห่งสิ่งเหล่านั้น ในลักษณะอย่างเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ สาม : วิญญาน หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยี่ง การปรากฏแห่ง**จักขุวิญญาน**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**จักขุวิญญาน**, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุวิญญาน เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตวิญญาน ฆาน-วิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของวิญญานไปตามชื่อของทวารอันเป็นที่เกิดของวิญญานนั้น ๆ. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า วิญญานเกิดมาจากการกระทบระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จนเกิดสัมผัสและเวทนาเป็นต้น จึงเกิดทุกข์ในที่สุด; ดังนั้น จึงถือว่าวิญญานนั้น ๆ ก็เป็นเหตุให้เกิดทุกข์เป็นต้น อย่างเดียวกันกับอายตนะนั่นเอง.)

(สูตรที่ สี่ : ผัสสะ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยี่ง การปรากฏแห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**จักขุสัมผัส**, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัส เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อสัมผัสไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สัมผัสะเกิดมาจากการประจวบพร้อมของสิ่งทั้งสาม คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก, และวิญญาณ, เป็นผลให้เกิดเวทนา ตัณหา เป็นต้นจนเกิดทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งโรคเป็นต้น โดยนัยะอย่างเดียวกันกับที่กล่าวแล้วในทำยสูตรที่หนึ่ง.)

(สูตรที่ ห้า : เวทนา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**จักขุสัมผัสสชาเวทนา**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**จักขุสัมผัสสชาเวทนา**, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งจักขุสัมผัสสชาเวทนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งโสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อเวทนาไปตามชื่อของทวารนั้น ๆ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เวทนาเป็นผลเกิดมาจากผัสสะแล้วทำให้เกิดตัณหา อุปาทาน ต่อกันจนถึงกองทุกข์ จึงเป็นที่ตั้งที่ดับแห่งโรคเป็นต้น โดยทำนองเดียวกัน)

(สูตรที่ หก : สัญญา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูปสัญญา**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปสัญญา, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญญา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา รัम्मสัญญา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญญาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าความสำคัญว่ารูป, ว่าเสียง เป็นต้นนั่นเอง ทำให้รูปและเสียงเกิดมีความหมายสำหรับค้นหาและอุปาทาน สัญญาจึงเป็นที่เกิดแห่งทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งโรคได้โดยทำนองเดียวกัน.)

(สูตรที่ เจ็ด : สัญญาเจตนา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การเกิดขึ้น การตั้งอยู่ การเกิดโดยยั้ง การปรากฏแห่งรูปสัญญาเจตนา, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และการดับไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูปสัญญาเจตนา, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปสัญญาเจตนา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัททสัญญาเจตนา คันธสัญญาเจตนา รสสัญญาเจตนา โผฏฐัพพสัญญาเจตนา รัम्मสัญญาเจตนา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งสัญญาเจตนาไปตามชื่อของอารมณ์นั้น ๆ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าสัญญาเจตนาเป็นผลต่อมาจากสัญญากล่าวคือ เมื่อมีความสำคัญว่ารูป ว่าเสียง เป็นต้นแล้ว ย่อมเกิดสัญญาเจตนา คือความคิดอันประกอบด้วยเจตนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกรณีเกี่ยวกับรูปและเสียง เป็นต้นนั้น จึงเป็นการเกิดแห่งทุกข์และการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน)

(สูตรที่ แปด : ตัณหา หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**รูปตัณหา**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**รูปตัณหา**, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูปตัณหา เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งสัพพตัณหา คันธตัณหารสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา รัम्मตัณหา ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งตัณหาไปตามชื่อของอารมณ์นั้นๆ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อมีสัญญาเจตนา กล่าวคือความคิดอันเกี่ยวกับอารมณ์ทั้งหลายแล้ว ย่อมเกิดตัณหาคือความอยาก อย่างใดอย่างหนึ่ง ไปตามความสำคัญหรือสัญญาในอารมณ์เหล่านั้น เป็นกามตัณหาบ้าง ภวตัณหาบ้าง วิภวตัณหาบ้าง เพื่อเกิดอุปาทานต่อไป จนกระทั่งเกิดทุกข์; ดังนั้นการเกิดแห่งตัณหา จึงเป็นการเกิดแห่งทุกข์หรือเป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน)

(สูตรที่ เก้า : ธาตุ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่ง**ปฐวีธาตุ**, อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และ**การดับไม่เหลือ** การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่ง**ปฐวีธาตุ**, อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งปฐวีธาตุ เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งอาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ อากาสธาตุ วิญญาณธาตุ ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งธาตุ แต่ละธาตุๆ เท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าธาตุทั้ง ๖ คือส่วนประกอบต่างๆ ที่จะประกอบกันเข้าเป็นนามรูปที่มีความหมาย

ของคำว่านามรูปอันแท้จริง คือทำหน้าที่ของนามรูป; ดังนั้น เป็นอันกล่าวได้ว่า ธาตุแต่ละธาตุ ซึ่งเป็นส่วนประกอบของนามรูปนั้น เพิ่งจะเกิดเมื่ออายตนะภายใน อายตนะภายนอก ที่อาศัยอยู่ในนามรูปนั้น ทำหน้าที่ของมัน จนเกิดวิญญาน ผัสสะ เวทนา ตามลำดับ จนกระทั่งเกิดกองทุกข์ในที่สุด. ทำให้กล่าวได้ว่าการเกิดแห่งธาตุหนึ่ง ๆ ล้วนแต่เป็นการเกิดแห่งทุกข์ หรือเป็นที่ตั้งแห่งโรคทั้งหลาย โดยทำนองเดียวกัน. อย่าได้เข้าใจไปว่า ธาตุแต่ละธาตุเกิดขึ้น หรือตั้งอยู่ตลอดเวลา ตามความหมายของภาษาวัตถุ เหมือนที่พูดกันตามธรรมดาอันเลย. ในที่นี้เป็นภาษาฝ่ายนามธรรม ซึ่งถือว่า สิ่งใด ๆ ก็ตาม เกิดขึ้นเฉพาะในเมื่อมันทำหน้าที่ของมันในกรณีอันเกี่ยวกับปัจจุสมุปบาท เป็นขณะ ๆ ไปเท่านั้น เสร็จแล้วก็ถือว่าดับไป จนกว่าจะมีโอกาสทำหน้าที่ใหม่ จึงจะถือว่าเกิดขึ้นมาอีก ดังนี้.)

(สูตรที่ สิบ : ชันท์ ห้า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **การเกิดขึ้น** การตั้งอยู่ การเกิดโดยยิ่ง การปรากฏแห่งรูป (ชันท์), อันใด; อันนั้นเป็นการเกิดขึ้นแห่งทุกข์, เป็นการตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการปรากฏออกแห่งชราและมรณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **และการดับ**ไม่เหลือ การเข้าไปสงบระงับ การถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งรูป (ชันท์), อันใด; อันนั้น เป็น ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์, เป็นการเข้าไปสงบระงับแห่งโรคทั้งหลาย, เป็นการถึงซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งชราและมรณะ.

(ข้อความในกรณีแห่งรูป เป็นอย่างไร ข้อความในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งชันท์แต่ละชันท์เท่านั้น ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่าชันท์แต่ละชันท์มีรูปชันท์เป็นต้น เพิ่งเกิดเป็นคราว ๆ ในเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ จนเกิดวิญญาน ผัสสะ เวทนา เป็นลำดับ ๆ ไป จนกว่าจะเกิดทุกข์. ร่างกายในขณะนั้นโดยเฉพาะ เรียกว่า รูปชันท์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, เวทนาในขณะนั้นเรียกว่า เวทนาชันท์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, สัญญาหรือความสำคัญในขณะนั้น ซึ่งเรียกว่า สัญญาชันท์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ความคิดต่าง ๆ ในขณะนั้น ชื่อว่า สังขารชันท์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน, ความรู้สึกทางตาเป็นต้น ที่เรียกว่า จักขุวิญญานเป็นต้น อันเกิดในระยะแรกนั้นก็ และความรู้แจ้งต่อความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในลำดับต่อมาก็ดี รวมเรียกว่า วิญญานชันท์ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน. อุปาทานชันท์ ๕ ประการ แต่ละอย่าง ๆ เป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดมี ต่อเมื่อมีการกระทบทางอายตนะครั้งหนึ่ง ๆ แล้วก็ดับไป. อุปาทานในชันท์แต่ละชันท์ ๆ นั้น ล้วนแต่ให้เกิดภพ เกิดชาติ ชรา มรณะ กล่าวคือกองทุกข์ในที่สุด จึงกล่าวว่า การเกิดขึ้นแต่ละชันท์ ๆ เป็นการเกิดแห่งทุกข์, เป็นที่ตั้งอยู่แห่งโรคทั้งหลาย, เป็นที่ปรากฏแห่งชรา มรณะ โดยทำนองเดียวกัน.

ส่วนประกอบต่าง ๆ ทุก ๆ หมวด ในสูตรทั้งสิบสูตรนี้ คือสิ่งที่พัวพันกันอยู่ ในกระแสแห่ง
ปฏิบัติสมุปปาต ระยะเวลา ระยะเวลาหนึ่ง ส่วนใดส่วนหนึ่ง; ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส
ให้มีลักษณะ อากาโร ความหมาย ความเป็นเหตุ ความเป็นผล เหมือนกันทุกอย่าง ทั้ง ๕๙ อย่าง ในสูตร
ทั้งสิบนี้.) -ผู้รวบรวม

การดับแห่งโลก คือการดับแห่งปฏิบัติสมุปปาต

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก แก่
พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลาย จงฟังข้อความนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์,
เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาค
เอ จั ก ไ ต รั ส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก เป็นอย่างไรเล่า?°

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุ-
วิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหา นั้นนั่นแหละ, จึงมี
ความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะ
มีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ

° สูตรที่ ๔ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๗, ๘๘/๑๖๔, ๑๖๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสทวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู+เสียง+โสทวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น+รส+ชีวหาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โผฏฐัพพะ+กายวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย, รัสมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+รัสมารมณ+มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหา

นั่นแหละ, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือ ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก.

ปฏิจจนุปบาท (นิโรธวาร) ที่ตรัสอย่างเข้าใจง่ายที่สุด^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับลง (อตุณฺคโม) แห่งกองทุกข์ เป็นอย่างไรเล่า? (ความดับลงแห่งกองทุกข์ เป็นอย่างนี้ คือ:-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหาที่นั่นนั่นแหละ, จึงความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

^๑ สูตรที่ ๓ โยคัมภเวมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ้า.ส. ๑๘/๑๐๗/๑๕๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

โถมันสุอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. **นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตะวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ+เสียง+โสตะวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ...**นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ+กลิ่น+ฆานวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ...**นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา+รส+ชีวหาวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ,** จึงความดับแห่งอุปาทาน; ...ฯลฯ...**นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.**

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย ซึ่งโณภูฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณภูฐัพพะ+กายวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงความดับแห่งอุปาทาน;
...ฯลฯ...นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งอัมมารมณฺ์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน+อัมมารมณฺ์+มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ
ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้นนั่นแหละ, จึงความดับแห่งอุปาทาน;
เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี
ความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้. นี่คือความดับลงแห่งกองทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความดับลงแห่งกองทุกข์.

ทุกข์ดับ เพราะเห็นอุปาทานियธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ
(โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะ

^๑ สุตที่ ๒ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๒/๑๙๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

มีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทานจึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติเป็นนั่นแล, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟกองใหญ่ ฟิงลุกโผลงด้วยไม้สับเล่ม เกวียนบ้าง ยี่สับเล่มเกวียนบ้าง สามสับเล่มเล่มเกวียนบ้าง สี่สับเล่มเล่มเกวียนบ้าง บุรุษไม่ ฟิงเติมหญ้าแห้งบ้าง ไม่ฟิงเติมมูลโคแห้งบ้าง ไม่ฟิงเติมไม้แห้งบ้าง ลงไปในกองไฟนั้น ตลอดเวลาที่ควรเติมอยู่เป็นระยะ ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ไฟกองใหญ่ นั้นไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วด้วยไม่มีเชื้ออื่นมาเติมด้วย เป็นไฟหมดเชื้อหล่อ เลี้ยงแล้ว ดับไป, ชื่อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชื่อนี้ก็ฉันนั้น เมื่อภิกษุ เป็นผู้มืปรกติ เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานอยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ, ชรามรณะ โสกะ-ปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือสูตรที่ ๕ แห่งทุกข-วารค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๖/๒๐๘) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทนที่จะอุปมาด้วยไฟกองใหญ่หมดเชื้อดังในสูตรข้างบนนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ใหญ่ที่ถูกทำลายหมดสิ้น เหมือนอุปมาในหัวข้อว่า "จิตส์ตว์ยุงเป็นปม เพราะไม่เห็นแจ้งปัจจุสมุปบาท"

อนึ่ง ยังมี สูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๗/๒๑๑) มีใจความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าทรงเริ่มข้อความด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรมซึ่งเป็นตัวอุปมา.

ทุกข์ดับ เพราะเห็นสัญญาโยชนิยธรรม โดยความเป็นอาทีนวะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อมดับ เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ; จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น; ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนประทีปน้ำมัน ฟิงลุกอยู่ได้เพราะอาศัย น้ำมันด้วย ซึ่งใช้ได้ด้วย; บุรุษฟิงเติมน้ำมัน ฟิงเปลี่ยนได้ ให้ใหม่อยู่, ตลอดเวลาที่ควรเติม ที่ควรเปลี่ยนอยู่ทุกระยะ ๆ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ประทีปน้ำมันนั้น ไหม้เชื้อเพลิงเก่าหมดแล้วด้วย ไม่มีน้ำมันและไส้ขึ้นมาเติมมาเปลี่ยนด้วย เป็นประทีปหมดเชื้อหล่อเลี้ยงแล้ว ฟิงดับไป, ข้อนี้ฉันใด, ข้อนี้ก็ฉันนั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น; เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติ เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งสังโยชน์อยู่, ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาติ, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

^๑ สุตตที่ ๓ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๔/๒๐๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (คือ สูตรที่ ๔ แห่ง
ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๐๕/๒๐๕) มีข้อความเหมือนสูตรข้างบนนี้
ทุกประการ ผิดกันแต่ว่าสูตรโน้นทรงเริ่มข้อความด้วยคำอุปมาก่อน แล้วจึงกล่าวถึงข้อธรรม
ซึ่งเป็นตัวอุปไมย.

อนึ่ง ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๗ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.
๑๖/๑๐๘/๒๑๔) แสดงข้อธรรมข้อเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่อุปมา : แทน
ที่จะอุปมาด้วยประทีปหมดน้ำมันและไส้เหมือนสูตรนี้ แต่ทรงอุปมาด้วยต้นไม้ยังอ่อน
ถูกทำลายหมดสิ้น.

หมวดที่ห้า จบ

หมวด ๖
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ที่ตรัส
ในรูปของการปฏิบัติ

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปฏิจจสมุปบาท.

.....

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุป ปาทา อิทั อูปชชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุณฺเณติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจจสมุปปาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๖
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาท ที่ตรัสในรูปของการปฏิบัติ
(มี ๓๘ เรื่อง)

มีเรื่อง: ตรัสว่าปฏิจจสมุปปาทเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์-- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องเที่ยวแสวงหาครู--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องทำการศึกษา--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญโยคะ-- ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบฉันทะ--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญอุสโสฬหี--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญอัปปวານี--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบความเพียรเผากิเลส--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบวิริยะ--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องประกอบการกระทำอันติดต่อ--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องอบรมสติ--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องอบรมสัมปชัญญะ--ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาทยังมีหน้าที่ต้องบำเพ็ญความไม่ประมาท--ทรงมุ่งหมายให้ปฏิจจสมุปปาทเป็นเรื่องของการปฏิบัติ--การหลีกเลี่ยงทำให้ง่ายแก่การรู้ปฏิจจสมุปปาท--การคิดค้นปฏิจจสมุปปาทก็คือการเดินตามอริยวัฏฐังคิกมรรค-- ปฏิบัติเพื่อการดับปฏิจจสมุปปาทชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม--องค์ประกอบที่เป็นบุพพภาคของการดับแห่งปฏิจจสมุปปาท--ผัสสะคือนิทานสัมภวะส่วนมากของนิพเพนิกธรรม--ปฏิจจสมุปปาทแห่งการกำจัดอุปสัคขณะเจริญสติปัฏฐาน--ปฏิจจสมุปปาทเพื่อสามัญญผลในปัจจุบัน--ปฏิจจสมุปปาทเป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยญาณสัมปัฏญา--แม้การทำความเพียรในที่สังคก็ยังคงปรารภขันธห้า--แม้สุขทุกข์ภายในก็เกิดขึ้นเพราะปรารภขันธห้า-- ต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปปาทละได้ด้วยการเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น--ต้นเงื่อนแห่งปฏิจจสมุปปาทละได้ด้วยการเห็นอนิจจัง--เคล็ดลับในการปิดกั้นทางเกิดของปฏิจจสมุปปาท--การพิจารณาปัจจุัยในภายในคือการพิจารณาปฏิจจสมุปปาท--ธรรมปฏิบัติในรูปของปฏิจจสมุปปาทแห่งการละองค์สามตามลำดับ--วิธีปฏิบัติต่ออาหารสี่ในลักษณะที่เป็นปฏิจจสมุปปาท--ปัจจุปาทานขันธไม่อาจจะเกิดเมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปปาท--การพิจารณาสภาวะธรรมตามวิธีปฏิจจสมุปปาทกระทั่งวาระสุดท้าย--อนุสัยไม่อาจจะเกิดเมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปปาท--ปฏิจจสมุปปาทสลายตัวเมื่อรู้แจ้งในธรรมห้าอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน--ญาณวัตถุ ๔๔ ในปฏิจจสมุปปาทเพื่อความเป็นโสดาบัน-- ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจจสมุปปาทเพื่อความเป็นโสดาบัน-- การรู้ปฏิจจสมุปปาทไม่เกี่ยวกับการบรรลุอุภยญาณเลยก็ได้-- ปฏิจจสมุปปาทรอบสุดท้ายของคนเรา.

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโษษฐ์

หมวดที่ ๖

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาท ที่ตรัส ในรูปของการปฏิบัติ

ตรัสว่า เรื่องปฏิจจสมุปปาท เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์^๑

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ในที่หลีกเร้นแห่งหนึ่งแล้ว ได้กล่าว
ธรรมปริยายนี้ (ตามลำพังพระองค์) ว่า:-

(๑) "เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การ
ประจวบแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

^๑ สุตที่ ๕ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๘๙/๑๖๖, และ สุตที่ ๑๐ โยคกเขมิวรรค
สพายนสังยุตต์ สฟา.ส. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓; กล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับหลีกเร้น ซึ่งมีภิกษุ
รูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่ด้วย.

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
 เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงอุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
 เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส
 อุปายาสทั้งหลาย จึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้

(ข้อความเต็มในกรณีแห่งหู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่
 ชื่อ ในกรณีแห่งจมูก ลิ่น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่งมโน จะเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง.)

(๒) เพราะอาศัยหูด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตวิญญูญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (หู+เสียง+โสตวิญญูญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

... ฯลฯ... ... ฯลฯ...

.... ฯลฯ... ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง

กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้

(๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญูญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก+กลิ่น+ชีวหาวิญญูญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

... ฯลฯ... ... ฯลฯ.....

ฯลฯ... ..ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง
 กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้

(๔) เพราะอาศัยลีนด้วย รสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาณ; การ
 ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ลีน+รส+ชีวหาวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...ฯลฯ... ..ฯลฯ...

...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง

กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้

(๕) เพราะอาศัยกายด้วย โณฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ;
 การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณฏฐัพพะ+กายวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...ฯลฯ... ..ฯลฯ.....

...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่ง

กองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้

(๖) เพราะอาศัยใจด้วย, ธัมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
 การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+ธัมมารมณ+มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงอุปาทาน;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย , ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส
อุปายาสทั้งหลายจึงมีขึ้นพร้อม : ความความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

... ..

(๑) เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา
นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาติ ชรามรณะ ไสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

(ข้อความเต็มในกรณีแห่งหู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อในกรณีแห่ง จมูก ลิ้น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่ง มโน จะเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง.)

(๒) เพราะอาศัยหูด้วย **เสียง**ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาน**; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู+เสียง+โสตวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑ล๑... ...๑ล๑.....

...๑ล๑... ...๑ล๑... ความดับลงแห่งกองทุกข์

ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย **กลิ่น**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ฆานวิญญาน**; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑ล๑... ...๑ล๑.....

...๑ล๑... ...๑ล๑... ความดับลงแห่งกองทุกข์

ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) เพราะอาศัยลิ้นด้วย **รส**ทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ชีวหาวิญญาน**; การ
ประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น+รส+ชีวหาวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑ล๑... ...๑ล๑...

...๑ล๑... ...๑ล๑... ความดับลงแห่งกองทุกข์

ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) เพราะอาศัยกายด้วย โณฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาณ;
 การประจบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย+โณฐัพพะ+กายวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 ...๗๑... ...๗๑...
 ...๗๑... ...๗๑... ความดับลงแห่งกองทุกข์
 ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๖) เพราะอาศัยใจด้วย, ธัมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ;
 การประจบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+ธัมมารมณ+มโนวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
 เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา
 นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
 เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
 เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;
 เพราะมีความดับแห่งชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
 ทุกชะโหมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้".

สมัยนั้น ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ยื่นแอบฟังพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่, พระผู้มีพระภาคเจ้าทอดพระ-
 เนตรภิกษุผู้ยื่นแอบฟังนั้นแล้ว ได้ทรงกล่าวกะภิกษุนั้นว่า "ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรม ปริยายนี้แล้ว
 มิใช่หรือ?"

"ได้ยิน พระเจ้าข้า!"

"ดูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอาธรรมปริยายนี้ไป. ดูก่อนภิกษุ! เธอจงเล่าเรียนธรรมปริยายนี้. ดูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงไว้ซึ่งธรรมปริยายนี้. ดูก่อนภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์, เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์" ดังนี้ แล.

ผู้ไม่รู้ปฏิจักษมุขปาถ ยังมีหน้าที่ ต้องเที่ยวแสวงหาครู^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็นซึ่งชรามณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการแสวงหาครู เพื่อให้รู้ ในชรามณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ต้นหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑ สัตถาปริเยสน (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๐/๓๐๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เสตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการแสวงหาครู เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจสุมุปาบท ยังมีหน้าที่ ต้องทำการศึกษา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงทำการศึกษา เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑ศึกษา (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขา**พึงทำการศึกษา** เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจักษุสมุพบาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญโยคะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็นซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขา**พึงบำเพ็ญโยคะ** เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ซาติ..ภพ..อุปาทาน..ตณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ...นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑โยคะ (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญโยคะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปปาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบฉันทะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบฉันทะ (ความพอใจ) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ซาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ...นามรูป..วิญญูณ..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑ฉันท (เปยยาล) วรรณค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบฉันทะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจักษมุปบาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญอุสโสฬห^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอุสโสฬห^๑ (อุสสาหะ) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ซาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑อุสโสฬห^๑ (เปยยาล) วรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เสตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอุสโสฬหี เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมสุภบาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญอัปปฏิวานี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอัปปฏิวานี (ความไม่ถอยหลัง) เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑อัปปฏิวานี (เปยยาล) วรรณ อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญอภิปภาวณิ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิบัติสมุพบาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบความเพียรแผดเผากิเลส^๑

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบความเพียรแผดเผากิเลส เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาณ..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑อาตปป์ (เปยยาล) วรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่อนิกขุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบความเพียรแผดเผากิเลส เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมสุภาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบวิริยะ^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบวิริยะ เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ต้นหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาณ..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑วิริย (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก้นิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบวิริยะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิจักษุสมุพบาท ยังมีหน้าที่ ต้องประกอบการกระทำอันติดต่อก^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบการกระทำอันติดต่อก เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑สาตัจจ (เปยยาล) วรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่นิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงประกอบการกระทำอันติดต่อ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมสุภาท ยังมีหน้าที่ ต้องอบรมสติ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอบรมสติ เพื่อให้รู้ ในชรามรรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑สติ (เปยยาล) วรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสติ** เพื่อให้รู้ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร,...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปฏิบัติสมุพบาท ยังมีหน้าที่ ต้องอบรมสัมปชัญญะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึง**อบรมสัมปชัญญะ** เพื่อให้รู้ ในชรามรรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาณ..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑สัมปชัญญ (เปยยาล) วรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงอบรมสัมปชัญญะ เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมสุภพาท ยังมีหน้าที่ ต้องบำเพ็ญความไม่ประมาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งชรามรณะ, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญความไม่ประมาท เพื่อให้รู้ ในชรามรณะ,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ,...ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

(ในกรณีแห่งบทว่า ชาติ..ภพ..อุปาทาน..ตัณหา..เวทนา..ผัสสะ.. สฬายตนะ ..นามรูป..วิญญาน..ก็มีคำตรัสอย่างเดียวกันกับคำตรัส ของบทว่า ชรามรณะ ข้างบนนี้ ตรงกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของสิ่งที่หยิบขึ้นพิจารณา จนกระทั่งถึงบทสุดท้าย อันเกี่ยวกับ สังขาร ดังที่มีอยู่ ต่อไปข้างล่างนี้:-)

^๑อัมปมาท (เปยยาล) วรรณค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๖๑/๓๑๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่รู้ไม่เห็น ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ...ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง; เขาพึงบำเพ็ญความไม่ประมาท เพื่อให้รู้ ในสังขารทั้งหลาย,...ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ...ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร,...ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ตามที่เป็นจริง, ดังนี้.

ทรงมุ่งหมายให้ปัจจัยสมุพบาทเป็นเรื่องการปฏิบัติ^๑ (มิใช่เป็นเพียงทฤษฎี)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง มิจฉาปฏิบัติและสัมมาปฏิบัติ แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลาย เหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็มิจฉาปฏิบัติ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

^๑สูตรที่ ๓ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๕/๑๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สัมมาปฏิบัติ** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชาที่นั่นนั่นเทียว จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาน; ... ฯลฯ ... ฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาติที่นั่นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : มิจฉาปฏิบัติ คือบุคคลเผลอหรือปล่อยสติ เมื่อตาทะทบบรูปเป็นต้น จนกระทั่งความเผลอสติ (ซึ่งในที่นี้เรียกว่า อวิชชา) นั้น ได้ทำให้เกิดอาการต่าง ๆ ขึ้น อย่างครบถ้วนตามที่กล่าวไว้ในพระบาลีนี้ และได้รับผลเป็นความทุกข์ในที่สุด. ส่วนสัมมาปฏิบัติ มีนัยะตรงกันข้าม คือมีสติสมบูรณ์ในเมื่อตาเห็นรูปเป็นต้น อวิชชาก็ไม่เกิดขึ้น แต่มีสติสัมปชัญญะ หรือปัญญาอยู่แทน; ดังนั้น อาการต่าง ๆ ก็ไม่เกิดขึ้นในลักษณะที่จะมีความทุกข์ ในที่สุด. สรุปความได้อย่างสั้น ๆ ว่าความมีสติที่นั่นและเป็นที่ปฏิบัติที่เกี่ยวกับปฏิจสุมุบาท ในชีวิตประจำวัน เช่นการเห็นรูปด้วยตาเป็นต้น ดังที่กล่าวแล้ว.

การหลีกเร้นทำให้ง่ายแก่การรู้ปฏิจสุมุบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย **จงประกอบความเพียร ในการหลีกเร้นเกิด**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุผู้หลีกเร้นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง.

^๑สูตรที่ ๖ นกุลปิตวรรค ชนธสังยุตต์ ขนุธ. ส. ๑๗/๒๐/๓๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ก็ภิกษุ^๑นั้น ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งอะไรเล่า? ภิกษุผู้หลีกเร้นแล้ว ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริง ซึ่งความเกิดขึ้นและความดับไปแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญาแห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความเกิดขึ้นแห่งรูป..แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาน. เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพรั้าสรรเสริญ ย่อมเมามกอยู่. ภิกษุ^๑นั้นย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพรั้าสรรเสริญ ย่อมเมามกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพรั้าสรรเสริญ ย่อมเมามกอยู่ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุ^๑นั้น เพลิดเพลिन พรั้าสรรเสริญ เมามกอยู่ซึ่งรูป, **นันทิ (ความเพลิด) ย่อมเกิดขึ้น. ความเพลิดใด ในรูป, ความเพลิดนั้น คืออุปาทาน. เพราะอุปาทาน. เพราะอุปาทานของภิกษุ^๑นั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้** ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเพลิดเพลिन ย่อมพรั้าสรรเสริญ ย่อมเมามกอยู่ซึ่งเวทนา. ...ฯลฯ...ฯลฯ...^๑ ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

^๑ในกรณีแห่งรูป มีข้อความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งเวทนา, สัญญา, สังขาร, ซึ่งละ...ฯลฯ...ฯลฯ...ไว้, ก็พึงทราบว่ามีข้อความเต็มอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น. อนึ่ง แม้นในฝ่ายแห่งการดับไปของ เวทนา สัญญา เป็นต้น ซึ่งละ...ฯลฯ...ฯลฯ...ไว้ ก็พึงทราบโดยนัยนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม
 เมามกอยู่ซึ่งสัญญา. ...ฯลฯ...ฯลฯ...ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม
 เมามกอยู่ซึ่งสังขาร. ...ฯลฯ...ฯลฯ...ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมผลิตเพลิน ย่อมพร้าสรรเสริญ ย่อม
 เมามกอยู่ซึ่งวิญญาณ. เมื่อภิกษุนั้น ผลิตเพลิน พร้าสรรเสริญ เมามกอยู่ซึ่ง
 วิญญาณ, **นันทิ** (ความเพลิน) **ย่อมเกิดขึ้น**. **ความเพลินใด ในรูป, ความเพลินนั้น**
คืออุปาทาน. **เพราะอุปาทานของภิกษุนั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็น**
ปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
 อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
 ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นี่คือ** ความเกิดขึ้นแห่งรูป..แห่งเวทนา..แห่ง
 สัญญา..แห่งสังขารทั้งหลาย..แห่งวิญญาณ.

... ..

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความดับแห่งรูป..แห่งเวทนา..แห่งสัญญา..
 แห่งสังขารทั้งหลาย..แห่งวิญญาณ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้า
สรรเสริญ ย่อมไม่เมามกอยู่. ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งรูป. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพิลิตเพลิน ไม่พรั้าสรรเสริญ ไม่เมาม
กอยู่ ซึ่งรูป, นันทิ (ความเพลิน) โด ในรูป, นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะ
ความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับ
แห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับ
แห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการ
อย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่สรรเสริญ ย่อมไม่
เมามกอยู่ ซึ่งเวทนา. ...ฯลฯ...ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วย
อาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งสัญญา. ...ฯลฯ...ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพิลิตเพลิน ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ
ย่อมไม่เมามกอยู่ ซึ่งสังขารทั้งหลาย...ฯลฯ...ความดับลงแห่งกองทุกข์
ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนั้น ย่อมไม่เพลิดเพลिन ย่อมไม่พรั้าสรรเสริญ ย่อมไม่เมามกอยู่ซึ่งวิญญาณ.. เมื่อภิกษุนั้น ไม่เพลิดเพลिन ไม่พรั้าสรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ซึ่งวิญญาณ, นันทิโต ในวิญญาณ นันทินั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุนั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้คือ ความดับแห่งรูป...แห่งเวทนา...แห่งสัญญา...แห่งสังขารทั้งหลาย...แห่งวิญญาณ, ดังนี้ แล.

การคิดค้นปัจจุสมุปปาท ก็คือการเดินทางตามอริยัญ्ञ์อริยธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนนบุรุษเที่ยวไปในป่าที่บ เกิดพบรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่าที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว นบุรุษนั้น จึงเดินทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบุรณ์ด้วยสวน สมบุรณ์ด้วยป่าไม้ สมบุรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าดับนั้น นบุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวนี้แก่พระราชา หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชาว่า "ขอท้าวพระกรุณา จงทราบเถิด : ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าที่บ ได้เห็นรอยทาง

^๑สูตรที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๒๘/๒๕๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว ข้าพระเจ้า ได้เดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบูรณ์ด้วยสวน สมบูรณ์ด้วยป่าไม้ สมบูรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคน่ารื่นรมย์. ขอพระองค์จงตบแต่งสถานที่นั้นให้เป็นนครเถิด พระเจ้าข้า!" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชานั้น จึงตบแต่งสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้นได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่งและรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เกือบกล่นด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญไพบูรณ์, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาพระพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็รอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาพระพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ **อริยอัฏฐังคิกมรรค**นั้นนั่นเทียว, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ **สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล รอยทางเก่า ที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เรานั้น ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินตามอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา :

ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชรามรณะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งชาติ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ซึ่งความดับ
ไม่เหลือแห่งชาติ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งภพ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ซึ่งความดับ
ไม่เหลือแห่งภพ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งอุปาทาน, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ซึ่ง
ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่ง
อุปาทาน;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งตัณหา, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, ซึ่งความ
ดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งเวทนา, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ซึ่งความ
ดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งผัสสะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ซึ่งความดับ
ไม่เหลือแห่งผัสสะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสพายตนะ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ,
ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือ
แห่งสพายตนะ;

^๑ที่ละ...ไว้ตรงนี้ และต่อ ๆ ไป มีข้อความเต็มว่า "เรานั้นได้ดำเนินตามแล้ว ซึ่งหนทางนั้น, เมื่อ
ดำเนินไปตามอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เรา".

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งนามรูป, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งวิญญาณ, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

เราได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินตามอยู่ ซึ่งหนทางนั้น เราได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งสังขารทั้งหลาย, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรายัง ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น ได้บอกแล้ว แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พรหมจรรย์นี้ ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็นพรหมจรรย์ตั้งมั่นและรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์ที่แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นปีกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วยดีแล้ว.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตามข้อความข้างบนนี้ แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า เมื่อดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ ย่อมเป็นการรู้ปฏิบัติสมุบัติไปตามลำดับ พร้อมกับไปในตัว; ดังนั้น จึงถือเป็นหลักได้ว่า การคิดค้นปฏิบัติสมุบัติอยู่อย่างชะงักเข้มนั้นขึ้น คือการที่กำลังดำเนินอยู่ในอริยอัฏฐังคิกมรรค นั้นเอง. ขออย่าได้ข้ามไปเห็นเป็นคนละเรื่องเหมือนดังที่เป็นกันอยู่โดยมาก ในที่ทั่ว ๆ ไป

ปฏิบัติเพื่อการดับปัจฉิมสุภาท ชื่อว่าปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชรามรณะ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

^๑สูตรที่ ๖ ออาหารวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน. ส. ๑๖/๒๒/๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสฬายตนะ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย อยู่ไชรั, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อน่าย เพื่อความคลายกำหนด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา อยู่ไซ้ไร, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรม สมควรแก่ธรรมแล้ว", ดังนี้ แล.

องค์ประกอบที่เป็นบุพพภาค ของการดับแห่งปัจฉิมสุภาท^๑

(มาคัณขิยปริพาชก ได้กราบทูลว่า "ข้าพเจ้าเลื่อมใสต่อพระโคตมอย่างนี้แล้ว, ท่านพระโคตมจะสามารถเพื่อแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า โดยการที่ข้าพเจ้า จะลุกขึ้นจากอาสนะนี้ ในลักษณะแห่งผู้หายตาบอดได้ไหม พระเจ้าข้า?". พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า:-)

ดูก่อนมาคัณขิยะ! ถ้าอย่างนั้น ท่านควร**คบสัตบุรุษ**.

ดูก่อนมาคัณขิยะ! เมื่อใดท่าน**คบสัตบุรุษ**, เมื่อนั้นท่านจักได้**ฟังธรรมของสัตบุรุษ**.

ดูก่อนมาคัณขิยะ! เมื่อใดท่านได้**ฟังธรรมของสัตบุรุษ**, เมื่อนั้นท่านจัก**ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม**.

ดูก่อนมาคัณขิยะ! เมื่อใดท่าน**ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว**, เมื่อนั้นท่านจัก**รู้เอง เห็นเอง** โดยแท้ ว่า **นี่คือโรค, นี่คือหัวฝี, นี่คือลูกศร;**

^๑มาคัณขิยสูตร ม.ม. ๑๓/๒๘๕/๒๙๑, ตรัสแก่มาคัณขิยปริพาชก ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

โรค หัวผี ลูกศร ทั้งหลาย ในกรณีนี้, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ (ในลักษณะเดียวกันกับข้อที่ว่า:-)

เพราะความดับแห่งอุปาทานของเรานั้น จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น.

ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงทราบว่ โรค, หัวผี, ลูกศร, ในที่นี้ คือทุกข์อันเกิดจากตัณหา. ตัณหาใด ๆ ล้วนแต่ต้องมาจากเวทนา ซึ่งออกมาจากการสัมผัส อารมณ์ด้วยอวิชชา ด้วยกันทั้งนั้น; และตัณหานั้น ย่อมส่งต่อไปให้เกิดอุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์. การที่จะรู้จักหัวผี ลูกศร เป็นต้น แล้วกำจัดเสียให้ได้นั้น ต้องอาศัยการปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่กรรมของสัตบุรุษ; ดังนั้น การที่ทุกคนคบสัตบุรุษ พึงธรรมเข้าใจแล้วปฏิบัติอยู่อย่างถูกต้อง ไม่ว่าจะในรูปลักษณะใด ย่อมเป็นการกระทำชนิดที่เป็นบุรพภาคแห่งการทำลายกระแสแห่งปัจจุสมุปบาท เพื่อการดับทุกข์ ด้วยกันทั้งนั้น. ถ้าผิดไปจากนี้ ย่อมไม่มีความหมายอะไร และมีโทษการปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา.

ผัสสะ คือนิทานสัมภวะส่วนมากของนิพเพธิกธรรม^๑

(เรื่องนี้ใส่เข้ามาในฐานะที่เป็นหลักธรรมที่ช่วยปฏิบัติ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งธรรมปริยายชื่อนิพเพธิกปริยาย แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งข้อความนั้น. จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

^๑ สูตตที่ ๙ มหาวรรค ญก. อ. ๒๒/๔๕๗/๓๓๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมปริยายชื่อนิพเพทิกปริยาย นั้นเป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย!

(๑) **กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิด
พร้อม) แห่งกามทั้งหลาย, เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย, วิบาก (ผล
สุกวิเศษ) แห่งกามทั้งหลาย, นิโรธ (ความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, นิโรธคามินีปฏิปทา
(ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือ) แห่งกาม, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๒) **เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลาย,
เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย, วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย, นิโรธแห่งเวทนา, นิโรธคามินี
ปฏิปทาแห่งเวทนา, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๓) **สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย,
เวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลาย, วิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย, นิโรธแห่งสัญญา, นิโรธคามินี-
ปฏิปทาแห่งสัญญา, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๔) **อาสวะทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะแห่งอาสวะทั้งหลาย,
เวมัตตตาแห่งอาสวะทั้งหลาย, วิบากแห่งอาสวะทั้งหลาย, นิโรธแห่งอาสวะ, นิโรธคามินี
ปฏิปทาแห่งอาสวะ, (นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๕) **กรรม อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะแห่งกรรม, เวมัตตตาแห่ง
กรรม, วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย, นิโรธแห่งกรรม, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม, (นี้, แต่ละ
อย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๖) **ทุกข์ อันบุคคลพึงรู้แจ้ง**, นิทานสัมภวะแห่งทุกข์, เวมัตตตาแห่งทุกข์, วิบากแห่งทุกข์, นิโรธแห่งทุกข์, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งทุกข์,(นี้, แต่ละอย่าง ๆ) เป็นธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง.

(๑) **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กามทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กามคุณทั้งหลาย & ประการ เหล่านี้ คือรูปทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจักขุ.. เสียงทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยโสตะ..กลิ่นทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยจมูก..รสทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งด้วยลิ้น..สัมผัสผิวหนัง อันจะพึงสัมผัสด้วยกาย อันเป็นสิ่งที่น่าปรารถนา (อิฏฐฐา) น่าใคร่ (กนฺตา) น่าพอใจ (มณาปา) มีลักษณะอันน่ารัก (ปิยะรูปา) เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยแห่งความใคร่ (กามุปสญฺหิตา) เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนด (รชนียา) มีอยู่. **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อารมณ์ทั้งหลาย & ประการเหล่านี้** หาใช่กามไม่ : **ในอริยวินัย** เรียกอารมณ์ทั้งหลาย & ประการเหล่านี้ว่า "กามคุณ" (หาเรียกว่ากามไม่) แต่ว่า :-

ความกำหนดไปตามอำนาจความตริตรึก (สงฺกปฺปราด)

นั่นและคือกามของคนเรา;

อารมณ์อันวิจิตรทั้งหลาย ในโลก นั้น หาใช่กามไม่;

ความกำหนดไปตามอำนาจความตริตรึก

นั่นและคือกามของคนเรา;

อารมณ์อันวิจิตร ก็มีอยู่ในโลก ตามประสาของมันเท่านั้น;

ดังนั้น ผู้มีปัญญาจึงนำออกเสียซึ่งฉันทะ ในอารมณ์

อันวิจิตรเหล่านั้น ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานแห่งสัมภวะ (เหตุเป็นแดนเกิดพร้อม) แห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภวะแห่งกามทั้งหลาย คือ ผัสสะ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตา (ประมาณต่าง ๆ) แห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวมัตตตาแห่งกามทั้งหลาย คือความใคร่ (กาม) ในรูปารมณ์ก็อย่างหนึ่ง ๆ , ความใคร่ในสังขารมณ ก็อย่างหนึ่ง ๆ , ความใคร่ในคันธารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ , ความใคร่ในรสารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ , ความใคร่ในโณภูฐัพพารมณ์ ก็อย่างหนึ่ง ๆ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า เวมัตตตาแห่งกามทั้งหลาย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งกามทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลมีความใคร่ในอารมณใดอยู่ ย่อมยังอัตตภาพอันเกิดจากกามในอารมณนั้น ๆ ให้เกิดขึ้น เป็นอัตตภาพมีส่วนแห่งบุญบ้าง มีส่วนแห่งบุญหามีได้บ้าง; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **วิบากแห่งกามทั้งหลาย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิโรธแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งกามี เพราะความดับแห่งผัสสะ.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล คือ **นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกาม,** ข้อนั้นได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งกามทั้งหลาย
อย่างนี้, ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้,
ซึ่งวิบากแห่งกามทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกามอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่ง
กามอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะ
แทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งกาม (กามนิโรธ).

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็น
อย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เวทนาทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ คือ สุขเวทนา
ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลาย คือผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! สุขเวทนา อันเป็นไปด้วยอามิส (เหยื่อ) ก็มีอยู่, สุขเวทนา อันปราศจาก
อามิส ก็มีอยู่; ทุกขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, ทุกขเวทนา อันปราศจาก
อามิส ก็มีอยู่; อทุกขมสุขเวทนา อันเป็นไปกับด้วยอามิส ก็มีอยู่, อทุกขมสุขเวทนา
อันปราศจากอามิส ก็มีอยู่; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ เวมัตตตาแห่งเวทนา
ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งเวทนาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! บุคคลเสวยเวทนาใดอยู่ ย่อมยังอัตตภาพอันเกิดจากเวทนานั้นให้
เกิดขึ้น

เป็นอรรถภาพมีส่วนแห่งบุญบ้าง เป็นอรรถภาพมีส่วนแห่งบุญหามิได้บ้าง; ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งเวทนา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิโรธแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! **ความดับแห่งเวทนามี** เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา เป็นอย่างไรเล่า?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นแล คือ **นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งเวทนา**,
ข้อนั้นได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งเวทนาทั้งหลาย
อย่างนี้, ซึ่งนิทานสัมภวะแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย
อย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งเวทนาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งเวทนาอย่างนี้, ซึ่งนิโรธ
คามินีปฏิปทาแห่งเวทนาอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดซึ่ง **พรหมจรรย์**
อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งเวทนา (เวทนานิโรธ).

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สัญญาทั้งหลาย อันบุคคลพึงรู้แจ้ง เป็น
อย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สัญญา**ทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้ คือ รูปสัญญา
สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา รัสมสัญญา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า?
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นิทานสัมภวะแห่งสัญญา**ทั้งหลาย คือ **ผัสสะ**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สัญญาในอารมณ์คือรูปทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือเสียงทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือกลิ่นทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์คือรสทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์โณภูมิจึงทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, สัญญาในอารมณ์ธัมมารมณ์ทั้งหลาย ก็อย่างหนึ่ง ๆ, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ **เวมัตตตาแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งสัญญาทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่สัญญาทั้งหลาย ว่เป็นสิ่งที่มืผลออกมาเป็นโหวหารพุดอย่างหนึ่ง ๆ (โหวหารเวปกุกา) เพราะว่บุคคลกระทำว่สัญญาในสิ่งนั้น ๆ ว่อย่างไร เขายอมกล่าวออกมาอย่างนั้น ๆ เช่นว่ เราเป็นผู้มืสัญญาอย่างนี้ ๆ^๑ เป็นต้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่ **วิบากแห่งสัญญา**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิโรธแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งสัญญา**มี เพราะความดับแห่งผัสสะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนี้แล คือ **นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญา** ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

^๑พึงเข้าใจว่ คำว่ "สัญญา" ในกรณีอย่างนี้ มืได้หมายถึงความจำล่วน ๆ แต่หมายถึงความรูู้สึก จนมืความสำคัญว่มันเป็นอะไร หรืออย่างไร เป็นต้น.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมนรุ้ชัดซึ่งสัญญาทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งสัญญาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งสัญญาทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งสัญญาอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งสัญญาอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรุ้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสนี้ว่า เป็นที่ดับแห่งสัญญา (สัญญานิโรธ).

(๔) ...ฯลฯ... (ข้อความตอนที่ละไว้นี้ เป็นตอนที่กล่าวถึงอาสวะ จักเว้นเสียไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้ตรัสไว้เกี่ยวกับผัสสะโดยตรง)...ฯลฯ...

(๕) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็กรรม อันบุคคลพึงรุ้แจ้ง เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งเจตนา ว่าเป็นกรรม เพราะว่าคุณคนมีเจตนาแล้ว ย่อมกระทำกรรม ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นิทานสัมภวะแห่งกรรมทั้งหลาย คือผัสสะ.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็เวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นสัตว์นรก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นกำเนิดเดรัจฉาน มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาเป็นเปรตวิสัย มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในมนุษย์โลก มีอยู่, กรรมอันทำสัตว์ให้เสวยเวทนาในเทวโลก มีอยู่; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า เวมัตตตาแห่งเวทนาทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิบากแห่งกรรมทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวซึ่งวิบากแห่งกรรมว่ามีอยู่ ๓ อย่าง คือ วิบากในทิวฏฐิธรรม (คือทันควัน) หรือว่า วิบากในอุปัชชะ (คือในเวลาต่อมา) หรือว่า วิบากในอปรียายะ (คือในเวลาต่อมาอีก); ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรากล่าวว่า **วิบากแห่งกรรม**ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความดับแห่งกรรม**ทั้งหลายมี เพราะความดับแห่งผัสสะ.^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยอัฏฐังคิกมรรคนั้นแล คือ นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม, ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวกย่อมรู้ชัดซึ่งกรรม อย่างนี้, ซึ่งเวมัตตตาแห่งกรรมทั้งหลาย อย่างนี้, ซึ่งวิบากแห่งกรรมทั้งหลายอย่างนี้, ซึ่งนิโรธแห่งกรรมอย่างนี้, ซึ่งนิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรมอย่างนี้; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งพรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลสเห็นว่า เป็นที่ดับแห่งกรรม (กัมมนิโรธ).

^๑ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญที่สุด ในตอนนี้ ที่ตรัสว่า แดนเกิดแห่งกรรมคือผัสสะ แดนดับแห่งกรรม ก็คือผัสสะ ซึ่งแสดงว่า กรรมเกิดและดับ ในอัตตภาพนี้ อยู่อย่างซ้ำ ซาก ๆ ; ดังนั้น วิบากแห่งกรรม จึงมีได้ในอัตตภาพนี้ อย่างซ้ำ ๆ ซาก ๆ ไม่ว่าจะนิทานทิวฏฐิธรรมหรืออุปัชชะ หรืออปรียายะ ซึ่งมักจะเข้าใจกันไปว่า สองชนิดหลังนั้น จะมีต่อตายเข้าโลงไปแล้วเท่านั้น, ความถูกต้องในเรื่องนี้ จะเป็นอย่างไร ขอจงพิจารณาดูเถิด.

(๖) ...ฯลฯ... (ข้อความตอนที่ละไว้นี้ เป็นตอนที่กล่าวถึงอาสวะ จักเว้นเสียไม่นำมาใส่ไว้ในที่นี้ เพราะไม่ได้ตรัสไว้เกี่ยวกับผัสสะโดยตรง)...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล คือธรรมปริยายอันที่ชื่อว่านิพเพธิกปริยาย นั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่าผัสสะนั้น มีความสำคัญมากน้อยเพียงใด โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือข้อที่ผัสสะเป็นที่เกิดและที่ดับแห่งกาม แห่งเวทนา แห่งสัญญา และแห่งกรรม. พวกเรายังมีความรู้เรื่องผัสสะกันน้อยเกินไป จึงไม่สามารถจะปฏิบัติให้ประสบความสำเร็จในการเอาชนะกาม, ในการควบคุมเวทนา, ในการละเสียซึ่งสัญญา และในการทำคามสันตสุขแห่งกรรมทั้งหลาย. ผัสสะเป็นตัวการสำคัญในกระแสแห่งปฏิจสุมุปาบท ดังที่ทราบกันอยู่แล้ว เมื่อมีการกล่าวถึงผัสสะในทีใด ก็พึงทราบเถิดว่า ย่อมมีกระแสแห่งปฏิจสุมุปาบทซ่อนอยู่ครบถ้วนในที่นั้น ไม่ว่าจะเรียกว่ากาม หรือเวทนา หรือสัญญา หรือกรรม อันเป็นนิพเพธิกธรรม ดังที่กล่าวแล้วในพระบาลีนี้; ดังนั้น ควรจะถือว่า ผัสสะทั้งหลาย เป็นนิทานสัมภวะส่วนมากของนิพเพธิกธรรม ที่บุคคลพึงรู้แจ้งแทงตลอด เพื่อความสันตสุขแห่งความทุกข์ในที่สุด.

ปฏิจสุมุปาบทแห่งการกำจัดอุปสรรค

ขณะเจริญสติปัฏฐาน^๑

ดูก่อนอานนท! ชื่อนั้นเป็นอย่างนั้น ชื่อนั้นเป็นอย่างนั้น; คือภิกษุหรือภิกษุณีใดก็ตาม มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในสติปัฏฐาน ๔ อยู่: ชื่อนี้เป็นสิ่งที่ภิกษุหรือภิกษุณีนั่นพึงหวังได้ว่า **จักรู้พร้อมซึ่งคุณวิเศษอันโอฬาร อื่นจากคุณวิเศษที่มีแล้วในก่อน.** ภิกษุหรือภิกษุณีมีจิตตั้งมั่นด้วยดีในสติปัฏฐาน ๔ อย่างไรเล่า?

^๑อัมพปาลิวรรค มหาวาร.ส. ๑๙/๒๐๗/๗๑๖, ตรัสแก่พระอานนท ที่เชตวัน.

ดูก่อนอานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเพิกกิเลส มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม มีสติ พึงกำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้. เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่, ความเวราร้อน (ปริพาห) ในกายอันมีกายเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นก็ดี หรือว่าความหดหู่แห่งจิตเกิดขึ้นก็ดี หรือว่าจิตฟุ้งไปในภายนอกก็ดี; ดูก่อนอานนท์! ภิกษุนั้น พึงตั้งจิตในนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส.

เมื่อตั้งจิตในนิมิตเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส, ปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีปราโมทย์แล้ว ปีติ ย่อมเกิดขึ้น;
เมื่อมีใจปีติแล้ว กาย ย่อมรำงับ;
ผู้มีกายรำงับแล้ว ย่อมรู้สึกเป็นสุข;
เมื่อรู้สึกเป็นสุข จิตย่อมตั้งมั่น.

ภิกษุนั้นย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า "เราตั้งจิตไว้เพื่อประโยชน์แก่ธรรมใด ประโยชน์นั้นสำเร็จแล้วแก่เรา. เอาละ, บัดนี้เราจะนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้น". ภิกษุนั้นย่อมนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์นั้นด้วย ไม่กระทำซึ่งวิตกด้วย ไม่กระทำซึ่งวิจารณ์ด้วย. เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "เราเป็นผู้ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เป็นผู้มีสติ มีสุขในภายใน" ดังนี้.

(ในกรณีเวทนา-จิต-และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ก็ทรงแสดงไว้โดยนัยเดียวกัน)

ดูก่อนอานนท์! ภาวนา ย่อมมีเพราะการตั้งจิตไว้ อย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้การแก้ไขอุปสรรคแห่งการเจริญสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นธรรมอันเอกอันสูงสุด ก็ยังต้องใช้วิธีการที่เรียกว่า ปฏิจจ-สมุปบาท ดังที่ปรากฏอยู่ในพระบาลีนี้ ซึ่งมีใจความสำคัญว่า นิมิตอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสนั้น สามารถกำจัดนิเวรหรืออุปสรรคของสมาธิได้, ข้อนี้เป็นการศึกษาให้เห็นวิธีการกำจัดนิเวรโดยวิธีที่ละเอียด ลึกซึ้งเกินกว่าที่ทราบ หรือสอน ๆ กันอยู่.

ปัจฉิมสุภาษิต เพื่อ สามัญญผลในปัจจุบัน (๗ ประการ : อรหันต์ ๒, อนาคามี ๕)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การได้เห็น..การได้ฟัง..การได้เข้าไปหา..การได้นั่งใกล้..การระลึกถึง..การบวชตาม..(แต่ละอย่าง ๆ) ในภิกษุทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยศีล-สมาธิ-ปัญญา-วิมุตติ-วิมุตติญาณทัสสนะ-นั้น เรากล่าว (แต่ละอย่าง ๆ) **ว่าเป็นธรรมมีอุปการะมาก.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชื่อนั้นเพราะเหตุว่า เมื่อผู้ใดฟังธรรมของภิกษุเช่นนั้นแล้ว เป็นผู้หลีกออกทั้งทางกายและทางจิตอยู่ ย่อมตามระลึกตริตรึกซึ่งธรรมนั้น... **สติสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุผู้มีสติสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้นแล้ว ย่อมเลิกเพิ่น ย่อมพิจารณา ถึงการใคร่ครวญ ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา... **ธัมมวิจย-สัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุมีธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เจริญบริบูรณ์อยู่เช่นนั้น (ก็เป็นอันว่า) เธอเป็นผู้ปรารถนาความเพียรแล้วไม่ย่อหย่อน... **วิริยสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นิรามิสปีติ (ปีติอิงธรรม ไม่อิงอามิส) ย่อมเกิดแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารถนาแล้วเช่นนั้น... **ปีติสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

^๑ สีสสูตร ปัพพตวรรค มหาวาร. ส. ๑๙/๙๘-๑๐๒/๓๗๓-๓๘๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจปิติ ย่อมสงบรำงับ...
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!จิตของภิกษุผู้มีกายสงบและเป็นสุข, ย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิ...**สมาธิสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!ภิกษุ (ผู้มีสมาธิสัมโพชฌงค์) ย่อมเป็นผู้เพ่งซึ่งจิตอันตั้งมั่นดีแล้วอย่างนั้น..(เป็นอันว่า) **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**ของเธอนั้น ย่อมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้. ๗ ประการอย่างไรเล่า? ๗ ประการ คือ:-

- (๑) ย่อมบรรลุดูรหันตผลโดยพลัน ในทิวาธรรม (ทันควัน) นั้นทีเดียว,
- (๒) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมบรรลุดูรหันตผล ในมรณกาล (เวลาที่กำลังจะตาย),
- (๓) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมเป็นอันตราปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคยัสัญญุชน์ ๕,
- (๔) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมเป็นอุปปัจจปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคยัสัญญุชน์ ๕,
- (๕) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคยัสัญญุชน์ ๕,
- (๖) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมเป็นสสังขารปรินิพพายี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคยัสัญญุชน์ ๕,
- (๗) ถ้าไม่เช่นนั้น...ก็ย่อมเป็นอุททังโสโตกนิพภูคามี (อนาคามี) เพราะสิ้นโอรัมภาคยัสัญญุชน์ ๕,

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อโพชฌงค์ทั้ง ๗ เป็นธรรมที่ภิกษุนั้นเจริญ ทำให้มากแล้วอย่างนี้, ผลเป็นอานิสงส์ ๗ ประการ ย่อมเป็นสิ่งที่เธอหวังได้ อย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ขอให้ผู้ศึกษาสังเกตว่า ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับอานิสงส์ทั้ง ๗ ประการนี้ ไม่มีพระบาลีคำใดที่แสดงว่าเป็นเรื่องภายหลังจากการตายแล้ว (กายสุส เกทา ปรี มรณา) ดังที่เราพูดหรือสอนกันอยู่ทั่วไป ๆ โดยไม่ยอมให้มีการวิพากษ์วิจารณ์; ดังนั้น ในที่นี้จึงให้ชื่อว่า "สามัญญผลในปัจจุบัน".

ปัจฉิมมุขปาฐก เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วยยถาภูตสัมมัมปัญญา แม้ที่ยังเป็นเสขะเป็นอย่างน้อย^๑

ครั้งหนึ่ง พระมุสิละ พระปวิภูสฺส พระนารทะและพระอานนท์ อยู่ ณ โขสิตาราม ใกล้เมืองโกสุมพิ. ครั้งนั้น พระปวิภูสฺสได้กล่าวกับพระมุสิละว่า:-

"ดูก่อนท่านมุสิละ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามทีบุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ' ดังนี้ ได้หรือ?"

"ดูก่อนท่านปวิภูสฺส! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามทีบุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า "เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

(พระปวิภูสฺสได้ถามเป็นลำดับไปถึงข้อที่เกี่ยวกับชาติ เกี่ยวกับภพ เกี่ยวกับอุปาทาน เกี่ยวกับตัณหา เกี่ยวกับเวทนา เกี่ยวกับผัสสะ เกี่ยวกับสพายตนะ เกี่ยวกับนามรูป เกี่ยวกับวิญญาน ด้วยคำถามอย่างเดียวกัน พระมุสิละก็ได้ตอบยืนยันด้วยคำตอบอย่างเดียวกัน จนถึงข้อสุดท้าย:-)

"ดูก่อนท่านมุสิละ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามทีบุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย,

^๑สูตรที่ ๘ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๔๐/๒๖๘.

เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย' ดังนี้ 'ได้หรือ?'

"ดูก่อนท่านปวิฐุละ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; กระทบก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า 'เพราะมีอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย' ดังนี้ 'ได้หรือ?'"

(พระปวิฐุละได้ถามพระมุสิละต่อไปถึงอาการปัจจุสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร เป็นลำดับ ๆ ไปจนกระทั่งข้อสุดท้าย:-)

"ดูก่อนท่านมุสิละ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'เพราะมีความดับแห่งอวิชา จึงมีความดับแห่งสังขาร' ดังนี้ 'ได้หรือ?'"

"ดูก่อนท่านปวิฐุละ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; กระทบก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า 'เพราะมีความดับแห่งอวิชา จึงมีความดับแห่งสังขาร' ดังนี้".

"ดูก่อนท่านมุสิละ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้ ได้หรือ?"

"ดูก่อนท่านปวิฐฐะ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; กระทบก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้

"ดูก่อนท่านมุสิละ! ถ้าอย่างนั้น ท่านเป็นพระอรหันตชีณาสพหรือ?"

เมื่อถูกถามอย่างนี้ พระมุสิละได้นิ่งเสีย.

(ลำดับนั้น พระนารทะได้เสนอตัวเข้ามาให้พระปวิฐฐะถามปัญหาอย่างเดียวกันนั้นบ้าง เมื่อพระปวิฐฐะถาม พระนารทะก็ตอบอย่างเดียวกันกับที่พระมุสิละได้ตอบแล้ว ทั้งในส่วน สมุทวาร และ นิโรธวาร จนกระทั่งถึงคำถามและคำตอบคู่สุดท้าย:-)

"ดูก่อนท่านนารทะ! ถ้าเว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริง ๆ จะมีแก่ท่านมุสิละว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้ ได้หรือ?"

"ดูก่อนท่านปวิภูสยะ! แม้เว้นความเชื่อ (ตามที่ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคเจ้า) เสีย, เว้นความชอบใจ (ตามที่บุคคลบางคนกล่าว) เสีย, เว้นการฟังตาม ๆ กันมาเสีย, เว้นการตริตริกไปตามอาการ (ของสิ่งแวดล้อมภายนอก) เสีย, เว้นการเห็นว่ามันเข้ากันได้กับทิวฐิของตนเสีย; กระผมก็ย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งธรรมข้อนั้นได้ว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' ดังนี้

"ดูก่อนท่านนารทะ! ถ้าอย่างนั้น ท่านเป็นพระอรหันตชีณาสพหรือ?"

"ดูก่อนท่าน! ธรรมที่ว่า 'ความดับแห่งภพ คือนิพพาน' นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วยยถาภูตสัมมปัญญา^๑ จริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นพระอรหันตชีณาสพไม่. ดูก่อนท่าน! เปรียบเหมือนบ่อน้ำ มีอยู่ริมหนทางอันกันดาร, ที่บ่อนั้น เชือกก็ไม่มี ครุสำหรับตักน้ำก็ไม่มี. ลำดับนั้น มีบุรุษผู้ถูกความร้อนแผดเผาแล้ว ถูกความร้อนครอบงำแล้ว อ่อนเพลียอยู่ หิวกระหายอยู่ มาถึงบ่อนั้นแล้ว; บุรุษนั้นมองลงในบ่อนั้น เขามีความรู้สึกว่า น้ำในบ่อนั้นมีอยู่ แต่เขาไม่อาจจะทำให้น้ำนั้นถูกต้องกายเขาได้, ฉันท; ดูก่อนท่าน! ข้อนี้ก็ฉันทนั้น : ธรรมที่ว่า 'การดับแห่งภพ คือนิพพาน' นั้น เป็นธรรมที่กระผมเห็นแล้วด้วยดี ด้วยยถาภูตสัมมปัญญาจริง ๆ แต่กระผมก็หาเป็นอรหันตชีณาสพไม่".

ครั้นพระนารทะกล่าวอย่างนี้แล้ว พระอานนท์ได้เห็นไปกล่าวกะพระปวิภูสยะว่า "ดูก่อนท่านปวิภูสยะ! ท่านเป็นผู้ขี้มักถามอย่างนี้ ได้กล่าวอะไรแก่ท่านนารทะบ้าง?".

พระปวิภูสยะได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านอานนท์! ผมซึ่งเป็นผู้ขี้มักถามอย่างนี้ ไม่ได้กล่าวเรื่องอะไร ๆ กะพระนารทะเลย นอกจากเรื่องที่ตั้งงาม และเรื่องที่เป็นกุศล", ดังนี้ แล.

^๑ยถาภูตสัมมปัญญา คือ ปัญญาที่เห็นอย่างถูกต้องตามที่เป็นจริง โดยไม่ต้องอาศัยเหตุ ๕ ประการ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น เช่น ความเชื่อตามคำของผู้อื่น หรือความชอบใจคำที่ผู้อื่นกล่าว ดังนี้ เป็นต้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : การที่นำเอาเรื่องของพระสาวกมากล่าวไว้ในที่นี้ (ซึ่งล้วนแต่เป็นพุทธภาสิต) ก็เพื่อจะให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจความหมายของคำว่า "ยถาภูตสัมมัปปัญญา" โดยชัดเจน จากถ้อยคำที่พระสาวกเหล่านั้นได้ตอบกัน; เนื่องจากว่า ไม่มีที่ใดจะแสดงให้เห็นลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า "ยถาภูตสัมมัปปัญญา" ได้ดีกว่าข้อความในเรื่องนี้.

แม้การทำสมาธิเพียรในที่สงบ ก็ยังคงปรารถนาขันธห้า ตามวิธีการของปัจจุสมุปปาท^๑

พระอานนท์ ได้กราบทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาค จงทรงแสดงธรรมแก่ข้าพระองค์โดยย่อ ซึ่งข้าพระองค์ได้ฟังแล้ว จะเป็นผู้หลีกออกผู้เดียว เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส มีตนส่งไปแล้ว (ในธรรมปฏิบัติ) อยู่เถิด พระเจ้าข้า!". พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสว่า:-

ดูก่อนอานนท์! เธอจะสำคัญความข้อนี ว่าอย่างไร : รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือหนอที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา" ; ดังนี้? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้ รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน อันมีอยู่ในภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดยก็ตาม เลวหรือปราณีตก็ตาม รูปทั้งหมดนั้นไม่ใช่ของเรา; นั่นไม่ใช่เรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา; เธอพึงเห็นซึ่งข้อนั้น ด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญา (ความรู้ทั่วถึงถูกต้องตามเป็นจริง) อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้.

^๑ สุตตที่ ๑๐ ทิฏฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๒๒๘/๓๖๔, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการตรัสถาม, ทูลตอบ, และตรัส อย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นๆ เท่านั้น).

ดูก่อนอานนที! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อทำความเป็นอย่างนี้มีได้อีก". ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า "การเห็นชอบตามที่เป็นจริง" นั้นมิได้มีความสำคัญเพียงใดเรื่องราวอันเกี่ยวกับการพิจารณาเห็นปฏิจ-สมุปบาท แม้ในการทำความเพียรใด ๆ ก็ตาม ย่อมปรารถนาถาตุตสัมมัตปัญญา คือการเห็นชอบตามที่เป็นจริงด้วยกันทั้งนั้น ดังที่ได้ยกมาให้เห็นเป็นตัวอย่างเรื่องหนึ่ง คือเรื่องนี้. ผู้ศึกษาพึงเห็นความสำคัญของการเห็นชอบตามที่เป็นจริง เกี่ยวกับอุปาทานขันธห้าดังนี้ เกิด.

แม้สุขทุกข์ในภายใน ก็เกิดขึ้นเพราะปรารถนาขันธห้า^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **สุขและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น?**

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่

^๑สูตรที่ ๑ ทิฏฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ. ส. ๑๗/๒๒๑/๓๔๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรธแห่งภษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้วจักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาค ตรัสเตือนให้ ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่, เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป, สุขและทุกข์ ในภายใน จึงเกิดขึ้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้ ว่าอย่างไร : รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือสิ่งนั้นแล้ว สุขและทุกข์ ในภายใน จะเกิดขึ้นได้ไหม? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการตรัส, ตรัสถาม, ทูลตอบ. อย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูป ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์ เท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป แม้ในเวทนา แม้ในสัญญา แม้ในสังขารทั้งหลาย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อทำความเป็นอย่างนี้มิได้อีก". ดังนี้ แล

ต้นเงื่อนของปัญญาสมบัติ ละได้ด้วยการเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น^๑

ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าดังนี้ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมอย่างหนึ่ง มีอยู่หรือไม่หนอ ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว อวิชชาย่อมละไป วิชชาย่อมเกิดขึ้น พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนภิกษุ! ธรรมอย่างหนึ่ง มีอยู่แล ...ฯลฯ...

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมอย่างหนึ่ง นั่นคืออะไรเล่าหนอ .ฯลฯ...?"

ดูก่อนภิกษุ! **อวิชชา**นั้นแล เป็นธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเมื่อภิกษุละได้แล้ว อวิชชาย่อมละไป วิชชาย่อมเกิดขึ้น.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เมื่อภิกษุรู้อยู่อย่างไร เห็นอยู่อย่างไร อวิชชาจึงจะละไป วิชชาจึงจะเกิดขึ้น พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนภิกษุ! **หลักธรรมอันภิกษุในกรณีนี้ได้สดับแล้ว ย่อมมีอยู่ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น (ว่าเป็นตัวเรา-ของเรา)"** ดังนี้ ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุได้สดับหลักธรรมข้อนั้นอย่างนี้ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวง อันใคร ๆ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นดังนี้แล้วไซ้, ภิกษุนั้นย่อม**รู้ถึงซึ่งธรรมทั้งปวง;**

^๑สูตรที่ ๗ คิลานวรรค สฬา. ส. ๑๘/๖๒/๙๖.

ครันรู้อย่างซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ย่อมรอบรู้อย่างซึ่งธรรมทั้งปวง;

ครันรอบรู้อย่างซึ่งธรรมทั้งปวงแล้ว, ภิกษุนี้ย่อมเห็นซึ่งนิमितทั้งหลายของ
สิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น^๑:

ย่อมเห็นซึ่งจักขุโดยประการอื่น; ย่อมเห็นรูปทั้งหลายโดยประการอื่น;
ย่อมเห็นซึ่งจักขุวิญญาณโดยประการอื่น; ย่อมเห็นซึ่งจักขุสัมผัสโดยประการอื่น;
ย่อมเห็นซึ่งเวทนาอันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้น
เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยโดยประการอื่น.

(ในกรณีแห่งโสตะก็ดี ฆานะก็ดี ชิวหาที่ดี กายก็ดี มโนก็ดี และธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์
ด้วยโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน นั้น ๆ ก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับ
ในกรณีแห่งการเห็นจักขุและธรรมทั้งหลายที่สัมปยุตต์ด้วยจักขุ).

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อภิกษุรู้้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้แล อวิชาจึงจะละไป
วิชาจึงจะเกิดขึ้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า อวิชาซึ่งเป็นต้น
เงื่อนของปัจจุสมุปปาท จะละไปได้เพราะการเห็นแจ้งในข้อที่ว่า ธรรมทั้งปวง
ทั้งปวง อันบุคคลไม่ควรยึดมั่นถือมั่น ซึ่งมีอยู่เป็นภาษาบาลีว่า "สพเพ ธมฺมา นาลิ
อภินเวสยา" ซึ่งควรถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา.

^๑เมื่อบุคคลรู้แจ้งสิ่งทั้งปวง โดยถูกต้องแล้ว ย่อมเห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น จากที่เขาเคยเห็นเมื่อยัง
ไม่รู้แจ้ง เช่นเมื่อก่อนเห็นว่าสังขารเป็นของเที่ยง บัดนี้ย่อมเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นต้น
นี้เรียกว่าเห็นโดยประการอื่น. คำว่า นิमित หมายถึงลักษณะหนึ่ง ๆ ของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องสังเกต
หรือรู้สึก หรือยึดถือ หรือสำคัญมั่นหมาย.

ต้นเงื่อน แห่งปฏิจรรยาสมุปบาท

ละได้ด้วยการเห็นอนิจจัง^๑

(ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ทูลถามอย่างเดียวกันกับคำถามในเรื่องที่แล้วมา ต่อไปนี้เป็นคำตอบ:-)

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่เห็น^๓อยู่ซึ่งจักขุ โดยความเป็นของไม่เที่ยง, อวิชาจึงจะละไป วิชาจึงเกิดขึ้น;

เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่เห็น^๓อยู่ซึ่งรูปทั้งหลาย ... ฯลฯ...

เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่เห็น^๓อยู่ซึ่งจักขุวิญญาณ ... ฯลฯ...

เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่เห็น^๓อยู่ซึ่งจักขุสัมผัส ... ฯลฯ...

เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่เห็น^๓อยู่ซึ่งเวทนา อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์ มิใช่สุขก็ตาม ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความเป็นของไม่เที่ยง, อวิชา จึงจะละไป วิชาจึงเกิดขึ้น;

(ในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมโน ทุกหมวด มีข้อความอย่างเดียวกัน).

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อภิกษุ^๑รู้^๒อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ อวิชาจึงจะละไป วิชาจึงจะเกิดขึ้น.

^๑สูตรที่ ๖ คิลานวรรค สฬ. ส. ๑๘/๖๑/๙๕.

อาการแห่งอนิจจัง โดยละเอียด^๑

(เรื่องนี้ มีความประสงค์เพื่อขยายความเรื่องที่แล้วมาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิญญาณย่อมมีขึ้น เพราะอาศัยกรรม ๒ อย่าง สองอย่างอะไรเล่า? สองอย่างคือ, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**จักขุ**ด้วย ซึ่ง**รูป**ทั้งหลายด้วย **จักขุวิญญาณ** จึงเกิดขึ้น.

จักขุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

รูปทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น : กรรมทั้งสอง (จักขุ+รูป) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

จักขุวิญญาณ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุวิญญาณ, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุวิญญาณเกิดขึ้นแล้ว เพราะอาศัย ปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ จักขุวิญญาณเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมาพร้อมกัน แห่งกรรมทั้งหลาย (จักขุ+รูป+จักขุวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อันนี้เราเรียกว่า**จักขุสัมผัส**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้**จักขุสัมผัส** ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

^๑สูตรที่ ๑๐ ฉัณนวรรค สฬ้า. ส. ๑๘/๘๕/๑๒๔-๗.

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จักขุสัมผัสเกิดขึ้นแล้ว เพราะอาศัย ปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ จักขุสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลที่ผัสสะกระทบแล้วย่อม**รู้สึก** (เวทติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**คิด** (เจตติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**จำได้หมายรู้** (สญชานาติ) : แม้**ธรรมทั้งหลาย** (เวทนา, เจตนา, สัญญา^๑) **อย่างนี้เหล่านี้** ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

(ในกรณีแห่งโสตวิญญาณก็ดี, ชานวิญญาณก็ดี, ชิวหาวิญญาณก็ดี, กายวิญญาณก็ดี, ก็มีนัยเดียวกัน).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่ง**มโน**ด้วย ซึ่ง**อัมมารมณ**ทั้งหลายด้วย **มโนวิญญาณ** จึงเกิดขึ้น.

มโนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

อัมมารมณทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น : ธรรมทั้งสอง (มโน+อัมมารมณ) อย่างนี้แล เป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

มโนวิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น;

^๑เวทนา คือความรู้สึก เป็นผลของ เวทติ, เจตนา คือความคิด เป็นผลของ เจตติ, สัญญา คือความจำได้หมายรู้ เป็นผลของ สญชานาติ.

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนวิญญาณ, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มโนวิญญาณเกิดขึ้นแล้ว เพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ มโนวิญญาณเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความประจวบพร้อม ความประชุมพร้อม ความมาพร้อมกัน แห่งธรรมทั้งหลาย (มโน+อัมมารมณ+มโนวิญญาณ) ๓ อย่างเหล่านี้ อันใดแล; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อันนี้เราเรียกว่า **มโนสัมผัส**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้**มโนสัมผัส** ก็เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เหตุอันใดก็ตาม ปัจจัยอันใดก็ตาม เพื่อความเกิดขึ้นแห่งมโนสัมผัส, แม้เหตุอันนั้น แม้ปัจจัยอันนั้น ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มโนสัมผัสเกิดขึ้นแล้ว เพราะอาศัยปัจจัยที่ไม่เที่ยงดังนี้ มโนสัมผัสจักเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลที่ผัสสะกระทบแล้วย่อม**รู้สึ**ก (เวทติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**คิด** (เจตติ), ผัสสะกระทบแล้วย่อม**จำได้หมายรู้** (สญฺชานาติ) : แม้**ธรรมทั้งหลาย** (เวทนา, เจตนา, สัญญา) **อย่างนี้เหล่านี้** ก็ล้วนเป็นสิ่งที่หวั่นไหวด้วย อาพาธด้วย ไม่เที่ยง มีความแปรปรวน มีความเป็นไปโดยประการอื่น.

เคล็ดลับในการปิดกั้นทางเกิดแห่งปัจจุสมุปปาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุพึงพิจารณาใคร่ครวญ โดยประการที่เมื่อพิจารณาใคร่ครวญอยู่แล้ว วิญญาณ (จิต) ของเธอนั้น อันไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไปในภายนอกด้วย,

^๑อุทเทสวิภังคสูตร อุปปริ. ม. ๑๔/๔๑๑, ๔๑๔/๖๓๙, ๖๔๓. ตวัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในด้วย, ก็จะไม่พึงสะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อวิญญาน ไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไปในภายนอก ไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในอยู่ เป็นจิตไม่สะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น ดังนี้แล้ว; การก่อตั้งขึ้นแห่งกองทุกข์ กล่าวคือ ชาติ ชรา มรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป.^๑

ครั้นตรัสดังนี้แล้ว พระผู้มีพระภาคได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับเสีย. ภิกษุเหล่านั้นไม่เข้าใจในเนื้อความแห่งพระพุทธวจนะนี้โดยพิสดาร จึงพากันไปหาพระมหากัจจानะ ได้รับคำอธิบายจากพระมหากัจจानะโดยพิสดารดังต่อไปนี้:-

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอุเทศไว้ แต่โดยย่อ แก่เราทั้งหลายว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุพึงพิจารณาไตร่ตรวน โดยประการที่เมื่อพิจารณาไตร่ตรวนอยู่แล้ว วิญญาน (จิต) ของเธอนั้น อันไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไปในภายนอกด้วย, อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในด้วย, ก็จะไม่พึงสะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อวิญญาน ไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไปในภายนอก ไม่ตั้งสยบอยู่ในภายในอยู่ เป็นจิตไม่สะดุ้ง เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่นแล้ว; การก่อตั้งขึ้นแห่งกองทุกข์ กล่าวคือ ชาติ ชรา มรณะ ย่อมไม่มีอีกต่อไป." ดังนี้แล้ว มิได้ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดาร เสด็จลุกจากอาสนะเข้าสู่ที่ประทับเสีย; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! สำหรับอุเทศซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแต่โดยย่อ ไม่ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดารนี้ ข้าพเจ้ารู้เนื้อความแห่งอุเทศนั้น โดยพิสดาร ดังต่อไปนี้:-

^๑เคล็ดลับในการปิดกั้นทางเกิดแห่งปัจจุสมุปบาทในที่นี้ ก็คือคำกล่าวในประโยคที่ว่า "พึงไตร่ตรวนโดยประการที่เมื่อไตร่ตรวนอยู่ จิตไม่อาจฟุ้งชานไปภายนอก, และไม่สยบอยู่ในภายใน, และไม่สะดุ้งเพราะความยึดมั่นใด ๆ", โดยวิธีปฏิบัติตามคำอธิบายโดยพิสดารของพระมหากัจจานะ นั่นเอง; และเพราะเป็นคำอธิบายที่พระองค์ทรงรับรอง ว่าแม้พระองค์จะทรงอธิบายเอง ก็จักทรงอธิบายอย่างเดียวกัน; จึงนำถาวรภาษิตนี้มาต่อท้ายถ้อยคำจากพระโอบุสสุ เพื่อความแจ่มแจ้งและสะดวกแก่ผู้ศึกษา.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำที่กล่าวว่่า "วิญญูณอันฟุ้งไป ชานไป ในภายนอก" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีทีกล่าวนี้ วิญญูณ (จิต) ของภิกษุผู้เห็นรูปด้วยตาแล้ว เป็นวิญญูณทีแล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, เป็นวิญญูณทีหยั่งลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป : นี้แหละคือข้อความทีกล่าวโดยย่อว่า "วิญญูณอันฟุ้งไป ชานไป ในภายนอก" ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกกลิ่นด้วยจมูก, การลิ้มรสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย, และการรู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความทีกล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ช่างบนนี้ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของอายตนะนั้น ๆ เท่านั้น.) ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำทีกล่าวว่่า "วิญญูณอันฟุ้งไป ชานไป ในภายนอก" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่่า "วิญญูณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไป ในภายนอก" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! วิญญูณ (จิต) ของภิกษุผู้เห็นรูปด้วยตาแล้ว ไม่เป็นวิญญูณทีแล่นไปตามนิมิตแห่งรูป, ไม่เป็นวิญญูณทีหยั่งลงในอัสสาทะ (รสอร่อย) ของนิมิตแห่งรูป, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป, ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันอยู่ในอัสสาทะของนิมิตแห่งรูป : นี้แหละคือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยย่อว่า "วิญญูณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไป ในภายนอก" ดังนี้. (ในกรณีแห่งการได้ยินเสียงด้วยหู, การรู้สึกกลิ่นด้วยจมูก, การลิ้มรสด้วยลิ้น, การสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกาย, และการรู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจ, ก็มีข้อความเหมือนกับข้อความทีกล่าวในกรณีแห่งการเห็นรูปด้วยตา ช่างบนนี้ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อของอายตนะนั้น ๆ เท่านั้น.) ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสทีกล่าวว่่า "วิญญูณอันไม่ฟุ้งไป ไม่ชานไป ในภายนอก" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำที่กล่าวว่ "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีนี้ ที่กล่าวนี้ ภิกษุ, เพราะสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงบรรลุมณที่ ๑ อันมีวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. วิญญาณ (จิต) ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก, เป็นวิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก, เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก; นี้แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก: ภิกษุ, เพราะความที่วิตกและวิจารณ์สงบระงับลง; จึงบรรลุมณที่ ๒ อันเป็นเครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน, ทำให้สมาธิอันเป็นธรรมอันเอกมุดมีขึ้น, ไม่มีวิตกวิจารณ์, มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ แล้วแลอยู่. วิญญาณ ของภิกษุนั้น เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ, เป็นวิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ, เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ; นี้แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจางคลายไปแห่งปีติ, ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวยความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอรียเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า "เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปกติสุข" ดังนี้; จึงบรรลุมณที่ ๓ แล้วแลอยู่.

วิญญานของภิกษุ นั้น เป็นวิญญานที่แล่นไปตามอุเบกขา, เป็นวิญญานที่ยัง
ลงในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา,
เป็นวิญญานที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่
อุเบกขา, นี้แหละคือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความละสุขและ
ทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุฌาน
ที่ ๔ อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา
แล้วแลอยู่. วิญญานของภิกษุ นั้น เป็นวิญญานที่แล่นไปตามอทุกขมสุข, เป็น
วิญญานที่ยังลงในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอทุกขมสุข,
เป็นวิญญานที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของอทุกขมสุข,
นี้แหละ คือข้อความที่กล่าวโดยย่อว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำที่กล่าววว่า "จิต ตั้งสยบอยู่ในภายใน"
ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสที่กล่าววว่า "จิต
อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดารอย่างไรเล่า? ดูก่อน
ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีนี้ที่กล่าววว่า นี้ ภิกษุ, เพราะสงัดจากกามและอกุศลธรรม
ทั้งหลาย จึงบรรลุฌานที่ ๑ อันมีวิตก วิจาร์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก แล้วแล
อยู่. วิญญาน (จิต) ของภิกษุ นั้น ไม่เป็นวิญญานที่แล่นไปตามปีติและสุข อันเกิด
แต่วิเวก, ไม่เป็นวิญญานที่ยังลงในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก, ไม่
ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก, ไม่เป็นวิญญานที่ประกอบ

พร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก; นี่แหละคือ
ข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน"
ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก: ภิกษุ, เพราะความที่วิตก
และวิจารณ์สงบระงับลง; จึงบรรลุนานที่ ๒ อันเป็นเครื่องผ่อนคลายแห่งใจในภายใน,
ทำให้สมาธิอันเป็นธรรมอันเอกมุตมีขึ้น, ไม่มีวิตกวิจารณ์, มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่
สมาธิ แล้วแลอยู่. วิญญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ, ไม่เป็นวิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่
สมาธิ, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ, **ไม่เป็นวิญญาณ
ที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ;**
นี่แหละ คือ ข้อความอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบ
อยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความจาง
คลายไปแห่งปีติ, ย่อมเป็นผู้อยู่อุเบกขา, มีสติและสัมปชัญญะ, และย่อมเสวย
ความสุขด้วยนามกาย ชนิดที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวสรรเสริญผู้นั้นว่า
"เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นปรกติสุข" ดังนี้; จึงบรรลุนานที่ ๓ แล้วแลอยู่.
วิญญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอุเบกขา, ไม่เป็นวิญญาณที่ยัง
ลงในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของสุขอันเกิดแต่
อุเบกขา, **ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอัสสาทะของสุขอันเกิด
แต่อุเบกขา,** นี่แหละคือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อัน
ไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ, เพราะความละสุขและทุกข์เสียได้ เพราะความดับไปแห่งโสมนัสและโทมนัสในกาลก่อน, จึงบรรลุฌานที่ ๔ อันไม่มีทุกข์และสุข, มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาแล้วแลอยู่. วิญญาณของภิกษุนั้น ไม่เป็นวิญญาณที่แล่นไปตามอทุกขมสุข, ไม่เป็นวิญญาณที่ยังลงในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ไม่ผูกพันอยู่ในอัสสาทะของอทุกขมสุข, ไม่เป็นวิญญาณที่ประกอบพร้อมแล้วด้วยความผูกพันในอทุกขมสุข, นี้แหละ คือข้อความอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้ว โดยย่อว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! คำอันพระผู้มีพระภาคตรัสแล้วว่า "จิต อันไม่ตั้งสยบอยู่ในภายใน" ดังนี้ นั้น มีเนื้อความโดยพิสดาร อย่างนี้แล.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็ความสะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุมีความยึดมั่นถือมั่น เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีทีกล่าวมานี้ ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ไม่เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำ ในธรรมของสัปบุรุษ:-

(๑) เขาย่อมตามเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไป ตามความแปรปรวนของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม

(เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.

(๒) เขาย่อมตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขาย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.

(๓) เขาย่อมตามเห็นซึ่งสัญญา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; ครั้นสัญญานั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่นแก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความแปรปรวนของสัญญาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.

(๔) เขาย่อมตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; ครั้นสังขารทั้งหลายเหล่านั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย เพราะความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย ได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.**

(๕) เขาย่อมตามเห็นซึ่งวิญญาณ โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญาณบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งวิญญาณในตนบ้าง, ย่อมตามเห็นซึ่งตนในวิญญาณบ้าง; ครั้นวิญญาณนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่เขา : วิญญาณของเขา ย่อมเป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ เพราะความแปรปรวนของวิญญาณ ได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาณ ย่อมครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). **เพราะความยึดมั่นแห่งจิต เขาย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว มีความคับแค้น มีความพะว้าพะวง และสะดุ้งอยู่ เพราะความยึดมั่น.**

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อย่างนี้แล คือความสะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุมีความยึดมั่นถือมั่น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็ความไม่สะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ในกรณีทีกล่าวนานี้ อริยสาวกผู้มีการสดับ ได้เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นผู้ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า เป็นผู้ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า, ได้เห็นสัปบุรุษทั้งหลาย เป็นผู้ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ เป็นผู้ได้รับการแนะนำ ในธรรมของสัปบุรุษ:-

(๑) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูป โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีรูปบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งรูปในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในรูปบ้าง; ครั้นรูปนั้นแปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญูณของท่านย่อมไม่เป็นวิญญูณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะความแปรปรวนของรูปได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของรูป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมเป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแคบ ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๒) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีเวทนาบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งเวทนาในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในเวทนาบ้าง; ครั้นเวทนานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญูณของท่านย่อมไม่เป็นวิญญูณที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความแปรปรวนของเวทนาได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของเวทนา เพราะความ

เกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. เพราะความยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๓) ท่านย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสัญญา โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสัญญาบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสัญญาในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในสัญญาบ้าง; ครั้นสัญญานั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่านย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไป ตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความแปรปรวนของสัญญา ได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสัญญา เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่. เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่เป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๔) เขาย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีสังขารบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งสังขารทั้งหลายในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในสังขารทั้งหลายบ้าง; ครั้นสังขารทั้งหลายนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญาณของท่านย่อมไม่เป็นวิญญาณที่เปลี่ยนแปลงไป ตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย เพราะความแปรปรวนของสังขารได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของสังขารทั้งหลาย เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). ย่อมไม่ครอบงำจิตของท่านตั้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมไม่

ผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

(๕) ท่านย่อมนำตามเห็นซึ่งวิญญาน โดยความเป็นตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนว่ามีวิญญานบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งวิญญานในตนบ้าง, ย่อมไม่ตามเห็นซึ่งตนในวิญญานบ้าง; ครั้นวิญญานนั้น แปรปรวนไป เป็นความมีโดยประการอื่น แก่ท่าน : แต่วิญญานของท่าน ย่อมไม่เป็นวิญญานที่เปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาน เพราะความแปรปรวนของวิญญานได้มีโดยประการอื่น. ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลงไปตามความแปรปรวนของวิญญาน เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรม (เป็นเครื่องทำความสะดุ้ง). ย่อมไม่ครอบงำจิตของเขาตั้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่นแห่งจิต ท่านย่อมนำเป็นผู้มีความหวาดเสียว ไม่มีความคับแค้น ไม่มีความพะว้าพะวง และไม่สะดุ้งอยู่ เพราะความไม่ยึดมั่น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! อย่างนี้แล คือความไม่สะดุ้ง ย่อมมี เพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เนื่องจากข้อความตอนนี้ยืดยาวมาก เกรงจะพันเผื่อ จึงขออ้ออีกครั้งหนึ่งว่า แม้ถ้อยคำเหล่านี้ จะเป็นคำอธิบายของพระมหากัจจายนะ แต่ได้รับการรับรองจากพระพุทธองค์ว่า ตรงตามที่จะทรงอธิบายเอง; ดังนั้น เพื่อความสะดวกจึงนำมาใส่ไว้ต่อท้ายพระพุทธานุชาตข้างต้นนั้น. เกล็ดของการปฏิบัติในที่นี้อยู่ที่ การใคร่ครวญชนิดที่จิตจะไม่แล่นไปข้างนอก และไม่สยบอยู่ในภายในตามวิธีที่ได้อธิบายไว้ในสูตรนี้แล้ว, ปฏิจกฺสมปบาท ซึ่งเป็นการก่อกั้นแห่งทุกข์ ก็ก่อกั้นไม่ได้, ดังที่ตรัสไว้.

การพิจารณาปัจจัยในภายใน คือการพิจารณาปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัย
ในภายในบ้างหรือไม่?

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามอย่างนี้แล้ว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัยภายใน
พระเจ้าข้า!" พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถามว่า "ดูก่อนภิกษุ! ก็เธอเมื่อพิจารณาย่อมพิจารณาซึ่งปัจจัย
ในภายใน อย่างไรเล่า?" ภิกษุนั้นได้กราบทูลเล่าเรื่องการพิจารณาปัจจัยภายในของตนแล้ว โดย
ประการใด ๆ ก็ล้วนไม่เป็นที่ถูกพระทัยของพระผู้มีพระภาคเจ้า. เมื่อภิกษุนั้นกราบทูลอย่างนั้นแล้ว,
ท่านพระอานนท์ได้กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถึงเวลาที่จะแสดงเรื่อง
นี้แล้ว. ข้าแต่พระสุคต! ถึงเวลาที่จะแสดงเรื่องนี้แล้ว. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการพิจารณาซึ่งปัจจัยใน
ภายในข้อใด ภิกษุทั้งหลายฟังการพิจารณาซึ่งปัจจัยภายในข้อนั้น จากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว จักทรงจำไว้"
ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า "ดูก่อนอานนท์! ถ้าอย่างนั้น พวกเธอทั้งหลายจงฟัง,
จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้". ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลสนองรับ
พระพุทธานุญาตนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาซึ่ง
ปัจจัยในภายในอย่างนี้ว่า "ทุกข์มีอย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าว
คือชรา มรณะ โดแล; ทุกข์นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด?
มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี (เพราะ
อะไรไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี)" ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้ข้อนี้ว่า "ทุกข์มี

^๑ สุตที่ ๖ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๓๐/๒๕๔-๒๖๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่
กัมมาสัททมมณิกม แคว้นกุรุ.

อย่างมิใช่น้อย นานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือชรามณะ ไตแล; **ทุกซ์นี้ มีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด** มีอุปธิเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีอุปธิเป็นเครื่องกำเนิด มีอุปธิเป็นแดนเกิด เพราะอุปธิมี ชรามณะจึงมี เพราะอุปธิไม่มี ชรามณะจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุ นั้น **ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งชรามณะด้วย**; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามณะด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึง ซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชรามณะด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกซ์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณา ซึ่งปัจจัยในภายในอย่างนี้ว่า **"ก็อุปธินี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมี อุปธิจึงมี เพราะอะไรไม่มี อุปธิจึงไม่มี"** ดังนี้. ภิกษุ นั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า **"อุปธิ มีต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิด** มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด เพราะต้นเหตุมี อุปธิจึงมี เพราะต้นเหตุไม่มี อุปธิจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุ นั้น **ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งอุปธิด้วย**; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปธิด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึง ซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกซ์โดยชอบ** โดยประการทั้งปวง กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุ เมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณา ซึ่งปัจจัยในภายในอย่างนี้ว่า **"ก็ต้นเหตุ นั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ณ ที่ไหน? เมื่อ**

เข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ณ ที่ไหน?" ดังนี้ ภิกษุเหล่านั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า "สิ่งใด มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (ปิยรูปสาดรูป) ในโลก, ตัณหานั้นเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้น ในสิ่งนั้น เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในสิ่งนั้น ก็สิ่งใดเล่า มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก?"

(หมวดที่หนึ่ง) ตา..รูปทั้งหลาย..จักขุวิญญาณ..จักขุสัมผัส..จักขุสัมผัสสชาเวทนา..รูปสัญญา.. รูปสัญญาเจตนา..รูปตัณหา..รูปวิตก..รูปวิจารณ์.. (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในตาเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในตาเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สอง) หู..เสียงทั้งหลาย..โสตวิญญาณ..โสตสัมผัส..โสตสัมผัสสชาเวทนา..สัททสัญญา..สัททสัญญาเจตนา..สัททตัณหา..สัททวิตก..สัททวิจารณ์.. (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในหูเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในหูเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สาม) จมูก..กลิ่นทั้งหลาย..ฆานวิญญาณ..ฆานสัมผัส..ฆานสัมผัสสชาเวทนา..คันธสัญญา..คันธสัญญาเจตนา...คันธตัณหา..คันธวิตก..คันธวิจารณ์.. (แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในจมูกเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ในจมูกเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่สี่) ลิ้น..รสทั้งหลาย..ชีวหาวิญญาณ..ชีวหาสัมผัส..ชีวหาสัมผัสสชาเวทนา..รสสัญญา.. รสสัญญาเจตนา..รสตัณหา..รสวิตก..รสวิจารณ์..

(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในลึนเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในลึนเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่ห้า) กาย..โณฐฐัพพะทั้งหลาย..กายวิญญาณ..กายสัมผัส..กายสัมผัสสชาเวทนา..โณฐฐัพพัสญญา..โณฐฐัพพัสญเจตนา.. โณฐฐัพพัตถหา..โณฐฐัพพวิตก..โณฐฐัพพวิจารณ์..(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในกายเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในกายเป็นต้นนั้น ๆ.

(หมวดที่หก) ใจ..ธัมมารมณทั้งหลาย..มโนวิญญาณ..มโนสัมผัสมโนสัมผัสสชาเวทนา..ธัมมัสญญา..ธัมมัสญเจตนา..ธัมมัตถหา..ธัมมวิตก..ธัมมวิจารณ์..(แต่ละอย่างทุกอย่าง) มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ในโลก. ตัณหานั้น เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดขึ้นในใจเป็นต้นนั้น ๆ เมื่อจะเข้าไปตั้งอยู่ ย่อมเข้าไปตั้งอยู่ ในใจเป็นต้นนั้น ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลยึดยาวนานฝ่ายอดีต สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นสุข, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นตัวตน, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, ได้เห็นแล้ว โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ทำตัณหาให้เจริญแล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำอุปธิให้เจริญแล้ว**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำทุกขีให้เจริญแล้ว**; "สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกขีให้เจริญแล้ว,

สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ไม่หลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรามรณะ โสกะ-
ปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลยึดยาวนานฝ่ายอนาคต สมณะหรือพราหมณ์
ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็น
ของเที่ยง, จักเห็นโดยความเป็นสุข, จักเห็นโดยความเป็นตัวตน, จักเห็นโดยความ
เป็นของเสียบแทง, จักเห็นโดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่า**จักทำตัณหาให้เจริญ**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำตัณหาให้เจริญ,
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักทำอุปธิให้เจริญ**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด
จักทำอุปธิให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักทำทุกข์ให้เจริญ**; สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกข์ให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**จักไม่
หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าว
ว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **จักไม่หลุดพ้นจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้ สมณะหรือ
พราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก
โดยความเป็นของเที่ยง, เห็นอยู่ โดยความเป็นสุข, เห็นอยู่ โดยความเป็นตัวตน,
เห็นอยู่ โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, เห็นอยู่ โดยความเป็นของเกษม; สมณะ
หรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ทำตัณหาให้เจริญอยู่**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด
ทำตัณหาให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า**ทำอุปธิให้เจริญอยู่**;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่า**ทำทุกข์ให้เจริญอยู่**; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกข์ให้เจริญอยู่,
สมณะหรือพราหมณ์

เหล่านั้น **ยอมไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย** : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ยอมไม่หลุดพ้นจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เปรียบเหมือน**ภาชนะสำริดใส่เครื่องดื่มที่ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่นและรส แต่เจือด้วยยาพิษ. ครั้นนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดแผดเผา ร้อนอบอ้าว เพราะแดด เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า หิวกระหายน้ำ เดินมา. คนทั้งหลายได้พูดแก่เขาว่า" ณะบุรุษผู้เจริญ! ภาชนะสำริดใส่น้ำดื่มนี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรส แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ก็จงดื่มเถิด. อันน้ำนั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว จักแผ่ซาบซ่านไปด้วยสีบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะชื่อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้. บุรุษนั้น ไม่พิจารณาพิจารณา ได้ดื่มน้ำนั้นเข้าไปโดยทันที ไม่ทึ่งเลย บุรุษนั้นจะพึงถึงซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะชื่อนั้นเป็นเหตุโดยแท้, ชื่อนี้มีอุปมาฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมาฉันใดฉันนั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ ในกาลยี่ดยาวนาน **ฝ่ายอดีต** สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข,โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เที่ยง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า ทำตณหาให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตณหาให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปธิให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกขให้เจริญแล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกขให้เจริญแล้ว,สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า **ไม่หลุดพ้นแล้ว** จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **ไม่หลุดพ้นแล้วจากทุกข์**" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หนึ่ง ในกาลยึดยาวนาน **ฝ่ายอนาคต** สมณะหรือพราหมณ์ ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของเสียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำตัณหาให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำตัณหาให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำอุปธิให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำอุปธิให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักทำทุกขให้เจริญ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักทำทุกขให้เจริญ, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า จักไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักไม่หลุดพ้นจากทุกข" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หนึ่ง ในกาลอันเป็น **ปัจจุบัน** บัดนี้ สมณะหรือพราหมณ์ ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของเที่ยง, โดยความเป็นสุข, โดยความเป็นตัวตน, โดยความเป็นของไม่เสียบแทง, โดยความเป็นของเกษม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำตัณหาให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำตัณหาให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำอุปธิให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำอุปธิให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าทำทุกขให้เจริญอยู่; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ทำทุกขให้เจริญอยู่, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่หลุดพ้นจากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่หลุดพ้นจากทุกข" ดังนี้.

(ต่อไปนี้เป็นปฏิปกขนัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ในกาลยี่ดยาวนานฝ่ายอดีต ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแต่ง, เป็น
ภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้แล้ว; สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่าใด ละตัณหาได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละ-
ทุกข์ได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หลุดพ้นแล้วจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ในกาลยี่ดยาวนานฝ่ายอนาคต จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดย
ความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแต่ง, เป็น
ภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า จักละตัณหาเสียได้; สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่าใด จักละตัณหาเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละอุปธิ
เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น
ชื่อว่าจักละทุกข์เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือ
พราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า จักหลุดพ้น จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส
อุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักหลุดพ้นจากทุกข์
ได้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง
ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้ เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ

เป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียแหว่ง, เป็นภัยนำ
 กลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้; สมณะหรือพราหมณ์
 เหล่าใด ละตัณหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้; สมณะหรือ
 พราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้; สมณะ
 หรือพราหมณ์เหล่าใด ละทุกข์ได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าย่อมหลุดพ้น จาก
 ชาติ ชรามรณะ โสกะปริเวชะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า"
 สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนภาชนะสำริดใส่เครื่องดื่มที่ถึงพร้อมด้วย
 สี กลิ่นและรส แต่เจือด้วยยาพิษ. ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ถูกแดดแผดเผา ร้อน
 อบอ้าวเพราะแดด เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า หิวกระหายน้ำ เดินมา. คนทั้งหลายได้พูด
 แก่เขาว่า "แน่ะบุรุษผู้เจริญ! ภาชนะใส่น้ำสุรานี้ ถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรส
 แต่เจือด้วยยาพิษ ถ้าท่านประสงค์ก็จงดื่มเถิด. ก็น้ำสุรานั้น เมื่อดื่มเข้าไปแล้ว
 จักแผ่ซาบซ่านไปด้วยสีบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง และครั้นท่านดื่มเข้าไปแล้ว ท่านจะถึง
 ซึ่งความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะชื่อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้น บุรุษนั้นพึงคิดอย่างนี้ว่า "สุรานี้เราดื่มแล้ว
 เราอาจจะบรรเทาด้วยน้ำเย็นบ้าง ด้วยหვნมัสัมบ้าง ด้วยน้ำข้าวสัจตตุเคิมบ้าง หรือ
 ด้วยน้ำโลณโสจิริกะบ้าง แต่เราจะไม่ดื่มสุรานั้นเลย เพราะไม่เป็นประโยชน์ มีแต่เป็นไป
 เพื่อทุกข์โทษแก่เราตลอดกาลนาน" บุรุษนั้นพิจารณาดูภาชนะใส่น้ำสุรานั้นแล้ว ไม่พึงดื่ม
 พึ่งทิ้งเสีย, บุรุษนั้นก็จะไม่พึงถึงซึ่งความตายหรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะชื่อนั้น
 เป็นเหตุ, อุปมานี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมาไมยกัณฐินั้นเหมือนกัน; กล่าวคือ สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอดีต ได้เห็นแล้ว ซึ่งสิ่งที่มีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละตัณหาได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละอุปธิได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้แล้ว; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละทุกข์ได้แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าหลุดพ้นแล้ว จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า"สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หลุดพ้นแล้ว จากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยิตยาวนานฝ่ายอนาคต จักเห็นสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความเป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัว แล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละตัณหาเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละตัณหาเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละอุปธิเสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละอุปธิเสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักละทุกข์เสียได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด จักละทุกข์เสียได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าจักหลุดพ้น จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า"สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น จักหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้เห็นอยู่ ซึ่งสิ่งซึ่งมีภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก โดยความ

เป็นของไม่เที่ยง, เป็นทุกข์, เป็นสภาพมิใช่ตัวตน, เป็นของเสียบแทง, เป็นภัยน่ากลัวแล้ว, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละตัณหาได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละตัณหาได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละอุปธิได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดละอุปธิได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าละทุกข์ได้; สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด ละทุกข์ได้, สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า ย่อมหลุดพ้น จากชาติ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า"สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์" ดังนี้.

ธรรมปฏิบัติในรูปของปัจจุสมุปปาท แห่งการละองค์สามตามลำดับ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ**เหล่านี้ ไม่เพียงมีอยู่ในโลกแล้วไซ้, ตถาคตก็ไม่ต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ; และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วก็ไม่ต้องรุ่งเรืองในโลก. **ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ** คืออะไรเล่า? **ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ** คือ **ชาติด้วย ชราด้วย มรณะด้วย**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการ**เหล่านี้แล ถ้าไม่มีในโลกแล้วไซ้, ตถาคตก็ไม่ต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ; และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้วก็ไม่ต้องรุ่งเรืองในโลก.

^๑ สุตที่ ๖ อากังขวรรค ทสก. อ. ๒๔/๑๕๔/๗๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุใดแล ที่ธรรมทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้ มีอยู่ในโลก เพราะเหตุนี้ ตถาคตจึงต้องเกิดขึ้นในโลกเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธะ; และธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว จึงต้องรุ่งเรืองในโลก.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ **ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ (ความเห็นร่างกายของตน) ๑ วิจิกิจฉา (ความลังเลในธรรมที่ไม่ควรลังเล) ๑ สิ้นพัตต-ปรามาส (การดูแคลาศีลและวัตรอย่างปราศจากเหตุผล) ๑** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ **ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ (ความทำในใจไม่แยบคาย) ๑ กุมมัคคเสวนา (การพัวพันอยู่ในทิฏฐิอันชั่ว) ๑ เจตโส ลินัตตา (ความมีจิตหดหู่) ๑** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สิ้นพัตตปรามาส ๑ .**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **มูฏฐัสัจจะ (ความ มีสติอันลึมหอง) ๑ อสัมปชัญญะ (ความปราศจากสัมปชัญญะ) ๑ เจตโส วิกเขปะ (ความส่ายแห่งจิต) ๑** ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ ๑ กุม มัคค-เสวนา ๑ เจตโส ลินัตตา ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อริยานัง อทัสสน-กัมมตา (ความไม่ยอมเห็นพระอริยเจ้า) ๑ อริยธัมมัง อไสตุกัมมตา (ความไม่ยอม**

พึงธรรมของพระอริยเจ้า) ๑ **อุปารัมภจิตตตา** (ความมีจิตที่เกี่ยวเกาะเกี่ยว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ มุฏฐุสัจจะ ๑ อสัมปชัญญะ ๑ เจตโต วิกเขปะ ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อุทัจจะ** (ความฟุ้งซ่าน) ๑ **อสังวระ** (ความไม่สำรวม) ๑ **ทุสสีลยะ** (ความทุศีล) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อริยานัง อทัสสนกัมมตา ๑ อริยธัมมัง อไสตุกัมมตา ๑ อุปารัมภจิตตตา ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อสังกัทธิยะ** (ความไม่มีสังกัทธิ) ๑ **อวทัญญตา** (ความไม่เป็นวทัญญ) ๑ **โกสัชชะ** (ความเกียจคร้าน) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อุทัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสีลยะ ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อนาทรียะ** (ความไม่เชื่อเพื่อในบุคคลและธรรมอันควรเชื่อเพื่อ) ๑ **โทวจัสสตา** (ความเป็นคนว่ายาก) ๑ **ปาปมิตตา** (ความมีมิตรชั่ว) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อสังกัทธิยะ ๑ อวทัญญตา ๑ โกสัชชะ ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อไม่ละซึ่งธรรมสาม คือ **อหิริกะ** (ความไม่ละอายในสิ่งที่ควรละอาย) ๑ **อนินตตปปะ** (ความไม่กลัวในสิ่งที่ควรกลัว) ๑ **ปมาทะ** (ความประมาท) ๑ ก็ไม่อาจเพื่อละซึ่งธรรมสาม คือ อนาทรียะ ๑ โทวจัสสตา ๑ ปาปมิตตา ๑:

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **บุคคลนี้** เป็นผู้มีอหิริกะ มีอนินตตปปะ มีปมาทะแล้ว.

เขาเมื่อเป็นผู้มีปมาทอยู่แล้ว ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง อนาทรียะ ๑ โทวจัสสตา ๑
ปาปมิตตา ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้มีปาปมิตตาก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง อสัทธิยะ ๑ อวทัญญูตา ๑
โกสัชชะ ๑

เขาเมื่อเป็นผู้มีโกสัชชะ ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง อุตัจจะ ๑ อสังวะระ ๑ ทุสสีลยะ ๑

เขาเมื่อเป็นผู้มีทุสสีลยะ ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง อริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑
อริยธัมมัง อโสดกัมยตา ๑ อูปารัมภจิตตตา ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มีอูปารัมภจิตตตา ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง มุฏฐุสัจจะ ๑ อสัมป-
ชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มีเจตโส วิกเขปะ ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง อโยนิโส มนสิการ ๑
กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลีณิตตา ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มีเจตโส ลีณิตตา ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง สักกายทิฎฐิ ๑
วิจิกิจฉา ๑ สีสัพพัตตปราคาส ๑ .

เขาเมื่อเป็นผู้มีวิจิกิจฉา ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่ง ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑

เขาเมื่อไม่ละซึ่งราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ก็ไม่อาจเพ้อละซึ่งชาติ ๑
ชรา ๑ มรณะ ๑

(ปฏิบัติภณ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สิ้นพัตตปราคาส ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **ราคะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลินัตตา ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **สักกายทิฏฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สิ้นพัตตปราคาส ๑ .**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **มูฏฐัสัจจะ ๑ อสัปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อโยนิโส มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑ เจตโส ลินัตตา ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑ อริยณัง อโสตุกัมยตา ๑ อูปารัมภจิตตตา ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **มูฏฐัสัจจะ ๑ อสัปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อุทธัจจะ ๑ อสังวระ ๑ ทุสสิลยะ ๑** ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑ อริยธัมมัง อโสตุกัมยตา ๑ อูปารัมภจิตตตา ๑.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อสังขัตติยะ** ๑ **อวทัญญุตตา** ๑ **โกสัชชชะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อุทัจจะ** ๑ **อสังวระ** ๑ **ทุสสีลยะ** ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อนาทรียะ** ๑ **โทวจัสสตตา** ๑ **ปาปมิตตา** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อสังขัตติยะ** ๑ **อวทัญญุตตา** ๑ **โกสัชชชะ** ๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคล เมื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อหิริกะ** ๑ **อโนตตัมปะ** ๑ **ปมาทะ** ๑ ก็อาจเพื่อละซึ่งกรรมสาม คือ **อนาทรียะ** ๑ **โทวจัสสตตา** ๑ **ปาปมิตตา** ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนี้ เป็นผู้มึหิริ มีโอดตัมปะ มีอัปมาทะ (ความไม่ประมาท) แล้ว.

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อัปมาทะ**อยู่แล้ว ก็อาจเพื่อละซึ่ง **อนาทรียะ** ๑ **โทวจัสสตตา** ๑ **ปาปมิตตา** ๑;

เขาเมื่อเป็นผู้มี**กัลยาณมิตตะ** ก็อาจเพื่อละซึ่ง **อสังขัตติยะ** ๑ **อวทัญญุตตา** ๑ **โกสัชชชะ** ๑

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อารัททวิริยะ** (ความเพียรอันปรารถนแล้ว) ก็อาจเพื่อละซึ่ง **อุทัจจะ** ๑ **อสังวระ** ๑ **ทุสสีลยะ** ๑

เขาเมื่อเป็นผู้มี**ศีล** ก็อาจเพ้อละซึ่ง อริยานัง อทัสสนกัมยตา ๑ อริยธัมมัง
อโสตุกัมยตา ๑ ออุปารัมภจิตตตา ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อนุปารัมภจิตตะ** (จิตไม่เที่ยวไปเกาะเกี่ยวแล้ว) ก็อาจเพ้อละ
ซึ่งมกุฏฐัสัจจะ ๑ อสัปชัญญะ ๑ เจตโส วิกเขปะ ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อวิกขิตตจิตตะ** (จิตไม่ส่ายแล้ว) ก็อาจเพ้อละซึ่ง อโยนิโส-
มนสิการ ๑ กุมมัคคเสวนา ๑เจตโสสินัตตา ๑.

เขาเมื่อเป็นผู้มี**อลินจิตตะ** (จิตไม่หุดหู่แล้ว) ก็อาจเพ้อละซึ่ง สักกายทิฏฐิ ๑
วิจิกิจจา ๑ สีสัฬัตตปรามาส ๑ .

เขาเมื่อเป็นผู้**ไม่มีวิจิกิจจา** ก็อาจเพ้อละซึ่ง รากะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑

เขาเมื่อเป็นผู้**ละได้แล้ว**ซึ่ง รากะ ๑ โทสะ ๑ โมหะ ๑ ก็อาจเพ้อละซึ่ง
ชาติ ๑ ชรา ๑ มรณะ ๑, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ปฏิจจ-
สมุปปาท" มีความหมายกว้าง คือ มิได้หมายถึงหลักธรรมที่กล่าวหาว่า อวิชชาปัจจุยา
สงฺขารฯ เป็นต้น เพียงอย่างเดียว. แต่หมายถึงหลักธรรมใด ๆ ก็ได้ ที่เนื่องกันเป็นสาย
ในฐานะเป็นปัจจัยแก่กันและกันสืบต่อ ๆ กันไป ตามหลักที่เรียกว่า อิทัปปัจจยา ดังเช่น
ข้อความในเรื่องนี้ ซึ่งลักษณะอาการของปฏิจจสมุปปาทแสดงให้เห็นชัดอยู่ หากแต่ว่า
แสดงไปในลักษณะของการปฏิบัติ; ดังนั้น จึงนำมาแสดงให้เห็น เพื่อประโยชน์ทั้งแก่การ
ศึกษาและการปฏิบัติ และเพื่อให้เข้าใจความหมายของคำว่า "ปฏิจจสมุปปาท" หรือ
"อิทัปปัจจยตา" ยิ่งขึ้นไป. หลักธรรมปฏิบัติที่อยู่ในรูปของปฏิจจสมุปปาท เช่นนี้ ยังมี
อีกมาก ล้วนแต่ควรแก่การสนใจ.

วิธีปฏิบัติต่ออาหารที่สี่ ในลักษณะที่เป็นปัจเจกสมุปบาท^๑

ก. ว่าด้วยลักษณะอาหารสี่ โดยอุปมา

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภุคส์ตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสี^๑ตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ (๑) กพพีการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) ผัสสะ (๓) มโนสัญเจตนา (๔) วิญญาณ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภุคส์ตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็กพพีการาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนภรรยาสามีสองคน ถือเอาสะพานสำหรับเดินทางเล็กน้อย เดินไปสู่นทางอันกันดาร สองสามีภรรยา นั้น มีบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูอยู่คนหนึ่ง เมื่อขณะเขาทั้งสองกำลังเดินไปตามทางอันกันดารอยู่นั้น สะพานสำหรับเดินทางที่เขาอยู่เพียงเล็กน้อยนั้น ได้หมดสิ้นไป นทางอันกันดารนั้น ยังเหลืออยู่ เขาทั้งสองนั้น ยังไม่เดินข้ามนทางอันกันดารนั้นไปได้ ครั้งนั้นแล สองภรรยาสามีนั้นได้มาคิดกันว่า "สะพานสำหรับเดินทางของเราทั้งสองที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ได้หมดสิ้นลงแล้ว นทางอันกันดารนี้ยังเหลืออยู่ ทั้งเราก็ยังไม่เดินข้ามนทางอันกันดารนี้ไปได้ ออย่ากระนั้นเลย เราทั้งสองคนพึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนี้เสีย แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็มและ

^๑สูตรที่ ๓ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส.๑๖/๑๑๘/๒๔๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เนื้ออย่าง บริโภคเนื้อบุตรนี้แหละเดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นี้กันเถิด เพราะถ้าไม่ทำเช่นนี้ พวกเราทั้งสามคนจะต้องพากันพินาศหมดแน่" ดังนี้. ครั้งนั้นแล ภรรยาสามีทั้งสองนั้น จึงฆ่าบุตรน้อยคนเดียวผู้น่ารักน่าเอ็นดูนั้น แล้วทำให้เป็นเนื้อเค็ม และเนื้ออย่าง **บริโภคเนื้อบุตรนั้นเที่ยว** เดินข้ามหนทางอันกันดารที่ยังเหลืออยู่นั้น สองภรรยาสามีนั้น บริโภคเนื้อบุตรไปพลางพร้อมกับค่อนออกไปพลาง รำพันว่า "บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย บุตรน้อยคนเดียวของเราไปไหนเสีย" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนี้อย่างไร? สองภรรยาสามีนั้นจะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร เพื่อความเพลิดเพลินสนุกสนานบ้าง เพื่อความมัวเมาบ้าง เพื่อความประดับประดาบ้าง หรือเพื่อตบแต่ง(ร่างกาย)บ้าง หรือหนอ? ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นกราบทูลว่า "ข้อนั้นหาเป็นเช่นนั้นไม่ พระเจ้าข้า!" แล้วตรัสต่อไปว่า "ถ้าอย่างนั้นสองภรรยาสามีนั้น จะพึงบริโภคเนื้อบุตรเป็นอาหาร" เพียงเพื่อ (อาศัย)เดินข้ามหนทางอันกันดารเท่านั้น ไซ้ไหม? "ใช่ พระเจ้าข้า!". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้มีอุปมาฉันใด, เราย่อมกล่าวว่า กพพีการาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนเนื้อบุตร)ฉันนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เมื่อกพพีการาหาร** อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, ราคะ(ความกำหนัด)ที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิดย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อราคะที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้ว, สังโยชน์ชนิดที่อริยสาวกประกอบเข้าแล้วจะพึงเป็นเหตุให้มาสู่โลกนี้ได้อีก ย่อมไม่มี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กัมมัสสาหาร** จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม: ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพึงเฝ้าอยู่ ไซ้ไร? มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยเฝ้าจะกิน; ถ้าแม่โคนมนั้นพึงยืนพึงต้นไม้อยู่ ไซ้ไร?

มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยต้นไม้ไชกิน; ถ้าหากแม่โคนมนั้นจะพึงลงไปแช่น้ำอยู่ในไชร์ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยน้ำตอดกัดกิน; ถ้าหากแม่โคนมนั้นจะพึงยืนอาศัยอยู่ในที่โล่งแจ้งไชร์ มันก็จะพึงถูกพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในอากาศเกาะกัดจิกกิน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม่โคนมที่ปราศจากหนังหุ้มนั้น จะพึงไปอาศัยอยู่ในสถานที่ใด ๆ ก็ตาม มันก็จะพึงถูกจำพวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในสถานที่นั้น ๆ กัดกินอยู่รำไป, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมกล่าวว่า ผัสสาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนังหุ้ม) ฉะนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ ผัสสาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เวทนาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้ด้วย; เมื่อเวทนาทั้งสาม เป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งใด ๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้) ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็มโนสัญเจตนาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเสมือนหลุมถ่านเพลิง ลึกเกินกว่าหัวบุรุษหนึ่ง เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลวและปราศจากควันมีอยู่. ครั้งนั้น บุรุษหนึ่ง ผู้ต้องการเป็นอยู่ไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ มาสู่ที่นั่น. และมีบุรุษที่มีกำลังกล้าแข็งอีกสองคนจับบุรุษนั้น ที่แขนแต่ละข้าง แล้วอุดคร่าพาไปยังหลุมถ่านเพลิงนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล บุรุษนั้น มีความคิด ความปรารถนา ความตั้งใจ ที่จะให้ห่างไกลหลุมถ่านเพลิงนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่าบุรุษนั้น ย่อมรู้ว่า "ถ้าเราจักตกลงไปยังหลุมถ่านเพลิงนี้ไชร์ เราก็จะพึงถึงความตาย หรือได้รับทุกข์เจียนตาย เพราะข้อนั้นเป็นเหตุ" ดังนี้, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมกล่าวว่า มโนสัญเจตนาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง) ฉะนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมโนสัญเจตนาหาร อันอริยสาวกกำหนด

รู้ได้แล้ว, ตัณหาทั้งสาม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้แล้วด้วย; เมื่อ ตัณหาทั้งสามเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, เราย่อมกล่าวว่า "สิ่งไร ๆ ที่ควร กระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้)ย่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! กิวิญญาณณาหาร จะพึงเห็นได้อย่างไร? ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนพวกเจ้าหน้าที่จับโจรผู้กระทำผิดได้แล้ว แสดงแก่พระราชา ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! โจรผู้นี้เป็นผู้กระทำผิดต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ขอใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ลงโทษโจรผู้นี้ตามที่ทรงเห็น สมควรเถิด พระพุทธเจ้าข้า". พระราชามีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ ทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารชีวิตบุรุษนี้เสียด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเช้านี้" เจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงประหารนักโทษด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเช้า ต่อมา ในเวลาเที่ยงวัน พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ ทั้งหลาย! นักโทษคนนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?". พวกเขาพากันกราบทูลว่า "ข้าแต่ พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้นยังมีชีวิตอยู่ตามเดิม พระพุทธเจ้าข้า!". พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสีย ด้วยหอกร้อยเล่มในเวลาเที่ยงวัน"ดังนี้. พวกเจ้าหน้าที่ เหล่านั้นจึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเที่ยงวัน. ต่อมา ในเวลาเย็น พระราชาทรงซักถามเจ้าหน้าที่เหล่านั้นอีกว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย! นักโทษนั้น เป็นอย่างไรบ้าง?"เขาพากันกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ! นักโทษนั้น ยังมีชีวิตอยู่ตามเดิมพระพุทธเจ้าข้า!". พระราชาทรงมีพระกระแสรับสั่งอีกว่า "ดูก่อนท่าน ทั้งหลาย! ท่านทั้งหลายจงไป จงประหารนักโทษนั้นเสียด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลา เย็น" ดังนี้. เจ้าหน้าที่เหล่านั้น จึงได้ประหารนักโทษนั้นด้วยหอกร้อยเล่ม ในเวลาเย็น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้น ว่าอย่างไร? บุรุษนักโทษนั้น

ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารอยู่ด้วยหอกสามร้อยเล่ม ตลอดทั้งวัน เขาจะพึงเสวยแต่ทุกข์-
โทมัสที่มีข้อนั้นเป็นเหตุ เท่านั้นมิใช่หรือ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุรุษนักโทษนั้น
ถูกพวกเจ้าหน้าที่ประหารด้วยหอกแม่ (เล่มเดียว) นั้น ก็พึงเสวยทุกข์โทมัสที่มีข้อนั้น
เป็นเหตุ (มากอยู่แล้ว) ก็จะกล่าวไปไยถึงการที่บุรุษนักโทษนั้นถูกประหารด้วยหอก
สามร้อยเล่มเล่า, ข้อนี้มีอุปมาฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราຍ่อมกล่าวว่า
วิญญาณาหาร อันอริยสาวกพึงเห็น (ว่ามีอุปมาเหมือนนักโทษถูกประหารนั้น) ฉะนั้น.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อวิญญาณาหาร อันอริยสาวกกำหนดรู้ได้แล้ว, นามรูป
ຍ่อมเป็นสิ่งทีอริยสาวกนั้นกำหนดรู้ได้ด้วย; เมื่อนามรูปเป็นสิ่งทีอริยสาวก
กำหนดรู้ได้แล้ว, เราຍ่อมกล่าวว่า "สิ่งใด ๆ ทีควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป (กว่านี้)
ຍ่อมไม่มีแก่อริยสาวกนั้น", ดังนี้ แล.

ข. ว่าด้วยอาการเกิดดับแห่งอาหารสี่^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่
ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่าเพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง
เป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ (๑) กพพีการาหาร ทีหยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) ผัสสะ
(๓) มโนสัญเจตนา (๔) วิญญาณ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรง
อยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ(ความกำหนัด) มีนันทิ(ความเพลิน)
มีตัณหา(ความอยาก) ในกพพีการาหาร ไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญ

^๑สูตรที่ ๔ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๑๒๒/๒๔๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ทีเซตวัน.

งอกงามอยู่ได้ ในกพพีการาหารนั้น. ญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด. การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปมีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาตிரามณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาตிரามณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า **"เป็นที่มิโสภ มีธูลี มีความคับแคบ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**มีราคะ**(ความกำหนัด) **มีนันทิ**(ความเพลิน) **มีตัณหา**(ความอยาก) **ในผัสสาหาร** ไซ้, ญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. ญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปมีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาตிரามณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาตிரามณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า **"เป็นที่มิโสภ มีธูลี มีความคับแคบ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**มีราคะ** **มีนันทิ** **มีตัณหา** **ในมนัสสญเจตนาหาร** ไซ้, ญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในมนัสสญเจตนาหารนั้น. ญาณที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ในที่ใด, ชาตிரามณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาตிரามณะต่อไป มีอยู่ในที่ใด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า **"เป็นที่มิโสภ มีธูลี มีความคับแคบ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในวิญญาณาหาร ไซ้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาตிரามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาตிரามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มิโสภ มีอสุภ มีความคับแคบ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนช่างย่อมน หรือช่างเขียน, เมื่อมีน้ำย้อมคือครั่ง ขมิ้น คราม หรือสีแดงอ่อน ก็จะมีเขียนรูปสตรี หรือรูปบุรุษ ลงที่แผ่นกระดาษ หรือฝาผนัง หรือผืนผ้า ซึ่งเกลี้ยงเกลา ได้ครบทุกส่วน, อุปมานี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปไมยก็ฉันนั้น คือ ถ้ามีราคะ มีนันทิมีตัณหา ในกพพิการาหาร ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในกพพิการาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั้นว่า "เป็นที่มิโสภ มีอสุภ มีความคับแคบ" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในผัสสาหาร ไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในผัสสาหารนั้น. วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ใน

ที่นั่น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด,ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั่นว่า "เป็นที่มิโสก มีธูลี มีความคับแคบ" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา ในมโนสังขเจตนาหาร ไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในมโนสังขเจตนาหารนั้น, วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั่น การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั่น, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น, ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั่นว่า "เป็นที่มิโสก มีธูลี มีความคับแคบ" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหาในวิญญาณหารไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ ในวิญญาณหารนั้น, วิญญาณ ที่ตั้งอยู่ได้ เจริญงอกงามอยู่ได้ มีอยู่ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การหยั่งลงแห่งนามรูป มีอยู่ ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ก็มีอยู่ในที่นั่น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย มีอยู่ ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ก็มีอยู่ในที่นั่น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ก็มีอยู่ ในที่นั่น. ชาติชรามรณะต่อไป มีอยู่ ในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียกที่นั่นว่า "เป็นที่มิโสกมีธูลี มีความคับแคบ" ดังนี้.

(ข้อความต่อไปนี้ เป็นข้อความฝ่ายปฏิบัติกษณัย คือ ตรงกันข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มีราคะ**(ความกำหนัด) **ไม่มีนันทิ**(ความเพลิน) **ไม่มีตัณหา**(ความอยาก) **ในกพพิการาหาร** แล้วไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในกพพิการาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มีในที่นั่น. การหยั่งลงแห่งนามรูป

ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขาร
ทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิด
ในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชราภวะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชราภวะ
ต่อไป ไม่มีในที่ใด, дук่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่**ไม่มี**โสภ
ไม่มีธูลี **ไม่มี**ความคับแค้น" ดังนี้.

дук่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มี**ราคะ **ไม่มี**นันทิ **ไม่มี**ตัณหา ในผัสสา-
หาร แล้วไซ้, วิญญาน ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในผัสสาหารนั้น.
วิญญาน ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อม
ไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย
ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่
ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มี ในที่ใด, ชาติชราภวะ
ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชราภวะต่อไป ไม่มี ในที่ใด, дук่อนภิกษุทั้งหลาย!
เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่**ไม่มี**โสภ **ไม่มี**ธูลี **ไม่มี**ความคับแค้น" ดังนี้.

дук่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้า**ไม่มี**ราคะ **ไม่มี**นันทิ **ไม่มี**ตัณหา ในมโนสัญ-
เจตนาหาร แล้วไซ้, วิญญาน ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ใน
มโนสัญเจตนาหารนั้น. วิญญาน ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่ง
ลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มี ในที่ใด, ความเจริญ
แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มี ในที่ใด,
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีใน
ที่ใด, ชาติชราภวะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชราภวะต่อไป ไม่มี ในที่ใด,
дук่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่**ไม่มี**โสภ **ไม่มี**ธูลี **ไม่มี**ความ
คับแค้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา ในวิญญาณาหาร แล้วไซ้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญออกงามอยู่ไม่ได้ ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูป ไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด,ชาติชรา มรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรา มรณะต่อไป ไม่มีในที่ใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่ไม่มีโสภ ไม่มีธูลี ไม่มีควมคับแค้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเรือนยอด หรือศาลาเรือนยอดที่ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ หรือใต้ก็ตาม เป็นเรือนมีหน้าต่างทางทิศตะวันออก. ครั้นพระอาทิตย์ขึ้นมา แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ส่องเข้าไปทางหน้าต่างแล้ว จักตั้งอยู่ที่ส่วนไหนแห่งเรือนนั้นเล่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ จักปรากฏที่ฝาเรือนข้างในทิศตะวันตก พระเจ้าข้า".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าฝาเรือนทางทิศตะวันตกไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้นจักปรากฏอยู่ ณ ที่ไหน?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่พื้นดินพระเจ้าข้า".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าพื้นดินไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏที่ไหน?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏในน้ำ
พระเจ้าข้า".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าน้ำไม่มีเล่า แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น จักปรากฏ
ที่ไหนอีก?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์นั้น ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่
ปรากฏแล้ว พระเจ้าข้า".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ฉันทใดก็ฉันทนั้นแล : ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มี
ตัณหา ในกพพีการอาหาร** แล้ว ไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่
ไม่ได้ ในกพพีการอาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การ
หยั่งลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญ
แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มีในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การ
บังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไปไม่มีในที่ใด, ชาติ
ชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในที่นั้น. ชาติชรามรณะต่อไปไม่มีในที่ใด, ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! เราเรียก "ที่" นั้นว่าเป็น "ที่ไม่มีโสภก ไม่มีฐิติ ไม่มีควมคับแค้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีตัณหา ในผัสสาหาร**
แล้ว ไชรั, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในผัสสาหารนั้น.
วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ในที่ใด, การหยั่งลงแห่งนามรูปย่อมไม่มี
ในที่นั้น. การหยั่งลงแห่งนามรูปไม่มีในที่ใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี
ในที่นั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลายไม่มีในที่ใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี
ในที่นั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในที่ใด, ชาติชรามรณะต่อไป ย่อมไม่มี

ในทีนั้น. ซาติชรา มรณะต่อไป ไม่มีในทีใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที" นั้น
ว่าเป็น "ทีไม่มีโคก ไม่มีฐลี ไม่มีควมคับแค่น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีระคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีัตถหา ในมโนสัจ-**
เจตนาหาร แล้วไซ้, วิญญาณ ก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในมโน-
สัจเจตนาหารนั้น. วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามไม่ได้ ในทีใด, การหยังลง
แห่งนามรูป ย่อมไม่มี ในทีนั้น. การหยังลงแห่งนามรูปไม่มีในทีใด, ความเจริญ
แห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมไม่มี ในทีนั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในทีใด,
การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมไม่มี ในทีนั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในทีใด,
ซาติชรา มรณะต่อไป ย่อมไม่มี ในทีนั้น. ซาติชรา มรณะต่อไป ไม่มีในทีใด, ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย! เราเรียก "ที" นั้นว่าเป็น "ทีไม่มีโคก ไม่มีฐลี ไม่มีควมคับแค่น"
ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าไม่มีระคะ ไม่มีนันทิ **ไม่มีัตถหา ในวิญญาณาหาร**
แล้วไซ้, วิญญาณก็เป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในวิญญาณาหารนั้น.
วิญญาณ ตั้งอยู่ไม่ได้ เจริญงอกงามอยู่ไม่ได้ ในทีใด, การหยังลงแห่งนามรูป ย่อมไม่มี
ในทีนั้น. การหยังลงแห่งนามรูป ไม่มีในทีใด, ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อม
ไม่มี ในทีนั้น. ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ไม่มีในทีใด, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป
ย่อมไม่มี ในทีนั้น. การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ไม่มีในทีใด, ซาติ ชรา มรณะ ต่อไป
ย่อมไม่มี ในทีนั้น. ซาติ ชรา มรณะ ต่อไป ไม่มีในทีใด, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
เราเรียก "ที" นั้นว่าเป็น "ทีไม่มีโคก ไม่มีฐลี ไม่มีควมคับแค่น", ดังนี้ แล.

ปัญญาทานขันธไม่อาจจะเกิด เมื่อรู้เท่าทันเวทนาในปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!...ส่วนบุคคล เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง **จักขุ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง **รูป**ทั้งหลาย ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็นซึ่ง **จักขุวิญญาณ** ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่ง **จักขุสัมผัส** ตามที่เป็นจริง, เมื่อรู้เมื่อเห็น ซึ่งเวทนาอันเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม ตามที่เป็นจริง แล้ว; เขาย่อมไม่กำหนดในจักขุ, ไม่กำหนดในรูปทั้งหลาย, ไม่กำหนดในจักขุวิญญาณ, ไม่กำหนดในจักขุสัมผัส, และไม่กำหนดในเวทนาอันเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขก็ตาม. **เมื่อบุคคลนั้นไม่กำหนดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ลุ่มหลงแล้ว ตามเห็นอาทีนวะ** (โทษของสิ่งเหล่านั้น) **อยู่เนื่อง ๆ, ปัญญาทานขันธทั้งหลาย ย่อมถึงซึ่งความไม่ก่อเกิดต่อไป;** และตัณหาอันเป็นเครื่องนำไปสู่ภพใหม่ อันประกอบอยู่ด้วยความกำหนดด้วยอำนาจความเพลिनเป็นเครื่องทำให้เพลिनอย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ นั้นอันเขาย่อมละเสียได้; ความกระวนกระวาย(ทรถ) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความกระวนกระวาย แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความแผดเผา (สนฺตาป) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความแผดเผา แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้; ความเร่าร้อน (ปริพาห) แม้ทางกาย อันเขาย่อมละเสียได้, ความเร่าร้อน แม้ทางจิต อันเขาย่อมละเสียได้. บุคคลนั้น **ย่อมแสวงซึ่งความสุขอันเป็นไปทางกาย ด้วย, ซึ่งความสุขอันเป็นไปทางจิต ด้วย.** เมื่อบุคคลเป็นเช่นนั้นแล้ว ทิฐฐิของเขา ย่อมเป็น **สัมมาทิฐฐิ**; ความดำริของเขา ย่อมเป็น **สัมมาสังกัปปะ**; ความพยายามของเขา ย่อมเป็น **สัมมาวาเยมะ**; สติของเขา ย่อมเป็น

^๑สพฺพยตนวิภังคสูตร อูปริ. ม.๑๔/๕๒๓/๘๒๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สัมมาสติ; สมาธิของเขา ย่อมเป็น**สัมมาสมาธิ**; ส่วนกายกรรม วจีกรรม และอาชีวะของเขา เป็นธรรม**บริสุทธิมาแล้วแต่เดิม** นั่นเทียว. ด้วยอาการอย่างนี้แล **อัญ्ञังคิกมรรค** อันเป็นอริยะ ของเขานั้น ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; เมื่อเขาทำ**อัญ्ञังคิกมรรค** อันเป็นอริยะ ให้เจริญด้วยอาการอย่างนี้อยู่. **สติปัญญา**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; สัมมัปปธานทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **อิทธิบาท**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๔ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; อินทรีย์ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ; **พละ**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๕ ย่อมถึงซึ่งความรอบแห่งความเจริญ; **โพชฌงค์**ทั้งหลาย แม้ทั้ง ๗ ย่อมถึงซึ่งความเต็มรอบแห่งความเจริญ. ธรรมทั้งสองคือ**สมณะและวิปัสสนา** ของเขานั้น ย่อมเป็นธรรมเคียงคู่กันไป. บุคคลนั้น ย่อมกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อมละด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้เจริญ**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง; ย่อม**ทำให้แจ้ง**ด้วยปัญญาอันยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง! คำตอบ พึงมีว่า **ปัญจุปาทานขันธ**ทั้งหลาย กล่าวคือ อุปาทานขันธคือรูป อุปาทานขันธคือเวทนา อุปาทานขันธคือสัญญา อุปาทานขันธคือสังขาร อุปาทานขันธคือวิญญาณ : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**ธรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง ! คำตอบ พึงมีว่า **อวิชชาด้วย ภาวตัณหา**ด้วย : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็**กรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นกรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง! คำตอบ พึงมีว่า **สมณะด้วย วิปัสสนาด้วย** : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นกรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**กรรมเหล่าไหนเล่า** เป็นกรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง! คำตอบพึงมีว่า **วิชชาด้วย วิมุตติด้วย** : ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล ชื่อว่าเป็นกรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง.

(ในกรณีเกี่ยวกับ โสต ฆาน ชิวหา กาย มโน และสหคตธรรมแห่งอายตนะมีโสต เป็นต้น ก็มีเนื้อความเหมือนกับที่กล่าวแล้วในกรณีแห่ง จักขุและสหคตธรรมของจักขุ ดังที่กล่าวข้างบนนี้ทุกประการ พึงขยายความเอาเองให้เต็มตามนั้น.)

การพิจารณาสภาวะธรรม ตามวิธีปฏิจักษุสมุปบาทกระทั่งวาระสุดท้าย^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ (สตตภูฐานกุสโล) ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ (ตวิภูปะปริกขี) เราเรียกว่า ภิกษุผู้**เกพลี**^๒ อยู่**จบกิจแห่งพรหมจรรย์** ในธรรมวินัยนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ก็ภิกษุผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เป็นอย่างไรเล่า

^๑สูตรที่ ๕ อุบายวรรค ชันธสังยุตต์ ขนุธ. ส. ๑๗/๗๖/๑๑๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒เกพลี ในลักษณะอย่างนี้ หมายถึงพระอรหันต์ ผู้ถึงซึ่งนิพพาน ซึ่งเป็นความสิ้นเชิงแห่งสิ่งทั้งปวง ในแง่ของความดับสิ้นแห่งความทุกข์ กล่าวคือการถึงอมตภาวะ อันไม่มีการแบ่งแยก.- ผู้แปล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้ชัดซึ่งรูป ; .. ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; . ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งรูป; ... ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป;... ซึ่งอัสสาทะ (รสอร่อย) แห่งรูป; ... ซึ่งอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) แห่งรูป; ... ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น) จากรูป (รวม ๗ ประการ).

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ได้ตรัสด้วยข้อความอย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับข้อความที่กล่าวในกรณีแห่งรูป ผิดกันแต่ชื่อแห่งขันธ์ ทีละขันธ์ ๆ เท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็รูปเป็นอย่างไรเล่า? มหาภูตรูปทั้งหลาย ๔ อย่าง ด้วย รูปที่อาศัย มหาภูตรูปทั้งหลายอย่างด้วย: ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า รูป ; การเกิดขึ้นแห่งรูป ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่งอาหาร; ความดับไม่เหลือแห่งรูป ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอาหาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอัน ประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยรูปเกิดขึ้น: นี้เป็น อัสสาทะแห่งรูป ; รูปใด ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา: นี้ เป็นอาทีนวะแห่งรูป; การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ กล่าวคือ การละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ ในรูป, อันใด; นี้ เป็นนิสสรณะเครื่องออกจากรูป (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๗ อย่าง). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือ พราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งรูป ว่า อย่างนี้คือรูป; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิด ขึ้นแห่งรูป;...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งรูป; ... อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ... อย่างนี้คือ นิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ดังนี้แล้ว

เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อน่าย (นิพพิทา) เพื่อความ สำรอก (วิราคะ) เพื่อความดับไม่เหลือ (นิโรธ) แห่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น **เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว**; บุคคลเหล่าใด ปฏิบัติดีแล้ว. บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า**ยังลงในธรรมวินัยนี้**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งรูปว่า อย่างนี้คือรูป; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งรูป;...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งรูป; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากรูป; ดังนี้แล้ว **เป็นผู้พิเศษแล้ว** เพราะความเบื่อน่าย เพราะความสำรอก เพราะความดับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งรูป; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้พิเศษ แล้วด้วยดี (สุวิมุตตา); บุคคลเหล่าใดเป็นผู้พิเศษ แล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า**เป็นเกพลี** ผู้จับกิจอันบุคคลพึงกระทำ;บุคคลเหล่าใดจับกิจอันบุคคลพึงกระทำ วัฏฏะย่อมไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**เวทนา เป็นอย่างไรเล่า** ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเวทนา (เวทนาภายา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ฆานสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่กายสัมผัส เวทนาอันเกิดแต่มนโสัมผัส : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า **เวทนา**; การเกิดขึ้นแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรค อันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา**, ได้แก่

สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุขไสมนัสใด ๆ อาศัยเวทนาเกิดขึ้น : นี้เป็น **อัสสาทะ**แห่งเวทนา; ...๗๗...๗๗... (ข้อความต่อไปนี้ มีการตรัสเหมือนกับที่ตรัสแล้วในกรณีแห่งรูปทกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อว่าเวทนาแทนคำว่ารูป ดังนี้เรื่อยไปจนกระทั่งถึง)...วิภูฏะ ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สัญญา**เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งสัญญา (สณฺญาภยา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ สัญญาในรูป สัญญาในเสียง สัญญาในกลิ่น สัญญาในรส สัญญาในโณฏฐัพพะ สัญญาในธัมมมรณ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เราเรียกว่า**สัญญา**; การเกิดขึ้นแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่ง**ผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง**สัญญา**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข ไสมนัสใด ๆ อาศัยสัญญาเกิดขึ้น : นี้เป็น**อัสสาทะ**แห่งสัญญา; ...๗๗...๗๗... วิภูฏะ ย่อมไม่มีเพื่อการบัญญัติแก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**สังขาร**ทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งเจตนา (เจตนาภยา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ ความคิดนึกในรูป ความคิดนึกในเสียง ความคิดนึกในกลิ่น ความคิดนึกในรส ความคิดนึกในโณฏฐัพพะ ความคิดนึกในธัมมมรณ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เราเรียกว่า **สังขาร**ทั้งหลาย การเกิดขึ้นแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะการเกิดขึ้นแห่ง**ผัสสะ**; ความดับไม่เหลือแห่งสังขารย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง**สังขาร**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้

คือ ความเห็น ชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัสใด ๆ อาศัยสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น : นี้ เป็นอัสสาทะแห่งสังขารทั้งหลาย;...ฯลฯ...ฯลฯ...วิญญะ ย่อมไม่มี เพื่อการบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**วิญญาน** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญาน (วิญญานกายา) ทั้งหมด ๖ หมู่เหล่านี้ คือ วิญญานทางตา วิญญานทางหู วิญญานทางจมูก วิญญานทางลิ้น วิญญานทางกาย วิญญานทางใจ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เราเรียกว่า **วิญญาน**; การเกิดขึ้นแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะ**การเกิดขึ้นแห่งนามรูป**; ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะ**ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป**; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง **เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน**, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพยายามชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ; สุข โสมนัส ใด ๆ อาศัยวิญญานเกิดขึ้น : นี้เป็นอัสสาทะแห่งวิญญาน; วิญญานใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา : นี้เป็น**อาทีนวะ**แห่งวิญญาน; การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจ ความพอใจ กล่าวคือ การละเสียได้ซึ่งความกำหนัดด้วยอำนาจแห่งความพอใจ ในวิญญาน, อันใด; นี้เป็น**นิสสรณะ**เครื่องออกจากวิญญาน (รวมเป็นสิ่งที่ต้องรู้ ๗ อย่าง). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพรหมณ์ก็ตามเหล่าใดเหล่าหนึ่ง **รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งวิญญานว่าอย่างนี้คือวิญญาน**; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งวิญญาน; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งวิญญาน; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาน; **ตั้งนี้แล้วเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว** เพื่อความเบื่อหน่าย (นิพพิทา)

เพื่อความสำรอก (วิราค) เพื่อความดับไม่เหลือ (นิโรธ) แห่งวิญญาณ; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ **ปฏิบัติดีแล้ว**, บุคคลเหล่าใดปฏิบัติดีแล้ว; บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **หยั่งลงในธรรมวินัยนี้**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง รู้ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งวิญญาณ ว่า อย่างนี้คือวิญญาณ; ...อย่างนี้คือเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คือความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คือข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คืออัสสาทะแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คืออาทีนวะแห่งวิญญาณ; ...อย่างนี้คือนิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาณ; ดังนี้แล้ว เป็นผู้ **พิเศษแล้ว** เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความสำรอก เพราะความดับไม่เหลือ เพราะความไม่ยึดมั่น ซึ่งวิญญาณ; สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ **พิเศษแล้วด้วยดี** (สุวิมุตตา); บุคคลเหล่าใด เป็นผู้พิเศษแล้วด้วยดี บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า เป็น **เกพลี** ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ; บุคคลเหล่าใดจบกิจอันบุคคลพึงกระทำ วัฏฏะย่อมไม่มี เพื่อจะบัญญัติ แก่บุคคลเหล่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรม โดยความเป็นธาตุ, ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความเป็นอายตนะ, ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความเป็น **ปฏิจจสมุปปาท**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ เป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เราเรียกว่า ภิกษุผู้เกพลี อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์ ในธรรมวินัยนี้, ดังนี้ แล.

อนุสัยไม่อาจจะเกิด เมื่อรู้เท่าทันเวทนา ในปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑) เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา+รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิด **เวทนา** อันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง

บุคคลนั้น **เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่** ย่อมไม่เพ็ดพิเลิน ย่อมไม่พริ้งสรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่, **อนุสัยคือราคะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่คร่ำครวญ ย่อมไม่ตีอกร่ำไห้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัสนาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่องออกห่างไป) ของเวทนานั้นด้วย, **อนุสัยคืออวิชชา** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

^๑ฉฉกสูตร อุปริ. ม.๑๔/๕๑๘/๘๒๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ! บุคคลนั้นหนอ **ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนาเสียได้แล้ว; **บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกขเวทนาเสียได้แล้ว; **ถอนอวิชชานุสัย**อันเกิดจากอทุกขสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอวิชาเสียได้แล้ว และทำวิชาให้เกิดขึ้นได้แล้ว เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เพราะอาศัยเหตุด้วย เสียงทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาณ**; การประจบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เพราะอาศัยจมูกด้วย กลิ่นทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาณ**; การประจบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ...จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เพราะอาศัยลิ้นด้วย รสทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชิวหาวิญญาณ**; การประจบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาณ) นั้นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐุธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เพราะอาศัยกายด้วย โผฏฐัพพะทั้งหลายด้วย จึงเกิด **กายวิญญาณ**; การประจบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (กาย + โผฏฐัพพะ +

กายวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; ...ฯลฯ...ฯลฯ... จักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิวฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมิได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๖) เพราะอาศัยใจด้วย ธัมมารมณทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ + ธัมมารมณ + มโนวิญญาน) นั่นคือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนาอันเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง.

บุคคลนั้น เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมไม่เพลิดเพลिन ย่อมไม่พริ้ว สรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่, **อนุสัยคือราคะ** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้ แก่บุคคลนั้น;

เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ เขาย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่ระทมใจ ย่อมไม่ คร่ำครวญ ย่อมไม่ตีอกร่ำไห้ ย่อมไม่ถึงความหลงใหลอยู่, **อนุสัยคือปฏิฆะ** ย่อมไม่ ตามนอน (ไม่เพิ่มความเคยชินให้) แก่บุคคลนั้น;

เมื่อเวทนาอันไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขถูกต้องอยู่ เขาย่อมรู้ตามเป็นจริงซึ่ง เหตุให้เกิดเวทนานั้นด้วย ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนานั้นด้วย ซึ่งอัธสาทะ (รสอร่อย) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งอาทีนวะ (โทษ) ของเวทนานั้นด้วย ซึ่งนิสสรณะ (อุบายเครื่อง ออกพ้นไป) ของเวทนานั้นด้วย, **อนุสัยคืออวิชา** ย่อมไม่ตามนอน (ไม่เพิ่มความ เคยชินให้) แก่บุคคลนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลนั้นหนอ **ละราคานุสัย**อันเกิดจากสุขเวทนา เสียได้แล้ว; **บรรเทาปฏิฆานุสัย**อันเกิดจากทุกข์เวทนาเสียได้แล้ว; **ถนอนอวิชา-**

นุสัยอันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนาเสียได้แล้ว; เมื่อละอวิชชาเสียได้แล้ว และทำวิชชาให้เกิดขึ้นได้แล้ว เขาจักทำที่สุดแห่งทุกข์ ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) นี้ได้ นั้น; ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้, ดังนี้.

ปฏิบัติสมุปปาทสลายตัว เมื่อรู้แจ้งธรรมห้า อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงธรรมแก่พวกเธอทั้งหลาย เพื่อความรอบรู้อุปาทานทั้งปวง. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ธรรมเป็นไปเพื่อความรอบรู้อุปาทานทั้งปวงเป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งตาด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในตา ๑. ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูปทั้งหลาย ๑. ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุวิญญาณ ๑. ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุสัมผัส ๑. ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความ

^๑สูตรที่ ๘ อวิชชาวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ้า. ส. ๑๘/๓๗/๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เชตวัน.

คลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน^๑ เป็นสิ่งที่เรา
รอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น (วิโมกข์)" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งหูด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
โสตวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาน)
นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก
ผู้มีการดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในหู ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเสียง
ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตวิญญาน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตสัมผัส ๑,
ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความ**
คลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้
แล้วเพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งจมูกด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิด
ฆานวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาน)
นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก
ผู้มีการดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจมูก ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกลิ่น
ทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานวิญญาน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานสัมผัส ๑,
ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความ**
คลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปาทาน เป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว
เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

^๑ตา รูป จักขุวิญญาน ผัสสะ เวทนา รวม ๕ อย่างนี้ คือสิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน เมื่อรู้จักสิ่งเหล่านี้
จนถึงกับเบื่อหน่าย คลายกำหนด จากสิ่งเหล่านี้ และหลุดพ้นแล้ว เรียกว่ารอบรู้ในเรื่องอันเกี่ยวกับอุปาทาน
ทั้งปวง ซึ่งตามปกติหมายถึง กามุปาทาน, ทิฏฐุปาทาน, สีสัพพัตตูปาทาน, อัตตวาหุอุปาทาน.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งลึนด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิด **ชีวหาวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ลึน + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในลึน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรสทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหาวิญญาน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหาสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น**. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปทานเป็นสิ่งที่เราอรุรุแล้ว เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโณฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ + กายวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในการ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโณฏฐัพพะทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกายวิญญาน ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในการสัมผัส ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในเวทนา ๑, **เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น**. อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า "อุปทาน เป็นสิ่งที่เราอรุรุแล้ว เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยซึ่งใจด้วย, ซึ่งธัมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ + มโนวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในใจ ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในธัมมารมณทั้งหลาย ๑, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโนวิญญาน ๑, ย่อม

เป็อหน้ายแม่ในมโนสัมผัส ๑, ย่อมเป็อหน้ายแม่ในเวทนา ๑, **เมื่อเป็อหน้าย ย่อม
คลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น** อริยสาวกนั้นย่อมรู้ซัดว่า
"อุปทาน เป็นสิ่งที่เราอบรู้แล้ว เพื่อความหลุดพ้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมนี้แล. เป็นไปเพื่อความอบรู้ซึ่งอุปทานทั้งปวง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง คือสูตรถัดไป (สูตรที่ ๙
อวิขวารรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๔๐/๖๔) มีข้อความอย่างเดียวกับสูตรที่
กล่าวแล้วนี้ ทุกตัวอักษร ผิดกันแต่คำพูดเพียงสองคำ คือแทนที่จะตรัสว่า "เพื่อความ
อบรู้ซึ่งอุปทานทั้งปวง" และ "เป็นสิ่งที่เราอบรู้แล้ว" เหมือนสูตรที่แล้วมา แต่ได้ตรัส
ว่า "เพื่อการครอบงำซึ่งอุปทานทั้งปวง" และ "เป็นสิ่งที่เราครอบงำแล้ว" เท่านั้นเอง.
ใจความแห่งสูตรทั้งสองนี้ แสดงว่า เมื่อใดมีความรู้สึกอยู่ว่า ธรรมทั้งห้า มีเวทนาเป็นที่สุ
ดนี้ เป็นเพียงอิทัปปัจจยตา ของปัจจุสมุปบันนธรรม กล่าวคือ อาศัยกันเกิดขึ้น ดังที่กล่าว
ไว้ซัดในสูตรนั้น ๆ แล้ว เมื่อนั้นปัจจุสมุปบาทย่อมสลายตัว ในขณะที่แห่งเวทนานั้น หรือไม่
อาจจะเกิดขึ้นได้เลย มาตั้งแต่แรก ดังนี้.

ญาณวัตถุ ๔๔ ในปัจจุสมุปบาท^๑ เพื่อความเป็นโสดาบัน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งญาณวัตถุ^๒ ๔๔ อย่าง แก่พวกเธอ
ทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังข้อความนั้น จงกระทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เรา
จักกล่าวบัดนี้. ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัส
ถ้อยคำเหล่านี้ :-

^๑สูตรที่ ๓ กพารชัตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๖๗/๑๑๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ญาณวัตถุ แปลว่า สิ่งซึ่งเป็นที่กำหนดพิจารณาของญาณ ญาณกำหนดพิจารณาสิ่งใด สิ่งนั้น เรียกว่าญาณ
วัตถุ เฉพาะในกรณีนี้ หมายถึงอาการ ๔ อย่าง ๆ ของปัจจุสมุปบาทแต่ละอาการ ซึ่งมีอยู่ ๑๑ อาการ;
ดังนั้น จึงเรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? ญาณวัตถุ ๔๔ อย่างคือ:

(หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ในชรามรณะ; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ; ๓. ญาณ คือความรู้ ในความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ ในชาติ; ๒. ญาณคือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ในภพ; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้ในอุปาทาน; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้ในตัณหา; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**เวทนา**; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**ผัสสะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**สพายนะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายนะ; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายนะ;

(หมวด ๙) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**นามรูป**; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

(หมวด ๑๐) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**วิญญาน**; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน;

(หมวด ๑๑) ๑. ญาณ คือความรู้ใน**สังขาร**ทั้งหลาย; ๒. ญาณ คือความรู้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร; ๓. ญาณ คือความรู้ในความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ๔. ญาณ คือความรู้ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เรียกว่า ญาณวัตถุ ๔๔ อย่าง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ชรามรณะ** เป็นอย่างไรเล่า? ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไป ๆ แห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่าชรา. การจู่ติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาละ การแตกแห่งชั้นนธ์ทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์ คือชีวิต จากสัตว์นิกายนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ : นี้เรียกว่า มรณะ. ชรานั้นด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้ ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ชรามรณะ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชาติ; ความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งชาติ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก **ย่อมมารู้ทั่วถึง ซึ่งชรามรณะ** ว่าเป็น**อย่างนี้** ๆ, มารู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ ว่าเป็น**อย่างนี้** ๆ, มารู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็น**อย่างนี้** ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ว่าเป็น**อย่างนี้** ๆ, ในกาลใด; ในกาลนั้น ความรู้^๑ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมนี้^๒อันอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อม **นำความรู้^๑นั้นไปสู่นัยยะอันเป็นอดีตและอนาคต** (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้^๑อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งชรามรณะ,

ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งมรณะ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, จักรู้อย่างยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็รู้จักอย่างยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยิ่งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้^{นี้}ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนุยญาณ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอัญญาณ เหล่านี้ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิวฐิ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นอยู่ซึ่งพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส", ดังนี้บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จนประตูแห่งอมตะ", ดังนี้บ้าง, ดังนี้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ชาติ เป็นอย่างไรเล่า?** การเกิด การกำเนิด การก้าวลง(สู่ครรภ์)การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธทั้งหลาย การที่สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิการนั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย เหล่านั้น ๆ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่า ชาติ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะ

ความก่อกวนพร้อมแห่งภพ; ความดับไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งภพ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกย่อมมารู้ทั่วถึง ซึ่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ มารู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, มารู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ว่าเป็นอย่างนี้ ๆ, ในกาลใด; ในกาลนั้น ความรู้นี้ ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม**(ธมฺมญาณ) ด้วยธรรมนี้อันอริยสาวกนั้นเห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้ได้ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อมนำความรู้นั้นไป **สู่นัยะอันเป็นอดีตและอนาคต** (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในกาลยี่ดียวานฝ่ายอดีต ได้รู้อย่างยั้งแล้ว ซึ่งชาติ, ได้รู้อย่างยั้งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ได้รู้อย่างยั้งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ได้รู้อย่างยั้งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้อย่างยั้งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยั้งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งในกาลยี่ดียวานฝ่ายอนาคต จักรู้อย่างยั้ง ซึ่งชาติ, จักรู้อย่างยั้ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, จักรู้อย่างยั้ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, จักรู้อย่างยั้ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ ก็ตาม; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นทุกท่านก็จักรู้อย่างยั้ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้อย่างยั้งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้นี้ ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนุวยญาณ)

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอัญญาณ เหล่านี้ ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้นว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทิฐฐิ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทัสสนะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส", ดังนี้บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จุดประคุดแห่งอมตะ", ดังนี้บ้าง, ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ ภพ เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ อุปทาน เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ เวทนา เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ นามรูป เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็ วิญญาน เป็นอย่างไรเล่า? ...ฯลฯ...

(ข้อความนี้ที่ละไว้ด้วย...ฯลฯ...ตั้งข้างบนนี้ มีข้อความเต็มดังในข้ออันว่าด้วย ชรามรรณะ และชาติ ข้างต้นทุกประการ ต่างกันแต่ชื่อหัวข้อธรรม).

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย สามอย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจิตสังขาร จิตตสังขาร : ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสังขาร

ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอวิชชา; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจชอบ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ย่อมมา^{รู้}ทั่วถึง ซึ่งสังขารทั้งหลาย **ว่าเป็นอย่างนี้** ๆ. มา^{รู้}ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร **ว่าเป็นอย่างนี้** ๆ, มา^{รู้}ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร **ว่าเป็นอย่างนี้** ๆ, มา^{รู้}ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร **ว่าเป็นอย่างนี้** ๆ, ในกาลใด; ในกาลนี้ ความรู้^{นี้} ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในธรรม** (ธมฺมญาณ). ด้วยธรรมนี้^{นี้}อันอริยสาวกนั้น เห็นแล้ว รู้แล้ว บรรลุแล้ว หยั่งลงแล้ว และเป็นธรรมอันใช้^{ได้}ไม่จำกัดกาล, อริยสาวกนั้น ย่อมนำ^{ความรู้}นั้นไปสู่นัยยะอันเป็นอดีตและอนาคต (ต่อไปอีก) ว่า "สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยี่ดยาวนานฝ่ายอดีต ได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้ว ซึ่งสังขารทั้งหลาย, ได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้ว ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้ว ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้ว ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็ได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้ว เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้วในบัดนี้. ถึงแม้สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ในกาลยี่ดยาวนานฝ่ายอนาคต จักรู้^{อย่าง}ยิ่ง ซึ่งสังขารทั้งหลาย, จักรู้^{อย่าง}ยิ่ง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, จักรู้^{อย่าง}ยิ่ง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, จักรู้^{อย่าง}ยิ่ง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ก็ตาม; สมณะหรือพรหมณ์เหล่านั้นทุกท่าน ก็จักรู้^{อย่าง}ยิ่ง เหมือนอย่างที่เราเองได้รู้^{อย่าง}ยิ่งแล้วในบัดนี้" ดังนี้. ความรู้^{นี้} ของอริยสาวกนั้น ชื่อว่า **ญาณในการรู้ตาม** (อนุยญาณ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ญาณทั้งสอง คือธัมมญาณและอัญญาณ เหล่านี้ ของอริยสาวก เป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ ผ่องใส ในกาลใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้น ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทิวฐิ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทัสสนะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว;," ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่ง กระแสแห่งธรรมแล้ว", ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส", ดังนี้ บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จุดประตุแห่งอมตะ" ดังนี้บ้าง, ดังนี้แล.

ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจจสมุปบาท เพื่อความเป็นโสดาบัน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดง ซึ่งญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังความชื่อนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้. ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นทูลรับสนองพระพุทธดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส ถ้อยคำเหล่านี้ว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง เป็นอย่างไรเล่า? ญาณ- วัตถุ ๗๗ อย่างนั้นคือ :-

- (หมวด ๑) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ;
๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า

^๑สูตรที่ ๔ กพัราชตติยวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๗๑/๑๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต เพราะมีชาติเป็นปัจัจฉัย จึงมีชรามรณะ; ๔. ญาณ คือ ความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีชาติเป็นปัจัจฉัย จึงมีชรามรณะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอนาคต** เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญัตติญาณ^๑** ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๒) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีภพเป็นปัจัจฉัย จึงมีชาติ**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า **เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี**; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีภพเป็นปัจัจฉัย จึงมีชาติ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีภพเป็นปัจัจฉัย จึงมีชาติ; ๖. ญาณคือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอนาคต** เมื่อภพไม่มี ชาติย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญัตติญาณ** ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไปเป็นธรรมดา;

(หมวด ๓) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีอุปาทานเป็นปัจัจฉัย จึงมีภพ**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า **เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี**; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีอุปาทานเป็นปัจัจฉัย จึงมีภพ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยัตยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีอุปาทานเป็นปัจัจฉัย จึงมีภพ; ๖. ญาณ

^๑ ธัมมัญญัตติญาณ ในกรณีนี้ คือ ญาณเป็นไปตามหลักของปฏิจจสมุปปาท เป็นกรณี ๆ ไป เช่น ในกรณีแห่งชาติดังที่กล่าวนี้เป็นต้น.

คือความรู้อย่างไร แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่ออุปาทานไม่มี ภพย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้อย่างไร แม้**ธัมมัญญัตติญาณ** ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๔) ๑. ญาณ คือความรู้อย่างไร เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๒. ญาณ คือความรู้อย่างไร เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๔. ญาณ คือความรู้อย่างไร แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; ๖. ญาณ คือความรู้อย่างไร แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เมื่อตัณหาไม่มี อุปาทานย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ธัมมัญญัตติญาณ** ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๕) ๑. ญาณ คือความรู้อย่างไร เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๒. ญาณ คือความรู้อย่างไร เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๔. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; ๖. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เมื่อเวทนาไม่มี ตัณหาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้ธัมมัญญัตติญาณ** ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๖) ๑. ญาณ คือความรู้อย่างไร เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๒. ญาณ คือความรู้อย่างไร เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้อย่างไร **แม้**

ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต เมื่อผัสสะไม่มี เวทนาย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญิตินุญาณ ในกรณีนี้** ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๗) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต** เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต** เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต เมื่อสพายนะไม่มี ผัสสะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญิตินุญาณ ในกรณีนี้** ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๘) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายฝ่ายอดีต เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต** เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลยิตยาวนายนายอนาคต เมื่อนามรูปไม่มี สพายนะย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญิตินุญาณ ในกรณีนี้** ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๙) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เมื่อวิญญาณไม่มี นามรูปย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญัติญาณ ในกรณีนี้** ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวด ๑๐) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ธัมมัญญัติญาณ ในกรณีนี้** ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา;

(หมวดที่ ๑๑) ๑. ญาณ คือความรู้ว่า **เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย**; ๒. ญาณ คือความรู้ว่า เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๓. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; ๔. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต** เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๕. ญาณ คือความรู้ว่า **แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต** เพราะ

มีวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; ๖. ญาณ คือความรู้ว่า แม้ในกาลที่ยาวนาน
ฝ่ายอนาคต เมื่อวิชาไม่มี สังขารทั้งหลายย่อมไม่มี; ๗. ญาณ คือความรู้ว่า แม้
ธัมมัญญัตติญาณ ในกรณีนี้ ก็มีความสิ้นไป เสื่อมไป จางไป ดับไป เป็นธรรมดา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้ เรียกว่า ญาณวัตถุ ๗๗ อย่าง, ดังนี้ แล.

การรู้ปัจจุสมุปปาท ไม่เกี่ยวกับการบรรลุอุภยญาณเลยก็ได้

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่เวฬุวัน อันเป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต. ครั้งนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าและภิกษุสงฆ์ มีประชาชนเคารพ นับถือ บูชา สมบูรณ์ด้วยจิรวินิบาตเสนาสนะ
คิลานเภสัช. ส่วนพวกปริพพาชกผู้เป็นอัญญเดียรถียอื่น ไม่มีประชาชนเคารพนับถือบูชา. ปริพพาชก
ผู้หนึ่งชื่อสุสิมะ ได้รับคำแนะนำจากศิษย์ให้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา เพื่อเรียนธรรมมาสอนประชาชน
โดยหวังจะให้พวกตนมีประชาชนเคารพนับถือและสมบูรณ์ด้วยลาภสักการะบ้าง. สุสิมะปริพพาชกนั้น จึงเข้าไป
ขอบวชที่พระอานนท์ พระอานนท์ได้พาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ๆ ทรงรับสั่งให้บวชให้แล้ว. สมัยนั้น
ภิกษุจำนวนมาก พากันพยากรณ์หรือตัดสินในสำนักพระพุทธเจ้า. พระสุสิมะได้ยินข่าว จึงเข้าไปถามพวกภิกษุ
เหล่านั้นถึงเรื่องการพยากรณ์ความเป็นพระอรหันต์, เมื่อภิกษุเหล่านั้นรับแล้ว จึงได้ถามภิกษุเหล่านั้นต่อไป
ถึงการบรรลุอุภยญาณต่าง ๆ คือ อิทธิวิธี, ทิพพโสด, เจโตปริยญาณ, ปุพเพนิวาสานุสสติ, ทิพพจักขุ และ
อารูปวิโมกข์; เมื่อภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่า ไม่ต้องบรรลุอุภยญาณเหล่านี้ด้วย ก็บรรลุความเป็นพระอรหันต์
ได้ ด้วยปัญญาวิมุตติ; พระสุสิมะจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลเล่าเรื่องที่ตนสนทนากับภิกษุ
ทั้งหลายให้ทรงสดับ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า:-

"ดูก่อนสุสิมะ! ธัมมัญญัตติญาณ เป็นสิ่งที่เกิดก่อน, ญาณในนิพพาน
เป็นสิ่งที่เกิดภายหลัง".

พระสุลิมะกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ยังไม่รู้อย่างทั่วถึงซึ่งเนื้อความแห่งภษิต ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วโดยย่อนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอประทานโอกาสขอพระผู้มีพระภาคจงตรัสซึ่งเนื้อความนั้น โดยประการที่ข้าพระองค์จะพึงรู้อย่างทั่วถึง ซึ่งเนื้อความแห่งภษิตที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยย่อนี้เกิด พระเจ้าข้า! "

ดูก่อนสุลิมะ! เธอจะรู้อย่างทั่วถึงหรือไม่ก็ตาม ธรรมัญญูจิตวิญญาณก็ยังเป็นสิ่งที่เกิดก่อน และญาณในนิพพานเป็นสิ่งที่เกิดภายหลัง อยู่นั่นเอง. ดูก่อนสุลิมะ! เธอจะสำคัญความข้อนี ว่าอย่างไร : รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง?

"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"

ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง, สิ่งนั้น เป็นทุกข์ หรือเป็นสุขเล่า?

"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"

ก็สิ่งใด ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรแลหรือที่จะตามเห็นสิ่งนั้นว่า "นั่น เป็นของเรา, นั่น เป็นเรา, นั่น เป็นตัวตนของเรา".

"ข้อนั้น ไม่สมควรเห็นเช่นนั้น พระเจ้าข้า!"

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ก็มีกรรมและตอบอย่างเดียวกัน).

ดูก่อนสุลิมะ! เพราะเหตุนี้แหละ ในเรื่องนี้ รูปขนิโตขนิโตหนึ่งมีอยู่จะเป็นอดีตอนาคตหรือปัจจุบันก็ตาม เป็นภายในหรือภายนอกก็ตาม หยาบหรือละเอียดก็ตาม เลวหรือประณีตก็ตาม มีอยู่ในที่ไกลหรือที่ใกล้ก็ตาม; รูปทั้งหมดนั้น อันเธอพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง อย่างนี้ว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา, นั่นไม่ใช่เรา, นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย วิญญาณ ก็ได้ตรัสทำนองเดียวกัน กับกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันเพียงชื่อเท่านั้น.)

ดูก่อนสุสิมะ! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอเห็นว่า "เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้ใช่ไหม?

"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุสิมะ! เธอเห็นว่า "เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ" ดังนี้ใช่ไหม?

"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

(ในกรณีแห่งอาการต่อ ๆ ไป ก็ได้ตรัสถามเช่นเดียวกันนี้ จนตลอดปัจจุสมุปบาท, ทั้งฝ่าย สมุทวารและนิโรธวาร; ล้วนแต่ได้รับคำตอบว่า "อย่างนั้น พระเจ้าข้า!" จนตลอดทั้งสี่สิบสอง).

ดูก่อนสุสิมะ! เมื่อเธอรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม**บรรลุอิทธิวิธีมีประการต่าง ๆ** เหล่านี้บ้างหรือ คือผู้เดียวแปลงรูปเป็นหลายคน, หลายคนเป็นคนเดียว, ทำที่กำบังให้เป็นที่แจ้ง, ทำที่แจ้งให้เป็นที่กำบัง, ไปได้ไม่ขัดข้อง ผ่านทะลุฝา ทะลุกำแพง ทะลุภูเขา ดุจไปในอากาศว่าง ๆ, ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้ เหมือนในน้ำ, เดินได้เหนือน้ำ เหมือนเดินบนแผ่นดิน, ไปได้ในอากาศเหมือนนกมีปีก ทั้งที่ยังนั่งขัดสมาธิ

คู้บัลลังก์, ลูบคลำพระจันทร์และพระอาทิตย์ อันมีฤทธิ์อนุภาพมากอย่างนี้ได้ ด้วยฝ่ามือ, และแสดงอำนาจทางกาย เป็นไปตลอดถึงพรหมโลกได้?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุสิมะ! เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมได้ยินเสียงสองชนิด คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ ด้วยทิพโสธธาตุดุอันบริสุทธิ์ เกินกว่าโสธของมนุษย์บ้างหรือ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุสิมะ! เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมกำหนดรู้ใจของ สัตว์อื่น ของบุคคลอื่นได้ด้วยใจว่า "จิตของเขามีราคะ หรือว่าไม่มีราคะ; ...ฯลฯ... จิตพ้นวิเศษ หรือไม่พ้นวิเศษ", ดังนี้ บ้างหรือ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุสิมะ! เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมระลึกถึงขั้นที่ เคย อยู่ในภพก่อน มีอย่างต่าง ๆ คือระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ...ฯลฯ... คือ ระลึกถึงขั้นที่เคยอยู่ในภพก่อนมีอย่างต่าง ๆ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอเหตุ บ้างหรือ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุสิมะ! เมื่อเธอรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อม เห็นหมู่มสัตว์ที่กำลัง จุตติอยู่...ฯลฯ...ซึ่งกำลังเป็นไปตามกรรม ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์อันบริสุทธิ์ เกินกว่า จักขุของมนุษย์ บ้างหรือ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุลิมะ! เมื่อเรารู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ เรื่อยอม **ถูกต้องด้วย** **นามกาย ซึ่งอาร์รูปวิโมกข์** อันสงบ อันก้าวล่วงซึ่งรูปทั้งหลายเสียได้ บ้างหรือ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนสุลิมะ! คราวนี้, คำพูดอย่างโน้นของเธอกับการที่ (เธอกล่าวบัดนี้ว่า) **ไม่ต้องมีการบรรลุถึงอภิญญาธรรมทั้งหลายเหล่านี้ก็ได้, ในกรณีนี้ นี้เราจะว่าอย่างไรกัน.**

ลำดับนั่นเอง ท่านสุลิมะหมอบลงแทบพระบาททั้งสองของพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเศียรเกล้า แล้วได้กล่าวถ้อยคำนี้กะพระผู้มีพระภาคเจ้า : **"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โทษได้ท่วมทับข้าพระองค์ แล้ว ตามที่เป็นคนพาลอย่างไร ตามที่เป็นคนหลงอย่างไร ตามที่มีความคิดเป็นอกุศล อย่างไร คือข้อที่ข้าพระองค์บวชแล้วเพื่อขโมยธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสดีแล้ว อย่างนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับซึ่งโทษโดยความเป็นโทษของข้าพระองค์ เพื่อความสำรวมระวังต่อไปเถิด พระเจ้าข้า!"**

เออละ สุลิมะ! โทษได้ท่วมทับเธอ ผู้เป็นคนพาลอย่างไร ผู้เป็นคนหลงอย่างไร ผู้มีความคิดเป็นอกุศลอย่างไร คือข้อที่**เธอบวชแล้วเพื่อขโมยธรรม**ในธรรมวินัยที่ตถาคตกล่าวดีแล้วอย่างนี้. ดูก่อนสุลิมะ! เปรียบเหมือนราชบุรุษจับโจรผู้ประพฤติผิด มาแสดงแก่พระราชาแล้ว กราบทูลว่า "ข้าแต่ทเวะ! โจรนี้ประพฤติผิดแต่พระองค์ ขอพระองค์จงทรงลงอาญาแก่โจรนี้ ตามที่พระองค์ทรงพระประสงค์เถิด" ดังนี้. พระราชาทรงรับสั่งกระราชบุรุษเหล่านั้นดังนั้นว่า "ดูก่อนบุรุษผู้เจริญ! ท่านทั้งหลายจงไป จมัดบุรุษนี้ ให้มีแขนในเบื้องหลัง ให้มีการผูกมัดที่แน่นหนาด้วยเชือกอันเหนียว แล้วโกนศีรษะเสีย

พาเที่ยวตระเวนตามถนนต่าง ๆ ตามทางแยกต่าง ๆ ด้วยกลองปณฺวะเสียงแข็ง พาออกทางประตูด้านทักษิณ แล้วจงตัดศีรษะเสียทางด้านทักษิณของนคร". ราชบุรุษมัดใจนั้นกระทำตามที่พระราชารับสั่งแล้วอย่างไร. คุณก่อนสุลิมะ! เธอจะสำคัญความข้อนี้อะไร? บุรุษนั้นต้องเสวยทุกขโทมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุ ไหนหนอ?

"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

คุณก่อนสุลิมะ! บุรุษนั้นต้องเสวยทุกขโทมนัสเพราะข้อนี้เป็นเหตุเพียงใด, แต่การบวชของเธอเพื่อ **ขโมยธรรม** ในธรรมวินัยที่ตถาคตกล่าวดีแล้วอย่างนี้ : **นี้ยังมีวิบากเป็นทุกข์ยิ่งกว่า มีวิบากเผ็ดร้อนยิ่งกว่า; แล้วยังแถมเป็นไปเพื่อวิบาก (ความฉิบหาย) อีกด้วย.** คุณก่อนสุลิมะ! แต่เพราะเธอเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ทำคืนตามธรรม, เราจึงรับโทษนั้นของเธอ. **ผู้ใดเห็นโทษโดยความเป็นโทษแล้ว ทำคืนตามธรรม ถึงความสำรวจต่อไป; ข้อนี้เป็นความเจริญในอริยวินัยของผู้นั้น, ดังนี้ แล.**

ปัจฉิมอุปมาทออบสุดท้ายของคนเรา^๑

(ในสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถึงการที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลก; ได้ทรงแสดงธรรม ประกาศพรหมจรรย์ งามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และเบื้องปลาย; คหบดีหรือคหบดีบุตรเป็นต้น ได้ฟังธรรมแล้ว; เกิดศรัทธา พิจารณาเห็นว่า สมรवासคับแคบ เป็นทางมาแห่งธุลี, บรรพชาเป็นโสภาสว่าง จะประพฤติพรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ในเพศสมรวานั้น ยากเกินไป; จึงละทิ้งสมรवासวิสัย ออกบวช แล้วกระทำเต็มทีในศีลอันเป็นสิกขาสาขาของภิกษุ; เป็นผู้สันโดษ มีความประพฤติเบาพร้อม

^๑มหาตันหาสังขยาสูตร ม.ม. ๑๒/๔๙๔/๔๕๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายที่เชตวัน.

เหมือนนกมีภาระแต่ปีกสำหรับบินไป; สำรวมอินทรีย์ทั้งหก ในลักษณะที่อภิขมาและโทมนัสไม่เกิดขึ้น
ครอบงำจิต; มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ ในทุกอิริยาบถ; เสพเสนาสนะอันสงบ บำเพ็ญความเพียรในอธิจิต;
กำจัดนิวรณ์ทั้งห้าเสียได้แล้ว บรรลุรูปฌานในอันดับที่สี่ อยู่เป็นปกติ; แล้วกระทำให้แจ้งซึ่งเจโตวิมุตติ
ปัญญาวิมุตติ; ถึงความดับซึ่งกระแสแห่งปฏิจสุมุปาบทอันเป็นรอบสุดท้าย ในชีวิตแห่งตนได้ตามข้อความ
ที่กล่าวไว้ ในตอนต่อไปข้างล่างนี้:-)

(๑) ภิกษุ^๑นั้น เห็นรูปด้วยตาแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในรูป อันลักษณะ
เป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ย่อมไม่ขัดเคืองในรูป อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่ง
ความเกลียดชัง; เป็นผู้อยู่ด้วยสติเป็นไปในกายอันตนเข้าไปตั้งไว้แล้ว มีจิตหา
ประมาณมิได้ ด้วย; ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ อันเป็น
ที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ด้วย.

ภิกษุ^๑นั้น เป็นผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและความยินร้ายอย่างนี้แล้ว
เสวยเวทนาใด ๆ อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตาม ย่อมไม่
เพลิดเพลिन ไม่พรั่สรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ในเวทนานั้น ๆ.

เมื่อภิกษุ^๑นั้น ไม่เพลิดเพลिन ไม่พรั่สรรเสริญ ไม่เมามกอยู่ในเวทนานั้น ๆ;
นันทิ(ความกำหนดยินดีเพราะได้ตามใจอยาก) ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อม
ดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุ^๑นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะ
มีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี
ความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

(๒) ภิกษุ^๑นั้น ได้ยินเสียงด้วยหูแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในเสียง อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ...ฯลฯ^๑ ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๓) ภิกษุ^๑นั้น รู้สึกกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในกลิ่น อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ...ฯลฯ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๔) ภิกษุ^๑นั้น ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในรส อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ...ฯลฯ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๕) ภิกษุ^๑นั้น ถูกต้องสัมผัสทางผิวหนังด้วยผิวกายแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในสัมผัสทางผิวหนัง อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก;...ฯลฯ... นันทิ ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป ...ฯลฯ... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

(๖) ภิกษุ^๑นั้น รู้แจ้งธัมมารมณ์ด้วยใจแล้ว ย่อมไม่กำหนดยินดีในธัมมารมณ์ อันมีลักษณะเป็นที่ตั้งแห่งความรัก; ย่อมไม่ขัดเคืองในธัมมารมณ์ อันเป็นที่ตั้งแห่งความเกลียดชัง; เป็นผู้อยู่ด้วยสติเป็นไปในกายอันตนเข้าไปตั้ง

^๑การละเพยยาล ...ฯลฯ... เช่นนี้ หมายความว่า ข้อความในข้อที่(๒)นี้ ซ้ำกันเป็นส่วนมากกับในข้อที่(๑)จะพิมพ์เต็มตามข้อที่(๑) ก็เป็นการเสียเวลาอ่านและรกตา กำหนดหัวข้อยาก จึงได้ละไว้ด้วยเพยยาล สำหรับคำที่ซ้ำกัน คงไว้แต่ข้อความที่ไม่ซ้ำกัน และข้อความเชื่อมสัมพันธ์กัน พอให้เป็นเครื่องสังเกตได้เท่านั้น; ข้อถัดไปก็ทำอย่างนี้ จนกระทั่งข้อสุดท้าย จึงจะพิมพ์ไว้เต็มเหมือนข้อที่(๑) อีกครั้งหนึ่ง.

ไว้แล้ว มีจิตหาประมาณมิได้ ด้วย; **ย่อมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ** อันเป็นที่ดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ด้วย.

ภิกษุ นั้น เป็นผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและความยินร้าย อย่างนี้แล้ว เสวยเวทนาใด ๆ อันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม มิใช่ทุกข์มิใช่สุขก็ตามย่อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พรั่สรรเสริญ ไม่เมาหมกอยู่ในเวทนานั้น ๆ.

เมื่อภิกษุ นั้น ไม่เพลิดเพลิน ไม่เมาหมกอยู่ในเวทนานั้น ๆ; **นันทิ** (ความกำหนัดยินดีเพราะได้ตามใจอยาก) ในเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมดับไป. เพราะความดับแห่งนันทิของภิกษุ นั้น จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตในข้อที่ว่า ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์จบโดยแท้จริงนั้น คือผู้ที่หยุดกระแสแห่งปฏิจสุมุปาบท เสียได้เป็นครั้งสุดท้าย หรือรอบสุดท้าย; ต่อจากนั้นจะรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชนิดใดอีกก็ตาม ย่อมไม่มีทางที่จะเกิดกระแสแห่งปฏิจสุมุปาบท เช่นนั้นอีกได้. ขอให้พิจารณาคุณลักษณะอาการและเหตุผลต่าง ๆ ที่แสดงอยู่ในข้อความเหล่านี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในข้อที่ว่า "ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ มิได้ด้วยอาการอย่างนี้" นั้นนั้น มิได้หมายความว่าผู้นั้นจะต้องตาย (อย่างเข้าใจ) ไปเสียก่อน จึงจะดับทุกข์ได้, การดับของนันทิ ในเวทนาทั้งหลายนั้น ดับกันที่นี้ เดียวนี้ ด้วยอำนาจเจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ, ซึ่งดับอวิชชาที่นี้ เดียวนี้ ด้วยเหมือนกัน, ปฏิจสุมุปาบทรอบสุดท้ายของคนมิได้ด้วยอาการอย่างนี้, ทั้ง ๆ ที่ในตอนต้น ๆ แห่งชีวิตของเขานั้น เต็มไปด้วยปฏิจสุมุปาบท นับสาย หรือนับรอบไม่ถ้วน. ศึกษากันให้ชัดเจนในข้อเท็จจริงอันนี้ ก็จะได้รับประโยชน์จากความรู้เรื่องนี้ โดยสมบูรณ์ และไม่เหลืออริสย.

หมวดที่หก จบ

หมวด ๘
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท เกี่ยวกับ
ความเป็นพระพุทธเจ้า

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปรัชญาสมุปบาท.

.....

อิมสฺมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสฺสุป ปาทา อิทั อูปชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสฺมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสฺส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๗

ว่าด้วย โทษของการไม่รู้และอานิสงส์

ของการรู้ปัจจุสมุปบาท

(มี ๓๐ เรื่อง)

มีเรื่อง : จิตสัตว์ยังเป็นปมเพราะไม่เห็นแจ้งปัจจุสมุปบาท -- ผู้ไม่รู้ปัจจุสมุปบาทโดยอาการแห่งอริยสังขียอมไม่สามารถก้าวล่วงปัจจุสมุปบันนธรรม -- สำหรับผู้ที่ไม่สามารถเข้าใจปัจจุสมุปบาท ยึดถือกายเป็นตัวตนยังดีกว่ายึดถือจิตเป็นตัวตน -- ทิฏฐิและการหยั่งลงแห่งทิฏฐิ เนื่องมาจากการยึดซึ่งขันธทั้งห้า -- ไม่ควบคุมรากฐานแห่งปัจจุสมุปบาทจึงเกิดทุกข์ -- คนพาลกับบัณฑิตต่างกันโดยหลักปัจจุสมุปบาท -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ปัจจุสมุปบาทโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ชรามรณะโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ชาติโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ภพโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้อุปทานโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ต้นเหตุโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้เวทนาโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ผัสสะโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้สพายตนะโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้นามรูปโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้วิญญาณโดยนัยสี -- เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้สังขารโดยนัยสี -- ควบคุมรากฐานแห่งปัจจุสมุปบาทจึงเกิดสุข -- ปัจจุสมุปบาทอาการหนึ่งถ้าเห็นแล้วทำให้หยุดความมึนหมายในสิ่งทั้งปวง -- พอรู้ปัจจุสมุปบาทก็หายตาบอดอย่างกระทันหัน -- เพราะรู้ปัจจุสมุปบาทจึงหมดความสงสัยเรื่องตัวตนทั้ง ๓ กาล -- การรู้เรื่องปัจจุสมุปบาททำให้หมดปัญหาเกี่ยวกับขันธในอดีตและในอนาคต -- ผลอานิสงส์พิเศษ ๘ ประการของการเห็นปัจจุสมุปบาท -- ผู้รู้ปัจจุสมุปบาท โดยอาการแห่งอริยสังขียอมสามารถก้าวล่วงปัจจุสมุปบันนธรรม -- อานิสงส์ของการถึงพร้อมด้วยทัสสนทิฏฐิ -- ผู้เสร็จกิจในปัจจุสมุปบาทชื่อว่าผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบัน -- อานิสงส์สูงสุด (อนุปาทิเสสนิพพาน) ของการพิจารณาปัจจุสมุปบาทอย่างถูกวิธี -- อุปปริกษีในปัจจุสมุปบาทเป็นอุดมบุรุษ -- บัณฑิตคือผู้ฉลาดในปัจจุสมุปบาท.

ปฏิจสุมุบาทจากพระโษษฐ

หมวดที่ ๗

ว่าด้วย โทษของการไม่รู้และอนิสงส์ ของการรู้ปฏิจสุมุบาท

จิตส์ตว์ยุงเป็นปม เพราะไม่เห็นแจ้งปฏิจสุมุบาท^๑

พระอนนท ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "นำอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ปฏิจสุมุบาทนี้ เขาร่ำลือกันว่าเป็นธรรมลึกด้วย ดูท่าทางราวจะว่า เป็นธรรมลึกด้วย แต่ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนกับเป็นธรรมตื้น ๆ"

ดูก่อนอนนท! **อย่ากล่าวอย่างนั้น.** ดูก่อนอนนท! **อย่ากล่าวอย่างนั้น.** ก็ปฏิจสุมุบาทนี้ ลึกซึ่งด้วย มีลักษณะเป็นธรรมลึกซึ่งด้วย. ดูก่อน

^๑สูตรที่ ๑๐ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๑๑/๒๒๕, ตรัสแก่พระอนนท ที่กัมมาสทัมมนิคม.

อานนท์! เพราะไม่รู้ เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรมคือ
ปัจจุสมุปบาทนี้ (จิตของ) หมู่สัตว์นี้ จึงเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ยุ่งเหยิงเหมือนความยุ่ง
ของกลุ่มด้วยที่หนาแน่นไปด้วยปม พันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามฤชชะและหญ้าปัพพะ
ชชะอย่างนี้; ย่อมไม่ล่วงพ้นซึ่งสงสาร ที่เป็นอบาย ทุกคติ วินิบาต ไปได้.

ดูก่อนอานนท์! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารัก
น่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปทานอยู่ ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง.
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปทาน; เพราะมีอุปทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะ
มีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะ-
โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท์! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากดิ่งลงไปเบื้องล่างด้วยมี
รากแผ่ไปรอบ ๆ ด้วย; รากทั้งหลายเหล่านั้น ล้วนแต่ดูดสิ่งโอชะขึ้นไปเบื้องบน.
ดูก่อนอานนท์! เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีอาหารอย่างนั้น มีเครื่องหล่อเลี้ยง
อย่างนั้น พึ่งตั้งอยู่ได้ ตลอดกาลยาวนาน, ชื่อนี้ฉันใด; ดูก่อนอานนท์! เมื่อภิกษุ
เป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ (นารักน่ายินดี) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้ง
แห่งอุปทานอยู่ ตัณหาย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ฉะนั้นเหมือนกัน. เพราะมีตัณหาเป็น
ปัจจัย จึงมีอุปทาน; เพราะมีอุปทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย
จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัสอุปายาส

^๑ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปทาน หรืออุปาทานียธรรม ได้แก่ รูป, เวทนา, สัญญา, สังขาร, วิญญาณ
(ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๐๒/๓๐๙); ตา,หู,จมูก,ลิ้น,กาย,ใจ (สฬฺห.สํ. ๑๘/๑๑๐/๑๖๐); รูป,เสียง,กลิ่น,
รส, โผฏฐัพพะ, รัสมารมณฺ (สฬฺห.สํ. ๑๘/๑๓๖/๑๙๐).

ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

(ปฏิบัติภนัยฝ่ายตรงกันข้าม)

ดูก่อนอานนท! เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปทานอยู่ ตัณหาย่อมดับ. เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท! เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่มีอยู่. ลำดับนั้น บุรุษพึงถือเอาจอบและตะกร้ามาแล้ว บุรุษนั้น พึงตัดต้นไม้ในที่โคน ครั้นตัดที่โคนแล้ว พึงขุดเขาชะ ครั้นขุดเขาชะแล้ว พึงรื้อขึ้นซึ่งรากทั้งหลายแม้ที่สุดเพียงเท่านั้นก้านแฝก. บุรุษนั้นตัดต้นไม้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ ครั้นตัดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่แล้ว พึงผ่า; ครั้นผ่าแล้ว พึงกระทำให้เป็นซีก ๆ; ครั้นกระทำให้เป็นซีก ๆ แล้ว พึงผึ่งให้แห้งในลมและแดด; ครั้นผึ่งให้แห้งในลมและแดดแล้ว ย่อมเผาด้วยไฟ; ครั้นเผาด้วยไฟแล้ว พึงกระทำให้เป็นขี้เถ้า; ครั้นกระทำเป็นขี้เถ้าแล้ว ย่อมโปรยไปตามลม อันพัดจัด หรือว่าพืงให้ลอยไปในกระแสน้ำอันเชี่ยว. ดูก่อนอานนท! ด้วยการกระทำอย่างนี้แล ต้นไม้ใหญ่นั้น ก็จะเป็นต้นไม้มีรากอันขาดแล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ซัวแห่งยอดถึงแล้วซึ่งความไม่มีไม่เป็น มีความไม่ออกอีกต่อไปเป็นธรรมดา, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนอานนท! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เมื่อภิกษุเป็นผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอาทีนวะ (โทษอันต่ำทราม) ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุปทานอยู่ ตัณหาย่อมดับ. เพราะมี

ความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

ผู้ไม่รู้ปัจฉิมสูภบาท โดยอาการแห่งอริยสัจสี่ ไม่สามารถก้าวล่วงปัจฉิมสูภปັນนธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งชรามรณะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงชรามรณะเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดั่งนั้นหรือ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งชาติ, ไม่รู้ ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติ เครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงชาติเสียได้ แล้วดำรงอยู่ดั่งนั้นหรือ นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้.**

^๑สูตฺรที่ ๑๐ ทสพลวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน.ล. ๑๖/๕๔/๙๖, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งภาพ**; **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภาพ, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภาพ, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งข้อปฏิบัติ เครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภาพ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงภาพเสียได้แล้วดำรงอยู่** ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งอุปาทาน**, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงอุปาทานเสียได้** แล้วดำรงอยู่ **ดั่งนั้นหรือ** **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งตณหา**, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตณหา, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตณหา, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตณหา; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงตณหาเสียได้** แล้วดำรงอยู่ **ดั่งนั้นหรือ** **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งเวทนา**, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, **ไม่รู้ทั่วถึง** ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงเวทนาเสียได้** แล้วดำรงอยู่ **ดั่งนั้นหรือ** **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งผัสสะ**, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงผัสสะเสียได้ แล้วดำรงอยู่** ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสพายตนะ**, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงสพายตนะเสียได้ แล้วดำรงอยู่** ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งนามรูป**, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงนามรูปเสียได้ แล้วดำรงอยู่** ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งวิญญาน**, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงวิญญานเสียได้ แล้วดำรงอยู่** ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง **ยอมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสังขาร**ทั้งหลาย ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนา **จักก้าวล่วงสังขารเสียได้** แล้วดำรงอยู่ ดั่งนั้นหรือ **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**.

สำหรับผู้ที่ไม่สามารถเข้าใจปัจจุสมุปบาท ยึดถือกายเป็นตัวตน ยังดีกว่ายึดถือจิตเป็นตัวตน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง พึงคลายกำหนดได้บ้าง **พึงปล่อยวางได้บ้าง** ในกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสิ้นนี้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า การก่อกำเนิดก็ดี การสลายลงก็ดี การถูกยึดครองก็ดี การทอดทิ้งซากไว้ก็ดี แห่งกายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสิ้นนี้ ย่อมปรากฏอยู่. เพราะเหตุนั้น ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จึงเบื่อหน่ายได้บ้าง จึงคลายกำหนดได้บ้าง จึงปล่อยวางได้บ้าง ในกายนั้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญาณ" ก็ดี ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด **ไม่อาจจะปล่อยวาง** ซึ่งจิตนั้น. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า สิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนี้เป็นสิ่งที่ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว ได้ถึงทับแล้วตมหา ได้ยึดถือแล้วด้วยทิฏฐิโดยความเป็นตัวตน มาตลอดกาลช้านานว่า "นั่นของเรา นั่นเป็นเรานั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้;

^๑สูตรที่ ๑ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๑๔/๒๓๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะเหตุนั้น ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จึงไม่อาจจะเบื่อหน่าย ไม่อาจจะคลายกำหนด ไม่อาจจะปล่อยวาง ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าจิตเป็นต้นนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้ว จะพึงเข้าไปยึดถือเอากาย อันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ โดยความเป็นตัวตน ยังคิดว่า. แต่จะเข้าไปยึดถือเอาจิตโดยความเป็นตัวตน ไม่ติเลย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่นี้ ดำรงอยู่ปีหนึ่งบ้าง สองปีบ้าง สามปีบ้าง สี่ปีบ้าง ห้าปีบ้าง สิบปีบ้าง ยี่สิบปีบ้าง สามสิบปีบ้าง สี่สิบปีบ้าง ห้าสิบปีบ้าง ร้อยปีบ้าง เกินกว่าร้อยปีบ้าง ปราภฏอยู่. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วน **สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต"** ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญูณ" ก็ดี นั้น **ดวงอื่นเกิดขึ้น ดวงอื่นดับไป** ตลอดวัน ตลอดคืน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือน **วานร** เมื่อเที่ยวไปอยู่ในป่าใหญ่ ย่อมจับกิ่งไม้ : ปล่อยกิ่งนั้น จับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งที่จับเดิม เหนียวกิ่งอื่น เช่นนี้เรื่อย ๆ ไป, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต"** ก็ดี ว่า "มโน" ก็ดี ว่า "วิญญูณ" ก็ดี นั้น ดวงอื่นเกิดขึ้น ดวงอื่นดับ ไป ตลอดวัน .

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในเรื่องทีกล่าวนี้ อริยสาวกผู้มีได้สดับแล้ว ย่อมกระทำในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี ซึ่งปัจจุสมุปบาทนั้นเที่ยว ดังนี้ว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญูณ; ... ฯลฯ... ... ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-

ทุกชะโหมณัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ... ฯลฯ... ... ฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโหมณัส - อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในเวทนา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสัญญา, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในสังขารทั้งหลาย, ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. เธอย่อมรู้ชัดว่า "ชาตินี้แล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่น เพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ มิได้มีอีก", ดังนี้ แล.

ทิฏฐิและการหยั่งลงแห่งทิฏฐิ เนื่องมาจากการยึดซึ่งขันธทั้งห้า^๑

[๑. อัตรา-อัตตนิยานุทิฏฐิ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร บุคคลจึงตามเห็นว่า "นั่นของเรา, นั่นเป็นเรา, นั่นเป็นตัวตนของเรา", ดังนี้?

^๑สูตรที่ ๒ ทิฏฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๑/๓๔๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรุณแห่งภิกษุเหล่านั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูปบุคคลจึงตามเห็นว่า "นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้ออย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** เขาจะตามเห็นได้ใหม่ว่า "นั่นของเรา นั่นเป็นเรา นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัส, ตรัสถาม, และภิกษุทูลตอบอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธแต่ละขันธ เท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป, แม้ในเวทนา, แม้ในสัญญา, แม้ในสังขารทั้งหลาย, แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

[๒. สัสสตทิวฐิ (ธรรมดา)]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "อัตตา (ตน) ก็อันนั้น; โลกก็อันนั้น; เรานั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง (นิจุใจ) ยั่งยืน (อุโว) เที่ยงแท้ (สสุสโต) มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา (อวิปริณามธมฺโม)", ดังนี้?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรธแห่งภิกษุตนนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิดภิกษุทั้งหลายได้พึ่งจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูปทิวฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "อัตตา ก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้ ว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิวฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "อัตตาก็อันนั้น โลกก็อันนั้น เรานั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").

^๑สูตรที่ ๓ ทิวฐิวรรค ขันธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๒/๓๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัส, ตรัสถาม, และพวกภิกษุ ทูลตอบอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่าย แม้ในรูป, แม้ในเวทนา, แม้ในสัญญา, แม้ในสังขารทั้งหลาย, แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด; เพราะความคลายกำหนด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

[๓. อัจฉาทิฏฐิ (ธรรมดา)]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า **"เราไม่พึงมีด้วย ของเราไม่พึงมีด้วย เราจักไม่มี ของเราจักไม่มี"** ดังนี้? ... ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดลเอียดไว้นี้ เหมือนกับข้อความในทิฏฐิที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์"... ไปจนจบข้อความ ด้วยคำว่า... "อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก ดังนี้."; เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ มีแปลกกันแต่เพียงชื่อแห่งทิฏฐิแต่ละทิฏฐิ เท่านั้น.)

[๔. มิจฉาทิฏฐิ]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร

^๑ สุตที่ ๔ ทิฏฐิวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๒๓/๓๕๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ สุตที่ ๕ ทิฏฐิวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๒๔/๓๕๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ว่าด้วยโทษและอนิสงส์เกี่ยวกับปฏิจฯ

๓๘๗

เพราะบักใจเข้าไปสู่อะไร **มิจฉาทิฏฐิ** จึงเกิดขึ้น?... ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไฉนนี้ เหมือนกับข้อความในทฎฐิติที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์"... ไปจนจบข้อความ ด้วยคำว่า... "อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ซาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก ดังนี้."; เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฎฐิติแต่ละทฎฐิติ เท่านั้น.)

[๕. สักกายทฎฐิติ]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **สักกายทฎฐิติ** จึงเกิดขึ้น?... ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไฉนนี้ เหมือนกับข้อความในทฎฐิติที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์"... ไปจนจบข้อความ ด้วยคำว่า... "อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ซาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก ดังนี้."; เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฎฐิติแต่ละทฎฐิติ เท่านั้น.)

[๖. อัตตานุทฎฐิติ]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **อัตตานุทฎฐิติ** จึงเกิดขึ้น?... ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไฉนนี้ เหมือนกับข้อความในทฎฐิติที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์"... ไปจนจบข้อความ ด้วยคำว่า... "อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ซาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก ดังนี้."; เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฎฐิติ เท่านั้น.)

^๑สูตรที่ ๖ ทฎฐิติวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๕/๓๕๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๗ ทฎฐิติวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๖/๓๕๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[๗. สัตถุญชานาภินเวสวินพันธะ]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **ความผูกพันด้วยสังโยชน์และอภินเวส** (ความผูกพันในอารมณ์ด้วยกิเลสเป็นเครื่องผูกและทิวฏฐิเป็นเครื่องตามเห็น) จึงเกิดขึ้น? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเปยายาลไว้นี้ เหมือนกับข้อความในทิวฏฐิที่ ๑ ที่ ๒ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์"... ไปจนจบข้อความ ด้วยคำว่า... "อริยสาวกนั้นย่อมรู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก ดังนี้."; เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทิวฏฐิ เท่านั้น.)

[๘. สัตถุญชานาภินเวสวินพันธาสโณสนะ]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร **การหยั่งลงสู่ความผูกพันด้วยสังโยชน์และอภินเวส** จึงเกิดขึ้น?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการขอแล้วหนอ ขอให้อรอดแห่งภวชิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิดภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่ **เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป** เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป การหยั่งลงสู่ความผูกพันด้วยสังโยชน์และอภินเวส จึงเกิดขึ้น.

^๑สูตรที่ ๘ ทิวฏฐิวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๕/๓๖๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๙ ทิวฏฐิวรรค ชั้นธสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๒๗/๓๖๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้อะไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา **แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้ว** การหยั่งลงสู่ความผูกพันด้วยสังโยชน์ และอภินิเวศ จะเกิดขึ้นได้ไหม? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!").

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัส, ตรัสถาม, และพวกภิกษุ ทูลตอบ อย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว **เห็นอยู่อย่างนี้** ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป, แม้ในเวทนา, แม้ในสัญญา, แม้ในสังขารทั้งหลาย, แม้ในวิญญาณ. เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด; เพราะความคลายกำหนัด จึงหลุดพ้น; เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า "หลุดพ้นแล้ว" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดอย่างนี้ว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้กระทำให้เสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทิฏฐิทุกชนิดเกิดขึ้น เพราะปรารภขันธ์ ๕ อันเป็นที่ตั้งของความยึดมั่นถือมั่น เนื่องมาจากเกิดผัสสะและเวทนา อย่างใดอย่างหนึ่งก่อน จึงเกิดการตามเห็น หรือเกิดทิฏฐิขึ้น โดยสมควรแก่ความรู้สึกที่จะเกิดขึ้นในใจของบุคคลนั้น ๆ จนสรุปเป็นทิฏฐิได้อย่างหนึ่ง ๆ แม้ก็เป็นอาการแห่งปัจจุฯสมุพบาทที่ซ่อนเร้นอยู่อย่างครบถ้วน แต่ถูกปิดบังเสียมิดชิดด้วยทิฏฐินั้น นั่นเอง; ดังนั้น จึงถือว่า ทิฏฐิแต่ละทิฏฐิ ย่อมปิดบังอทิปปัจจยตา กล่าวคือปัจจุฯสมุพบาท อีกนั่นเอง.

ไม่ควบคุมรากฐานแห่งปัจจุสมุปปาทจึงเกิดทุกข์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ อันบุคคล **ไม่ฝึก** แล้ว**ไม่คุ้มครอง**แล้ว**ไม่รักษา**แล้ว**ไม่สำรวมระวัง**แล้ว ย่อม เป็นสิ่งนำมาอย่างยิ่งซึ่งทุกข์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า? หกอย่าง นั้นคือ :

ผัสสายตนะคือ**จักขุ** (ตา) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;
 ผัสสายตนะคือ**โสต** (หู) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;
 ผัสสายตนะคือ**ฆานะ** (จมูก) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;
 ผัสสายตนะคือ**ชีวนา** (ลิ้น) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;
 ผัสสายตนะคือ**กายะ** (กาย) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;
 ผัสสายตนะคือ**มณะ** (ใจ) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งความทุกข์;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้แล อันบุคคล **ไม่ฝึก**แล้ว **ไม่คุ้มครอง**แล้ว **ไม่รักษา**แล้ว **ไม่สำรวมระวัง**แล้ว ย่อมเป็นสิ่งนำมาอย่างยิ่งซึ่งทุกข์

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ผัสสายตนะทั้งหลายเหล่านี้ เป็นรากฐานหรือต้นเงื่อนของปัจจุสมุปปาททางฝ่ายการปฏิบัติ ดังบาลีว่า “เพราะอาศัยตาด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนั้น คือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ... ฯลฯ...” ดังนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น การไม่ควบคุมผัสสายตนะ ก็คือการไม่ควบคุมการเกิดแห่งปัจจุสมุปปาทนั่นเอง จึงเกิดทุกข์.

^๑สูตรที่ ๑ อพวรรค สฬ.ส. ๑๘/๘๘/๑๒๘.

คนพาลกับบัณฑิตต่างกันโดยหลักปฏิจฯสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อคนพาล มีวิชาเป็นเครื่องห่อหุ้ม ประกอบพร้อมแล้วด้วยตัณหา, กายนี้ในลักษณะอย่างนี้ ก็ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว กล่าวคือ **มีกายนี้ด้วย มีนามรูปอันเป็นภายนอกด้วย** (เป็นของคู่กัน). เพราะอาศัยของเป็นคู่ ๆ อย่างนี้ ย่อมเกิดผัสสะ เกิดอายตนะถึง ๖ ทางนั้นเทียว ซึ่งเมื่อมีการสัมผัสแล้วทั้งหมด หรือแม้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง **คนพาลก็เสวยสุขและทุกข์.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อคนบัณฑิต มีวิชาเป็นเครื่องห่อหุ้ม ประกอบพร้อมแล้วด้วยตัณหา, กายนี้ในลักษณะอย่างนี้ ก็ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว กล่าวคือ **มีกายนี้ด้วย มีนามรูปอันเป็นภายนอกด้วย** (เป็นของคู่กัน). เพราะอาศัยของเป็นคู่ ๆ อย่างนี้ ย่อมเกิดผัสสะ เกิดอายตนะถึง ๖ ทางนั้นเทียว ซึ่งเมื่อมีการสัมผัสแล้วทั้งหมด หรือแม้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง **บัณฑิตก็เสวยสุขและทุกข์.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในระหว่างคนพาลกับบัณฑิต ดังที่กล่าวมานี้ อะไรเป็นความผิดแปลกแตกต่างกัน อะไรเป็นความมุ่งหมายที่แตกต่างกัน อะไรเป็นเครื่องกระทำให้ต่างกัน ระหว่างคนพาลกับบัณฑิต?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกเขา ข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภานิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิดภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๙ อหาวรโรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.สุ. ๑๖/๒๘/๕๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าอย่างนั้น พวกเธอทั้งหลายจงฟัง, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้" ดังนี้.

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระพุทธดำรัสแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสถ้อยคำเหล่านั้นว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อคนพาล ถูกอวิชาไดห่อหุ้มแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยตัณหาใด, กายนี้จึงตั้งขึ้นพร้อม; อวิชชา นั้น เป็นสิ่งที่คนพาลละไม่ได้ด้วย, ตัณหานั้น ก็ยังไม่สิ้นรอบ ด้วย. ที่เป็นดังนี้เพราะเหตุไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ที่เป็นดังนี้เพราะเหตุว่า **คนพาลไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ**; เพราะเหตุนั้น คนพาลจึงเป็นผู้เข้าถึงกาย เพราะการแตกทำลายแห่งกาย. คนพาลนั้น เป็นผู้เข้าถึงกายอยู่ ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบัณฑิต ถูกอวิชาไดห่อหุ้มแล้ว ประกอบพร้อมแล้วด้วยตัณหาใด, กายนี้จึงตั้งขึ้นพร้อม; อวิชชา นั้น เป็นสิ่งที่บัณฑิตละได้แล้วด้วย, ตัณหานั้น ก็สิ้นรอบด้วย. ที่เป็นดังนี้เพราะเหตุไร? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ที่เป็นดังนี้เพราะเหตุว่า **บัณฑิตไม่ได้ประพฤติพรหมจรรย์เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบ**; เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเป็นผู้เข้าถึงกาย เพราะการแตกทำลายแห่งกาย. บัณฑิตนั้น เป็นผู้เข้าถึงกายอยู่ ย่อมไม่พ้นจากชาติชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย : เรากล่าวว่า ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล เป็นความผิดแปลกแตกต่างกัน เป็นความมุ่งหมายที่แตกต่างกันเป็นเครื่องทำให้ต่างกัน ระหว่างคนพาลกับบัณฑิต กล่าวคือ **ระบบพรหมจริยวาส ที่แตกต่างกัน**, ดังนี้แล.

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ปัจจุสมุบาทโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งชรามรณะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งชาติ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งภพ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งอุปทาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปทาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปทาน, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปทาน;

^๑สูตรที่ ๓ อหาวรโรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.สุ. ๑๖/๑๗/๓๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **ตัณหา**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่ง ตัณหา;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **เวทนา**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **ผัสสะ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **สพายตนะ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **นามรูป**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **สังขาร**ทั้งหลาย, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งสาเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ทั้งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับ ไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ**ในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ปฏิบัติกษณัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามรณะ**, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรณะ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ**, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ภพ**, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งอุปทาน, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปทาน, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปทาน, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปทาน;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งตัณหา, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเวทนา, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งผัสสะ, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งสพายตนะ, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งนามรูป, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาณ**, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ;

ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง**สังขาร**ทั้งหลาย, ย่อมรู้ถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ทั้งย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ**ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์**ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะหรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวสิริธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๙ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๕๓/๙๔.) มีเนื้อความเหมือนกับสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่เพียงสูตรนี้ใช้คำว่า "ปชานาติ (รู้ทั่วถึง)" สูตรโน้นใช้คำว่า "ปริชานาติ (รู้รอบคอบ)"; สำหรับการรู้ปัจจุฯสมุปบาท.

และยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๔ อหาวรวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๙/๔๐.) มีใจความเหมือนสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ผิดกันแต่เพียงว่า ทรงใช้อักษรให้มากขึ้น. ตัวอย่างเช่นแทนที่จะตรัสว่า "ชรามรณะ, เหตุเกิดชรามรณะ, ความดับชรามรณะ, ทางให้ถึงความดับชรามรณะ", ตรง ๆ ดังนี้; แต่ได้ใช้คำว่า ธรรมขึ้นมาก่อน ว่า "ธรรม, เหตุเกิดธรรม, ความดับธรรม, ทางให้ถึงความดับธรรม", แล้วจึงขยายความที่หลังให้เห็นได้ว่า สิ่งที่เรียกว่าธรรมนั้นคือชรามรณะ ชาติ ภพ....กระทั่งถึง....วิญญาณ สังขาร; โดยตรัสว่า "...ไม่รู้ทั่วถึงธรรมเหล่านี้, เหตุเกิดธรรมเหล่านี้, ความดับธรรมเหล่านี้, ทางให้ถึงความดับธรรมเหล่านี้; ไม่รู้ทั่วถึงธรรมเหล่าไหน, เหตุเกิดธรรมเหล่าไหน, ความดับธรรมเหล่าไหน, ทางให้ถึงความดับธรรมเหล่าไหน? ไม่รู้ทั่วถึงชรามรณะ, เหตุเกิดชรามรณะ, ความดับชรามรณะ, ทางให้ถึงความดับชรามรณะ;" ...ฯลฯ...ฯลฯ...

เช่นนี้เรื่อยไปทุกอาการของปัจจุสมุปปาท จึงถึงอาการที่ ๑๑ คือสังขาร; แล้วสรุปรวมด้วยคำว่าธรรมอีกครั้งว่า "ไม่รู้ทั่วถึงธรรมเหล่านี้, เหตุเกิดธรรมเหล่านี้, ความดับธรรมเหล่านี้, ทางให้ถึงความดับธรรมเหล่านี้;" ส่วนความนอกนี้ทั้งตอนต้นและตอนท้ายเหมือนกับเนื้อความของสูตรข้างบนนั้นทุกประการ. แม้ในฝ่ายปฏิบัติภิกษุหรือภิกษุณีตรงกันข้าม ก็ได้ตรัสโดยนัยะดังที่กล่าวมานี้ หากแต่ว่าเป็นปฏิบัติภิกษุเท่านั้น. การที่ทรงแสดงโดยยกธรรมขึ้นมาก่อนเช่นนี้ คุณคล้าย ๆ กับว่าประสงค์จะให้เข้าใจว่าทุกสิ่งทุกอย่างไม่ว่าอะไร เรียกว่า "ธรรม" คำเดียวได้ทั้งนั้น.

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ชรามณะโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามณะ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตวิให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ** มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการ สมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่ง ความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทวิภูตรธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ปฏิบัติภิกษุ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนว่าสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชรามณะ**, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ, ย่อมรู้ทั่วถึง

^๑สูตรที่ ๑ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เสตวัน.

ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ; ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ ย่อม เป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงแล้วแลอยู่ในทิฏฐุธรรมนี้ได้โดยแท้, ดังนี้แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ชาติโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งชาติ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะ หรือพราหมณ์ เหล่า นั้น มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการ สมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐุธรรมนี้หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปักขณย ฝ่ายตรงข้าม)

^๑สูตรที่ ๒ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **ชาติ**, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้น **ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ภพโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่ง **ภพ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะ หรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปกขนัย ฝ่ายตรงข้าม)

^๑สูตรที่ ๓ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งภพ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อ ปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการ **สมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้อุปาทานโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งอุปาทาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ **มิใช่ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์** ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ เข้าถึงแล้วแลอยู่ในทิฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

^๑สูตรที่ ๒ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิบัตินัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งอุปาทาน, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้นย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวาสธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ค้นหาโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งค้นหา, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งค้นหา, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งค้นหา, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งค้นหา; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น จะทำให้แจ้งซึ่ง

^๑สูตรที่ ๕ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิปักขณัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่ง**ตัณหา**, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่ง**ตัณหา**, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่ง**ตัณหา**, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่ง**ตัณหา**; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ**ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์**ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้เวทนาโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่ง**เวทนา**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่ง**เวทนา**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่ง**เวทนา**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับ

^๑สูตรที่ ๖ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ไม่เหลือแห่งเวทนา; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น มิใช่ผู้
ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่า
 เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้**เหล่านั้น จะทำให้แจ้ง
 ซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญา
 อันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิบัตินัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง
 ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเวทนา, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ย่อมรู้ทั่วถึง
 ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับ
 ไม่เหลือแห่งเวทนา; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็น
ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่า
 เป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึง**เหล่านั้น ย่อมทำให้แจ้ง
 ซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญา
 อันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฏฐธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้ แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้ผัสสะโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่งย่อม
 ไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งผัสสะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง

^๑สูตตที่ ๗ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิบัตินัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งผัสสะ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ เหล่านี้ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้ แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้สพายตนะโดยนัยสี^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งสพายตนะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง

^๑สูตรที่ ๘ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๘/๓๐๘, ตรัสแก่นิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฐธรรมนี้หาได้ไม่.

(ต่อไปนี้ เป็นปฏิบัตินัย ฝ่ายตรงข้าม)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่านั้น ย่อมรู้ทั่วถึง **ซึ่งสพายตนะ**, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์** ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฐธรรมนี้ได้ โดยแท้, ดังนี้ แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้นามรูปโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่านั้น ย่อมไม่รู้ทั่วถึง **ซึ่งนามรูป**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง

^๑ สุตตที่ ๙ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๕๗/๓๐๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตวิให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ในทิฏฐุธรรมนี้หาได้ไม่.

(ปฏิบัติกขนัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่ง **นามรูป**, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตวิให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเป็นผู้ **ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ** ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงแล้วแลอยู่ในทิฏฐุธรรมนี้ ได้โดยแท้, ดังนี้ แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้วิญญาณโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่ง **วิญญาณ**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง

^๑สูตรที่ ๑๐ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๕๗/๓๐๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือ พราหมณ์เหล่านั้น มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ปฏิบัติภิกษุ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่ง **วิญญาน**, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ ในหมู่สมณะ ย่อมเป็นผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิฏฐธรรมนี้ได้ โดยแท้, ดังนี้ แล

เป็นสมณะหรือไม่เป็นสมณะ ขึ้นอยู่กับความรู้หรือไม่รู้สังขารโดยนัยสี^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่ง**สังขาร**, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ย่อมไม่

^๑ สุตตที่ ๑๑ สมณพราหมณวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน. ๑๖/๑๕๗/๓๐๘, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ย่อมไม่รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น **มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ** มิใช่ผู้ที่ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้ไม่รู้เหล่านั้น** จะทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฏฐธรรมนี้ หาได้ไม่.

(ปฏิบัติภขณัย)

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่ง **สังขาร**ทั้งหลาย, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ย่อมรู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ย่อมรู้ทั่วถึงซึ่งข้อ ปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นย่อมเป็นผู้**ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะในหมู่สมณะ** ย่อมเป็นผู้**ควรได้รับ การสมมติว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์**. อีกอย่างหนึ่ง **บุคคลผู้รู้ทั่วถึงเหล่านั้น** ย่อมทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ หรือประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงแล้วแลอยู่ ในทิวฏฐธรรมนี้ได้ โดยแท้, ดังนี้แล

ควบคุมรากฐานแห่งปัจจุฯสมุปบาทจึงเกิดสุข^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้ **อันบุคคลฝึกแล้ว** **คุ้มครองแล้ว** **รักษาแล้ว** **สำรวจระวังแล้ว** ย่อมเป็นดั่งนำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข

^๑สูตรที่ ๑ อพวรรค สฬ.ส. ๑๘/๘๘/๑๒๙.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่าง นั้นเป็นอย่างไรเล่า?
หกอย่าง นั้นคือ:-

ผัสสายตนะ คือจักขุ (ตา) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;
ผัสสายตนะ คือโสตตะ (หู) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;
ผัสสายตนะ คือฆานะ (จมูก) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;
ผัสสายตนะ คือชีวหา (ลิ้น) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;
ผัสสายตนะ คือกายะ (กาย) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;
ผัสสายตนะ คือมณะ (ใจ) ... ฯลฯ ... นำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ อย่างเหล่านี้แล อันบุคคล
ฝึกแล้ว คู้มครองแล้ว รักษาแล้ว สำรวมระวังแล้ว ย่อมเป็นสิ่งนำมาอย่างยิ่งซึ่งสุข.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ผัสสายตนะเหล่านี้
เป็นรากฐานหรือต้นเงื่อนของปัจฉิมสัมปทาทางฝ่ายการปฏิบัติ ดังพระบาลีว่า "เพราะอาศัย
ตาด้วยรูปทั้งหลายด้วย จึงเกิดจักขุวิญญาน; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการนั้น
คือผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ... ฯลฯ..." ดังนี้ เป็นต้น. เพราะฉะนั้น
การควบคุมผัสสายตนะ ก็คือการควบคุมการเกิดแห่งปัจฉิมสัมปทานั่นเอง จึงเป็นสุข

ปัจฉิมสัมปทาอาการหนึ่ง (นันทิให้เกิดทุกข์) ถ้าเห็นแล้วทำให้หยุดความมั่นหมายในสิ่งทั้งปวง^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในโลกนี้ ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ไม่เห็นพระอรียเจ้า
ทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของพระอรียเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอรียเจ้า,

^๑มุลปริยายสูตร ม.ม.๑๒/๑/๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่โคนพญาไม้สาละ ในป่าสุภควัน ใกล้เมือง
อุกกัฏฐะ. ข้อความที่แสดงให้เห็นว่า ปัจฉิมสัมปทาอาการที่มีความสำคัญในการละความมั่นหมายทุกชนิด
ตามหัวข้อข้างบนนี้ นั้น มีอยู่ในตอนที่จบข้อความแห่งหัวข้อนี้ทีเดียว. ขอให้สังเกตดู มิฉะนั้นจะเข้าใจ
ไม่ได้ ว่าใจความของเรื่องอยู่ที่ตรงไหน,

ไม่เห็นสี่ปบุรุษทั้งหลาย ไม่ฉลาดในธรรมของสี่ปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสี่ปบุรุษ. บุณฺชน นั้น :-

(๑) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **ดิน** โดยความเป็นดิน; ครั้นรู้สี่ซึ่งดินโดยความเป็นดินแล้ว ย่อมสำคัญมั่นหมาย**ซึ่งดิน**; ย่อมสำคัญมั่นหมาย**ในดิน**; ย่อมสำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน; ย่อมสำคัญมั่นหมายว่า **ดินของเรา**; ย่อม**เพลิน**อย่างยิ่ง**ซึ่งดิน**.
ข้อนั้นเพราะเหตุใดเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่า **เพราะดินเป็นสิ่งที่บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว**.

(๒) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **น้ำ** ...ฯลฯ...บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๓) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **ไฟ** ...ฯลฯ...บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๔) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **ลม** ...ฯลฯ...บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๕) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **ภูตสัตว์**ทั้งหลาย ...ฯลฯ...
บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๖) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **เทพ**ทั้งหลาย ...ฯลฯ...
บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๗) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **ปชาบดี** ...ฯลฯ...
บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๘) ย่อมรู้สี่ซึ่ง **พรหม** ...ฯลฯ...
บุณฺชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

๑การละ...ฯลฯ...ไว้แบบนี้ หมายความว่า ให้เติมข้อความให้เต็ม เช่นเดียวกับข้อบน, ทุกข้อไป:
เพื่อประหยัดการอ่าน,และหน้ากระดาษ

- (๙) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **อาภัสสรพรหม**ทั้งหลาย ...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๐) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **สุภิกขพรหม**ทั้งหลาย...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๑) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **เวหิปผลพรหม**ทั้งหลาย ...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๒) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **อภิกข**...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๓) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **อากาสนัญญายตนะ** ...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๔) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **วิญญาณณัญญายตนะ**...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๕) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **อากิญจัญญายตนะ** ...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๖) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **เนวสัญญานาสัญญายตนะ**...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๗) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **รูปที่เห็นแล้ว** ...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๘) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **เสียงที่ได้ฟังแล้ว**...ฯลฯ...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๑๙) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **สิ่งที่รู้สี่กแล้ว** (ทางจมูก, ลิ้น, ผิวกาย)...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.
- (๒๐) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว** (ทางมโนวิญญาณ)...ฯลฯ...
 ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๒๑) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **เอกภาวะ** (เอกตุตฺ) ... ฯลฯ... ฯลฯ...

ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๒๒) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **นानาภาวะ** (นานตุตฺ)... ฯลฯ... ฯลฯ...

ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๒๓) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **สรรพภาวะ** (สพฺพ) ... ฯลฯ... ฯลฯ...

ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.

(๒๔) ย่อมรู้สี่กซึ่ง **นิพพาน** โดยความเป็นนิพพาน; ครั้นรู้สี่กซึ่งนิพพาน โดยความเป็นนิพพานแล้ว ย่อมสำคัญมั่นหมายซึ่งนิพพาน; ย่อมสำคัญมั่นหมายใน นิพพาน; ย่อมสำคัญมั่นหมายโดยความเป็นนิพพาน; ย่อมสำคัญมั่นหมายว่า **นิพพาน** **ของเรา**; ย่อมเพลिनอย่างยิ่งซึ่งนิพพาน. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรา กล่าวว่ **เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่ปุถุชนนั้น มิได้รู้โดยรอบแล้ว.**

(เครื่องกำหนดภูมิของปุถุชน เป็นปฐมนัย จบแล้ว)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนว่ **ภิกษุใด ยังเป็นเสขะอยู่** มีความประสงค์ แห่งใจ (อรหัตตผล)อันตนยังไม่บรรลุแล้ว ปรารถนาอยู่ซึ่งธรรมเป็นแดนเกษมจากโยคะ อันไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า; ภิกษุนั้น :-

(๑) ย่อม **จะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่งดิน** โดยความเป็นดิน; ครั้นจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่งดินโดยความเป็นดินแล้ว ย่อม **จะไม่สำคัญมั่นหมายซึ่งดิน**; ย่อม**จะไม่สำคัญ** **มั่นหมายในดิน**; ย่อม**จะไม่สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน**; ย่อม**จะไม่สำคัญ** **มั่นหมายว่าดินของเรา**; ย่อม**จะไม่เพลिनอย่างยิ่งซึ่งดิน**. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่ **เพราะดินเป็นสิ่งที่พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ**

- (๒) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **น้ำ** ... ฯลฯ... พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๓) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **ไฟ** ... ฯลฯ... พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๔) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **ลม** ... ฯลฯ... พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๕) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **ภูตสัตว์ทั้งหลาย** ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๖) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **เทพ** ทั้งหมด ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๗) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **ปชาบดี** ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๘) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **พรหม** ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๙) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **อภัสสรพรหม** ทั้งหมด ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๐) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **สุภิกขพรหม** ทั้งหมด ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๑) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **เวหฬผลพรหม** ทั้งหมด ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๒) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **อภิกขุ** ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๓) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **อากาสนัญญาตนะ** ... ฯลฯ...
 พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.

^๑ข้อที่ (๑) เรื่องดิน และข้อที่ (๒๔) เรื่องนิพพานมีข้อความเต็มรูปเรื่องอย่างไร ในข้อที่ (๒) ถึงข้อที่ (๒๓) ซึ่งละไว้ด้วย... ฯลฯ... นั้น พึงเพิ่มข้อความให้เต็ม อย่างเดียวกัน.

- (๑๔) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **วิญญาณัญญาตนะ** ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๕) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **อากิญจัญญาตนะ** ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๖) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๗) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **รูปที่เห็นแล้ว** ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๘) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **เสียงที่ได้ฟังแล้ว** ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๑๙) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **สิ่งที่รู้สึกลแล้ว** (ทางจมูก, ลิ้น, ผิวกาย) ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๒๐) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว** (ทางมโนวิญญาณ) ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๒๑) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **เอกภาวะ** (เอกตัต) ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๒๒) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **นานาภาวะ** (นานตัต) ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.
- (๒๓) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่ง **สรวรภาวะ** (สพพ) ...ฯลฯ...
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.

(๒๔) ย่อมจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่งนิพพาน โดยความเป็นนิพพาน; ครั้นจะรู้โดยยิ่งขึ้นไปซึ่งนิพพานโดยความเป็นนิพพานแล้ว ย่อมจะไม่สำคัญมั่นหมายซึ่งนิพพาน; ย่อมจะไม่สำคัญมั่นหมายในนิพพาน; ย่อมจะไม่สำคัญมั่นหมายโดยความเป็น

นิพพาน; ย่อมจะไม่สำคัญมันหมายความว่านิพพานของเรา; ย่อมจะไม่เพลินอย่างยิ่ง
ซึ่งนิพพาน. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่
พระเสขะนั้น จะพึงรู้ได้โดยรอบ.

(เครื่องกำหนดภูมิ ของเสขบุคคล เป็นทุติยนัย จบแล้ว)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ฝ่ายภิกษุใด เป็นพระอรหันต์ ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ต้องทำสำเร็จแล้ว มีภาระอันปลงลงแล้ว มีประโยชน์ของตน
อันตามบรรลุถึงแล้ว มีสังโยชน์ในภพสิ้นไปรอบแล้ว เป็นผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ;
ภิกษุเช่นนั้น :-

(๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งดิน โดยความเป็นดิน; ครั้นรู้ชัดแจ้งซึ่งดินโดยความ
เป็นดินแล้ว ย่อมไม่สำคัญมันหมายถึงดิน; ย่อมไม่สำคัญมันหมายถึงในดิน; ย่อม
ไม่สำคัญมันหมายถึงโดยความเป็นดิน; ย่อมไม่สำคัญมันหมายถึงว่าดินของเรา; ย่อม
ไม่เพลินอย่างยิ่งซึ่งดิน. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะดิน
เป็นสิ่งที่พระชินาสพนั้น ได้รู้โดยรอบแล้ว; ...และเพราะว่า ความเป็นผู้มีราคะไป
ปราศแล้ว ย่อมมีแก่พระชินาสพนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ; ...ความเป็นผู้มี
โทสะไปปราศแล้ว ย่อมมีแก่พระชินาสพนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งโทสะ; ...ความ
เป็นผู้มีโมหะไปปราศแล้ว ย่อมมีแก่พระชินาสพนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.

(๒)^๑ ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง น้ำ ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.

(๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง ไฟ ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.

^๑ ข้อที่ (๑) เรื่องดิน และข้อที่ (๒๔) มีข้อความเต็มรูปเรื่องอย่างไร ในข้อที่ (๒) ถึงข้อที่(๒๓) ซึ่งละ
ไว้ด้วย... ฯลฯ... นั้น พึงเพิ่มข้อความให้เต็ม อย่างเดียวกัน.

- (๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **ลม** ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๕) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **ภูตสัตว์**ทั้งหลาย ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๖) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **เทพ**ทั้งหลาย ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๗) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **ปชาบดี** ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๘) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **พรหม** ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๙) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **อภัสสรพรหม** ทั้งหมด ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๐) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **สุภิกขพรหม**ทั้งหมด ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **เวฬุผลพรหม**ทั้งหมด ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๒) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **อภิกขุ** ... ฯลฯ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **อากาสนัญญายตนะ** ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **วิญญาณัญญายตนะ**... ฯลฯ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๕) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **อากิญจัญญายตนะ**... ฯลฯ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๖) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๗) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **รูป**ที่เห็นแล้ว ... ฯลฯ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๑๘) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **เสียง**ที่ได้ฟังแล้ว... ฯลฯ... ฯลฯ...
เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.

- (๑๙) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **สิ่งที่รู้สึกแล้ว** (ทางจมูก, ลิ้น, ผิวกาย)... ฯลฯ...
 เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๒๐) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว** (ทางมโนวิญญาณ)... ฯลฯ...
 เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๒๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **เอกภาวะ** (เอกตัต) ... ฯลฯ...
 เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๒๒) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **นานาภาวะ** (นานตัต) ... ฯลฯ...
 เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๒๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **สรรพภาวะ** (สพัพ) ... ฯลฯ...
 เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ.
- (๒๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่ง **นิพพาน** โดยความเป็นนิพพาน; ครั้นรู้ชัดแจ้งซึ่งนิพพาน โดยความเป็นนิพพานแล้ว ย่อม **ไม่สำคัญ** มั่นหมายซึ่งนิพพาน; ย่อม **ไม่สำคัญ** มั่นหมายในนิพพาน; ย่อม **ไม่สำคัญ** มั่นหมายโดยความเป็นนิพพาน; ย่อม **ไม่สำคัญ** มั่นหมายว่านิพพานของเรา; ย่อม **ไม่เพลिन** อย่างซึ่งนิพพาน. **ข้อนั้น** เพราะเหตุไรเล่า? **ข้อนั้น** เรากล่าวว่า **เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่พระชินาสพนั้น ได้รู้** โดยรอบแล้ว; ...และเพราะว่า **ความเป็นผู้ระคะไปปราศแล้ว** ย่อมมีแก่พระชินาสพ **นั้น เพราะความสิ้นไปแห่งระคะ**; ...ความเป็นผู้มีโทสะไปปราศแล้ว ย่อมมีแก่ **พระชินาสพนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งโทสะ**; ...ความเป็นผู้มีโมหะไปปราศแล้ว ย่อมมีแก่ **พระชินาสพนั้น เพราะความสิ้นไปแห่งโมหะ**.

(เครื่องกำหนดภูมิ ของอเสขบุคคล เป็นตติย-ฉัฏฐันย จบแล้ว)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้ **ตถาคตผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธะ** ก็ :-

(๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งดิน โดยความเป็นดิน; ครั้งรู้ชัดแจ้งซึ่งดิน โดยความเป็นดินแล้ว ย่อม ไม่สำคัญมั่นหมายในดิน; ย่อม ไม่สำคัญมั่นหมายในดิน; ย่อม ไม่สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน; ย่อม ไม่สำคัญมั่นหมายว่าดินของเรา; ย่อม ไม่เพลिनอย่างยิ่งซึ่งดิน. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะดินนั้น เป็นสิ่งที่ตกตาดได้รู้โดยรอบแล้ว; ...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะรู้แจ้ง (โดยนัยแห่งปฏิจจสมุปปาท ข้อนี้) ว่า นันทิ เป็นมูลแห่งความทุกข์; เพราะ มีภพ จึงมีชาติ; ชรามรณะ ย่อมมี แก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว; ดังนี้; เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ ตกตาดจึงชื่อว่าผู้ตรัสพร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งอนุตตรสัมมสัมโพธิญาณ เพราะ ความสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลาย, เพราะความสำรอกไม่เหลือ, เพราะความดับไม่เหลือ, เพราะความสลัดทิ้ง, เพราะความสลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๒)^๑ ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งน้ำ ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งไฟ ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งลม ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๕) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งภูตสัตว์ทั้งหลาย ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๖) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งเทพทั้งหลาย ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๗) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งปชาบดี ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๘) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งพรหม ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๙) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งอภัสสรพรหมทั้งหลาย ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

^๑ข้อที่ (๑) เรื่องดิน และข้อที่ (๒๔) เรื่องนิพพาน มีข้อความเต็มรูปเรื่องอย่างไร ในข้อที่ (๒) ถึงข้อที่ (๒๓) ซึ่งละไว้ด้วย...ฯลฯ...นั้น พึงเพิ่มข้อความให้เต็ม อย่างเดียวกัน.

- (๑๐) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งสุภิกขุพรหมทั้งหลาย ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งเวปีผลพรหมทั้งหลาย ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๒) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งอภิฏ ...ฯลฯ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.
- (๑๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งอากาศานัญญายตนะ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งวิญญณัญญายตนะ ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๕) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งอากิญจัญญายตนะ ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๖) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการ
 ทั้งปวง; ดังนี้.
- (๑๗) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งรูปที่เห็นแล้ว ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.
- (๑๘) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งเสียงที่ได้ฟังแล้ว ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.
- (๑๙) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งสิ่งที่รู้สึกแล้ว (ทางจมูก, ลิ้น, ผิวกาย) ...ฯลฯ...สลัดคืน
 โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.
- (๒๐) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งสิ่งที่รู้แจ้งแล้ว (ทางมโนวิญญาณ) ...ฯลฯ...สลัดคืนโดย
 ประการทั้งปวง; ดังนี้.
- (๒๑) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งเอกภาวะ(เอกตฺตํ)...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง;
 ดังนี้.

(๒๒) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งนานาภาวะ (นานาคุต) ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๒๓) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งสรรพภาวะ (สพพ) ...ฯลฯ...สลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(๒๔) ย่อมรู้ชัดแจ้งซึ่งนิพพาน โดยความเป็นนิพพาน; ครั้นรู้ชัดแจ้งซึ่งนิพพาน โดยความเป็นนิพพานแล้ว ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายซึ่งนิพพาน; ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายในนิพพาน; ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นนิพพาน; ย่อมไม่สำคัญมั่นหมายว่านิพพานของเรา; ย่อมไม่เพลินอย่างยั้งซึ่งนิพพาน. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะนิพพานนั้นเป็นสิ่งที่ตถาคตได้รู้โดยรอบแล้ว; ...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! และข้อนั้นเรากล่าวว่า เพราะรู้แจ้ง (โดยนัยแห่งปฏิจฯสมุปบาท ข้อนี้) ว่า นันทิ เป็นมูลแห่งความทุก; เพราะมีภพ จึงมีชาติ; ชรามรณะ ย่อมมี แก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว; ดังนี้; เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ ตถาคตจึงชื่อว่าผู้ตรัสรู้พร้อมเฉพาะแล้ว ซึ่งอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาทั้งหลาย, เพราะความสാരอกไม่เหลือ, เพราะความดับไม่เหลือ, เพราะความสลัดทิ้ง, เพราะความสลัดคืน โดยประการทั้งปวง; ดังนี้.

(เครื่องกำหนดภูมิ ของพระศาสดา เป็นสัตตม-อัฐมณัย จบแล้ว)

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อความตามที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดข้างบนนี้ มีความเป็นปฏิจฯสมุปบาท หรืออทิปปัจจยตา อยู่ในส่วนลึก, ต้องพิจารณาอย่างสุขุมจึงจะมองเห็น. สิ่งแรกที่สุดก็คือ ธรรมทั้ง ๒๔ ประการ อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปทาน ของบุุณชน ดังที่กล่าวไว้ในสูตรนี้นั้น ยกพระนิพพานเสียอย่างเดียวแล้ว ย่อมกล่าวได้ว่าล้วนแต่เป็น ปฏิจฯสมุปบันธรรม โดยตรง. สำหรับนิพพานนั้น ถ้าหมายถึง

ทุกชนิดโรห ก็ยังคงอยู่ในขอบเขตแห่งอทิปปัจจยตา หรือว่าเป็นปัจจุสมุปบาทส่วนนิโรธวาระ อยู่นั่นเอง. ผู้รวบรวมมีเจตนาเอาสูตรนี้มาแสดงไว้ในที่นี้ ด้วยความมุ่งหมายในการที่จะให้ผู้ศึกษาทุกท่าน พิจารณากันอย่างลึกซึ้งเช่นนี้ อันจะมีผลทำให้เห็นความลึกซึ้งของสิ่งที่เรียกว่า ปัจจุสมุปบาท สืบต่อไปข้างหน้า. ส่วนข้อความที่ตรัสไว้โดยเปิดเผยถึงลักษณะแห่งปัจจุสมุปบาทในสูตรนี้ ก็ได้แก่ข้อความตอนท้ายที่ตรัสว่า "นันทิ เป็นมูลแห่งความทุกข์, เพราะมีภพ จึงมีชาติ", นั่นเอง. แม้จะกล่าวแต่โดยชื่อนันทิ ก็ย่อมหมายถึงอวิชชา ด้วย เพราะนันทิมาจากอวิชชา, ปราศจากอวิชชาแล้ว นันทิหรืออุปทานก็ตาม ย่อมมีขึ้นไม่ได้, นันทิหรืออุปทานนั้น ย่อมทำให้มีภพ ซึ่งจะต้องมีชาติขรามรณะตามมา โดยไม่มีที่สงสัย. ด้วยเหตุนี้เอง การนำเอาอาการของปัจจุสมุปบาทมากล่าว แม้เพียงอาการเดียว ก็ย่อมเป็นการกล่าวถึงปัจจุสมุปทานทุกอาการอยู่ในตัว โดยพฤตินัยหรือโดยอัตโนมัติ; ดังนั้น การรู้แจ้งปัจจุสมุปบาทเพียงอาการเดียว แม้โดยปริยายว่า "นันทิ เป็นมูลแห่งทุกข์" เท่านั้น ก็อาจจะสกัดกั้นเสียซึ่งการเกิดขึ้นแห่งอุปทาน ในธรรมทั้งหลาย ๒๔ ประการ ดังที่กล่าวแล้วในสูตรนี้ได้ ตามสมควรแก่ความเป็นปุถุชน, ความเป็นพระเสขะ, ความเป็นพระอเสขะ, และความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นที่สุด. ขอให้พิจารณาดูให้ดี ๆ ให้เห็นว่า ความลับแห่งความเป็นปัจจุสมุปบาท ย่อมซ่อนอยู่ในกระแสธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นรูปธรรม นาม ธรรม และธรรมเป็นที่ดับแห่งรูปและนาม ทั้งสองนั้น.

พอรู้ปัจจุสมุปบาท ก็หายตาบอดอย่างกะทันหัน^๑

ดูก่อนมาคัณฑิยะ! เปรียบเหมือนบุรุษตามีตบอดมาแต่กำเนิด, เขาจะมองเห็นรูปทั้งหลาย ที่มีสีดำหรือขาว เขียวหรือเหลือง แดงหรือขาว ก็หาไม่; จะได้เห็นที่อันเสมอหรือขรุขระ ก็หาไม่; จะได้เห็นดวงดาว หรือดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็หาไม่. เขาได้ฟังคำบอกเล่าจากบุรุษผู้มีตาดีว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ! ผ้าขาวเนื้อดีนั้นเป็นของงดงาม ปราศจากมลทิน เป็นผ้าสะอาด มีอยู่(ในโลก)" ดังนี้. บุรุษตาบอดนั้นจะพึงเที่ยวแสวงหาผ้าขาวอยู่. ยังมีบุรุษผู้หนึ่งดวงเขาด้วยผ้าเนื้อเลวเข็มนเขมว่าว่า "ดูก่อน

^๑มาคัณฑิยสูตร ม.ม. ๑๓/๒๔๔/๒๙๐, ตรัสแก่มาคัณฑิยปริพพาชก ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

ท่านผู้เจริญ! นี่! เป็นผ้าขาวเนื้อดี, เป็นของงดงาม ปราศจากมลทิน เป็นผ้าสะอาด, สำหรับท่าน" ดังนี้. บุรุษตาบอดก็จะพึงรับผ้านั้น; ครั้นรับแล้วก็จะห่ม.

ในกาลต่อมา มิตร อมาตย์ ญาติสาโลหิตของเขา เติญแพทย์ผ่าตัดผู้ชำนาญ มารับรักษา. แพทย์นั้น พึ่งประกอบซึ่งเภสัชอันถ่ายโทษในเบื้องบน ถ่ายโทษในเบื้องต่ำ ยาหยอด ยากัดและยานัตถุ์ เพราะอาศัยยานั้นเอง เขากลายเป็นผู้มีจักษุดี; **พร้อมกับการมีจักษุดีขึ้นนั้น**, เขาย่อมละความรักใคร่พอใจในผ้าเนื้อเลวเปื้อนเขม่าเสียได้; เขาจะพึงเป็นอมิตร เป็นเข้าศึกผู้หมายมัน ต่อบุรุษผู้ลวงเขานั้น; หรือถึงกับเข้าใจเลยไปว่า ควรจะปลงชีวิตเสียด้วยความแค้น, โดยกล่าวว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลายเอ๋ย! เราถูกบุรุษผู้นี้คิดโกง หลอกลวง ปลิ้นปล้อน ด้วยผ้าเนื้อเลวเปื้อนเขม่า มานานหนักหนาแล้ว; โดยหลอกเราว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่แลเป็นผ้าขาวเนื้อดี เป็นของงดงาม ปราศจากมลทิน เป็นผ้าสะอาดสำหรับท่าน" ดังนี้; อุปมานี้ฉันใด;

ดูก่อนมาคัณทียะ! อุปมาเมื่อก่อนนั้น : เราแสดงธรรมแก่ท่านว่า "อย่างนี้เป็นความไม่มีโรค; อย่างนี้เป็นนิพพาน", ดังนี้. **ท่านจะรู้จักความไม่มีโรค จะพินิจเห็นนิพพานได้ก็ต่อเมื่อท่านละความเพลิดเพลिनและความกำหนด ในอุปาทาน ขันธห้าเสียได้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งธรรมจักษุของท่านนั้น.** อนึ่ง ความรู้สึกจะพึงเกิดขึ้นแก่ท่านว่า "ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลายเอ๋ย! นานจริงหนอ ที่เราถูกจิตนี้ คิดโกง หลอกลวง ปลิ้นปลอก; จึงเราเมื่อยึดถือ ก็ยึดถือเอาแล้ว ซึ่งรูป, ซึ่งเวทนา, ซึ่งสัญญา, ซึ่งสังขาร, และซึ่งวิญญาน นั้นเทียว :

เพราะความยึดถือ (อุปาทาน) ของเรานั้นเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน :

ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".
ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตว่า ปฏิจจสมุปบาทในกรณีนี้
แสดงอริขชา ด้วยโวหารว่า "เราถูกจิตคิดโง่ หลอกลวง", จนยึดถือรูป เวทนา สัญญา
สังขาร และวิญญาณ. การที่จะเกิดการยึดถือในขั้นเหล่านี้ได้ จะต้องมีอารมณ์มากกระทบ
ทางตาหรือหูเป็นต้นก่อน และมี "อริขชาสัมผัส" ในอารมณ์นั้น, จนมีเวทนา ตัณหาอุปาทาน
เกิดขึ้นยึดมั่นต่อความรู้สึกต่าง ๆ ภายในใจ; โดยเฉพาะอย่างยิ่งยึดมั่นในอัสสาทะแห่ง
เวทนานั้น จึงกลายเป็นยึดมั่นครบทั้งห้าอย่าง คือทั้งรูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ
ดังที่กล่าวแล้ว; หลังจากมีการยึดมั่น (อุปาทาน) แล้ว ก็มีภพ ชาติ จนถึงที่สุด; นี้เป็น
ปัจฉิมสุภาท ตลอดทั้งสาย; แต่ตัวอักษรแสดงไว้เพียงสองสามอาการ; ผู้ไม่มี
ความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องนี้ จะไม่รู้สึกรู้ว่า เป็นปัจฉิมสุภาททั้งสาย ได้อย่างไร.

ครั้นละอุปาทานได้ ทุกข์ดับไป จึงรู้สึกเหมือนกับหายตาบอดในทันใดนั้น
เพราะวิชาเกิดขึ้น รู้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงตามที่เป็นจริง; โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ก็คือรู้ปัจฉิม-
สุภาททั้งฝ่ายสมุทยวาระ และนิโรธวาระ ด้วยยถาภูตสัมมัมปัญญาของตนในขณะนั้น
นั่นเอง.

เพราะรู้ปัจฉิมสุภาท จึงหมดความสงสัยเรื่องตัวตนทั้ง ๓ กาล^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ปฏิจจสมุปบาทนี้ และปัจฉิมสุภาทป็นน-
ธรรมเหล่านี้ เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นชัดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง

^๑สูตรที่ ๑๐ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๓๑/๖๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ยถาภูตสัมมัมปัญญา) แล้ว ข้อนั้นเป็นฐานะที่จักมีไม่ได้ว่า ในกาลนั้น อริยสาวกนั้นจัก
 แล่นไปสู่**ทิวฏฐิอันปรารภที่สุดในเบื้องต้น** (ปุพพันตทิวฏฐิ) ว่า"ในกาลที่ยาวนานฝ่าย
 อดีต เราได้มีแล้วหรือหนอ; เราไม่ได้มีแล้วหรือหนอ; เราได้เป็นอะไรแล้วหนอ;
 เราได้เป็นอย่างไรแล้วหนอ; เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรอีกแล้วหนอ"; ดังนี้ก็ดี;
 หรือว่าอริยสาวกนั้นจักแล่นไปสู่**ทิวฏฐิอันปรารภที่สุดในเบื้องปลาย** (อปรันตทิวฏฐิ) ว่า
 "ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต เราจักมีหรือไม่หนอ; เราจักไม่มีหรือไม่หนอ; เราจัก
 เป็นอะไรหนอ; เราจักเป็นอย่างไรหนอ; เราเป็นอะไร แล้วจักเป็นอะไรต่อไปหนอ";
 ดังนี้ก็ดี; หรือว่า อริยสาวกนั้น จักเป็นผู้มีความสงสัยเกี่ยวกับตน **ปรารภกาลอัน
 เป็นปัจจุบัน** ในกาลนี้ ว่า "เรามีอยู่หรือไม่หนอ; เราไม่มีอยู่หรือไม่หนอ; เราเป็นอะไร
 หนอ; เราเป็นอย่างไรหนอ; สัตว์นี้มาจากที่ไหนแล้วจักเป็นผู้ไปสู่ที่ไหนอีกหนอ";
 ดังนี้: **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีไม่ได้**. เพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้
 เป็นฐานะที่จักมีไม่ได้ เพราะเหตุว่า **ปัจจุสมุปบาทนี้ และปัจจุสมุปบันธรรม
 เหล่านี้** เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นเห็นชัดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญาอันชอบ ตามที่เป็น
 จริงนั่นเอง ดังนี้.

การรู้เรื่องปัจจุสมุปบาท ทำให้หมดปัญหาเกี่ยวกับขันธในอดีตและอนาคต^๑

สกุลุทายิบริพพาชก ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยเรื่องที่เขาเคยถามผู้ที่ปฏิญาณตัวเองว่าเป็น
 สัพพัญญูสัพพทัสสวาวิอยู่ทุกอริยาบถ เมื่อหลายวันมาแล้ว ถึงเรื่องอันปรารภขันธในอดีต ผู้ตอบกลับตอบแล
 ไกลไปเรื่องอื่น แล้วยังพาลโกรธเอาด้วย ทำให้เขาระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าคงทราบเรื่องนี้เป็นแน่นอน
 เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาสู่อารามของเขา จึงได้ปรารภเรื่องนี้ขึ้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า :-

^๑ จูฬสกุลุทายิสูตฺร ม. ม., ๑๓/๓๕๔/๓๗๑, ตริสแถสกุลุทายิบริพพาชก ที่บริพพาชกาาราม เมืองราชคฤห์.

ดูก่อนอุทายิ! ถ้าผู้ใดพึงระลึกถึงชั้นที่ที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้มีอย่างต่าง ๆ เป็นเอนก คือระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติ สามชาติ สี่ชาติ ห้าชาติ, สิบชาติ ยี่สิบชาติ สามสิบชาติ สี่สิบชาติ ห้าสิบชาติ, ร้อยชาติ พันชาติ แสนชาติบ้าง, ตลอดหลายสังวัฏฏ์บ้าง หลายวิวัฏฏ์บ้างหลายสังวัฏฏ์บ้างและวิวัฏฏ์บ้าง, ว่าเมื่อข้าพเจ้าอยู่ในภพนั้น มีชื่ออย่างนั้น มีโคตร มีวรรณะ มีอาหารอย่างนั้น, เสวยสุขและทุกข์ เช่นนั้น ๆ, มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจติจากภพนั้นแล้ว ได้เกิดในภพนั้น มีชื่อโคตร วรรณะ อาหาร อย่างนั้น ๆ, ได้เสวยสุขและทุกข์เช่นนั้น ๆ, มีอายุสุดลงเท่านั้น; ครั้นจติจากภพนั้น ๆ ๆ แล้ว มาเกิดในภพนี้. เขาพึงระลึกถึงชั้นที่ที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้หลายประการ พร้อมทั้งอาการและลักษณะด้วยประการฉะนี้ ดังนี้ไซ้; ผู้ที่นั้นแห่งควรถามปัญหาปรารภชั้นส่วนอดีตกะเรา หรือว่าเราควรถามปัญหาปรารภชั้นส่วนอดีต, กะผู้ใด ผู้ใดจะพึงยังจิตของเราให้ได้ยินด้วยการพยากรณ์ปัญหาปรารภชั้นส่วนอดีต, หรือว่าเราพึงยังจิตของผู้ใด ให้ยินดีได้ด้วยการพยากรณ์ปัญหาปรารภชั้นส่วนอนาคต.

ดูก่อนอุทายิ! ถ้าผู้ใดพึงมีจักษุอันเป็นทิพย์ บริสุทธิกว่าจักษุของสามัญมนุษย์, พึงแลเห็นสัตว์ทั้งหลายจติอยู่ บังเกิดอยู่, เลวทราม ประณีต, มีวรรณะดี มีวรรณะเลว, มีทุกข์ มีสุข; รู้แจ้งชัดหมู่สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมว่า "ผู้เจริญทั้งหลาย! สัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต พุทธิเตียนซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นมิจฉาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ล้วนพากันเข้าสู่อบายทุกคติวินิบาตนรก. ท่านผู้เจริญทั้งหลาย! ส่วนสัตว์เหล่านี้หนอ ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ประกอบการงานด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ, เบื้องหน้าแต่กายแตกตายไป ล้วนพากันเข้าสู่สุคติโลกสวรรค์". เขาพึงมีจักษุทิพย์บริสุทธิล่วงจักษุสามัญมนุษย์ แลเห็นเหล่าสัตว์ผู้จติอยู่ บังเกิดอยู่เลวทราม ประณีต มีวรรณะดี มีวรรณะทราม มีทุกข์ มีสุข, รู้แจ้งชัดหมู่สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรม

ได้ดังนี้ไซ้; ผู้นั้นแหละควรถามปัญหาปรารภขันธส์่วนอนาคตกะเรา หรือว่าเราควรถาม ปัญหาปรารภขันธส์่วนอนาคตกะผู้นั้น ผู้นั้นพึงยังจิตของเราให้ยินดีได้ ด้วยการพยากรณ์ ปัญหาปรารภขันธส์่วนอนาคต หรือว่าเราพึงยังจิตของผู้นั้นให้ยินดีได้ ด้วยการพยากรณ์ ปัญหาปรารภขันธส์่วนอนาคต.

ดูก่อนอุทายิ! เอกก็เรื่อง **ขันธิในอดีต** ยกไว้ก่อน; เรื่อง**ขันธิในอนาคต** ก็ยกไว้ก่อน; เราจักแสดงธรรมแก่ท่านอย่างนี้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มี, สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้ย่อมไม่มี; เพราะความดับไม่เหลือแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป", ดังนี้.

สกุลทายิปริพาชก ได้กราบทูลว่า :-

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แม้แต่เรื่องที่ได้เกิดแก่ข้าพระองค์ในอภัพนี้ มีอยู่เท่าไร ข้าพระองค์ก็ไม่อาจที่จะระลึกได้ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ (ทั้งโดยรายละเอียดทั้งโดยหัวข้อ) เสียแล้ว ไฉนข้าพระองค์จะตามระลึกถึงขันธิที่เคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้มีอย่างต่าง ๆ เป็นอนนกะ คือระลึกได้ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ... ฯลฯ... พร้อมทั้งอาการและลักษณะ ด้วยประการฉะนี้ เหมือนพระผู้มีพระภาคเล่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! แม้ในกาลบัดนี้ ข้าพระองค์ก็ไม่เห็นแม้แต่ปัจจุปัจจุ (ปัจจุปัจจุ) เสียแล้ว ไฉนข้าพระองค์จะเห็นสัตว์ทั้งหลาย... ด้วยจักขุอันเป็นทิพย์ บริสุทธิกว่าจักขุของสามัญมนุษย์ ... ฯลฯ... รู้แจ้งชัดหมูสัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมได้เหมือนพระผู้มีพระภาคเล่า.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็คำที่พระผู้มีพระภาคตรัสกะข้าพระองค์อย่างนี้ว่า ดูก่อนอุทายิ! เอกก็ เรื่องขันธิในอดีตยกไว้ก่อน เรื่องขันธิในอนาคตก็ยกไว้ก่อน เราจักแสดงธรรมแก่ท่านอย่างนี้ว่า 'เมื่อสิ่งนี้มี, สิ่งนี้ย่อมมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เมื่อสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้ย่อมไม่มี, เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป. ดังนี้ นั้น ก็ไม่แจ่มแจ้งแก่ข้าพระองค์โดยประมาณอันยิ่งเสียแล้ว; ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ไฉนเล่าข้าพระองค์จะพึงยังจิตของพระผู้มีพระภาคให้ยินดี ด้วยการพยากรณ์ปัญหาในลัทธิเป็นของอาจารย์แห่งตน".

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความสำคัญแห่งเรื่อง นี้ว่า ถ้าผู้ใดมีความเข้าใจในเรื่องอิทปิปัจจุตาทหรือปฏิจฯสมุบาทแล้ว จะไม่รู้สึกรู้ว่าในอดีต หรืออนาคต มีแต่กระแสแห่งการปรุงแต่งของปัจจุที่ทยอยกันไป ตามแบบแห่งอิทปิ-

ปัจจัยตา การบัญญัติว่าดีหรืออนาคตก็เป็นอันยกเลิกเพิกถอนไป เพราะว่าความมีอยู่แห่ง
 ชั้นทั้งหลาย เป็นเพียงกระแสแห่งอิทัปปปัจจัยตาเท่านั้น. อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าเป็น
 พระบาลีนี้ถือเป็นหลักว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณย่อมปรารภชั้นในอดีต จตุปปาตญาณหรือ
 ทิพพจักขุญาณ ย่อมปรารภชั้นในอนาคต ขอให้ผู้ศึกษาพึงพิจารณาด้วยตนเองโดยละเอียด.

ผลานิสงส์ พิเศษ ๘ ประการ ของการเห็นปฏิจสุมุปาต^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถูกแล้ว! เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็เป็นอันว่า พวกเขา
 ทั้งหลายก็กล่าวอย่างนั้น, แม้เราตถาคต ก็กล่าวอย่างนั้น, ว่า "เมื่อสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้ย่อม
 ไม่มี; เพราะสิ่งนี้ดับ, สิ่งนี้ย่อมดับ"^๒ กล่าวคือ เพราะความดับแห่งอวิชชา จึงมีความ
 ดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญูญาณ; เพราะมีความ
 ดับแห่งวิญญูญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมี
 ความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมี
 ความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับ
 แห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับ
 แห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

^๑ มหาตัตถกาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๔๕/๔๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน. ตัวเลขประจำข้อในวงเล็บ
 ทุกแห่ง ฟังทราบว่ามีได้มีในภาษาบาลี; ในที่นี้จัดใส่ขึ้น เพื่อกำหนดศึกษาได้ง่ายสำหรับเรื่องนี้.

^๒ คำบาลีของประโยคนี้มีว่า "อิมสุมี อสตี, อิทั น โหติ; อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ." และกฎเกณฑ์
 อันนี้ ตรัสเรียกว่า กฏอิทัปปปัจจัยตา - "ความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น". สำหรับกฏอิทัป-
 ปัจจัยตานี้ ขยายตัวออกไปเป็นปฏิจสุมุปาต ทั้งฝ่ายสมุทยวารและนิโรชวาร, ส่วนในที่นี้เป็นอย่าง
 นิโรชวาร.

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย
จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้อยู่อย่างนี้
เห็นอยู่อย่างนี้ จึงพึงแล่นไปสู่ **ทิวณฺณิอันปรารภที่สุดในเบื้องต้น** (ปุพฺพนตทิวณฺณิ) ว่า
"ในกาลยี่ดียวานานฝ่ายอดีต เราได้มีแล้วหรือหนอ; เราไม่ได้มีแล้วหรือหนอ; เราได้
เป็นอะไรแล้วหนอ; เราได้เป็นอย่างไรแล้วหนอ; เราเป็นอะไรแล้วจึงได้เป็นอะไรอีก
แล้วหนอ"; ดังนี้?

"ข้อนั้น ห้ามได้ พระเจ้าข้า"

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หรือว่า จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้อยู่
อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จะพึงแล่นไปสู่**ทิวณฺณิอันปรารภที่สุดในเบื้องปลาย** (อปฺรณตทิวณฺณิ)
ว่า "ในกาลยี่ดียวานานฝ่ายอนาคต เราจักมีหรือหนอ; เราจักไม่มีหรือหนอ; เราจัก
เป็นอะไรหนอ; เราจักเป็นอย่างไรหนอ; เราเป็นอะไรแล้วจักเป็นอะไรต่อไปหนอ";
ดังนี้?

"ข้อนั้น ห้ามได้ พระเจ้าข้า!"

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หรือว่า จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้อยู่
อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จะพึงเป็นผู้**มีความสงสัยเกี่ยวกับตน** **ปรารภกาลอันเป็น**
ปัจจุบัน ในกาลนี้ว่า "เรามีอยู่หรือหนอ; เราไม่มีอยู่หรือหนอ; เราเป็นอะไรหนอ;
เราเป็นอย่างไรหนอ; สัตว์นี้มาจากที่ไหน แล้วจักเป็นผู้ไปสู่ที่ไหนอีกหนอ"; ดังนี้?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ แล้วจะพึงกล่าวว่า "พระศาสดาเป็นครูของพวกเรา ดังนั้น พวกเรา ต้องกล่าวอย่างที่ท่านกล่าว เพราะความเคารพในพระศาสดานั้นเทียว" ดังนี้?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ แล้วจะพึงกล่าวว่า "พระสมณะ(พระพุทธองค์) กล่าวแล้วอย่างนี้; แต่สมณะทั้งหลายและพวกเรา จะกล่าวอย่างอื่น" ดังนี้?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จะพึงประกาศการนับถือศาสดาอื่น?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! จะเป็นไปได้ไหมว่า พวกเธอ เมื่อรู้้อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จะพึงเวียนกลับไปสู่การประพฤติซึ่งวัตตโกตุหลมมงคลทั้งหลาย ตามแบบของสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านี้เป็นอันมาก โดยความเป็นสาระ?

"ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"

(๘) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! พวกเธอจะกล่าวแต่สิ่งที่พวกเธอรู้เอง เห็นเอง
รู้สึกเองแล้ว เท่านั้น มิใช่หรือ?

"อย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ถูกแล้ว. ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย
เป็นผู้ที่เราเข้าไปแล้วด้วยธรรมนี้ อันเป็นธรรมที่บุคคลจะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง
(สนฺทิฎฐิโก), เป็นธรรมให้ผลไม่จำกัดกาล (อกาลิโก), เป็นธรรมที่ควรเรียกกันมาดู
(เอหิปสุสิโก), ควรน้อมเข้ามาใส่ตัว (โอบนยิโก), อันวิญญูชนจะพึงรู้ได้เฉพาะตน
(ปัจจุตตํ เวทตพฺโพ วิญญูหิ).

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! คำนี้เรากล่าวแล้ว หมายถึงคำที่เราได้เคยกล่าวไว้
แล้วว่า "ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ธรรมนี้ เป็นธรรมที่บุคคลจะพึงเห็นได้ด้วยตนเอง
เป็นธรรมให้ผลไม่จำกัดกาล เป็นธรรมที่ควรเรียกกันมาดู ควรน้อมเข้ามาใส่ตน
อันวิญญูชนจะพึงรู้ได้เฉพาะตน" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นความหมายของอนิสงส์
อันประเสริฐสูงสุด แห่งการเห็นปัจจุฯสมุปบาท ทั้ง ๘ อนิสงส์จริง ๆ ว่าเมื่อรู้แล้ว :
จะไม่เกิดอุปพันตทิฎฐิ ๑, ไม่เกิดอปันตทิฎฐิ ๑, ไม่เกิดความสงสัยปรารภในปัจจุบัน ๑
ไม่ต้องจำใจกล่าวอะไรไปตามที่พระศาสดากล่าว ๑,ไม่ต้องรู้สึกว่าตนกล่าวผิดไปจากที่พระ-
ศาสดากล่าว ๑, ไม่หันไปถือศาสนาอื่น ๑, ไม่เวียนกลับถือวัตรชนิดสี่ลัทธิที่ผิดปวามา ๑,
และกล่าวไปตามที่เป็นสนฺทิฎฐิโก, อกาลิโก, ปัจจุตตังเวทิตตพฺโพวิญญูหิ แก่ตัวเองเท่านั้น ๑;
เมื่อมองเห็นอนิสงส์เหล่านี้ ย่อมสนใจเพื่อทำให้แจ้งปัจจุฯสมุปบาทอย่างยิ่ง.

ผู้รู้ปัจฉิมสัมปทา โดยอาการแห่งอริยสังขันธ์ ย่อมสามารถก้าวล่วงปัจฉิมสัมปบันนธรรม^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง
ซึ่ง ชรามรรณะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือ
แห่งชรามรรณะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ;
สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงชรามรรณะเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ :
ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง
ซึ่งชาติ, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ,
รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงชาติเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง
ซึ่ง ภพ, รู้ทั่วถึงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ,
รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ; สมณะหรือพราหมณ์
เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงภพเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง
ซึ่ง อุปาทาน, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือ

^๑สูตรที่ ๑๐ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๕๕/๙๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

แห่งอุปาทาน, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงอุปาทานเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมิได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง **ซึ่ง ตัณหา**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงตัณหาเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมิได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง **ซึ่ง เวทนา**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงเวทนาเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมิได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง **ซึ่ง ผัสสะ**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงผัสสะเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมิได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนสมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ทั่วถึง **ซึ่ง สฬายตนะ**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสฬายตนะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือ

แห่งสพายตนะ, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงสพายตนะเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อม**รู้ทั่วถึง** **ซึ่ง นามรูป**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงนามรูปเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อม**รู้ทั่วถึง** **ซึ่ง วิญญาณ**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงวิญญาณ เสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อม**รู้ทั่วถึง** **ซึ่ง สังขาร**, รู้ทั่วถึง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึง ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, รู้ทั่วถึง ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นหนอ จักก้าวล่วงสังขารเสียได้ แล้วดำรงอยู่ ดังนี้ : **ข้อนี้เป็นฐานะที่จักมีได้, ดังนี้ แล.**

อนิสงส์ ของการถึงพร้อมด้วยทัสสนทิกฺขณ^๑

สูตรที่ หนึ่ง

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเอาปลายพระนขาซ้อนฝุ่นขึ้นเล็กน้อย แล้วตรัสกะภิกษุทั้งหลายว่า:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนี ว่าอย่างไร? ฝุ่นนิดหนึ่งที่เราซ้อนขึ้นด้วยปลายเล็บนี้ กับมหาปฐพีนี้ ข้างไหนจะมากกว่ากัน?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มหาปฐพีนั้นแหละ เป็นดินที่มากกว่า. ฝุ่นนิดหนึ่งเท่าที่ทรงซ้อนขึ้นด้วยปลายพระนขา^๑ เป็นของมีประมาณน้อย. ฝุ่นนั้น เมื่อนำเข้าไปเทียบกับมหาปฐพี ย่อมไม่ถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน ของมหาปฐพีนั้น”.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น : สำหรับอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย (สัมมา) ทิกฺขณ^๑ เป็นบุคคลผู้รู้พร้อมเฉพาะแล้ว, ความทุกข์ของท่านส่วนที่สิ้นไปแล้ว หมดไปแล้วย่อมมากกว่า; ความทุกข์ที่ยังเหลืออยู่ มีประมาณน้อย : เมื่อนำเข้าไปเทียบกับกองทุกข์ที่สิ้นไปแล้ว หมดไปแล้ว ในกาลก่อน ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน; กล่าวคือความสิ้นไปแห่งกองทุกข์ (ของพระโสดาบัน) ผู้เป็นสัตตักขัตตุปรมะ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การรู้พร้อมเฉพาะ

^๑สูตรที่ ๑-๑๐ อภิสมยวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๖๒-๑๖๘/๓๑๑-๓๓๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ซึ่งธรรม เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวงอย่างนี้ **การได้เฉพาะซึ่งธรรมจักขุ** เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวงอย่างนี้.

สูตรที่สอง

(สูตรที่สองและสูตรต่อ ๆ ไป เป็นสูตรที่ตรัสถึงประโยชน์ของความสมบูรณ์ด้วยทศสนทกฐิติแห่งความเป็นพระโสดาบัน เหมือนกันทุกตัวอักษรในส่วนที่เป็นอุปมา; ต่างกันแต่อุปมา ซึ่งทรงนำมาใช้เป็นเครื่องเปรียบเทียบแต่ละอุปมาเป็นลำดับไป ในทุก ๆ สูตร ดังต่อไปนี้ :-)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนสระโบกขรณียาว ๕๐ โยชน์ กว้าง ๕๐ โยชน์ ลึก ๕๐ โยชน์ มีน้ำเต็มเสมอขอบ กาดื่มน้ำได้สะดวก มีอยู่. ลำดับนั้น บุรุษพึงจุ่มแล้วยกขึ้นมาซึ่งน้ำด้วยปลายแห่งใบหญ้าคา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? น้ำที่บุรุษจุ่มแล้วยกขึ้นมาด้วยปลายแห่งใบหญ้าคา เป็นน้ำที่มากกว่า หรือว่าน้ำในสระโบกขรณีนี้มากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! น้ำในสระโบกขรณีนั้นแหละ เป็นน้ำที่มากกว่า. น้ำที่บุรุษจุ่มแล้วยกขึ้นมาด้วยปลายแห่งใบหญ้าคา มีประมาณน้อย. น้ำนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับน้ำในสระโบกขรณี ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งน้ำนั้น". ...ฯลฯ...

สูตรที่สาม

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนแม่น้ำใหญ่เหล่านี้คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมही ไหลมาบรรจบกันในที่ใด ลำดับนั้น บุรุษพึงนำน้ำขึ้นมาสองหรือสามหยด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย จะสำคัญ

ความข้อนี้ ว่าอย่างไร? น้ำสองหรือสามหยดที่บุรุษนำขึ้นมา เป็นน้ำที่มากกว่า หรือว่าน้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกัน มากกว่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! น้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกันนั้นแหละ เป็นน้ำที่มากกว่า. น้ำสองหรือสามหยดที่บุรุษนำขึ้นมา มีปริมาณน้อย. น้ำนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับน้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกัน ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งน้ำนั้น”. ...ฯลฯ...

สูตรที่สี่

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนแม่น้ำเหล่านี้คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดีแม่น้ำสรภู แม่น้ำมที ไหลมาบรรจบกันในที่ใด น้ำนั้น ฟั่งถึงความสิ้นไป หมดไป ยังเหลืออยู่สองหรือสามหยด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? คือน้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกัน ซึ่งสิ้นไปแล้ว หมดไปแล้ว เป็นน้ำที่มากกว่า หรือว่าน้ำที่ยังเหลืออยู่สองหรือสามหยด มากกว่า?

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! น้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกันซึ่งสิ้นไปแล้ว หมดไปแล้ว นั้นแหละ เป็นน้ำที่มากกว่า. น้ำที่ยังเหลืออยู่สองหรือสามหยด มีปริมาณน้อย. น้ำนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับน้ำตรงที่แม่น้ำบรรจบกันซึ่งสิ้นไปแล้ว หมดไปแล้ว ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งน้ำนั้น”. ...ฯลฯ...

สูตรที่ห้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเทียบบุรุษพึงโยนก้อนดินมีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อนลงไปบนมหาปฐพี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลายจะสำคัญ

ความซื่อนั้นว่าอย่างไร? ก้อนดินมีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อนที่บุรุษโยนลงไปแล้ว
นั้น เป็นดินมากกว่า หรือมหาปฐพีมากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มหาปฐพีนั้นแหละ เป็นดินที่มากกว่า. ก้อนดิน
มีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อนที่บุรุษโยนลงไปแล้วนั้น มีประมาณน้อย. ดินนี้
เมื่อน้ำเข้าไปเทียบกับมหาปฐพี ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่ง
ในแสน แห่งมหาปฐพีนั้น". ...ฯลฯ...

สูตรที่หก

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเทียบเหมือนมหาปฐพีถึงความสิ้นไปหมดไป
เหลือก้อนดินมีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย
จะสำคัญความซื่อนั้นว่าอย่างไร? มหาปฐพีที่สิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว เป็นดินที่มากกว่า
หรือว่าก้อนดินมีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อนที่ยังเหลืออยู่มากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! มหาปฐพีที่สิ้นไปแล้วหมดไปแล้วนั้นแหละ เป็นดิน
ที่มากกว่า. ก้อนดินมีประมาณเท่าเม็ดกระเบาเจ็ดก้อนที่ยังเหลืออยู่ มีประมาณน้อย.
ดินนี้เมื่อน้ำเข้าไปเทียบกับมหาปฐพีที่สิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย
ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งมหาปฐพีนั้น". ...ฯลฯ...

สูตรที่เจ็ด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษพึงนำน้ำสองหรือสามหยดขึ้นจาก
มหาสมุทร. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย จะสำคัญความซื่อนั้นว่าอย่างไร?
น้ำสองหรือสามหยดที่บุรุษนำขึ้นแล้ว เป็นน้ำที่มากกว่า หรือว่าน้ำในมหาสมุทรมากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! น้ำในมหาสมุทรนั้นแหละ เป็นน้ำที่มากกว่า. น้ำสองหรือสามหยดที่บุรุษนำขึ้นแล้ว มีปริมาณน้อย. น้ำนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับ น้ำในมหาสมุทร ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งน้ำนั้น". ...ฯลฯ...

สูตรที่แปด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนมหาสมุทรพึงความสิ้นไปหมดไป ยังเหลือน้ำอยู่สองหรือสามหยด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญ ความซ้นนั้นว่าอย่างไร? คือน้ำในมหาสมุทรซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว เป็นน้ำที่มากกว่า หรือว่าน้ำที่ยังเหลืออยู่สองหรือสามหยด มากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! น้ำในมหาสมุทรซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้วนั้นแหละ เป็นน้ำที่มากกว่า. น้ำที่ยังเหลืออยู่สองหรือสามหยด มีปริมาณน้อย. น้ำนี้ เมื่อนำเข้าไป เทียบกับน้ำในมหาสมุทรซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสนแห่งน้ำนั้น"....ฯลฯ...

สูตรที่เก้า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษพึงโยนกรวดหินมีประมาณเท่าเม็ด พันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ดเข้าไปที่เทือกเขาหลวงช็ือหิมพานต์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอ ทั้งหลาย จะสำคัญความซ้นนั้นว่าอย่างไร? กรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ด ที่บุรุษโยนเข้าไปนั้น เป็นของมากกว่า หรือว่าเทือกเขาหลวงช็ือหิมพานต์ มากกว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์นั้นแหละ เป็นสิ่งที่มากกว่า. กรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ดที่ยังเหลืออยู่ มีประมาณน้อย. กรวดหินนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับเทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์ ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งเทือกเขานั้น". ...ฯลฯ...

สูตรที่สิบ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์. ฟังถึงความสิ้นไปหมดไป เหลือกรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลายจะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? เทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์ซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว เป็นสิ่งที่มากกว่า หรือว่ากรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ดที่ยังเหลืออยู่ มากกว่า

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์ซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้วนั้นแหละ เป็นสิ่งที่มากกว่า. กรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดพันธุ์ผักกาดเจ็ดเม็ดที่ยังเหลืออยู่ มีประมาณน้อย. กรวดหินนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับเทือกเขาหลวงชื้อหิมพานต์ซึ่งสิ้นไปแล้วหมดไปแล้ว ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน แห่งเทือกเขานั้น".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมานี้ฉันใด อุปไมยกัฉันนั้น : สำหรับอริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วย (สัมมา) ทิฏฐิ เป็นบุคคลผู้รู้พร้อมเฉพาะแล้ว, ความทุกข์ของท่านส่วนที่สิ้นไปแล้ว หมดไปแล้วย่อมมากกว่า; ความทุกข์ที่ยังเหลืออยู่ มีประมาณน้อย : เมื่อนำเข้าไปเทียบกับกองทุกข์ที่สิ้นไปแล้ว หมดไปแล้ว ในกาลก่อน ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน; กล่าวคือความสิ้นไปแห่ง

กองทุกข์ (ของพระโศดาบัน) ผู้เป็นสัตว์ตัดกัฏฏปุระมะ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การรู้พร้อมเฉพาะซึ่งธรรม เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวงอย่างนี้ การได้เฉพาะซึ่งธรรมจักขุ เป็นไปเพื่อประโยชน์อันใหญ่หลวงอย่างนี้ ดังนี้ แล.

ผู้เสร็จกิจในปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าผู้บรรลุนิพพาน ในปัจจุบัน^๑

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งชราและมรณะ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลแล้วซึ่งนิพพานในทิฏฐธรรม" (ทิฏฐมมุนิพพานปุตโต).

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งชาติ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลแล้วซึ่งนิพพานในทิฏฐธรรม".

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งภพ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น

^๑สูตรที่ ๖ อหาวรค นิตานสังยุตต์ นิตาน.สุ. ๑๖/๒๒/๔๖, ตรัสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ที่เซตวัน.

อยู่แล้วไซ้ร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุลแล้วซึ่งนิพพานใน
ทิฏฐธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะ
ความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งอุปทาน ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่น
ถือมั่น อยู่แล้วไซ้ร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุลแล้ว
ซึ่งนิพพานในทิฏฐธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะ
ความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น
อยู่แล้วไซ้ร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุลแล้วซึ่งนิพพาน
ในทิฏฐธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะ
ความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่น
ถือมั่น อยู่แล้วไซ้ร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุลแล้ว
ซึ่งนิพพานในทิฏฐธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะ
ความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น
อยู่แล้วไซ้ร้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุลแล้วซึ่งนิพพานใน
ทิฏฐธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งสฬายตนะ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุล่วงซึ่งนิพพานในทิวสุธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุล่วงซึ่งนิพพานในทิวสุธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งวิญญูณ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุล่วงซึ่งนิพพานในทิวสุธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งสังขารทั้งหลาย ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุล่วงซึ่งนิพพานในทิวสุธรรม"

ดูก่อนภิกษุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งอวิชา ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุล่วงซึ่งนิพพานในทิวสุธรรม", ดังนี้ แล.

อานิสงส์สูงสูด (อนุปาติเสสนิพพาน) ของการพิจารณาปัจจุสมุปปาทอย่างถุกวิธี^๑

ครั้งหนึ่ง ที่พระเชตวัน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลาย ให้ตั้งใจฟังแล้ว ได้ตรัสข้อความเหล่านี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยเหตุเท่าไรหนอ ภิกษุเมื่อพิจารณา พิจารณาเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ โดยประการทั้งปวง?"

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ได้กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของ พวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าอย่างนั้น เธอทั้งหลาย จงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้".

ครั้นภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น ทูลสนองรับพระดำรัสนั้นแล้ว, พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัส ถ้อยคำเหล่านี้ว่า :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อพิจารณาย่อมพิจารณาว่า "ทุกข์ มีอย่างมิใช่น้อยนานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือ ชรามรณะ, โดแล; **ทุกข์นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด** (นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด (สมุทฺย)? มีอะไร เป็นเครื่องกำเนิด (ชาติก)? มีอะไรเป็นแดนเกิด (ปภว) หนอ? เพราะอะไรมี ชรามรณะ จึงมี; เพราะอะไรไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี"; ดังนี้. ภิกษุนั้น พิจารณาอยู่ ย่อมรู้ ประจักษ์อย่างนี้ว่า "ทุกข์ มีอย่างมิใช่น้อยนานาประการ ย่อมเกิดขึ้นในโลก กล่าวคือ

^๑สูตรที่ ๑ ทุกขวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๙๗/๑๘๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ชรามณะ ไตแล; **ทุกข์นี้ มีชาติเป็นเหตุให้เกิด**, มีชาติเป็นเครื่องก่อให้เกิด, มีชาติเป็นเครื่องกำเนิด, มีชาติเป็นแดนเกิด; เพราะชาติมี ชรามณะจึงมี; เพราะชาติไม่มี ชรามณะจึงไม่มี"; ดังนี้. ภิกษุ นั้น ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่ง**ชรามณะ** ด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามณะ ด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ ด้วย, ย่อมรู้ประจักษ์ ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ (ชรามณนิโรธสารูปคามินี) ด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรม ด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ โดยประการทั้งปวง**. กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งชรามณะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า "ก็ **ชาติ** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมี ชาติจึงมี; เพราะอะไรไม่มี ชาติจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุ นั้นพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ว่า "**ชาติ มีภพเป็นเหตุให้เกิด**, มีภพเป็นเครื่องก่อให้เกิด, มีภพเป็นเครื่องกำเนิด, มีภพเป็นแดนเกิด; เพราะภพมี ชาติจึงมี; เพราะภพไม่มี ชาติจึงไม่มี"; ดังนี้. ภิกษุ นั้น ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งชาติด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ ด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ ด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งชาติ (ชาตินิโรธสารูปคามินี) ด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรม ด้วย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ โดยประการทั้งปวง**, กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งชาติ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า "ก็ **ภพ** นี้มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?... ฯลฯ... ก็ **อุปาทาน** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?... ฯลฯ... ก็ **ตัณหา** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... ก็ **เวทนา** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... ก็ **ผัสสะ** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... ก็ **สฬายตนะ** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... ก็ **นามรูป** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... ก็ **วิญญาน** นี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? ... ฯลฯ... "

---- ---- ---- ----

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้ออื่นยังมีอีก : ภิกษุเมื่อพิจารณา ย่อมพิจารณาว่า "ก็ **สังขารทั้งหลาย** เหล่านี้ **มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด?** มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? เพราะอะไรมี สังขารทั้งหลายจึงมี; เพราะอะไรไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี" ดังนี้. ภิกษุนั้นพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ประจักษ์ อย่างนี้ว่า "**สังขารทั้งหลาย มีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด, มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อให้เกิด, มีอวิชชาเป็นเครื่องกำเนิด, มีอวิชชาเป็นแดนเกิด; เพราะอวิชชา มี สังขารทั้งหลายจึงมี; เพราะอวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี**"; ดังนี้. ภิกษุนั้นย่อมรู้ประจักษ์ **ซึ่งสังขารทั้งหลายด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขารด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย; ย่อมรู้ประจักษ์ ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงซึ่งธรรมอันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่งสังขารด้วย; และเป็นผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรมด้วย.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุนี้ เราเรียกว่า **เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ โดยประการทั้งปวง, กล่าวคือ เพื่อความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุรุษบุคคลผู้ **เข้าถึงแล้วซึ่งอวิชา** (อวิชาคโต) ถ้าเขาปรุงแต่งซึ่งสังขารอันเป็นบุญ วิญญาณก็เข้าถึงซึ่งวิบากอันเป็นบุญ; ถ้าเขาปรุงแต่งซึ่งสังขารอันมิใช่บุญ วิญญาณก็เข้าถึงซึ่งวิบากอันมิใช่บุญ; ถ้าเขาปรุงแต่งซึ่งสังขารอันเป็นอนเนญชา วิญญาณก็เข้าถึงซึ่งวิบากอันเป็นอนเนญชา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อวิชาภิกษุละได้แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว ในกาลใด; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น**, เพราะความสำรอกออกโดยไม่เหลือแห่งอวิชา เพราะการเกิดขึ้นแห่งวิชา, **ย่อมไม่ปรุงแต่งซึ่งอภิสังขารอันเป็นบุญ; ย่อมไม่ปรุงแต่งซึ่งอภิสังขารอันมิใช่บุญ; ย่อมไม่ปรุงแต่งซึ่งอภิสังขารอันเป็นอนเนญชา; เมื่อไม่ปรุงแต่งอยู่, เมื่อไม่ก่อพร้อมอย่างยิ่งอยู่, เธอย่อมไม่ถือมั่นสิ่งไร ๆ ในโลก; เมื่อไม่ถือมั่นอยู่, เธอย่อม ไม่สดุ้งหวาดเสียว; เมื่อไม่สะดุ้งหวาดเสียวอยู่, เธอย่อม ปรีนิพพานเฉพาะตน** นั่นเทียว. เธอย่อมรู้ประจักษ์ว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำ ได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นเพื่อความเป็นอยู่อย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

ภิกษุนั้น ถ้าเสวยสุขเวทนา ก็รู้ประจักษ์ว่า "เวทนานั้น ไม่เที่ยง อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว อันเราไม่เพลิดเพลिनเฉพาะแล้ว" ดังนี้. ถ้าเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ประจักษ์ว่า "เวทนานั้น ไม่เที่ยง อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว อันเราไม่เพลิดเพลिनเฉพาะแล้ว" ดังนี้. ถ้าเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ประจักษ์ว่า "เวทนานั้น ไม่เที่ยง อันเราไม่สยบมัวเมาแล้ว อันเราไม่เพลิดเพลिनเฉพาะแล้ว" ดังนี้. ภิกษุนั้น ถ้าเสวยสุขเวทนา ก็เป็นผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้ว เสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวยทุกขเวทนา ก็เป็นผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้ว เสวยเวทนานั้น ถ้าเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็เป็นผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัดแล้ว เสวยเวทนานั้น.

ภิกษุ^{นั้น} เมื่อเสวยเวทนาอันมีกายเป็นที่สุตรอบ ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เราเสวยเวทนาอันมีกายเป็นที่สุตรอบ" ดังนี้. เมื่อเธอ^{นั้น} เสวยเวทนาอันมีชีวิตเป็นที่สุตรอบ ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เราเสวยเวทนาอันมีชีวิตเป็นที่สุตรอบ" ดังนี้. ภิกษุ^{นั้น} ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่ผลิตเพลินเฉพาะแล้ว จักเป็นของเย็น ในอัตตภาพ^{นี้}เอง; สรีระทั้งหลายจักเหลืออยู่; จนกระทั่งถึงที่สุตรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษยกหม้อที่ยังร้อนออกจากเตาเผาหม้อวางไว้ที่พื้นดินอันเรียบ ไอลุ่นที่หม้อนั้นพึงระงับหายไป ในที่^{นั้น}เอง กระเบื้องทั้งหลายก็เหลืออยู่, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณี^{นี้}ก็ฉัน^{นั้น}เหมือนกัน กล่าวคือ เมื่อเสวยเวทนาอันมีกายเป็นที่สุตรอบ ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เราเสวยเวทนาอันมีกายเป็นที่สุตรอบ" ดังนี้. เมื่อเธอ^{นั้น} เสวยเวทนาอันมีชีวิตเป็นที่สุตรอบ ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เราเสวยเวทนาอันมีชีวิตเป็นที่สุตรอบ" ดังนี้. ภิกษุ^{นั้น} ย่อมรู้ประจักษ์ว่า "เวทนาทั้งหลายทั้งปวง อันเราไม่ผลิตเพลินเฉพาะแล้ว จักเป็นของเย็นในอัตตภาพ^{นี้}เอง; สรีระทั้งหลายจักเหลืออยู่; จนกระทั่งถึงที่สุตรอบแห่งชีวิต เพราะการแตกทำลายแห่งกาย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย จะสำคัญความ^{ซื่อ}นั้นว่าอย่างไร; คือ ภิกษุผู้^{ชิวินาสพ} พึงปรุ^งแต่งปุญญาภิสังขาร, หรือว่า พึงปรุ^งแต่งอปุญญาภิสังขาร, หรือว่า ถึงปรุ^งแต่งอเนญชาภิสังขาร, บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่าง^{นั้น} พระเจ้าข้า!"

เมื่อสังขารทั้งหลาย ไม่มี, เพราะความดับแห่งสังขาร โดยประการทั้งปวง,
วิญญานพึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อวิญญาน ไม่มี, เพราะความดับแห่งสังขาร โดยประการทั้งปวง, นามรูป
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อนามรูป ไม่มี, เพราะความดับแห่งนามรูป โดยประการทั้งปวง, สฬายตนะ
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อสฬายตนะ ไม่มี, เพราะความดับแห่งสฬายตนะ โดยประการทั้งปวง,
ผัสสะพึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อผัสสะ ไม่มี, เพราะความดับแห่งผัสสะ โดยประการทั้งปวง, เวทนา
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อเวทนา ไม่มี, เพราะความดับแห่งเวทนา โดยประการทั้งปวง, **ตัณหา**
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อตัณหา ไม่มี, เพราะความดับแห่งตัณหา โดยประการทั้งปวง, **อุปาทาน**
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่ออุปาทาน ไม่มี, เพราะความดับแห่งอุปาทาน โดยประการทั้งปวง, **ภพ**
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อภพ ไม่มี, เพราะความดับแห่งภพ โดยประการทั้งปวง, **ชาติ**พึงปรากฏ
บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

เมื่อชาติ ไม่มี, เพราะความดับแห่งชาติ โดยประการทั้งปวง, **ชรามรณะ**
พึงปรากฏ บ้างหรือหนอ?

"ไม่เป็นอย่างนั้น พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถูกแล้ว ถูกแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย จง**สำคัญ** จง**เชื่อ**ซึ่งข้อนั้น ไว้อย่างนั้นเถิด. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลาย จง**ปลงซึ่งความเชื่อ** ในข้อนั้นอย่างนั้นเถิด; จงเป็นผู้**หมดความเคลือบแคลงสงสัย**ในข้อนั้นเถิด; **นั่นแหละที่สุดแห่งทุกข์ละ**, ดังนี้ แล.

อุปบริกษีในปฏิจฯสมุปบาท เป็นอุตมบุรุษ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรม โดยความเป็น**ธาตุ**, ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรม โดยความเป็น**อายตนะ**, ย่อมพิจารณาใคร่ครวญธรรม โดยความเป็น**ปฏิจฯสมุปบาท**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ อย่างนี้แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้**ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ^๒** (ของชั้นนี้ทั้งห้า) เป็นผู้**พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ** เราเรียกว่าภิกษุผู้ **เกพลี** อยู่จบพรหมจรรย์ เป็น**อุตมบุรุษ** ในธรรมวินัยนี้.

^๑ สุตตที่ ๕ อุปายวรรค ขนฺธ.สํ. ๑๗/๘๐/๑๒๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒ ฐานะ ๗ ประการ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ๑, สมุทัยแห่งรูปเป็นต้น ๑, นิโรธแห่งรูปเป็นต้น ๑, นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งรูปเป็นต้น ๑, อัสสาทะแห่งรูปเป็นต้น ๑, อาทีนวะแห่งรูปเป็นต้น ๑, นิสสรณะแห่งรูปเป็นต้น ๑. ส่วนรายละเอียดพึงตรวจดูในหัวข้อว่า "การพิจารณาสภาวธรรมตามวิธีปฏิจฯสมุปบาทกระทั่งวาระสุดท้าย" ซึ่งอยู่ที่หน้า ๓๓๗ แห่งหนังสือเล่มนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า มีคำแปลกพิเศษอยู่คำหนึ่ง คือคำว่า "เกพลี". คำนี้ถ้าเป็นในศาสนาอื่นบางศาสนา หมายถึงผู้บรรลุโภควัตถุหรือปรมาตมัน อันเป็นจุดหมายปลายทางของการประพฤติพรหมจรรย์แห่งศาสนานั้น ๆ. ในที่นี้เข้าใจว่าถึงถึงการบรรลุนิพพานอันเทียบกันได้กับโภควัตถุหรือปรมาตมันนั่นเอง คงจะไม่ใช่เป็นเพียงคำวิเศษณะ ที่เคยแปลกันว่า ทั้งสิ้น ล้วนเชิง ล้วน หรืออย่างเดียว ตามแบบเรียนไวยากรณ์.

บัณฑิต คือผู้ฉลาดในปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภัยทั้งหลาย ไต่ ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น, ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อม ไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต.

อุปัชฌาทั้งหลาย ไต่ ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น, ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อม ไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต.

อุปสรรคทั้งหลาย ไต่ ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น, ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อม ไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนไฟอันลุกโพล่งขึ้นแล้วจากเรือนอันทำด้วยไม้หรือด้วยหญ้าก็ตาม ย่อมจะไหม้ได้แม้กระทั่งเรือนยอดที่มีปูนอันฉาบแล้วทั้งขึ้นและลง มีเครื่องยึดประตูอันแน่นหนา มีช่องประตูและหน้าต่างอันปิดสนิท, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ ภัยทั้งหลาย ไต่ ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น,

^๑พหุชาดุกสูตร อนุปทวรรค อุปริ.ม. ๑๔/๑๖๖, ๑๖๗/๒๓๕, ๒๔๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อมไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต. อุบัติทวะทั้งหลายใด ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น, ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อมไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต. อุปสรรคทั้งหลายใด ๆ ก็ตาม ที่จะเกิดขึ้น, ทั้งหมดนั้น ย่อมเกิดขึ้นจากคนพาล; ย่อมไม่เกิดขึ้นจากบัณฑิต.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนี้แหละ คนพาลจึงชื่อว่า **ผู้มีภัยเฉพาะหน้า**, บัณฑิตจึงชื่อว่า **ผู้ไม่มีภัยเฉพาะหน้า**; คนพาลจึงชื่อว่า **ผู้มีอุบัติเหตุ**, บัณฑิตจึงชื่อว่า **ผู้ไม่มีอุบัติเหตุ**; คนพาลจึงชื่อว่า **ผู้มีอุปสรรค**, บัณฑิตจึงชื่อว่า **ผู้ไม่มีอุปสรรค**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภัยย่อมไม่มีจากบัณฑิต; อุบัติทวะย่อมไม่มีจากบัณฑิต; อุปสรรค ย่อมไม่มีจากบัณฑิต. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลาย พึงทำในใจว่า **"เราทั้งหลาย จักเป็นบัณฑิต"**, ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกไว้อย่างนี้ แล.

ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสพระพุททวจนะนี้จบลงแล้ว. พระอานนท์ ได้ทูลถามว่า คนจะเป็นวิมังสก์บัณฑิต (บัณฑิตผู้ประกอบไปด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา) ได้ด้วยเหตุเท่าไร? ได้ตรัสตอบว่า ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือเป็นผู้ฉลาดในธาตุด้วย เป็นผู้ฉลาดในอายตนะด้วย ในปฏิจฯสมุปบาทด้วย ในฐานะและอฐานะด้วย. สำหรับความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจฯสมุปบาทนั้น พระอานนท์ได้ทูลถามสืบไป ดังนี้ว่า :-

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภิกษุควรจะได้นามว่า **ผู้ฉลาดในปฏิจฯสมุปบาท** ด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนอานนท์! ภิกษุในกรณีนี้ ย่อมรู้อย่างนี้ว่า **"เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้, สิ่งนี้จึงดับไป** : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ :-

เพราะมีวิชาเป็นปัจจัย	จึงมีสังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย	จึงมีวิญญาณ;
เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย	จึงมีนามรูป;
เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย	จึงมีสฬายตนะ;
เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย	จึงมีผัสสะ;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย	จึงมีเวทนา;
เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย	จึงมีตัณหา;
เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย	จึงมีอุปาทาน;
เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย	จึงมีภพ;
เพราะมีภพเป็นปัจจัย	จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะทเวะทุกชะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมี
ความดับแห่งสังขาร;

เพราะความดับแห่งสังขาร	จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;
เพราะความดับแห่งวิญญาณ	จึงมีความดับแห่งนามรูป;
เพราะความดับแห่งนามรูป	จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
เพราะความดับแห่งสฬายตนะ	จึงมีความดับแห่งผัสสะ;
เพราะความดับแห่งผัสสะ	จึงมีความดับแห่งเวทนา;
เพราะความดับแห่งเวทนา	จึงมีความดับแห่งตัณหา;

เพราะความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขโทมนัส
อุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้",
ดังนี้.

ดูก่อนอนานนท์! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล ภิกษุควรจะได้ नामว่า **ผู้ฉลาดใน
ปัจจุฯสมุปบาท.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ความเป็นบัณฑิตนั้น
เป็นได้ เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๔ อย่าง หมายความว่า ทั้ง ๔ อย่างนั้น แม้ต่างกัน
แต่ละอย่างทางตัวหนังสือแต่โดยเนื้อแท้แล้ว ยังแทนกันได้ เพราะฉลาดในธาตุ ก็คือรู้ธาตุ
ทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปัจจุฯสมุปบาท ทั้งฝ่ายสมุทวารและนิโรธวาร, (ดังที่ได้กล่าวไว้
ในหัวข้อที่ว่า "แดนเกิดดับแห่งทุกข์-โรค-ชรามรณะ" แห่งหมวดที่ ๕ เป็นต้น)
นั่นเอง; การฉลาดในอายตนะ ก็คือฉลาดในการระวังไม่ให้เกิด "อวิชชาสัมผัส" เพราะการ
กระทบทางอายตนะ, (ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อที่ว่า "ปัญจอุปาทานขันธไม่อาจจะเกิด เมื่อ
รู้เท่าทันเวทนาในปัจจุฯสมุปบาท" แห่งหมวดที่ ๖ เป็นต้น); ยิ่งการฉลาดในฐานะ
และอฐานะด้วยแล้ว, ยิ่งหมายถึงฉลาดในปัจจุฯสมุปบาท ในฐานะที่เป็นทางเกิดทุกข์ และ
ทางดับทุกข์ โดยตรง. (ดังที่กล่าวไว้ในหัวข้อที่ว่า "การพิจารณาปัจจัยในภายใน
คือการพิจารณาปัจจุฯสมุปบาท" แห่งหมวดที่ ๖ เป็นต้น) อีกนั่นเอง; ดังนั้นแม้
พระองค์จะทรงใช้คำปริกัปปว่า "ด้วย" แทนที่จะใช้คำว่า "หรือ" ในเมื่อตรัสถึงคุณธรรม
๔ ประการ ที่ทำความเป็นวิมังสกบัณฑิต, ในตอนต้นของเรื่องนี้; ก็ย่อมหมายความว่า
รู้อย่างเดียวย่อมรู้ทั้ง ๔ อย่าง.

สำหรับ "ความเป็นผู้ฉลาดในปัจฉิมสุปาท" เท่าที่ตรัสไว้ในที่นี้, เรียกได้ว่าตรัสไว้แต่หัวข้อ. ในความพิสดาร ย่อมมีโดยนัยต่าง ๆ ดังที่ได้รวบรวมมาไว้ทั้งหมดแล้ว ในหนังสือเล่มนี้. ยิงในอภิธานมปฎก (ธัมมสังคณี ๓๔/๓๓/๘๕๗) ด้วยแล้ว อธิบายคำว่า "ปัจฉิมสุปาทกุสลดตา" ไว้สั้นนิดเดียว, คือไม่มีกล่าวถึงนิโรธวาร, และไม่มีคำนำ ซึ่งเป็นหัวใจของปัจฉิมสุปาท ที่เรียกว่ากฎอิทัปปัจจยตา ว่า "อิติ อิมสุมี สติ อิทั โหติ ...ฯลฯ... อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุณฺณติ" เลย.

หมวดที่เจ็ด จบ

หมวด ๘
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท เกี่ยวกับ
ความเป็นพระพุทธเจ้า

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปรัชญาสมุปบาท.

.....

อิมสมึ สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสสุป ปาทา อิทั อูปุชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสสุ นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.สํ.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปฏิจสุมุปาบทจากพระโศขฐ์ หมวดที่ ๘
ว่าด้วยปฏิจสุมุปาบทเกี่ยวกับความเป็นพระพุทธรูปเจ้า
(มี ๘ เรื่อง)

มีเรื่อง : ทรงเดินตามรอยพระพุทธรูปองค์ก่อนๆ -- การคิดค้นปฏิจสุมุปาบท
ก่อนการตรัสรู้ -- การคิดค้นปฏิจสุมุปาบทของพระพุทธรูปเจ้าในอดีต ๖ พระองค์ ---
ทรงบันลือสีหนาทเพราะทรงรู้ปัจจัยแห่งความเกิดและความดับ -- ทรงพยากรณ์แต่อริย-
ญาณธรรมเท่านั้น -- ทรงชักชวนวิงวอนเหลือประมาณในความเพียรเพื่อกิจเกี่ยวกับ
ปฏิจสุมุปาบท -- ทรงแสดงธรรมเนื่องด้วยปฏิจสุมุปาบทมีความงามเบื้องต้น-ท่ามกลาง-
เบื้องปลาย -- ศาสดาและสาวกย่อมมีความเห็นตรงกันในเรื่องปฏิจสุมุปาบท.

ปฏิจสุมุปบาทจากพระโษษฐ

หมวดที่ ๘

ว่าด้วย ปฏิจสุมุปบาท เกี่ยวกับความเป็นพระพุทธเจ้า

ทรงเดินตามรอย แห่งพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ

(ในกรณีของการค้นเรื่องปฏิจสุมุปบาท)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็น โภธิสัตว์อยู่, ความปริวิตกอันนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "สัตว์โลกนี้หนอ ถึงแล้วซึ่งความ ยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมจติ และย่อมอุบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จัก อุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์ คือชรามรณะแล้ว การออกจากทุกข์คือชรามรณะนี้ จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร"

^๑ สุตที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๒๖/๒๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้^๑ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรมีอยู่นอก **ชรามรณะ** จึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย แยกกาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะ**ชาติ**นั้นแล มีอยู่ ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมี ชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

...เพราะ**ภพ**นั้นแล มีอยู่ ชาติ จึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี ชาติ" ดังนี้.

...เพราะ**อุปาทาน**นั้นแล มีอยู่ ภพ จึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้.

...เพราะ**ตัณหา**นั้นแล มีอยู่ อุปาทาน จึงได้มี: เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน" ดังนี้.

...เพราะ**เวทนา**นั้นแล มีอยู่ ตัณหา จึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา" ดังนี้.

...เพราะ**ผัสสะ**นั้นแล มีอยู่ เวทนา จึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้.

^๑ความซ้อตามทีละ...ไฉนนั้น หมายความว่า ได้มีความฉงนเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน แล้วทรงทำในใจโดยแยก คาย จนความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอนเป็นลำดับไป จนถึงที่สุด ทั้งฝ่ายสมุทยวารและนิโรธวาร; ในที่ นี้ละไว้โดยนัยที่ผู้อ่านอาจจะเข้าใจเอาเองได้; เป็นการตัดความรำคาญในการอ่าน.

ว่าด้วยปฏิจจา กับความเป็นพระพุทธรเจ้า

๔๖๓

ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ดวงตา** เกิดขึ้นแล้ว **ญาณ** เกิดขึ้นแล้ว **ปัญญา** เกิดขึ้นแล้ว **วิชา** เกิดขึ้นแล้ว **แสงสว่าง** เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทโย)! ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทโย)!" ดังนี้ .

(ปฏิบัติขณัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราต่อไปว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ **ชรามรณะ** จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะ **ชาติ** นั้นแล ไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งชาติ จึงมีความดับแห่งชรามรณะ" ดังนี้.

....เพราะ**ภพ**นั้นแล ไม่มี ชาติ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ" ดังนี้.

....เพราะ**อุปาทาน**นั้นแล ไม่มี ภพ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ" ดังนี้.

....เพราะ**ตัณหา**นั้นแล ไม่มี อุปาทาน จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน" ดังนี้.

....เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี ตัณหา จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา" ดังนี้.

....เพราะผัสสนั้นแล ไม่มี เวทนา จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา" ดังนี้.

....เพราะสพายตนะนั้นแล ไม่มี ผัสสะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งสพายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ" ดังนี้.

....เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มีสพายตนะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสพายตนะ" ดังนี้.

....เพราะวิญญาณนั้นแล ไม่มี นามรูป จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งวิญญาณ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ วิญญาณ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มี วิญญาณ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญาณ" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "หนทางเพื่อการตรัสรู้^๑นี้ อันเราได้ถึงทัพบแล้วแล : ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่ง

นามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ดวงตา** เกิดขึ้นแล้ว **ญาณ** เกิดขึ้นแล้ว **ปัญหา** เกิดขึ้นแล้ว **วิชา** เกิดขึ้นแล้ว **แสงสว่าง** เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ว่า "ความดับไม่เหลือ (นิโรโธ)! ความดับไม่เหลือ (นิโรโธ)!" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษเที่ยวไปในป่าที่มืด เกิดพบรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว. บุรุษนั้น จึงเดินตามทางนั้นไป เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่ ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบุรณ์ด้วยสวน สมบุรณ์ด้วยป่าไม้ สมบุรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคนารีนรมย์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น บุรุษนั้นเข้าไปกราบทูลแจ้งข่าวนี้แก่พระราชา หรือแก่มหาอำมาตย์ของพระราชาว่า "ข้อทำวพระกรุณาจงทรงทราบเถิด : ข้าพระเจ้าเมื่อเที่ยวไปในป่าที่มืด ได้เห็นรอยทางซึ่งเคยเป็นหนทางเก่า ที่มนุษย์แต่กาลก่อนเคยใช้เดินแล้ว ข้าพระเจ้าได้เดินตามทางนั้นไป, เมื่อเดินไปตามทางนั้นอยู่, ได้พบทรากนครซึ่งเป็นราชธานีโบราณ อันมนุษย์ทั้งหลายแต่กาลก่อนเคยอยู่อาศัยแล้ว เป็นที่อันสมบุรณ์ด้วยสวน สมบุรณ์ด้วยป่าไม้ สมบุรณ์ด้วยสระโบกขรณี มีทรากกำแพงล้อม มีภูมิภาคนารีนรมย์. ขอพระองค์จงปรับปรุงสถานที่นั้นให้เป็นนครเถิด พระเจ้าข้า!" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้น พระราชาหรือมหาอำมาตย์ของพระราชา นั้น จึงตบแต่งสถานที่นั้นขึ้นเป็นนคร. สมัยต่อมา นครนั้นได้กลายเป็นนครที่มั่งคั่งและรุ่งเรือง มีประชาชนมาก เกือบกล่นด้วยมนุษย์ ถึงแล้วซึ่งความเจริญไพบุลย์, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น : เราได้เห็นแล้วซึ่งรอยทางเก่า ที่เคยเป็น หนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็รอยทางเก่า ที่เคยเป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว นั้นเป็นอย่างไรเล่า? นั่นคือ **อริย-อัญ्ञัฏฐังคิกมรรค** นั้นนี่ยะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติสัมมาสมาธิ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แลรอยทางเก่า ที่เป็นหนทางเก่า อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเคยทรงดำเนินแล้ว. เรายัง ก็ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เรา :

ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง **ชรามรรณะ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชรามรรณะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรรณะ;

...^๑ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง **ชาติ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งชาติ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งชาติ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับไม่เหลือแห่งชาติ;

^๑ที่ละ...ไว้ตรงนี้ และต่อ ๆ ไปมีข้อความเต็มว่า "เรานั้น ได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทาง, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เรา".

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**ภพ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งภพ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งภพ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**อุปาทาน**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งอุปาทาน, ซึ่งความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**ตัณหา**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งตัณหา, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**เวทนา**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**ผัสสะ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งผัสสะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**สพายตนะ**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสพายตนะ, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสพายตนะ;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**นามรูป**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งนามรูป, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป;

...ได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง**วิญญาน**, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งวิญญาน, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน;

เราได้ดำเนินไปตามแล้วซึ่งหนทางนั้น, เมื่อดำเนินไปตามอยู่ซึ่งหนทางนั้น เราได้รู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่ง **สังขาร** ทั้งหมด, ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งสังขาร, ซึ่งความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรานั้น ครั้นรู้ยิ่งเฉพาะแล้วซึ่งหนทางนั้น **ได้บอก** แล้วแก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ทั้งหมด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พรหมจรรย์นี้ ที่เรากล่าวบอกแล้วนั้น ได้เป็น พรหมจรรย์ตั้งมั่นและรุ่งเรืองแล้ว เป็นพรหมจรรย์แผ่ไพศาล เป็นที่รู้แห่งชนมาก เป็นปีกแผ่นแน่นหนา จนกระทั่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสามารถประกาศได้ด้วย ดีแล้ว.

การคิดค้นปฏิจักษุสมบัติ ก่อนการตรัสรู้^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็น โภทิสต์อยู่, ความปริวิตกอันนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "สัตว์โลกนี้หนอ ถึงทั่วแล้วซึ่งความ ยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมจติ และย่อมอุบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จัก อุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์คือชรามณะแล้ว การออกจากทุกข์คือชรามณะนี้จัก ปรากฏขึ้นได้อย่างไร?"

^๑สูตรที่ ๑๐ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๑/๒๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ
ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
แยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะชาตินั้นแล มีอยู่ ชรามรณะจึงได้มี : เพราะมี
ชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

....เพราะภพนั้นแล มีอยู่ ชาติจึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ"
ดังนี้.

....เพราะอุปาทานนั้นแล มีอยู่ ภพจึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย
จึงมีภพ" ดังนี้.

....เพราะตัณหานั้นแล มีอยู่ อุปาทานจึงได้มี : เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย
จึงมีอุปาทาน" ดังนี้.

....เพราะเวทนานั้นแล มีอยู่ ตัณหาจึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย
จึงมีตัณหา" ดังนี้.

....เพราะผัสสะนั้นแล มีอยู่ เวทนาจึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย
จึงมีเวทนา" ดังนี้.

....เพราะสพายนะนั้นแล มีอยู่ ผัสสะจึงได้มี : เพราะมีสพายนะเป็น
ปัจจัย จึงมีผัสสะ" ดังนี้.

....เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่ สฬายตนะจึงได้มี : เพราะมีนามรูปเป็น
ปัจฉัย จึงมี สฬายตนะ ดังนี้.

....เพราะวิญญานนั้นแล มีอยู่ นามรูปจึงได้มี : เพราะมีวิญญานเป็น
ปัจฉัย จึงมีนามรูป" ดังนี้.

....เพราะสังขารนั้นแล มีอยู่ วิญญานจึงได้มี : เพราะมีสังขารเป็นปัจฉัย
จึงมีวิญญาน" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ
สังขารทั้งหลายจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจฉัย จึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
แยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะอวิชชานั้นแล มีอยู่ สังขารทั้งหลายจึงได้มี :
เพราะอวิชาเป็นปัจฉัย จึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

เพราะเหตุนี้ ชื่อนี้จึงมีว่า เพราะมีอวิชาเป็นปัจฉัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;
เพราะมีสังขารเป็นปัจฉัย จึงมีวิญญาน; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะ
มีชาติเป็นปัจฉัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้น
ครบถ้วน : **ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้** ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตา เกิดขึ้นแล้ว ญาณ เกิดขึ้นแล้ว ปัญญา
เกิดขึ้นแล้ว วิชา เกิดขึ้นแล้ว แสงสว่าง เกิดขึ้น แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เรา

ไม่เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "ความเกิดขึ้นพร้อม(สมุทัย)! ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)!"
ดังนี้.

(ปฏิบัติขณัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรไม่มีอยู่หนอ
ชรามณะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งชรามณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
แยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะชาตินั้นแล ไม่มี ชรามณะจึงไม่มี : เพราะ
ความดับแห่งชาติ จึงมีความดับ แห่งชรามณะ" ดังนี้.

....เพราะภพนั้นแล ไม่มี ชาติจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งภพ จึงมี
ความดับแห่งชาติ" ดังนี้.

....เพราะอุปาทานนั้นแลไม่มี ภพจึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
อุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ" ดังนี้.

....เพราะตัณหานั้นแล ไม่มี อุปาทานจึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
ตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน" ดังนี้.

....เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี ตัณหาจึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
เวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา" ดังนี้.

....เพราะผัสสนั้นแล ไม่มี เวทนาจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา" ดังนี้.

....เพราะสพายนะนั้นแล ไม่มี ผัสสะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งสพายนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ" ดังนี้.

....เพราะนามรूपนั้นแล ไม่มี สพายนะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรूप จึงมีความดับแห่งสพายนะ" ดังนี้.

....เพราะวิญญานนั้นแล ไม่มี นามรูปจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญาน จึงมีความดับแห่งนามรูป" ดังนี้.

....เพราะสังขารนั้นแล ไม่มี วิญญานจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาน" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรไม่มีอยู่หนอสังขารทั้งหลายจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะอวิชชานั้นแล ไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอวิชา จึงมีความดับแห่งสังขาร" ดังนี้.

เพราะเหตุ นั้น ชื่อนี้จึงมีว่า เพราะความดับแห่งอวิชา จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาน; ...ฯลฯ...

...๗๗...๗๗...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ชรามรณะ โสกะปริเทวะ
ทุกขณะโถมันสุอุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้น : **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ดวงตา** เกิดขึ้นแล้ว **ญาณ** เกิดขึ้นแล้ว **ปัญญา** เกิด
ขึ้นแล้ว **วิชา** เกิดขึ้นแล้ว **แสงสว่าง** เกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่
เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "**ความดับไม่เหลือ**(นิโรธ)! **ความดับไม่เหลือ** (นิโรธ)!" ดังนี้;
ดังนี้. แล.

การคิดค้นปฏิจสุมุปาต ของพระพุทธเจ้าในอดีต ๖ พระองค์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนาม
ว่าวิปัสสี ยังไม่ได้ตรัสรู้ ก่อนแต่ที่ท่านตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่, ความปริวิตกอันนี้
ได้เกิดขึ้นแก่ท่านว่า "สัตว์โลกนี้หนอ ถึงทั่วแล้วซึ่งความยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่
ย่อมตาย ย่อมจติ และย่อมอุปบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์
คือชรามรณะแล้ว **การออกจากทุกข์คือชรามรณะ** นี้ จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร?"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี
โพธิสัตว์นั้นว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ **ชรามรณะ** จึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมี
ชรามรณะ" ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๔ พุทธวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๕/๒๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เสตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "เพราะ ชาตินั้นแล มีอยู่ชรามณะจึงได้มี : เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามณะ" ดังนี้

....เพราะภพนั้นแล มีอยู่ ชาติจึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ ดังนี้.

....เพราะอุปาทานนั้นแล มีอยู่ ภพจึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ, ดังนี้.

....เพราะตัณหานั้นแล มีอยู่ อุปาทานจึงได้มี : เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน, ดังนี้.

....เพราะเวทนานั้นแล มีอยู่ ตัณหาจึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา, ดังนี้.

....เพราะผัสสะนั้นแล มีอยู่ เวทนาจึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา, ดังนี้.

....เพราะสพายนะนั้นแล มีอยู่ ผัสสะจึงได้มี : เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัยจึงมีผัสสะ, ดังนี้.

^๑ข้อความตามที่ละ...ไว้ นั้น หมายความว่า ได้มีความฉงนเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน แล้วทรงทำในใจโดยแยบคาย จนความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน เป็นลำดับไป จนถึงที่สุด ทั้งฝ่ายสมุทวารและนิโรธวาร; ในที่นี้ละไว้ โดยนัยะที่ผู้อ่านอาจจะเข้าใจเอาเองได้ : เป็นการตัดความรำคาญในการอ่าน.

...เพราะ**นามรูป**นั้นแล มีอยู่ สฬายตนะจึงได้มี : เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ, ดังนี้.

...เพราะ**วิญญาณ**นั้นแล มีอยู่ นามรูปจึงได้มี : เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป, ดังนี้.

...เพราะ**สังขาร**นั้นแล มีอยู่ วิญญาณจึงได้มี : เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ, ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี โภทิสต์ว่า "เมื่ออะไรมีอยู่นอ **สังขาร** ทั้งหมดจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี โภทิสต์ว่า "เพราะ**อวิชชา**นั้นแล มีอยู่ สังขารทั้งหลายจึงได้มี : เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงมีว่า เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...๗๗...๗๗...๗๗...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : **ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ดวงตา** เกิดขึ้นแล้ว **ญาณ** เกิดขึ้นแล้ว **ปัญญา** เกิดขึ้นแล้ว **วิชา** เกิดขึ้นแล้ว **แสงสว่าง** เกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสี โภทิสต์ว่า

ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "ความเกิดขึ้น พร้อม! ความเกิดขึ้น พร้อม!" ดังนี้.

--- --- --- ---

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้มีแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ต่อไปว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ **ชรามรณะ**จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "เพราะ**ชาติ**นั้นแล ไม่มีชรามรณะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งชาติ จึงมีความดับ แห่งชรามรณะ" ดังนี้.

....เพราะ**ภพ**นั้นแล ไม่มี ชาติจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ , ดังนี้.

....เพราะ**อุปาทาน**นั้นแลไม่มี ภพจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ, ดังนี้.

....เพราะ**ตัณหา**นั้นแล ไม่มี อุปาทานจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน, ดังนี้.

....เพราะ**เวทนา** นั้นแล ไม่มี ตัณหาจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา, ดังนี้.

....เพราะผัสสะนั้นแล ไม่มี เวทนาจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา, ดังนี้.

....เพราะสพายตนะนั้นแล ไม่มี ผัสสะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งสพายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ, ดังนี้.

....เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มี สพายตนะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมี ความดับแห่งสพายตนะ, ดังนี้.

....เพราะวิญญาณนั้นแล ไม่มี นามรูปจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป, ดังนี้.

....เพราะสังขารนั้นแล ไม่มี วิญญาณจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ, ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี โภทิสต์ว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ **สังขาร**ทั้งหลายจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งสังขาร" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี โภทิสต์ว่า "เพราะ**อวิชชา**นั้นแลไม่มี **สังขาร**ทั้งหลายจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร" ดังนี้.

เพราะเหตุนี้ ชื่อนี้จึงมีว่า เพราะความดับแห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณวิญญาณ; ...ฯลฯ...

...๗๗...๗๗...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะ-
ทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้น : **ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้** ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ดวงตา** เกิดขึ้นแล้ว **ญาณ** เกิดขึ้นแล้ว **ปัญญา**
เกิดขึ้นแล้ว **วิชา** เกิดขึ้นแล้ว **แสงสว่าง**เกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้น
ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "**ความดับไม่เหลือ! ความดับไม่
เหลือ!** ดังนี้; แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม: แม้การคิดค้นปฏิจสมุปบาทของอดีตพระพุทเจ้า
๕ พระองค์ นอกจากนี้ คือพระสิขี พระเวสสภู พระกกุสันธะ พระโกนาคนนะ และพระ
กัสสปะ ก็มีเนื้อความตรงกันกับเรื่องราวอันเกี่ยวกับพระพุทเจ้าวิปัสสีนี้ ทุก ๆ ประการ
ทุกตัวอักษร เว้นแต่ชื่อพระพุทเจ้าเท่านั้น.

อนึ่ง ข้อความเกี่ยวกับการคิดค้นปฏิจสมุปบาทของพระพุทเจ้าวิปัสสี ที่กล่าวไว้
ในคัมภีร์สังยุตตนิกายตามที่ได้นำมากล่าวไว้ในข้อความแห่งหัวข้อข้างบนนี้ มีข้อความ
บางอย่างไม่ตรงกันแท้กับข้อความเรื่องเดียวกันที่กล่าวอยู่ในคัมภีร์ที่ขนิทาย คือในคัมภีร์
ที่ขนิทายนั้นกล่าวกระแสดแห่งปฏิจฯไปหยุดเสียเพียงแค่วิญญาณกับนามรูป ไม่เลยขึ้นไปถึง
อวิชชา; ซึ่งได้ยกข้อความนั้นมากล่าวไว้ในหมวดที่ ๑๐ ภายใต้หัวข้อว่า "**ปฏิจสมุ-
บาทแบบที่ตรัสโดยพระพุทเจ้าวิปัสสี**" ผู้สนใจพึงทำการเปรียบเทียบกันดู
และจะพบข้อแตกต่างอยู่บางอย่างดังที่กล่าวมานี้, ซึ่งจะเป็นเพราะเหตุใดก็ยากที่จะทราบได้.

ทรงบันลือสีหนาท

เพราะทรงรู้ปัจจัยแห่งความเกิดและความดับ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคต เป็นผู้ประกอบด้วยพลญาณ ๑๐ อย่าง และ
ประกอบด้วยเวสาร์ชญาณ ๔ อย่าง จึงปฏิญญาตำแหน่งจอมโลก บันลือสีหนาท

^๑สูตรที่ ๑ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๓๓/๖๔ ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ประกาศพรหมจักร ในท่ามกลางบริษัททั้งหลายว่า "รูป คืออย่างนี้ ๆ. เหตุให้เกิดรูป คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งรูป คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "เวทนา คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดเวทนา คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ให้แห่งเวทนา คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "สัญญา คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดสัญญา คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งสัญญา คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "สังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "วิญญาณ คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดวิญญาณ คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งวิญญาณคืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น; เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะสิ่งนี้ดับ, สิ่งนี้จึงดับ; ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้ได้แก่ความที่ :-

เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;

เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ;

... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ...

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกข์โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;

... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ...

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกอบทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้" ,
ดังนี้ แล.

ทรงพยากรณ์แต่อริยญาณธรรมเท่านั้น^๑

อุตตยปริพพาชก ได้ทูลถามว่า "ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า โลกเที่ยงเท่านั้น
เป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตตยยะ! ข้อที่ว่า โลกเที่ยง เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ
ดั่งนี้นั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า โลกไม่เที่ยง เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่น
เป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตตยยะ ! ข้อที่ว่า โลกไม่เที่ยง เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ
ดั่งนี้นั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า โลกมีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็น
โมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

^๑สูตรที่ ๕ อุปาสกวรรค ทสก.อ. ๒๔/๒๐๗/๙๕, ตรัสแก่อุตตยปริพพาชก

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า โลกมีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ
ดังนั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า โลกไม่มีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่น
เป็นโมฆะ ดังนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า โลกไม่มีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ
ดังนั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น เท่านั้นเป็น
คำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น เท่านั้นเป็นคำจริง
คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น เท่านั้นเป็น
คำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น เท่านั้นเป็นคำจริง
คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก
เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก เท่านั้น
เป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดังนั้น เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก
เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก เท่านั้น
เป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้น **เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.**

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี
ย่อมไม่มีอีกก็มี เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อม
ไม่มีอีกก็มี เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้น **เป็นสัจจะที่เราไม่พยากรณ์.**

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! คำนี้ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก
ก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้ เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?"

ดูก่อนอุตติยะ! ข้อที่ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้
ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้ เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้น **เป็นสัจจะที่เรา
ไม่พยากรณ์.**

"ข้าแต่ท่านโคดมผู้เจริญ! เมื่อท่านถูกเขาถามว่า คำว่า โลกเที่ยงเท่านั้นเป็น
คำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ? ท่านก็ตอบว่า นั้นเราไม่พยากรณ์; เมื่อท่านถูก
เขาถามว่า คำว่า โลกไม่เที่ยง เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี;
หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า โลกมีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?,
ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า โลกไม่มีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ
ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น

เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ชีวะก็อันอื่นสรีระก็อันอื่น เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มี เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; หรือว่าท่านเมื่อถูกเขาถามว่า คำว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่มีอีกก็หาไม่ได้ เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ ดั่งนั้นหรือ?, ดั่งนี้ก็ดี; ท่านก็ล้วนแต่ตอบว่า ข้อนั้น เราไม่พยากรณ์, เมื่อเป็นดั่งนั้น ข้อที่ท่านยอมพยากรณ์นั้น เป็นอย่างไรเล่า?"

ดูก่อนอุตติยะ! เรายอมแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งโสกะปริเทวะ เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกขโทมนัส เพื่อการบรรลุซึ่งญาณธรรม เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน (นั่นแหละ คือข้อที่เราพยากรณ์)

"ดูก่อนท่านโคดมผู้เจริญ! ข้อที่ท่านแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย ด้วยปัญญาอันยิ่ง เพื่อความหมดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งโสกะปริเทวะ เพื่อความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกขโทมนัส เพื่อการบรรลุซึ่งญาณธรรม เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน, นั้น สัตว์โลก ทั้งโลก หรือว่าสัตว์โลก ครึ่งโลก หรือว่าสัตว์ หนึ่งในสามของโลก เล่า ที่ออกไปจากทุกขได้ ด้วยการแสดงธรรมนั้น".

เมื่ออุตติยบริพพาชก ได้กล่าวอย่างนี้, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงนิ่งเสีย.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เรื่องปริจฉาสมุปบาท เป็นเรื่องอริยญายธรรม (ดังที่ปรากฏอยู่ในบทนำแห่งหนังสือเล่มนี้ ภายใต้หัวข้อว่า "ปริจฉา-สมุปบาทคืออริยญายธรรม") ซึ่งเมื่อบุคคลรู้แล้ว ย่อมไม่มีหนทางที่จะเกิดทิฏฐิ ๑๐ ประการ ดังที่อุตติยปริพพาชกได้นำมาทูลถาม และพระองค์ไม่ทรงพยากรณ์ เพราะจะทรงพยากรณ์แต่ในเรื่องญายธรรม เช่นปริจฉาสมุปบาท เป็นต้น อันจะป้องกันหรือทำลายเสียซึ่งทิฏฐิ ๑๐ ประการนั้น. ขอให้เห็นโดยประจักษ์อยู่เสมอไปว่า มิฉฉาทิฏฐิตุกขชนิด เกิดขึ้น เพราะไม่เห็นอิทัปปัจจยตา กล่าวคือปริจฉาสมุปบาท. การแสดงปริจฉาสมุปบาทซึ่งมุ่งตรงไปยังการบรรลุนิพพาน จึงเป็นสิ่งที่เราพยากรณ์เสมอไป. อนึ่งขอให้สังเกตเป็นพิเศษในตอนท้ายแห่งเรื่องนี้ว่า ถ้ามีผู้กล่าวล้อเลียน ประชดแดกดัน, พระองค์จะทรงนิ่งเสีย, ซึ่งควรถือว่าเป็น "พระพุทธรจريا"โดยแท้.

ทรงชักชวนวิงวอนเหลือประมาณ ในความเพียรเพื่อกิจเกี่ยวกับปริจฉาสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคต เป็นผู้ประกอบด้วยผลญาณ ๑๐ อย่าง และประกอบด้วยเวสัชชญาณ ๔ อย่าง จึงปฏิญาณตำแหน่งจอมโลก บันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักร ในท่ามกลางบริษัททั้งหลาย ว่า "รูป คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดรูป คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งรูป คืออย่างนี้ๆ;" และว่า "เวทนา คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดเวทนา คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งเวทนา คืออย่างนี้ๆ; และว่า "สัญญา คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดสัญญา คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งสัญญา คืออย่างนี้ๆ;" และว่า "สังขาร ทั้งหมด คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ได้ตั้งอยู่แห่งสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ๆ;" และว่า "วิญญาน คืออย่างนี้ๆ, เหตุให้เกิดวิญญาน คืออย่างนี้ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งวิญญาน คืออย่างนี้ๆ;" และว่า "เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น, สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น,

^๑สูตรที่ ๒ พสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๓๓/๖๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะสิ่งนี้ดับ, สิ่งนี้จึงดับ, ด้วยอาการอย่างนี้ : นี้
ได้แก่ความที่ :-

เพราะมีวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;

เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ

... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ...

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมี
ความดับแห่งสังขาร;

เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;

... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ...

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมอันเรากล่าวดีแล้วอย่างนี้ เป็นธรรมที่ทำให้ตื่น
แล้ว เปิดเผยแล้วประกาศแล้ว **มีส่วนขีรีวัณเราเจือนอกสิ้นแล้ว** (ฉินฺนปิไลติโก).
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในธรรมที่เรากล่าวไว้ดีแล้วอย่างนี้ เป็นธรรมที่ทำให้ตื่นแล้ว
เปิดเผยแล้ว ประกาศแล้ว **มีส่วนขีรีวัณเราเจือนอกสิ้นแล้ว** อย่างนี้ ย่อมเป็นการ
สมควรแท้ที่กุลบุตรผู้บวชแล้วด้วยสัจธา จะปรารภความเพียร (ด้วยการอธิษฐานจิต) ว่า

"หน้ง เอ็น กระจุก จักเหลืออยู่ เนื้อและเลือดในสรีระจะเหือดแห้งไปก็ตามที่
เมื่อยังไม่ดูถึงประโยชน์อันบุคคลจะลุได้ด้วยกำลังของบุรุษ ด้วยความเพียรของบุรุษ
ด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้ว จักหยุดความเพียรนั้นเสีย เป็นไม่มีเลย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้มีความเกียจคร้าน เกื่อนกล่นไปด้วยกรรม
ที่เป็นบาปอกุศลทั้งหลาย ย่อมอยู่เป็นทุกข์, และยอมทำประโยชน์ตนอันใหญ่หลวงให้
เสื่อมสิ้น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว ย่อมอยู่เป็นสุข,
สงบแล้วจากกรรมที่เป็นบาปอกุศลทั้งหลาย เป็นอยู่ด้วย, และยอมทำประโยชน์ตนอัน
ใหญ่หลวงให้บริบูรณ์ ด้วย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! การบรรลุธรรมอันเลิศ ด้วยการกระทำอันเลวนั้น
ย่อมมีไม่ได้; แต่ว่าการบรรลุธรรมอันเลิศ ด้วยการกระทำอันเลิศนั้น ย่อมมีได้ แล.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พรหมจรรย์นี้ มีลักษณะ นำดีมเหมือนมัททะ;^๑
ทั้งพระศาสดาก็ อยู่ที่นี้แล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะเหตุนี้ในเรื่องนี้ พวกเธอทั้งหลาย พึงปรารภ
ความเพียร เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ เพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่ได้เข้าถึง
เพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยังไม่ได้ทำให้แจ้ง เกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย พึงทำความสำเหนียกอย่างนี้ ว่า
"ด้วยการกระทำอย่างนี้ บรรพชาของเราทั้งหลาย นี้ จักเป็นบรรพชาไม่ต่ำทราม,

^๑มัททะ ในที่นี้ คือโอชะที่ดีที่สุดลอยอยู่ผิวหน้าของเนยใส.

ไม่เป็นหมัน; แต่จักเป็นบรรพชาที่มีผลกำไร. อนึ่ง เราทั้งหลายบริโศคจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชชบิหาร ของชนทั้งหลายเหล่าใด, การบริโศคทั้งหลายนั้น จักเป็น การบริโศคที่มีผลใหญ่ มีอานิสงส์ใหญ่ แก่ชนทั้งหลายเหล่านั้น" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะว่า เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งประโยชน์ตน ย่อมควรแท้ที่จะทำประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท; หรือว่า เมื่อเห็นอยู่ซึ่งประโยชน์เพื่อผู้อื่น ย่อมควรแท้ที่จะทำประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท; หรือว่า เมื่อเห็นอยู่ซึ่งประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ย่อมควรแท้ที่จะทำประโยชน์นั้นให้ถึงพร้อม ด้วยความไม่ประมาท, ดังนี้ แล.

ทรงแสดงธรรมเนื่องด้วยปัจฉิมสุภาท มีความงามเบื้องต้น - ท่ามกลาง - เบื้องปลาย^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงธรรมอันมีความไพเราะในเบื้องต้น ไพเราะในท่ามกลาง ไพเราะในเบื้องปลาย แก่พวกเธอทั้งหลาย : จักประกาศ พรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถะ พร้อมทั้งพยัญชนะ บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง; กล่าวคือ ธรรมหมวดละหก ๖ หมวด. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งธรรมนั้น, จงทำในใจให้สำเร็จ ประโยชน์, เราจักกล่าวบัดนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑) อายตนะทั้งหลายหก อันเป็นภายใน เป็นสิ่งที่ควรรู้, (๒) อายตนะทั้งหลายหก อันเป็นภายนอก เป็นสิ่งที่ควรรู้, (๓) หมู่แห่งวิญญาน

^๑ฉกัถสูตฺร อูปฺป. ม.๑๔/๕๐๙/๘๑๐, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี.

ทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้, (๔) **หมู่แห่งผัสสะ** ทั้งหลายหกเป็นสิ่งที่ควรรู้, (๕) **หมู่แห่งเวทนา** ทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้, (๖) **หมู่แห่งตัณหา** ทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้,

(๑) คำอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "อายตนะทั้งหลายหกอันเป็นภายใน เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? อายตนะคือ **ตา** มีอยู่, อายตนะคือ **หู** มีอยู่, อายตนะคือ **จมูก** มีอยู่, อายตนะคือ **ลิ้น** มีอยู่, อายตนะคือ **กาย** มีอยู่, อายตนะคือ **ใจ** มีอยู่. ข้อที่เรากล่าวว่า "อายตนะทั้งหลายหก อันเป็นภายใน เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี้คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่หนึ่ง.**

(๒) คำอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "อายตนะทั้งหลายหกอันเป็นภายนอก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? อายตนะคือ **รูป** มีอยู่, อายตนะคือ **เสียง** มีอยู่, อายตนะคือ **กลิ่น** มีอยู่, อายตนะคือ **รส** มีอยู่, อายตนะคือ **โผฏฐัพพะ** มีอยู่, อายตนะคือ **ธัมมารมณ** มีอยู่. ข้อที่เรากล่าวว่า "อายตนะทั้งหลายหก อันเป็นภายนอก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี้คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่สอง.**

(๓) คำอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "**หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้**" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; (ในกรณีแห่งโสตที่จะให้เกิดโสตวิญญาณก็ดี ฆานะที่จะให้เกิดฆานวิญญาณก็ดี ชิวหาที่จะให้เกิดชิวหาวิญญาณก็ดี กายะที่จะให้เกิดกายวิญญาณก็ดี และมณะที่จะให้เกิดมโนวิญญาณก็ดี ก็มีข้อความอย่างเดียวกัน). ข้อที่เรากล่าวว่า "**หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลายหกเป็นสิ่งที่ควรรู้**" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี้คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่สาม.**

(๔) คำอันเรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "**หมู่แห่งผัสสะทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้**" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด

จักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ;** (ในกรณีแห่งโสตะที่จะให้เกิดโสตสัมผัสก็ดี สมานะที่จะให้เกิดขานสัมผัสก็ดี เป็นต้น จนกระทั่งถึงมโนที่จะให้เกิดมโนสัมผัสก็ดี ก็มีข้อความอย่างเดียวกัน). ข้อที่เรากล่าวว่ "หมู่แห่งผัสสะทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี่คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่สี่.**

(๕) คำที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "หมู่แห่งเวทนาทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ;** การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ;** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา;** (ในกรณีแห่งโสตะที่จะให้เกิดโสตสัมผัสชาเวทนามก็ดี สมานะที่จะให้เกิดขานสัมผัสชาเวทนามก็ดี เป็นต้น จนกระทั่งถึงมโนที่จะให้เกิดมโนสัมผัสชาเวทนามก็ดี ก็มีข้อความอย่างเดียวกัน). ข้อที่เรากล่าวว่ "หมู่แห่งเวทนาทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี่คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่ห้า.**

(๖) คำที่เรากล่าวแล้วอย่างนี้ว่า "หมู่แห่งตัณหาทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยอะไรกล่าวเล่า? เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย รูปทั้งหลายด้วย จึงเกิด**จักขุ-วิญญาณ** การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ,** เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา;** เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา;** (ในกรณีแห่งการเกิดสัทตตัณหากดี คันธตัณหากดี รสตัณหากดี โภจันตตัณหากดี ธัมมตัณหากดี ก็มีข้อความอย่างเดียวกัน). ข้อที่เรากล่าวว่ "หมู่แห่งตัณหาทั้งหลายหก เป็นสิ่งที่ควรรู้" ดังนี้ นั้น เราอาศัยสิ่งเหล่านี้เองกล่าว. นี่คือ **ธรรมหมวดละหก หมวดที่หก.**

ผู้ใดฟังกล่าวอย่างนี้ว่า "จักขุ เป็นอตตตา", คำกล่าวเช่นนั้น ย่อม **ไม่เข้าถึง (ซึ่งฐานะแห่งเหตุผล);** เพราะว่าความเกิดก็ดี ความเสื่อมก็ดี ของจักขุ ปราภฏอยู่.

ก็เมื่อความเกิดก็ดี ความเสื่อมก็ดี ของสิ่งใด ปราภฏอยู่, คำที่ควรกล่าวสำหรับสิ่ง(จักขุ) นั้น ก็ควรจะต้องเป็นอย่างนี้ว่า "อตตาของเรา ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเสื่อมไปด้วย" ดังนี้; เพราะฉะนั้น คำกล่าวของผู้ที่กล่าวว่า "จักขุ เป็นอตตา" ดังนี้ นั้น จึงไม่เข้าถึง (ซึ่งฐานะแห่งเหตุผล); เพราะเหตุนี้ **จักขุจึงเป็นอนัตตา**. (ในกรณีแห่งรูปก็ดี จักขุวิญญาณก็ดี จักขุสัมผัสก็ดี จักขุสัมผัสสชาเวทนามก็ดี รูปตัณหากดี มีข้อความอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักขุ ต่างกันแต่เพียงประโยคสุดท้าย คือจะเอารธรรมและสหคตธรรมที่กล่าวแล้วในกรณีก่อน มากล่าวเพิ่มข้างหน้า ในกรณีหลังอีกตามลำดับกันไปแห่งกรณีนั้น ๆ ; เช่นในกรณีแห่งจักขุสัมผัส : ประโยคสุดท้ายจะมีว่า "เพราะเหตุนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา, รูปทั้งหลายจึงเป็นอนัตตา, จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา, จักขุสัมผัสจึงเป็นอนัตตา."; หรือเช่นในกรณีแห่งรูปตัณหา อันเป็นกรณีสุดท้ายแห่งหมวดจักขุ ประโยคสุดท้ายจะมีว่า "เพราะเหตุนี้ จักขุจึงเป็นอนัตตา, รูปทั้งหลายจึงเป็นอนัตตา, จักขุวิญญาณจึงเป็นอนัตตา, จักขุสัมผัสจึงเป็นอนัตตา, เวทนาจึงเป็นอนัตตา, ตัณหาจึงเป็นอนัตตา."

ข้อความในหมวดโสตะก็ดี-ชานะก็ดี-ชีวหากดี-กายะก็ดี-มณะก็ดี ที่ถูกยึดถือเป็นอตตา; ก็มีนัยแห่งการตรัสอย่างเดียวกันกับข้อความที่ตรัสแล้วในหมวดแห่งจักขุที่ถูกยึดถือเป็นอตตา ต่างกันแต่เพียงชื่อธรรมประจำหมวดแต่ละหมวดเท่านั้น.)

[ข้างบนนี้ เป็นการแสดงความงามเบื้องต้น]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิบัติอันให้ถึงความเกิดขึ้นพร้อมแห่งสักกายะมีอยู่อย่างนี้ คือ:-

บุคคล ย่อมสำคัญเห็นซึ่งจักขุว่า "นั่น ของเรา, นั่น เป็นเรา, นั่น เป็นอตตาของเรา". (ในกรณีแห่งรูปทั้งหลาย, จักขุวิญญาณ, จักขุสัมผัส, เวทนา, และตัณหา; ก็ตรัสมีนัยดูเดียวกันกับในกรณีแห่งจักขุ.

ในกรณีแห่งหมวดโสตะก็ดี -ชานะก็ดี -ชีวหากดี -กายะก็ดี -มณะก็ดี ได้ตรัสไว้มีนัยเดียวกันกับในกรณีแห่งหมวดจักขุนี้ทุกประการ ต่างกันแต่เพียงชื่อซึ่งต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น.)

[ข้างบนนี้ เป็นการแสดงความงามท่ามกลาง]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ปฏิปทาอันให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสักกายะ มีอยู่อย่างนี้ คือ:-

บุคคล ย่อมตามเห็นด้วยดีซึ่งจักขุว่า "นั่น ไม่ใช่ของเรา (เนตัม มม),
นั่น ไม่เป็นเรา (เนโสหมสมิ), นั่น ไม่ใช่อัตตาของเรา (น เมโส อตฺตา)" (ใน
กรณีแห่งรูปทั้งหลาย, จักขุวิญญาณ, จักขุสัมผัส, เวทนา, และตัณหา; ก็ตรัสมีนัยดูเดียวกันกับกรณีแห่งจักขุ.

กรณีแห่งหมวดโสตะ - ฆานะ ไปจนกระทั่งหมวดมนะ ก็ได้ตรัสไว้มีนัยอย่างเดียวกันกับที่
ตรัสไว้ในกรณีแห่งหมวดจักขุนี้ ทุกประการ ต่างกันแต่เพียงชื่อซึ่งต้องเปลี่ยนไปตามหมวดนั้น ๆ เท่านั้น).

[ข้างบนนี้ เป็นการแสดงความงามเบื้องต้น]

(ต่อไปได้ทรงแสดงอายตนะภายใน อายตนะภายนอก วิญญาณ ผัสสะ ทำหน้าที่กันจนเกิด
เวทนา; ปฏิบัติผิดต่อเวทนา ๓ มีสุขเวทนาเป็นต้น ก็เป็นเหตุให้เพิ่มอนุสัยนั้นๆ ไปตามเวทนา; เมื่อยังละ
บรรเทา ถอนอนุสัยไม่ได้ ไม่ทำวิชชาให้เกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่เป็นฐานะที่จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ในทิวฏฐิธรรม;
ซึ่งเนื้อความที่ทรงแสดงนี้ ได้นำใส่ไว้ในหมวดที่ ๕ ภายใต้หัวข้อว่า "เวทนาในปฏิจสุมุปปาท
ให้เกิดอนุสัย"; แล้วได้ตรัสโดยนัยที่ตรงกันข้าม หรือปฏิกชนัย อีกครั้งหนึ่ง, ซึ่งเนื้อความที่ทรงแสดงนี้ก็
ได้นำมาใส่ไว้แล้วในหมวดที่ ๖ โดยหัวข้อว่า "อนุสัยไม่อาจจะเกิด เมื่อรู้เท่าทันเวทนาใน
ปฏิจสุมุปปาท". ผู้ศึกษาต้องการทราบรายละเอียดในถ้อยคำที่ตรัสทั้งสองนัยนี้ ก็ดูได้จากหัวข้อนั้น ๆ
แห่งหมวดนั้น ๆ. ต่อจากนั้น ได้ตรัสว่า อริยสาวกเมื่อเห็นอยู่อย่างนั้น จะเบื่อหน่าย คลายกำหนัด หลุดพ้น
ในอายตนะภายในทั้งหก และสหนครธรรมที่เนื่องด้วยอายตนะนั้น ๆ ซึ่งมีจำนวน ๖ หมวด ๆ ละ ๖. ในที่สุด
แห่งธรรมเทศานี้ มีผลทำให้ภิกษุ ๖๐ รูป บรรลุอรหัตตผล.)

ศาสดาและสาวก

ย่อมมีการกล่าวตรงกันในเรื่องปฏิจสุมุปปาท^๑

ก็คำนี้ว่า "ชรามรณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ" ดังนี้ เช่นนี้แลเป็นคำที่เรา
กล่าวแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชรามรณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ ใช่ไหม? เป็น
อย่างนี้หรือเป็นอย่างไร ในข้อนี้?

^๑มหาตันหาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๘๐/๔๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ชรามรณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ, ในข้อนี้ ต้องมีว่า
ชรามรณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ อย่างนี้เป็นแน่นอน พระเจ้าข้า!"

(ตรัสบอกแล้วทรงซักถาม และภิกษุทั้งหลายทูลตอบ ในลักษณะอย่างเดียวกันนี้เป็นลำดับไป
ทุกอาการของปฏิจจสมุปบาท ซึ่งในที่นี้จะละไว้ด้วย... ฯลฯ...จนกระทั่งถึงอาการสุดท้าย คือสังขาร จึงจะ
เขียนเต็มรูปความอีกครั้งหนึ่ง)

ก็คำนี้ว่า "ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือตัณหา... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "ตัณหามี เพราะปัจจัยคือเวทนา... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "เวทนามี เพราะปัจจัยคือผัสสะ... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือสพายตนะ... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "สพายตนะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาน... ฯลฯ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "วิญญานมี เพราะปัจจัยคือสังขาร... ฯลฯ... ฯลฯ..."

อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

---- ---- ---- ----

ก็คำนี้ว่า "สังขารทั้งหลายมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา" ดังนี้, เช่นนี้แต่เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลายมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา ใช่ไหม? เป็นอย่างนี้หรือเป็นอย่างไร ในข้อนี้?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! สังขารทั้งหลายมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา, ในข้อนี้ต้องมีว่าสังขารทั้งหลายมี เพราะปัจจัยคืออวิชชา อย่างนี้เป็นแน่นอน พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ถูกแล้ว! ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เป็นอันว่า แม้พวกเธอก็กล่าวอย่างนี้; แม้เราก็ก่ออย่างนี้ว่า "เมื่อสิ่งนี้มีอยู่ สิ่งนี้ก็มี; เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้น;"^๑ กล่าวคือ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาน; เพราะมีวิญญานเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

^๑ข้อความในเลขในอัญญาประกาศ ๒ ประโยคนี้ คือกฎที่ทรงเรียกว่า อิทัปปัจจยตา ฝ่ายเกิด.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความ
ดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญูญาณ; เพราะมี
ความดับแห่งวิญญูญาณ จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมี
ความดับแห่งสพายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสพายตนะจึงมีความดับแห่งผัสสะ;
เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมี
ความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมี
ความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับ
แห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็คำว่า "ความดับแห่งชรามรณะมี เพราะความดับแห่งชาติ" ดังนี้,
เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความดับแห่งชรามรณะมี
เพราะความดับแห่งชาติ ใช่มั้ย? เป็นอย่างนี้หรือเป็นอย่างไร ในข้อนี้?

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความดับแห่งชาติชรามรณะมี เพราะความดับแห่งชาติ,
ในข้อนี้ต้องมีว่า ความดับแห่งชรามรณะมี เพราะความดับแห่งชาติ อย่างนี้เป็นแน่นอน
พระเจ้าข้า!"

(ตรัสบอกแล้วทรงซักถาม และภิกษุทั้งหลายทูลตอบ ในลักษณะอย่างเดียวกันนี้ ทุกอาการของ
ปฏิจักษุรูปบาท ซึ่งในที่นี้จะละไว้ด้วย... ฯลฯ...จนกระทั่งถึงอาการสุดท้าย คือสังขาร จึงจะเขียนเต็มอีก
ครั้งหนึ่ง.)

ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งชาติมี เพราะความดับแห่งภพ... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

คำนี้ว่า "ความดับแห่งภพมี เพราะความดับแห่งอุปาทาน... ฯลฯ...
อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งอุปาทานมี เพราะความดับแห่งตัณหา... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งตัณหามี เพราะความดับแห่งเวทนา... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งเวทนามี เพราะความดับแห่งผัสสะ... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งผัสสะมี เพราะความดับแห่งสฬายตนะ... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งสฬายตนะมี เพราะความดับแห่งนามรูป... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งนามรูปมี เพราะความดับแห่งวิญญาณ... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"
- ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งวิญญาณมี เพราะความดับแห่งสังขาร... ฯลฯ...
 อย่างนี้แน่นอน พระเจ้าข้า!"

ก็คำนี้ว่า "ความดับแห่งสังขารมี เพราะความดับแห่งอวิชชา" ดังนี้, เช่นนี้
 แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความดับแห่งสังขารมี เพราะความดับ
 แห่งอวิชชาใช่ไหม? เป็นอย่างนี้หรือเป็นอย่างไร ในข้อนี้?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ความดับแห่งสังขารมี เพราะความดับแห่งอวิชชา,
 ในข้อนี้ ต้องมีว่า ความดับแห่งสังขารมี เพราะความดับแห่งอวิชชา อย่างนี้เป็นแน่นอน
 พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนนิคฺษุทั้งหลาย! ฤๅแล้ว! ดูก่อนนิคฺษุทั้งหลาย! เป็นอันว่า แม้พวกเธอก็กล่าว
อย่างนี้; แม้เราก็ก้าวอย่างนี้ว่า "เมื่อสิ่งนี้ไม่มีอยู่ สิ่งนี้ก็ไม่มี; เพราะสิ่งนี้ดับไป
สิ่งนี้ก็ดับไป;"^๙ กล่าวคือ เพราะความดับแห่งอวิชชา จึงมีความดับแห่งสังขาร;
เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญูณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญูณ
จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะจึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ
จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะ
มีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี
ความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับ
แห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น :
ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย อาการอย่างนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกต ในข้อที่ว่า พระศาสดากับ
พระสาวก ย่อมจะมีความรู้เห็นตรงกัน, โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีแห่งปฏิจรรยาสมุปบาท, โดย
ไม่เพียงแต่ปากว่า, หรือกล่าวไปเพราะความเคารพในพระศาสดา, แต่หมายความว่า พระ
สาวกรู้จักสิ่งที่เรียกว่า ปฏิจรรยาสมุปบาท นั้นดีทุกอาการ; และมองเห็นความเป็นอธิปไตย
คือเป็นปัจจัยอาศัยกันเกิด ทุกอาการ จริงๆ.

หมวดที่แปด จบ

^๙ข้อความในเลขในอัญญาประกาศ ๒ ประโยคนี คือกฎที่เรียกว่า อธิปไตยจยตา ฝ่ายดับ ผู้ศึกษาพึงสังเกต
ไว้ทุกคราวที่ผ่านไป, เพื่อจะรู้ว่าเรื่องอธิปไตยจยตานี้ มีความสำคัญมากน้อยเพียงไร : บางสูตร กล่าว
ว่า ได้ทรงนำเอาเรื่องอธิปไตยจยตานี้มาทรง "พื้มพื้ม" เล่น อยู่ในที่สงัดแต่พระองค์เดียวก็ยังมี (ดูหมวดที่
๖ หัวข้อว่า "ตรัสว่าเรื่องปฏิจรรยาสมุปบาทเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์" และที่อื่นอีก).

หมวด ๙

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท กับอริยสาวก

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปฏิจจสมุปบาท.

.....

อิมสมึ สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสสุป ปาทา อิทั อูปชชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสส นิโรธา อิทั นิรุณฺเณติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๙

ว่าด้วย ปัจจุสมุปบาทกับอริยสาวก

(มี ๑๐ เรื่อง)

มีเรื่อง : ทรงกำชับสาวกให้เล่าเรียนปัจจุสมุปบาท - - ไม่รู้เรื่องรากฐานแห่งปัจจุสมุปบาท ก็ยังไม่ใช่สาวกในศาสนา -- อริยสาวกย่อมรู้ปัจจุสมุปบาทโดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น -- อริยญายธรรมคือการรู้เรื่องปัจจุสมุปบาท - การสนทนาของพระมหาสาวก -- เวทนาของปุถุชนต่างจากของอริยสาวก -- อริยสาวกรู้ความเกิดและความดับของโลกอย่างไม่มีที่สงสัย -- พระโสดาบันคือผู้เห็นชัดปัจจุสมุปบาทโดยวิธีแห่งอริยสัจสี่ -- โสดาปัตตติยังคะขึ้นอยู่กับการรู้ปัจจุสมุปบาทของอริยสาวก -- สามัญญผลในพุทธศาสนาเทียบกันไม่ได้กับลัทธิอื่น.

ปฏิจจสมุปปาตจากพระโอบษฐ์

หมวดที่ ๙

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาตกับอริยสาวก

ทรงกำชับสาวกให้เล่าเรียนปฏิจจสมุปปาต^๑

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ในที่หลีกเร้นแห่งหนึ่งแล้ว ได้ทรงกล่าวธรรมปริยายนี้ (ตามลำพังพระองค์) ว่า :-

"เพราะอาศัย ตา ด้วย รูป ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

^๑สูตรที่ ๕ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๘๙/๑๖๖-๘, และสูตรที่ ๑๐ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๑๑๑/๑๖๓, กล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับหลีกเร้น ซึ่งมีภิกษุรูปหนึ่งยืนแอบฟังอยู่ด้วย.

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
 เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
 เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาส
 ทั้งหลายจึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
 อย่างนี้.

เพราะอาศัย หู ด้วย เสียง ทั้งหลายด้วย จึงเกิดโสตวิญญาณ; การประจวบ
 แห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑๒๑... ...๑๒๑...

(ข้อความเต็มในกรณีแห่ง หู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่ชื่อ.
 ในกรณีแห่งจมูก ลิ่น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่งมโน จะเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง).

...๑๒๑... ...๑๒๑... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัย จมูก ด้วย กลิ่น ทั้งหลายด้วย จึงเกิดฆานวิญญาณ; การประจวบ
 แห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑๒๑... ...๑๒๑...

...๑๒๑... ...๑๒๑... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการ อย่างนี้.

เพราะอาศัย **ลึ้น** ด้วย **รส** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชีวหาวิญญูณ**; การประจวบ
แห่งธรรม ๓ ประการ (ลึ้น + รส + ชิวหาวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑๒๑... ...๑๒๑...

...๑๒๑... ...๑๒๑... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการ อย่างนี้.

เพราะอาศัย **กาย** ด้วย **โณฏฐัพพะ** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **กายวิญญูณ**;
การประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ + กายวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๑๒๑... ...๑๒๑...

...๑๒๑... ...๑๒๑... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัย **ใจ** ด้วย **ธัมมารมณ** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **มโนวิญญูณ**; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณ + มโนวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
 เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;
 เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;
 เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาส
 ทั้งหลายจึงมีขึ้นพร้อม : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
 อย่างนี้.

(ปฏิบัติภขณัย)

เพราะอาศัย ตา ด้วย รูป ทั้งหลายด้วย จึงเกิด จักขุวิญญาณ; การประจวบ
 แห่งธรรม ๓ ประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
 เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา นั้น จึงมี
 ความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
 เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-
 อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
 อย่างนี้.

เพราะอาศัย **หู** ด้วย **เสียง** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด**โสตวิญญาน**; การประจวบ
แห่งธรรม ๓ ประการ (หู + เสียง + โสตวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
... ฯลฯ... ... ฯลฯ...

(ข้อความเต็มในกรณีแห่ง หู ก็มีอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งตา ทุกตัวอักษร, ต่างกันแต่ชื่อ
ในกรณีแห่งจมูก ลิ้น กาย ก็มีนัยเดียวกัน. ในกรณีแห่งมโน จะเขียนเต็มอีกครั้งหนึ่ง).

... ฯลฯ... ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

เพราะอาศัย **จมูก** ด้วย **กลิ่น** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาน**; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (จมูก + กลิ่น + ฆานวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
... ฯลฯ... ... ฯลฯ...

... ฯลฯ... ... ฯลฯ... ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

เพราะอาศัย **ลิ้น** ด้วย **รส** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชีวหาวิญญาน**; การประจวบ
แห่งธรรม ๓ ประการ (ลิ้น + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;
... ฯลฯ... ... ฯลฯ...

...๗๑๗... ...๗๑๗... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

เพราะอาศัย กาย ด้วย โผฏฐัพพะ ทั้งหลายด้วย จึงเกิด กายวิญญาน; การ
ประจวบแห่ง ธรรม ๓ ประการ (กาย + โผฏฐัพพะ + กายวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

...๗๑๗... ...๗๑๗...

...๗๑๗... ...๗๑๗... ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยใจ ด้วย ธัมมารมณฺ์ ทั้งหลายด้วย จึงเกิดมโนวิญญาน; การ
ประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ + ธัมมารมณฺ์ + มโนวิญญาน) นั่นคือ ผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งตัณหา นั้น จึงมี
ความดับแห่งอุปาทาน;

เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;

เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้.

สมัยนั้น ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ยื่นแอบฟังพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้าทอดพระเนตรเห็นภิกษุผู้ยื่นแอบฟังนั้นแล้ว ได้ทรงกล่าวกะภิกษุนั้นว่า "ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยินธรรมปริยายนี้แล้ว มิใช่หรือ?"

"ได้ยินแล้ว พระเจ้าข้า!"

"ดูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอาธรรมปริยายนี้ไป. ดูก่อนภิกษุ! เธอจงเล่าเรียนธรรมปริยายนี้. ดูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงไว้ซึ่งธรรมปริยายนี้. ดูก่อนภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์", ดังนี้ แล.

ไม่รู้เรื่องรากฐานแห่งปฏิจสมุปปาท ก็ยังไม่ใช่สาวกในศาสนา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุรูปใดก็ตาม ยังไม่รู้ชัดซึ่ง สมุทัย อตถังคมะ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ แห่งผัสสาयตนะทั้งหลาย ๖ ประการ ตามความเป็นจริง ก็เป็นอันว่า พรหมจรรย์นี้อัน ภิกษุนั้นไม่ได้อยู่ประพฤติ เธออยู่ห่างไกลออกไปจากธรรมวินัยนี้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว ภิกษุรูปหนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า " ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ยังไม่ใส่ใจในกรณีนี้ เพราะว่าข้าพระองค์ยังไม่รู้ชัดซึ่งสมุทัย อตถังคมะ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ แห่งผัสสาयตนะทั้งหลาย ๖ ประการตามความเป็นจริง"

^๑สูตรที่ ๙ มิคชาลวรรค สฟา.ส. ๑๘/๕๒/๘๕.

ดูก่อนภิกษุ! เธอจะสำคัญความข้อนี้อะไร : เธอย่อมตามเห็นซึ่งจักษุ
ว่า "นั่นของเรา ; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา;" ดังนี้หรือ?

"ข้อนั้น ห้ามมิได้ พระเจ้าข้า!"

ถูกแล้ว ภิกษุ, ในข้อนี้ การที่เธอตามเห็นซึ่งจักษุด้วยอาการอย่างนี้ว่า
"นั่นไม่ใช่ของเรา; นั่นไม่เป็นเรา; นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา," ดังนี้ จักเป็นอันเธอเห็น
ดีแล้วด้วยปัญญาโดยชอบ ตาม ความจริง : นี้แล เป็นที่สุดแห่งทุกข์.

[ในกรณีแห่ง โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน ก็ทรงถาม, ภิกษุทูลตอบ, และตรัส
อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งจักษุ ทุกประการ

...ในสูตรถัดไปและในที่อื่นอีก (สูตรที่ ๑๐ มิคชาลวรรค สฬาสี ๑๘/๕๓/๘๖ และ สูตร
ที่ ๕ ฉันทวรรค สฬาสี ๑๘/๗๖/๑๑๔) ทรงแสดงอันสงส์ของการเห็นผัสสายตนะ ๖ โดยอาการ ๕ ใน
ตอนท้ายแห่งเรื่องอย่างเดียวกันนี้ แผลงออกไป; คือแทนที่จะทรงแสดงว่า "นั่นเป็นที่สุดแห่งทุกข์" แต่
ทรงแสดงว่า "จักละผัสสายตนะได้ ไม่เป็นไปเพื่อการเกิดใหม่แห่งผัสสายตนะนั้น อีกต่อไป" อีก สูตรหนึ่ง
(สูตรที่ ๑๑ มิคชาลวรรค สฬาสี ๑๘/๕๔/๘๗) ทรงแสดงข้อความอย่างเดียวกัน แต่ทรงซักถามในภิกษุนั้น
ตอบยืนยันการเห็นอนัตตา อย่างละเอียดลออตามนัยแห่งอนัตตลักษณะสูตร และประสบผล อย่างเดียวกันกับใน
อนัตตลักษณะสูตรนั้น].

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ผัสสายตนะ ๖ คือ ตา
หู จมูก ลิ้น กาย และใจ นั้นเป็นรากฐานของปัจฉิมสัมปทา ถ้ารู้ทุกสิ่งทีควรรู้เกี่ยวกับ
รากฐานอันนี้ ก็ย่อมตัดกระแส แห่งปัจฉิมสัมปทาได้เป็นแน่นอน.

อริยสาวก ย่อมรู้ปัจฉิมสัมปทา โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น °

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกได้สดับแล้ว ย่อมไม่มีความสงสัยอย่างนี้
ว่า "เพราะอะไรมี อะไรจึงมีหนอ; เพราะความเกิดขึ้นแห่งอะไร อะไรจึงเกิดขึ้น :

°สูตรที่ ๑๐ คหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๙๔/๑๘๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะอะไรมี สังขารทั้งหลายจึงมี; เพราะอะไรมี วิญญาณจึงมี; เพราะอะไรมี นามรูปจึงมี; เพราะอะไรมี สฬายตนะจึงมี; เพราะอะไรมี ผัสสะจึงมี; เพราะอะไรมี เวทนาจึงมี; เพราะอะไรมี ตัณหาจึงมี; เพราะอะไรมี อุปาทาน จึงมี; เพราะอะไรมี ภพจึงมี; เพราะอะไรมี ชาติจึงมี; เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม**มีญาณหยั่งรู้** ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นของ สิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น : เพราะ อวิชชา มี สังขารทั้งหลายจึงมี; เพราะสังขารทั้งหลายมี วิญญาณจึงมี; เพราะวิญญาณมี นามรูปจึงมี; เพราะนามรูปมี สฬายตนะจึงมี; เพราะสฬายตนะมี ผัสสะจึงมี; เพราะผัสสะมี เวทนาจึงมี; เพราะเวทนามี ตัณหา จึงมี; เพราะตัณหามี อุปาทานจึงมี; เพราะอุปาทานมี ภพจึงมี; เพราะภพมี ชาติจึงมี; เพราะ ชาติมี ชรามรณะจึงมี" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ ว่า "โลกนี้ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม**ไม่มีความสงสัยอย่างนี้** ว่า "เพราะอะไร ไม่มี อะไรจึงไม่มีหนอ; เพราะความดับแห่งอะไร อะไรจึงดับ : เพราะอะไรไม่มี สังขารทั้งหลาย จึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี วิญญาณจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี นามรูปจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี สฬายตนะจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ผัสสะจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี เวทนาจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ตัณหาจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี อุปาทานจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ภพจึงไม่มี; เพราะอะไร ไม่มี ชาติจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม**มีญาณหยั่งรู้** ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ว่า "เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี ; เพราะความดับ

แห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับ : เพราะ อวิชชาไม่มี สังขารทั้งหลายจึงไม่มี; เพราะสังขารทั้งหลายไม่มี วิญญาณจึงไม่มี; เพราะวิญญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี; เพราะนามรูปไม่มี สฬายตนะจึงไม่มี; เพราะสฬายตนะไม่มี ผัสสะจึงไม่มี; เพราะผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี; เพราะเวทนาไม่มี ตัณหาจึงไม่มี; เพราะตัณหาไม่มี อุปาทานจึง ไม่มี; เพราะอุปาทานไม่มี ภพจึงไม่มี; เพราะภพไม่มี ชาติจึงไม่มี; เพราะชาติไม่มี ชรามรณะจึง ไม่มี" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ว่า "โลกนี้ ย่อมดับลงด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ย่อมมารู้ทั่วถึงเหตุเกิดและความดับแห่งโลก ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ ในกาลใด; ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนี้ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทิวฐิ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระ สัทธรรมนี้" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่าประกอบแล้วด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส" ดังนี้บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จุดประตู่แห่งอมตะ" ดังนี้บ้าง, ดังนี้ แล.

อริยญาณธรรมคือการรู้เรื่องปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนคนหบตี! ก็อริยญาณธรรม เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แหงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า?

^๑สูตรที่ ๒ อุปาสกวรรค ทสก.อ. ๒๔/๑๙๗/๙๒, ตรัสแก่อนาถปิณฑิกคหบดี ที่เชตวัน.

ดูก่อนคบหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์
 ดังนี้ว่า "ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะสิ่งนี้มี, สิ่งนี้จึงมี; เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้,
 สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี, สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้,
 สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีวิชา เป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย;
 เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป;
 เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ; เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ
 มีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมี
 ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติ เป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิด ขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชานั่นนั่นเทียว, จึงมีความ
 ดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมี
 ความดับแห่งวิญญาณ จึงมีความดับ แห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมี
 ความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ;
 เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา
 จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
 เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี
 ความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึง ดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการ
 อย่างนี้.

ดูก่อนคบหบดี! อริยญายธรรมนี้แล เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี
 แหงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญา.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ตัวบทของปัจจุ-
 สมุปบาทที่แสดงไว้ ตามที่รู้กันอยู่ทั่วไป พึงดูคล้ายกับว่า เป็นเพียงหลักสำหรับเรียน หรือ
 สำหรับคิด; ต่อเมื่อสังเกตอย่างละเอียด จึงจะมองเห็นว่า เป็นสิ่งที่ยิ่งกว่าหลักสำหรับเรียน
 หรือสำหรับคิดเท่านั้น แต่ทรงประสงค์ให้ เป็นตัวธรรมสำหรับการรู้แจ้งแทงตลอด หรือเป็น
 เครื่องนำสัตว์ออกไปจากกองทุกข์ด้วยปัญญา ในตัวปัญญาที่เรียกว่า "ยถาภูตสัมมัมปัญญา"
 นั้นเองเป็นตัวการปฏิบัติ; และในที่นี้ ตรัสเรียกว่าเป็นการรู้แจ้งแทงตลอดซึ่งอริยญายธรรม.
 ตัวการปฏิบัติโดยตรง ตั้งต้นด้วยการมีสติระงับ เมื่อมีการกระทบทางอายตนะ เช่นตาเห็น
 รูปเป็นต้น, อย่าให้เกิดมีสิ่งที่เรียกว่า "อวิชชาสัมผัส" ขึ้นมาได้; แล้วกระแสแห่ง
 ปัจจุสมุปบาท ก็จะไม่เกิดขึ้นหรือดำเนินไป. สำหรับสิ่งที่เรียกว่าอวิชชาสัมผัสนั้น มีแจ้ง
 อยู่ในหัวข้อชื่อนั้น ในหนังสือเล่มนี้แล้ว.

การสนทนาของพระมหาสาวก^๑ (เรื่องปัจจุสมุปบาท)

ครั้งนั้น ท่านพระสารีบุตรกับท่านพระมหาโกฏิฐิตะ อยู่ ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ใกล้เมือง
 พาราณสี. ครั้งนั้น ท่านพระมหาโกฏิฐิตะออกจากที่หลีกเร้น ในเวลาเย็น เข้าไปหาพระสารีบุตร ถึงที่อยู่
 แล้วได้กล่าวคำนี้กะท่านพระสารีบุตรว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! ชรามรณะเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำ
 เองหรือหนอ? หรือว่า ชรามรณะ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? ชรามรณะ เป็นสิ่ง
 ที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่า ชรามรณะ เป็นสิ่งที่
 ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

^๑สูตรที่ ๗ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๑๓๖/๒๖๓, พระสารีบุตรกับพระมหาโกฏิฐิตะ สนทนากัน
 ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน.

ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑัญญะ! ชรามรณะเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, ชรามรณะ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำ ก็ไม่ใช่, ชรามรณะ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งชรามรณะ จะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ**".

ท่านพระมหาโกณฑัญญะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! ชาติ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง หรือหนอ? หรือว่าชาติ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? ชาติ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำ ด้วยหรือ? หรือว่าชาติ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑัญญะ! ชาติเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, ชาติ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, ชาติ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งชาติ จะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ**".

ท่านพระมหาโกณฑัญญะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! ภพ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง หรือหนอ? หรือว่าภพ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? ภพ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำ ด้วยหรือ? หรือว่าภพ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑัญญะ! ภพเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, ภพ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, ภพ เป็นสิ่งที่บุคคล

กระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งภพ จะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีอุปทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ"**

ท่านพระมหาโกฏิฐิตะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! อุปาทาน เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? อุปาทาน เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! อุปาทานเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, อุปาทาน เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน"**

ท่านพระมหาโกฏิฐิตะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! ตัณหา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? ตัณหา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

ท่านพระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! ตัณหาเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, ตัณหา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเอง

หรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัยจึงมี ตัณหา**".

พระมหาโกฏิฐิตะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! เวทนา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่า เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? เวทนา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

พระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! เวทนา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เวทนา เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเอง หรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า **เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี เวทนา**".

พระมหาโกฏิฐิตะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! ผัสสะ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่า เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เล่า?"

พระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! ผัสสะเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย บุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่;แต่ว่า **เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ**".

พระมหาโกฏิฐิตะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! สพายตนะ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่า เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย

บุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เถอะ?"

พระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑิยะ! สฬายตนะเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่**ว่า เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ**"

พระมหาโกณฑิยะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! นามรูป เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ เถอะ?"

พระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑิยะ! นามรูปเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่**ว่า เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป**".

พระมหาโกณฑิยะ ได้ถามอีกว่า "ดูก่อนท่านสารีบุตร! วิญญาณ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ? เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วยหรือ? หรือว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ เถอะ?"

พระสารีบุตร ได้ตอบว่า "ดูก่อนท่านโกณฑิยะ! วิญญาณเป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่**ว่า เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ**".

ท่านพระมหาโกฏิฐิตะ ได้กล่าวกะท่านพระสารีบุตรต่อไปว่า "เราทั้งหลาย ย่อมรู้ทั่วถึง ภาชิตของท่านสารีบุตรเดี๋ยวนี้อเอง อย่างนี้ว่า 'ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! นามรูปเป็นสิ่งที่ บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคลอื่นกระทำ ก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป.' อนึ่ง เราทั้งหลาย ย่อมรู้ทั่วถึงภาชิตของท่านสารีบุตรเดี๋ยวนี้อีกเหมือนกัน อย่างนี้ว่า 'ดูก่อนท่านโกฏิฐิตะ! วิญญาณ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำ ก็ไม่ใช่, เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่นกระทำด้วย ก็ไม่ใช่, ทั้งจะเป็นสิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเอง หรือบุคคลอื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ ก็ไม่ใช่; แต่ว่า เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ.' ดูก่อนท่าน สารีบุตร ! ก็เนื้อความแห่งภาชิตนี้ อันเราทั้งหลายจะพึงเห็นได้อย่างไร?"

ท่านพระสารีบุตร ได้กล่าวว่า "ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าอย่างนั้น ผมจัก กระทำอุปมาให้ ท่านฟัง. วิญญูชนทั้งหลายบางพวกในโลกนี้ ย่อมรู้ทั่วถึงเนื้อความ แห่งภาชิตได้ แม้ด้วยอุปมา. ดูก่อนท่าน ผู้มีอายุ! เปรียบเหมือนไม้้อสองก่า จะพึงตั้งอยู่ได้ก็เพราะอาศัยซึ่งกันและกัน, ข้อนี้ฉันใด, ดูก่อนท่าน ผู้มีอายุ! ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน กล่าวคือ เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณ เป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัยจึงมีสพายตนะ; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึง มีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหา เป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมี ชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเหาะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้น ครอบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้."

ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ไม้้อสองกำนั้น ถ้าบุคคลดึงเอาออกเสียกำหนึ่งไซ้ร้อ อีกกำหนึ่งก็พึงล้มไป , ถ้าบุคคลดึงเอากำอื่นอีกออกไปไซ้ร้อ กำอื่นอีกก็พึงล้มไป, ข้อนี้ฉันใด; ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ข้อนี้ก็ฉันนั้น เหมือนกัน คือ เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญาณ จึง มีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับ แห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึง มีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา;เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทานจึงมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส ทั้งหลายจึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้"

ท่านพระมหาโกฏฐิตะ ได้กล่าวว่า "นำ้อศจรรยั ท่านสารีบุตร! ไม่เคยมีแล้ว ท่าน สารีบุตร! เท่าที่ท่านสารีบุตรกล่าวมานี้ นับว่าเป็นการกล่าวดีแล้ว. ก็แล เราทั้งหลายขอ อนุโมทนายินดีต่อคำ เป็นสุภาสิตของท่านสารีบุตรนี้ ด้วย วัตถุ ๓๖ เรื่อง เหล่านี้ คือ :-

(๑) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อ ความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือแห่งชราและมรณะ อยู่ไซ้ร้อ, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถีก"

(๒) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชราและมรณะ อยู่ไซ้ร้อ, ก็เป็นการ สมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๓) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งขราและมรณะ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวฐธรรม".

(๔) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๕) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งชาติ อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๖) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งชาติ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวฐธรรม".

(๗) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๘) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งภพ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๙) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งภพ ด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวฐธรรม".

(๑๐) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

(๑๑) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๑๒) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน ด้วยความเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวฐธรรม".

(๑๓) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตณหา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

(๑๔) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งตณหา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติ ธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๑๕) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งตัณหา ด้วยความเป็นผู้ไม่มีความ ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้ว ซึ่งนิพพานในทิวฐธรรม".

(๑๖) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อ ความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อ จะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

(๑๗) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งเวทนา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๑๘) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งเวทนาด้วยความเป็นผู้ไม่ยึดมั่น ถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่ง นิพพานในทิวฐธรรม".

(๑๙) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อ ความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะ เรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถิก".

(๒๐) ตุก่อนท่นผู้มีอายุ!ถ้ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๒๑) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งผัสสะ ด้วยความเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวาสธรรม".

(๒๒) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสพายตนะ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๒๓) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัดเพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสพายตนะ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๒๔) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่งสพายตนะ ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวาสธรรม".

(๒๕) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัดเพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๒๖) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งนามรูป อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๒๗) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่ง นามรูป ด้วยความไม่ยึดมั่น ถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพาน ในทิวาสธรรม".

(๒๘) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อ ความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่ง วิญญาณ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๒๙) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งวิญญาณ อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๓๐) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่ง วิญญาณ ด้วยความไม่ยึดมั่น ถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพาน ในทิวาสธรรม".

(๓๑) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อ ความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขาร อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควร เพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๓๒) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งสังขาร อยู่ไซ้, ก็เป็นการ สมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๓๓) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่ง สังขาร ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวาสธรรม".

(๓๔) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุแสดงธรรม เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่ง อวิชชา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุธรรมกถึก".

(๓๕) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพื่อความเบื่อหน่ายเพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับไม่เหลือ แห่งอวิชชา อยู่ไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว".

(๓๖) ดูก่อนท่านผู้มีอายุ! ถ้าภิกษุเป็นผู้ หลุดพ้นแล้ว เพราะความเบื่อหน่าย เพราะความคลายกำหนัด เพราะความดับไม่เหลือ แห่ง อวิชชา ด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น อยู่แล้วไซ้, ก็เป็นการสมควรเพื่อจะเรียกภิกษุนั้นว่า "ภิกษุผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวาสธรรม", ดังนี้ แล.

เวทนาของปุถุชน ต่างจากของอริยสาวก ° (ในแง่ของปัจฉิมสมุปบาท)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้ไม่มีการดับแล้ว ย่อมเสวยซึ่งเวทนา อันเป็นสุขบ้าง อันเป็นทุกข์บ้าง อันมิใช่ทุกข์มิใช่สุขบ้าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้อริยสาวก

°สูตรที่ ๖ ปฐมกสคาถวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส. ๑๘/๒๕๗/๓๖๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ผู้มีการสดับแล้ว ก็ย่อมเสวยซึ่งเวทนา อันเป็นสุขบ้าง. อันเป็นทุกข์บ้าง อันมิใช่ทุกข์ มิใช่สุขบ้าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อเป็นเช่นนั้น ในระหว่างอริยสาวกผู้มีการสดับ กับปุถุชนผู้ไม่มีการสดับดังที่กล่าวมานี้ **อะไรเป็นความผิดแผกแตกต่างกัน อะไรเป็น ความมุ่งหมายที่แตกต่างกัน อะไรเป็นเหตุที่แตกต่างกัน ระหว่างอริยสาวกผู้มีการสดับ จากปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ?**

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวก ข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาสิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับแล้ว อันทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมเศร้าโศก ย่อมกระวนกระวาย ย่อมรำไรรำพัน เป็นผู้ทูกอกรำให้ ถึงความมีสติ ฟันเพื่อน เขาย่อมเสวยซึ่งเวทนาทั้ง เวทนาทั้ง ๒ ฝ่าย คือ **เวทนาทั้งทางกายและทางจิต.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษพึงยิงบุรุษด้วยลูกศร แล้วพึงยิงซ้ำ ซึ่งบุรุษนั้นด้วยลูกศรที่สองอีก บุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรสองลูกอย่างนี้ ย่อมเสวยเวทนาทาง กายด้วย ทางจิตด้วย, แม้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับแล้ว ก็เป็นฉันนั้น คือ **เมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่, ย่อมเศร้าโศก ย่อมกระวนกระวาย ย่อมรำไรรำพัน เป็นผู้ทูกอกรำให้ ถึงความมีสติฟันเพื่อนอยู่;** ชื่อว่าเขาย่อมเสวย ซึ่งเวทนาทั้งสองอย่าง คือทั้งทางกายและทางจิต. เขาเป็นผู้มีปฏิชะเพราะทุกข์เวทนา นั้นนั่นเอง. **ปฏิฆานุสัย** อันใด อันเกิดจากทุกข์เวทนา, ปฏิฆานุสัยอันนั้น ก็ย่อม **นอนตาม**ซึ่งบุคคลนั้นผู้มีปฏิชะด้วยทุกข์เวทนา. บุคคลนั้นอันทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมจะพอใจซึ่งกามสุข. ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ชื่อนั้นเพราะ

เหตุว่า ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับแล้ว ย่อมไม่รู้ชัดอุบายเครื่องปลดปล่อยซึ่งทุกข์เวทนา เว้นแต่กามสุขเท่านั้น (ที่เขาคิดว่าจะระงับทุกข์เวทนาได้). เมื่อปุถุชนนั้นพอใจยิ่งอยู่ ซึ่งความสุข, **ราคานุสัย**อันใด อันเกิดจากสุขเวทนา, ราคานุสัยอันนั้นย่อมสนองตาม ซึ่งปุถุชนนั้น. ปุถุชนนั้น ย่อมไม่รู้ชัดซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันต่ำทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลาย เหล่านั้น ตามที่เป็นจริง. เมื่อปุถุชนนั้นไม่รู้ชัดอยู่ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันต่ำทราม และ ซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ตามที่เป็นจริง ดังนี้แล้ว, **อวิชชานุสัย**อันใด อันเกิดจากอทุกขมสุขเวทนา, อวิชชานุสัยอันนั้น ย่อมสนองตามซึ่งปุถุชนนั้น. ปุถุชนนั้น ถ้าเสวยสุขเวทนา ย่อมเป็นผู้ติดพัน(ในเวทนา)เสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวยทุกข์เวทนา ก็เป็นผู้ติดพันเสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็ยังเป็นผู้ติดพันเสวยเวทนานั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับนี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้ติดพันแล้ว ด้วยชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย; เรากล่าวว่า **เป็นผู้ติดพันแล้วด้วยทุกข์** ดังนี้

(ปฏิบัติภขณัย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ส่วนอริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว อันทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ ย่อมไม่เศร้าโศก ย่อมไม่กระวนกระวาย ย่อมไม่รำไรรำพัน ไม่เป็นผู้ท้อท้อให้ไม่ถึงความมีสติพื้นเพื่อน; ย่อมเสวยเวทนาเพียงอย่างเดียว คือเวทนาทางกาย, **หามีเวทนาทางจิตไม่.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษพึงยิงบุรุษด้วยลูกศรแล้ว ไม่พึงยิงซ้ำซึ่งบุรุษนั้นด้วยลูกศรที่สอง เมื่อเป็นอย่างนี้ บุรุษนั้นย่อมเสวยเวทนาจากลูกศรเพียง

ลูกเดียว, แม่ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว ก็ฉันนั้นคือเมื่อทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่, ย่อมไม่เศร้าโศกไม่กระวนกระวาย ไม่ร่ำไรร่ำพัน ไม่เป็นผู้ทุบออกร่ำให้ ไม่ถึงซึ่งความมีสติพันเพื่อน; อริยสาวกนั้น ชื่อว่าย่อมเสวยเวทนาเพียงอย่างเดียว คือเวทนาทางกาย หากมีเวทนาทางจิตไม่ อริยสาวกนั้น หาเป็นผู้มีปฏิษะ เพราะทุกข์เวทนานั้นไม่. **ปฏิษานุสัย** อันใด อันเกิดจากทุกข์เวทนา, ปฏิษานุสัยอันนั้น. ก็ย่อมไม่นอนตามซึ่งอริยสาวกนั้นผู้ไม่มีปฏิษะเพราะทุกข์เวทนา. อริยสาวกนั้น อันทุกข์เวทนาถูกต้องอยู่ ก็ไม่พอใจซึ่งกามสุข. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า อริยสาวกผู้มีการสดับแล้ว ย่อมรู้ชัดอุบายเครื่องปลดเปลื้องซึ่งทุกข์เวทนา ซึ่งเป็นอุบายอื่นนอกจากกามสุข. เมื่ออริยสาวกนั้นมิได้พอใจซึ่งกามสุขอยู่, **ราคานุสัย**อันใด อันเกิดจากสุขเวทนา, **ราคานุสัย**อันนั้นก็ **ไม่นอนตาม**ซึ่งอริยสาวกนั้น. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นแห่งเวทนา ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อยซึ่งโทษอันต่ำทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ตามที่เป็นจริง. เมื่ออริยสาวกนั้น รู้ชัดอยู่ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันต่ำทราม และซึ่งอุบายเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลายเหล่านั้น ตามที่เป็นจริง ดังนี้แล้ว, **อวิชชานุสัย**อันใดอันเกิดจากอทุกขมสุข-เวทนา, **อวิชชานุสัย**อันนั้น ก็ย่อม **ไม่นอนตาม**ซึ่งอริยสาวกนั้น. อริยสาวกนั้น ถ้าเสวยสุขเวทนาย่อมไม่เป็นผู้ติดพัน(ในเวทนา)เสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวยทุกข์เวทนา ก็ไม่เป็นผู้ติดพันเสวยเวทนานั้น; ถ้าเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็ไม่เป็นผู้ติดพันเสวยเวทนานั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับนี้ เรากล่าวว่า เป็นผู้ไม่ติดพันแล้ว ด้วยชาติชรามรณะโสกะปริเทวะทุกข์ะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย; เรากล่าวว่า **เป็นผู้ไม่ติดพันแล้วด้วยทุกข์** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้แล เป็นความผิดแผกแตกต่างกัน เป็นความมุ่งหมายที่แตกต่างกันเป็นเหตุที่แตกต่างกัน ระหว่างอริยสาวกผู้มีการสดับ จากปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เวทนา ๓ ชนิด ของปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ ย่อมก่อให้เกิดอนุสัย ๓ ชนิด ซึ่งเป็นอาการของการเกิดปัจจุสมุปบาทโดยสมบุรณ์ คือเกิดทุกข์ในที่สุด. ส่วนเวทนาของอริยสาวกผู้มีการสดับ ย่อมไม่ก่อให้เกิดอนุสัย นั่นคือการไม่เกิดขึ้นแห่งปัจจุสมุปบาท คือไม่เกิดทุกข์ในที่สุด. เวทนาชนิดที่ก่อให้เกิดอนุสัยหรือปัจจุสมุปบาทนั้น ย่อมหมายความว่า เป็นเวทนาที่ตั้งต้นหรือเกี่ยวข้องกับอวิชชา ตามนัยแห่งกระแสของปัจจุสมุปบาทโดยสมบุรณ์; ดังนั้น การกล่าวถึงเวทนาเพียงอย่างเดียว เช่นในกรณีนี้ ก็พอแล้ว ย่อมหมายความว่าถึงเหตุปัจจัยทั้งหลายของเวทนา ซึ่งย่นขึ้นไปถึงอวิชชา อันเข้ามาเกี่ยวข้องกับกรณีที่มีการกระทบทางอายตนะ มีตากับรูป เป็นต้น.

อริยสาวกรู้ความเกิดและความดับ ของโลกอย่างไม่มีที่สงสัย^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมไม่มีความสงสัยอย่างนี้ว่า "เพราะอะไรมีอะไรจึงมีหนอ; เพราะอะไรเกิดขึ้น อะไรจึงเกิดขึ้น : เพราะอะไรมี นามรูปจึงมี; เพราะอะไรมี สฬายตนะจึงมี; เพราะอะไรมี ผัสสะจึงมี; เพราะอะไรมี เวทนาจึงมี; เพราะอะไรมี ตัณหาจึงมี; เพราะอะไรมี อุปาทานจึงมี; เพราะอะไรมี ภพจึงมี; เพราะอะไรมี ชาติจึงมี; เพราะอะไรมี ชรามรณะจึงมี" ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๙ คหปติวรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๙๒/๑๗๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม **มีญาณหยั่งรู้** ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น : เพราะวิญญูญาณมี นามรูป จึงมี; เพราะนามรูปมี สฬายตนะจึงมี; เพราะสฬายตนะมี ผัสสะจึงมี; เพราะผัสสะมี เวทนาจึงมี; เพราะเวทนามี ตัณหาจึงมี; เพราะตัณหามี อุปาทานจึงมี; เพราะอุปาทานมี ภพจึงมี; เพราะภพมีชาติจึงมี; เพราะชาติมี ชรามรณะจึงมี" ดังนี้.อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ว่า "โลกนี้ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม **ไม่มีความสงสัยอย่างนี้** ว่า "เพราะอะไรไม่มี อะไรจึงไม่มีหนอ; เพราะอะไรดับ อะไรจึงดับ : เพราะอะไรไม่มี นามรูปจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มีสฬายตนะจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ผัสสะจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี เวทนาจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ตัณหาจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี อุปาทานจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ภพจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ชาติจึงไม่มี; เพราะอะไรไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อม **มีญาณหยั่งรู้** ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ว่า "เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ : เพราะวิญญูญาณไม่มี นามรูปจึงไม่มี; เพราะนามรูปไม่มี สฬายตนะจึงไม่มี; เพราะสฬายตนะไม่มี ผัสสะจึงไม่มี; เพราะผัสสะไม่มี เวทนาจึงไม่มี; เพราะเวทนาไม่มี ตัณหาจึงไม่มี; เพราะตัณหาไม่มี อุปาทานจึงไม่มี; เพราะอุปาทานไม่มี ภพจึงไม่มี; เพราะภพไม่มี ชาติจึงไม่มี; เพราะชาติไม่มี ชรามรณะจึงไม่มี" ดังนี้. อริยสาวกนั้น ย่อมรู้ประจักษ์อย่างนี้ว่า "โลกนี้ ย่อมดับ ด้วยอาการอย่างนี้" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวก ย่อมมารู้ประจักษ์ถึงเหตุเกิดและความ
ดับแห่งโลก ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ ในกาลใด; ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนี้
ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทิวฐิ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทสสนะ" ดังนี้บ้าง;
ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้" ดังนี้บ้าง;
ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชา
อันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมะแล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐมี
ปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส" ดังนี้บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จุดประตู่แห่งอมตะ" ดังนี้บ้าง,
ดังนี้ แล.

พระโสดาบัน คือผู้เห็นชัดปัจจุสมุปบาท โดยวิธีแห่งอริยสัจ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะมีวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะ
มีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะ
มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมี
ผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหา
เป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็น
ปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส
อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี
ด้วยอาการอย่างนี้.

^๑สูตรที่ ๗ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล.๑๖/๕๐/๘๘, ตรีสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ชรา**มรณะ เป็นอย่างไรเล่า? (๑) ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยว ความสิ้นไปแห่งอายุ ความแก่รอบแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : นี้เรียกว่า ชรา. การจู่ติ ความเคลื่อน การแตกสลาย การหายไป การวายชีพ การตาย การทำกาลละ การแตกแห่งขันธทั้งหลาย การทอดทิ้งร่าง การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต จากสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : นี้เรียกว่า มรณะ. ชรานี้ด้วย มรณะนี้ด้วย ย่อมมีอยู่ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ชรามรณะ. (๒) ความ ก่อขึ้นพร้อมแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความก่อก่อพร้อมแห่งชาติ; (๓) ความดับไม่ เหลือแห่งชรามรณะ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งชาติ; (๔) มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งชรามรณะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ชาติ**เป็นอย่างไรเล่า? การเกิด การกำเนิด การ ก้าวลง(สู่ครรภ์) การบังเกิด การบังเกิดโดยยิ่ง ความปรากฏของขันธทั้งหลาย การที่ สัตว์ได้ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ในสัตว์นิกายนั้นๆ ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นๆ : ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! นี้เรียกว่า ชาติ. ความก่อก่อพร้อมแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความก่อก่อขึ้น พร้อมทั้งภพ; ความดับไม่เหลือแห่งชาติ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งภพ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับไม่เหลือ แห่งชาติ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ภพ** เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภพทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!

นี้ เรียกว่าภพ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งภพ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอุปาทาน; ความดับไม่เหลือแห่งภพ ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือ แห่งอุปาทาน; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งภพ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทาน เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ คือ กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สิลพัตอุปาทาน อดิตวาทุอุปาทาน : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่าอุปาทาน. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอุปาทาน ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งตัณหา; ความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งตัณหา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเองเป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งอุปาทาน, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ตัณหา เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งตัณหาทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหา อัมมตัณหา : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่าตัณหา. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งเวทนา; ความดับไม่เหลือแห่งตัณหา ย่อมมี เพราะความดับไม่เหลือแห่งเวทนา; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งตัณหา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็**เวทนา เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย!
หมู่แห่งเวทนาทั้ง หลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัสผัสสาเวทนา โสตสัมผัสผัสสาเวทนา
ฆานสัมผัสผัสสาเวทนา ชิวหาสัมผัส ผัสสาเวทนา กายสัมผัสผัสสาเวทนา มโนสัมผัสผัสสาเวทนา :
ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่าเวทนา. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งเวทนา ย่อมมี เพราะ
ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งผัสสะ; ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ย่อมมีเพราะความดับ
ไม่เหลือแห่งผัสสะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติ
ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ
การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกร
ชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็**ผัสสะ เป็นอย่างไรเล่า?** ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย!
หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส
กายสัมผัส มโนสัมผัส : ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่าผัสสะ. ความก่อกำเนิดพร้อม
แห่งผัสสะ ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสฬายตนะ; ความดับไม่เหลือแห่ง
ผัสสะ ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปด
อันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ
ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกิจการงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ
ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็**สฬายตนะ เป็นอย่างไรเล่า?** จักขวยตนะ
โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ : ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย!
นี้ เรียกว่าสฬายตนะ. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสฬายตนะ ย่อมมี เพราะความก่อกำ
เนิดพร้อมแห่งนามรูป; ความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่ง

นามรูป; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสฬายตนะ, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปเป็นอย่างไรเล่า? เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ : นี้เรียกว่า นาม. มหาภูตทั้งสี่ด้วย รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ด้วย : นี้ เรียกว่า รูป. นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย ย่อมมีอยู่อย่างนี้ : ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่านามรูป. ความก่อกำขึ้นพร้อมแห่งนามรูป ย่อมมี เพราะความก่อกำขึ้นพร้อมแห่งวิญญาน; ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งนามรูป, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบการทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาน เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! หมู่แห่งวิญญานทั้งหลาย ๖ หมู่เหล่านี้ คือ จักขุวิญญาน ไสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน กายวิญญาน มโนวิญญาน : ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! นี้ เรียกว่าวิญญาน. ความก่อกำขึ้นพร้อมแห่งวิญญาน ย่อมมี เพราะความก่อกำขึ้นพร้อมแห่งสังขาร; ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน ย่อมมีเพราะความดับไม่เหลือแห่งสังขาร; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งวิญญาน, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบการทำางานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกรชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรเล่า? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย ๓ อย่างเหล่านี้ คือ กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร : ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้เรียกว่า สังขารทั้งหลาย. ความก่อกำเนิดพร้อมแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะความก่อกำเนิดพร้อมแห่งอวิชชา ; ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ย่อมมี เพราะ ความดับไม่เหลือแห่งอวิชชา ; มรรคอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐนั่นเอง เป็นปฏิบัติให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร, ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำกรณงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความพากเพียรชอบ ความระลึกชอบ ความตั้งใจมั่นชอบ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อริยสาวก ย่อมมารู้ทั่วถึงซึ่งธรรมอันเป็นปัจจัย (ปัจจัยธรรมดา)ว่าเป็นอย่างนี้ๆ; มารู้ทั่วถึงซึ่งเหตุแห่งธรรมอันเป็นปัจจัย ว่าเป็นอย่างนี้ๆ; มารู้ทั่วถึงซึ่งความดับไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นปัจจัย ว่าเป็นอย่างนี้ๆ; มารู้ทั่วถึงซึ่งข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นปัจจัย ว่าเป็นอย่างนี้ๆ, ดังนี้; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลนั้น เราเรียกอริยสาวกนั้น ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทิวฐิ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทัสสนะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้มาถึงพระสัทธรรมนี้แล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ได้เห็นพระสัทธรรมนี้" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว" ดังนี้บ้าง; ว่า "ผู้ประเสริฐ มีปัญญาเครื่องข้ามแรกกิเลส" ดังนี้บ้าง; ว่า "ยืนอยู่จุดประตุแห่งอมตะ" ดังนี้บ้าง, ดังนี้ แล.

โสดาปัตติยงคะ ขึ้นอยู่กับกรรุปฏิบัติจสมุปปาทของอริยสวก^๑

ดูก่อนคหบดี! ภยเวร ๕ ประการ อันอริยสวกทำให้สงบระงับได้แล้ว ในกาลใด; ในกาลนั้น อริยสวกนั้น ย่อมเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยองค์แห่ง โสดาบัน ๔ ประการ ด้วย, และอริยญาธรรม ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสวกนั้นเห็นแล้วด้วยดี แหงตลอดแล้วด้วยดี ด้วยปัญญาด้วย; อริยสวกนั้น เมื่อหวังจะพยากรณ์ ก็พึง พยากรณ์ตนเองด้วยตนเองได้ ว่า "เราเป็นผู้มีนรกสิ้นแล้ว มี กำเนิดเดรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกติ วินิบาตสิ้นแล้ว, เราเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งกระแเส(แห่ง นิพพาน)มีธรรมอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่ออนิพพาน มีการตรัสรู้ธรรม เป็นเบื้องหน้า" ดังนี้.

ดูก่อนคหบดี! ภยเวร ๕ ประการ เหล่าไหนเล่า อันอริยสวกทำให้สงบ ระวังได้แล้ว?

(๑)ดูก่อนคหบดี! บุคคลผู้ฆ่าสัตว์อยู่เป็นปรกติ ย่อมประสบบภยเวรใด ในทิวฐฐธรรมบ้าง, ย่อมประสบบภยเวรใด ในสัมปราชิกบ้าง, ย่อมเสวยทุกขโทมนัส แห่งจิตบ้าง, เพราะปาณาติบาตเป็นปัจจัย; ภยเวรนั้นๆเป็นสิ่งที่อริยสวกผู้เว้นขาดแล้ว จากปาณาติบาต ทำให้สงบระวังได้แล้ว.

(๒)ดูก่อนคหบดี! บุคคลผู้ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้อยู่เป็นปรกติ ย่อมประสบบภยเวรใดในทิวฐฐธรรมบ้าง, ย่อมประสบบภยเวรใด ในสัมปราชิกบ้าง, ย่อม

^๑ สุตกรที่ ๑ คหปติวรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน. สั ๑๖/๘๒/๑๕๑, ตรัสแก่อนาถปิณฑคหบดี ที่เซตวัน.

เสวยทุกขโทมนัสแห่งจิตบ้าง, เพราะอทินนาทานเป็นปัจจัย; ภยเวรนั้นๆ เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้เว้นขาดแล้วจากอทินนาทาน ทำให้สงบรำงับได้แล้ว.

(๓)ดูก่อนคหบดี! บุคคลผู้ประพฤตินิคมิตในกามทั้งหลายอยู่เป็นปกติ ย่อมประสบภยเวรใด ในทิฏฐุธรรมบ้าง, ย่อมประสบภยเวรใด ในสัมปรายิกบ้าง, ย่อมเสวยทุกขโทมนัสแห่งจิตบ้าง, เพราะกาเมสุมิจฉาจารย์ปัจจัย; ภยเวรนั้นๆ เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้เว้นขาดแล้วจากกาเมสุมิจฉาจารย์ ทำให้สงบรำงับได้แล้ว.

(๔)ดูก่อนคหบดี! บุคคลผู้กล่าวคำเท็จอยู่เป็นปกติ ย่อมประสบภยเวรใด ในทิฏฐุธรรมบ้าง, ย่อมประสบภยเวรใด ในสัมปรายิกบ้าง, ย่อมเสวยทุกขโทมนัสแห่งจิตบ้าง, เพราะมุสาวาทเป็นปัจจัย; ภยเวรนั้นๆ เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้เว้นขาดแล้วจากมุสาวาท ทำให้สงบรำงับได้แล้ว.

(๕)ดูก่อนคหบดี! บุคคลผู้ดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งของความประมาทอยู่เป็นปกติ ย่อมประสบภยเวรใด ในทิฏฐุธรรมบ้าง, ย่อมประสบภยเวรใด ในสัมปรายิกบ้าง, ย่อมเสวยทุกขโทมนัสแห่งจิตบ้าง, เพราะสุราเมรัยปานะเป็นปัจจัย; ภยเวรนั้นๆ เป็นสิ่งที่อริยสาวกผู้เว้นขาดแล้วสุราเมรัยปานะ ทำให้สงบรำงับได้แล้ว.

ดูก่อนคหบดี! ภยเวร ๕ ประการเหล่านี้แล อันอริยสาวกทำให้สงบรำงับได้แล้ว.

... ..

ดูก่อนคหบดี! อริยสาวก เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยองค์แห่งโสดาบัน ๔ ประการ เหล่าไหนเล่า?

(๑)ดูก่อนคหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย **ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น ไม่หวั่นไหว ในพระพุทธเจ้า** (พุทธอเวจจัปสาท) ว่า "เพราะเหตุอย่างนี้ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่างแจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกคนทีควรฝึกอย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน ด้วยธรรม เป็นผู้มีความจำเริญ จำแนกธรรมสั่งสอนสัตว์" ดังนี้.

(๒)ดูก่อนคหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย **ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น ไม่หวั่นไหว ในพระธรรม** (ธัมมอเวจจัปสาท) ว่า "พระธรรม เป็นสิ่งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว เป็นสิ่งที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่ปฏิบัติได้ และให้ผลได้ ไม่จำกัดกาล เป็นสิ่งที่ควรกล่าวแก่ผู้อื่นว่าท่านจงมาดูเถิด เป็นสิ่งที่ควรน้อมเข้ามาใส่ตัว เป็นสิ่งที่ผู้รู้ก็รู้ได้เฉพาะตน" ดังนี้.

(๓)ดูก่อนคหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย **ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น ไม่หวั่นไหว ในพระสงฆ์** (สังฆอเวจจัปสาท) ว่า "สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติตรงแล้ว เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อรู้ธรรมเป็นเครื่องออกจากทุกข์ เป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว ได้แก่บุคคลเหล่านี้คือ คู่แห่งบุรุษสี่คู่ นับเรียงตัวได้แปดบุรุษ นั่นแหละคือสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นสงฆ์ควรแก่สักการะที่เขานำมาบูชา เป็นสงฆ์ควรแก่สักการะที่เขาจัดไว้ต้อนรับ เป็นสงฆ์ควรรับทักษิณาทาน เป็นสงฆ์ที่บุคคลทั่วไปจะพึงทำอัญชลี เป็นสงฆ์ที่เป็นนาบุญของโลก ไม่มีนาบุญอื่นยิ่งกว่า" ดังนี้.

(๔)ดูก่อนคนหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วย **ศีลทั้งหลายในลักษณะเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้า** (อริยกัณฑ์ศีล): เป็นศีลที่ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่าง ไม่พร้อย เป็นศีลที่เป็นไทจากตัณหา วิญญูชนสรรเสริญ ไม่ถูกตัณหา และทิฏฐิลูบลดล้า เป็นศีลที่เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ดังนี้.

ดูก่อนคนหบดี! อริยสาวก เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยองค์แห่ง โสดาบัน ๔ ประการ เหล่านี้แล.

... ..

ดูก่อนคนหบดี! ก็ **อริยญายธรรม** เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี ทาง ตลอดแล้วด้วยดีด้วยปัญญา เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนคนหบดี! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ **ย่อมทำไว้ในใจโดยแยบคาย เป็นอย่างดี ซึ่งปฏิจสุมุบาทนั้นเทียว** ดังนี้ว่า "เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี; เพราะ ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น. เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี; เพราะ ความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป : ข้อนี้ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะมีวิชชาเป็น ปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วย อาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับ แห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ... ฯลฯ... ฯลฯ... ฯลฯ... เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลง แห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วย อาการ อย่างนี้".

ดูก่อนคบหบดี! อริยญายธรรมนี้แล เป็นสิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี แหงตลอดแล้วด้วยดีด้วยปัญญา.

ดูก่อนคบหบดี! ภยเวร ๕ ประการเหล่านี้ อันอริยสาวกทำให้สงบราบังได้ แล้วในกาลใด; ในกาลนั้น อริยสาวกนั้น ย่อมเป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยองค์แห่งโสดาบัน ๔ ประการเหล่านี้ด้วย, และอริยญายธรรมนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้น เห็นแล้วด้วยดี แหงตลอดแล้วด้วยดีด้วยปัญญาด้วย; อริยสาวกนั้น เมื่อหวังจะพยากรณ์ ก็พึงพยากรณ์ตนเองด้วยตนเองได้ ว่า"เราเป็นผู้มีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดเดรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปรตวิสัยสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติ วินิบาตสิ้นแล้ว, เราเป็นผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส (แห่งนิพพาน) มีธรรมอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน มีการตรัสรู้ธรรม เป็นเบื้องหน้า, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง ข้อความอย่างเดียวกันกับสูตรนี้ ผิดกันแต่เพียงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย แทนที่จะตรัสกับอนาถปิณฑิกคหบดี, คือสูตรที่ ๒ แห่งคหปติวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน .ส.๑๖/๘๕/๑๕๖; และยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง (เวรสูตรที่ ๒ อุปาสกวรรค ทสก.อ. ๒๔/๑๙๕/๙๒) มีเค้าโครงและใจความของสูตรเหมือนกันกับสูตรข้างบนนี้ ต่างกันแต่เพียงในสูตรนั้นมีคำว่า "ย่อมพิจารณาเห็นโดยประจักษ์" แทนคำว่า "ย่อมกระทำไว้ในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี" ซึ่งปัจจุสมุปปาทนั้นเทียบ" แห่งสูตรข้างบนนี้ เท่านั้น.

สามัญญผลในพุทธศาสนา เทียบกันไม่ได้ กับในลัทธิอื่น °

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนบุรุษพึงโยนกรวดหินมีประมาณเท่าเม็ด ถั่วเขียวเจ็ดเม็ด เข้าไปที่เทือกเขาหลวงชื่อสิเนรุ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย

°สูตรที่ ๑๑ อภิสมยวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๑๖๘/๓๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

จะพึงสำคัญความข้อนี ว่าอย่างไร : กรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดถั่วเขียวเจ็ดเม็ด ที่บุรุษโยนเข้าไป (ที่เทือกเขาหลวงชือสิเนรุ) เป็นสิ่งที่มากกว่า หรือว่าเทือกเขาหลวงชือสิเนรุมากกว่า?

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เทือกเขาหลวงชือสิเนรุ นั้นแหละ เป็นสิ่งที่มากกว่า. กรวดหินมีประมาณเท่าเม็ดถั่วเขียวเจ็ดเม็ดที่บุรุษโยนเข้าไป (ที่เทือกเขาหลวงชือสิเนรุ) มีประมาณน้อย. กรวดหินนี้ เมื่อนำเข้าไปเทียบกับเทือกเขาหลวงชือสิเนรุ ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปมานี้ฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น : การบรรลุคุณวิเศษแห่งสมณพราหมณ์ และปริพาชกผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่าอื่น เมื่อนำเข้าไปเทียบกับ การบรรลุคุณวิเศษ ของอริยสาวกซึ่งเป็นบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย(สัมมา)ทิฏฐิ ย่อมไม่เข้าถึงส่วนหนึ่งในร้อย ส่วนหนึ่งในพัน ส่วนหนึ่งในแสน.ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย! บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย(สัมมา)ทิฏฐิ (ทิฏฐิสุมฺปนฺโน)เป็นผู้มีการบรรลุอันใหญ่หลวงอย่างนี้ (มหาัคคิโม) เป็นผู้มีความรู้ยิ่งอันใหญ่หลวงอย่างนี้ (มหาภิกฺขุญฺญ),ดังนี้ แล.

หมวดที่เก้า จบ

หมวด ๑๐
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท นานาแบบ

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปรัชญาสมุปบาท.

.....

อิมสมึ สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสสุป ปาทา อิทั อูปุชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสสุ นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.สํ.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปปาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๑๐

ว่าด้วย ปัจจุสมุปปาท นานาแบบ

(มี ๓๗ เรื่อง)

มีเรื่อง : ปัจจุสมุปปาทที่ขึ้นอยู่กับปัจจุสมุปปาท-ปัจจุสมุปปาทแบบที่ตรัสโดยพระพุทธเจ้าวิปัสสี-ปัจจุสมุปปาทแบบที่ตรัสเหมือนแบบของพระพุทธเจ้าวิปัสสี--ปัจจุสมุปปาทแบบที่ตั้งต้นด้วยอารมณ์มณเจตนา-ปกัปปน-อนุสยะ-ปัจจุสมุปปาทที่ตรัสอย่างย่อที่สุด-ปัจจุสมุปปาทที่ตรัสอย่างสั้นที่สุด-ปัจจุสมุปปาทแห่งอาหารสี่-ปัจจุสมุปปาทแห่งอาหารสี่เพื่อภูตสัตว์และสัมภเวสีสัตว์-ปัจจุสมุปปาทแห่งอกัทท-กาลกิริยา-ปัจจุสมุปปาทแห่งทพพลภาวะแห่งมนุษย์-ปัจจุสมุปปาทแห่งมิกคัสญญีสัตถันตวิกัปปี-ปัจจุสมุปปาทแห่งอารมณ์มณลาภานันตตะ-ปัจจุสมุปปาทแห่งการปฏิบัติผิดโดยไตรทวาร-ปัจจุสมุปปาทแห่งการปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร-ปัจจุสมุปปาทแห่งการบรรพชา่าพินกัน-ปัจจุสมุปปาทแห่งกลหวิวาทนิโรธ-ปัจจุสมุปปาทแห่งการอยู่อย่างมี "เพื่อนสอง"-ปัจจุสมุปปาทแห่งการอยู่อย่าง "คนเดียว"-ปัจจุสมุปปาทแห่งการอยู่ด้วยความประมาท-ปัจจุสมุปปาทแห่งปัญจสัญญาสังขาสมาจารณะ-ปัจจุสมุปปาทแห่งปัญจสัญญาอันทำความเห็นช้าแก่การละอสงสัย-ปัจจุสมุปปาทแห่งการดับปัญจสัญญาสังขาสมา-ปัจจุสมุปปาทที่ยิ่งกว่าปัจจุสมุปปาท-ปัจจุสมุปปาทแห่งอาหารของอวิชา-ปัจจุสมุปปาทแห่งอาหารของภวตัตถา-ปัจจุสมุปปาทแห่งอาหารของวิชาและวิมุตติ-ปัจจุสมุปปาทแห่งวิชาและวิมุตติ-ปัจจุสมุปปาทแห่งการปฏิสนธนาการ-ปัจจุสมุปปาทแห่งสัจจานุโพธและผลถัดไป-ปัจจุสมุปปาทแห่งการอยู่ด้วยความประมาทของอริยสาวก-ปัจจุสมุปปาทแห่งการขาดที่อิงอาศัยสำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ-ปัจจุสมุปปาทเพื่อความสมบูรณ์แห่งอรหัตตผล-ปัจจุสมุปปาทแห่งบรมสังขะ-ปัจจุสมุปปาท แห่งสุวิมุตตจิต-ปัจจุสมุปปาทแห่งการปรินิพพานเฉพาะตน-ปัจจุสมุปปาทแห่งการดับอุปาทานสี่-ปัจจุสมุปปาทแห่งความสิ้นสุดของโลก.

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโษษฐ

หมวดที่ ๑๐

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท นานาแบบ

ปฏิจจสมุปบาท ที่ซ่อนอยู่ในปฏิจจสมุปบาท^๑

(๑) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลเหล่าใด ซึ่งเป็นอริยะ เป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ เป็นเครื่องยังสัตว์ให้ถึงความตรัสรู้พร้อม ที่อยู่; ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถามทั้งหลาย จะพึงถามพวกเธออย่างนี้ว่า "ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งการฟังซึ่งธรรมอันเป็นกุศลเหล่านั้น มีอยู่อย่างไรเล่า?" ดังนี้ไซ้, คำที่ควรตอบแก่พวกเขา พึงมีอย่างนี้ว่า "ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งการฟังธรรมเหล่านั้น

^๑ทวยตานุปัสสนาสูตฺร มหาวรรค ส.พ. ๒๕/๔๗๓, ๔๗๔/๓๙๐, ๓๙๒ - ๔๐๑, ตรัสแก่นิกษุทั้งหลายที่ปุพพราม ใกล้เมืองสาวัตถี.

ยอมมีเพื่อความรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมทั้งหลาย ตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย". สองฝ่ายอย่างไรกันเล่า? จึงบอกเขาว่า สองฝ่ายคือ "นี่คือทุกข์, นี่คือทุกข์สมุทัย". ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนา (การตามเห็น)ฝ่ายที่หนึ่ง; และ "นี่ คือทุกข์นิโรธ, นี่ คือทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมอยู่; ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่าง คือการบรรลอรหัตตผล ในทิวสนธรรมนั้นเทียว, หรือว่าถ้าอุปาทานยังเหลืออยู่ ก็ยอมเป็นอนาคามี.

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถามทั้งหลาย จะพึงถามต่อไปอีก ดังนี้ว่า "การตามเห็นซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบ โดยปริยาย แม้อย่างอื่น มีอยู่หรือ?" คำที่ควรตอบพึงมีว่า "มีอยู่". มีอยู่อย่างไรเล่า? มีอยู่สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอุปธิเป็นปัจจัย". ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่งอุปธิทั้งหลายนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี". ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเครื่องเผากิเลส มีตนส่งไปแล้วในธรรมอยู่; ผลที่เธอพึงหวังได้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในสองอย่าง คือการบรรลอรหัตตผล ในทิวสนธรรมนั้นเทียว, หรือว่าถ้าอุปาทานยังเหลืออยู่ ก็ยอมเป็นอนาคามี.

(ครั้นตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปนี้อีกว่า:-)

" ○ ทุกข์ทั้งหลาย ย่อมมีขึ้นมา เพราะมีอุปธิเป็นแดนเกิด; ○ นั่นคือทุกข์ทั้งหลายที่มีลักษณะต่างกันเป็นเอนก ในโลกนี้. ○ ผู้ใด เป็นผู้ไม่รู้ และย่อมกระทำซึ่งอุปธิ; ผู้นั้นเป็นคนเขลา ย่อมเข้าถึงทุกข์อยู่ร่ำไป; ○ เพราะเหตุนั้น ผู้รู้อยู่ ไม่พึงกระทำซึ่งอุปธิ, เป็นผู้เห็นอยู่ ซึ่งแดนเกิด แห่งความทุกข์."

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคลผู้ชอบถามทั้งหลาย จะพึงถามต่อไปนี้ ดังนี้ว่า "การตามเห็นซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบ โดยปริยาย แม้อย่างอื่น มีอยู่หรือ?" คำที่ควรตอบ พึงมีว่า "มีอยู่". มีอยู่อย่างไรเล่า? มีอยู่สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย". ดังนี้ นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่งอวิชชานั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี". ดังนี้ นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้... ฯลฯ... .. ฯลฯ..^๑ ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

^๑ คำที่ละไว้ด้วย... ฯลฯ... นี้หมายความว่า มีเนื้อความเต็มเหมือนกับเนื้อความตอนท้ายแห่งข้อ(๒) ตั้งแต่คำว่า "เป็นผู้ไม่ประมาท..." ไปจนถึงคำว่า"...ก็ย่อมเป็นอนาคามี" -เช่นนี้ทุกแห่ง.

(ครั้งตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปนี้คือ:-)

" ○สัตว์เหล่าใด ไปสู่สังสาระแห่งชาติและมรณะรำไป;
 ประเด็ยวอย่างนั้นประเด็ยวอย่างอื่น; ○วิชชานั้น
 แหละ เป็นคติ (เครื่องไป) ของสัตว์เหล่านั้น.
 ○วิชชานี้แลเป็นความมิดอันใหญ่หลวง คือทำให้สัตว์
 ต้องท่องเที่ยวไป ในวัฏฏสงสาร ตลอดกาลนาน.
 ○ สัตว์เหล่าใด เป็นผู้ไปด้วยวิชา. สัตว์เหล่านั้น
 ย่อมไม่ไปสู่ภพใหม่."

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล... ฯลฯ...^๑ มีอยู่
 สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีสังขารเป็นปัจจัย"
 ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่ง
 สังขารทั้งหลายนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนา
 ฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็น
 สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้... ฯลฯ... .. ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

^๑ คำที่ละไว้ด้วย... ฯลฯ... นี้ หมายความว่า มีเนื้อความเต็มเหมือนกับเนื้อความตอนต้นแห่งข้อ(๒),(๓)
 ตั้งแต่คำว่า "ถ้าหากว่าบุคคล..." ไปจนถึงคำว่า "...มีอยู่อย่างไรเล่า?"-เช่นนี้ทุกแห่ง.

(ครั้นตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า:-)

" ○ทุกขีใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะสังขาร เป็นปัจจัย; ○เพราะความดับแห่งสังขารทั้งหลาย ความเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ ย่อมไม่มี. ○ ครั้นรู้โทษนั้นแห่งสังขาร ว่าทุกข์มีเพราะสังขารเป็นปัจจัย, และว่าเพราะความดับแห่งสังขารทั้งปวง ความดับแห่งสัญญาย่อมมี; ○ ความสิ้นไปแห่งทุกข์ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ เพราะรู้ธรรมนั้น อย่างถูกต้องถ่องแท้. ○เพราะรู้ด้วยปัญญา โดยชอบ, บัณฑิตผู้ถึงเวท เห็นสิ่งต่าง ๆ อยู่ อย่างถูกต้อง, ครอบงำเครื่องผูกพันแห่งมารแล้ว, ย่อมไม่ไปสูภพใหม่."

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล... ฯลฯ... ฯลฯ... มีอยู่สองฝ่ายคือ "ทุกขีใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่งวิญญาณนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นธรรมสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ... ... ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้นตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า:-)

" ○ทุกขีใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะวิญญาณ เป็นปัจจัย, ○เพราะความดับแห่งวิญญาณ ความ

เกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ○ เพราะรู้โทษนั้นแห่ง
 วิญญาณว่า ทุกข์มีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย, ภิกษุจึงหมด
 สิ่งปรารถนา ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือ เพราะความ
 เข้าไปสงบรับแห่งวิญญาณ."

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ... ฯลฯ... ฯลฯ... มีอยู่
 สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย" ดัง
 นี้
 นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่งผัสสะ
 นั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
 ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ... ฯลฯ... ... ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้นตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า:-)

" ○ สำหรับสัตว์ผู้มีผัสสะบังหน้า, แล่นไปตามกระแส
 แห่งภพอยู่, เดินไปผิดทาง, นั้น ความสิ้นไปแห่งสัญ-
 ไขชน์ของเขายังอยู่ไกล; ส่วนชนเหล่าใด รอบ
 รู้แล้วซึ่งผัสสะ ยินดีแล้วในธรรมเป็นที่สงบรับด้วย
 ปัญญา; ○ ชนเหล่านั้น ย่อมเป็นผู้หมดสิ่งปรารถนา
 ดับสนิทไม่มีส่วนเหลือเพราะรู้พร้อมเฉพาะซึ่งผัสสะ."

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล... ฯลฯ... ฯลฯ... มีอยู่สอง
 ฝ่ายคือ "ทุกข์ใดๆเกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย" ดังนี้

นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสํารอกไม่เหลือแห่งเวทนา
นั่นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้นตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า:-)

" ○เวทนาอันเป็นสุขก็ตาม เป็นทุกข์ก็ตาม รวมทั้ง
อทุกขมสุขเวทนา, เป็นภายในด้วย เป็นภายนอกด้วย
ชนิดใดๆ, เป็นเวทนามีอยู่; ○ครั้นรู้ว่าเวทนานั้น ๆ
เป็นทุกข์ เป็นสิ่งหลอกลวง เป็นสิ่งแตกสลาย; สัม-
ผัสแล้ว ๆ เห็นอยู่ว่าเสื่อมไป ๆ, ย่อมรู้ชัดในเวทนา
นั้น ๆ ด้วยอาการอย่างนี้; ○เพราะความสิ้นไปแห่ง
(อุปาทานใน)เวทนาทั้งหลาย นั่นแหละ ความเกิดขึ้น
แห่งทุกข์ ย่อมไม่มี."

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ...ฯลฯ...ฯลฯ... มีอยู่
สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใดๆเกิดขึ้นทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย" ดังนี้
นี้เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสํารอกไม่เหลือแห่งตัณหา
นั่นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสอง
ฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้งตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

"○บุรุษ มีตัณหาเป็นเพื่อนสอง เล่นไปอยู่สู่สังสารวัฏฏ์
อันยาวนาน, เดียวเป็นอย่างนั้น เดียวเป็นอย่างนี้,
ยอมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์ไปได้. ○ภิกษุ ครั้นรู้โทษ
นั้นแห่งตัณหา ว่าตัณหาเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์, ย่อม
เป็นผู้ปราศจากตัณหา ไม่มีอุปทาน มีสติ ก็เว้นขาดจาก
ความทุกข์."

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ...๗๗...๗๗... มีอยู่
สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย"
ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสำรอกไม่เหลือแห่ง
อุปาทานนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็น
สองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ...๗๗... ...๗๗... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้งตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

"○เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; ผู้มีภพแล้ว
ย่อมถึงซึ่งทุกข์; ○ความตาย ย่อมมีแก่ผู้ที่เกิดแล้ว
นั้นแหละ คือความมีพร้อมแห่งทุกข์. ○เหตุนั้น
เพราะความสิ้นไปแห่งอุปาทาน บัณฑิตทั้งหลาย เป็น
ผู้รู้แล้วด้วยปัญญาอันชอบ, รู้เฉพาะซึ่งความสิ้นไปแห่ง
ชาติ ย่อมไม่ไปสู่ภพใหม่."

(๑๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ...ฯลฯ...ฯลฯ... มีอยู่สองฝ่ายคือ "ทุกขีไต่ ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์^๑เป็นปัจจัย" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสาร์อกไม่เหลือแห่งอารมณ์นั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ...ฯลฯ... ...ฯลฯ... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้งตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

"○ทุกขีไต่ ๆ เกิดขึ้น, ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะอารมณ์เป็นปัจจัย; ○เพราะความดับแห่งอารมณ์ทั้งหลาย, ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ○ครั้นรู้โทษนั้นแห่งอารมณ์^๒ ว่าทุกข์มีเพราะอารมณ์เป็นปัจจัย, ก็สลัดเสียซึ่งอารมณ์ทั้งปวง, เป็นผู้พ้นพิเศษแล้วเพราะอนารมณ์. ○เมื่อภิกษุ มีภวตัณหาอันตัดขาดแล้ว มีจิตจำรับแล้ว ชาติสังสาระของเธอ ก็สิ้นไป. ภาพใหม่ย่อมไม่มี แก่เธอนั้น."

^๑อารมณ์ ในที่นี้ คือการหน่วงจิตไปในภพต่าง ๆ ด้วยตัณหา มีภวตัณหาเป็นต้น.

^๒อารมณ์ คือ การปรารถนด้วยอำนาจของกิเลส, หรือหวังด้วยกิเลส.

(๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าหากว่าบุคคล ...๗๗...๗๗... มีอยู่สองฝ่ายคือ "ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนั้น เกิดขึ้นเพราะมีอาหารเป็นปัจจัย" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง; และ "เพราะความดับโดยสාරอกไม่เหลือแห่งอาหารนั้นเทียว ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี" ดังนี้ นี่เป็นอนุปัสสนาฝ่ายที่สอง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุตามเห็นอยู่ซึ่งธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่ายโดยชอบอย่างนี้ ...๗๗... ..๗๗... ก็ย่อมเป็นอนาคามี.

(ครั้งตรัสข้อความนี้แล้ว ได้ตรัสคำที่เป็นคาถา ต่อไปอีกว่า :-)

"○ทุกข์ใด ๆ เกิดขึ้น, ทุกข์ทั้งหมดนั้น มีเพราะอาหารเป็นปัจจัย; ○เพราะความดับแห่งอาหาร, การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ย่อมไม่มี. ครั้นรู้โทษนั้นแห่งอาหาร ว่าทุกข์มี เพราะอาหารเป็นปัจจัย, รอบรู้ซึ่งอาหารทั้งปวง ก็เป็นผู้อันค้นหาอาศัยไม่ได้แล้ว ในอาหารทั้งปวง. ○เพราะรู้โดยชอบซึ่งพระนิพพาน อันหาโรคมิได้, เพราะสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ชื่อว่าผู้ตั้งอยู่ในธรรม, รู้ทั่วถึงแล้วจึงเสพ, เป็นผู้จบเวท, ย่อมไม่เข้าถึง ซึ่งการถูกนับว่าเป็นอะไร."

คือไม่ควรแก่การที่จะเรียกว่ามนุษย์ เทวดา มาร พรหม นาค คันธัพพ อสูร หรืออะไรทั้งสิ้น ตามที่เขาบัญญัติกันอยู่ในโลก.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อความเป็นตอน ๆ ที่เนื่องกันอยู่อย่างนี้ ก็แสดงว่าลักษณะแห่งปัจจุสมุปบาท อย่างที่เห็นได้ว่าเนื่องกัน แต่ถึงกระนั้นก็ดี เมื่อพิจารณาดูในตอนหนึ่ง ๆ ก็ยังมีลักษณะเป็นปัจจุสมุปบาทเป็นคู่ ๆ แฝงอยู่ทุกตอน; ดังนั้น จึงเห็นว่า ควรจะเรียกว่าปัจจุสมุปบาทที่ซ้อนอยู่ในปัจจุสมุปบาท หรือซ้อนอยู่ในปัจจุสมุปบาท ก็ยังได้ นับว่าเป็นวิธีการ่าวเป็นพิเศษวิธีหนึ่ง.

ปัจจุสมุปบาทที่ตรัสโดยพระพุทธเจ้าวิปัสสี (: สูดลงเพียงแค่วิญญาณ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งนั้นแล **ความปริวิตก**แห่งใจ ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ ผู้เสด็จเข้าประทับอยู่ในที่หลีกเร้น ทรงหลีกเร้นอยู่; อย่างนี้ว่า "สัตว์โลกนี้หนอถึงทั่วแล้วซึ่งความยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตาย ย่อมจืด และย่อมอุปบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุบายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์คือชรามรณะแล้ว การออกจากทุกข์ คือชรามรณะนี้ จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร?".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล **ความฉงน**นี้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามรณะจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล **ความรู้แจ้ง**อย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "**เพราะชาติ**นั้นแลมีอยู่; **ชรามรณะ** จึงได้มี : เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

^๑มหาปทานสูตร มหา.ที. ๑๐/๓๕/๓๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

...เพราะภavnันแล มีอยู่; ชาติจึงได้มี : เพราะมีภavnเป็นปัจฉัย
จึงมีชาติ". ดั่งนี้.

...เพราะอุปาทานันแล มีอยู่; ภavn จึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจฉัย
จึงมีภavn". ดั่งนี้.

...เพราะตัณหานันแล มีอยู่; อุปาทาน จึงได้มี : เพราะมีตัณหา
เป็นปัจฉัย จึงมีอุปาทาน". ดั่งนี้.

...เพราะเวทนานันแล มีอยู่; ตัณหา จึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจฉัย
จึงมีตัณหา". ดั่งนี้.

...เพราะผัสสนันแล มีอยู่; เวทนา จึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจฉัย
จึงมีเวทนา". ดั่งนี้.

...เพราะสฬายตนะนันแล มีอยู่; ผัสสะ จึงได้มี : เพราะมีสฬายตนะ
เป็นปัจฉัย จึงมีผัสสะ". ดั่งนี้.

...เพราะนามรูปนันแล มีอยู่; สฬายตนะ จึงได้มี : เพราะมีนามรูป
เป็นปัจฉัย จึงมีสฬายตนะ". ดั่งนี้.

...เพราะวิญญานันแล มีอยู่; นามรูป จึงได้มี : เพราะมีวิญญาน
เป็นปัจฉัย จึงมีนามรูป". ดั่งนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนันแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นันว่า "เมื่ออะไรจะมีอยู่หนอ วิญญานจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจฉัย จึงมี
วิญญาน". ดั่งนี้.

๑ข้อความตามที่ละ...ไว้นัน หมายความว่า ได้มีความฉงนเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน แล้วทรงทำในใจโดย
แยบคาย จนความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน เป็นลำดับไป จนถึงที่สุด. ในที่นี้ละไว้ โดยนัยที่ผู้อ่านอาจ
จะเข้าใจเอาเองได้ : เป็นการตัดความรำคาญในการอ่าน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่; วิญญาณจึงได้มี : เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งนี้ ได้มีแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์ นั้นว่า "วิญญาณนี้ ย่อมเวียนกลับจากนามรูป ย่อมไม่เลยไปอื่น. ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ สัตว์โลกนี้พึงเกิดบ้าง พึงแก่บ้าง พึงตายบ้าง พึงจุติบ้าง พึงอุบัติบ้าง. ข้อนี้ได้แก่การที่ เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพฺพายตนะ; เพราะมีสพฺพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้น ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยฟังมาแต่ก่อนว่า "ความเกิดขึ้นพร้อม(สมุทัย)! ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)! ดังนี้.

(ปฏิบัติภขณฺย)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสี-โพธิสัตว์นั้นต่อไปว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ ชรามรณะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งชรามรณะ". ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ครั้นนั้นแล **ความรู้แจ้ง** อย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการ
ทำโนใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้นว่า "**เพราะชาตินั้นแล ไม่มี;
ชราภณะจึงไม่มี** : เพราะความดับแห่งชาติ จึงมีความดับแห่งชราภณะ" ดังนี้.

...**เพราะภพนั้นแล ไม่มี; ชาติ จึงไม่มี** : เพราะความดับแห่งภพ
จึงมีความดับแห่งชาติ." ดังนี้.

...**เพราะอุปาทานนั้นแล ไม่มี; ภพ จึงไม่มี** : เพราะความดับแห่ง
อุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ". ดังนี้.

...**เพราะตัณหานั้นแล ไม่มี; อุปาทาน จึงไม่มี** : เพราะความดับ
แห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน". ดังนี้.

...**เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี; ตัณหา จึงไม่มี** : เพราะความดับแห่ง
เวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา". ดังนี้.

...**เพราะผัสสะนั้นแล ไม่มี; เวทนา จึงไม่มี** : เพราะความดับแห่ง
ผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา". ดังนี้.

...**เพราะสฬายตนะนั้นแล ไม่มี; ผัสสะ จึงไม่มี** : เพราะความดับแห่ง
สฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ". ดังนี้.

๑ข้อความตามที่ละ...ไว้ นั้น หมายความว่า ได้มีความฉงนเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน แล้วทรงทำโนใจโดย
แยบคาย จนความรู้แจ้งเกิดขึ้นทุก ๆ ตอน เป็นลำดับไป จนถึงที่สุด. ในที่นี้ละไว้ โดยนัยที่ผู้อ่านอาจ
จะเข้าใจเอาเองได้ : เป็นการตัดความรำคาญในการอ่าน.

...เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มี; สฬายตนะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ". ดังนี้.

...เพราะวิญญูณนั้นแล ไม่มี; นามรูป จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญูณ จึงมีความดับแห่งนามรูป". ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ วิญญูณจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมี
ความดับแห่งวิญญูณ". ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะ
การทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิโพธิสัตว์นั้นว่า "เพราะนามรูปนั้นแล
ไม่มี; วิญญูณจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญูณ."
ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ลำดับนั้นแล ความรู้แจ้งนี้ ได้เกิดขึ้นแก่พระวิปัสสิ-
โพธิสัตว์นั้นว่า "หนทางเพื่อการตรัสรู้นี้ อันเราถึงทับแล้วแล; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ
เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญูณ; เพราะมีความดับแห่งวิญญูณ
จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ;
จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะ
มีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึง
มีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความ

ดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลายจึงดับสิ้น :
ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่พระวิปัสสีโพธิสัตว์นั้น ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์ไม่เคยฟังมาแต่ก่อน ว่า "ความดับไม่เหลือ(นิโรธ)! ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)!" ดังนี้.

ปฏิจสุมุปาบทแบบที่ตรัสเหมือนแบบของพระพุทธเจ้าวิปัสสี (: สุดลงเพียงแค่วิญญาณ)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ครั้งก่อนแต่การตรัสรู้ เมื่อเรายังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นโพธิสัตว์อยู่, ความปรวิตกนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "สัตว์โลกนี้หนอ ถึงแล้วซึ่งความยากเข็ญ ย่อมเกิด ย่อมแก่ ย่อมตายย่อมจตุติ และย่อมอุบัติ, ก็เมื่อสัตว์โลกไม่รู้จักอุปายเครื่องออกไปพ้นจากทุกข์ คือชรามรณะแล้ว การออกจากทุกข์คือชรามรณะนี้จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร?".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรมีอยู่หนอ ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะชาตินั้นแล มีอยู่ ชรามรณะ จึงได้มี : เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ" ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๕ มหาวรรค อภิสมยสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๒๖/๒๕๐, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

...เพราะภพนั้นแล มีอยู่ชาติ จึงได้มี : เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ" ดังนี้.

...เพราะอุปาทานนั้นแล มีอยู่ ภพ จึงได้มี : เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้.

...เพราะตัณหานั้นแล มีอยู่ อุปาทาน จึงได้มี : เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน" ดังนี้.

...เพราะเวทนานั้นแล มีอยู่ ตัณหา จึงได้มี : เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา" ดังนี้.

...เพราะผัสสนั้นแล มีอยู่ เวทนา จึงได้มี : เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้.

...เพราะสพายตนะนั้นแล มีอยู่ ผัสสะ จึงได้มี : เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ" ดังนี้.

...เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่ สพายตนะ จึงได้มี : เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ" ดังนี้.

...เพราะวิญญูณนั้นแล มีอยู่ นามรูป จึงได้มี : เพราะมีวิญญูณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรมีอยู่เหนือ วิญญาณจึงได้มี : เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย แยกกาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะนามรูปนั้นแล มีอยู่ วิญญาณ จึงได้มี : เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "วิญญาณนี้ ย่อม เวียนกลับจากนามรูป ย่อมไม่เลยไปอื่น. ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น สัตว์โลกนี้ พังเกิด บ้าง พังแก่บ้าง พังตายบ้าง พังจุดบ้าง พังอุบัติบ้าง. ข้อนี้ได้แก่การที่ เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป; เพราะ มีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายาตนะ; เพราะมีสฬายาตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ มีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมี ภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้น แล้ว วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟัง มาแต่ก่อน ว่า "ความเกิดขึ้นพร้อม(สมุทัย)! ความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทัย)!" ดังนี้.

(ต่อไปนี้ปฏิบัติกัน)

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราต่อไปว่า "เมื่ออะไรไม่มี
หนอ ชรามณะจึงไม่มี : เพราะความดับแห่งอะไร จึงมีความดับแห่งชรามณะ" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดย
แยบคาย ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะชาตินั้นแล ไม่มี ชรามณะ จึงไม่มี : เพราะ
ความดับแห่งชาติ จึงมีความดับแห่งชรามณะ" ดังนี้.

...เพราะภพนั้นแล ไม่มี ชาติ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งภพ จึงมี
ความดับแห่งชาติ" ดังนี้.

...เพราะอุปาทานนั้นแล ไม่มี ภพ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
อุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ" ดังนี้.

...เพราะตัณหานั้นแล ไม่มี อุปาทาน จึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
ตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน" ดังนี้.

...เพราะเวทนานั้นแล ไม่มี ตัณหา จึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
เวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา" ดังนี้.

...เพราะผัสสนั้นแล ไม่มี เวทนา จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งผัสสะ
จึงมีความดับแห่งเวทนา" ดังนี้.

...เพราะสพายนะนั้นแล ไม่มี ผัสสะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่ง
สพายนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ" ดังนี้.

...เพราะนามรูปนั้นแล ไม่มี สฬายตนะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ" ดังนี้.

...เพราะวิญญานนั้นแล ไม่มี นามรูป จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญาน จึงมีความดับแห่งนามรูป" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความฉงนนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เมื่ออะไรไม่มีหนอ วิญญาน จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งวิญญาน" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา เพราะการทำในใจโดยแยบคายได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "เพราะชาตินั้นแล ไม่มี ชรามรณะ จึงไม่มี : เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญาน" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความรู้แจ้งนี้ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า "หนทางเพื่อการตรัสรู้ที่อันเราได้ถึงทัບแล้วแล; ได้แก่สิ่งเหล่านี้คือ เพราะความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งวิญญาน; เพราะมีความดับแห่งวิญญาน จึงมีความดับแห่งนามรูป; เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ; เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ ไสกะปริเทวะทุกขุโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้".

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ดวงตาเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว
วิชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว แก่เรา ในธรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟังมาแต่ก่อน
ว่า "ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)! ความดับไม่เหลือ (นิโรธ)!" ดังนี้.

ปฏิจจสมุปปาทแบบที่ตั้งต้น

ด้วย อารัมมณเจตน - ปกัปปน - อนุสสยะ^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลย่อมนคิด(เจตติ) ถึงสิ่งใดอยู่, ย่อมดำริ
(ปกปฺเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่, และย่อมมีจิตปักลงไป(อนุสเสติ)ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้น ย่อมเป็น
อารมณ เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาน.

เมื่ออารมณ มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาน ย่อมมี;

เมื่อวิญญานนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญออกงามแล้ว, การก้าวลงแห่งนามรูป
ย่อมมี;

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ;

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

^๑สูตรที่ ๙ กพารชัตติยวรรค นินทานสังยุตต์ นินทาน.ส.๑๖/๗๙/๑๔๗, ตรัสแก่นิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโหมนัสสุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วย
อาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถ้าบุคคลยอมไม่คิดถึงสิ่งใด, ย่อมไม่ดำริถึงสิ่งใด,
แต่เขายังมีใจฝังลงไป (คือมีอนุสัย) ในสิ่งใดอยู่; สิ่งนั้นยอมเป็นอารมณ์ เพื่อการ
ตั้งอยู่แห่งวิญญาน.

เมื่ออารมณ์มีอยู่, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาน ย่อมมี;

เมื่อวิญญานนั้น ตั้งขึ้นเฉพาะ เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลงแห่ง
นามรูป ย่อมมี;

เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสฬายตนะ;

เพราะมีสฬายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ;

เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;

เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน;

เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;

เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ;

เพราะมีชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัสอุปายาส
ทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้.

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็ถ้า ว่า บุคคลย่อม**ไม่คิดถึงสิ่งใด** ด้วย, ย่อม**ไม่ดำริ**
ถึงสิ่งใด ด้วย, และทั้งย่อม **ไม่มีใจฝังลงไป (คือไม่มีอนุสัย)** ในสิ่งใด ด้วย, ในกาลใด;
ในกาลนั้น สิ่งนั้น ย่อม**ไม่เป็นอารมณ์** เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณได้เลย.

เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ ย่อมไม่มี;

เมื่อวิญญาณนั้น ไม่ตั้งขึ้นเฉพาะ ไม่เจริญงอกงามแล้ว, การก้าวลง
แห่งนามรูป ย่อมไม่มี;

- เพราะมีความดับแห่งนามรูป จึงมีความดับแห่งสฬายตนะ;
- เพราะมีความดับแห่งสฬายตนะ จึงมีความดับแห่งผัสสะ;
- เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา;
- เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา;
- เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน;
- เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ;
- เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ;

เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกชะโทมนัส-
อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้,
ดังนี้ แล.

ปฏิจสุมุปาบท (สมุทวาร) ที่ตรัสอย่างย่อที่สุด^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็**ความตั้งขึ้นพร้อม** (สมุทโย) แห่ง**กองทุกข์** เป็นอย่างไรเล่า? (ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้ คือ :-)

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักขุ + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งโสตด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสต + เสียง + โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**ฆานวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ + กลิ่น + ฆานวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** : นี้คือ **ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

^๑สูตรที่ ๓ โยคักเขมิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส.๑๘/๑๐๖/๑๕๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญาน;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา + รส + ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** ; นี้คือ
ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งกายด้วย, ซึ่งโณฏฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิด กายวิญญาน;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กาย + โณฏฐัพพะ + กายวิญญาน) นั่นคือ**ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา** ; นี้คือ
ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์.

เพราะอาศัยซึ่งมโนด้วย, ซึ่งธัมมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาน;
การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มโน + ธัมมมารมณ + มโนวิญญาน) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี
ตัณหา ; นี้คือ**ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เหล่านี้แล คือความตั้งขึ้นพร้อมแห่งทุกข์.

ปฏิจสุมุปาบท (ทั้งสมุทยะและนิโรธวาร) ที่ตรัสอย่างสั้นที่สุด^๑

ดูก่อนปุณณะ! รูปทั้งหลายที่เห็นด้วยตา อันเป็นรูปที่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพอใจ เป็นที่ยั่วยวนชวนให้รัก เป็นที่เขาไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่

^๑ปุณโณวาทสูตร อปปริ.ม. ๑๔/๔๘๑/๗๕๕-๖, สฬ้า.สั. ๑๘/๗๕/๑๑๒-๓, ตรัสแก่พระปุณณะ;
มิกขาลสูตร สฬ้า.สั. ๑๘/๔๕/๖๘-๙, ตรัสแก่พระมิกขาละ.

เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดย่อมใจ มีอยู่; ถ้าภิกษุยอมเพลิดเพลิน พร้าสรรเสริญ สยบมัวเมาในรูปนั้น ไชรั, เมื่อภิกษุนั้นเพลิดเพลิน พร้าสรรเสริญ สยบมัวเมาในรูปนั้นอยู่, นันทิ(ความเพลิน)ยอมเกิดขึ้น. ดูก่อนปฺณณะ! เรากล่าวว่า "ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์มิได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งนันทิ" ดังนี้.

ดูก่อนปฺณณะ! เสียง ทั้งหลายที่ได้ยินด้วยหู ...๗๗... ...๗๗...

ดูก่อนปฺณณะ! กลิ่น ทั้งหลายที่ดมด้วยจมูก ...๗๗... ...๗๗...

ดูก่อนปฺณณะ! รส ทั้งหลายที่ลิ้มด้วยลิ้น ...๗๗... ...๗๗...

ดูก่อนปฺณณะ! โผฏฐัพพะ ทั้งหลายที่ถูกต้องด้วยกาย ...๗๗... ...๗๗...

ดูก่อนปฺณณะ! ธัมมารมณ ทั้งหลายที่รู้แจ้งด้วยใจ อันเป็นธัมมารมณที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่น่าพอใจ เป็นที่ยั่ววนชวนให้รัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดย่อมใจ มีอยู่; เมื่อภิกษุนั้นเพลิดเพลิน พร้าสรรเสริญ สยบมัวเมาในธัมมารมณนั้น ไชรั, เมื่อภิกษุนั้นเพลิดเพลิน พร้าสรรเสริญ สยบมัวเมาในธัมมารมณนั้นอยู่, นันทิ(ความเพลิน) ย่อมเกิดขึ้น. ดูก่อนปฺณณะ! เรากล่าวว่า "ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์มิได้ เพราะความเกิดขึ้นแห่งนันทิ" ดังนี้.

--- (ปฏิบัติขณัย) ---

ดูก่อนปฺณณะ! รูป ทั้งหลายที่เห็นด้วยตา อันเป็นรูปที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่น่าพอใจ เป็นที่ยั่ววนชวนให้รัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดย่อมใจ มีอยู่; ถ้าภิกษุนั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่พร้าสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมาในรูปนั้น ไชรั, เมื่อภิกษุนั้นไม่เพลิดเพลิน ไม่พร้าสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมาในรูปนั้นอยู่, นันทิ ย่อมดับไป. ดูก่อนปฺณณะ! เรากล่าวว่า "ความดับไปไม่มีเหลือของทุกข์มิได้ เพราะความดับไปไม่มีเหลือของนันทิ" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเสียงก็ดี กลิ่นก็ดี รสก็ดี โผฏฐัพพะก็ดี และธัมมารมณฺ์ก็ดี พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสไว้ มีนัยะอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูป).

ปฏิจสมุปบาทแห่งอาหารสี่^๑

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็อาหารทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ (นิทาน), มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด(สมุทย), มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด(ชาติก), มีอะไรเป็นแดนเกิด(ปภว)?

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! อาหารทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็ต้นเหตุนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ต้นเหตุ มีเวทนาเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เวทนา มีผัสสะเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...

^๑มหาต้นทาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๗๙/๔๔๖, ตรัสแก่นิกขุทั้งหลาย ที่เชตวัน ใกล้เมืองสาวัตถี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด,
มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ผัสสะ มีสฬายตนะเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สฬายตนะนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อกำเนิด, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สฬายตนะ มีนามรูปเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด,
มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นามรูป มีวิญญาณเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณนี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไรเป็นเครื่อง
ก่อกำเนิด, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **วิญญาณ มีสังขารเป็นต้นเหตุ ...ฯลฯ...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอะไรเป็นต้นเหตุ, มีอะไร
เป็นเครื่องก่อกำเนิด, มีอะไรเป็นเครื่องทำให้เกิด, มีอะไรเป็นแดนเกิด?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอวิชชาเป็นต้นเหตุ,**
มีอวิชชาเป็นเครื่องก่อกำเนิด, มีอวิชชาเป็นแดนเกิด?

ปฏิจสมุปบาทแห่งอาหารสี่ เพื่อภูตสัตว์ และ สัมภเวสีสัตว์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่
ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย. อาหาร ๔ อย่าง
เป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ (๑) กพพิการาหาร ที่หยาบบ้าง ละเอียดบ้าง (๒) **ผัสสะ**
(๓) **มโนสังฺกเจตนา** (๔) **วิญญาน**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร ๔ อย่าง เหล่านี้แล
ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย, หรือว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสี
สัตว์ทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด
(นิทาน)? มีอะไรเป็นเครื่องก่อกำเนิด(สมุทย)? มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด(ชาติก)? มีอะไร
เป็นแดนเกิด(ปภว)? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **อาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ มีต้นเหตุเป็น**
เหตุให้เกิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องก่อกำเนิด มีต้นเหตุเป็นเครื่องกำเนิด มีต้นเหตุเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ต้นเหตุนี้แล้ว มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อกำ
เนิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ต้นเหตุ มีเวทนาเป็น**
เหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อกำเนิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.

^๑สูตรที่ ๑ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๑๔/๒๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวทนา มีผัสสะ เป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ผัสสะ มีสพายตนะเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สพายตนะนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สพายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นามรูป มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **วิญญาณ มีสังขารเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารนี้เล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเหตุให้เกิด เป็นเครื่องก่อให้เกิด เป็นเครื่องกำเนิด เป็นแดนเกิด.**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอริชชานั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ;ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเวทะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เรื่องอาหารอย่างเดียวกันนี้ ได้มีกล่าวถึงในสูตรที่มหาตันหาสังขยสูตร ม.ม. ๑๒/๔๗๙/๔๔๖; ผิดกันแต่ว่าตอนท้าย มีเรื่องอื่นแทรกแล้วจึงกล่าวถึงนิโรธวาร.

ปฏิจสุมุปาบท แห่ง อภัททกาลกิริยา(ตายชั่ว)^๑

ดูก่อนคนหบดี! เมื่อจิตไม่ได้รับการรักษา, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา;

^๑ติก.อ. ๒๐/๓๓๕/๕๔๙, ตริสแก่อนาถปิณฑิก.

เมื่อกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมไม่ได้รับการรักษา, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็มีสภาพเป็ยกแฉะ (กิเลสรวรด);

เมื่อกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมเป็ยกแฉะ, กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ก็มีสภาพบุดเนา;

เมื่อกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมบุดเนา, ก็มีการตายที่ไม่งดงาม มีกาลกิริยาที่ไม่งดงาม.

เปรียบเหมือนเมื่อเรือนหลังคาแหลม(กฏาการ)มุงไม่ดี ยอดหลังคา (อกไก) ก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา กลอนหลังคาก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา ฝาเรือก็เป็นอันไม่ได้รับการรักษา; (เมื่อเป็นดังนี้) อกไกก็เป็ยกขึ้น กลอนหลังคาก็เป็ยกขึ้น ฝาเรือก็เป็ยกขึ้น; อกไกก็ผุเป็ย กลอนหลังคาก็ผุเป็ย, ฉันใดก็ฉันนั้น.

(ข้อความต่อไป ได้ตรัสถึงเรื่องจิตที่ตรงกันข้าม ผู้ศึกษาพึงทราบโดยปฏิบักขณ์โดยตลอดสย กล่าวคือ มี กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่ได้รับการรักษา, ไม่เป็ยกแฉะ, ตายงดงาม.)

ปฏิจสุมุปบาท แห่งทุพพลภาวะ ของมนุษย์^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมัยใด ราชา (ผู้ปกครอง) ทั้งหมด ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, สมัยนั้น ราชยุตต์ (ข้าราชการ) ทั้งหมด ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม;

^๑จตุกก.ป๋ ๒๑/๙๗/๗๐.

เมื่อราชยุตต์ทั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, พรหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม;
เมื่อพรหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, ชาวเมืองและชาวชนบททั้งหลาย ก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรม;
เมื่อชาวเมืองและชาวชนบททั้งหลาย ไม่ตั้งอยู่ในธรรม, ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ก็มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อดวงจันทร์และดวงอาทิตย์มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ, ดาวนักษัตรและดาวทั้งหลาย ก็มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อดาวนักษัตรและดาวทั้งหลายมีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ, คีนและวัน ก็มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อคีนและวันมีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ, เดือนและปี ก็มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อเดือนและปีมีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ, ฤดูและปี ก็มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อฤดูและปีมีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ, ลม(ทุกชนิด) ก็พัดไปไม่สม่ำเสมอ;
เมื่อลม(ทุกชนิด)พัดไปไม่สม่ำเสมอ, ปัญจสา (ระบบแห่งทิศทางลมอันถูกต้อง)ก็แปรปรวน;
เมื่อปัญจสาแปรปรวน, เทวดาทั้งหลาย ก็ระส่ำระสาย;
เมื่อเทวดาทั้งหลาย ระส่ำระสาย, ฝน ก็ตกลงมาอย่างไม่เหมาะสม;
เมื่อฝนตกลงมาอย่างไม่เหมาะสม, พืชพรรณข้าวทั้งหลาย ก็แก่และสุกไม่สม่ำเสมอ;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมนุษย์ทั้งหลาย บริโภคพืชพรรณข้าวทั้งหลายอันมีความแก่และสุกไม่สม่ำเสมอ ก็กลายเป็นผู้มีอายุสั้น ผิดพรณธรรม ทูพพลภาพ และมีโรคภัยไข้เจ็บมาก.

(ข้อความต่อไปนี้ได้ตรัสถึงภาวะการณ์ที่ตรงกันข้าม ผู้ศึกษาพึงทราบโดยปฏิปักขนัย โดยตลอดสาย.)

ปฏิจสมุปปาท แห่ง มิคสัญญีสัตถันตรกัป^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อพระราชา (ชนชั้นปกครอง ในสมัยที่ท่านกล่าวว่า มนุษย์มีอายุขัย ๘ หมื่นปี) ซึ่งข้อนี้เป็นการคำนวณเทียบส่วนแห่งความต้องการของกิเลสกับ

^๑จกวัตติสูตร ปา.ที. ๑๑/๗๐-๘๐/๓๙-๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ในแคว้นแคว้นมคธ.

ความเป็นอยู่ของมนุษย์) มีการกระทำชนิดที่เป็นไปแต่เพียงเพื่อการคุ้มครอง อารักขา, แต่มิได้เป็นไปเพื่อการกระทำให้เกิดทรัพย์ แก่บุคคลผู้ไม่มีทรัพย์ทั้งหลาย ดังนั้นแล้ว ความยากจนข้นสน ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

เพราะความยากจนข้นสนเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **อทินนาทาน** ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

เพราะอทินนาทานเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **การใช้ศัสตราวุธ** โดยวิธีการต่าง ๆ ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

เพราะการใช้ศัสตราวุธโดยวิธีการต่าง ๆ เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **ปาณาติบาต** (ซึ่งหมายถึงการฆ่ามนุษย์ด้วยกัน) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

เพราะปาณาติบาตเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **มุสวาท** (การหลอกลวงคดโกง) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๔ หมื่นปี)

เพราะมุสวาทเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **ปิสุณาวาท** (การพูดจา ยุแหย่เพื่อการแตกกันเป็นก๊กเป็นหมู่ ทำลายความสามัคคี) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๒ หมื่นปี)

เพราะปิสุณาวาทเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **กาเมสุมิจฉาจาร** (การทำชู้ การละเมิดของรักของบุคคลอื่น) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๑ หมื่นปี)

เพราะกาเมสุมิจจาคาร เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **ผรุสวาท** และ **สัมผัปปลาปวาท** (การใช้คำหยาบ และคำพูดเพื่อเจ้อเพื่อความสำราญ) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๕ พันปี)

เพราะผรุสวาท และสัมผัปปลาปวาท เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **อภิขณาและพยาบาท** (แผนการกอบโกย และการทำลายล้าง) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๒,๕๐๐-๒,๐๐๐ ปี)

เพราะอภิขณาและพยาบาท เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด **มิจฉาทิฎฐิ** (ความเห็นผิดชนิดเห็นกงจักรเป็นดอกบัว นิยมความชั่ว) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด;

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๑,๐๐๐ ปี)

เพราะมิจฉาทิฎฐิ เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด(อกุศล)ธรรมทั้งสาม คือ **อธัมมราคะ** (ความยินดีที่ไม่เป็นธรรม) **วิสมโลภะ** (ความโลภไม่สิ้นสุด) **มิจฉาธรรม** (การประพฤติตามอำนาจกิเลส) ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด(อย่างไม่แยกกัน);

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๕๐๐ ปี)

เพราะ(อกุศล)ธรรม ทั้งสาม...นั้นเป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด (อกุศล) ธรรมทั้งหลายคือ **ไม่ปฏิบัติอย่างถูกต้องในมารดา, -บิดา, -สมณะ,**

-พราหมณ์, และ ไม่มีกุลเชฏฐาปจายนธรรม (ความอ่อนน้อมตามฐานะสูงต่ำ), ก็เป็นไปอย่างกว้างขวางแรงกล้าถึงที่สุด.

(สมัยนี้ มนุษย์มีอายุขัยถอยลงมาเหลือเพียง ๒๕๐-๒๐๐-๑๐๐ ปี)

สมัยนั้น จักรมีสมัยที่มนุษย์มีอายุขัยลดลงมาเหลือเพียง ๑๐ ปี (จักรมีลักษณะแห่งความเสื่อมเสียมีประการต่าง ๆ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า) : หญิงอายุ ๕ ปี ก็มีบุตร; รสทั้งห้า คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย, และรสเค็ม ก็ไม่ปรากฏ; มนุษย์ทั้งหลาย กินหญ้าที่เรียกว่า กุทธุสกะ (ซึ่งนิยมแปลกันว่าหญ้ากับแก้) แทนการกินข้าว; กุศลกรรมบถหายไป ไม่มีร่องรอย, อกุศลกรรมบถ รุ่งเรืองถึงที่สุด; ในหมู่มนุษย์ ไม่มีคำพูดว่ากุศล จึงไม่มีการทำกุศล; มนุษย์สมัยนั้น จักไม่ยกย่องสรรเสริญมัตเตยยธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อมารดา), เปตเตยยธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อบิดา), สามัญญธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อสมณะ,) พรหมัญญธรรม (ความเคารพเกื้อกูลต่อชีพรามณ์), และกุลเชฏฐาปจายนธรรม, เหมือนอย่างที่มีมนุษย์ยกย่องกันอยู่ในสมัยนี้; ไม่มีคำพูดว่าแม่ น้ำชาย น้ำหญิง พ่อ อา ลุง ป้า ภรรยาของอาจารย์ และคำพูดว่า เมียของครู; สัตว์โลกจักกระทำการสัมภท(สมสู่สำส่อน) เช่นเดียวกันกับแพะ แกะ ไก่ สุนัข สุนัขจิ้งจอก; ความอาฆาต ความพยาบาท ความคิดร้าย ความคิดฆ่า เป็นไปอย่างแรงกล้า แม้ในระหว่างมารดากับบุตร บุตรกับมารดา บิดากับบุตร บุตรกับบิดา พี่กับน้อง น้องกับพี่ ทั้งชายและหญิง เหมือนกับที่นายพรานมีความรู้สึกต่อเนื้อทั้งหลาย.

ในสมัยนั้น จักมีสัตถันตรกัปปี (การใช้ศีลตราวุธติดต่อกันไม่หยุดหย่อน) ตลอดเวลา ๗ วัน : สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น จักมีความสำคัญแก่กันและกัน

ราวกะว่าเนื้อ; แต่ละคนมีศีลตราวุธในมือ ปลงชีวิตซึ่งกันและกันราวกะว่าฆ่าปลา
ฆ่าเนื้อ.

(มีมนุษย์หลายคน ไม่เข้าร่วมวงสัตว์กันตรรก์ไปด้วยความกลัว หนีไปซ่อนตัวอยู่ในที่ที่พอ
จะซ่อนตัวได้ตลอด ๗ วัน แล้วกลับออกมาพบกันและกัน ยินดีสวมกอดกัน กล่าวว่กันและกันในที่นั้น ว่า
มีโชคดีที่รอดมาได้ แล้วก็ตกลงกันในการตั้งต้นประพุดิธรรมกันใหม่ต่อไป ชีวิตมนุษย์ก็ค่อยเจริญขึ้น จาก ๑๐ ปี
ตามลำดับ ๆ จนถึงสมัย ๘ หมื่นปี อีกครั้งหนึ่ง จนกระทั่งเป็นสมัยแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้ามีพระนามว่า
เมตเตยยสัมมาสัมพุทธะ).

ปฏิจจำสมุปาบทแห่งอารัมมณลานานัตตะ^๑

(การได้อารมณ หก)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**ธาตุนานัตตะ** (ธาตุนานาชนิด) จึงมีการ
เกิดขึ้นแห่ง**สัญญาานานัตตะ** (สัญญาานาชนิด);

เพราะอาศัย **สัญญาานานัตตะ** จึงมีความเกิดขึ้นแห่ง**สังกัปานานัตตะ**(ความ
ตริตีกานาชนิด);

เพราะอาศัย **สังกัปานานัตตะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ผัสสนานัตตะ**(ผัสสะ
นานาชนิด);

เพราะอาศัย **ผัสสนานัตตะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เวทนานัตตะ** (เวทนา
นานาชนิด);

เพราะอาศัย **เวทนานัตตะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ฉันทานัตตะ** (ความ
พอใจานาชนิด);

^๑สูตรที่ ๙ ธาตุสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๑๗๕/๓๔๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะอาศัย **ฉันทนัตถะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ปริพหวนัตถะ** (ความเร่าร้อนนานาชนิด);

เพราะอาศัย **ปริพหวนัตถะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ปริเยสนานัตถะ** (การแสวงหานานาชนิด);

เพราะอาศัย **ปริเยสนานัตถะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **ลามานัตถะ**(การได้รับนานาชนิด);

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธาตุนัตถะ เป็นอย่างไรเล่า? ธาตุนัตถะคือ **รูปธาตุ สัทธาธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ รัสมธาตุ**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เราเรียกว่า ธาตุนัตถะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัยธาตุนัตถะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญา นานัตถะ; เพราะอาศัยสัญญานานัตถะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสังกัปนานัตถะ; ...ฯลฯ... เพราะอาศัยปริพหวนัตถะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งปริเยสนานานัตถะ; เพราะอาศัยปริเยสนานานัตถะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งลามานัตถะ; เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**รูปธาตุ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัญญา** (สัญญาในรูป); เพราะอาศัย**รูปสัญญา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสังกัปปะ**(ความตรึงตรึงในรูป); เพราะอาศัย**รูปสังกัปปะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัมผัสสะ** (การสัมผัสซึ่งรูป); เพราะอาศัย**รูปสัมผัสสะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปสัมผัสสชาเวทนา** (เวทนาที่เกิดขึ้นจากการสัมผัสซึ่งรูป); เพราะอาศัย**รูปสัมผัสสชาเวทนา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปฉันทะ** (ความพอใจในรูป); เพราะอาศัย**รูปฉันทะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปปริพหะ** (ความเร่าร้อนเพราะรูป); เพราะอาศัย**รูปปริพหะ** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปปริเยสนา** (การแสวงหาซึ่งรูป); เพราะอาศัย**รูปปริเยสนา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**รูปลามะ**(การได้รับซึ่งรูป).

(หมวดเกี่ยวกับธาตุอื่น ๆ อีก ๕ ธาตุ สัทธาธาตุ คันธาธาตุ รธาธาตุ โฝฐฐัพพธาตุ และ รัมมธาตุนั้น) ก็มีการจำแนกโดยนัยะอย่างเดียวกันกับหมวดรูปธาตุ ดังที่กล่าวแล้วข้างบนนี้).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อย่างนี้แล (ที่เรากล่าวไว้) เพราะอาศัยธาตุนานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสัญญาธานัตตะ; เพราะอาศัยสัญญาธานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งสังกัปธานัตตะ;... ฯลฯ... เพราะอาศัยปริพาหธานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งปริเยสธานัตตะ; เพราะอาศัยปริเยสธานัตตะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่งลาภธานัตตะ.

[ยังมีสูตรอีกสูตรหนึ่ง ซึ่งลักษณะอย่างเดียวกันกับสูตรข้างบนนี้ทุกประการ ต่างแต่ตรัสได้โดยย่อ คือ เว้นผัสสนานัตตะ และเวทนธานัตตะ แล้วเว้นลาภธานัตตะ ซึ่งเป็นอันดับสุดท้ายเสีย คงตรัสเพียงแต่ปริเยสธานัตตะ เท่านั้น (- สูตรที่ ๗ ธาตุสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๗๓/๓๔๔).]

ปัจฉิมุบายพาท แห่งการปฏิบัติโดยไตรทวาร^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **กามวิตก** (ความครุ่นคิดในกาม) เป็นธรรมมีนิทาน (เหตุให้เกิด) ไม่ใช่เป็นธรรมไม่มีนิทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**กามธาตุ** (ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางกาม) จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามสัญญา** (ความหมายมั่นในกาม);

เพราะอาศัยกามสัญญา จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามสังกัปปะ** (ความตริตริกในกาม);

เพราะอาศัยกามสังกัปปะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**กามฉันทะ** (ความพอใจในกาม);

^๑สูตรที่ ๒ ทุติยวรรค ธาตุสังยุตต์ นิทาน. ส. ๑๖/๑๘๑/๓๕๕-๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เพราะอาศัยกามฉันทะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามปริพาหะ** (ความเร่าร้อนเพื่อกาม);

เพราะอาศัยกามปริพาหะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **กามปริเยสนา** (การแสวงหากาม).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ปุถุชนผู้ไม่มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่ซึ่งกาม ย่อม **ปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม** คือ โดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

(ข้อความต่อไปนี้ มีการตรัสถึง พยาบาทวิตก และวิหิงสาวิตก โดยนัยะอย่างเดียวกันกับการแสดงนัยะแห่งกามวิตกนี้).

ปฏิจสุมุปาบท แห่งกามปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เนกขัมม^๒ วิตก** เป็นธรรมมีนิทาน (เหตุให้เกิด) ไม่ใช่เป็นธรรมไม่มีนิทาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะอาศัย**เนกขัมมธาตุ** (ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกลงในการหลีกออกจากกาม) จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง**เนกขัมมสัญญา** (ความหมายมั่นในเนกขัมมะ);

เพราะอาศัย**เนกขัมมสัญญา** จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมสังกัปปะ** (ความตรึงตรึงในเนกขัมมะ);

^๑สูตรที่ ๒ พุติยวรรค ธาตุสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๑๘๒-๓/๓๕๘-๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒คำว่า "เนกขัมมะ" หมายถึงการหลีกออกจากกาม; ดังนั้น คำว่า "เนกขัมมวิตก" เป็นต้น จึงหมายความว่า ความวิตกไปในการหลีกออกจากกาม, เป็นต้น.

เพราะอาศัยเนกขัมมสังกัปปะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมฉันทะ** (ความพอใจในเนก ขัมมะ);

เพราะอาศัยเนกขัมมฉันทะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมปริฬาหะ** (ความเร่าร้อนเพื่อเนกขัมมะ);

เพราะอาศัยเนกขัมมปริฬาหะ จึงมีการเกิดขึ้นแห่ง **เนกขัมมปริเยสนา** (การแสวงหาซึ่งเนกขัมมะ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกผู้มีการสดับ เมื่อแสวงหาอยู่ซึ่งเนกขัมมะ ย่อม **ปฏิบัติชอบ โดยฐานะสาม** คือ โดยกาย โดยวาจา โดยใจ.

(ข้อความต่อไปนี้ มีการตรัสถึงอัปยาปาหิตก และอวิหิงสวิตก โดยนัยะอย่างเดียวกันกับการแสดงนัยะแห่งจัมมวิตกนี้).

ปัจจุสมุปบาท แห่ง การบรรพชาฆ่าฟันกัน^๑ (ซึ่งนำอัศจรรย์)

ดูก่อนอานนท์! ก็ด้วยอาการดังนี้แล (เป็นอันกล่าวได้ว่า) เพราะอาศัย **เวทนา** จึงมีตัณหา;

เพราะอาศัยตัณหา จึงมี **การแสวงหา^๒** (ปริเยสนา);

เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมี**การได้** (ลาโภ);

เพราะอาศัยการได้ จึงมี **ความปลงใจรัก** (วินิจฺฉโย);

^๑มหานิทานสูตร มหา.ที.๑๐/๖๙/๕๙, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

^๒คำว่า "แสวงหา" ในที่นี้ หมายถึงแสวงด้วยตัณหา นั่นเอง; มิใช่การแสวงด้วยวิชา หรือยถาภูต-สัมมัมปัญญา.

เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมี **ความกำหนดด้วยความพอใจ** (ฉนุทธาโค);
 เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมี**ความสยบมัวเมา** (อชฺฌโมสณํ);
 เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมี**ความจับอกจับใจ**(ปริคฺคโห);
 เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมี**ความตระหนี่** (มจฺจกรียํ);
 เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมี**การหวงกั้น** (อารกฺโข);
 เพราะอาศัยการหวงกั้น จึงมี**เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้น** (อารกฺขา-
 อธิกรณํ) กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง
 การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!" การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จทั้งหลาย:
 ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเป็นอนงก ย่อมเกิดขึ้นพร้อมด้วยอาการอย่างนี้; (เป็นอันว่า)
 ข้อความเช่นนี้ เป็นข้อความที่เราได้กล่าวไว้แล้ว.

ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย **โดยปริยาย** ดังต่อไปนี้ **ที่ตรง**
กับหัวข้อที่เรากล่าว ไว้แล้วว่า "ธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนงก กล่าวคือ การใช้อาวุธ
 ไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า
 มึง! มึง! การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นพร้อม เพราะ
 เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้นเป็นเหตุ ดังนี้ : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าการหวงกั้น
 จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการหวง
 กั้นไม่มี เพราะความดับไปแห่งการหวงกั้น โดยประการทั้งปวงแล้ว; ธรรมเป็นบาป
 อกุศลเป็นอนงก กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะการ
 แก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!" การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ
 ทั้งหมดจะพึงเกิดขึ้นพร้อมได้ไหมหนอ? (ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!) ดูก่อนอานนท์!
 เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย
 นั้นแหละคือปัจจัย ของความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนงกเหล่านี้ กล่าว

คือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะการแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!" การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ; นั่นคือ การหวงกั้น.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกั้น"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกั้น" : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความตระหนี่ จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความตระหนี่ไม่มี เพราะความดับไปแห่งความตระหนี่ โดยประการทั้งปวงแล้ว; การหวงกั้น จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (*ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!*) ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัย ของการหวงกั้น; นั่นคือ ความตระหนี่.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่" : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความจับอกจับใจ จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความจับอกจับใจไม่มี เพราะความดับไปแห่งความจับอกจับใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความตระหนี่ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (*ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!*) ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัย ของความตระหนี่; นั่นคือ ความจับอกจับใจ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ" : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความสยบมัวเมา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความสยบมัวเมาไม่มี เพราะความดับไปแห่งความสยบมัวเมา โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความจับอกจับใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความจับอกจับใจ; นั่นคือ ความสยบมัวเมา.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสยบมัวเมา"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสยบมัวเมา" : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความกำหนดด้วยความพอใจ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความกำหนดด้วยความพอใจไม่มี เพราะความดับไปแห่งความกำหนดด้วยความพอใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความสยบมัวเมา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความสยบมัวเมา; นั่นคือ ความกำหนดด้วยความพอใจ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า

"เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ" : ดูก่อนอานนท!
ถ้าหากว่าความปลงใจรัก จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ
แล้วไซ้; เมื่อความปลงใจรักไม่มี เพราะความดับไปแห่งความปลงใจรัก โดยประการ
ทั้งปวงแล้ว; ความกำหนดด้วยความพอใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น
หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ
นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความกำหนดด้วยความ
พอใจ : นั่นคือ ความปลงใจรัก

ดูก่อนอานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก"
ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบ
อธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยการได้
จึงมีความปลงใจรัก" : ดูก่อนอานนท! ถ้าหากว่าการได้ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่
ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการได้ไม่มี เพราะความดับไป
แห่งการได้ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความปลงใจรัก จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ?
("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละ
คือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความปลงใจรัก
นั่นคือ การได้

ดูก่อนอานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้" ดังนี้,
เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย
โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมี
การได้" : ดูก่อนอานนท! ถ้าหากว่าการแสวงหา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ
โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความปลงใจรักไม่มี เพราะความดับไปแห่ง

การแสวงหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การได้จะมีขึ้นมาให้ได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของการได้; นั่นคือ การแสวงหา.

ดูก่อนอานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา" : ดูก่อนอานนท! ถ้าหากว่าตัณหา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ กล่าวคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา แล้วไซ้; เมื่อตัณหาไม่มี เพราะความดับไปแห่งตัณหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การแสวงหา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของการแสวงหา; นั่นคือ ตัณหา.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ข้อความข้างบนนี้มีลักษณะเป็นอริทังปัจจัยตา กล่าวคือเป็นปฏิจจสมุปปาท อย่างเต็มตัว : ตั้งต้นที่เวทนา, อันทำให้มีตัณหา, การแสวงหา, การได้, การปลงใจรัก, การกำหนดพอใจ, การสยบมัวเมา, การจับอกจับใจ, การตระหนี่, การหวงกั้น, และเรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้น; รวมเป็น ๑๑ อย่าง และเป็น ๑๒ อย่างทั้งผลของมัน กล่าวคือการทะเลาะวิวาท. ปฏิจจสมุปปาทสายนี้ เป็นส่วนหนึ่งของปฏิจจสมุปปาทสายปรกติ คือแทรกอยู่ตรงที่เวทนาให้เกิดตัณหา นั่นเอง. การที่ยกมาแสดงให้เห็นชัดในตอนี้ ก็เพื่อจะให้ผู้ศึกษาเข้าใจความหมายอันกว้างขวาง ของคำว่าปฏิจจสมุปปาท ในทุกแง่ ทุกมุม อันจะเป็นเหตุให้เข้าใจปฏิจจสมุปปาทสายปรกติได้ดีขึ้น ว่าคำว่า "ปฏิจจสมุปปาท" นี้ มีขอบเขตแห่งความหมายเพียงไหน. ขอให้เปรียบเทียบกับปฏิจจสมุปปาทในรูปอื่น อีกทุกแบบด้วย เสมอไป. ที่สำคัญที่สุดก็คือ เรื่องนี้จะแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาได้ชี้ให้เห็นมูลเหตุ แห่งการทะเลาะวิวาท การรบราฆ่าฟัน กระทั่งถึงการทำสงคราม มหาสงคราม ของโลก ไว้อย่างชัดแจ้งแล้ว ทั้งโดยส่วนปัจเจกชน และโดยหมู่คณะหรือสังคมใหญ่ ๆ ในโลกนี้ ในแง่ของจิตวิทยาที่เป็น สัจธรรม.

ปรัชญาสมุปบาท แห่งกลวิวาทนิโรธ^๑

(ข้อความเหล่านี้ แปลมาตามรูปคาถา บรรทัดต่อบรรทัด, และ
ในการอ่าน ต้องอ่านคำถามให้จบตอนเสียก่อน แล้วจึงอ่านซีก
คำตอบ, แล้วจึงเหลือบดูอย่างเทียบกันเป็นคู่ ๆ อีกครั้ง -ผู้รวบรวม)

(คำถาม)

(๑) การทะเลาะวิวาท มีขึ้นมาจากเหตุอะไร?

แม้กระทั่งความรำไรำพัน เศร้าโศก ความตระหนี่,
ความถือตัว ความดูหมิ่นผู้อื่น และการขูให้แตกกันมีด้วย,
ของจงตรัสบอก ว่าสิ่งเหล่านี้ มีขึ้นมาจากเหตุอะไร?

(๒) สิ่งเป็นที่รักเล่ามีอะไรเป็นแดนเกิดในโลกนี้?

ซึ่งเป็นเหตุให้พวกคนโลก ท่องเที่ยวไป ในโลก;
ความหวัง และสมหวังเล่า มีอะไรเป็นแดนเกิด?
ซึ่งทำให้คนสามัญ เขาหวังกันเพื่อสัมปรายภพ?

(๓) ฉันทะเล่า ในโลกนี้ มีอะไรเป็นแดนเกิด?

หรือว่า ความตกลงใจต่าง ๆ มีขึ้นมาจากเหตุอะไร?
รวมทั้งความโกรธ การพูดเท็จ และความสงสัย-
ซึ่งล้วนแต่เป็นสิ่งที่สมณะกล่าวถึงกันอยู่ ด้วย?

(คำตอบ)

การทะเลาะวิวาท มีขึ้นมาจากสิ่ง เป็นที่รัก

แม้กระทั่งความรำไรำพัน เศร้าโศก และความตระหนี่,
ความถือตัว ความดูหมิ่นผู้อื่น การขูให้แตกกัน ก็เช่นเดียวกัน
รวมทั้งการขูให้แตกกันซึ่งเกิดมาจากทะเลาะวิวาทนั้น

สิ่งเป็นที่รัก ในโลกนี้ มีฉันทะ เป็นแดนเกิด,

ซึ่งเป็นเหตุให้พวกคนโลก ท่องเที่ยวไป ในโลก;
ความหวัง และสมหวัง มีฉันทะนี้เอง เป็นแดนเกิด
ซึ่งทำให้คนสามัญ เขาหวังกัน เพื่อสัมปรายภพ.

ความยินดี ความไม่ยินดี ที่กล่าวกันอยู่ในโลกนั้นแหละ

ฉันทะ ย่อมมีขึ้นมา เพราะอาศัยซึ่ง สิ่งทั้งสอง นั้น;
เพราะเห็นความฉิบหายความเจริญ กันที่วัตถุธรรมทั้งหลาย,
สัตว์โลก จึงทำความตกลงใจต่าง ๆ (ไปตามนั้น);
แม้ความโกรธ การพูดเท็จ และความสงสัยเหล่านี้ ก็จักมี,
เมื่อความยินดี ความไม่ยินดี ทั้งสองอย่างนั้น มีอยู่,
ซึ่งผู้สงสัยอยากรู้ ฟังศึกษา เพื่อนำไปสู่ญาณ,
ให้รู้ซึ่งสิ่งเหล่านั้น อันสมณะกล่าวถึง กันอยู่.

^๑กลวิวาทสูตร อังฎสูทวรรค ๙.๗.๒๕/๕๐๒/๔๑๘.

(๔) ความยินดีและไม่ยินดี มีอะไรเป็นแดนเกิด?

เมื่ออะไรไม่มี สิ่งทั้งสองนั้น จึงไม่มี?

แม้ความรู้สึกรู้สึกว่าความฉิบหายและเจริญ นั้นเล่า
ของตรัสบอก ว่าสิ่งทั้งสองนั้น มีอะไรเป็นแดนเกิด?

(๕) ผัสสะเล่า ในโลกนี้ มีอะไรเป็นแดนเกิด?

แม้ความคิดยึดครองก็ตาม มีขึ้นมาแต่เหตุอะไร?
เมื่ออะไรไม่มี ความยึดถือของเรา จึงไม่มี?
เมื่ออะไรไม่มี ผัสสะจึงจะไม่เกิดการกระทบ?

(๖) รูปจะไม่มี เมื่อดำรงอัตตภาพไว้ อย่างไร?

สุขหรือทุกข์ก็ตาม จะไม่มีได้อย่างไร?
ขอจงตรัสบอกโดยประการที่สิ่งนั้นจะไม่มี
ใจของข้าพระองค์ หวังอยู่ว่าจักได้ทราบซึ่งข้อนั้น

(๗) ทูลถามข้อใด ได้ทรงอธิบายข้อนั้นแล้ว;

ขอทูลถามข้ออื่นอีก ขอจงบอก ซึ่งข้อนั้น :
พวกบัณฑิตที่กล่าวความบริสุทธิ์ของคนในโลก
พวกหนึ่งกล่าวความบริสุทธิ์ว่าสูงสุดเพียงเท่านั้น^๑
หรือว่ายังมีพวกที่กล่าวสิ่งอื่น ที่สูงสุดกว่าสิ่งนั้น?

ความยินดีและความไม่ยินดี มีผัสสะเป็นแดนเกิด:

เมื่อผัสสะ ไม่มี, สิ่งทั้งสองนั้นก็ไม่มี.

แม้ความรู้สึกรู้สึกว่าความฉิบหาย และความเจริญนั้นเล่า
เราบอกท่านว่า มีผัสสะนี้เอง เป็นแดนเกิด.

ผัสสะ ในโลกนี้ ย่อมเกิด เพราะอาศัยซึ่งนามและรูป

ความคิดยึดครองทั้งหลาย มีความอยากเป็นแดนเกิด;
เมื่อความอยากไม่มี ความยึดถือของเรา ก็ไม่มี;
เมื่อรูปธรรมไม่มี ผัสสะก็จะไม่เกิดการกระทบ.

ไม่เป็นผู้ สัตถุสัจฉิ, ^๑ไม่เป็น ผู้วิสัจฉิ,^๒

ไม่เป็น ผู้อัสัจฉิ,^๓ ไม่เป็น ผู้ภูสัจฉิ,^๔
ดำรงอัตตภาพอยู่ในสถานะอย่างนี้ รูปจึงไม่มี,
เพราะว่าปัญญาสังขา^๕ มีสัญญา เป็นแดนเกิด.

แม้พวกหนึ่งกล่าวความบริสุทธิ์ ว่าสูงสุดเพียงเท่านั้น
อ้างตนเป็นบัณฑิต กล่าวความบริสุทธิ์ของคนในโลกอยู่;
แต่ก็ยังมีอีกพวกหนึ่ง กล่าวลัทธิสมัยแห่งตน
เป็นพวกฉลาดพูดกล่าวถึงชั้น "อนุปาติเสส"^๖
ส่วนมุนี รู้จักทั้งสองพวกนั้น ว่ายังถูกทิวฐิอาศัยอยู่,
พิจารณาเห็นอยู่ว่า มีนิสัยของทิวฐิอาศัยทั้งสองพวก.
มุนีรู้เช่นนั้นแล้ว จึงหลุดพ้นไม่ถึงซึ่งการวิเวก,
เป็นปราชญ์ ไม่ไปสู่อะไรและไม่มี อีกต่อไป

๑. ไม่ใช่ผู้มีสัญญาด้วยสัญญาปรกติ.

๒. ไม่ใช่ผู้มีสัญญา ด้วยสัญญาวิปริต (คือไม่ใช่เมาหรือบ้า ฯลฯ).

๓. ไม่ใช่ผู้มีสัญญา (คือไม่ใช่อยู่ในนิโรธสมาบัติหรืออัสัจฉิสัตว์).

๔. ไม่ใช่ ผู้ปราศจากสัญญา (คือไม่ใช่กำลังอยู่ในอรุณมาน).

๕. ปัญญาสังขา คือธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้าแก่การหลุดพ้น, ได้แก่ ตัณหา มานะ ทิวฐิ.

๖. พวกนี้ถือว่า ความบริสุทธิ์ของคนชั้นเลิศ สูงสุดอยู่ที่ความไม่มีรูป ของผู้ที่ไม่ประกอบอยู่ด้วย
สัญญา ๔ ประการ ดังที่กล่าวแล้ว ในคำตรัสตอบ ตอนที่ (๖) ข้างบน.

๗. "อนุปาติเสส" ในที่นี้ ได้ใช้เครื่องหมายอัญประกาศไว้ เพราะเป็นเรื่องของอุจเฉททิวฐิ, กล่าวคือ

ว่าด้วยปัจฉิมุขบาทนาแบบ

๕๙๗

ความที่ตายแล้วขาดสูญไม่มีอะไร โดยประการทั้งปวง, อันเป็นผลของอุจเฉทิกฎิ นั้นเอง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การทะเลาะวิวาทนั้น จะสิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ตลอดเวลาที่ยังไม่หลุดพ้นเป็นพระอรหันต์, เพราะยังมีรูป และอรุณ อันเป็นที่ตั้งของสัญญาที่เป็นแดนเกิดของปัญญาสังขา, กล่าวคือ ยังไม่บรรลุนิพพานเป็นพระอรหันต์นั่นเอง. พระบาลีนี้ แสดงไว้ในลักษณะของปัจฉิมรูปบาท อย่าง น่าสนใจยิ่ง.

ปัจฉิมรูปบาท แห่งการอยู่อย่างมี "เพื่อนสอง"^๑

พระมิกขาละ ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้มีการ อยู่ อย่างมีเพื่อนสอง พระเจ้าข้า?".

ดูก่อนมิกขาละ รูปทั้งหลายอันจะพึงเห็นได้ด้วยจักขุ เป็นรูปที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีรูปน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่ง ความกำหนัดข่มใจ มีอยู่; ถ้าหากว่าภิกษุข่มเพติดเพลิน พร้าสรรเสริญ สยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นไฉรั,

แก่ภิกษุผู้เพติดเพลิน พร้าสรรเสริญสยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นอยู่นั้นแหละ, นันทิ (ความเพติดเพลิน) ข่มเกิดขึ้น.

เมื่อนันทิ มีอยู่, สาราคะ (ความกำหนัดกล้า) ข่มมี;

เมื่อสาราคะ มีอยู่, สัญโญคะ (ความผูกจิตติดกับอารมณ์) ข่มมี:

^๑สูตรที่ ๑ มิคชาลวรรค สฬ.ส. ๑๘/๔๓/๖๖, ตรัสแก่พระมิกขาละ ที่เชตวัน.

ดูก่อนมิคชาละ! ภิกษุผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์-
ด้วยอำนาจแห่งความเพียร นั้นแล เราเรียกว่า "ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสอง".

(ในกรณีแห่งเสียงทั้งหลายอันจะฟังได้ยินด้วยหูก็ดี, กลิ่นทั้งหลายอันจะฟังดมด้วยจมูกก็ดี, รสทั้งหลายอันจะฟังลิ้มด้วยลิ้นก็ดี, โภจทรัพย์ทั้งหลายอันจะฟังสัมผัสด้วยผิวกายก็ดี, และธัมมารมณ์ทั้งหลายอันจะฟังรู้แจ้งด้วยใจก็ดี, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปทั้งหลายอันจะฟังเห็นได้ด้วยจักขุ).

ดูก่อนมิคชาละ! ภิกษุผู้มีการอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ แม้จะสั่งเสพเสนาสนะอันเป็นป่าและป่าชฎ ซึ่งเจียบสังัด มีเสียงรบกวนน้อย มีเสียงกึกก้องครึกโครมน้อยปราศจากลมจากผิวกายคน เป็นที่ทำการลับของมนุษย์ เป็นที่สมควรแก่การหลีกเร้นเช่นนี้แล้วก็ตาม ถึงกระนั้น ภิกษุนั้นเราก็คงยังคงเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสองอยู่นั่นเอง ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า **ตณหานั้นแล เป็นเพื่อนสอง** ของภิกษุนั้น ตณหานั้น อันภิกษุนั้นยังละไม่ได้แล้ว เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นเราจึงเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างมีเพื่อนสอง, ดังนี้

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า พระพุทธภาษิตนี้ แสดงให้เห็นความหมาย และความแตกต่างของภาษาคน และภาษาธรรม. เพื่อนสองในภาษาธรรม หมายถึงตณหาที่กำลังเกิดอยู่ในอารามนั้น ๆ เป็นเพื่อนสองที่มีความรุนแรงมากกว่าเพื่อนสองในภาษาคน, เพราะเข้าไปถึงอยู่ในจิต

ปฏิจสุมุปบาท แห่งการอยู่อย่างมี "เพื่อนคนเดียว"^๑

พระมิคชาละได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอแล ภิกษุจึงชื่อว่า เป็นผู้มีการอยู่อย่างผู้เดียว พระเจ้าข้า?".

^๑สูตรที่ ๑ มิคชาลวรรค สฬ.ส. ๑๘/๔๓/๖๗, ตรัสแก่พระมิคชาละ ที่เชตวัน.

ดูก่อนมิตชาละ รูปทั้งหลายอันจะพึงเห็นได้ด้วยจักขุ เป็นรูปที่น่าปรารถนา
น่ารักใคร่ น่าพอใจ มีรูปน่ารัก เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยอยู่แห่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความ
กำหนดข้อมใจ มีอยู่; ถ้าหากว่าภิกษุข้อมไม่เพลิดเพลิน ไม่พรั้าสรรเสริญ ไม่สยบ
มัวเมา ซึ่งรูปนั้นไซ้,

แก่ภิกษุผู้ไม่เพลิดเพลิน ไม่พรั้าสรรเสริญ ไม่สยบมัวเมา ซึ่งรูปนั้นอยู่นั้นแหละ,
นันทิ ข้อมดับ

เมื่อนันทิ ไม่มีอยู่, สาราคะ (ความกำหนัดกล้า) ข้อมไม่มี;

เมื่อสาราคะ ไม่มีอยู่, สัญญูคะ (ความผูกจิตติดกับอารมณ์) ข้อมไม่มี

:

ดูก่อนมิตชาละ! ภิกษุผู้ไม่ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยการผูกจิตติดกับอารมณ์
ด้วยอำนาจแห่งความเพลิดเพลิน นั้นแล เราเรียกว่า **"ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียว"**.

(ในกรณีแห่งเสียงทั้งหลายอันจะพึงได้ยินด้วยหูก็ดี, กลิ่นทั้งหลายอันจะพึงดมด้วยจมูกก็ดี,
รสทั้งหลายอันจะพึงลิ้มด้วยลิ้นก็ดี, โนภฐัพพะทั้งหลายอันจะพึงสัมผัสด้วยผิวกายก็ดี, และธัมมารมณ์ทั้งหลาย
อันจะพึงรู้แจ้งด้วยใจก็ดี, พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ มีนัยอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปทั้งหลายอันจะ
พึงเห็นได้ด้วยจักขุ).

ดูก่อนมิตชาละ! ภิกษุผู้มีการอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ แม้อยู่ในหมู่บ้าน
อันเคลื่อนกล่นไปด้วยจักขุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย, ด้วยพระราช
มหาอำมาตย์ของพระราชาทันหลาย, ด้วยเดียรถีย์ สาวกของเดียรถีย์ทั้งหลาย ก็ตาม;
ถึงกระนั้น ภิกษุนั้นเราก็คือเรียกว่า ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียวโดยแท้. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า?
ข้อนั้นเพราะเหตุว่าตณหานั้นแล เป็นเพื่อนสองของภิกษุนั้น ตณหานั้น อันภิกษุนั้นจะ
เสียได้แล้ว เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นเราก็คือเรียกว่า **ผู้มีการอยู่อย่างอยู่ผู้เดียว**, ดังนี้ แล.

ปฏิจสุมุปาบท แห่ง การอยู่ด้วยความประมาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราจักแสดงซึ่งอาการของภิกษุผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท และของภิกษุผู้มีปรกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท แก่พวกเธอทั้งหลาย. พวกเธอทั้งหลายจงฟังซึ่งความข้อนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ภิกษุเป็นผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อภิกษุไม่สำรวมระวัง ซึ่งอินทรีย์คือตาอยู่ จิตย่อมเกือกกแล้ว ในรูปทั้งหลายอันเป็นวิสัยแห่งการรู้สึกด้วยตา;

เมื่อภิกษุนั้นมีจิตเกือกกแล้ว	ปราโมทย์	ย่อมไม่มี;	
เมื่อ ปราโมทย์	ไม่มี	ปีติ	ก็ไม่มี;
เมื่อ ปีติ	ไม่มี	ปลัสสทธิ	ก็ไม่มี;
เมื่อ ปลัสสทธิ	ไม่มี	ภิกษุนั้นย่อม	อยู่เป็นทุกข์;
เมื่อ มีทุกข์		จิตย่อม	ไม่ตั้งมั่น;
เมื่อ จิตไม่ตั้งมั่น		ธรรม	ทั้งหลายย่อม ไม่ปรากฏ;

เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ ภิกษุนั้นย่อมถึงซึ่งการถูกนับว่าเป็นผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท โดยแท้.

^๑สูตรที่ ๔ ฉพวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬา.ส. ๑๘/๙๗/๑๔๓-๔.

(ในกรณีแห่งอินทรีย์ คือ หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็มีนัยะอย่างเดียวกัน)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อย่างนี้แล ภิกษุเป็นผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท.

(ในกรณีแห่งภิกษุผู้มี **ปรกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท** ได้ทรงแสดงไว้โดยปฏิบัติภิกษุ, ผู้ศึกษาพึงเทียบเคียงเอาเอง).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สูตรนี้ เป็นตัวอย่าง ที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่เรียกว่าปัจจุสมุปบาทนั้น มีอยู่ในรูปต่าง ๆ กัน ไม่จำเป็นจะต้อง ขึ้นต้นด้วยคำว่า "อวิชชาปัจจุยา สงขาร... ฯลฯ..." เสมอไป.

ปัจจุสมุปบาท แห่ง ปปัญจสัญญาสังขาสมาทวารณะ^๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย **ตา** ด้วย **รูป** ทั้งหมดด้วย จึงเกิด **จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; บุคคลเสวยซึ่งเวทนาใด, ย่อม **รู้สึก (สัญญา)** ซึ่งเวทนานั้น; บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ย่อม**ตริตริก (วิตก)** อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลตริตริกอยู่กะเวทนาใด, ย่อม**ประพติซึ่งความเนิ่นช้า (ปปัญจา)** อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลประพติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนาใด, **สัญญา (กล่าวคืออนุสัย) ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า (ปปัญจสัญญาสังขา)** ย่อมกลุ้มรุมซึ่งบุรุษนั้น โดยมีเวทนานั้นเป็นเหตุ ในรูปทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยตา ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

^๑มธุปนิณทิกสูตร สีหนาทวารค ม.ม. ๑๒/๒๒๖/๒๔๘, พระมหากัจจันะ กล่าวแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหู ด้วย **เสียง** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **โสตวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (หู+เสียง+โสตวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ในเสียงทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยหู ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูก ด้วย **กลิ่น** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ฆานวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (จมูก+กลิ่น+ฆานวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ในกลิ่นทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยจมูก ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้น ด้วย **รส** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **ชิวหาวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ลิ้น+รส+ชิวหาวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ... ในรสทั้งหลายอันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยลิ้น ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกาย ด้วย **โผฏฐัพพะ** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **กายวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ(กาย+โผฏฐัพพะ+ กายวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; ..ฯลฯ... ..ฯลฯ... ในโผฏฐัพพะทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยกาย ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัย **ใจ** ด้วย **ธัมมารมณ** ทั้งหลายด้วย จึงเกิด **มโนวิญญาน**; การประจวบพร้อมแห่งธรรมสามประการ (ใจ+ธัมมารมณ +มโนวิญญาน) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี **เวทนา**; บุคคลเสวย

ซึ่งเวทนาใด, ย่อมรู้สึก(สัญญา) ซึ่งเวทนานั้น; บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ย่อมตริตริก(วิตก) อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลตริตริกอยู่กะเวทนาใด, ย่อมประพตติซึ่งความเนิ่นช้า(ปปัญจะ) อยู่กะเวทนานั้น; บุคคลประพตติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนาใด, สัญญา (กล่าวคืออนุสัย) ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า (ปปัญจสัญญาลังขา) ย่อมกลุ่มมซึ่งบุรุษนั้น โดยมีเวทนานั้นเป็นเหตุ ในอัมมารมณห์ทั้งหลาย อันจะพึงรู้แจ้งได้ด้วยใจ ทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อตามืออยู่, เมื่อรูปมืออยู่, เมื่อจักขุวิญญาณมืออยู่;** เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **ผัสสบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสมืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **เวทนาบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **สัญญาบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **วิตกบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกมืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **ปปัญจสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้;

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อหุมืออยู่, เมื่อเสียมืออยู่, เมื่อโสตวิญญาณมืออยู่;** เขาก็จักบัญญัติซึ่ง**ผัสสบัญญัติ ...๑๗๑... ...๑๗๑...** ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อจมูกมืออยู่, เมื่อกลิ่นมืออยู่, เมื่อฆานวิญญาณมืออยู่;** เขาก็จักบัญญัติซึ่ง**ผัสสบัญญัติ ...๑๗๑... ...๑๗๑...** ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อลั้นมืออยู่**, เมื่อรสมืออยู่, เมื่อชีวหาวิญญาณ มืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ... ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! **เมื่อกายมืออยู่**, เมื่อโณภูฐัพพะมืออยู่, เมื่อกาย-วิญญาณมืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ... ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อใจมืออยู่**, **เมื่ออัมมารมณโณอยู่**, **เมื่อมโนวิญญาณมืออยู่**; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **ผัสสบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะมืออยู่ เขาก็จัก บัญญัติซึ่ง **เวทนาบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **สัญญาบัญญัติ** : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **วิตกบัญญัติ** : ข้อนี้เป็น ฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกมืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง **บัญญัติสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ** : ข้อนี้เป็น ฐานะที่มีได้;

ปฏิจสมุปปาทแห่งบัญญัติสัญญา อันทำความเนิ่นช้า แก่การละอนุสัย^๑

(เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเล่าเรื่องการสนทนากับทัณฑปาณิศากยะจบลงแล้ว, ภิกษุรูปหนึ่ง ได้ทูลถามขึ้นว่า :-)

^๑มธุปิณฑกสูตร ม.ม.๑๒/๒๒๒,๒๒๕/๒๔๕,๒๔๘, ตริสแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ต่อหน้าภิกษุทั้งหลาย ที่นินโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! พระผู้มีพระภาคทรงมีปรกติตรัสอย่างไร จึงไม่ได้เถียงกับผู้ใดผู้หนึ่ง ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์, ดำรงอยู่ในโลก; หนึ่ง จะเป็นไปได้โดยวิธีใด ที่สัญญาทั้งหลาย จะไม่นอนตาม ซึ่งบุคคลผู้เป็นพราหมณ์ ผู้ปราศจากกามทั้งหลายอยู่, ผู้หมดความสงสัยอันเป็นเหตุให้ถามว่าอะไรเป็นอย่างไร, ผู้มีความรำคาญอันตัดขาดแล้ว, ผู้ปราศจากต้นหาในภพน้อยและภพใหญ่; พระเจ้าข้า!"

ดูก่อนภิกษุ! สัญญา (ความสำคัญมั่นหมายซึ่งเป็นอนุสัย)^๑ ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า (บัญญัติสัญญา), ย่อมกลุ่มรุมบุรุษ เพราะมีอารมณ์ใดเป็นต้นเหตุ ถ้าสิ่งใด ๆ เพื่อความเป็นอารมณ์นั้น มิไม่ได้ (ด้วยเหตุใดก็ตาม) เพื่อบุรุษนั้น จะพึงผลิตเพลิน พราสรวเสริญ เมามก แล้วไซ้; นั่นแหละคือที่สุดแห่งราคานุสัย, แห่งปฏิฆานุสัย, แห่งทิฏฐานุสัย, แห่งวิจิกิจฉานุสัย, แห่งมานานุสัย แห่งภวราคานุสัย แห่งอวิชชานุสัย; และนั่นแหละคือที่สุดแห่งการใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม, การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!", การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ ทั้งหลาย : ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ในเพราะเหตุนี้, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ, ดังนี้.^๒

(ครั้นพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้แล้ว เสด็จเข้าสู่ที่ประทับ, พวกภิกษุที่ฟังอยู่ยังไม่เข้าใจในเนื้อความแห่งพุทธพจน์นี้ จึงพากันไปหาพระมหาภิกษุจนะให้ช่วยขยายความ. พระมหาภิกษุจนะกล่าวขยายความดังนี้ :-)

^๑สัญญาในที่นี้ มิใช่เป็นเพียงความจำ; แต่เป็นความสำคัญมั่นหมาย เช่น สุขสัญญา = สัญญาว่าสุข; อตตสัญญา = สัญญาว่าตัวตน เป็นต้น, เกิดขึ้นด้วยอุปาทาน; เกิดเมื่อใด ย่อมก่ออนุสัย และเพิ่มความ เป็นอนุสัย (ความเคยชิน) ยิ่งขึ้นทุกที; ก็ทำความเนิ่นช้า หรือความยากแก่การดับทุกข์ ยิ่งขึ้นทุกที.

^๒การที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสตอบคำถามที่หนึ่งโดยตรง เพราะตอบรวมกันได้กับคำตอบของคำถามที่สองนั่นเอง, ถ้าพิจารณาดูให้ตึกก็เห็นได้, ไม่ต้องฉงน : ข้อความตอนที่ว่า "นั่นคือที่สุดแห่งการใช้อาวุธไม่มีคม...", นั่นเองเป็นคำตอบของปัญหาที่หนึ่ง ที่ถามว่า มีปรกติตรัสอย่างไร?

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอุเทศไว้แต่โดยย่อว่า "ดูก่อนภิกษุ! สัญญาชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า ย่อมกลุ้มรุมบุรุษ เพราะมีอารมณ์ใดเป็นต้นเหตุ ถ้าสิ่งใด ๆ เพื่อความเป็นอารมณ์นั้นมีไม่ได้ (ด้วยเหตุใดก็ตาม) เพื่อบุรุษนั้นจะพึงเพลิดเพลिन ...ฯลฯ...ฯลฯ...ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ในเพราะเหตุนั้น, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ", ดังนี้แล้วไม่ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดาร และเสด็จจากอาสนะเข้าสู่ที่ประทับเสียนั้น; ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เราย่อมนำเนื้อความแห่งอุเทศที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้แต่โดยย่อ, ไม่ทรงชี้แจงเนื้อความไว้โดยพิสดารนี้; ได้โดยพิสดารอย่างนี้คือ :-

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยตาด้วย, รูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักขุวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ตา+รูป+จักขุ-วิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

บุคคลเสวยซึ่งเวทนาใด, ย่อมรู้สึกซึ่งเวทนานั้น;
 บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ย่อมมีวิตกอยู่กะเวทนานั้น;
 บุคคลมีวิตกอยู่กะเวทนาใด, ย่อมประพตติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนานั้น;
 บุคคลประพตติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนาใด, สัญญา(ความมั่นหมาย) ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า ย่อมกลุ้มรุมซึ่งบุรุษนั้น, โดยมีเวทนานั้นเป็นเหตุ, เป็นไปในรูปทั้งหลาย อันพึงรู้แจ้งได้ด้วยตา, ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

^๑ผู้อ่านควรจะสังเกตให้เห็นได้ตรงนี้เลยว่า เวทนานั้นแหละคืออาการของปฏิจสมุปบาทที่สำคัญอันหนึ่งที่ทำให้ความเนิ่นช้าแก่การละอนุสัย.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยหูด้วย, ...ฯลฯ...^๑ และปัจจุบัน.
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยจมูกด้วย, ...ฯลฯ... และปัจจุบัน.
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยลิ้นด้วย, ...ฯลฯ... และปัจจุบัน.
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยกายด้วย, ...ฯลฯ... และปัจจุบัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เพราะอาศัยใจด้วย, อัมมารมณห์ทั้งหลายด้วย,
จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ใจ+อัมมารมณห์
+มโนวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;

บุคคลเสวยซึ่งเวทนาใด, ย่อมรู้สึกซึ่งเวทนานั้น;
บุคคลรู้สึกซึ่งเวทนาใด, ย่อมมีวิตกอยู่กะเวทนานั้น;
บุคคลมีวิตกอยู่กะเวทนาใด, ย่อมประพตติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนานั้น;
บุคคลประพตติซึ่งความเนิ่นช้าอยู่กะเวทนาใด, สัตถุญา(ความมั่นหมาย)
ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความเนิ่นช้า ย่อมมกลุ้มรุมซึ่งบุรุษนั้น, โดยมีเวทนานั้น
เป็นเหตุ, เป็นไปในอัมมารมณห์ทั้งหลาย อันพึงรู้แจ้งได้ด้วยใจ, ทั้งที่เป็นอดีต
อนาคต และปัจจุบัน.

^๑ในกรณีแห่งตากับรูป มีข้อความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งหูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับ
โณฐัพพะ ซึ่งละ...ฯลฯ...ไว้, ก็พึงทราบว่ามีข้อความเต็มอย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่ง
อายตนะ แต่ละอายตนะเท่านั้น.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อตามืออยู่, เมื่อรูปมืออยู่, เมื่อจักขุวิญญาณมืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ผัสสบัญญัติ^๑: ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะมืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่งเวทนาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่งสัญญาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญามืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่งวิตกบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกมืออยู่ เขาก็จักบัญญัติซึ่ง ปปัญจสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ^๒: ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อหุมืออยู่, เมื่อเสียงมืออยู่, เมื่อโสตวิญญาณมืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ... ฯลฯ... ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อจมูกมืออยู่, เมื่อกลิ่นมืออยู่, เมื่อฆานวิญญาณมืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งสัมผัสบัญญัติ... ฯลฯ... ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ เมื่อลิ้นมืออยู่, เมื่อรสมืออยู่, เมื่อชีวหาวิญญาณมืออยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งสัมผัสบัญญัติ... ฯลฯ... ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

^๑ผัสสบัญญัติ คือการกล่าวไปตามความรู้สึกของเขา เกี่ยวกับผัสสะ ว่า มืออยู่โดยชนิด โดยอาการเป็นต้น ว่ามืออยู่อย่างนั้น ๆ, ไม่มีอะไรอื่นมากไปกว่านั้น. แม้ในการบัญญัติข้ออื่น ๆ มีเวทนาบัญญัติเป็นต้นก็มีนัยอย่างเดียวกัน.

^๒ปปัญจสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ คือการบัญญัติซึ่งการกัณฑ์มรุมของสัญญา กล่าวคือความสำคัญ ซึ่งเป็นอนุสัยมีชนิดต่าง ๆ ล้วนแต่ทำความเนิ่นช้า.

^๓ในกรณีแห่งตากับรูป มีข้อความพิสดารอย่างไร; ในกรณีแห่งหูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับโณภูฏัพพะ, ซึ่งละ... ฯลฯ...ไว้; พึงทราบว่ามีข้อความเต็มอย่างเดียวกัน.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อกายมีอยู่, เมื่อโณ-**
ฐัพพะมีอยู่, เมื่อกายวิญญาณมีอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ... ฯลฯ...
ฯลฯ...ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อใจมีอยู่, เมื่ออัมมารมณ-**
มีอยู่, เมื่อมโนวิญญาณมีอยู่; เขาก็จักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะ
ที่มีได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะมีอยู่** เขาก็จักบัญญัติซึ่งเวทนาบัญญัติ : ข้อนี้
เป็นฐานะที่มีได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนามีอยู่** เขาก็จักบัญญัติซึ่งสัญญาบัญญัติ :
ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญามีอยู่** เขาก็จักบัญญัติซึ่งวิตก-
บัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกมีอยู่** เขาก็จักบัญญัติ
ซึ่ง ปบัญญัติสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้.

--- (ปฏิบัติขณฺเญ) ---

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อตาไม่มีอยู่, เมื่อรูป**
ไม่มีอยู่, เมื่อจักขุวิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ : ข้อนี้เป็น
ฐานะที่มีไม่ได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะไม่มีอยู่** เขาจักบัญญัติซึ่งเวทนาบัญญัติ :
ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนาไม่มีอยู่** เขาจักบัญญัติซึ่ง
สัญญาบัญญัติ: ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งสัญญาไม่มีอยู่** เขา
จักบัญญัติซึ่งวิตกบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; **เมื่อการบัญญัติซึ่งวิตกไม่มี**
อยู่ เขาจักบัญญัติซึ่งบัญญัติสัญญาสังขาสมูทาจรณบัญญัติ ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อหูไม่มีอยู่**, เมื่อเสียงไม่มีอยู่, เมื่อโสตวิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ ...ฯลฯ...^๑ ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อจมูกไม่มีอยู่**, เมื่อกลิ่นไม่มีอยู่, เมื่อฆาน- วิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อลิ้นไม่มีอยู่**, เมื่อรสไม่มีอยู่, เมื่อชีวหาวิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อกายไม่มีอยู่**, เมื่อโณรูปพะไม่มีอยู่, เมื่อกายวิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ ...ฯลฯ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! บุรุษนั้นหนอ **เมื่อใจไม่มีอยู่**, เมื่อธัมมารมณไม่มีอยู่, เมื่อมโนวิญญาณไม่มีอยู่; เขาจักบัญญัติซึ่งผัสสบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งผัสสะไม่มีอยู่ เขาจักบัญญัติซึ่งเวทนาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; เมื่อการบัญญัติซึ่งเวทนาไม่มีอยู่ เขาจักบัญญัติซึ่งสัญญาบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; เมื่อการบัญญัติซึ่ง

^๑ในกรณีแห่งตากับรูป มีข้อความพิสดารอย่างไร ในกรณีแห่งหูกับเสียง, จมูกกับกลิ่น, ลิ้นกับรส, กายกับโณรูปพะ, ซึ่งละ...ฯลฯ...ไว้, พึงทราบว่ามีข้อความเต็มอย่างเดียวกัน.

สัญญาไม่มีอยู่เขาจักบัญญัติซึ่งวิตกบัญญัติ : ข้อนี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้; เมื่อการ
บัญญัติซึ่งวิตกไม่มีอยู่เขาจักบัญญัติซึ่งบัญญัติสัญญาสังขาสุมุทาจจนบัญญัติ : ข้อ
นี้เป็นฐานะที่มีไม่ได้.

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ข้อที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอุเทศไว้
แต่โดยย่อว่า "ดูก่อนภิกษุ! สัญญา (ความมั่นหมาย) ชนิดต่าง ๆ อันเป็นเครื่องทำความ
เนิ่นช้า ย่อมกลุ้มรุมบุรุษ เพราะมีอารมณ์ใดเป็นต้นเหตุ ถ้าสิ่งใด ๆ เพื่อความเป็นอารมณ์
นั้นมีไม่ได้ (ด้วยเหตุใดก็ตาม) เพื่อบุรุษนั้นจะพึงผลิตเพลิน ... ฯลฯ... ฯลฯ... ธรรม
อันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น ในเพราะเหตุนั้น, ย่อมดับไปโดยไม่มีส่วนเหลือ" ดังนี้ แล้ว
ไม่ทรงจำแนกเนื้อความโดยพิสดาร และเสด็จลุกจากอาสนะเข้าสู่ที่ประทับเสียนั้น;
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เราย่อมนรู้เนื้อความแห่งอุเทศที่พระผู้มีพระภาคทรง
แสดงไว้แต่โดยย่อ ไม่ทรงชี้แจงเนื้อความโดยพิสดารนี้ ได้โดยพิสดาร อย่างนี้แล.
ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ก็ถ้าท่านทั้งหลายหวังอยู่ ก็จงเข้าไปเฝ้าพระผู้มี
พระภาคเจ้า แล้วทูลถามซึ่งความข้อนั้นเถิด พระผู้มีพระภาคทรงพยากรณ์แก่ท่าน
ทั้งหลายอย่างไร ท่านทั้งหลาย จงทรงจำไว้อย่างนั้นเถิด.

(ภิกษุเหล่านั้น ได้เข้าไปกราบทูลเรื่องนี้แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า, ได้ตรัสรับรองข้อความนั้นว่า
ถูกต้องตามที่พระองค์จะตรัสเอง และได้ตรัสสรรเสริญพระมหากัจจนะว่า เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตอาการแห่งปัจจุสมุปบาท
เพียงอาการเดียว ซึ่งในที่นี้ได้แก่เวทนา อันเกิดมาจากอริขาสัมผัสนั้นแหละ ไม่ว่าจะ
ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย หรือใจก็ตาม เป็นสิ่งทำความเนิ่นช้าแก่การละเสียซึ่งอนุสัย คือ
ความเคยชินในการสยบมัวเมาในเวทนาแต่กาลก่อน, ยิ่งเสวยเวทนาอีก ก็ยิ่งเพิ่มอนุสัยยิ่ง
ขึ้นไปอีก : สุขเวทนา เพิ่มกำลังแก่อนุสัยประเภทราคะ, ทุกขเวทนา เพิ่มกำลังแก่อนุสัย

ประเภทโทสะ, อหุขมสุขเวทนา เพิ่มกำลังแก่นุสัยประเภทโมหะ. มันเพิ่มกำลังแก่นุสัย
อย่างไร รู้ได้ที่อาการแห่งปัจฉิมุขปาฐกทั้งหลาย นั่นเอง; กล่าวคือ ทำความเคยชิน
เพิ่มขึ้น ในการสร้างภพ-ชาติ-ตามแบบปัจฉิมุขปาฐก; ดังนั้น จงระวังแม้แต่ปัจฉิมุ-
ขปาฐก เพียงอาการเดียว คือ "เวทนา" ในลักษณะที่กล่าวไว้ในสูตรนี้แล้ว ชอนตัวอยู่
ในนามของ "สัญญา" ซึ่งในที่นี้หมายถึงความสำคัญมั่นหมายในเวทนานั้น.

ปัจฉิมุขปาฐก แห่ง การดับปัญจสัญญาสังขา^๑

"ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์! อะไรเป็นเครื่องผูกพันเทวดา มนุษย์ อสูร นาค
คันธัพพทั้งหลาย อันมีอยู่เป็นหมู่ ๆ (ซึ่งแต่ละหมู่) ประารถนาอยู่ว่า เราจักเป็นคนไม่มีเวร
ไม่มีอาชญา ไม่มีข้าศึก ไม่มีการเบียดเบียนแก่กันและกัน แต่แล้วก็ไม่สามารถจักเป็นผู้อยู่
อย่างผู้ไม่มีเวร ไม่มีอาชญา ไม่มีข้าศึก ไม่มีเบียดเบียนแก่กันและกันแล้ว พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนจอมเทพ! อิสสาและมััจฉริยะ นั้นแล เป็นเครื่องผูกพัน... ฯลฯ...

"ข้าแต่พระสุคต! ความสงสัยของข้าพระองค์ในเรื่องนั้นสิ้นแล้ว เรื่องที่จะต้อง
ถามใครว่าอย่างไรในเรื่องนั้น ก็ปราศจากไปแล้ว เพราะได้ฟังปัญหาพยากรณ์ของพระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า. ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์! ก็อิสสาและมััจฉริยะนั้น มีอะไรเป็นนิทาน (ต้นเหตุ)
มีอะไรเป็นสมุทัย (เครื่องก่อขึ้น) มีอะไรเป็นชาติกะ (เครื่องทำให้เกิด) มีอะไรเป็นภวะ
(แดนเกิด)? เมื่ออะไรมีอยู่ อิสสาและมััจฉริยะจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ อิสสาและมััจฉริยะ
จึงไม่มี พระเจ้าข้า?"

^๑ สักกปัญหสูตร มหา.ที.๑๐/๓๑๐/๒๕๕, ตรัสแก่ท้าวสักกเทวราช ที่ถ้ำอินทสาละ ภูเขาเวทียกบรรพต.

ดูก่อนจอมเทพ! **อิสสาและมัจฉริยะนั้น มีสิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก (ปิยาปุปิย) นั้นแล เป็นนิทาน ...ฯลฯ...** เมื่อสิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก ไม่มีอยู่ อิสสาและมัจฉริยะ ก็ไม่มี.

"ข้าแต่พระองค์ผู้วิรุทกข์! ก็สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักนั้นแล้ว มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นภวะ? เมื่ออะไรมีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รัก จึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักจึงไม่มี พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนจอมเทพ! **สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักนั้น มีฉันทะ(ความพอใจ)เป็นนิทาน ...ฯลฯ...** เมื่อฉันทะ ไม่มีอยู่ สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักก็ไม่มี.

"ข้าแต่พระองค์ผู้วิรุทกข์! ก็ฉันทะนั้นแล้ว มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นภวะ? เมื่ออะไรมีอยู่ ฉันทะจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ ฉันทะจึงไม่มี พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนจอมเทพ! **ฉันทะนั้นมีวิตก (ความตริตริก)เป็นนิทาน...ฯลฯ...** เมื่อวิตกไม่มีอยู่ ฉันทะก็ไม่มี

"ข้าแต่พระองค์ผู้วิรุทกข์! ก็วิตกนั้นแล้ว มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นภวะ? เมื่ออะไรมีอยู่ วิตกจึงมี? เมื่ออะไรไม่มีอยู่ วิตกจึงไม่มี พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนจอมเทพ! **วิตกนั้น มีปปัญจสัญญาสังขา เป็นนิทาน ...ฯลฯ...** เมื่อปปัญจสัญญาสังขาไม่มีอยู่ วิตกก็ไม่มี.

“ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์! ก็ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติอย่างไรเล่า จึงชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติ ข้อปฏิบัติเครื่องยังสัตว์ให้ถึงซึ่งสมควรแก่การดับไม่เหลือแห่งปัญจ-
สัจญาสังขา พระเจ้าข้า?”

ดูก่อนจอมเทพ! เราตถาคตย่อมกล่าวซึ่งโสมนัส ไว้เป็น ๒ อย่าง คือ**โสมนัส-
ที่ควรเสพ** อย่างหนึ่ง **โสมนัสที่ไม่ควรเสพ** อย่างหนึ่ง (ต่อไปได้ตรัสถึงโสมนัส และอุเบกขา
ซึ่งแต่ละอย่าง ๆ ได้ตรัสไว้โดยแยกเป็นสองอย่างเช่นเดียวกัน).

ดูก่อนจอมเทพ! คำนี้ว่า "เราตถาคตย่อมกล่าวซึ่งโสมนัส ไว้เป็น ๒ อย่าง
คือโสมนัสที่ควรเสพอย่างหนึ่ง โสมนัสที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง" ดังนี้ เป็นคำที่เรากล่าว
แล้ว ก็คำนั้น เราอาศัยเหตุผลอะไรกล่าวเล่า?

ดูก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัส ๒ อย่างนั้น บุคคลพึงรู้จักซึ่งโสมนัส
อันใดว่า "เมื่อเราเสพโสมนัสนี้แลอยู่ ธรรมอันเป็นอกุศลทั้งหลาย ย่อมเจริญยิ่งขึ้น
ธรรมอันเป็นกุศลทั้งหลาย ย่อมเสื่อมสิ้นไป" ดังนี้; โสมนัสอันมีลักษณะอย่างนี้
เป็นโสมนัสที่ไม่ควรเสพ. ดูก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัส อย่างนั้น บุคคล
พึงรู้จักซึ่งโสมนัสอันใดว่า "เมื่อเราเสพโสมนัสนี้แลอยู่ ธรรมอันเป็นอกุศลทั้งหลาย ย่อม
เสื่อมสิ้นไป ธรรมอันเป็นกุศลทั้งหลาย ย่อมเจริญขึ้น" ดังนี้; โสมนัสอันมีลักษณะ
อย่างนี้ **เป็นโสมนัสที่ควรเสพ**. ดูก่อนจอมเทพ! ในบรรดาโสมนัสทั้ง ๒ อย่างนั้น
โสมนัสใดแล มีวิตกมีวิจารณ์, โสมนัสใดแล ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์; **โสมนัสที่ไม่มีวิตก
ไม่มีวิจารณ์** นั้น เป็นโสมนัสที่ประณีตกว่าโสมนัสที่มีวิตกมีวิจารณ์นั้น.

ดูก่อนจอมเทพ! คำใดที่เรากล่าวแล้วว่า "โสมนัสมีสองอย่าง คือโสมนัส
ที่ควรเสพอย่างหนึ่ง โสมนัสที่ไม่ควรเสพอย่างหนึ่ง" ดังนี้ นั้น คำนั้น เรากล่าวแล้วอาศัย
เหตุผลเหล่านี้แล.

(ต่อไปนี้ได้ตรัสคำอธิบายเกี่ยวกับโทมนัส และอุเบกขา โดยนัยอย่างเดียวกันทุกประการ)

ดูก่อนจอมเทพ! ภิกษุเป็นผู้ปฏิบัติแล้ว (ในลักษณะที่ทำให้รู้จักโสมนัส โทมนัสและอุเบกขา ดังที่กล่าวแล้ว) อย่างนี้แล ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติเครื่องยังสัตว์ให้ถึงซึ่ง**ความสมควรแก่การดับไม่เหลือแห่งปัญจสัญญาสังขาร**.

ปัจฉิมมุขปาหนาน ที่ยิ่งกว่าปัจฉิมมุขปาหนาน (มี ๒๔ อากาโร)^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย สำหรับบุคคลผู้**รู้**อยู่ เห็นอยู่ มิใช่สำหรับบุคคลผู้**ไม่**รู้ อยู่ ไม่เห็นอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ย่อมมีแก่บุคคลผู้**รู้**อยู่ เห็นอยู่ ซึ่งอะไรเล่า?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย** ย่อมมีแก่บุคคลผู้**รู้**อยู่เห็นอยู่ว่า "**รูป** คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดรูป คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งรูป คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "**เวทนา** คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดเวทนา คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งเวทนา คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "**สัญญา** คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดสัญญา คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งสัญญา คืออย่างนี้ ๆ;" และว่า "**สังขาร** ทั้งหมด คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดสังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่ง

^๑สูตรที่ ๓ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๓๕/๖๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สังขารทั้งหลาย คืออย่างนี้ ๆ"; และว่า "วิญญาน คืออย่างนี้ ๆ, เหตุให้เกิดวิญญาน คืออย่างนี้ ๆ, ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งวิญญาน คืออย่างนี้ ๆ"; ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายย่อมมีแก่บุคคลผู้รู้ อยู่ เห็นอยู่อย่างนี้ ๆ แล.

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย มีอยู่, ญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะนั้นย่อมมี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวญาณแม้นั้น ว่าเป็นญาณมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่ไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของญาณในความสิ้นไป? คำตอบพึงมีว่า "วิมุตติ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของญาณในความสิ้นไป". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้วิมุตติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปอาศัยของวิมุตติ? คำตอบ พึงมีว่า "วิราคะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิมุตติ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้วิราคะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปอาศัยของวิราคะ? คำตอบ พึงมีว่า "นิพพิทา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิราคะ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้นิพพิทา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนิพพิทา? คำตอบ ฟังมีว่า "ยถาภูตญาณทัสสนะ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนิพพิทา". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ยถาภูตทัสสนะ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของยถาภูตญาณทัสสนะ? คำตอบ ฟังมีว่า "สมาธิ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของยถาภูตญาณทัสสนะ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่าแม้สมาธิ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสมาธิ? คำตอบ ฟังมีว่า "สุข คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสมาธิ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่าแม้สุข ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสุข? คำตอบ ฟังมีว่า "ปัสสัทธิ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสุข". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ปัสสัทธิ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปัสสัทธิ? คำตอบ ฟังมีว่า "ปีติ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปัสสัทธิ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ปีติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๐) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปีติ? คำตอบ ฟังมีว่า "**ปราโมทย์** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปีติ". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ปราโมทย์ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๑) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปราโมทย์? คำตอบ ฟังมีว่า "**สังฺกธา** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของปราโมทย์". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้สังฺกธา ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๒) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังฺกธา? คำตอบ ฟังมีว่า "**ทุกฺข** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังฺกธา". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ทุกฺข ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๓) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของทุกฺข? คำตอบ ฟังมีว่า "**ชาติ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของทุกฺข". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ชาติ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๔) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของชาติ? คำตอบ ฟังมีว่า "**ภพ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของชาติ". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ภพ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๕) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของภพ?

คำตอบ ฟังมีว่า "**อุปาทาน** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของภพ". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้อุปาทาน ก็ เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๖) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของอุปาทาน?

คำตอบ ฟังมีว่า "**ตัณหา** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของอุปาทาน". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ตัณหา ก็ เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๗) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของตัณหา?

คำตอบ ฟังมีว่า "**เวทนา** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของตัณหา". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้เวทนา ก็ เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๘) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของเวทนา?

คำตอบ ฟังมีว่า "**ผัสสะ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของเวทนา". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้ผัสสะ ก็ เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๑๙) ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของผัสสะ?

คำตอบ ฟังมีว่า "**สพายนะ** คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของผัสสะ". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้สพายนะ ก็ เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๐) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสพายตนะ?

คำตอบ ฟังมีว่า "นามรูป คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสพายตนะ". ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้นามรูป ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๑) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนามรูป?

คำตอบ ฟังมีว่า "วิญญาณ คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของนามรูป". ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แม้วินญาณ ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๒) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิญญาณ?

คำตอบ ฟังมีว่า "สังขาร ทั้งหลาย คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของวิญญาณ". ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า แมสังขารทั้งหลาย ก็เป็นธรรมมีที่เข้าไปตั้งอาศัย, หาใช่เป็นธรรมไม่มีที่เข้าไปตั้งอาศัยไม่.

(๒๓) ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ก็อะไรเล่า เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังขาร?

ทั้งหลาย คำตอบ ฟังมีว่า "อวิชชา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของสังขารทั้งหลาย".
[เมื่อนับความสิ้นอาสวะเข้าด้วย ก็เป็น ๒๔ พอดี]

ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย! ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล **สังขารทั้งหลาย ชื่อว่ามีอวิชชาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;**

วิญญาน	ชื่อว่ามี	สังขาร	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
นามรูป	ชื่อว่ามี	วิญญาน	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
สพายตนะ	ชื่อว่ามี	นามรูป	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ผัสสะ	ชื่อว่ามี	สพายตนะ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
เวทนา	ชื่อว่ามี	ผัสสะ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ตัณหา	ชื่อว่ามี	เวทนา	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
อุปาทาน	ชื่อว่ามี	ตัณหา	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ภพ	ชื่อว่ามี	อุปาทาน	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ชาติ	ชื่อว่ามี	ภพ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ทุกข์	ชื่อว่ามี	ชาติ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
สังขาร	ชื่อว่ามี	ทุกข์	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ปราโมทย์	ชื่อว่ามี	สังขาร	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ปีติ	ชื่อว่ามี	ปราโมทย์	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ปัสสทธิ	ชื่อว่ามี	ปีติ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
สุข	ชื่อว่ามี	ปัสสทธิ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
สมาธิ	ชื่อว่ามี	สุข	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ยถาภูตญาณทัสสนะ	ชื่อว่ามี	สมาธิ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
นิพพิทา	ชื่อว่ามี	ยถาภูตญาณทัสสนะ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
วิราคะ	ชื่อว่ามี	นิพพิทา	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
วิมุตติ	ชื่อว่ามี	วิราคะ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย;
ญาณในความสิ้นไป	ชื่อว่า	วิมุตติ	เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝน
นั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลายให้เต็ม; ครั้นชอกเขา

ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำน้อยทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรให้เต็ม, นี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันเดียวกันนั้นแล คือ สังขารทั้งหลาย ชื่อว่ามีอวิชชาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิญญาณ ชื่อว่ามีสังขารเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; นามรูป ชื่อว่ามีวิญญาณเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สฬายตนะ ชื่อว่ามีนามรูปเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ผัสสะ ชื่อว่ามีสฬายตนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; เวทนา ชื่อว่ามีผัสสะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ตัณหา ชื่อว่ามีสฬายตนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; อุปาทาน ชื่อว่ามีตัณหาเข้าไปตั้งอาศัย; ภพ ชื่อว่ามีอุปาทานเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ชาติ ชื่อว่ามีภพเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ทุกข์ ชื่อว่ามีชาติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สัตถา ชื่อว่ามีทุกข์เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ปราโมทย์ชื่อว่ามีสัตถาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ปิติ ชื่อว่ามีปราโมทย์เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ปัสสัทธิ ชื่อว่ามีปิติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สุข ชื่อว่ามีปัสสัทธิเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; สมภา ชื่อว่ามีสุขเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ยถาภูตญาณทัสสนะ ชื่อว่ามีสมภาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; นิพพิทา ชื่อว่ามียถาภูตญาณทัสสนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิกาคะ ชื่อว่ามีนิพพิทาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; วิมุตติ ชื่อว่ามีวิกาคะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย; ญาณในความสิ้นไป ชื่อว่ามีวิมุตติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย, ดังนี้ แล.

ปฏิจสมุปปาท แห่ง อาหารของอวิชชา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ที่สุดในเบื้องต้นของอวิชชา ย่อมไม่ปรากฏ; ก่อนแต่นี้ อวิชชามีได้มี; แต่ว่า อวิชชาเพิ่มมีต่อภายหลัง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!

^๑อวิชชาสูตรที่ ๑ ยมกววรรค ทสก.อ. ๒๔/๑๒๐/๖๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

คำกล่าวอย่างนี้แหละ เป็นคำที่ใครๆ^๑ ควรกล่าว และควรกล่าวด้วยว่า "อวิชชาย่อมนปรากฏเพราะมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้วิชชานั้น ก็เป็นธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของอวิชชา? คำตอบพึงมีว่า "นิเวศน์ทั้งหลาย & ประการเป็นอาหารของอวิชชา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้นิเวศน์ทั้งหลาย & ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของนิเวศน์ทั้งหลาย & ประการ? คำตอบพึงมีว่า "ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ" ดังนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ? คำตอบพึงมีว่า "การไม่สำรวมอินทรีย์" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การไม่สำรวมอินทรีย์ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการไม่สำรวมอินทรีย์? คำตอบพึงมีว่า "ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะ? คำตอบพึงมีว่า "อโยนิโสมนสิการ" ดังนี้.

^๑คำว่า วุจฺจติ คำนี้ เคยแปลกันแต่ว่า อันตลาคตย่อมนกล่าว กันจนเป็นธรรมเนียมไปเสีย ในที่นี้ พิจารณา ดูแล้ว เห็นได้ว่าควรจะแปลว่าใคร ๆ ทุกคนที่เป็นผู้รู้ รวมทั้งพระองค์เองด้วยควรจะกล่าว หาใช่เป็นการผูกขาดเฉพาะไว้แต่พระองค์ผู้เดียวไม่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้โยนิโสมนสิการ ก็เป็นธรรมชาติ มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของโยนิโสมนสิการ? คำตอบพึงมีว่า "ความไม่มีสัทธา" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความไม่มีสัทธา ก็เป็นธรรมชาติ มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของความไม่มีสัทธา? คำตอบพึงมีว่า "การไม่ได้ฟังพระสัทธรรม" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การไม่ได้ฟังพระสัทธรรม ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการไม่ได้ฟังพระสัทธรรม? คำตอบพึงมีว่า "การไม่คบสัตบุรุษ" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่เมื่อการไม่คบสัตบุรุษเป็นไปบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่ได้ฟังพระสัทธรรมให้บริบูรณ์;

การไม่ได้ฟังพระสัทธรรมบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความไม่มีสัทธาให้บริบูรณ์;

ความไม่มีสัทธาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์;

โยนิโสมนสิการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์;

ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่สำรวมอินทริยให้บริบูรณ์;

**การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ
ให้บริบูรณ์**

**ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรรณ์ทั้งหลาย ๕
ประการให้บริบูรณ์;**

นิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งอวิชชานี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และ
บริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝน
นั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลายให้เต็ม; ครั้น
ชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อย
ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำ
แม่น้ำน้อยทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลาย
ให้เต็ม; แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรสาครให้เต็ม. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย! อาหารแห่งมหาสมุทรสาครนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และเต็มแล้วด้วย
อาการอย่างนี้, นี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ การไม่คบสัตบุรุษเป็นไป
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่ได้ฟังพระสัทธรรมให้บริบูรณ์; การไม่ได้ฟังพระสัทธรรม
บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความไม่มีสัทธาให้บริบูรณ์; ความไม่มีสัทธาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำ

อโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์; อโยนิโสมนสิการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์; ความเป็นผู้ไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการไม่สำรวมอินทรีย์ให้บริบูรณ์; การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์; ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการให้บริบูรณ์; นิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งอวิชานี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์ด้วยอาการอย่างนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตเห็นว่า ข้อความทั้งหมดนี้ ก็มีลักษณะแห่งอิทัปปัจจยตา คือเป็นอาการแห่งกระแสปัจจุสมุปบาทของอวิชาโดยตรง เกิดแก่อวิชา ก่อนหน้าแต่อวิชาจะทำหน้าที่ปรุงแต่งปัจจุสมุปบาทสายที่เป็นใหญ่ เป็นประธาน ของการเกิดแก่งอกทุกข์.

ปัจจุสมุปบาท แห่งอาหารของภวัตัณฑา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ที่สุดในเบื้องต้นของภวัตัณฑา ย่อมไม่ปรากฏ; ก่อนแต่นี้ภวัตัณฑามีได้มี;แต่ว่า ภวัตัณฑาเพิ่มมีต่อภายหลัง.** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! คำกล่าวอย่างนี้แหละเป็นคำที่ใครๆ ควรกล่าวและควรกล่าวด้วยว่า **"ภวัตัณฑาย่อมปรากฏ เพราะมีสิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ภวัตัณฑานั้น ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของภวัตัณฑา? คำตอบพึงมีว่า **"อวิชา เป็นอาหารของภวัตัณฑา"** ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๒ ยมกวรรค ทสก.อ. ๒๔/๑๒๔/๖๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้อวิชชา ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของอวิชชา? คำตอบพึงมีว่า "นิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ เป็นอาหารของอวิชชา" ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้นิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของนิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ? คำตอบพึงมีว่า "ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ดังนี้.

(คำต่อไปนี้เหมือนกับข้อความในหัวข้อว่า "ปัจจุสมุปบาทแห่งอาหารของอวิชชา" คือหัวข้อที่แล้วมา ตั้งแต่คำว่า "ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร"...ไปจนกระทั่งถึงคำว่า..."การไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์;" เป็นข้อความ ๒๙ บรรทัด ผู้ศึกษาพึงเติมเอาเองให้เต็ม)

ทุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ ให้บริบูรณ์;

นิวรรณ์ทั้งหลาย ๕ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชชาให้บริบูรณ์;

อวิชชาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำภวัตถหาให้บริบูรณ์.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งภวัตถหานี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝน นั้นไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำซอกเขา ซอกผา และลำห้วย ทั้งหลาย ให้เต็ม;

ครั้นชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว (ข้อความต่อไปนี้เหมือนกับข้อความที่เป็นอุปมาในหัวข้อว่า "ปัจจุฯ แห่งอาหารของอวิชา" จนกระทั่งถึงคำว่า..."สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำนิวรรณ์ทั้งหลาย & ประการให้บริบูรณ์;"^๑) นิวรรณ์ทั้งหลาย & ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำอวิชาให้บริบูรณ์; อวิชาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำภวัตต์หนาให้บริบูรณ์. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งภวัตต์หนา^๒นี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่างนี้.

ปัจฉิมุบาย แห่ง อาหารของวิชาและวิมุตติ^๓

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า **แม้วิชาและวิมุตติ** ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของวิชาและวิมุตติ? คำตอบพึงมีว่า **"โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ"** ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของโพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการ? คำตอบพึงมีว่า **"สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ"** ดังนี้.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของสติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ? คำตอบพึงมีว่า **"สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ"** ดังนี้.

^๑สูตรที่ ๑-๒ ยมกวรรค ทสก.ป. ๒๔/๑๒๒,๑๒๖/๖๑,๖๒.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ ก็เป็น
ธรรมชาติมีอาหารหาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของ
สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ? คำตอบพึงมีว่า **"การสำรวมอินทรีย์"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้การสำรวมอินทรีย์ ก็เป็นธรรมชาติ
มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการสำรวม
อินทรีย์? คำตอบพึงมีว่า **"ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ ก็เป็น
ธรรมชาติมีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของ
ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ? คำตอบพึงมีว่า **"โยนิโสมนสิการ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้โยนิโสมนสิการ ก็เป็นธรรมชาติ
มีอาหาร หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของโยนิโสมนสิการ?
คำตอบพึงมีว่า **"สัทธา"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรากล่าวว่า ถึงแม้สัทธา ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร
หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของสัทธา? คำตอบพึงมีว่า
"การได้ฟังพระสัทธรรม" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ถึงแม้การได้ฟังพระสัทธรรม ก็เป็นธรรมชาติมีอาหาร
หาใช่เป็นธรรมชาติที่ไม่มีอาหารไม่. ก็อะไรเล่า เป็นอาหารของการได้ฟังพระสัทธรรม?
คำตอบพึงมีว่า **"การคบสัปปุรุษ"** ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล ที่เมื่อการคบสัปนุรุชเป็นไป
 บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการได้ฟังพระสังฆธรรมให้บริบูรณ์; การได้ฟังพระสังฆธรรม
 บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสังฆาให้บริบูรณ์; สังฆาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้
 บริบูรณ์; โยนิโสมนสิการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์;
 ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวมอินทรียให้บริบูรณ์; การสำรวม
 อินทรียบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์; สุจริตทั้งหลาย
 ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำสติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการให้บริบูรณ์; สติปัฏฐาน
 ทั้งหมด ๔ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการให้บริบูรณ์;
 โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์.
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหารแห่งวิชาและวิมุตตินี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และ
 บริบูรณ์แล้วด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนเมื่อฝนหนัก ๆ ตกลงบนภูเขา, น้ำฝนนั้น
 ไหลไปตามที่ลุ่ม ย่อมทำชอกเขา ชอกผา และลำห้วยทั้งหลายให้เต็ม; ครั้นชอกเขา
 ชอกผา และลำห้วยทั้งหลาย เต็มแล้ว ย่อมทำบึงน้อยทั้งหลายให้เต็ม; บึงน้อยทั้งหลาย
 เต็มแล้ว ย่อมทำบึงใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; บึงใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำน้อย
 ทั้งหมดให้เต็ม; แม่น้ำน้อยทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำแม่น้ำใหญ่ทั้งหลายให้เต็ม; แม่น้ำ
 ใหญ่ทั้งหลายเต็มแล้ว ย่อมทำมหาสมุทรสาครให้เต็ม. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อาหาร
 แห่งมหาสมุทรสาครนั้น ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และเต็มแล้วด้วยอาการอย่างนี้,
 นี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ การคบสัปนุรุชบริบูรณ์แล้ว
 ย่อมทำการได้ฟังพระสังฆธรรมให้บริบูรณ์; การได้ฟังพระสังฆธรรมบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำ

สัทธาให้บริบูรณ์; สัทธาบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโยนิโสมนสิการให้บริบูรณ์; โยนิโสมนสิการ
 บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะให้บริบูรณ์; ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ
 บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำการสำรวจอินทรีย์ให้บริบูรณ์; การสำรวจอินทรีย์บริบูรณ์แล้ว
 ย่อมทำสุจริตทั้งหลาย ๓ ประการให้บริบูรณ์; สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการบริบูรณ์แล้ว
 ย่อมทำสติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการให้บริบูรณ์; สติปัฏฐานทั้งหลาย ๔ ประการ
 บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการให้บริบูรณ์; โพชฌงค์ทั้งหลาย
 ๗ ประการบริบูรณ์แล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!
 อาหารแห่งวิชาและวิมุตตินี้ ย่อมมีได้ด้วยอาการอย่างนี้ และบริบูรณ์แล้วด้วยอาการ
 อย่างนี้, ดังนี้ แล.

ปัจฉิมมุขปาหนแห่งวิชาและวิมุตติ (โดยสังเขป)^๑

กุนทลียปริพาชก ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ข้าพเจ้าเป็นผู้
 ชอบเที่ยวไปตามหมู่บริษัทในอารามต่างๆ. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! เมื่อข้าพเจ้าเสร็จภัตตกิจในเวลาเช้า
 แล้ว หลังจากเวลาแห่งภัตแล้ว กิจเป็นประจำวันของข้าพเจ้า คือ เที่ยวไปจากอารามนั้นสู่อารามนี้จาก
 อุทยานนั้นสู่อุทยานนี้. ในที่นั้น ข้าพเจ้าได้เห็นสมณพราหมณ์พวกหนึ่งๆ เป็นผู้มีการเปลื้องวาทะแก่กันและกัน
 ว่าอย่างนี้ ๗ เป็นเครื่องสนุกสนานชอบใจ (อานิสงส์) ก็มี, มีการติเตียนกันเมื่อกล่าวถากถางนั้น ๗ อยู่ เป็นเครื่อง
 สนุกสนานชอบใจก็มี ก็พระสมณะโคตมเล่า เป็นผู้อยู่ด้วยการมีอะไรเป็นเครื่องสนุกสนาน
 ชอบใจ?"

ดูก่อนกุนทลียะ! ตถาคตอยู่ด้วยการมีผลแห่งวิชาและวิมุตติ เป็นเครื่อง
 สนุกสนานชอบใจ.

^๑ปีพทวารวค มหาวาร.ส. ๑๙/๑๐๕/๓๙๔, ตรัสแก่กุนทลียปริพาชก ที่มีคทาขณฺณวัน.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์?"

ดูก่อนคุณทลียะ! **โพชฌงค์ ๗ ประการ** แล....

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์?"

ดูก่อนคุณทลียะ! **สติปัฏฐาน ๔ ประการ** แล....

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์?"

ดูก่อนคุณทลียะ! **สุจริต ๓ ประการ** แล....

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมเหล่านี้แล้ว ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์?"

ดูก่อนคุณทลียะ! **อินทริยสังวร**แล ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์.

ดูก่อนคุณทลียะ! **อินทริยสังวร** ที่บุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างไรก็ตามแล้วจะทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์? ดูก่อนคุณทลียะ! ภิกษุในกรณีนี้ เห็นรูปที่น่าพอใจด้วยจักขุแล้วย่อมไม่เพ่งเล็งด้วยความโลภ, ไม่หวังจะเอามาทะนุถนอม,

ไม่ทำราคะให้เกิดขึ้น; กายของเธอก็คงที่ จิตก็คงที่ตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้วใน
ภายใน. อนึ่ง เธอเห็นรูปที่ไม่น่าพอใจด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่เมองะระ, ไม่มีจิต
ตั้งอยู่ด้วยโทสะ, มีใจอันความโกรธไม่ครอบงำแล้ว, มีจิตไม่มาดร้ายแล้ว; กายของเธอ
ก็คงที่จิตก็คงที่ ตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้วในภายใน. (ในกรณีแห่งเสียง กลิ่น รส
โณภูฏัพพะ รัชมารมณ กัตรัสไว้มีนัยเดียวกัน).

ดูก่อนคุณทลียะ! เพราะเหตุที่ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้คงที่ มีจิต
อันกิเลสไม่ครอบงำแล้ว ไม่มีจิตถึงความติดปรกติแล้ว ในรูปทั้งหลายทั้งที่ไม่น่าพอใจและ
ไม่น่าพอใจ; กายของเธอจึงคงที่จิตของเธอจึงคงที่ เป็นจิตตั้งมั่นดีแล้ว หลุดพ้น
ดีแล้วในภายใน. (ในกรณีแห่งเสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ รัชมารมณ กัตรัสไว้มีนัยเดียวกัน).

ดูก่อนคุณทลียะ! อินทริยสังวร อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
อย่างนี้แล จึงจะทำสุจริต ๓ ประการให้บริบูรณ์.

ดูก่อนคุณทลียะ! **สุจริต ๓ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว
อย่างไรเล่า จึงจะทำสติปัฏฐาน ๔ ประการให้บริบูรณ์? ดูก่อนคุณทลียะ! ภิกษุใน
กรณีนี้ (๑) ย่อมเจริญกายสุจริตเพื่อละกายทุจริต, (๒) ย่อมเจริญวจีสุจริตเพื่อละ
วจีทุจริต (๓) ย่อมเจริญมโนสุจริตเพื่อละมโนทุจริต. ดูก่อนคุณทลียะ! สุจริต
๓ ประการ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล จึงจะทำสติปัฏฐาน
๔ ประการให้บริบูรณ์

ดูก่อนคุณทลียะ! **สติปัฏฐาน ๔ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้
มากแล้วอย่างไรเล่าจึงจะทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์? ดูก่อนคุณทลียะ! ภิกษุ
ในกรณีนี้ (๑) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นภายในกายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผา

กิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ พึ่งกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกออกเสียได้, (๒) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่เป็นประจำ ...ฯลฯ..., (๓) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่เป็นประจำ ...ฯลฯ..., (๔) ย่อมเป็นผู้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่เป็นประจำ มีความเพียรเผากิเลส มีสัมปชัญญะ มีสติ พึ่งกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกออกเสียได้. ดูก่อนคุณทลียะ! สติปัญญาฐาน ๔ ประการ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล จึงจะทำโพชฌงค์ ๗ ประการให้บริบูรณ์

ดูก่อนคุณทลียะ! **โพชฌงค์ ๗ ประการ** อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้วอย่างไรเล่า จึงจะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์? ดูก่อนคุณทลียะ! ภิกษุในกรณีนี้ (๑) ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธะ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง, (๒) ย่อมเจริญธัมมวิจยสัมโพชฌงค์...ฯลฯ..., (๓) ย่อมเจริญวิริยสัมโพชฌงค์ ...ฯลฯ..., (๔) ย่อมเจริญปีติสัมโพชฌงค์ ...ฯลฯ..., (๕) ย่อมเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ...ฯลฯ..., (๖) ย่อมเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ ...ฯลฯ..., (๗) ย่อมเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธะ น้อมไปเพื่อความปล่อยวาง. ดูก่อนคุณทลียะ! โพชฌงค์ ๗ ประการ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว อย่างนี้แล จึงจะทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตั้งนี้แล้ว คุณทลียบริพพาชกยกย่องชมเชยในพระธรรมเทศนา แล้วแสดงตนเป็นอุบาสก รับนับถือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ จนตลอดชีวิต.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปปาทสาขานี้ เป็นการแสดงโดยสังเขปเพียงไม่กี่อาการ มีลำดับคืออินทรีย์สังวร สุจริต ๓ สติปัญญาฐาน ๔ โพชฌงค์ ๗ และวิชาวิมุตติ ถึงกระนั้นก็พึงทราบว่ อาจะขยายออกให้มีมากครบทุกประการ ดังที่ได้แสดงไว้แล้วในหัวข้อเรื่องที่แล้วมา.

ปัจฉิมุขปาถ แห่ง ปฏิสนธการ^๑

อุณณาภพราหมณ์ ทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อินทรีย์ ๕ อย่างเหล่านี้ มีวิสัยต่างกันมีโคจรต่างกัน ไม่เสวยโคจรและวิสัยของกันและกัน. ห้าอย่างคือจักขุนทรีย์ โสตอินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชีวนินทรีย์ กายินทรีย์. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสนธนะ(ที่ แล่นไปสู่) ของอินทรีย์เหล่านั้น? อะไรยอมเสวยซึ่งโคจรและวิสัย ของอินทรีย์เหล่านั้น?"

ดูก่อนพราหมณ์! ...ใจ เป็นปฏิสนธนะของอินทรีย์เหล่านั้น; ใจ ย่อม เสวยซึ่งโคจรและวิสัยของอินทรีย์เหล่านั้น.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสนธนะของใจ?"

ดูก่อนพราหมณ์! สติแล เป็นปฏิสนธนะของใจ.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสนธนะของสติ?"

ดูก่อนพราหมณ์! วิมุตติแล เป็นปฏิสนธนะของสติ.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสนธนะของวิมุตติ?"

ดูก่อนพราหมณ์! นิพพานแล เป็นปฏิสนธนะของวิมุตติ.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรเป็นปฏิสนธนะของนิพพาน?"

ดูก่อนพราหมณ์! แล่นเตลิดเลยไปเสียแล้ว, ไม่อาจถือเอาที่สุดแห่งปัญหา เสียแล้ว; เพราะว่าพรหมจรรย์ นั้น เขาอยู่ประพฤतिकัน มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า มีนิพพานเป็นที่สุด..

^๑สูตรที่ ๒ ชราวรรค มหาวาร. ส. ๑๙/๒๔๘/๙๖๘-๙๗๑.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า สิ่งที่ควรสังเกตในสูตรนี้ คือคำว่าปฏิสนธิ ซึ่งตามธรรมดาเราแปลกันว่า ที่พึ่งอาศัย เช่นคำว่า กัมมปฏิสนธิ ซึ่งแปลว่า มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ส่วนในกรณีนี้ หมายถึงที่เป็นที่แล่นไปสู่ ของมโนเป็นต้น, ขอให้ถือเอาความตามที่มีอยู่ในวงเล็บนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ข้อความในสูตรนี้ กล่าวได้ว่า ได้เป็นที่แสดงให้เห็นหลักกรรมที่แปลกเป็นพิเศษ อีกแนวหนึ่ง ซึ่งไม่ค่อยจะได้ผ่านการได้ยินได้ฟังกันนัก กล่าวคือ อินทรีย์แล่นไปสู่ใจ, ใจแล่นไปสู่สติ, สติแล่นไปสู่วิมุตติ, วิมุตติแล่นไปสู่นิพพาน, ซึ่งถ้าเข้าใจกันดีแล้ว จะมีประโยชน์เป็นอันมาก.

ปัจฉิมุบาย แห่ง สัจจานุโพธ และผลถัดไป^๑

กาบทิกมาณพผู้ภราทวาชโคตร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "...พระโคตมผู้เจริญ! สัจจานุโพธ (การรู้ตามซึ่งสัจจธรรม) ย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไร? บุคคลย่อมรู้ตามซึ่งสัจจธรรมได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไร? พวกเราถามซึ่งการรู้ตามซึ่งสัจจธรรมกะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตอบแก่มาณพนั้น ด้วยข้อความต่อไปนี้ข้างล่างนี้ว่า :-

ดูก่อนภราทวาชะ! ได้ยินว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในบ้านหรือในนิคมแห่งใดแห่งหนึ่ง. คหบดีหรือคหบดีบุตร ได้เข้าไปใกล้ภิกษุนั้นแล้วใคร่ครวญดูอยู่ในใจเกี่ยวกับธรรม ๓ ประการ คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลภะ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโทสะ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ ทั้งหลาย (โดยนัยเป็นต้นว่า) "ท่านผู้มีอายุผู้นี้จะมีธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโลภะหรือไม่หนอ อันเป็นธรรมที่เมื่อครอบงำจิตของท่านแล้วจะทำให้ท่านเป็นบุคคลที่เมื่อไม่รู้ก็กล่าวว่ารู้ เมื่อไม่เห็นก็กล่าวว่าเห็น หรือว่าจะชักชวนผู้อื่นในธรรมอันเป็นไปเพื่อความทุกข์ ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้

^๑สูตรที่ ๕ พราหมณวรรค ม.ม. ๑๓/๖๐๒/๖๕๗, ตรัสแก่กาบทิกมาณพ ที่พราหมณคามชื่อโอปาสาทะ ในหมู่ชนชาวโกศล.

ตลอดกาลนาน" ดังนี้; เมื่อเขาใคร่ครวญดูอยู่ในใจซึ่งภิกษุ นั้น ก็รู้ว่า "ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งโลกะชนิดนั้นมิได้มีแก่ท่านผู้มีอายุนี้, อนึ่ง กายสมาจาร วิสมาจาร ของท่านผู้มีอายุผู้นี้ ก็เป็นไปในลักษณะแห่งสมาจารของบุคคลผู้ไม่โลกแล้ว, อนึ่ง ท่านผู้มีอายุนี้ แสดงซึ่งธรรมใด ธรรมนั้นเป็นธรรมที่ลึก เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก เป็นธรรมที่ร้ายับประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นธรรมละเอียดอ่อน รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ธรรมนั้น มิใช่ธรรมที่คนผู้มีความโลก จะแสดงให้ถูกต้องได้" ดังนี้. เมื่อเขาใคร่ครวญดูอยู่ซึ่งภิกษุ นั้น ย่อมเล็งเห็นว่า เป็นผู้บริสุทธิ์จากกรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ. ต่อแต่นั้น เขาจะพิจารณาใคร่ครวญภิกษุ นั้นให้ยิ่งขึ้นไป ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งโทษะ... ในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ... (ก็ให้เห็นประจักษ์ในลักษณะอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งโลกะ ตรงเป็นอันเดียวกันทุกตัวอักษร ไปจนถึงคำว่า "เมื่อเขาใคร่ครวญดูอยู่ซึ่งภิกษุ นี้ ย่อมเล็งเห็นว่า เป็นผู้บริสุทธิ์จากกรรมเป็นที่ตั้งแห่งโมหะ"). ลำดับนั้น เขา (๑) **ปลุกฝังศรัทธา** ลงไปในภิกษุ นั้น ครันมีศรัทธาเกิดแล้ว (๒) **ย่อมเข้าไปหา** ครันเข้าไปหาแล้ว (๓) **ย่อมเข้าไปนั่งใกล้** ครันเข้าไปนั่งใกล้แล้ว (๔) **ย่อมเงยโศตลง** ครันเงยโศตลง (๕) **ย่อมฟังซึ่งธรรม** ครันฟังซึ่งธรรมแล้ว (๖) **ย่อมทรงไว้ซึ่งธรรม** (๗) **ย่อมใคร่ครวญซึ่งเนื้อความแห่งธรรม** ทั้งหมด อันตนทรงไว้แล้ว เมื่อใคร่ครวญซึ่งเนื้อความแห่งธรรมอยู่ (๘) **ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อความเพ่งพินิจ**, เมื่อการทนต่อการเพ่งพินิจของธรรมมีอยู่ (๙) **ฉันทะย่อมเกิดขึ้น** ผู้มีฉันทะเกิดขึ้นแล้ว (๑๐) **ย่อมมีอุสสาหะ** ครันมีอุสสาหะแล้ว (๑๑) **ย่อมพิจารณาหาความสมดุลง** แห่งธรรม ครันมีความสมดุลงแห่งธรรมแล้ว (๑๒) **ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น** **ย่อมตั้งมั่น**; เขาผู้มีตนส่งไปแล้วอย่างนี้อยู่ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตตสัจจะ **ด้วย(นาม)กายด้วย**, **ย่อมแทงตลอดซึ่งธรรมนั้นแล้วเห็นอยู่ด้วยปัญญาด้วย**. ดูก่อนภาทวาชะ! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล **สัจจानุโพธ**(การรู้ตามซึ่งสัจจธรรม) ย่อมมีได้, บุคคลย่อมรู้ตามซึ่งสัจจธรรมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, พวกเราบัญญัติซึ่งสัจจानุโพธ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น; แต่ว่า **สัจจानุปัตติ** (การบรรลุซึ่งสัจจธรรม) **ยังมีได้มี** ดังนี้.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าสักขานุโพธ มีได้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, บุคคลย่อมรู้ตามซึ่งสักขจรรรมได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น, และพวกเราก็มองได้ซึ่งสักขจรรรม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ดังนี้แล้ว ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สักขานุปัตติ (การบรรลุซึ่งสักขจรรรม) จะมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรเล่า? บุคคลจะบรรลุซึ่งสักขจรรรมได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรเล่า? และพวกเราถามซึ่งสักขานุปัตติ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ"

ดูก่อนภาวทวาชะ! การเสพคบ การทำให้เจริญ การกระทำให้มาก ซึ่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นแหละ เป็นตัวสักขานุปัตติ; ดูก่อนภาวทวาชะ! สักขานุปัตติ ย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ, บุคคลย่อมบรรลุซึ่งสักขจรรรม ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ, และพวกเราก็มองซึ่งสักขานุปัตติ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแหละ.

(๑) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ!...(ถ้าเป็นดังนี้แล้ว)ธรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สักขานุปัตติ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่สักขานุปัตติ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภาวทวาชะ! ธรรมเครื่องตั้งมั่น (ปธาน) เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สักขานุปัตติ : ถ้าบุคคลไม่ตั้งไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น (ปธาน) แล้วไซ้ เขาก็ไม่พึงบรรลุซึ่งสักขจรรรม. เพราะเหตุที่เขาตั้งไว้ซึ่งธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น เขาจึงบรรลุซึ่งสักขจรรรม; เพราะเหตุที่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น จึงชื่อว่าเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่สักขานุปัตติ.

(๒) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม (ตลนา) เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น : ถ้าบุคคลไม่พียงพบซึ่งความสมดุลงแห่งธรรมนั้นแล้วไซ้ ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่นก็ไม่พียงตั้งมั่น. เพราะเหตุที่เขาพบซึ่งความสมดุลงแห่งธรรม ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น จึงตั้ง; เพราะเหตุนั้น การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น.

(๓) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรมกะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! อุตสาหะ เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม : ถ้าบุคคลไม่พียงมีอุตสาหะแล้วไซ้ ก็ไม่พียงพบซึ่งความสมดุลงแห่งธรรม. เพราะเหตุที่เขามีอุตสาหะ เขาก็พบความสมดุลงแห่งธรรม; เพราะเหตุนั้น อุตสาหะ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม.

(๔) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่อุตสาหะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะแก่อุตสาหะ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! ฉันทะ เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่อุตสาหะ : ถ้าบุคคลไม่พียงยังฉันทะให้เกิดแล้วไซ้ ก็ไม่พียงมีอุตสาหะ. เพราะเหตุที่ฉันทะเกิดขึ้น เขาก็มีอุตสาหะ; เพราะเหตุนั้น ฉันทะจึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่อุตสาหะ.

(๕) "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก แก่ฉันทะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ กะพระโคดมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภาวทวาหะ! **ความที่ธรรมทั้งหลายทนได้ต่อการเพ่งพินิจ** (ธมฺม-
นิชฺฌมานกฺขณฺติ) เป็น**ธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ** : ถ้าธรรมทั้งหลายไม่พึงทนต่อการ
เพ่งพินิจแล้วไซ้ริ ฉันทะก็ไม่พึงเกิด. เพราะเหตุที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ ฉันทะ
จึงเกิด; เพราะเหตุฉนั้น ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ จึงเป็นธรรมมีอุปการะ
มากแก่ฉันทะ.

(๖) "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ความ
ที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ กะพระโคดมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภาวทวาหะ! **ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ** (อตุฏฺฐปปริกฺขา) เป็น
ธรรมมีอุปการะมากแก่ความที่ธรรมทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ : ถ้าบุคคลไม่เข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถะแล้วไซ้ริ ธรรมทั้งหลายก็ไม่พึงทนต่อการเพ่งพินิจ. เพราะเหตุที่บุคคล
เข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ ธรรมทั้งหลายจึงทนต่อการเพ่งพินิจ; เพราะเหตุฉนั้นการเข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถะ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ความที่ธรรม ท. ทนต่อการเพ่งพินิจ.

(๗) "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมาก
แก่ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่ความเข้าไป
ใคร่ครวญซึ่งอรรถะ กะพระ- โคดมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! **การทรงไว้ซึ่งธรรม** (ธมฺมธรรณา) เป็น**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ**. ถ้าบุคคลไม่ทรงไว้ซึ่งธรรมะแล้วไซ้ร้ เขา ก็ไม่อาจเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ เพราะเหตุที่เขาทรงธรรมไว้ได้ เขาจึงเข้าไปใคร่ครวญ ซึ่งอรรถะได้. เพราะเหตุนั้น การทรงไว้ซึ่งธรรม จึงเป็น**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**ความ** เข้าไป**ใคร่ครวญซึ่งอรรถะ**.

(๘) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็น**ธรรมมีอุปการะ** มาก แก่**การทรงไว้ซึ่งธรรม**? พวกเราถามซึ่ง**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**การทรงไว้** ซึ่ง**ธรรม** กะ**พระโคตมผู้เจริญแล้วละ**".

ดูก่อนภราทวาชะ! **การฟังซึ่งธรรม** (ธมฺมสุทฺถวน) เป็น**ธรรมมีอุปการะ** มาก แก่**การทรงไว้ซึ่งธรรม**. ถ้าบุคคลไม่ฟังซึ่งธรรมแล้วไซ้ร้ เขาก็ไม่ฟังทรงธรรมไว้ได้ เพราะเหตุที่เขาฟังธรรมซึ่งธรรม เขาจึงทรงธรรมไว้ได้. เพราะเหตุนั้น การฟังซึ่งธรรม จึงเป็น**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**การทรงไว้ซึ่งธรรม**.

(๙) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็ธรรมชื่อไรเล่า เป็น**ธรรมมีอุปการะ** มาก แก่**การฟังซึ่ง ธรรม**? พวกเราถามซึ่ง**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**การฟังซึ่งธรรม** กะ**พระโคตม** ผู้**เจริญแล้วละ**".

ดูก่อนภราทวาชะ! **การเงี่ยลงซึ่งโสตะ** (โสตาวธาน) เป็น**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**การฟังซึ่งธรรม**. ถ้าบุคคลไม่เงี่ยลงซึ่งโสตะแล้วไซ้ร้ เขาก็ไม่ฟังซึ่งธรรมได้ เพราะเหตุที่เขาเงี่ยลงซึ่งโสตะ เขาจึงฟังซึ่งธรรมได้. เพราะเหตุนั้น การเงี่ยลงซึ่งโสตะ จึงเป็น**ธรรมมีอุปการะ** มากแก่**การฟังซึ่งธรรม**.

(๑๐) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งไสตะ? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งไสตะกะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! การเข้าไปนั่งใกล้ (ปยุรูปาสนา) เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเจียลงซึ่งไสตะ. ถ้าบุคคลไม่พึงเข้าไปนั่งใกล้แล้วไซ้ไร เขาก็ไม่พึงเจียลงซึ่งไสตะ เพราะเหตุที่เขาเข้าไปนั่งใกล้ เขาจึงเจียลงซึ่งไสตะได้ เพราะเหตุนี้ การเข้าไปนั่งใกล้ จึงเป็นธรรมมีอุปการะมากกว่าการเจียลงซึ่งไสตะ.

(๑๑) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้ กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! การเข้าไปหา (อุปสงฺกมณ) เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้. ถ้าบุคคลไม่เข้าไปหาแล้วไซ้ไร เขาก็ไม่พึงเข้าไปนั่งใกล้ได้ เพราะเหตุที่เขาเข้าไปหา เขาจึงเข้าไปนั่งใกล้ได้. เพราะเหตุนี้ การเข้าไปหาจึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปนั่งใกล้.

(๑๒) "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็กรรมชื่ออะไรเล่า เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา? พวกเราถามซึ่งธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา กะพระโคตมผู้เจริญแล้วละ".

ดูก่อนภราทวาชะ! สัทธา เป็น ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา. ถ้า สัทธาไม่พึงเกิดแล้วไซ้ไร เข้าก็จะไม่เข้าไปหา เพราะเหตุที่ สัทธาเกิดขึ้น เข้าจึงเข้าไปหา เพราะเหตุนี้ สัทธาจึงเป็นธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา.

“ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ข้าพเจ้าได้ทูลถามพระสมณโคตมด้วยเรื่องสักจานุ-
 รักขณา ...ด้วยเรื่องสักจานุโพธ ...ด้วยเรื่องสักจานุปัตติ ...และเรื่องใด ๆ ดังที่กล่าว
 แล้วนั้นก็ตาม พระโคตมผู้เจริญได้พยากรณ์ซึ่งเรื่องนั้น ๆ นั้นเทียว. ก็คำพยากรณ์นั้น
 เป็นที่ชอบใจด้วย เหมาะสมด้วย แก่พวกข้าพระองค์ทั้งหลาย ข้าพระองค์ทั้งหลายพอใจ
 ด้วยคำพยากรณ์นั้น. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ในกาลก่อนแต่เนี้ พวกข้าพระองค์รู้สึกว่าจะ
 เอาอะไรกะมันกะพวกสมณะหัวโล้นทั้งหลาย ซึ่งเป็นเชื้อไพร่กุกุมพีกันหโคตร เกิดแต่
 เท้าแห่งพรหม (วรรณศทร) อะไรกะมันที่จะเป็นผู้รู้ธรรมได้. บัดนี้ พระโคตมผู้เจริญได้ทำ
 ความรักของสมณะให้เกิดแล้วในสมณะทั้งหลาย ทำความเลื่อมใสในสมณะให้เกิดแล้วในสมณะ
 ทั้งหมด ทำความเคารพในสมณะให้เกิดขึ้นแล้วในสมณะทั้งหลาย. ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ!
 วิเศษนัก พระเจ้าข้า วิเศษนัก พระเจ้าข้า พระโคตมผู้เจริญ! เปรียบเหมือนบุคคลหงาย
 ของที่คว่ำอยู่ หรือว่าเปิดของที่ปิดอยู่ หรือว่าบอกหนทางให้แก่บุคคลที่หลงทาง หรือว่า
 จุดประทีปอันโพล่งขึ้นด้วยน้ำมันไว้ในที่มืด ด้วยความหวังว่า ผู้มีจักขุทั้งหลายจัดได้เห็นรูป
 ทั้งหมด ฉันใด; ธรรมอันพระผู้มีพระภาคประกาศแล้ว โดยปริยายเป็นอเนก ก็ฉันนั้น.
 ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ขอถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคด้วย ซึ่งพระธรรมด้วย ซึ่ง
 พระสงฆ์ด้วยว่าเป็นสรณะ. ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงทรงถือว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสก
 ผู้ถึงสรณะแล้วจำเดิมแต่นี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต”, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ลักษณะของสิ่งที่
 เรียกว่าปัจจุสมุปบาท อาจจะมีได้ในแบบต่าง ๆ กัน ดังเช่นในสูตรนี้ แสดงลักษณะแห่ง
 ปัจจุสมุปบาท ของการบรรลุธรรม เช่นเดียวกับข้อความในเรื่องที่แล้วมา โดยหัวข้อว่า
 “ปัจจุสมุปบาท ที่ยิ่งกว่าปัจจุสมุปบาท” ควรแก่การสนใจ.

ปฏิจสมเด็จพระโอบาสีแห่งการอยู่ ด้วยความประมาทของอริยสาวก^๑

พระเจ้านันทิยสะกัะ ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! โสตาปัตติ-
ยังคะทั้งหลาย ๔ ประการ ของอริยสาวกใด ย่อมไม่มีเสียเลยโดยประการทั้งปวง; อริยสาวก
นั้นหรือหนอที่พระองค์ตรัสว่า เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท?"

ดูก่อนนันทิยะ! โสตาปัตติยังคะทั้งหลาย ๔ ประการ ของบุคคลใด ย่อม
ไม่มีเลยโดยประการทั้งปวง เราเรียกบุคคลนั้นว่า เป็นคนนอกวง ตั้งอยู่ในฝ่าย
แห่งปุกุชน.

ดูก่อนนันทิยะ! อริยสาวก เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท และเป็นผู้อยู่ด้วย
ความไม่ประมาท มีอยู่อย่างไหน เราจักแสดงแก่เธอ เธอจงฟังให้สำเร็จประโยชน์....

ดูก่อนนันทิยะ! อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วย
พุทธอเวจจำเป็นสาทา (ความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าอย่างไม่หวั่นไหวอีกต่อไป) ดังนี้ว่า
"แม้เพราะเหตุอย่างนี้ ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบได้โดย
พระองค์เอง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เป็นผู้ไปแล้วด้วยดี เป็นผู้รู้โลกอย่าง
แจ่มแจ้ง เป็นผู้สามารถฝึกบุรุษที่สมควรฝึกได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูผู้สอนของเทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบาน เป็นผู้มีความจำเจริญจำแนกธรรมสังสอนสัตว์".
อริยสาวกนั้น ยินดีอยู่แต่ในธรรมเพียงเท่านั้น ไม่พยายามให้ยิ่งขึ้นไปเพื่อปวิเวกใน
กลางวัน เพื่อปฏิสังขลภาวะในกลางคืน.

^๑มหาวาร. ส. ๑๙/๕๐๐/๑๖๐๐-๒, ตรัสแก่พระเจ้านันทิยสะกัะ ที่นิโครธาราม.

เมื่ออริยสาวกนั้น เป็นผู้ประมาทแล้วอย่างนี้อยู่, ปราโมทย์ย่อมไม่มี;
เมื่อปราโมทย์ไม่มี, ปีติก็ไม่มี (ปามุขุเซ อสติ ปีติ น โหติ);
เมื่อปีติไม่มี, ปัสสัทธิก็ไม่มี (ปีติยา อสติ ปสฺสทุธิยา น โหติ);
เมื่อปัสสัทธิไม่มี, ย่อมอยู่เป็นทุกข์ (ปสฺสทุธิยา อสติ ทุกฺขํ วิหริติ);
ผู้มีทุกข์ จิตย่อมไม่ตั้งมั่น (ทุกฺขิโน จิตฺตํ น สมายิยติ);
เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น, ธรรมทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ (อสมายิเต จิตฺเต ฌมฺมา
น ปาติภวนฺติ);

**เพราะธรรมทั้งหลายไม่ปรากฏ อริยสาวกนั้นย่อมถึงซึ่งการถูกนับว่า เป็นผู้
ผู้อยู่ด้วยความประมาท.**

(ในกรณีแห่งโศดาปัตตียังคะที่สอง คืออัมมอเวจฺจปฺปสาทะ (ความเลื่อมใสในพระธรรม
อย่างไม่หวั่นไหวอีกต่อไป) ก็ดี, ที่สาม คือสังฆอเวจฺจปฺปสาทะ (ความเลื่อมใสในพระสงฆ์อย่างไม่หวั่นไหว
อีกต่อไป) ก็ดี, ที่สี่ คืออริยกันตศีล (ศีลที่พระอริยเจ้าพอใจก็ดี ได้ตรัสไว้มีนัยะอย่างเดียวกัน).

ดูก่อนนันทิยะ! อย่างนี้แล อริยสาวกเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท.

(สำหรับอริยสาวกผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาทนั้น ได้ทรงแสดงไว้โดยปฏิบัตกขนัย ผู้ศึกษาพึง
เทียบเคียงเอาเอง).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่านันทิยสะกะได้ใช้คำว่า
อริยสาวก แก่ผู้ไม่ประกอบด้วยโศดาปัตตียังคะสี่ ซึ่งเป็นการผิดหลักธรรมตามที่ถือกันอยู่
ในธรรมวินัยนี้. ส่วนพระพุทธรองค์ได้ทรงแยกบุคคลชนิดนั้น ออกไปจากวงของอริยสาวก
และยังได้ตรัสต่อไปว่า แม้เป็นอริยบุคคลที่หนึ่ง คือพระโศดาบันแล้ว ถ้าไม่พยายามสืบ
ต่อในการบรรลุลหรรณให้สูงขึ้นไป จนกว่าจะถึงความเป็นพระอรหันต์เสียก่อน ก็ยังตกอยู่ใน
ฐานะแห่งบุคคลผู้อยู่ด้วยความประมาทอยู่นั่นเอง. สิ่งที่น่าสนใจในสูตรนี้อีกอย่างหนึ่งก็คือ
ได้ตรัสไว้ว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปในกลางวัน และปฏิสัลลาณะว่าเป็นสิ่งที่เป็นไปในกลางคืน
เป็นสิ่งที่ยังเข้าใจได้ยากอยู่ ของฝากผู้รู้ไว้พิจารณาด้วย. อนึ่ง ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า

สิ่งที่เรียกว่าปฏิจสุมุบาทมีอยู่หลายนัย ไม่จำเป็นต้องขึ้นต้นด้วยคำว่า "อวิชาปาจุยา
สงฆาร...ฯลฯ..."เสมอไป ดังเช่นในสูตรนี้เป็นตัวอย่าง ซึ่งได้แสดงอาการแห่ง
อิทัปปัจจยตาสำหรับความเป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท ไว้อย่างชัดเจนแล้ว.

ปฏิจสุมุบาท แห่งการขาดที่อิงอาศัย สำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อ**ทุศีล** มีศีลอันวิบัติแล้ว, **อวิปปฏิสาร** (ความไม่
ร้อนใจ) ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย**;

เมื่อ**อวิปปฏิสาร**ไม่มี, **ความปราโมทย์**ของผู้มี**อวิปปฏิสาร**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาด
ที่ตั้งอาศัย**;

เมื่อ**ความปราโมทย์**ไม่มี, **ปิติ**ของผู้มีความปราโมทย์อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่
ตั้งอาศัย**;

เมื่อ**ปิติ**ไม่มี, **ปัสสัทธิ** ของผู้มี**ปิติ**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย**;

^๑เอโกทสก.¶. ๒๔/๓๓๘/๒๑๐; และในที่อื่นๆ อีกหลายสูตร (ปญจก.อ.๒๒/๒๑/๒๔; ทสก.อ.๒๔/
๔/๓;ฯลฯ) อันมีทั้งที่เป็นพุทธภาษิตและสาริปุตตเถรภาษิตเป็นต้น : ที่ เป็นพุทธภาษิตได้ตรัสไว้
โดยย่อกว่าสูตรข้างบนนี้; ที่เป็นเถรภาษิตได้กล่าวไว้โดยพิสดารอย่างสูตรข้างบนนี้ก็มี ย่อกว่าก็มี,
ซึ่งล้วนแต่กล่าวไว้โดยนัยะเดียวกับที่ทรงแสดงทุกประการ; ต่างกันแต่อาลปะนะที่ใช้เรียกภิกษุทั้งหลาย
เท่านั้น; กล่าวคือที่เป็นพุทธภาษิตทรงใช้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!" ที่เป็นเถรภาษิตท่านใช้ว่า
"ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย!".

เมื่อปัสสัทธิไม่มี, สุข ของผู้มีปัสสัทธิอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

เมื่อสุขไม่มี, สัมมาสมาธิ ของผู้มีสุขอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

เมื่อสัมมาสมาธิไม่มี, ยถาภูตญาณทัสสนะ ของผู้มีสัมมาสมาธิอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

เมื่อยถาภูตญาณทัสสนะไม่มี, นิพพิทาของผู้มียถาภูตญาณทัสสนะอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

เมื่อนิพพิทาไม่มี, วิจารณ์ของผู้มีนิพพิทาอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

เมื่อวิจารณ์ไม่มี, วิมุตติญาณทัสสนะ ของผู้มีวิจารณ์อันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ ซึ่งมีกิ่งและใบอันวิบัติแล้ว สะเก็ดเปลือกนอกของมันก็ไม่บริบูรณ์ เปลือกชั้นในก็ไม่บริบูรณ์ กระพี้ก็ไม่บริบูรณ์ แก่นก็ไม่บริบูรณ์ด้วย, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อทุศีล มีศีลอันวิบัติแล้ว อวิปปฏิสาร ก็ขาดที่อาศัย; ...ฯลฯ... เมื่อวิจารณ์ไม่มี วิมุตติญาณทัสสนะของผู้มีวิจารณ์อันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้มีข้อความที่ทรงแสดงโดยปฏิบัตินัย คือเป็นเรื่องของฝ่ายที่มีศีลสมบูรณ์ มีที่ตั้งอาศัยสมบูรณ์ มีผลตรงกันข้ามจากฝ่ายทุศีล จนตลอดสาย โดยทำนองเดียวกัน หากแต่เป็นปฏิบัตินัย คือตรงกันข้าม ทั้งในส่วนที่เป็นอุปมัย (ตัวเรื่อง)และส่วนที่เป็นอุปมาที่นำมาเปรียบเทียบ).

(อีกนัยหนึ่งซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น)^๑

ดูก่อนนิกขทั้งหลาย! เมื่อ**สติสัมปชัญญะ**ไม่มี, **hiri**และ**โอตตปปะ** ของผู้มีสติสัมปชัญญะอันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**hiri**และ**โอตตปปะ**ไม่มี, **อินทริยสังวร** ของผู้มี**hiri**และ**โอตตปปะ**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**อินทริยสังวร**ไม่มี, **ศีล** ของผู้มี**อินทริยสังวร**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**ศีล**ไม่มี, **สัมมาสมาธิ** ของผู้มี**ศีล**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**สัมมาสมาธิ**ไม่มี, **ยถาภูตญาณทัสสนะ**ของผู้มี**สัมมาสมาธิ**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**ยถาภูตญาณทัสสนะ**ไม่มี, **นิพพิทาวีระคะ**ของผู้มี**ยถาภูตญาณทัสสนะ**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

เมื่อ**นิพพิทาวีระคะ**ไม่มี, **วิมุตติญาณทัสสนะ**ของผู้มี**นิพพิทาวีระคะ**อันวิบัติแล้ว ก็**ขาดที่ตั้งอาศัย** ;

^๑สูตรที่ ๑ สติวรรค อฎฐก. อ. ๒๓/๓๔๘/๑๘๗, ในที่อื่น (ฉก. อ. ๒๒/๔๐๑/๓๒๑) ตรัสเริ่มต้นแต่คำว่า "เมื่อ**อินทริยสังวร**ไม่มี....", และในสตตก.อ. ๒๓/๑๐๐/๖๒ ตรัสเริ่มต้นแต่คำว่า "เมื่อ**hiri**และ**โอตตปปะ**ไม่มี...."; ต่อจากนั้นเหมือนกันกับสูตรข้างบนนี้ทุกประการ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เปรียบเหมือนต้นไม้ ซึ่งมีกิ่งและใบอันวิบัติแล้วสะเก็ด เปลือกนอกของมันก็ไม่บริบูรณ์ เปลือกชั้นในก็ไม่บริบูรณ์ กระจุกก็ไม่บริบูรณ์ แก่นก็ไม่บริบูรณ์ด้วย, นี้ฉันใด; ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อสติสัมปชัญญะไม่มี, หิริ และโอตตัมปะปะของผู้มีสติสัมปชัญญะอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย; ...ฯลฯ...ฯลฯ ...เมื่อนิพพิทาวิราคะไม่มี, วิมุตติญาณทัสสนะของผู้มีนิพพิทาวิราคะอันวิบัติแล้ว ก็ขาดที่ตั้งอาศัย; ฉะนั้นเหมือนกัน.

(ต่อไปนี้มีข้อความที่ทรงแสดงโดยปฏิปกขนัย คือเป็นเรื่องของฝ่ายที่มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์ มีที่ตั้งอาศัยสมบูรณ์ มีผลตรงกันข้ามจากฝ่ายมีสติสัมปชัญญะอันวิบัติ จนตลอดสาย โดยทำนองเดียวกัน หากแต่เป็นปฏิปกขนัย คือตรงกันข้าม ทั้งในส่วนที่เป็นอุปไมย และส่วนที่เป็นอุปมา).

ปัจฉิมุขปาหนานาเพื่อความสมบูรณ์แห่งอรหัตตผล^๑

พระอานนท์! ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ศीलันเป็นกุศล มีอะไรเป็นประโยชน์ที่มุ่งหมาย มีอะไรเป็นอานิสงส์?"

ดูก่อนอานนท์! ศीलันเป็นกุศล มีวิปปฏิสาร (ความไม่รู้ร้อนใจ) เป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็วิปปฏิสารเล่า มีอะไรเป็นอานิสงส์ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท์! วิปปฏิสาร มีความปราโมทย์ เป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย.

^๑สูตรที่ ๑ นิสสัยวรรค เอกาทสก.อ. ๒๔/๓๓๕/๒๐๘, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เชตวัน. พระบาลีในที่อื่น (สูตรที่ ๑ อานิสังสวรรค ทสก. อ. ๒๔/๑/๑) ตรัสเหมือนกับสูตรนี้ทุกประการ ต่างกันแต่เพียงได้ตรัสนิพพิทาและวิราคะ รวมเป็นอันเดียวกันเท่านั้น.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ความปราโมทย์ มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! ความปราโมทย์ มีปีติ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ปีติแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! ปีติ มีปีสัททิ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ปีสัททิแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! ปีสัททิ มีสุข เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็สุขแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! สุข มีสมาธิ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็สมาธิแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ยถาภูตญาณทัสสนะแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทา เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็นิพพิทา มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! นิพพิทา มีวิราคะ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็วิราคะแล้ว มีอะไรเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย?"

ดูก่อนอานนท! วิราคะ มีวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย.

ดูก่อนอานนท! ด้วยอาการอย่างนี้แล :

ศีลอันเป็นกุศล มีอวิปปฏิสารเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย;

อวิปปฏิสาร มีความปราโมทย์เป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย;

ความปราโมทย์ มีปีติเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย;

ปีติ มีปีสัททิเป็นอันสงส์ ที่มุ่งหมาย;

ปัสสัทธิ มีสุขเป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

สุข มีสมาธิเป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

สมาธิ มียถาภูตญาณทัสสนะ เป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

ยถาภูตญาณทัสสนะ มีนิพพิทาเป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

นิพพิทา มีวิราคะเป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

วิราคะ มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ที่มุ่งหมาย;

ดูก่อนอานนท! **ศีลอันเป็นกุศล** ย่อมยังความเป็นพระอรหันต์ให้เต็ม
ได้โดยลำดับ ด้วยอาการอย่างนี้แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็น ลักษณะอันสำคัญอย่าง
หนึ่งว่า เป็นหลักเกณฑ์อันตายตัวอย่างไร กล่าวคือลำดับแห่งธรรม ที่แสดงไว้ในสูตรนี้
และที่มาแห่งอื่น ๆ อีกเป็นอันมากอย่างที่จะกล่าวได้ว่า ตรงเป็นแบบเดียวกัน. ลำดับ
ที่กล่าวนี้คือ ศีล - อวิปปฏิสาร - ปราโมทย์ - ปิติ- ปัสสัทธิ - สุข - สมาธิ
-ยถาภูตญาณทัสสนะ - นิพพิทา - วิราคะ - วิมุตติญาณทัสสนะ และควรสังเกตเป็นพิเศษ
อีกอย่างหนึ่งว่า ปราโมทย์เป็นสิ่งที่ขาดไม่ได้ในตอนต้นแห่งกระแส และสุขกับสมาธิ
เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้. และควรถือว่าธรรม ๑๑ อย่างนี้แล คือคำขยายความของคำว่าศีล
สมาธิ ปัญญา นั้นเอง. ศีลเป็นกุศล คือมิได้รักษาเพื่อลาภ เพื่อสวรรค์; หากแต่เพื่อวิมุตติ.

ปัจฉิมุขปาฐ แห่ง บรมสัจจะ^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เราย่อมไม่กล่าว **การประสพความพอใจในอรรถัตตผล**
ด้วยการกระทำอันดับแรกเพียงอันดับเดียว. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็แต่ว่า การประสพ
ความพอใจในอรรถัตตผล ย่อมมีได้เพราะ**การศึกษาโดยลำดับ** เพราะ**การกระทำ** โดย
ลำดับ เพราะ**การปฏิบัติ** โดย**ลำดับ**

^๑กัฏฐิวิสูตร ภิกขุวรรค ม.ม. ๑๓/๒๓๓/๒๓๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่กัฏฐิวิคินิคมของชนชาวกาฬี.

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ก็การประสบความพอใจในอรรถัตตผล ย่อมมีได้เพราะการศึกษาโดยลำดับ เพราะการกระทำโดยลำดับ เพราะการปฏิบัติโดยลำดับ เป็นอย่างไรเล่า?

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! บุรุษบุคคลในกรณีนี้:

เป็นผู้มีสังขธาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมเข้าไปหา;

เมื่อเข้าไปหา ย่อมเข้าไปนั่งใกล้;

เมื่อเข้าไปนั่งใกล้ ย่อมเจียโสตกลงสดับ;

ผู้เจียโสตกลงสดับ ย่อมได้ฟังธรรม;

ครั้นฟังแล้ว ย่อมทรงจำธรรมไว้, ย่อมใคร่ครวญพิจารณา

ซึ่งเนื้อความแห่งธรรมทั้งหลายที่ตนทรงจำไว้;

เมื่อเขาใคร่ครวญพิจารณา ซึ่งเนื้อความแห่งธรรมนั้นอยู่,

ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อการเพ่งพิสูจน์;

เมื่อธรรมทนต่อการเพ่งพิสูจน์มีอยู่ จันตะ (ความพอใจ) ย่อมเกิด;

ผู้เกิดจันตะแล้ว ย่อมมีอุตสาหะ;

ครั้นมีอุตสาหะแล้ว ย่อมใช้ดุลยพินิจ (เพื่อหาความจริง);

ครั้นใช้ดุลยพินิจ (พบ) แล้ว ย่อมตั้งตนไว้ในธรรมนั้น;

ผู้มีตนสงบไปแล้วในธรรมนั้นอยู่ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่ง**บรมสังข์**ด้วยกายด้วย,

ย่อมเห็นแจ้งแทงตลอดซึ่ง**บรมสังข์**นั้นด้วย

ปัญญา ด้วย.

ปัจฉิมสัมปาท แห่ง สุวิมุตตจิต^๑

ก่อนนิกษุทั้งหลาย! นิกษุเห็นจักษุอันไม่เที่ยงนั้นแล ว่าไม่เที่ยง ความเห็น
เช่นนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ (การเห็นอยู่โดยถูกต้อง) ของเธอนั่น.

เมื่อเห็นอยู่โดยถูกต้อง ย่อมเปื้อนนาย

(สมมา ปสุสํ นิพพิหนฺตติ);

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ

(นฺนฺทิกฺขยา รากฺขโย);

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งนันทิ

(รากฺขยา นฺนฺทิกฺขโย);

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ กล่าวได้ว่า "จิตหลุดพ้นแล้ว
ด้วยดี" ดังนี้ (นฺนฺทिरากฺขยา จิตฺตํ สุวิมุตฺตุนฺตติ วุจฺจติ)

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ คือ โสตะ ชานะ ชิวหา กายะ มโน และในกรณี
แห่งอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ รัศมีธรรม์ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่ง
จักษุ ทุกประการ).

(อีกนัยหนึ่งซึ่งตรัสไว้ในที่อื่น)^๒

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เธอทั้งหลายจงกระทำโยนิโสมนสิการซึ่งจักษุ และ
จงพิจารณาเห็นความที่จักษุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ตามที่เป็นจริง. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย!

^๑สูตรที่ ๑-๒ นันทิกขยวรรค สฬ้า.ส. ๑๘/๑๗๗/๒๔๕-๖.

^๒สูตรที่ ๓-๔ นันทิกขยวรรค สฬ้า.ส. ๑๘/๑๗๗/๒๔๗-๘.

ภิกษุ, เมื่อกระทำโยนิโสมนสิการซึ่งจักขุ และพิจารณาเห็นความที่จักขุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงตามที่เป็นจริงอยู่, ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ.

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิ จึงมีความสิ้นไปแห่งราคะ;

เพราะความสิ้นไปแห่งราคะ จึงมีความสิ้นไปแห่งนันทะ;

เพราะความสิ้นไปแห่งนันทิและราคะ กล่าวได้ว่า "จิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งอายตนะภายในที่เหลืออีก ๕ และในกรณีแห่งอายตนะภายนอก ๖ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งอายตนะภายในคือจักขุ ที่กล่าวมาแล้วนี้ ทุกประการ.)

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายวิมุตติ จักต้องตั้งต้นขึ้นมาด้วยวิชา ซึ่งตรงกันข้ามจากอวิชา. ในที่นี้ใช้คำว่าสัมมาทิฏฐิ แทนคำว่าวิชา เพราะทำหน้าที่ได้อย่างเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง น่าจะถือเป็นหลักว่า วิมุตติที่ตั้งต้นขึ้นมาจากสัมมาทิฏฐิ เต็มค่านำหน้าว่า สุ เข้าไปอีกพยางค์หนึ่ง นั่นเป็นการถูกต้องแท้. โดยหลักใหญ่ๆ แล้ว แนวแห่งวิมุตติก็ตรงกันหมดคือตั้งต้นด้วยความรู้ความเห็นที่ถูกต้อง แล้วเบื่อหน่าย คลายกำหนด แล้วก็ถึงความหลุดพ้น เป็นแนวเดียวกันหมด การเพิ่มจำนวนชื่อของข้อธรรมให้มากขึ้น เป็นเพียงการขยายออกไปในส่วนที่เป็นบทประกอบอยู่รอบ ๆ ใจความสำคัญเพียง ๓ อย่าง ดังที่กล่าวมาแล้วนั่นเอง.

ปฏิจจสมุปปาท แห่ง การปรินิพพานเฉพาะตน^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! รูปเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง. สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นนั้น ไม่ใช่ของเรา

^๑สูตรที่ ๔ อัตตทีปวรรค ขนุธ.ส. ๑๗/๕๗/๙๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ไม่ใช่เป็นเรา ไม่ใช่เป็นตัวตนของเรา : เธอทั้งหลายพึงเห็นข้อนั้น ด้วยปัญญาโดยชอบ ตรงตามที่เป็นจริง อย่างนี้ ด้วยประการดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็ตรัสอย่างเดียวกันกับในกรณี แห่งรูปทุกประการ).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อบุคคลเห็นข้อนั้น ด้วยปัญญาโดยชอบตรงตาม ที่เป็นจริงอยู่อย่างนี้, ปุพพันตานุกิจิทั้งหลาย ย่อมไม่มี;

เมื่อปุพพันตานุกิจิทั้งหลายไม่มี, อปรันตานุกิจิทั้งหลาย ย่อมไม่มี;
เมื่ออปรันตานุกิจิทั้งหลายไม่มี, ความยึดมั่นลูบคลำอย่างแรงกล้า ย่อมไม่มี;

เมื่อความยึดมั่นลูบคลำอย่างแรงกล้าไม่มี, จิตย่อมจางคลายกำหนด ในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในสังขารทั้งหลาย ในวิญญาณ ย่อมหลุดพ้นจาก อาสวะทั้งหลาย เพราะไม่มีความยึดมั่นถือมั่น;

เพราะจิตหลุดพ้นแล้ว จิตจึงดำรงอยู่ (ตามสภาพของจิต);
เพราะเป็นจิตที่ดำรงอยู่ จิตจึงยินดีร่าเริงด้วยดี;
เพราะเป็นจิตที่ยินดีร่าเริงด้วยดี จิตจึงไม่หวาดสะดุ้ง;
เมื่อไม่หวาดสะดุ้ง ย่อมปรินิพพาน(ดับรอบ) เฉพาะตนนั้นเทียว.
เธอนั้นย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควร ทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้ มิได้มีอีก" ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า คำว่า "ปรินิพพาน" หรือ"ปรินิพพาน"ก็ตาม ไม่ใช่เป็นสิ่งที่มิมีขึ้นเมื่อตายลงไป หรือหลังจากตายแล้ว แต่ เป็นสิ่งที่มิได้แก่จิตที่ยังมีความรู้สึกอยู่หรือยังเป็นๆ อยู่ โดยไม่สำคัญผิดไปว่า ปรินิพพาน

นั้น จะมีต่อตายแล้ว หรือแม้กำลังตายลงในขณะนั้น ซึ่งไม่มีประโยชน์อะไร หรือเป็นความเข้าใจที่งมงายอย่างยิ่ง. ผู้ศึกษาทุกท่านจงให้ความสนใจในเรื่องนี้เป็นพิเศษ และควรจะเห็นว่าปรินิพพาน หรือการดับรอบนั้น คือเย็นสนิท ปราศจากกิเลสที่เผาผลาญ หรือแม้แต่ความรบกวนใด ๆ ของเวทนาภายหลังจากการสิ้นกิเลสแล้วทั้งสิ้น. และยิ่งเมื่อมีคำว่าปัจจุตตฺตฺ(เฉพาะตน) เหว ประกอบเข้ามาด้วยแล้ว ย่อมเป็นการยืนยันถึงที่สุดว่าเป็นความรู้สึกลงใจที่ผู้้นั้นกำลังรู้สึกอยู่จริง ๆ, จะไปมีต่อตายแล้วได้อย่างไรกันเล่า.

ปฏิจจสมุปปาท แห่ง การดับอุปาทานสี่^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอยู่. สี่อย่างเป็นอย่างไรเล่า? สี่อย่างคือ กามอุปาทาน ๑, ทิฏฐอุปาทาน ๑, สิลัพพัตตอุปาทาน ๑, อัตตวาหอุปาทาน ๑.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีอะไรเป็นนิทาน (ต้นเหตุ)มีอะไรเป็นสมุทัย (เครื่องก่อขึ้น) มีอะไรเป็นชาติกะ(เครื่องทำให้เกิด) มีอะไรเป็นปกวะ(แดนเกิด)?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่างเหล่านี้ มีต้นเหตุเป็นนิทาน ... ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ต้นเหตุนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปกวะ?

^๑ จุฬาสีหนาทสูตร สีหนาทวรรค ม.ม. ๑๒/๑๓๒, ๑๓๔/๑๕๖, ๑๕๘, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เซตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ตันทหา มีเวทนาเป็นนิทาน ...๗๑...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็เวทนานี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปภวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **เวทนา มีผัสสะเป็นนิทาน ...๗๒...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็ผัสสะนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปภวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **ผัสสะ มีสฬายตนะเป็นนิทาน ...๗๓...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สฬายตนะนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็น
ชาติกะเป็นปภวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **สฬายตนะ มีนามรูปเป็นนิทาน ...๗๔...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็นามรูปนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปภวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! **นามรูป มีวิญญาณเป็นนิทาน ...๗๕...**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็วิญญาณนี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ
เป็นปภวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! วิทยญาณ มีสังขารเป็นนิทาน ...ฯลฯ...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ก็สังขารทั้งหลายเหล่านี้ มีอะไรเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปภาวะ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สังขารทั้งหลาย มีวิชชาเป็นนิทาน เป็นสมุทัย เป็นชาติกะ เป็นปภาวะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล อวิชา ภิกษุละได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว; ในกาลนั้น ภิกษุนั้น, เพราะความสำรอกออกโดยไม่เหลือแห่งอวิชา เพราะวิชาเกิดขึ้น, เธอย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งกามุปาทาน เธอย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งทิฏฐูปาทาน เธอย่อมไม่ยึดมั่นซึ่งสีลัพพตูปาทาน ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นซึ่งอัตตวาหูปาทาน. เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่น, เธอย่อมไม่สะดุ้ง; เมื่อไม่สะดุ้ง, ย่อมปรินิพพาน (ดับรอบ) เฉพาะตนนั่นเทียว. ภิกษุนั้น ย่อมรู้ชัดว่า "ชาติสิ้นแล้ว, พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว, กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว, กิจอื่นที่จะต้องปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก" ดังนี้.

ปัจฉิมสุปบาท แห่ง ความสิ้นสุดของโลก^๑

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงชักชวนภิกษุทั้งหลายด้วยรัชมิกถาอันเนื่องเฉพาะด้วยนิพพาน, ได้ทรงเห็นว่าภิกษุทั้งหลายสนใจฟังอย่างยิ่ง จึงได้ตรัสพระพุทธานุชาตินี้ขึ้น ในเวลานั้น ว่า :-

^๑สูตรที่ ๔ ปาฏลิกามิยวรรคที่ ๘ อุทาน.ขุ. ๒๕/๒๐๘/๑๖๑.

"ความหวั่นไหว ย่อมมีแก่บุคคลผู้อันตณหาและทิวฐิอาศัยแล้ว"
(นิสฺสิตสฺส จลิตฺ).

ความหวั่นไหว ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้อันตณหาและทิวฐิไม่อาศัยแล้ว
(อนิสฺสิตสฺส จลิตฺ นตฺถิ);

เมื่อความหวั่นไหวไม่มี, ปัสสัทธิ ย่อมมี
(จลิตฺเต อสฺสตี ปสฺสทฺธิ);

เมื่อปัสสัทธิมี, นติ(ความน้อมไป) ย่อมไม่มี
(ปสฺสทฺธิยา สติ นติ น โหติ);

เมื่อนติไม่มี, อาคตฺตคติ (การมาและการไป) ย่อมไม่มี
(นติยา อสฺสตี อาคตฺตคติ น โหติ);

เมื่ออาคตฺตคติไม่มี, จุตฺตปาตตะ (การเคลื่อนและการเกิดขึ้น) ย่อมไม่มี
(อาคตฺตคฺติยา อสฺสตี จุตฺตปาโต น โหติ);

เมื่อจุตฺตปาตตะไม่มี, อะไรๆ ก็ไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีใน
ระหว่างแห่งโลกทั้งสอง(จุตฺตปาเต อสฺสตี เนวฺธิ น หุํ น อุกฺกมฺนตฺเต):

นั่นแหละ คือที่สุดแห่งทุกข์ละ
(เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺส),

ดังนี้ แล.

หมวดที่สิบ จบ

หมวด ๑๑

ว่าด้วย ลัทธิหรือทฤษฎี ที่ขัดกับปัจเจกสมุปบาท
(: มิจฉาทฤษฎี)

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจในปฏิจจสมุปบาท.

.....

อิมสมึ สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุ ปาทา อิทั อูปุชฺชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
อิมสมึ อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป

(ม.ม.๑๓/๓๕๕/๓๗๑, นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๔,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด

สำหรับปัจจุสมุปบาทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๑๑

ว่าด้วย ลัทธิหรือทิวฏฐิที่ขัดกับปัจจุสมุปบาท

(มี ๑๔ เรื่อง)

มีเรื่อง : สัมมาทิวฏฐิคือทิวฏฐิที่ปราศจากอติตติและนัตติตติ -- ปัจจุสมุปบาท มีหลักว่า "ไม่มีตนเอง ไม่มีผู้อื่น ที่ก่อทุกข์"--แม้ทุกขในลัทธิทั้งหลายอื่นก็มีผัสสะเป็น จุดตั้งต้น -- พวกกรรมวาที_ทุกพวกกับหลักปัจจุสมุปบาท -- เงื่อนงำที่อาจนำไปสู่ผัสสะต ทิวฏฐิหรืออุจเฉททิวฏฐิในอาการหนึ่งๆของปัจจุสมุปบาท--โลกายตะ ๔ ชนิดที่ทรงปฏิเสธ -- ทิวฏฐิชั้นหัวหน้า ๑๘ อย่าง ล้วนแต่ปรารภกรรมที่เป็นฐานะ ๖ อย่าง --ทิวฏฐิ ๒๖ อย่าง ล้วนแต่ปรารภขันธห้า--อันตคาทิกทิวฏฐิสิบ ๒,๒๐๐ นับล้วนแต่เป็นไปในขันธห้า ล้วนแต่ปิดบังการเห็นปัจจุสมุปบาท--ผัสสะคือ_ปัจจัยแห่งทิวฏฐิ ๖๒ --ทิวฏฐิ ๖๒ เป็นเพียงความรู้สึกผิดๆของผู้ไม่รู้ปัจจุสมุปบาท--ผัสสะคือที่มาของทิวฏฐิ_ ๖๒ --ทิวฏฐิ ๖๒ เป็นผลของการไม่รู้ปัจจุสมุปบาท--ถ้ารู้ปัจจุสมุปบาทก็จะไม่เกิดทิวฏฐิอย่างพวก ตาบอดคลำช้าง.

ปฏิจจสมุปบาทจากพระโอษฐ์

หมวดที่ ๑๑

ว่าด้วย ลัทธิหรือทฤษฎีที่ขัดกันกับปฏิจจสมุปบาท

(: มิจฉาทฤษฎี)

สัมมาทฤษฎี คือทฤษฎีที่ปราศจาก

อัตถิตาและนัตถิตา^๑

ครั้งหนึ่งที่เชตวัน ท่านพระกัจจายนโคตต^๑ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ที่กล่าววาทกันว่า สัมมาทฤษฎี-สัมมาทฤษฎี ดังนี้ สัมมาทฤษฎี ย่อมมีได้ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนกัจจายนะ! สัตว์โลกนี้ อาศัยแล้วซึ่ง **ส่วนสุดทั้งสอง** โดยมาก คือ ส่วนสุดว่า **อัตถิตา** (ความมี) และส่วนสุดว่า **นัตถิตา** (ความไม่มี).

^๑สูตรที่ ๕ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๒๑/๔๓, ตรัสแก่ภิกษุ กัจจายนโคตต^๑ ที่เชตวัน.

ดูก่อนก็จางนะ! ส่วนสุดว่า นัตถิตา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ด้วยปัญญา
อันชอบตามที่เป็นจริง ซึ่งธรรมอันเป็นเหตุให้เกิดขึ้นแห่งโลก.

ดูก่อนก็จางนะ! ส่วนสุดว่า อตถิตา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้เห็นอยู่ด้วยปัญญา
อันชอบตามที่เป็นจริง ซึ่งธรรมคือความดับไม่เหลือแห่งโลก.

ดูก่อนก็จางนะ! สัตว์โลกนี้โดยมาก ถูกผูกพันแล้วด้วยตัณหา ด้วยอุปาทาน
ด้วยทิวฏฐิ (อุปายุปาทานาภินิเวสวินิพนฺโธ). แต่อริยสาวกนี้ ไม่เข้าถึง ไม่ถือเอา
ไม่ถึงทับ ซึ่งตัณหาและอุปาทาน อันเป็นเครื่องถึงทับแห่งใจ อันเป็นอนุสัยแห่งทิวฏฐิ
ว่า "อัตตาของเรา" ดังนี้; ย่อมไม่สงสัย ย่อมไม่ลังเล ในข้อที่ว่า "เมื่อจะเกิด ทุกข์
เท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น; เมื่อจะดับ ทุกข์เท่านั้น ย่อมดับ" ดังนี้. ญาณในข้อนี้ ย่อมมี
แก่อริยสาวกนั้น โดยไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่น. ดูก่อนก็จางนะ! สัมมาทิวฏฐิ ย่อมมีได้
ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล.

ดูก่อนก็จางนะ! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฏฐิว่า "สิ่งทั้งปวง มีอยู่" ดังนี้
นี้ เป็นส่วนสุดที่หนึ่ง (ไม่ใช่ทางสายกลาง); คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฏฐิว่า
"สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่" ดังนี้ เป็นส่วนสุดที่สอง (ไม่ใช่ทางสายกลาง); ดูก่อนก็จางนะ!
ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อม
แสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย
จึงมีวิญญาณ; ... ฯลฯ... ... ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ
โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อม
แห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชชาอันนั้นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั่นแหละ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัส อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้ แล.

ปฏิจจสมุปบาท มีหลักว่า "ไม่มีตนเอง ไม่มีผู้อื่น ที่ก่อทุกข์" °

ครั้งอเจลกัสสปะ ได้รับพุทธานุญาตให้ทูลถามปัญหาได้ จากพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ได้ทูลถามปัญหาพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือพระเจ้าข้า?" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า "อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!" ดังนี้.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือพระเจ้าข้า?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?"

°สูตรที่ ๗ อาหารวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ล. ๑๖/๒๓/๔๙, ตรัสแก่อเจลกัสสปะ ที่เวฬุวัน.

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?"

อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนกัสสปะ! มิใช่ความทุกข์ไม่มี **ที่แท้ ความทุกข์มีอยู่.**

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์ กระมัง?"

ดูก่อนกัสสปะ! เราจะไม่รู้ ไม่เห็นความทุกข์ ก็หามิได้. **เราแล ย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่ง ความทุกข์**

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! พระองค์, เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้หรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วยหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลย กัสสปะ!' ดังนี้; เมื่อข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้หรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'อย่ากล่าวอย่างนั้นเลยกัสสปะ!' ดังนี้; เมื่อ

ข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ความทุกข์ไม่มีหรือ พระเจ้าข้า?' ดังนี้, ทรงตอบว่า 'ดูก่อนกัสสปะ! มิใช่ความทุกข์ไม่มี; ที่แท้ ความทุกข์มีอยู่' ดังนี้; ครั้น ข้าพระองค์ทูลถามว่า 'ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ถ้าอย่างนั้น พระโคตมผู้เจริญย่อมไม่รู้ไม่เห็นความทุกข์ กระมัง?' ดังนี้, ก็ยังทรงตอบว่า 'ดูก่อนกัสสปะ! เราจะไม่รู้ ไม่เห็นความทุกข์ ก็หาไม่ได้; เราแล ย่อมรู้ ย่อมเห็น ซึ่งความทุกข์' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า จงตรัสบอกซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) ความทุกข์; และจงทรงแสดงซึ่ง (เรื่องราวแห่ง) ความทุกข์ แก่ข้าพระองค์เถิด".

ดูก่อนกัสสปะ! เมื่อบุคคลมีความสำคัญมั่นหมายมาแต่ต้นว่า "ผู้นั้นกระทำผู้นั้นเสวย (ผล)" ดังนี้เสียแล้ว เขามีวาทะ(คือลัทธิยืนยันอยู่) ว่า "ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง" ดังนี้ : **นั่นย่อมแล่นไปสู่ (คลองแห่ง) สัสสตะ (ทฤษฎีที่ถือว่าเที่ยง).** ดูก่อนกัสสปะ! เมื่อบุคคลถูกเวทนากระทบให้มีความสำคัญมั่นหมายว่า "ผู้อื่นกระทำผู้อื่นเสวย (ผล)" ดังนี้เสียแล้ว เขามีวาทะ(คือลัทธิยืนยันอยู่)ว่า "ความทุกข์ เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้" ดังนี้ : **นั่นย่อมแล่นไปสู่ (คลองแห่ง) อุจเจตะ (ทฤษฎี ที่ถือว่าขาดสูญ).**

ดูก่อนกัสสปะ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งอวิชชาที่นั่นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ...; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-

โหม่นสุภาลัยทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการ
อย่างนี้" ดังนี้.

อเจลกัสสปะนั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ทูลขอบรรพชาอุปสมบทกะ
พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นได้อุปสมบทแล้ว ไม่นานนัก ก็ทำให้แจ้งซึ่งอรหัตตผลอันเป็นที่สุดแห่งพรหมจรรย์ ได้เป็น
พระอรหันต์องค์หนึ่ง ในบรรดาพระอรหันต์ทั้งหลาย, ดังนี้ แล.

แม่ทุกข์ในลัทธิทั้งหลายอื่น ก็มีผัสสะเป็นจุดตั้งต้น^๑

ดูก่อนอานนท์! คราวหนึ่ง เราอยู่ที่ป่าไผ่ เป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ไก่
กรุงราชคฤห์ นี้เอง. ครั้นนั้น เวลาเช้า เราครองจีวรถือบาตร เพื่อไปบิณฑบาตใน
กรุงราชคฤห์ คิดขึ้นมาว่า ยังเข้าเกินไปสำหรับการบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ถ้าไหน
เราเข้าไปสู่อารามของปริพพาชก ผู้เป็นเดียรถีย์เหล่าอื่นเถิด.

ดูก่อนอานนท์! เราได้เข้าไปสู่อารามของปริพพาชก ผู้เป็นเดียรถีย์เหล่าอื่น
กระทำสัมโมทียยกถาแก่กันและกัน นั่งลง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง. ดูก่อนอานนท์! ปริพพาชก
ผู้เป็นเดียรถีย์อื่นเหล่านั้น ได้กล่าวแก่เราผู้หนึ่งแล้ว อย่างนี้ว่า "ท่านโคตมะ! มีสมณ-
พราหมณ์บางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วย
ตนเอง; มีสมณพราหมณ์อีกบางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์
ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นกระทำ; มีสมณพราหมณ์อีกบางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อม

^๑สูตรที่ ๔ ทสพลวรรค นิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๔๑/๗๖, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เวฬุวัน.

บัญญัติความทุกข์ว่า เป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย; มีสมณพราหมณ์
อีกบางพวก ที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้
ก็เกิดขึ้นได้. ในเรื่องนี้ ท่านโคตมะของพวกเรา จะพูดว่าอย่างไร จะกล่าวอย่างไร;
และพวกเรากล่าวอยู่อย่างไร จึงจะเป็นอันกล่าวตามคำที่ท่านโคตมะกล่าวแล้ว, ไม่เป็น
การกล่าวคู่ด้วยคำไม่จริง แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมิกบางคนทีกล่าวตาม
จะไม่พลอยเป็นผู้ควรถูกติเตียนไปด้วย?" ดังนี้.

ดูก่อนอานนท์! เราเมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว ได้ตอบแก่ปริพาชกเหล่านั้นว่า
"ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ทุกข์นั้นเรากล่าวว่า เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่าง
หนึ่งแล้วเกิดขึ้น (เรียกว่า ปฏิจจสมุปปันธรม). ทุกข์นั้น อาศัยปัจจัยอะไรเล่า?
ทุกข์นั้น อาศัยปัจจัยคือผัสสะ. ผู้กล่าวอย่างนี้แลซึ่งอวกล่าวตรงตามที่เรากล่าว,
ไม่เป็นการกล่าวคู่เราด้วยคำไม่จริง แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมิกบางคน
ทีกล่าวตาม ก็จะไม่พลอยกลายเป็นผู้ควรถูกติไปด้วย.

ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้นพวก
นั้น : สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำ
เอาด้วยตนเอง; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัย จึง
เกิดมิได้. สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่
ผู้อื่นทำให้; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึง
เกิดมิได้. สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่
ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยัง
ต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมิได้. ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวก
ใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้เกิดขึ้นได้ ก็ตาม; แม้ความทุกข์ที่
พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมิได้ อยู่นั่นเอง.

ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้น พวกนั้น : สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ : **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**. ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้ ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ : **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**. ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ดั่งนั้นหรือ : **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**. ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ ดั่งนั้นหรือ : **นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้**, ดังนี้.

พวกกัมมวาทีทุกคน กับหลักปัจจุสมุปบาท^๑

ดูก่อนอานนท์! คราวหนึ่ง เราอยู่ที่ป่าไผ่ เป็นที่ให้เหยื่อแก่กระแต ไก่ ล่า กรุงราชคฤห์ นี้เอง. ครั้งนั้น เวลาเช้า เราครองจีวรถือบาตร เพื่อไปบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ คิดขึ้นมาว่า ยังเข้าเงินไปสำหรับการบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ ถ้าไหนเรา เข้าไปสู่อารามของปริพพาชก ผู้เป็นเดียรฉัตรเหล่าอื่นเกิด.

^๑สูตรที่ ๔ ทสพลวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน.ส. ๑๖/๔๑/๗๖, ตรัสแก่พระอานนท์ ที่เวฬุวัน. ข้อความตอนต้นแห่งเรื่องนี้ เหมือนกับข้อความในหัวข้อที่แล้วมา คือหัวข้อว่า "แม้ทุกข์ในลัทธิทั้งหลายอื่น ก็มีผัสสะเป็นจุดตั้งต้น" ทุกตัวอักษร; แต่จำเป็นต้องยกมาใส่ไว้ในที่นี้อีก ก็เพื่อสะดวกแก่การศึกษาในประเด็นแห่งหัวข้อนี้ ซึ่งมุ่งจะเปรียบเทียบลัทธิกรรมนอกพระพุทธศาสนากับหลักปัจจุสมุปบาทแห่งพระพุทธศาสนา.

ดูก่อนอานนท์! เราได้เข้าไปสู่อารามของปริพพาชก ผู้เป็นเดียรถีย์เหล่าอื่น กระทำสัมโมทียีกถาแก่กันและกัน นั่งลง ณ ที่ควรข้างหนึ่ง. ดูก่อนอานนท์! ปริพพาชก ผู้เป็นเดียรถีย์อื่นเหล่านั้น ได้กล่าวแก่เราผู้นั่งแล้ว อย่างนี้ว่า “ท่านโคตมะ! มีสมณพราหมณ์บางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; มีสมณพราหมณ์อีกบางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ว่า เป็นสิ่งที่ผู้อื่นกระทำ; มีสมณพราหมณ์อีกบางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ว่า เป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่นทำให้ด้วย; มีสมณพราหมณ์อีกบางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม ย่อมบัญญัติความทุกข์ว่าไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้. ในเรื่องนี้ ท่านโคตมะของพวกเราจะพูดว่าอย่างไร จะกล่าวว่าอย่างไร; และพวกเรากล่าวอยู่อย่างไร จึงจะเป็นอันกล่าวตามคำที่ท่านโคตมะกล่าวแล้ว, ไม่เป็นการกล่าวคู่ด้วยคำไม่จริง แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมิกบางคนทีกล่าวตาม จะไม่พลอยเป็นผู้ควรถูกติเตียนไปด้วย?” ดังนี้.

ดูก่อนอานนท์! เราเมื่อถูกถามอย่างนี้แล้ว ได้ตอบแก่ปริพพาชกเหล่านั้นว่า “ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ทุกข์นั้นเรากล่าวว่า เป็นเพียงสิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วเกิดขึ้น (เรียกว่า ปฏิจจสมุปบันธธรรม). ทุกข์นั้น อาศัยปัจจัยอะไรเล่า? ทุกข์นั้น อาศัยปัจจัยคือผัสสะ. ผู้กล่าวอย่างนี้แล ชื่อว่า กล่าวตรงตามที่เรากล่าว, ไม่เป็นการกล่าวคู่เราด้วยคำไม่จริง แต่เป็นการกล่าวโดยถูกต้อง และสหธรรมิกบางคนทีกล่าวตาม ก็จะไม่พลอยกลายเป็นผู้ควรถูกติไปด้วย.

ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสิ้น พวกนั้น : สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด บัญญัติความทุกข์ ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยังต้องอาศัยผัสสะเป็น

ปัจจัยจึงเกิดมิได้. สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยัง**ต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมิได้.** สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย **ผู้อื่นทำให้ด้วย;** แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยัง**ต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมิได้.** ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้เกิดขึ้นได้ ก็ตาม; แม้ความทุกข์ที่พวกเขาบัญญัตินั้น ก็ยัง**ต้องอาศัยผัสสะเป็นปัจจัยจึงเกิดมิได้** อยู่นั่นเอง.

ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ในบรรดาสมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมทั้งสี่พวกนั้น : สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ **ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมิได้.** ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ผู้อื่นทำให้ ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ **ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมิได้.** ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย **ผู้อื่นทำให้ด้วย** ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้**ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมิได้.** ถึงแม้สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรมพวกใด **บัญญัติความทุกข์** ว่าเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้เกิดขึ้นได้ ก็ตาม; สมณพราหมณ์พวกนั้นหนา เว้นผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อความทุกข์นั้นได้ **ดังนั้นหรือ : นั่นไม่ใช่ฐานะที่จักมิได้",**

"น้าอัศจรรย์ พระเจ้าข้า! ไม่เคยมีแล้ว พระเจ้าข้า! คือข้อที่ ในกาลใด อรรถะทั้งปวง จักเป็นอรรถะที่พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วด้วยบทเพียงบทเดียว (ว่าผัสสะ) และ

อรรถะนั้น จึงพึงเป็นอรรถะที่ เมื่อกล่าวโดยพิสดารแล้ว จะพึงเป็นของลึกลับซึ่งด้วย มีลักษณะ
ดุลลิกซึ่งด้วยใหม่ พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนอานนท์! ถ้าอย่างนั้น คำตอบในกรณีนี้ จงแจ่มแจ้งกะเธอเองเถิด.

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามข้าพระองค์อย่างนี้ว่า ข้าแต่
ท่านอานนท์! ชรามรณะ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไร
เป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ถูก
ถามอย่างนี้ จะตอบแก่เขาอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชรามรณะ มีชาติเป็นเหตุให้
เกิด มีชาติเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีชาติเป็นเครื่องกำเนิด มีชาติเป็นแดนเกิด' ดังนี้. ข้าแต่
พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามข้าพระองค์อย่างนี้ว่า
'ข้าแต่ท่านอานนท์! ชรามรณะ มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด? มีอะไร
เป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด?' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ถูกถาม
อย่างนี้ จะตอบแก่เขาอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ชาติ มีภพเป็นเหตุให้เกิด มีภพ
เป็นเครื่องก่อให้เกิด มีภพเป็นเครื่องกำเนิดมีภพเป็นแดนเกิด' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ!
ข้าพระองค์ถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาอย่างนี้".

...ฯลฯ... ภพมีอุปาทาน เป็นเหตุให้เกิด ...ฯลฯ...ฯลฯ...

...ฯลฯ... อุปาทานมีตัณหา เป็นเหตุให้เกิด ...ฯลฯ...ฯลฯ...

...ฯลฯ... ตัณหามีเวทนา เป็นเหตุให้เกิด ...ฯลฯ...ฯลฯ...

...ฯลฯ... เวทนาผัสสะ เป็นเหตุให้เกิด ...ฯลฯ...ฯลฯ...

'ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ถ้าคนทั้งหลาย จะพึงถามข้าพระองค์(ต่อไปอีก) อย่างนี้
ว่า 'ข้าแต่ท่านอานนท์! ก็ผัสสะเล่า มีอะไรเป็นเหตุให้เกิด? มีอะไรเป็นเครื่องก่อให้เกิด?

มีอะไรเป็นเครื่องกำเนิด? มีอะไรเป็นแดนเกิด? ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ถูกถามอย่างนี้ จะตอบแก่เขาอย่างนี้ว่า 'ดูก่อนท่านทั้งหลาย! ผัสสะ มีสฬายตนะเป็นเหตุให้เกิด มสฬายตนะเป็นเครื่องก่อให้เกิด มีสฬายตนะเป็นเครื่องกำเนิด มีสฬายตนะเป็นแดนเกิด.

ดูก่อนท่านทั้งหลาย! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งผัสสา-ยตนะทั้งหกนั้นแหละ, จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรรณะ โสกะปริเทวะทุกขณะโถมันสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้' ดังนี้. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ข้าพระองค์ถูกถามอย่างนี้แล้ว จะตอบแก่เขาอย่างนี้", ดังนี้.

เงื่อนไขที่อาจนำไปสู่สังขตทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ ในอาการหนึ่ง ๆ ของปฏิจสุมปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เพราะมีวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญูณ; ๗๑..๗๑..๗๑...เพราะมีชาติเป็นปัจจัย,

^๑ สูตรที่ ๕ กฬารชัตติยวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน. ส. ๑๖/๗๒/๑๒๘, ตรัสตอบแก่ภิกษุรูปหนึ่ง ในหมู่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน

^๒ ความหมายถึงถึง ความจางคลายแห่งอุปาทาน ที่มีต่ออัสสาทะ ในผัสสา-ยตนะ

ชรามรณะ ไสกะปริเทวะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอย่างนี้แล้ว, ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ชรามรณะ เป็นอย่างไรหนอ? และชรามรณะนี้ เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสว่า "นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : ดูก่อน ภิกษุ!บุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า 'ชรามรณะ เป็นอย่างไร และชรามรณะนี้ เป็นของใคร' ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า 'ชรามรณะเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้าม จากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก)และชรามรณะนี้ เป็นของผู้อื่น' (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มี**อรรถ** (ความหมาย เพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทูลถามว่า 'ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น' ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทูลถามว่า 'ชีวิตก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น' ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี."^๒ ดูก่อน ภิกษุ!

^๑คำว่า "อื่น" ในที่นี้ หมายความว่าตรงกันข้ามจากความเป็นตัวมันเอง หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่ง ก็ว่ามีใช่ชรามรณะนั่นเอง จึงเกิดเป็นของคู่ขึ้นมา ว่าสิ่งนี้เป็นอย่างนี้ และสิ่งอื่นเป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนี้.

พุทธศาสนา ไม่ยอมกล่าวว่า "อย่างนี้" หรือ "อย่างอื่น" ทั้งสองอย่าง แต่จะกล่าวโดยสายกลางว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งถัดมาจึงมี เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่มีลักษณะเป็นตัวมันเอง หรือไม่เป็นตัวมันเองเสียเลย.

- ผู้รวบรวม.

^๒"การประพตติพรหมจรรย์ก็ไม่มี" นี้หมายความว่า การประพตติกระทำของชนเหล่านั้น แม้มีอยู่ ก็ไม่เรียกว่า การประพตติพรหมจรรย์,เพราะว่า การกระทำของเขานั้น มิได้เป็นไป เพื่อดับทุกข์ นั่นเอง.

ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า 'เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงมีชรามรณะ' ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ชาติเป็นอย่างไรหนอ? และชาตินี้ เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า "ชาติเป็นอย่างไร และชาตินี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า "ชาติเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และชาตินี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฐิว่า "ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฐิว่า "ชีวิตก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ภพเป็นอย่างไรหนอ? และภพนี้ เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย : ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า "ภพเป็นอย่างไร และภพนี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใด

จะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า "ภาพเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และภาพนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)"
ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น
อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทูลทูลว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่,
การอยู่อย่างประพติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทูลทูลว่า "ชีวะก็อันอื่น
สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ!
ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคตย่อม
แสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! อุปาทานเป็นอย่างไรหนอ? และอุปาทานนี้ เป็น
ของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะฟัง
กล่าวเช่นนี้ว่า "อุปาทานเป็นอย่างไร และอุปาทานนี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า
บุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า "อุปาทานเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร,
ตามนัยแรก) และอุปาทานนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร,
ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อ
การยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทูลทูลว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่,
การอยู่อย่างประพติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทูลทูลว่า "ชีวะก็

อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อน
ภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคต
ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ตัณหาเป็นอย่างไรหนอ? และตัณหานี้ เป็นของใคร?
พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะฟัง
กล่าวเช่นนั้นว่า "ตัณหาเป็นอย่างไร และตัณหานี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใด
จะฟังกล่าวเช่นนั้นว่า ตัณหาเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตาม
นัยแรก) และตัณหานี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัย
แรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่น
ถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฐิว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่,
การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฐิว่า "ชีวะก็อันอื่น
สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ!
ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคตย่อม
แสดงดังนี้ว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เวทนาเป็นอย่างไรหนอ? และเวทนานี้ เป็นของใคร?
พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะฟังกล่าว เช่นนี้ว่า "เวทนาเป็นอย่างไร และเวทนานี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใด จะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า เวทนาเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตาม นัยแรก) และเวทนานี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตาม นัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทฤษฎีว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทฤษฎีว่า "ชีวะ ก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา" ดังนี้.

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ผัสสะเป็นอย่างไรหนอ? และผัสสะนี้ เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะฟัง กล่าวเช่นนี้ว่า "ผัสสะเป็นอย่างไร และผัสสะนี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคล ใดจะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า ผัสสะ เป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตาม นัยแรก) และผัสสะนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตาม นัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการ ยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฏฐิว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฏฐิว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีสพายนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! สพายนะเป็นอย่างไรหนอ? และสพายนะนี้เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า "สพายนะเป็นอย่างไร และสพายนะนี้ เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใดจะพึงกล่าวเช่นนี้ว่า สพายนะเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่า เป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และสพายนะนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่า เป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฏฐิว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฏฐิว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพฤติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายนะ" ดังนี้.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! นามรูปเป็นอย่างไรหนอ? และนามรูปนี้เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!”

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนนิกขุ! บุคคลใดจะฟังกล่าว เช่นนี้ว่า “นามรูป เป็นอย่างไร และนามรูปนี้ เป็นของใคร” ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า “นามรูปเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และนามรูปนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)” ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่น ถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ(เสียงที่กล่าว)เท่านั้น.

ดูก่อนนิกขุ! เมื่อทูลลิวว่า “ชีวิตก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น” ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพตฺติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนนิกขุ! หรือว่า เมื่อทูลลิวว่า “ชีวิตก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น” ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพตฺติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนนิกขุ! ตถาคตย่อมนแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคตย่อมนแสดงดังนี้ว่า “เพราะมีวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป” ดังนี้.

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! วิญญาณ เป็นอย่างไรหนอ? และวิญญาณนี้เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!”

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนนิกขุ! บุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า “วิญญาณ เป็นอย่างไร และวิญญาณนี้เป็นของใคร” ดังนี้ก็ดี; หรือว่า บุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนี้ว่า “วิญญาณเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และวิญญาณนี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตาม

นัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ(ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ(เสียงที่กล่าว)เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฐิวว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพัตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฐิวว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพัตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ" ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไรหนอ? และสังขารทั้งหลายเหล่านี้ เป็นของใคร? พระเจ้าข้า!"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: ดูก่อนภิกษุ! บุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนั้นว่า "สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไร และสังขารทั้งหลายเหล่านี้ เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่าบุคคลใดจะฟังกล่าวเช่นนั้นว่า สังขารทั้งหลายเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และสังขารทั้งหลายเหล่านี้ เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี : คำกล่าวของบุคคลทั้งสองนั้น มีอรรถ (ความหมายเพื่อการยึดมั่นถือมั่น) อย่างเดียวกัน, ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะ (เสียงที่กล่าว) เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุ! เมื่อทิวฐิวว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพัตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ! หรือว่า เมื่อทิวฐิวว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี มีอยู่, การอยู่อย่างประพัตติพรหมจรรย์ ก็ไม่มี. ดูก่อนภิกษุ!

ตถาคตย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ตถาคตย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีอริชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอริชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "ชรามรณะ" เป็นอย่างไร และชรามรณะนี้ เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชรามรณะเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และชรามรณะนี้เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี; ทิฏฐิทั้งหมดนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นละได้แล้ว มีรากเง่าอันเขาตัดขาดแล้ว อันเขาทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันเนาแล้ว ถึงซึ่งความมีไม่ได้แล้ว ทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งอริชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "ชาติ เป็นอย่างไร และชาตินี้ เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี : หรือว่า "ชาติเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และชาตินี้เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี; ทิฏฐิทั้งหมดนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้นละได้แล้ว มีรากเง่าอันเขาตัดขาดแล้ว อันเขาทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันเนาแล้ว ถึงซึ่งความมีไม่ได้แล้ว ทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดามี มิว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "ภพ เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป. (คำที่ละเลยยาลนี้ พึงเทียบดูกับข้อที่แล้วมา)

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดามี มิว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "อุปาทาน เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดามี มิว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "ตัณหา เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดามี มิว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "เวทนา เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนภิกษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดามี มิว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "ผัสสะ เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนนิกิษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "สพายตนะ เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนนิกิษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "นามรูป เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนนิกิษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "วิญญาน เป็นอย่างไร ...ฯลฯ...ฯลฯ... เขาทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป.

ดูก่อนนิกิษุ! เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งวิชชานั้นนั่นเอง, ทิฏฐิทั้งหลาย บรรดา มีว่าชนิดใดชนิดหนึ่ง ที่ดำเนินไปผิดทาง อันบุคคลเสพผิดแล้ว ดันรนไปผิดแล้วว่า "สังขารทั้งหลาย เป็นอย่างไร และสังขารทั้งหลายเหล่านี้เป็นของใคร" ดังนี้ก็ดี : หรือว่า "สังขารทั้งหลายเป็นอย่างอื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นอย่างไร, ตามนัยแรก) และสังขารนี้เป็นของผู้อื่น (: ตรงกันข้ามจากที่กล่าวว่าเป็นของใคร, ตามนัยแรก)" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้ก็ดี; หรือว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้ก็ดี; ทิฏฐิทั้งหมดนั้น เป็นธรรมอันบุคคลนั้น ละได้แล้ว มีรากเง่าอันเขาตัดขาดแล้ว อันเขาทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันเน่าแล้ว ถึงซึ่งความมีไม่ได้แล้ว ทำให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ยังมีสูตรถัดไปอีกสูตรหนึ่ง (สูตรที่ ๖ แห่งกพารชัตติยวรรคนิทานสังยุตต์ นิทาน.ส. ๑๖/๗๕/๑๓๗) มีเนื้อความตรงเป็นอันเดียวกันทุกตัวอักษร ผิดกันแต่ว่า ในสูตรหลังนี้ ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย โดยพระองค์เอง ไม่มีภิกษุรูปใดทูลถาม เหมือนในสูตรข้างบนนี้.

โลกายตะ ๔ ชนิด ที่ทรงปฏิเสธ^๑

โลกายติกพราหมณ์ ได้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สิ่งทั้งปวง มีอยู่หรือหนอ?"

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสตอบว่า "ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฐิว่า 'สิ่งทั้งปวง มีอยู่' ดังนี้ : นี้ เป็นลัทธิโลกายตะชั้นสุดยอด".

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! ก็สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่หรือ?"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฐิว่า 'สิ่งทั้งปวง ไม่มีอยู่' ดังนี้ : นี้ เป็นลัทธิโลกายตะอย่างที่สอง.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สิ่งทั้งปวง มีสภาพเป็นอย่างเดียวกันหรือ?"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทิวฐิว่า 'สิ่งทั้งปวง มีสภาพต่างกัน' ดังนี้ : นี้ เป็นลัทธิโลกายตะอย่างที่สาม.

^๑สูตรที่ ๘ คหปติวรรค อภิสสมยสังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๗๕/๑๓๖, ตรัสแก่โลกายติกพราหมณ์ ที่เชตวัน.

"ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! สิ่งทั้งปวง มีสภาพเป็นต่างกันหรือ?"

ดูก่อนพราหมณ์! คำกล่าวที่ยืนยันลงไปด้วยทฤษฎีว่า 'สิ่งทั้งปวง มีสภาพต่างกัน' ดังนี้ : นี้ เป็นลัทธิโลกายตะอย่างที่ดี.

ดูก่อนพราหมณ์! ตถาคต ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลาง ไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสองนั้น คือตถาคต ย่อมแสดงดังนี้ว่า "เพราะมีวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขารทั้งหลาย; เพราะมีสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งวิชานั่นนั่นเทียว, จึงมีความดับแห่งสังขาร; เพราะมีความดับแห่งสังขาร จึงมีความดับแห่งวิญญาณ; ...ฯลฯ...ฯลฯ...ฯลฯ... เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแหละ ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้", ดังนี้.

พราหมณ์นั้น กล่าวสรรเสริญพระธรรมโอวาทนั้นแล้ว ประกาศตนเป็นผู้รับนับถือพระพุทธศาสนา จนตลอดชีวิต, ดังนี้ แล.

ทิวฏฐิชั้นหัวหน้า ๑๘ อย่าง ล้วนแต่ปรารภธรรมที่เป็นฐานะ ๖ อย่าง^๑

[ทิวฏฐิที่ ๑ : เอลิภักฐายิวฏฐิตัสสสตทิวฏฐิ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคง ดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้พระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้ที่มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้อรอดแห่งภษิตนั้น จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่; เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิวฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคง ดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งขันธ์แต่ละขันธ์เท่านั้น).

^๑สูตรที่ ๑ โสตาปัตติวรรค ทิวฏฐิสังยุตต์ ขน.ธ.ส. ๑๗/๒๔๘/๔๑๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาจะสำคัญความข้อนั้น ว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (*"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (*"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"*) แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือ ซึ่งสิ่งนั้นแล้วไซ้ ทุฏฐิอย่างนี้จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้? (*"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"*) (ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสถามและพวกภิกษุหุดตบ อย่างเดียวกันทุกตัวอักษร กับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกลงแล้ว รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว เหล่านี้เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? (*"ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!"*) ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? (*"เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!"*) แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือ ซึ่งสิ่งนั้นแล้วไซ้ ทุฏฐิอย่างนี้จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้? (*"ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!"*)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้^๑ เป็นสิ่งที่อริยสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็นอันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์ แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ แม้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ แม้ในทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นละขาดแล้ว.

^๑ฐานะ ๖ ประการ คือ ชั้น ๕ และสิ่งที่ได้เห็นแล้วเป็นต้น; ดังที่กล่าวแล้วข้างบน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็นอริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น, ดังนี้.

[ทิวฎีที่ ๒ : อัตตา - อัตตนิยานุทิวฎี]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา;" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไว้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทิวฎีที่ ๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทิวฎี เท่านั้น.);

[ทิวฎีที่ ๓ : สัสสตทิวฎี (ทั่วไป)]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "อัตรา (ตน) ก็อันนั้น; โลกก็อันนั้น; เรานั้น ละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไว้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทิวฎีที่ ๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวก

^๑สูตรที่ ๒ โสตาปัตติวรรค ทิวฎีสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๕๐/๔๑๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๓ โสตาปัตติวรรค ทิวฎีสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๕๑/๔๒๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ข้าพระองค์" ...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโศดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้". เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๔ อุดมทฤษฎี(ทั่วไป)]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เราไม่พึงมีด้วย; ของเราไม่พึงมีด้วย; เราจักไม่มี ของเราจัก ไม่มี" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดเปื่อยยาลไฉนนี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโศดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๕ : นัตถิกทฤษฎี]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทางอันบุคคลบริจาคแล้ว, ไม่มีัญณะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโหตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้วกระทำชั่วแล้ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลายอันเป็นโอปปาติกะ, ไม่มีสมณะและพราหมณ์ ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้ และโลกอื่น ด้วยปัญญา

^๑สูตรที่ ๔ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๕๒/๔๒๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๕ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๕๔/๔๒๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

อันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก; คนเรานี้ เป็นแต่การประชุมของมหาภูตทั้ง ๔ ; เมื่อใดทำกาละ, เมื่อนั้น ดินย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งดิน, น้ำย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งน้ำ, ไฟย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งไฟ, ลมย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งลม, อินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมหายไป ในอากาศ; บุรุษทั้งหลายมีเพียงวางศพเป็นที่ครบห้า จะพาเขาผู้ตายแล้วไป; ร่องรอยทั้งหลายปรากฏอยู่เพียงแค่ป่าช้า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดั่งสีแห่งนกพิลาป; การบูชาเช่นสรวงมีชี้เถ่าเป็นที่สุด; สิ่งที่เรียกว่าทานนั้น เป็นบทบัญญัติของคนเขลา; คำของพวกที่กล่าวว่าจะอะไรๆ มีอยู่นั้น เป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญ พินาศไป มิได้มีอยู่ ภายหลังแต่การตาย" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเปยยาลไว้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฎฐิติที่ ๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวก ข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฎฐิติ เท่านั้น.);

[ทฎฐิติที่ ๖ : อภิรียทฎฐิติ]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เมื่อกระทำเองหรือยังบุคคลอื่นให้กระทำก็ดี, เมื่อตัดเองหรือยังบุคคลอื่นให้ตัดก็ดี, เมื่อกำจัดเองหรือยังบุคคลอื่นให้กำจัดก็ดี, เมื่อทำสัตว์ให้เศร้าโศกเองหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้เศร้าโศกก็ดี,

^๑ สูตรที่ ๖ โสตาปัตติวรรค ทฎฐิตังยุตต์ ขนุ.ธ.ส.๑๗/๒๕๖/๔๒๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

เมื่อทำสัตว์ให้ลำบากเองหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้ลำบากก็ดี, เมื่อทำสัตว์ให้
 ดิ้นรนเองหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้ดิ้นรนก็ดี, เมื่อยังสัตว์มีปราณให้ตกลงไป
 ก็ได้, เมื่อถือเอาสิ่งของที่บุคคลไม่ได้ให้แล้วก็ได้, เมื่อตัดซึ่งที่ต่อ(ตัดของย่องเบา)
 ก็ได้, เมื่อปล้นทั้งหมู่บ้านก็ได้, เมื่อปล้นเฉพาะเรือนก็ได้, เมื่อชุมปล้นอยู่ตาม
 หนทางก็ได้, เมื่อล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นก็ได้, เมื่อกล่าวเท็จก็ได้; บาปย่อมไม่เป็น
 อันกระทำสำหรับผู้กระทำ. แม้ว่าผู้ใดจะกระทำซึ่งสัตว์ทั้งหลายในแผ่นดินนี้
 ด้วยจักรอันคมดังมีดโกน ให้กลายเป็นลานเนื้อลานหนังหนึ่งก็ได้, บาปเพราะการ
 กระทำอย่างนั้น ย่อมไม่มี; การมาแห่งบาป ย่อมไม่มี. แม้ว่าบุรุษจะไปที่ฝั่งขวา
 แห่งแม่น้ำคงคา ชำเองอยู่ ใช้ผู้อื่นฆ่าอยู่, ตัดเองอยู่ ใช้ผู้อื่นตัดอยู่, กำจัดเอง
 อยู่ใช้ผู้อื่นกำจัดอยู่; บาปเพราะการกระทำอย่างนั้น ย่อมไม่มี; การมาแห่ง
 บาป ย่อมไม่มี. แม้ว่าบุรุษจะไปที่ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำคงคา ให้ทานเองอยู่ก็ได้,
 ยังบุคคลอื่นให้ให้ทานอยู่ก็ได้, บูชาเองอยู่ก็ได้, ยังบุคคลอื่นให้บูชาอยู่ก็ได้; บุญ
 เพราะการกระทำอย่างนั้น ย่อมไม่มี; การมาแห่งบุญ ย่อมไม่มี. เพราะการ
 ให้ทานก็ตาม เพราะการฝึกจิตก็ตาม เพราะการสำรวมก็ตาม เพราะการกล่าว
 คำสัจก็ตาม บุญย่อมไม่มี; การมาแห่งบุญ ย่อมไม่มี" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดเวลานี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่ ๑
 ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวก
 ข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้
 (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อ
 ความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๗ : อเหตุกทฤษฎี]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะ
 ปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เหตุไม่มี, ปัจจัยไม่มี, เพื่อความเศร้า"

^๑สูตรที่ ๗ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนุ.ส.๑๗/๒๕๗/๔๒๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

หมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย. ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายก็เศร้าหมอง. เหตุไม่มี ปัจจัยไม่มี, เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย. ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายก็บริสุทธิ์. กำลังไม่มี, ความเพียรไม่มี, เรี่ยวแรงแห่งบุรุษไม่มี, ความบากบั่นของบุรุษไม่มี. สัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูตทั้งปวง ชีวะทั้งปวง ไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มี ความเพียร; ย่อมแปรปรวนไปตามสภาวะ นิยติและสังคต; ย่อมเสวยซึ่งสุขและทุกข์ในอภิชาติทั้งหลาย ๖ ประการ นั่นเอง".
 ดังนี้? ... ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดลวไ้วันนี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฎฐิติที่ ๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกเขา ข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฎฐิติ เท่านั้น.);

[ทฎฐิติที่ ๘ : สัตตกายทฎฐิติ]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "กาย (หมู่แห่งธรรมชาติ) ทั้งหลาย ๗ หมู่เหล่านี้ ไม่มีใครทำ ไม่มีใครจัดระเบียบ ไม่มีใครนฤมิตร ไม่มีระเบียบอันใครนฤมิตร ไม่ตลอดผลใด ๆ ตั้งอยู่อย่างยอดภูเขาดังตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด. กายทั้งหลายเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่กระทบกระทั่งซึ่งกันและกัน ไม่อาจกระทำซึ่งสุขและทุกข์แก่กันและกัน. กายทั้งหลาย ๗ หมู่เป็นอย่างไรเล่า? กาย ๗ หมู่ คือ ปฐวีกาย อาโปกาย เตโชกาย วาโยกาย

^๑สูตรที่ ๘ โสดาปัตติวารค ทฎฐิติสังยุตต์ ขนุ.ส.๑๗/๒๕๙/๔๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สุข(กาย) ทุกข(กาย) ชีวะ(กาย). กาย ๗ หมู่เหล่านี้เป็นกายที่ไม่มีใครทำ ไม่มีใครจัดระเบียบ ไม่มีใครนฤมิตร ไม่มีระเบียบอันใครนฤมิตร ไม่คลอผลใด ๆ ตั้งอยู่อย่างยอตภูเขาดังตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด. กายทั้งหลายเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่กระทบกระทั่งซึ่งกันและกัน ไม่อาจกระทำซึ่งสุขและทุกข์แก่กันและกัน. แม้ผู้ใดจะตัดศีรษะใครด้วยศาสตราอันคมก็ไม่ชื่อว่าใครปลงชีวิตใคร: เป็นแต่เพียงศาสตราผ่านไปตามช่องในระหว่างแห่งกายทั้งหลาย ๗ หมู่เหล่านั้นเท่านั้น. ก็โยนิประมุขทั้งหลายเหล่านี้แลมีอยู่ ๑,๔๐๐,๐๐๐; มีอยู่ ๖,๐๐๐; มีอยู่ ๖๐๐; กรรม ๕๐๐;กรรม ๕; กรรม ๓; กรรมเต็มกรรมด้วย; กรรมกึ่งกรรมด้วย; ปฏิปทา ๖๒; อันตรกัปปี ๖๒; อภิชาด ๖; ปุริสภูมิ ๘; อาชีวก ๔,๙๐๐; ปริพพาชก ๔,๙๐๐; นาควาส ๔,๙๐๐; อินทริย์ ๒,๐๐๐; นรก ๓,๐๐๐; รโฆธาตุ ๓๖; สัจญ์ครรรภ์ ๗; อสัจญ์ครรรภ์ ๗; นิครนถครรรภ์ ๗; เทพ ๗; มนุษย์ ๗; ปิตาจ ๗; สระ ๗; ปวภูจะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; ปปาตตะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; สุปีนะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; มหากัปปี ๘,๔๐๐,๐๐๐; เหล่านี้ เป็นสังสารวัฏซึ่งทั้งคนพาลและบัณฑิตแล่นไปแล้ว ท่องเที่ยวไปแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้; ในสังสารวัฏนั้น ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ใครตะหวังได้ว่า กรรมที่ยังไม่แก้รอบ เราจักกระทำให้แก้รอบ, หรือว่า จักเสวยผลแห่งกรรมที่แก้รอบแล้ว กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้, ด้วยข้อปฏิบัติคือ ด้วยศีลหรือด้วยวัตร ด้วยตบะ ด้วยพรหมจรรย์; สุขและทุกข์ทั้งหมดไปสิ้นไป รวากะว่าดวงของด้วยทะนาน จึงไม่มี ในสังสารวัฏนั้น ไม่มีอะไรที่ชื่อว่าความเสื่อมหรือความเจริญ, ความดีขึ้นหรือความเลวลง, เปรียบเหมือนกลุ่มด้วยอันบุคคลชดให้กลิ้งไป ย่อมคลี่ออกๆ จนหมดกลุ่มแล้วก็หยุดเอง, จันใด; ทั้งคนพาลและบัณฑิต แล่นไปในสงสาร ย่อมมีสุขและทุกข์อันคลี่คลาย จนหมดไปเอง, จันนั้น" ดังนี้? ...ฯลฯ...

ข้าพระองค์" ...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโศดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๑๑ : อันตวันตโลกทฤษฎี]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไรเพราะ
ปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า **"โลกมีที่ สุด"** ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดขยายไว้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกเขา ข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโศดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๑๒ : อนันตวันตโลกทฤษฎี]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไรเพราะ
ปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า **"โลกไม่มีที่ สุด"** ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดขยายไว้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกเขา ข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโศดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

^๑สูตรที่ ๑๑ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๖๓/๔๓๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๒ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๖๓/๔๓๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[ปฏิจลที่ ๑๓ : ตั้งชิวตั้งสรวิปฏิจล]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมืออยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ปฏิจลจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ชิวะก็อันนั้น สรวิระก็อันนั้น" ดังนี้?
...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเปยายลไฉนี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในปฏิจลที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัว ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งปฏิจล เท่านั้น.);

[ปฏิจลที่ ๑๔ : อัณญชิวอัณญชิวสรวิปฏิจล]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมืออยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไรเพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ปฏิจลจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ชิวะก็อันอื่น สรวิระก็อันอื่น" ดังนี้?
...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเปยายลไฉนี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในปฏิจลที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัว ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งปฏิจล เท่านั้น.);

[ปฏิจลที่ ๑๕ : โหติตถาคโตปฏิจล]^๓

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมืออยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ปฏิจลจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก" ดังนี้?
...ฯลฯ...

^๑สูตรที่ ๑๓ โสตาปัตติวรรค ปฏิจลสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๖๔/๔๓๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๔ โสตาปัตติวรรค ปฏิจลสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๖๔/๔๓๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓สูตรที่ ๑๕ โสตาปัตติวรรค ปฏิจลสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๖๔/๔๓๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ข้อความตรงที่ละเอียดไฉน มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนถึงข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๑๖ : นโหิตตถาคโคททฤษฎี]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไรเพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก" ดังนี้? ...ฯลฯ...

(ข้อความตรงที่ละเอียดไฉน มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฤษฎีที่๑ ตั้งแต่คำว่า "ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลายของพวกข้าพระองค์"...ไปจนถึงข้อความด้วยคำว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งทฤษฎี เท่านั้น.);

[ทฤษฎีที่ ๑๗ : โหติจนาจโหติทฤษฎี]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มี" ดังนี้? ...ฯลฯ...

^๑สูตรที่ ๑๖ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๖๔/๔๔๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๗ โสตาปัตติวรรค ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ.๑๗/๒๖๔/๔๔๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

(ข้อความตรงที่ละเปยยาลไ้นี้ มีการตรัส การถาม การตอบ เหมือนกับข้อความในทฎฎฎที่ ๑ ตั้งแต่ค้ว่า "ฎฎฎท้ฎฎฎเหล่าน้ัน กราบทูลฎฎฎวอนว่า ช้้แต่พระองค์ผู้เจฎฎฎ! ธรรมท้ฎฎฎของพวกช้้้พระองค์"...ไปจนจบข้อความด้วยค้ว่า... "เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต้้าเป็นธรรมดา เป็นผู้เท้ียงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบ้ืองหน้า ดังนี้." เป็นข้อความซึ่งเหมือนกันทุกตัวอักษร ต่างกันแต่เพียงช้้้แห่งทฎฎฎ เท่าน้ัน.);

[ทฎฎฎที่ ๑๘ : เนวโหติเนนโหติทฎฎฎ]^๑

ดูก่อนฎฎฎท้ฎฎฎหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะช้้้ไปยี้ดถ้อซึ่งอะไรเพราะ บ้้้ใจช้้้ไปสู่อะไร ทฎฎฎจ้้้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอฎฎฎก็มิ ก็หามิได้ ย่อมไม่มีอฎฎฎก็หา มิได้"ดังนี้?

ฎฎฎท้ฎฎฎเหล่าน้ัน กราบทูลฎฎฎวอนว่า "ช้้้แต่พระองค์ผู้เจฎฎฎ! ธรรมท้ฎฎฎของพวกช้้้้พระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมุล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พ้้ง. ช้้้้แต่พระองค์ผู้เจฎฎฎ! เป็นการขอบแล้วหนอ ขอให้อรรถแห่งภาษิตน้ันจ้้งแจ่มแจ้้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิดฎฎฎท้ฎฎฎหลายได้พ้้งจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจ้้ไร" ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จ้้งตรัสเตือนให้ฎฎฎท้ฎฎฎเหล่าน้ันตั้งใจพ้้งด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

ดูก่อนฎฎฎท้ฎฎฎหลาย! เมื่อรูปน้ันแล มีอยู่ เพราะช้้้ไปยี้ดถ้อซึ่งรูป เพราะ บ้้้ใจช้้้ไปสู่รูปทฎฎฎจ้้้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอฎฎฎก็หา มิได้ ย่อมไม่มีอฎฎฎก็หามิได้" ดังนี้. (ในกรณีแห่งเวทนา สัฎฎฎา สังขาร วิญญาน ก็มีถ้อยค้ที่ตรัสอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงช้้้แห่งขันธ์แต่ละขันธ์ เท่าน้ัน.)

ดูก่อนฎฎฎท้ฎฎฎหลาย! พวกเธอจะสำคัญความช้้้นี้ ว่าอย่างไร? รูปเท้ียงหรือ ไม่เท้ียง? ("ไม่เท้ียง พระเจ้าช้้้!") ก็สิ่งใดไม่เท้ียง สิ่งน้ันเป็นทุกขหรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข พระเจ้าช้้้!") แม้สิ่งใดไม่เท้ียง เป็นทุกข มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้้า

^๑สูตตรที่ ๑๘ โสดาปัตตวิวรรค ทฎฎฎสังยุตต์ ขนุฎ.ส.๑๗/๒๖๔/๔๔๓, ตรัสแก่ฎฎฎท้ฎฎฎหลาย ที่เชตวัน.

ไม่เข้าไปยึดถือ ซึ่งสิ่งนั้นแล้วไซ้ ฏฐิออย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้" ดังนี้? (ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!) (แม้ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีถ้อยคำที่ตรัสถามและพวกภิกษุทูลตอบ อย่างเดียวกัน ทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปนี้ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น.)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! แม้สิ่งใดที่บุคคลได้เห็นแล้ว ฟังแล้ว รู้สึกแล้ว รู้แจ้งแล้ว บรรลุแล้ว แสวงหาแล้ว ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว เหล่านี้เป็นของเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือซึ่งสิ่งนั้นแล้วไซ้ ฏฐิออย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้" ดังนี้? (ข้อนั้นหามิได้ พระเจ้าข้า!)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ความสงสัย (กังขา) ในฐานะทั้งหลาย ๖ ประการเหล่านี้^๑ เป็นสิ่งที่อริยสาวกละขาดแล้ว; ในกาลนั้น ก็เป็นอันว่า ความสงสัยแม้ในทุกข์ แม้ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์ แม้ในความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ แม้ในทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่อริยสาวกนั้นละขาดแล้ว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! อริยสาวกนี้ เราเรียกว่า เป็น อริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน มีอันไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยงแท้ (ต่อนิพพาน) มีการตรัสรู้พร้อมในเบื้องต้น, ดังนี้ แล.

ฏฐิอทั้ง ๑๘ ประการนี้ เกิดขึ้นเพราะไม่รู้ปัจจสมุปบาท หรืออทิปปัจจยตา ที่เกี่ยวข้องกัน อยู่ฐานะทั้ง ๖; กล่าวคืออุปาทานชั้นทั้ง ๕ และสิ่งที่รู้สึกทางอายตนะทั้งหลาย; หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็ว่า ถ้ายังมีฏฐิอเหล่านี้อยู่เพียงใด ก็ไม่อาจจะรู้แจ้งในปัจจสมุปบาท อยู่เพียงนั้น.- ผู้รวบรวม.

^๑ฐานะ ๖ ประการคือ ชั้น ๕ และสิ่งที่ได้เห็นแล้ว เป็นต้น; ดังที่กล่าวแล้วข้างบน.

ทิวฎี ๒๖ อย่าง ล้วนแต่ปรารถนาห้า^๑

[ทิวฎีที่ ๑ : เสด็จกุฎยาภิเศกทิวฎี]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร เพราะปักใจเข้าไปสู่อะไร ทิวฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้?

ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น กราบทูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวกข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้บรรพตแห่งภชาศินันท์ จงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเกิดภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้:-

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑) เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิวฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือ ซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิวฎีอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ไหมว่า "ลมก็

^๑สูตรที่ ๑ ทุติยเปยยาบ ทิวฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๖/๔๔๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล : เมื่อทุกข์มีอยู่ **เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งทุกข์** เพราะปักใจเข้าไปสู่ทุกข์ ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ลมก็ไม่พัด แม่น้ำก็ไม่ไหล สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ไม่ขึ้นไม่ตก แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการตรัส การตรัสถาม และการทูลตอบ อย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปนี้ ซึ่งเริ่มตั้งแต่คำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแล มีอยู่...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... แต่ละอย่าง ๆ เป็นของตั้งอยู่อย่างมั่นคงดูการตั้งอยู่ของเสาระเนียด ดังนี้." ซึ่งตรัสเป็นคำสุดท้ายในกรณีแห่งรูป; เป็นข้อความที่เหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้นแต่ละชั้นเท่านั้น.

ในทฤษฎีที่ ๒ ที่ ๓ ต่อไปจนถึงทฤษฎีที่ ๒๖ มีข้อความนำเรื่องเหมือนกันตอนต้นของทฤษฎีที่ ๑ ทุกตัวอักษร คือตั้งแต่คำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งอะไร ...จนไปถึงคำว่า... พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้:-";ในทฤษฎีต่อไป ข้อความเหล่านี้จะไม่เขียนไว้ จะเริ่มที่ตัวทฤษฎีเลยทีเดียว.

และข้อความตอนสรุปท้ายของเรื่องทฤษฎีหนึ่ง ๆ ตั้งแต่คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเขาทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนี้ ว่าอย่างไร? ...ไปจนจบเรื่องทฤษฎีนั้น ๆ ก็มีข้อความเหมือนกันทุกทฤษฎีทุกตัวอักษร ต่างกันแต่ชื่อแห่งทฤษฎีแต่ละทฤษฎีเท่านั้น; ดังนั้น ข้อความตอนสรุปท้ายเช่นนี้ ในทฤษฎีต่อไป จะไม่เขียนไว้ เป็นอันรู้กันได้เอง. สำหรับทฤษฎีที่ ๒๖ ได้นำมาใส่ไว้เต็ม ดังที่กล่าวไว้ในทฤษฎีที่หนึ่ง.

อนึ่ง ผู้ศึกษาต้องไม่ลืมสังเกตว่า ทฤษฎีทั้ง ๒๖ นี้ แม้แต่ละทฤษฎี ล้วนเป็นไปในปัญญาภาวนาชั้นแต่ละชั้นด้วยกันทั้งนั้น.)

[ทฎฐิติที่ ๒ : อัดดา - อัดตนิยานุทฎฐิติ]^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "นั่นของเรา; นั่นเป็นเรา; นั่นเป็นตัวตนของเรา" ดังนี้. ...

[ทฎฐิติที่ ๓ สัสสตทฎฐิติ (ทั่วไป)]^๒

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๓) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "อัดดา (ตน) ก็อันนั้น; โลกก็อันนั้น; เรานั้นละไปแล้ว จักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา" ดังนี้. ...

[ทฎฐิติที่ ๔ อุกเขตทฎฐิติ (ทั่วไป)]^๓

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๔) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เราไม่พึงมีด้วย; ของเราไม่พึงมีด้วย; เราจักไม่มี ของเราจักไม่มี" ดังนี้. ...

[ทฎฐิติที่ ๕ นัตถิทฎฐิติ (ทั่วไป)]^๔

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๕) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ไม่มีทางอันบุคคลบริจาคนแล้ว, ไม่มี

^๑สูตรที่ ๒ ทฎฐิตยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๐/๔๑๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๓ ทฎฐิตยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๑/๔๒๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓สูตรที่ ๔ ทฎฐิตยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๒/๔๒๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๔สูตรที่ ๕ ทฎฐิตยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๔/๔๒๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ยัญญะอันบุคคลประกอบแล้ว, ไม่มีโศตระอันบุคคลบูชาแล้ว, ไม่มีผลวิบากแห่งกรรมอันบุคคลกระทำดีแล้วกระทำชั่วแล้ว, ไม่มีโลกนี้, ไม่มีโลกอื่น, ไม่มีมารดา, ไม่มีบิดา, ไม่มีสัตว์ทั้งหลายอันเป็นโอปปาติกะ, ไม่มีสมณะและพราหมณ์ ผู้ไปแล้วถูกต้อง ผู้ปฏิบัติแล้วถูกต้อง ผู้ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศอยู่ในโลก; คนเรานี้เป็นการประชุมของมหาภูตทั้ง ๔; เมื่อใดทำกาละ, เมื่อนั้นดินย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งดิน, น้ำย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งน้ำ, ไฟย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งไฟ, ลมย่อมเข้าไปสู่หมู่แห่งลม, อินทรีย์ทั้งหลาย ย่อมหายไปในอากาศ; บุรุษทั้งหลายมีเตียงวางศพเป็นที่ครบ ๕ จะพาเขาผู้ตายแล้วไป; ร่องรอยทั้งหลายปรากฏอยู่เพียงแค่ป่าช้า เป็นเพียงกระดูกทั้งหลาย มีสีเพียงดั่งสีแห่งนกพิลาป; การบูชาเช่นสรวง มีชี้เถ่าเป็นที่สุด; สิ่งที่เรียกว่าทานนั้น เป็นบทบาทบัญญัติของคนเขลา; คำของพวกที่กล่าวว่า อะไรๆ มีอยู่นั้น เป็นคำเปล่า (จากความหมาย) เป็นคำเท็จ เป็นคำเพ้อเจ้อ; ทั้งคนพาลและบัณฑิต ครั้นกายแตกทำลายแล้ว ย่อมขาดสูญพิณาศไป มิได้อยู่ ภายหลังแต่ตายแล้ว." ดังนี้...

[ทฤษฎีที่ ๖ อภิปริยทฤษฎี]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๖) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เมื่อกระทำเองหรือยังบุคคลอื่นให้กระทำก็ดี, เมื่อตัดเองหรือยังบุคคลอื่นให้ตัดก็ดี, เมื่อกำจัดเองหรือยังบุคคลอื่นให้กำจัดก็ดี, เมื่อทำสัตว์ให้เศร้าหมองเองหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้เศร้าหมองเองก็ดี, เมื่อทำสัตว์ให้ลำบากเองหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้ลำบากก็ดี, เมื่อทำสัตว์

^๑สูตรที่ ๖ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.ส. ๑๗/๒๕๖/๔๒๗, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ให้ตื่นนอนหรือยังบุคคลอื่นให้ทำสัตว์ให้ตื่นนก็ดี, เมื่อยังสัตว์มีปรารถนาให้ตกลงไปก็ดี, เมื่อถือเอาสิ่งของที่บุคคลไม่ได้ให้แล้วก็ดี, เมื่อตัดซึ่งที่ต่อ (ตัดช่องย่องเบา) ก็ดี, เมื่อปล้นทั้งหมู่บ้านก็ดี, เมื่อปล้นเฉพาะเรือนก็ดี, เมื่อชุมนุมปล้นอยู่ตามหนทางก็ดี, เมื่อล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นก็ดี, เมื่อกล่าวเท็จก็ดี; บาปย่อมไม่เป็นอันกระทำสำหรับผู้กระทำ. แม้ว่าผู้ใดจะกระทำซึ่งสัตว์ทั้งหลายในแผ่นดินนี้ด้วยจักรอันคมดั่งมีดโกน ให้กลายเป็นลานเนื้อลานหนึ่งก็ดี, บาปเพราะการกระทำอย่างนั้น ย่อมไม่มี; การมาแห่งบาป ย่อมไม่มี. แม้ว่าบุรุษจะไปที่ฝั่งขวาแห่งแม่น้ำคงคา ฆ่าเองอยู่ ใช้ผู้อื่นฆ่าอยู่, ตัดเองอยู่ ใช้ผู้อื่นตัดอยู่, กำจัดเองอยู่ ใช้ผู้อื่นกำจัดอยู่; บาปเพราะการกระทำอย่างนั้น ย่อมไม่มี; การมาแห่งบาป ย่อมไม่มี. แม้ว่าบุรุษจะไปที่ฝั่งซ้ายแห่งแม่น้ำคงคา ให้ทานเองอยู่ก็ดี, ยังบุคคลอื่นให้ให้ทานอยู่ก็ดี, บูชาเองอยู่ก็ดี, ยังบุคคลอื่นให้บูชาอยู่ก็ดี; บุญเพราะการกระทำอย่างนั้นย่อมไม่มี; การมาแห่งบุญย่อมไม่มี. เพราะการให้ทานก็ตาม เพราะการฝึกจิตก็ตาม เพราะการสำรวจก็ตาม เพราะการกล่าวคำสัตย์ก็ตาม บุญย่อมไม่มี; การมาแห่งบุญย่อมไม่มี." ดังนี้. ...

[ทิวฎีที่ ๗ : อเหตุกทิวฎี]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๗) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทิวฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "เหตุไม่มี, ปัจจัยไม่มี, เพื่อความเศร้าหมองแห่งสัตว์ทั้งหลาย. ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายก็เศร้าหมอง. เหตุไม่มี, ปัจจัยไม่มี, เพื่อความบริสุทธิ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย. ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายก็บริสุทธิ์. กำลังไม่มี, ความเพียรไม่มี, เรี่ยวแรงแห่ง

^๑สูตรที่ ๗ พุติยเปยยาล ทิวฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๗/๔๒๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

บุรุษไม่มี, ความบากบั่นของบุรุษไม่มี. สัตว์ทั้งปวง ปาณะทั้งปวง ภูตทั้งปวง
 ชีวะทั้งปวง ไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีคามเพียร; ย่อมแปรปรวนไปตาม
 สภาวะ นิยติ และสังคต; ย่อมเสวยซึ่งสุขและทุกข์ในอภิชาติทั้งหลาย ๖ ประการ
 นั้นเอง" ดังนี้.

[ทฤษฎีที่ ๘ : สัตตกายทฤษฎี]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๘) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป
 เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "กาย (หมู่แห่งธรรมชาติ) ทั้งหลาย
 ๗ หมู่เหล่านี้ ไม่มีใครทำ ไม่มีใครจัดระเบียบ ไม่มีใครนฤมิตร ไม่มีระเบียบ
 อันใครนฤมิตร ไม่คลอดผลใดๆ ตั้งอยู่อย่างยอดภูเขาตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่
 ของเสาระเนียด. กายทั้งหลายเหล่านั้น ไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่กระทบ
 กระทั่งซึ่งกันและกัน ไม่อาจกระทำซึ่งสุขและทุกข์แก่กันและกัน. กายทั้งหลาย
 ๗ หมู่ เป็นอย่างไรเล่า? การ ๗ หมู่ คือปฐวีกาย อาโปกาย เตโชกาย วาโยกาย
 สุข(กาย) ทุกข(กาย) ชีว(กาย). กาย ๗ หมู่เหล่านี้ เป็นกายที่ไม่มีใครทำ ไม่มี
 ใครจัดระเบียบ ไม่มีใครนฤมิตร ไม่มีระเบียบอันใครนฤมิตร ไม่คลอดผลใด ๆ
 ตั้งอยู่อย่างยอดภูเขา ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด. กายทั้งหลาย
 เหล่านั้นไม่หวั่นไหว ไม่แปรปรวน ไม่กระทบกระทั่งซึ่งกันและกัน ไม่อาจกระทำ
 ซึ่งสุขและทุกข์แก่กันและกัน. แม้ผู้ใดจะตัดศีรษะใครด้วยศาสตราอันคม ก็ไม่
 ชื่อว่าใครปลงชีวิตใคร : เป็นแต่เพียงศาสตราผ่านไปตามช่องในระหว่างแห่งกาย
 ทั้งหลาย ๗ หมู่เหล่านั้นเท่านั้น. ก็โยนิประมุขทั้งหลายเหล่านี้แลมีอยู่ ๑,๔๐๐,๐๐๐;
 มีอยู่ ๖,๐๐๐; มีอยู่ ๖๐๐; กรรม ๕๐๐; กรรม ๕; กรรม ๓; กรรมเต็ม

^๑สูตรที่ ๘ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๕๙/๔๓๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

กรรมด้วย; กรรมกึ่งกรรมด้วย; ปฏิปทา ๖๒; อันตรกัปปี ๖๒; อภิชาติ ๖; ปุริสภูมิ ๘; อาชีวก ๔,๙๐๐; ปริพพาชก ๔,๙๐๐; นาควาส ๔,๙๐๐; อินทริย์ ๒,๐๐๐; นรก ๓,๐๐๐; รโฆธาตุ ๓๖; สัณฺณิครรภ ๗; อสัณฺณิครรภ; นิครนถครรภ ๗; เทพ ๗; มนุสฺย ๗; ปิศาจ ๗; สฺระ ๗; ปวฺภูจะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; ปปาตะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; สุปินะ ๗ ด้วย, ๗๐๐ ด้วย; มหากัปปี ๘,๔๐๐,๐๐๐; เหล่านี้ เป็นสังสารวัฏซึ่งทั้งคนพาลและบัณฑิตแล่นไปแล้ว ท่องเที่ยวไปแล้ว จักกระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้; ในสังสารวัฏนั้น ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ใครจะหวังได้ว่า กรรมที่ยังไม่แก้รอบ เราจักกระทำให้แก้รอบ, หรือว่าจักเสวยผลแห่งกรรมที่แก้รอบแล้ว กระทำซึ่งที่สุดแห่งทุกข์ได้, ด้วยข้อปฏิบัตินี้คือ ด้วยศีลหรือด้วยวัตร ด้วยตบะ ด้วยพรหมจรรย์; สุขและทุกข์ที่หมดไปสิ้นไป ราวจะว่าดวงของด้วยทะนาน จึงไม่มีในสังสารวัฏนั้น ไม่มีอะไรที่ชื่อว่าความเสื่อมหรือความเจริญ, ความดีขึ้นหรือความเลวลง, เปรียบเหมือนกลุ่มด้วยอันบุคคล ชาติให้กลิ้งไป ย่อมคลี่ออก ๆ จนหมดกลุ่ม แล้วก็หยุดเอง, ฉันท; ทั้งคนพาลและบัณฑิต แล่นไปในสงสาร ย่อมมีสุขและทุกข์อันคลี่คลาย จนหมดไปเอง, ฉันทัน" ดังนี้ ...

[ทฎฐิที่ ๙ : สัสตโลกทฎฐิ]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๙) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "โลกเที่ยง" ดังนี้ ...

^๑สูตรที่ ๙ พุติยเปยยาล ทฎฐิสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๑/๔๓๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[ทฤษฎีที่ ๑๐ : อัสสตโลกทฤษฎี]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๐) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "โลกไม่เที่ยง" ดังนี้. ...

[ทฤษฎีที่ ๑๑ : อันตวันตโลกทฤษฎี]^๒

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๑) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "โลกมีที่สุด" ดังนี้. ...

[ทฤษฎีที่ ๑๒ : อันตวันตโลกทฤษฎี]^๓

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๒) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "โลกไม่มีที่สุด" ดังนี้. ...

[ทฤษฎีที่ ๑๓ : อันตวันตโลกทฤษฎี]^๔

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๓) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ชิวะก็อันนั้น สรรีระก็อันนั้น" ดังนี้. ...

^๑สูตรที่ ๑๐ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๓/๔๓๕, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๑ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๓/๔๓๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓สูตรที่ ๑๒ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๓/๔๓๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๔สูตรที่ ๑๓ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๔/๔๓๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[ทวิฏฐิตี ๑๔ : อัณณังชีวอัณณังสรีรทวิฏฐิตี^๑]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๔) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทวิฏฐิตีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ชีวะกัอันัน สรีระกัอันอิน" ดังนี้. ...

[ทวิฏฐิตี ๑๕ : โหติตถาคโตทวิฏฐิตี^๒]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๕) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทวิฏฐิตีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก" ดังนี้. ...

[ทวิฏฐิตี ๑๖ : นโหติตถาคโตทวิฏฐิตี^๓]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๖) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทวิฏฐิตีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก" ดังนี้. ...

[ทวิฏฐิตี ๑๗ : โหติจณจโหติทวิฏฐิตี^๔]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๗) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทวิฏฐิตีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มี" ดังนี้. ...

^๑สูตรที่ ๑๔ พุதியเปยยาล ทวิฏฐิตังยุตต์ ขนุห.สั. ๑๗/๒๖๔/๔๓๙, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๕ พุதியเปยยาล ทวิฏฐิตังยุตต์ ขนุห.สั. ๑๗/๒๖๗/๔๔๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓สูตรที่ ๑๖ พุதியเปยยาล ทวิฏฐิตังยุตต์ ขนุห.สั. ๑๗/๒๖๗/๔๔๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๔สูตรที่ ๑๗ พุதியเปยยาล ทวิฏฐิตังยุตต์ ขนุห.สั. ๑๗/๒๖๗/๔๔๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[ทฤษฎีที่ ๑๘ : เนวโหตินนโหติทฤษฎี^๑]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๘) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้" ดังนี้. ...

[ทฤษฎีที่ ๑๙ : รูปัตตาทฤษฎี^๒]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๑๙) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อัตตามีรูป" (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ (อโรโค)^๓ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้. ...

[ทฤษฎีที่ ๒๐ : นโหติตถาคตทฤษฎี^๔]

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! (๒๐) เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น)อัตตาไม่มีรูป" (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้" หลังจากตายแล้ว" ดังนี้. ...

^๑สูตรที่ ๑๘ พุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๗/๔๔๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๑๙ พุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๘/๔๔๘, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓อัตตามีรูป คืออัตตาที่มีรูปสมบัติเป็นนิทานสัมภวะ.

^๔อโรโค หรือหาโรคมิได้ หมายถึงความที่ยั่งยืน ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้.

^๕สูตรที่ ๒๐ พุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๒๖๙/๔๕๑, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๖อัตตาไม่มีรูป คืออัตตาที่มีรูปสมบัติ เป็นนิทานสัมภวะ.

[ทฎฐิติที่ ๒๑ : รูปปัจจุรูปปัจจัตตาทฎฐิติ]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๑)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "อตัตตามิรูปกัมิได้ไม่มีรูปกัมิได้ เป็นอตัตตาทาโรคมิได้หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

[ทฎฐิติที่ ๒๒ : เนวรูปินาฐปัจจัตตาทฎฐิติ]^๒

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๒)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อตัตตามิรูปกัมิใช่ไม่มีรูปกัมิใช่(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

[ทฎฐิติที่ ๒๓ : เอกันตสุขีอตัตตาทฎฐิติ]^๓

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๓)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อตัตตามิสุขโดยส่วนเดียว(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

[ทฎฐิติที่ ๒๔ : เอกันตทุกขีอตัตตาทฎฐิติ]^๔

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๔)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฎฐิติจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อตัตตามิทุกขโดยส่วนเดียว (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

^๑สูตรที่ ๒๑ พุติยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนุ.ส. ๑๗/๒๖๗/๔๕๒, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๒๒ พุติยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนุ.ส. ๑๗/๒๖๗/๔๕๓, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๓สูตรที่ ๒๓ พุติยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนุ.ส. ๑๗/๒๖๗/๔๕๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๔สูตรที่ ๒๔ พุติยเปยยาล ทฎฐิติสังยุตต์ ขนุ.ส. ๑๗/๒๖๗/๔๕๔, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

[ทฤษฎีที่ ๒๕ : สุขทุกข์อัตตาทฤษฎี]^๑

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๕)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อัตตามีทั้งสุขและทุกข์ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

[ทฤษฎีที่ ๒๖ : เอกันตทุกข์อัตตาทฤษฎี]^๒

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่ออะไรมีอยู่หนอ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อัตตไม่มีทั้งทุกข์และสุข (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

ภิกษุทั้งหลายเท่านั้น กราบพูลวิงวอนว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมทั้งหลาย ของพวก ข้าพระองค์ มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! เป็นการชอบแล้วหนอ ขอให้บรรดแห่งภิกษุที่นั้นจงแจ่มแจ้งกะพระผู้มีพระภาคเองเถิด ภิกษุทั้งหลายได้ฟังจากพระผู้มีพระภาคแล้ว จักทรงจำไว้" ดังนี้. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเตือนให้ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นตั้งใจฟังด้วยดีแล้ว ได้ตรัสข้อความดังต่อไปนี้ :-

...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!(๒๖)เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป เพราะปักใจเข้าไปสู่รูป ทฤษฎีจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อัตตไม่มีทั้งทุกข์และสุข (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้ ...

^๑สูตรที่ ๒๕ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.ล. ๑๗/๒๖๙/๔๕๖, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

^๒สูตรที่ ๒๖ ทุติยเปยยาล ทฤษฎีสังยุตต์ ขนฺธ.ล. ๑๗/๒๖๙/๔๕๗, ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเธอทั้งหลาย จะสำคัญความข้อนั้นว่าอย่างไร? รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง? ("ไม่เที่ยง พระเจ้าข้า!") ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า? ("เป็นทุกข์ พระเจ้าข้า!") แม้สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือ ซึ่งสิ่งนั้นแล้ว ทิฏฐิอย่างนี้ จะเกิดขึ้นได้ใหม่ว่า "(ต้องเป็น) อตตไม่มีทั้งทุกข์และสุข (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล : เมื่อทุกข์มีอยู่ เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งทุกข์ เพราะปักใจเข้าไปสู่ทุกข์ ทิฏฐิจึงเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "(ต้องเป็น) อตตไม่มีทั้งทุกข์และสุข (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว" ดังนี้.

(ในกรณีแห่งเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็มีการตรัส การตรัสตาม และการทูลตอบอย่างเดียวกันกับในกรณีแห่งรูปนี้ ซึ่งเริ่มตั้งแต่คำว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อรูปนั้นแลมีอยู่" ...ไปจนจบข้อความด้วยคำว่า... "อตตไม่มีทั้งทุกข์และสุข หาโรคมิได้หลังจากตายแล้ว ดังนี้." ซึ่งตรัสเป็นคำสุดท้ายในกรณีแห่งรูป เป็นข้อความที่เหมือนกันทุกตัวอักษร จนตลอดข้อความ ต่างกันแต่เพียงชื่อแห่งชั้น แต่ละชั้นเท่านั้น).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ทิฏฐิทั้ง ๒๖ ทิฏฐินี้ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เพราะไม่รู้ไม่เห็นปัจจุสมุปบาท จึงเกิดทิฏฐิต่างหลายเหล่านี้ขึ้น โดยเห็นอุปาทานชั้นที่ ๕ พร้อมกับความทุกข์อันเนื่องด้วยชั้นที่ ๕ นั้น ไปในแง่ใดแง่หนึ่ง ตามลักษณะแห่งทิฏฐินั้น ๆ ทั้ง ๒๖ ทิฏฐิ ครั้นเกิดทิฏฐิเหล่านี้แล้ว ก็กลับปิดบังการรู้การเห็นปัจจุสมุปบาท ยิ่งขึ้นไปอีก; ดังนั้น จึงถือว่า ทิฏฐิต่างหลายเป็นเครื่องปิดกั้นการเห็นปัจจุสมุปบาท ทุกทิฏฐิทีเดียว นับว่าเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับเรื่องปัจจุสมุปบาท ในส่วนลึก ซึ่งบางทีก็มีได้กล่าวไว้ชัด โดยตัวอักษรตรง ๆ.

**อรรถกถาทิฎฐิ สิบ ๒,๒๐๐ นัย
ล้วนแต่เป็นไปในชั้นห้า
ล้วนแต่ปิดบังการเห็นปฏิจฯสมบูรณ์**

ปริพพาชกชื่อวัจฉโคตต์ ได้เข้าไปเฝ้าพระเจ้าผู้มั่งมีพระภาคเจ้า แล้วทูลถามว่า "ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ! อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย ทิฎฐิทั้งหลายมีประการต่าง ๆ เป็นอเนก เหล่านี้ จึงเกิดขึ้น (๑) ว่าโลกเที่ยง ดังนี้บ้าง; (๒) ว่าโลกไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง; (๓) ว่าโลกมีที่สุด ดังนี้บ้าง; (๔) ว่าโลกไม่มีที่สุด ดังนี้บ้าง; (๕) ว่าชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น ดังนี้บ้าง; (๖) ว่าชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น ดังนี้บ้าง; (๗) ว่า ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก ดังนี้บ้าง; (๘) ว่าตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก ดังนี้บ้าง; (๙) ว่าตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มีดังนี้บ้าง; (๑๐) ว่าตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้ ดังนี้บ้าง?"

- (๑) ดูก่อนท่านผู้วัจฉโคตต์! เพราะ**ความไม่รู้** (อญญาณ) ...ฯลฯ...
- (๒) ดูก่อนท่านผู้วัจฉโคตต์! เพราะ**ความไม่เห็น** (อทสุสน) ...ฯลฯ...
- (๓) ดูก่อนท่านผู้วัจฉโคตต์! เพราะ**ความไม่ถึงพร้อมเฉพาะ**
(อนภิสมย) ...ฯลฯ...
- (๔) ดูก่อนท่านผู้วัจฉโคตต์! เพราะ**ความไม่รู้โดยลำดับ**
(อนนุโพธ) ...ฯลฯ...

°วัจฉโคตตสังยุตต์ ขนฺธ.สํ. ๑๗/๓๑๙/๕๕๔, ตรัสแก่ปริพพาชกชื่อวัจฉโคตต์ ที่เชตวัน.

- (๕) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่แทงตลอด**
(อปปฎิเวธ) ...ฯลฯ...
- (๖) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่กำหนดทั่วถึง**
(อสลลุกุขณ) ...ฯลฯ...
- (๗) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่เข้าไปกำหนด**
(อนุปลกุขณ) ...ฯลฯ...
- (๘) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่เพ่งพินิจอย่างสม่ำเสมอ**
(อสมเปกุขณ) ...ฯลฯ...
- (๙) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่พิจารณาโดยเจาะจง**
(อปปจจเวกุขณ) ...ฯลฯ...
- (๑๐) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**ความไม่เข้าไปกำหนดโดยเฉพาะ**
(อปปจจปลกุขณ) ...ฯลฯ...
- (๑๑) ดูก่อนท่านผู้วิจจโคตต! เพราะ**การไม่ทำให้ประจักษ์** (อปปจจขกมม)
(๑) ในรูป(๒) ในเหตุให้เกิดขึ้นแห่งรูป (๓) ในความดับไม่เหลือแห่งรูป
(๔) ในข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป, ทิฏฐิทั้งหลายมีประการต่าง ๆ เป็นอเนกเหล่านี้ จึงเกิดขึ้นว่า "โลกเที่ยง" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกไม่เที่ยง" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกมีที่สุด" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกไม่มีที่สุด" ดังนี้บ้าง; ว่า "ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น" ดังนี้บ้าง; ว่า "ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น" ดังนี้บ้าง; ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีก" ดังนี้บ้าง; ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมไม่มีอีก" ดังนี้บ้าง; ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มี" ดังนี้บ้าง; ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้" ดังนี้บ้าง.

ดูก่อนท่านผู้ว่าจโคตต์! อันนี้แลเป็นเหตุ อันนี้เป็นปัจจัย ทฤษฎีทั้งหลาย มีประการต่าง ๆ เป็นอนนกะเหล่านี้ จึงเกิดขึ้นว่า "โลกเที่ยง" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกไม่เที่ยง" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกมีที่สุด" ดังนี้บ้าง; ว่า "โลกไม่มีที่สุด" ดังนี้บ้าง; ...ฯลฯ...ฯลฯ... ว่า "ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้ว ย่อมมีอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่มีอีกก็หาไม่ได้" ดังนี้บ้าง, ดังนี้ แล.

ข้างบนนี้ เป็นการถามและการตอบแก่ปัญหาที่ว่า อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัย แห่งการเกิดขึ้นของอันตคาหิกทฤษฎี ๑๐ ประการ ในกรณีอันเกี่ยวกับรูปชั้น ซึ่ง มีลักษณะ ๔ ประการ ตามนัยะแห่งอริยสัจสี่. แม้ในกรณีแห่งเวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ก็มีการถามและการตอบโดยนัยะอย่างเดียวกันทุกตัวอักษรกับในกรณีแห่งรูปชั้น ต่างกันแต่เพียงชื่อของชั้นเท่านั้น. ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า วิธีการกำหนดรู้ชั้น มีถึง ๑๑ อย่าง กำหนดรู้ลงไปชั้นถึง ๕ ชั้น ในชั้นหนึ่ง ๆ ยังต้องกำหนดรู้ถึง ๔ นัย จึงกลายเป็นการกำหนดรู้ถึง ๒๒๐ นัย และนัยหนึ่งๆ สามารถให้เกิดทฤษฎีได้ถึง ๑๐ ทฤษฎี; ดังนั้นทางเกิดหรือไม่เกิดแห่งทฤษฎี จึงมีได้ถึง ๒,๒๐๐ อย่าง ดังนี้ ล้วนแต่เป็นเครื่องปิดบังอริยสัจสี่ ซึ่งได้แก่ปฏิจจ-สมุปบาท ทั้งฝ่ายสมุทวารและฝ่ายนิโรธวาร นั่นเอง. -ผู้รวบรวม.

ผัสสะ คือปัจจัยแห่งทฤษฎี ๖๒^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกสัสสตวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง ด้วยวัตถุ ๔ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะ เป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สัก

^๑พรหมชาลสูตร ส.ที. ๙/๕๓-๕๗/๖๔-๘๙, ข้อความในพระบาลีตอนนี้ แยกกล่าวเป็นสองกลุ่ม ต่างกันแต่คำสำคัญท้ายกลุ่ม (คำสำคัญท้ายกลุ่มที่หนึ่ง คือคำว่า "เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย"; ท้ายกลุ่มที่สอง ตั้งแต่คำว่า "สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ" เป็นต้นไป จนจบข้อแต่ละข้อ.) ในที่นี้ นำมารวมเป็นกลุ่มเดียว โดยนำข้อความสำคัญท้ายกลุ่มที่สอง มาต่อท้ายข้อความสำคัญท้ายกลุ่มที่หนึ่ง แต่ได้คั่นละไว้ให้เห็นด้วย...ขอให้สังเกตด้วย. ข้อความนี้ เป็นข้อความที่ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่สวนอัมพลัญจิกา.

ต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่างๆ ของตนๆ ขึ้นมา (ปฏิสัมพันธ์สนุติ) ได้ ดังนั้น : **ข้อนี้ มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกเอกัจฉัสสติ-
เอกัจฉัสสติกวาท ย่อมบัญญัติอัตราและโลกว่า เทียบบางอย่าง ไม่เทียบบางอย่าง
ด้วยวัตถุ ๔ ประการ เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์
ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่าง ๆ
ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอันตานัน-
ติกวาท ย่อมบัญญัติความมีที่สุดหรือความไม่มีที่สุดแห่งโลก ด้วยวัตถุ ๔ ประการ;
เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ
เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาทฤษฎีเฉพาะอย่างๆ ของตนๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น
นั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอมราวิก-
เขปิกวาท เมื่อถูกถามปัญหาในที่นั้น ๆ ย่อมถึงความส่ายห่างจากอันตั้งได้ไม่ตายตัว ด้วยวัตถุ
๔ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลาย
เหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่าง ๆ ของตน
ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอิจจสมุ-
ปบันนิกวาท ย่อมบัญญัติอัตราและโลกว่า เกิดเองลอย ๆ ด้วยวัตถุ ๒ ประการ; เหตุการณ์
นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะ

เสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้ มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

(๑๘ พวกนี้ เป็นพวกบุพพันตามทฤษฎี)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทธมาฆต-
นิกอัสถุญญิวาท ย่อมบัญญัติอัตตามีสัญญาภายหลังแต่ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๑๖ ประการ;
เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ
เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทธมาฆต-
นิกอัสถุญญิวาท ย่อมบัญญัติอัตตานิไม่มีสัญญาภายหลังแต่ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๘ ประการ;
เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ
เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทธมาฆต-
นิกเนวสัถุญญินาสัถุญญิวาท ย่อมบัญญัติอัตตานิไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ภายหลังจาก
ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๘ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...
สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้วจะรู้สึกต่อเวทนาตามทฤษฎี
เฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนั้น : **ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุจเฉทวาท ย่อมบัญญัติความขาดสูญ ความวินาศ ความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ ด้วยวัตถุ ๗ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทิวฏฐิเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนี้ นั้น: ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกทิวฏฐิมม- นิพพานวาท ย่อมบัญญัตินิพพานอย่างยิ่งในทิวฏฐิธรรมแห่งสัตว์ผู้มีอยู่ด้วยวัตถุ ๕ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทิวฏฐิเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้น มาได้ ดังนี้ นั้น: ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.

(๔๔ พวกนี้ เป็นพวกปรันตานุทิวฏฐิ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกปุพพันต- กัปิกวาทก็ดี เป็นพวกอปรันตกัปิกวาทก็ดี เป็นพวกปุพพันตอปรันตกัปิกวาทก็ดี ล้วนแต่เป็นผู้มี ปุพพันตปรันตานุทิวฏฐิ ปรรวณปุพพันตปรันตจันท์ แล้วกล่าว บัญญัติซึ่งทิวฏฐิอันเป็นอริมุตติบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งของสัตว์ตามทิวฏฐิแห่ง ตน ๆ) มีอย่างต่างๆ เป็นอเนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิวฏฐิรวมหมดด้วยกัน) ๖๒ ประการ; เหตุการณ์นี้มีได้ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย, ...สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นหนอ เว้นจากผัสสะเสียแล้ว จะรู้สึกต่อเวทนาตามทิวฏฐิเฉพาะอย่าง ๆ ของตน ๆ ขึ้นมาได้ ดังนี้ นั้น: ข้อนี้มีพื้นฐานที่จะมีได้เลย.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นเป็นพิเศษ เฉพาะในกรณีอันสำคัญยิ่งนี้ว่า ผัสสะอย่างเดียว เป็นตัวสำคัญอันร้ายกาจ นำให้เกิดสิ่งอันไม่พึงปรารถนาทุกชนิดทุกประการ รวมทั้งทฤษฎี ๖๒ ประการนี้ด้วย ขออย่าได้ศึกษาอย่างเล่น ๆ กับคำว่า ผัสสะ. หรือเมื่อได้ยินคำว่า "ผัสสะคือปัจจัยแห่งทฤษฎี ๖๒" ก็อย่าได้สำคัญไปว่าเป็นคำพูดขบขันหรือเพื่อเจ้อแล้วก็ไม่สนใจที่จะเข้าใจ นั่นแหละคือต้นตอของความไม่เข้าใจ โดยแท้จริงในเรื่องปฏิจจสมุปบาท หรือ ทฤษฎี ๖๒ ก็ตาม.

คำว่า "ผัสสะ" ในที่นี้ หมายถึง "อวิชชาสัมผัส" คือผัสสะที่มีอวิชชาเข้าผสมอยู่ด้วย มิใช่ผัสสะที่เป็นสักว่าอาการกระทบระหว่างอายตนะ; คือในขั้นสุดท้าย ซึ่งเล็งถึงมโนสัมผัสที่มีเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นตัวธรรมารมณ; ดังนั้น จึงเป็นช่องทางให้อวิชชาเข้าผสมอยู่ในสัมผัสนั้นได้ ตั้งแต่ต้นจนปลาย; ด้วยเหตุนี้ จึงมีนามว่า "อวิชชาสัมผัส" เป็นที่เกิดแห่งทฤษฎีทั้งหลาย ทุกชนิด โดยผ่านเวทนาทุก ๆ ชั้น จนถึงขั้นที่จิตสัมผัสเวทนาอันประกอบอยู่ด้วยทฤษฎีนั้น ๆ ทุกคราวไป จนเป็นทฤษฎีที่แน่นแฟ้นตายตัว.

ทฤษฎี ๖๒ เป็นเพียงความรู้สึกผิด ๆ ของผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกสัสสตวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเพียง ด้วยวัตถุ ๔ ประการ; นั่นเป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียวสันคลอนแห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกเอกัจจัสส- สติกเอกัจจอสัสสติกวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่า เพียงบางอย่าง ไม่เพียงบางอย่าง

^๑พราหมชาลสูตร ส.ที. ๙/๕๐/๕๑. ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่สวนอัมพลวัฏฐิกา.

ด้วยวัตถุ ๔ ประการ; นั่นเป็นเพียงความรู้สึก ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มี
ญาณเครื่องรู้เครื่องเห็นเหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจ
ของบุคคลผู้มีตณหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอันตานัน-
ติกวาท ย่อมบัญญัติความมีที่สุดหรือความไม่มีที่สุดแห่งโลก ด้วยวัตถุ ๔ ประการ;
นั่นเป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็นเหล่านั้น
ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจ ของบุคคลผู้มีตณหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอมราวิก-
เขปิกวาท เมื่อถูกถามปัญหาในที่นั้น ๆ ย่อมถึงความส่ายแห่งวาจาอันดินได้ไม่ตายตัว
ด้วยวัตถุ ๔ ประการ; นั่นเป็นเพียงความรู้สึก ของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มี
ญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น เหล่านี้ ซึ่งเป็นเพียง ความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจ
ของบุคคลผู้มีตณหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอธิจจมุ-
ปนนิกวาท ย่อมบัญญัติซึ่งอัตตาและโลกว่า เกิดเองลอยๆ ด้วยวัตถุ ๒ ประการ;
นั่น เป็นเพียงความรู้สึกของพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น
เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียง ความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจ ของบุคคลผู้มีตณหา
เท่านั้น.

(๑๘ พวกนี้ เป็นพวกบุพพันตานุกัมมิ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทฺธมาฆต-
นิกสัณฺณิวาห ย่อมบัญญัติอัตตามีสัญญาภายหลังแต่ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๑๖ ประการ;
นั่น เป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น เหล่า
นั้น ซึ่งเป็นเพียง ความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทฺธมาฆต-
นิกสัณฺณิวาห ย่อมบัญญัติอัตตาดำไม่มีสัญญาภายหลังแต่ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๘ ประการ;
นั่น เป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น
เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุทฺธมาฆต-
นิกเนวสัณฺณินาสัณฺณิวาห ย่อมบัญญัติอัตตาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ภายหลัง
แต่ตายแล้ว ด้วยวัตถุ ๘ ประการ; นั่น เป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย
ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่ง
จิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหาเท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอุจฺเจทวาห
ย่อมบัญญัติความขาดสูญ ความวินาศ ความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ ด้วยวัตถุ ๗ ประการ;
นั่นเป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น
เหล่านั้น ซึ่งเป็นเพียงความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหา
เท่านั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกทิวฐิธัมม-
 นิพพานวาท ย่อมบัญญัตินิพพานอย่างยิ่งในทิวฐิธรรม แก่สัตว์ผู้มีอยู่ ด้วยวัตถุ ๕ ประการ;
 นั้น เป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็นเหล่านั้น
 ซึ่งเป็นเพียง ความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหาเท่านั้น.

(๔๔ พวกนี้ เป็นพวกอปรรันตานุทิวฐิ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกปุพพันตกัป-
 ปิกวาท ก็ดี เป็นพวกอปรรันตกัปิกวาทก็ดี เป็นพวกปุพพันตอปรรันตกัปิกวาท ก็ดี
 ล้วนแต่เป็นผู้มี ปุพพันตอปรรันตานุทิวฐิ ปรารภปุพพันตอปรรันตชั้นนี้ แล้วกล่าว
 บัญญัติซึ่งทิวฐิอันเป็นอหิมุตติบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งของสัตว์ตามทิวฐิแห่ง
 ตนๆ) มีอย่างต่างๆ เป็นอนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิวฐิรวมหมดด้วยกัน) ๖๒ ประการ ;
 นั้น เป็นเพียงความรู้สึกของสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ไม่มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็นเหล่านั้น
 ซึ่งเป็นเพียง ความหวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิตใจของบุคคลผู้มีตณฺหาเหล่านั้น.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทิวฐิ ๖๒ ประการ
 เป็นเพียงความรู้สึก(เวทียิต)ของจิตที่ไม่รู้ปัจจุสมุปบาท ในเมื่อกระทบอารมณ์ ก็เกิด
 ความตื่นเต้น ฟุ้งซ่าน หวาดเสียว สั่นคลอน แห่งจิต, จากความรู้สึกนั้น ๆ ผู้นั้น สรุปล
 ความเห็นของตนว่าสิ่งนั้น ๆ เป็นอย่างไร ได้ตามความรู้สึกของตน แล้วก็ถือเอาเป็นทิวฐิ
 ของตน ว่านี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเป็นโมฆะ เป็นเหตุให้เกิดมีทิวฐิขึ้นต่าง ๆ นานา แปร
 กันไปตามลักษณะของอารมณ์ที่มากกระทบ หรือตามลักษณะของจิตที่มีภาวะต่าง ๆ กัน ของ
 ผู้เป็นเจ้าของทิวฐิ. ถ้าเป็นผู้มีญาณเครื่องรู้เครื่องเห็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในปัจจุ-
 สมุปบาท แล้ว ทิวฐิเหล่านี้ ย่อมไม่เกิดขึ้นได้เลย.

ผัสสะ (แห่งปัจจุสมุปบาท) คือที่มาของทฤษฎี ๖๒^๑

ดูก่อนนิกายทั้งหลาย! บรรดาสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกสัสสตวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง ดังนี้ (๔ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า เที่ยงแต่บางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง ดังนี้ (๔ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า มีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ดังนี้ (๔ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติด้วยคำดั้นได้ไม่ตายตัว ดังนี้ (๔ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติ เกิดเองลอยๆ ดังนี้ (๒ จำพวก) ก็ดี,

(รวมเป็น)สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่บัญญัติทฤษฎี ปรารภอุปพันตชนันท์ (๑๘ จำพวก ดังกล่าวแล้วข้างบน) ก็ดี;

^๑พรหมชาลสูตร ส.ที่.๙/๕๗/๙๐, ตรีสแกนิกายทั้งหลาย ที่สวนอัมพลัญจิกา.

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า ตายแล้วมีสัญญา ดังนี้ (๑๖ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า ตายแล้วไม่มีสัญญา ดังนี้ (๘ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า ตายแล้วมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้ (๘ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัติว่า (ตายแล้ว) ขาดสูญ ดังนี้ (๗ จำพวก) ก็ดี,

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่บัญญัตินิพพานในทิฏฐธรรม (๕ จำพวก) ก็ดี,

(รวมเป็น)สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่บัญญัติทิฏฐิปรารภอปรันตชนันท์ (๔๔ จำพวก ดังที่กล่าวแล้วข้างบน) ก็ดี;

(รวมทั้งหมดเป็น)สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่บัญญัติทิฏฐิปรารภปุพ-
 พันตชนันท์ ก็ดี ปรารภอปรันตชนันท์ ก็ดี ปรารภทั้งปุพพันตะและอปรันตชนันท์ ก็ดี ล้วนแต่
 เป็นผู้มิปุพพันตปรันตานุทิฏฐิ ปรารภชนันท์ทั้งที่เป็นปุพพันตะและอปรันตตะ ดังนี้
 แล้ว กล่าวบัญญัติทิฏฐิอันเป็นอหิมุตติบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งของสัตว์ ตาม
 ทิฏฐิแห่งตนๆ) มีอย่างต่างๆกันเป็นอนเนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทิฏฐิ)ทั้งหลาย
 ๖๒ ประการก็ดี;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด รู้สึกต่อ
เวทนาตามทฤษฎีเฉพาะอย่างๆของตนๆ ขึ้นมา (ปฏิสังเวทเหตุ)^๑ เพราะการถูกต้อง
แล้วๆด้วยผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ. เพราะเวทนาแห่งสมณพราหมณ์ทั้งหลาย
เหล่านั้นเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะ
มีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็น
ปัจจัย, จึงมีชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ในกาลใดแล ภิกษุยอมรู้ชัดตามที่เป็นจริงซึ่ง
ความเกิดขึ้น (สมุทัย) ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ (อตัถังคมะ) ซึ่งรสอร่อย (อัสสาทะ)
ซึ่งโทษอันต่ำทราม (อาทีนวะ) ซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น (นิสสรณะ) แห่ง
ผัสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ; ภิกษุนี้ชื่อว่ายอมรู้ชัด(ซึ่งเรื่องอันเกี่ยวกับ
ผัสสายตนะ ๖ ประการนั้น) ยิ่งกว่าสมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมดที่
เดียวในกาลนั้น.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ที่บัญญัติ
ทฤษฎีปรารภปุพพันตขันธบ้าง ปรารภอปรันตขันธบ้าง ปรารภทั้งปุพพันตและอปรันต-
ขันธบ้าง ล้วนแต่เป็นผู้มีปุพพันตปรันตาทุทฤษฎี ปรารภขันธทั้งที่เป็นปุพพันตและ
อปรันตะ ดังนี้แล้ว กล่าวบัญญัติทฤษฎีอันเป็นอภิมุตติบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่ง

^๑คำว่า "รู้สึก"(ปฏิสังเวทเหตุ)ในที่นี้ เป็นความรู้สึกต่ออัมมารมณด้วยมโน,เมื่อคนมีทฤษฎีอยู่อย่างไร การ
เสวยเวทนาของเขา ย่อมทำให้เกิดความรู้สึกชนิดที่เป็นไปตามอำนาจแห่งทฤษฎีที่เขามีอยู่; ดังนั้นเมื่อมี
ทฤษฎีต่างกัน แม้อารมณ์ที่มากระทบจะเป็นอย่างเดียวกัน เขาย่อมเกิดความรู้สึกต่ออารมณ์ต่างกันไปตาม
ทฤษฎีของเขา; ดังนั้น เวทนาที่มาจากอารมณ์เดียวกัน จึงมีความหมายต่างกันได้ เป็นเหตุให้มีทฤษฎี
ชนิดที่หล่อเลี้ยงทฤษฎีเดิมให้แน่นแฟ้นอยู่เสมอไป : นี้เรียกได้ว่า ผัสสะหรือเวทนาสร้างทฤษฎี แล้วก็
หล่อเลี้ยงทฤษฎีนั้นไว้.ถ้าปราศจากผัสสะหรือเวทนาเสียอย่างเดียวกันนั้น ย่อมไม่มีทางที่จะเกิดทฤษฎีได้.

ของสัตว์ ตามทิวฐิแห่งต่นๆ)มีอย่างต่นๆกันเป็นอนนท; สมนพราหมณั้ต่นหลาย
เหล่านั้ต่นต่นมด ถูกกระทำแล้วให้ตกอยู่ภายในแห่งข่าย ด้วยวัตถุ (ที่ต่นแห่งทิวฐิ)
ต่นหลาย ๖๒ ประการเหล่านั้ต่นเอง เมื่อองหัวอยู่ทีเดยว ก็องหัวอยู่ในขายนั้ต่น เมื่อเทยว
องหัวอยู่ในที่ต่นๆไป ก็องหัวอยู่ในขายนั้ต่น.

ตูก่อนภิกษุต่นหลาย! เปรยบเหมยอนชาวประมงและลูกมือของชาวประมงผู้
เชยวชาญ ได้ลัอมแหล่งน่าน้อยไว้ด้วยอนตาลี เมื่อเป็นอย่งนั้ สัตว์มีชยวตต่นหลายเป็น
อนมกเหล่านั้ต่นใด ในแหล่งน่านั้ สัตว์ต่นหลายเหล่านั้ต่น แมต่นต่นมด ชื่อว่าถูก
กระทำไว้แล้วในภายในแห่งอน เมื่อมุดอยู่ทีเดยว ก็มุดอยู่ในอนนั้ต่น เมื่อเทยวมุดอยู่
ในที่ต่นๆไป ก็ยงคงมุดอยู่ในอนนั้ต่นนั้ต่นเอง,นั้จันใด; ตูก่อนภิกษุต่นหลาย! ชัอนั้
ก็จันนั้ต่น กล่าวคือ สมนพราหมณั้ต่นหลายเหล่านั้ต่นใดเหล่านั้ต่นหนึ่ง ที่บัญญัติทิวฐิปรารภปุพพันต-
ชันธบ่าง ปรารภปรันตชันธบ่าง ปรารภต่นปุพพันตและอปรันตชันธบ่าง ล้วนแต่เป็น
ผู้มีปุพพันตปรันตานุทิวฐิ ปรารภชันธต่นที่เป่นปุพพันตและอปรันตตะ ดงนั้แล้ว กล่าว
บัญญัติทิวฐิอันเป่นอนมิตตบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่งขงสัตว์ ตามทิวฐิแห่ง
ต่นๆ)มีอย่างต่นๆกันเป็นอนนท; สมนพราหมณั้ต่นหลายเหล่านั้ต่นต่นมด ถูกกระทำ
แล้วให้ตกอยู่ภายในแห่งข่าย ด้วยวัตถุ(ที่ต่นแห่งทิวฐิ)ต่นหลาย ๖๒ ประการเหล่านั้ต่นเอง
เมื่อองหัวอยู่ทีเดยว ก็องหัวอยู่ในขายนั้ต่น เมื่อเทยวองหัวอยู่ในที่ต่นๆไป ก็องหัวอยู่
ในขายนั้ต่นนั้ต่นเอง.

ตูก่อนภิกษุต่นหลาย! กาย(ห่มุแห่งนามรูป)ของตถาคต มีต่นหาเครยองนำ
ไปสู่ภพถูกตตขาดแล้วยงต่นอยู่.กายนั้ต่น ยังต่นอยู่ตลอดกาลเพยงใด เทวดาและมนุษย์
ต่นหลาย จักเห็นช่งกายนั้ต่นอยู่เพยงนั้ต่น แต่จักไม่เห็นช่งกายนั้ต่น ในที่สุดแห่งชยวต เพราะ
การทำลายแห่งกาย.ตูก่อนภิกษุต่นหลาย! เปรยบเหมยอนเมยพวงแห่งผลมะมวง ขาดแล้ว

ที่ชั่ว ผลมะม่วงใดๆที่มีชั่วเนื่องกันย่อมหล่นลงมาด้วยกัน ทั้งหมดทั้งสิ้น,นี้ฉันใด;
 ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ กายของตถาคตมีต้นหาเครื่องนำไปสู่ภ
 ภูกัตตขาดแล้ว ยังตั้งอยู่. กายนั้นยังตั้งอยู่ตลอดกาลเพียงใด เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย
 จักเห็นซึ่งกายนั้นอยู่เพียงนั้น แต่จักไม่เห็นซึ่งกายนั้น ในที่สุดแห่งชีวิต เพราะการ
 ทำลายแห่งกาย.

(เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้แล้ว พระอานนท์ ได้กราบทูลว่า "นำอัศจรรย์พระ-
 เจ้าข้า!ไม่เคยมี พระเจ้าข้า! ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ธรรมปริยายนี้ มีนามว่า
 กระไร พระเจ้าข้า!" ดังนี้).

ดูก่อนอานนท์! ถ้าอย่างนั้น เธอจงจำธรรมปริยายนี้ไว้ว่า ชื่อว่า "อตัถ-
 ชาละ" บ้าง "ธัมมชาละ" บ้าง "พระชาละ" บ้าง "ทิฏฐิชาละ" บ้าง "อนุตตร-
 สังคามวิชัย" บ้าง ดังนี้เกิด.

หมายเหตุผู้รวบรวม: ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นใจความของพระพุทธ
 ภาษิตที่ตรัสไว้ในตอนนี่ว่า ถ้ารู้จักสมุทัย,อตัถังคมะ,อัสสาทะ,อาทีนวะ,และนิสสรณะ
 ของผัสสายตนะทั้ง ๖ ตามที่เป็นจริงแล้ว ก็จะเป็นความรู้ที่ยิ่งกว่าทิฏฐิ ๖๒ ประการเหล่านั้น.
 ข้อนี้แสดงว่าทิฏฐิ ๖๒ ประการเหล่านั้น เกิดขึ้นจากการที่ไม่รู้ลักษณะ ๖ ประการ อันเกี่ยว
 กับผัสสายตนะนั้นเอง.โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือไม่รู้ว่ามีผัสสะคืออะไร อะไรเป็นมูลเหตุของ
 ผัสสะ อะไรเป็นความตั้งอยู่ไม่ได้ของผัสสะ อะไรเป็นรสอร่อยที่ได้รับจากผัสสะ อะไรเป็น
 โทษที่เลวทรามของผัสสะ อะไรเป็นอุปายที่จะอยู่เหนืออำนาจของผัสสะ รวมกันเป็นลักษณะ
 ๖ ประการ.ความรู้ตามเป็นจริงทั้ง ๖ ประการ ที่เกี่ยวกับผัสสะ ก็คือความรู้ปัจจุสมุปบาท
 ทั้งสายนั่นเอง : ผัสสะ เกิดมาจากอวิชชา สังขาร วิญญาณ เป็นต้น มีผลให้เกิดเวทนา
 ตัณหา อันเป็นรสอร่อยของผัสสะ แล้วให้เกิดอุปาทาน ภพชาติ อันเป็นทุกข์ ซึ่งเป็น
 โทษอันเลวทรามของผัสสะ และปัจจุสมุปบาทส่วนนิโรธวารทั้งสาย เป็นความตั้งอยู่ไม่
 ได้ หรือเป็นอุปายเครื่องออกไปพ้น จากอำนาจของผัสสะนั่นเอง. ทิฏฐิ ๖๒ ประการ
 ไม่มีทางที่จะเกิดขึ้น เพราะมีความรู้เกี่ยวกับผัสสะ ตลอดสายแห่งปัจจุสมุปบาท ดังนี้.
 อย่างลืมนี่ ผัสสะในที่นี้ ก็คือ "อวิชชาสัมผัส"ดังที่กล่าวมาแล้ว ในเรื่องก่อนๆนั่นเอง.

ทฎฎฎ ๖๒ เป็นผลของการ ไม่รู้ปฏิจสุมุปาต^๑

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! มีธรรม^๒ที่ลึกลับ ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะ
รู้ตาม เป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตริภิก เป็นของ
ละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย;ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอน
ผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้
ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง. ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นอย่างไรเล่า?

[หมวด ๑ ปุพพันตักปิปกวาท ๑๘ ประการ]

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกปุพพันตักปิปกวาท
มีปุพพันตานุทฎฎฎ [ทฎฎฎเป็นไปตามซึ่งชั้นอันเป็นปุพพันตะ (ชั้นที่มีแล้วในกาลก่อน)]
ปรารภชั้นอันมีแล้วในกาลก่อน ย่อมกล่าวบัญญัติซึ่งอหิมุตติบท(ทางแห่งความหลุดพ้น
อย่างยิ่งของสัตว์ตามทฎฎฎแห่งตนๆ)มีอย่างต่างๆ เป็นอเนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทฎฎฎ)
ทั้งหลาย ๑๘ ประการ. สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอะไร ปรารภอะไร
จึงบัญญัติอหิมุตติบทด้วยวัตถุ ๑๘ ประการเหล่านั้น?

^๑พรหมชาลสูตร ส.ที. ๗/๑๖/๒๖, ๓๖, ๓๗ แก่กษุทั้งหลาย ที่สวนอัมพลฎฎฎิกา.

^๒คำว่า"ธรรม"(ธมฺมา)ในข้อความอย่างนี้ เป็นคานามนามธรรมตา หมายถึง"เรื่อง"หรือ"สิ่ง"
ตามธรรมดาสามัญเท่านั้น มิได้หมายความว่า เป็นพระธรรม หรือตัวคำสั่งสอนใดๆ. ผู้ที่ไม่เคยศึกษา
ภาษาบาลี อาจจะเข้าใจผิดได้ จึงต้องอธิบายไว้ดังนี้. สำหรับในกรณีนี้ คำว่า "ธรรม" หมายถึงเรื่อง
ทฎฎฎ ๖๒ เรื่อง ซึ่งพระองค์ทรงรู้แจ้งและไม่ติดอยู่ในทฎฎฎเหล่านั้น นั่นเอง.

(ก. สัสสตทฤษฎี ๔ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกสัสสตวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการ... (ต่อไปนี้จะตัดข้อความอันยืดยาวแห่งทฤษฎีหนึ่งๆให้เหลือเฉพาะแต่ใจความ นำมาเรียงลำดับติดต่อกันไปจนกว่าจะครบทั้ง ๖๒ ทฤษฎี-วัตถุ และจัดเป็นหมวดย่อยๆตามลำดับหมวดดังที่มีอยู่ในพระบาลีนับตั้งแต่หมวด ก.ข้างบนนี้ไป):-

(๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่านในโลกนี้อาศัยความเพียรเผากิเลส...จึงมีเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกถึงขั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อน มีประการต่างๆ เป็นอนเนก คือระลึกได้ ๑ ชาติบ้าง,...ฯลฯ... **หลายแสนชาติเป็นอนเนกบ้าง;...แล้วกล่าว(ตามความเห็นของตน)อย่างนี้ว่า**"อัตตาและโลกเป็นของเที่ยง คงตัว ยืนอยู่เหมือนยอดภูเขา ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด; แม้(ปรากฏการณ์ของ)สัตว์ทั้งหลาย จะแล่นไป ท่องเที่ยวไป เคลื่อนไป บังเกิดไป,แต่สิ่งซึ่งเที่ยงแท้สม่ำเสมอ ยังคงอยู่นั่นเอง"ดังนี้; ...เพราะว่า เขาย่อมระลึกได้ซึ่งขั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อนมีประการต่างๆเป็นอนเนกได้ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ดังนี้. ...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๑ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกสัสสตวาท อาศัยแล้ว ปรรอกแล้ว จึง**บัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง.**

(๒)ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน อาศัยความเพียรเผากิเลส...จึงมีเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกถึงขั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อน มีประการต่างๆเป็นอนเนก คือระลึกได้ ๑ สังวัฏฏะ-วิวัฏฏกัปป์บ้าง...กระทั่ง **สิบสังวัฏฏะ-วิวัฏฏกัปป์บ้าง...แล้วกล่าว(ตามความเห็นของตน)อย่างนี้ว่า**"อัตตาและโลก เป็นของเที่ยง คงตัว ยืนอยู่เหมือนยอดภูเขา ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด; แม้(ปรากฏการณ์ของ)สัตว์ทั้งหลาย จะแล่นไป ท่องเที่ยวไป

เคลื่อนไปบังเกิดไป, แต่สิ่งซึ่งเที่ยงแท้สม่ำเสมอ ยังคงอยู่นั่นเอง" ดังนี้; ...เพราะว่าเราย่อมนะได้ซึ่งชั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อน มีประการต่างๆเป็นอเนกได้ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ดังนี้. ...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๒ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกสัสสตวาท อาศัยแล้ว พรารภแล้ว จึงบัญญัติอดีตและโลกว่าเที่ยง.

(๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน อาศัยความเพียรเพียรเพียร... จึงมีเจตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกถึงชั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อน มีประการต่างๆเป็นอเนก คือระลึกได้สืบสังวัฏฏะ-วิวัฏฏะก็ไปบ้าง... กระทั่งถึงสืบสังวัฏฏะ-วิวัฏฏะก็ไปบ้าง... แล้วกล่าว(ตามความเห็นของตน)อย่างนี้ว่า "อดีตและโลก เป็นของเที่ยง คงตัว ยืนอยู่เหมือนยอดภูเขา ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด; แม้(ปรากฏการณ์ของ)สัตว์ทั้งหลาย จะแล่นไป ท่องเที่ยวไป เคลื่อนไป บังเกิดไป, แต่สิ่งซึ่งเที่ยงแท้สม่ำเสมอ ยังคงอยู่นั่นเอง" ดังนี้; ...เพราะว่าเราย่อมนะได้ซึ่งชั้นอันเคยอยู่ในกาลก่อน มีประการต่างๆเป็นอเนกได้ พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ดังนี้. ...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๓ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกสัสสตวาท อาศัยแล้ว พรารภแล้ว จึงบัญญัติอดีตและโลกว่าเที่ยง.

(๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน เป็นนักตรึกนักตรอง เขาย่อมกล่าวตามที่ความตรึกพาไป ความตรองแล่นไป ตามปฏิภาณของตนเองว่า "อดีตและโลก เป็นของเที่ยง คงตัว ยืนอยู่เหมือนยอดภูเขา ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด; แม้(ปรากฏการณ์ของ)สัตว์ทั้งหลาย จะแล่นไป ท่องเที่ยวไป เคลื่อนไป บังเกิดไป, แต่สิ่งซึ่งเที่ยงแท้สม่ำเสมอ ยังคงอยู่นั่นเอง" ดังนี้; ...ดูก่อน

ภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๔ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกสัสสตวาท อาศัยแล้ว ปราศแล้ว จึงบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเท่าใด เป็นพวกสัสสตวาท บัญญัติอัตตา และโลกว่าเป็นของเที่ยง สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้ หรือว่าวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคต ย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลุบลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิธรรมปรายภพอย่างนั้น: ตถาคต ย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วยรู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้ว เฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่อง ออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยากยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเสียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า"เวทนา"ดังที่พระองค์ได้ตรัสว่า เพราะรู้เหตุให้เกิดขึ้น ความตั้งอยู่ไม่ได้ รสอร่อย โทษต่ำทราม อุบายเครื่อง ออก ตถาคตจึงรู้แจ้งสัสสตทฤษฎีเหล่านั้นรู้แจ้งซึ่งสิ่งที่ยิ่งขึ้นไปกว่าทฤษฎีเหล่านั้น แล้วไม่ยึดมั่น จนกระทั่งรู้แจ้งนิพพุติ(ความดับเย็น)อันเป็นภายในความ

รู้แจ้งเวทนาในลักษณะ ๕ ประการ มีรู้แจ้งเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้นนั้น คือรู้แจ้งเวทนาในสายแห่งปัจจุสมุปปาท ทั้งส่วนหน้าและส่วนหลังของเวทนานั้นเอง. ถ้าไม่รู้แจ้งเวทนาในลักษณะอย่างนี้ ย่อมไม่พ้นไปจากข่ายแห่งสัสสตทิฎฐิ ๔ ประการนี้.

(ข. เอกัจจสัสสตติก - เอกัจจอัสสตติกทิฎฐิ ๔ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกเอกัจจสัสสตติก-เอกัจจอัสสตติกวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการ:

(๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ... ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ สัตว์ตนใดตนหนึ่ง เคลื่อนจากหมู่^๕อภัสสรเทพนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้, ครั้นมาสู่ความเป็นอย่างนี้แล้ว ได้ออกบวชจากเรือน เป็นผู้ไม่มีเรือน อาศัยความเพียรเผากิเลส.... มีเจตสมานธิ ในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกถึงขันธอันเคยอยู่ในกาลก่อน (ช่วงเวลาที่เขาอยู่ในหมู่^๕อภัสสรเทพ), ที่เกินกว่านั้น เขาระลึกไม่ได้. สัตว์นั้นได้กล่าวว่า "พรหมผู้เจริญผู้ใด เป็นมหาพรหม เป็นผู้ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีสัตว์ใดครอบงำเขาได้ เห็นสิ่งทั้งหลายอย่างถ่องแท้ เป็นผู้ให้อำนาจเป็นไป เป็นอิศวร เป็นผู้สร้าง เป็นผู้นิรมิต เป็นผู้ประเสริฐสุด เป็นผู้จัดสรร (สิ่งทั้งปวง) ผู้มีอำนาจ เป็นบิดาแห่งสัตว์ทั้งหลายทั้งที่เป็นแล้วและจักเป็น. พวกเราทั้งหลายเป็นผู้อันพรหมนั้นนิรมิตแล้ว. พรหมนั้น เป็นผู้เที่ยง ผู้ยังยืน ผู้เที่ยงแท้ ผู้ไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้สม่ำเสมอเช่นนั้นนั่นเทียว. ส่วนว่าเราทั้งหลายเป็นผู้อันพรหมนั้นนิรมิตแล้ว จึงเป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยังยืน มีอายุน้อย มีการจุติเป็นธรรมดา มาสู่ความเป็นอย่างนี้แล้ว" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เป็นฐานะที่ ๑ อันสมณ-

พรหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกเอกัจฉสัสสติกเอกัจจอสัสสติกวาทาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง.

(๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ คือ สัตว์ตนใดตนหนึ่ง เคลื่อนจากหมู่ **ชิตทาปโทสิกา** นั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้, ครั้นมาสู่ความเป็นอย่างนี้แล้ว ได้ออกบวชจากเรือน เป็นผู้ไม่มีเรือน อาศัยความเพียรเผากิเลส...มีเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วเขาย่อมระลึกถึงชั้นธัมมัญญะอันเคยอยู่ในกาลก่อนได้, ที่เกินกว่านั้นเขาระลึกไม่ได้. สัตว์นั้นได้กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย! เทพทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งมีใช้พวกชิตทาปโทสิกา เทพทั้งหลายเหล่านั้น ถึงพร้อมด้วยธรรมคือ ความยินดีในการรำเริงและการเล่นหัว ไม่เกินเวลา (ไม่เกินขนาด) เป็นอยู่ เมื่อเทพทั้งหลายเหล่านั้น ไม่ยินดีในการรำเริงเล่นหัวจนเกินเวลาเป็นอยู่ สติย่อมไม่หลงลืม เพราะความไม่หลงลืมแห่งสติ เทพทั้งหลายเหล่านั้นย่อมไม่เคลื่อนจากเทพนิคายนั้น จึงเป็นผู้เที่ยง ผู้ยังยืน ผู้เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้สม่ำเสมอเช่นนั้นนั้นเที่ยง. ส่วนว่าเราทั้งหลายซึ่งเป็นพวกชิตทาปโทสิกาได้เป็นผู้ยินดีในการรำเริงเล่นหัว จนเกินเวลา เมื่อพวกเรายินดีในการรำเริงเล่นหัว จนเกินเวลา สติย่อมหลงลืม เพราะความหลงลืมแห่งสติ พวกเราทั้งหลายจึงเคลื่อนแล้วจากเทพนิคายนั้น เป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยังยืน มีอายุน้อย มีการจุติเป็นธรรมดา มาแล้วสู่ความเป็นอย่างนี้" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๒ อันสมณพรหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกเอกัจฉสัสสติกเอกัจจอสัสสติกวาทาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง.

(๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ...ฯลฯ... ข้อนี้เป็นฐานะที่จะมีได้ คือ สัตว์ตนใดตนหนึ่ง เคลื่อนจากหมู่ **มโนปโทสิกา** นั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้, ครั้นมาสู่

ความเป็นอย่างนี้แล้ว ได้ออกบวชจากเรือน เป็นผู้ไม่มีเรือน อาศัยความเพียรเผากิเลส ... มีเจตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกถึงชั้นธัมมคเยอยู่ในกาลก่อนได้, ที่เกินกว่านั้น เขาระลึกไม่ได้. สัตว์นั้นได้กล่าวว่า "เทพทั้งหลายที่ไม่ใช่พวกมโนปโทสิกา ย่อมไม่เพ่งโทษซึ่งกันและกันเกินเวลา (เกินขนาด); เมื่อเทพทั้งหลายเหล่านั้นไม่เพ่งโทษซึ่งกันและกันเกินเวลา จิตก็ไม่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน เมื่อมีจิตไม่ประทุษร้ายซึ่งกันและกัน กายก็ไม่บอบช้ำ จิตก็ไม่บอบช้ำ เทพทั้งหลายเหล่านั้น จึงไม่เคลื่อนจากเทพนิกายนั้น เป็นผู้เที่ยง ผู้ยังยืน ผู้เที่ยงแท้ มีความไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา ตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้สม่ำเสมอเช่นนั้นนั้นเทียว. ส่วนพวกเราเหล่ามโนปโทสิกา มีปรกติเข้าไปเพ่งโทษซึ่งกันและกันอยู่เกินเวลา, เมื่อเพ่งโทษซึ่งกันและกันอยู่เกินเวลา จิตก็ประทุษร้ายในกันและกัน; เมื่อมีจิตประทุษร้ายในกันและกัน กายก็บอบช้ำ จิตก็บอบช้ำ. พวกเราทั้งหลาย จึงเคลื่อนแล้วจากเทพนิกายนั้น เป็นผู้ไม่เที่ยง ไม่ยังยืน มีอายุน้อย มีการจุติเป็นธรรมดา แล้วมาสู่ความเป็นอย่างนี้" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๓ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกเอกัจฉลัสสติกเอกัจฉลัสสติกวาทอาศัยแล้วปรารภแล้ว จึงบัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง.

(๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน เป็นนักตริกนักตรอง เขาย่อมกล่าวตามทีความตริกพาไป ความตรองแล่นไป ตามปฏิภาณของตน อย่างนี้ว่า "อัตตาใด ทีเขาเรียกว่า 'จักขุ' ดังนี้บ้าง 'โสตะ' ดังนี้บ้าง 'ฆานะ' ดังนี้บ้าง 'ชีวหา' ดังนี้บ้าง 'กายะ' ดังนี้บ้าง อัตตานี้ ๆ ไม่เที่ยง ไม่ยังยืน ไม่เที่ยงแท้ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา. ส่วนว่าอัตตาใด ทีเขาเรียกกันว่า 'จิต' ก็ดี 'มโน' ก็ดี 'วิญญาน' ก็ดี อัตตานี้ เป็นของเที่ยง ยังยืน เที่ยงแท้ มีอันไม่แปรปรวนเป็นธรรมดา จักตั้งอยู่อย่างเที่ยงแท้ สม่ำเสมอ เช่นนั้น นั้นเทียว" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๔

อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกเอกัจจัสสติกเอกัจจอสัสตติกวาทาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติอัตราและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกเอกัจจัสสติก-เอกัจจอสัสตติกวาท บัญญัติอัตราและโลกว่าเที่ยงบางอย่าง ไม่เที่ยงบางอย่าง สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้ หรือว่าวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทิวสนี้ เหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ฝนคล้ำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสัมปรายภพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แลเป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้ทิวสนี้ของพวกเอกัจจัสสติกเอกัจจ-อสัสตติกวาท ๔ จำพวกนี้ ก็มีมูลมาจากสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" ; มีข้อความอย่างเดียวกับข้อความที่พระองค์ตรัสเกี่ยวกับพวกสัสตตวาท; ขอให้ย้อนไปดูหมายเหตุท้ายหมวดสัสตตวาท อีกครั้งหนึ่ง จนเห็นว่า ถ้าไม่รู้แจ้งเวทนา ในลักษณะอย่างนั้น ย่อมไม่พ้นไปจากข่ายแห่งเอกัจจัสสติกเอกัจจอสัสตติกทิวสนี้ ๔ ประการนี้ได้. นี้แหละคือความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" เพียงสิ่งเดียว.

(ค. อันตานั้นติกทิกฏฐ ๔ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอันตานั้นติกทิกฏฐ ย่อมบัญญัติซึ่งโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการ:

(๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน อาศัยความเพียรเผา กิเลส ... มีเจตโสมภาในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่า มีที่สุดอยู่ในโลก สมณพราหมณ์ผู้นี้กล่าวอย่างนี้ว่า "โลกอันกลมรอบตัวนี้ มีที่สุด". เพราะเหตุไร ข้าพเจ้า จึงกล่าวอย่างนี้? เพราะเหตุว่า ข้าพเจ้าอาศัยความเพียรเผากิเลส... มีเจตโสมภาใน ลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่า "มีที่สุดอยู่ในโลก". ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้า จึงรู้ความข้อนี้ว่า "โลกอันกลมรอบตัวนี้ มีที่สุด" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี้เป็น ฐานะที่ ๑ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอันตานั้นติกทิกฏฐอาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติซึ่งโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด.

(๑๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน อาศัยความเพียรเผา กิเลส... มีเจตโสมภาในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่าไม่มีที่สุดอยู่ในโลก. สมณพราหมณ์ผู้นี้กล่าวอย่างนี้ว่า "โลกอันไม่มีที่สุดรอบนี้ ไม่มีที่สุด"; สมณพราหมณ์ ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกที่กล่าวว่า โลกอันกลมรอบตัวนี้ มีที่สุด ดังนั้น คำพูดของ สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นมุสา; เพราะว่าการโลกอันไม่มีที่สุดรอบนี้ ไม่มีที่สุด. ข้อนี้ เพราะเหตุไรเล่า ข้าพเจ้าอาศัยความเพียรเผากิเลส... มีเจตโสมภา ในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่า "ไม่มีที่สุดอยู่ในโลก". ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงรู้ความข้อนี้ว่า "โลกอันไม่มีที่สุดรอบนี้ ไม่มีที่สุด" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!

นี่เป็นฐานะที่ ๒ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอันตายนันติกวาทอาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติซึ่งโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด.

(๑๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน อาศัยความเพียรเพิกเลส... มีเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่ามีที่สุดในเบื้องบนและเบื้องต่ำ อยู่ในโลก มีสัจญญาว่าไม่มีที่สุดในเบื้องขวาง(รอบตัว)อยู่ในโลก. สมณพราหมณ์ผู้นี้ กล่าวอย่างนี้ว่า "โลกนี้มีที่สุดด้วย ไม่มีที่สุดด้วย"; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นพวกที่กล่าวว่า โลกอันกลมรอบตัวนี้ มีที่สุด ดังนี้ นั้น คำพูดของสมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นมุสา; ถึงแม้สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ ซึ่งเป็นพวกที่พูดว่า โลกอันไม่มีที่สุดรอบนี้ ไม่มีที่สุด ดังนี้ นั้น คำของสมณพราหมณ์เหล่านั้น ก็เป็นมุสา; เพราะเหตุว่า โลกนี้มีที่สุดด้วยไม่มีที่สุดด้วย. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ข้าพเจ้าอาศัยความเพียรเพิกเลส... มีเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เป็นผู้มึสัจญญาว่า "มีที่สุดในเบื้องบนและเบื้องต่ำ อยู่ในโลก" มีสัจญญาว่า "ไม่มีที่สุดในเบื้องขวาง(รอบตัว) อยู่ในโลก". ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงรู้ความข้อนี้ว่า "โลกนี้มีที่สุดด้วย ไม่มีที่สุดด้วย" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๓ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอันตายนันติกวาทอาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติซึ่งโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด.

(๑๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน เป็นนักตริกนักตรอง เขาย่อมกล่าวตามที่ความตริกพาไป ความตรองแล่นไป ตามปฏิภาณของตนเองว่า "โลกนี้มีที่สุดก็หามิได้ ไม่มีที่สุดก็หามิได้. สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ เป็นพวกที่กล่าวว่า โลกอันกลมรอบตัวนี้ มีที่สุด ดังนี้ นั้น คำพูดของสมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นมุสา; แม้สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านี้ ซึ่งเป็นพวกที่กล่าวว่า โลกอันไม่มีที่สุด

รอบนี้ ไม่มีที่สุด ดังนั้น คำพูดของสมณพราหมณ์แม่เหล่านั้ ก็เป็นมุสา; ถึงแม้สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งเป็นพวกที่กล่าวว่าโลกนี้มีที่สุดด้วย ไม่มีที่สุดด้วย ดังนั้น คำพูดของสมณพราหมณ์แม่เหล่านั้ ก็เป็นมุสา; เพราะว่า โลกนี้มีที่สุดก็หา มิได้ ไม่มีที่สุดก็หา มิได้" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๔ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอันตายนันตีกวาทอาศัยแล้ว ปรารภแล้ว จึงบัญญัติซึ่งโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด เป็นพวกอันตายนันตีกวาท บัญญัติโลกว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุด สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้ทั้งหมด บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านั้ หรือว่าวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านั้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทิวฐิเหล่านั้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลบคล้ำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสมปรายภพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วยรู้ชัดซึ่งกรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริง ซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านั้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเจียมสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้ทฤษฎีของพวกอันตานันติกวาท ๔ จำพวกนี้ ก็มีมูลมาจากสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" ; มีข้อความอย่างเดียวกับข้อความที่พระองค์ตรัสเกี่ยวกับพวกสัสสตวาท ขอให้ย้อนไปดูหมายเหตุท้ายหมวดสัสสตวาทอีกครั้งหนึ่ง จนเห็นว่า ถ้าไม่รู้แจ้งเวทนา ในลักษณะอย่างนั้น ย่อมไม่พ้นไปจากข่ายแห่งอันตานันติกทฤษฎี ๔ ประการนี้ได้. นี่แหละคือความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" เพียงสิ่งเดียว.

(ฃ. อมราวิกเขปิกทฤษฎี ๔ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอมราวิกเขปิกวาท เมื่อถูกถามปัญหาในที่นั้น ๆ ย่อมถึงความส่ายแห่งวจาอันดินได้ไม่ตายตัว ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการ:

(๑๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน ...มีความคิดว่า เราไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล, เมื่อไม่รู้ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ ไปพยากรณ์เข้าว่านี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล ดังนี้แล้ว นั้นจะเป็นการกล่าวเท็จของเรา; การกล่าวเท็จ เป็นความคับแค้น, ความคับแค้น เป็นอันตราย. ดังนี้ สมณพราหมณ์ผู้นี้ **กลัวต่ออมุสาวาท ขยะแขยงต่ออมุสาวาท** อยู่อย่างนี้ ก็ไม่ยอมกล่าวว่า เช่นนี้เป็นกุศล เช่นนี้เป็นอกุศล; เมื่อถูกเขาถามอยู่ด้วยปัญหาข้อนี้ ก็ถึงซึ่งความส่ายแห่งวจาอันดินได้ไม่ตายตัว เช่นนี้ว่า "อย่างนี้ ก็มีใช่, อย่างนั้น ก็มีใช่, อย่างอื่น ก็มีใช่, ไม่ใช่ ก็มีใช่, ไม่ไม่ใช่ ก็มีใช่" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๑ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอมราวิกเขปิกวาทอาศัยแล้ว ปรรากแล้ว **เมื่อถูกถามปัญหานั้น ๆ ย่อมถึงความส่ายแห่งวจาอันดินได้ไม่ตายตัว.**

(๑๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน ...มีความคิดว่า เราไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล, เมื่อไม่รู้ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ ไปพยากรณ์เข้าว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล ดังนี้แล้ว นั่นจะทำให้เกิดฉันทะ (ความพอใจ) บ้าง ราคะบ้าง โทสะบ้าง ปฏิฆะ(ความหงุดหงิด) บ้าง; ฉันทะ ราคะ โทสะ ปฏิฆะ เกิดในธรรมใด ธรรมนั้น เป็นอุปทานแก่เรา อุปาทานนั้น เป็นความคับแค้นแก่เรา ความคับแค้น เป็นอันตรายดังนี้ สมณพราหมณ์ผู้นี้กลัวต่ออุปาทาน ขยะแขยงต่ออุปาทาน อยู่อย่างนี้ ก็ไม่ยอมกล่าวว่า เช่นนี้เป็นกุศล เช่นนี้เป็นอกุศล; เมื่อถูกเขาถามอยู่ด้วยปัญหาข้อนี้ ก็ถึงซึ่งความส่ายแห่งวจาอันดีไม่ได้ไม่ตายตัว เช่นนี้ว่า "อย่างนี้ ก็มีใช่, อย่างนั้น ก็มีใช่, อย่างอื่น ก็มีใช่, ไม่มีใช่ ก็มีใช่, ไม่มีไม่ใช่ ก็มีใช่" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๒ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอมราวิก-เขปิกวาทอาศัยแล้ว ปรารภแล้ว เมื่อถูกถามปัญหานี้ ๆ ย่อมถึงความส่ายแห่งวจาอันดีไม่ได้ไม่ตายตัว.

(๑๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน ...มีความคิดว่า เราไม่รู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล, เมื่อไม่รู้ตามที่เป็นจริงอย่างนี้ ไปพยากรณ์เข้าว่า นี่เป็นกุศล นี่เป็นอกุศล ดังนี้แล้ว เกิดมีสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่เป็นบัณฑิต มีปัญญาละเอียดอ่อน เชี่ยวชาญในการข่มด้วยวาจา มีความเฉียบแหลมดุจยิงถูกเส้นขนเนื้อทราย เผลอญมาเที่ยวทำลายทิฐิของผู้อื่น ด้วยปัญญาอยู่สมณพราหมณ์เหล่านั้น จะพึงรุมกันซักไซ้ไล่เลียงเราในที่นั้น เราจะไม่สามารถตอบโต้แก่เขาได้ การที่ตอบโต้เขาไม่ได้นั้น มันเป็นความคับแค้นแก่เรา ความคับแค้นนั้นเป็นอันตราย ดังนี้. สมณพราหมณ์ผู้นี้กลัวต่อการรุมล้อมซักถาม ขยะแขยงต่อการรุมล้อมซักถาม อยู่อย่างนี้ ก็ไม่ยอมกล่าวว่า เช่นนี้เป็นกุศลเช่นนี้เป็นอกุศล; เมื่อถูกเขาถามอยู่ด้วยปัญหาข้อนี้ ก็ถึงซึ่งความส่ายแห่งวจาอันดีไม่ได้ไม่ตายตัว เช่นนี้ว่า "อย่างนี้ ก็มีใช่, อย่างนั้น ก็มีใช่,

อย่างอื่น ก็มีใช่, ไม่ใช่ ก็มีใช่, ไม่มีใช่ ก็มีใช่" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๓ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอมราวีกเขปิกวาทอาศัยแล้วปรารภแล้ว เมื่อถูกถามปัญหานั้นๆ ย่อมถึงความส่ายแห่งวจาอันดินได้ไม่ตายตัว.

(๑๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน เป็นคนเขลา เป็นคนงมงาย เพราะความเป็นคนเขลา เพราะความเป็นคนงมงาย เมื่อถูกถามปัญหาในที่นั้น ๆ ก็ถึงซึ่งความส่ายแห่งวจาอันดินได้ไม่ตายตัว โดยกล่าวว่า ถ้าท่านถามเราว่า โลกอื่นมีอยู่หรือ? ถ้าเรารู้สึกว่าโลกอื่นมีอยู่ เราก็จะพยากรณ์ข้อนั้นแก่ท่านว่า โลกอื่นมีอยู่. แต่ความจริงนั้น แม้การตอบว่าอย่างนี้ ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าอย่างนั้น ก็มีได้เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าอย่างอื่น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าไม่ ก็มีได้เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่า ไม่ ก็หาไม่ได้ ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา.... (จะมีการตอบส่ายไปส่ายมา ไม่ตายตัวถึง ๕ ประการ ในลักษณะอย่างนี้ ในทุก ๆ คำถาม ซึ่งได้สมมติขึ้นต่อไปอีกถึง ๑๕ คำถาม. รวมกันทั้งหมดเป็น ๑๖ คำถาม ทั้งคำถามที่กล่าวแล้วข้างต้น. สำหรับอีก ๑๕ คำถามต่อไปนั้น คือ ๒. โลกอื่นไม่มีหรือ? ๓. โลกอื่นมีและไม่มีหรือ? ๔. โลกอื่นมีก็หาไม่ได้ไม่มีก็หาไม่ได้หรือ? ๕. สัตว์เป็นโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้น) มีหรือ? ๖. สัตว์เป็นโอปปาติกะไม่มีหรือ? ๗. สัตว์เป็นโอปปาติกะมีและไม่มีหรือ? ๘. สัตว์เป็นโอปปาติกะมีก็หาไม่ได้ไม่มีก็หาไม่ได้หรือ? ๙. ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีหรือ? ๑๐. ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วไม่มีหรือ? ๑๑. ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีและไม่มีหรือ? ๑๒. ผลแห่งกรรมดีกรรมชั่วมีก็หาไม่ได้ไม่มีก็หาไม่ได้หรือ? ๑๓. ตถาคตตายแล้วมีอีกหรือ? ๑๔. ตถาคตตายแล้วไม่มีอีกหรือ? ๑๕. ตถาคตตายแล้วมีอีกและไม่มีอีกหรือ? ๑๖. ตถาคตตายแล้วมีอีกก็หาไม่ได้ไม่มีอีกก็หาไม่ได้หรือ? แล้วก็มีคำตอบต่อท้ายทุก ๆ ปัญหาว่า ถ้าเขารู้สึกว่าอย่างไร เขาก็จะตอบว่า อย่างนั้น ตามตัวปัญหาที่ถาม แล้วก็กลับปฏิเสธว่า แต่ความจริงนั้น แม้การตอบว่า อย่างนี้ ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าอย่างนั้น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าอย่างอื่น ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่าไม่ ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา, แม้การตอบว่า ไม่ก็หาไม่ได้ ก็ไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา.) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย!

นี้เป็นฐานะที่ ๔ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอมราวิกเขปิกวาทอาศัยแล้ว
ปรารภแล้ว เมื่อถูกถามปัญหานั้น ๆ ย่อมถึงซึ่งความส่ายแห่งวาจาอันดั้นได้ไม่
ตายตัว.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอมราวิก-
เขปิกวาท เมื่อถูกถามปัญหาในที่นั้น ๆ ย่อมถึงซึ่งความส่ายแห่งวาจาอันดั้นได้ไม่ตายตัว;
สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ก็อาศัยวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้, หรือว่า
วัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๔ ประการเหล่านี้ วัตถุอื่นนอกจากนี้
มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทิวฐิเหล่านี้ เมื่อใคร
ถือเอาแล้วอย่างนี้ ครอบคลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสัมปรายภพอย่างนั้น:
ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่ง
ที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น(นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคต
รู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้ง
อยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนา
ทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น.
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก
ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเสียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความ
ตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอัน
ยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูด
สรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้ทิวฐิของพวก
อมราวิกเขปิกวาท ๔ จำพวกนี้ ก็มีมูลมาจากสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" ; มีข้อความอย่างเดียวกับ
ข้อความที่พระองค์ตรัสเกี่ยวกับพวกสัตสวาท ขอให้ย้อนไปดูหมายเหตุท้ายหมวดสัตสวาท

อีกครั้งหนึ่ง จนเห็นว่า ถ้าไม่รู้แจ้งเวทนา ในลักษณะอย่างนั้น ย่อมไม่พ้นไปจากชายแห่งอมราวีกเขปิกทฤษฎี ๔ ประการนี้ได้. นี่แหละคือความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า "เวทนาเพียงสิ่งเดียว."

(ง. อธิจจมุขปັນทิกทฤษฎี ๒ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอธิจจมุขปັນนิกวาท ย่อมบัญญัติอัตตาและโลกว่าเกิดเองลอย ๆ ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๒ ประการ:

(๑๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พวกเทพทั้งหลายมีชื่อว่า อัสถุญีสัตว์ (สัตว์ผู้ไม่มีสัญญา) มีอยู่. ก็พวกเทพเหล่านั้น ย่อมเคลื่อนจากอัสถุญีเทพนิกายนั้น เพราะการเกิดขึ้นแห่งสัญญา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นฐานะที่มีได้ คือ สัตว์ตนใดตนหนึ่ง เคลื่อนจากอัสถุญีเทพนิกายนั้นแล้ว มาสู่ความเป็น(มนุษย์)อย่างนี้, ครั้นมาสู่ความเป็นอย่างนี้แล้ว ออกบวชจากเรือน เป็นผู้ไม่มีเรือน ครั้นออกบวชจากเรือนแล้ว เป็นผู้ไม่มีเรือน ครองชีวิตอยู่, ได้อาศัยความเพียรเผากิเลส... เกิดเจโตสมาธิในลักษณะที่เมื่อจิตตั้งมั่นแล้ว เขาย่อมระลึกได้ถึงการเกิดขึ้นแห่งสัญญานั้น; ที่ไกลไปกว่านั้น (เมื่อเป็นอัสถุญีสัตว์) เขาระลึกไม่ได้ เขาก็กล่าวอย่างนี้ว่า "อัตตาและโลกเกิดขึ้นเองลอย ๆ ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ในกาลก่อน ข้าพเจ้ามิได้มีอยู่เลย แต่บัดนี้ข้าพเจ้ามี เพราะข้าพเจ้าน้อมจิตไป เพื่อความไม่มีแล้วกลับมี" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๑ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอธิจจมุขปັນนิกวาทอาศัยแล้ว ปรรณแล้ว จึงบัญญัติซึ่งอัตตาและโลกว่าเกิดเองลอย ๆ.

(๑๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน เป็นสักตริกนักตรอง เขาย่อมกล่าวตามทีความตริกพาไป ความตรองแล่นไป ตามปฏิภาณของตนเอง

อย่างนี้ว่า "อตฺตาและโลกเกิดเองลอย ๆ" ดังนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! นี่เป็นฐานะที่ ๒ อันสมณพราหมณ์พวกหนึ่งซึ่งเป็นพวกอริยสมุปบันนิกวาทอาศัยแล้ว ปรารภแล้วจึงบัญญัติซึ่งอตฺตาและโลกว่าเกิดเองลอย ๆ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอริยสมุปบันนิกวาท บัญญัติอตฺตาและโลกว่าเกิดขึ้นเองลอย ๆ; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย๒ ประการเหล่านี้ หรือวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๒ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทิวฐิเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสมปรายภพอย่างนั้น: ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับขวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับขวยอยู่ ความดับเย็น(นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น **แห่งเวทนาทั้งหลาย**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตามเป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นสิ่งที่หยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

(สรุป ปุพพันตกับปิกทิวฐิ ๑๘ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งเป็นพวกปุพพันตกับปิวาท มีปุพพันตานุทิวฐิ ปรารภขันธอันมีแล้วในกาลก่อน (ขันธมีส่วนสุดในกาล

ก่อน); ย่อมกล่าววาทบัญญัติซึ่งอภิมุติบททั้งหลายมีอย่างเป็นอนันต์ ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๑๘ ประการเหล่านี้แน่นอนเทียว หรือว่าด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๑๘ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้นมีอภิธรรมปรายภพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วยรู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม ซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเสียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียดรู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคต ให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า แม้ทฤษฎีของพวก อธิจจมุขป็นิกวาท ๒ จำพวกนี้ ก็มีมูลมาจากสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" มีข้อความอย่างเดียวกับข้อความที่พระองค์ตรัสเกี่ยวกับพวกสัสสตวาท ขอให้ย้อนไปดูหมายเหตุท้ายหมวด สัสสตวาท อีกครั้งหนึ่ง จนเห็นว่า ถ้าไม่รู้แจ้งเวทนา ในลักษณะอย่างนั้น ย่อมไม่พ้นไปจากข่ายแห่งอธิจจมุขป็นิกทฤษฎี ๒ ประการนี้ได้. นี่แหละคือความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" เพียงสิ่งเดียว.

(ครั้นตรัสอุปพันตกับปิกทฤษฎี ๑๘ ประการ จบลงดังนี้แล้ว ต่อไปเป็นการตรัสอุปพันตกับปิกทฤษฎี ๔๔ ประการ:-)

[หมวด ๒ อปรันตักปิกวาท ๔๔ ประการ]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพงกอปรันตักปิกวาท มือปรันตานุทิกฐิ [ทิกฐิเป็นไปตามซึ่งขันธอันเป็นอปรันติ (ขันธมีส่วนสุดในเบื้องหน้า)] ปรารภซึ่งขันธที่มีที่สุดในเบื้องหน้า ย่อมกล่าวบัญญัติซึ่งอิมุตติบททั้งหลาย มีอย่างเป็นอเนก ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔๔ ประการ. สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น อาศัยอะไร ปรารภอะไร จึงบัญญัติอิมุตติบท ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔๔ ประการเหล่านั้น!

(จ.อุททมาฆตนิก ชนิด สัจญญิติกฐิ ๑๖ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอุททมาฆตนิก-สัจญิวาท ย่อมบัญญัติอิตตาทหลังจากตายแล้วว่ามีสัญญาด้วยวัตถุทั้งหลาย ๑๖ ประการ:

(๑๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อิตตามีรูป" (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอิตตาทาโรคมิได้ (อโรโค)^๒หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อิตตาไม่มีรูป" (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอิตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

^๑ อิตตามีรูป คืออิตตาทที่มีรูปสมบัติเป็นนิทานสัมภวะ.

^๒ อโรโค หรือทาโรคมิได้ หมายถึงความที่ยั่งยืน ไม่มีอะไรกระทบกระทั่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้.

^๓ อิตตาไม่มีรูป คืออิตตาทที่มีรูปสมบัติเป็นนิทานสัมภวะ

(๒๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "อัตรามีรูปก็ได้ ไม่มีรูปก็ได้ เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อัตรามีรูปก็มีไซ้ไม่มีรูปก็มีไซ้ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อัตรามีที่สุด (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อัตรานไม่มีที่สุด (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "อัตรามีที่สุดก็ได้ไม่มีที่สุดก็ได้ เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อัตรามีที่สุดก็มีไซ้ไม่มีที่สุดก็มีไซ้ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตรานาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๒๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีสัญญาอย่างเดียวกัน (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๒๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีสัญญานานาอย่าง (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๒๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีสัญญาน้อย (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีสัญญา (มาก) ไม่มีประมาณ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีสุขโดยส่วนเสติยว (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามิทุกข์โดยส่วนเดียว (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตามีทั้งสุขและทุกข์ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอิตตาหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๓๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า "(ต้องเป็น) อุตตาไม่มีทั้งทุกข์และสุข (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอิตตาหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอุทฺตมาต-
นิกสัญญาว่า ย่อมบัญญัติอุตตาหลังจากตายแล้วว่ามีสัญญา; สมณพราหมณ์ทั้งหลาย
เหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๑๖ ประการเหล่านั้นนั้นเทียว หรือว่า
ด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๑๖ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่น
นอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทิวฐิ
เหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบคลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติดอย่างนั้น มีอภิสัมปรายภพ
อย่างนั้น: ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่
จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็น
สิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น
ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น
แห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความ
ไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่น
เห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลง
ง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้ง

ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง!

(จ.อุททมาฆตนิก ชนิต อสังขยทิฏฐิ ๘ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอุททมาฆตนิก-
อสังขยิวาท ย่อมบัญญัติอัตตาหลังจากตายแล้ว ว่าไม่มีสัญญา ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๘
ประการ :

(๓๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า
“(ต้องเป็น) อัตตามีรูป (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว,
เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา” ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า
“(ต้องเป็น) อัตตาไม่มีรูป (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว,
เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา” ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า
“อัตตามีรูปก็ได้ไม่มีรูปก็ได้ เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์
ไม่มีสัญญา” ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า
“(ต้องเป็น) อัตตามีรูปก็ มิใช่ไม่มีรูปก็มิใช่ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้
หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา” ดังนี้ (นี่อย่างหนึ่ง).

(๓๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า (ต้องเป็น) อตตามีที่สุด (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา" ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๔๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตานิไม่มีที่สุด(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา" ดังนี้(นี้อย่างหนึ่ง).

(๔๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “อตตามีที่สุดก็ได้ไม่มีที่สุดก็ได้ เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา" ดังนี้(นี้อย่างหนึ่ง).

(๔๒) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตามีที่สุดก็มีไซ้ไม่มีที่สุดก็มีไซ้(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอัตตาทาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์ไม่มีสัญญา" ดังนี้(นี้อย่างหนึ่ง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอุทฺทมาฆต-
นิกอัสถุญญิวาท ย่อมบัญญัติอัตตาทหลังจากตายแล้วว่ามีสัญญา; สมณพราหมณ์ทั้งหลาย
เหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๘ ประการเหล่านั้นนั่นเทียว หรือว่าด้วย
วัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๘ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้
มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้ เมื่อใคร
ถือเอาแล้วอย่างนี้ ภูบล้ำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสัมปรายภพอย่างนั้น:
ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งกรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่ง

ที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น **แห่งเวทนาทั้งหลาย**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

(ช.อุททมาฆตนิก ชนิต เนวส์ญญินาสัญญิตินิฏฐิ ๘ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอุททมาฆตนิก-เนวส์ญญินาสัญญิวาท ย่อมบัญญัติอัตตาหลังจากตายแล้ว ว่ามีสัญญาที่ห้ามมิได้ ไม่มีสัญญาที่ห้ามมิได้ ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๘ ประการ :

(๔๓) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อัตตามีรูป (เท่านั้น จึงจะ)เป็นอัตตาหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาที่ห้ามมิได้ ไม่มีสัญญาที่ห้ามมิได้” ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๔๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อัตตาไม่มีรูป (เท่านั้น จึงจะ)เป็นอัตตาหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาที่ห้ามมิได้ ไม่มีสัญญาที่ห้ามมิได้” ดังนี้ (นี้อย่างหนึ่ง).

(๔๕) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “อตตามีรูปก็ได้ ไม่มีรูปก็ได้ เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

(๔๖) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตามีรูปก็ มิใช่ไม่มีรูปก็มิใช่ (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

(๔๗) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตามีที่สุด (เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

(๔๘) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตามีไม่มีที่สุด(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หา มิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

(๔๙) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “อตตามีที่สุดก็ได้ ไม่มีที่สุดก็ได้ เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หา มิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

(๕๐) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติว่า “(ต้องเป็น) อตตามีที่สุดสุดก็มิใช่ ไม่มีที่สุดก็มิใช่(เท่านั้น จึงจะ) เป็นอตตหาโรคมิได้ หลังจากตายแล้ว, เป็นสัตว์มีสัญญาก็หามิได้ ไม่มีสัญญาก็หามิได้” ดังนี้ (นัยอย่างหนึ่ง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอุทมาฆต-
 นิกเนวส์ญญีนาสัญญีวาท ย่อมบัญญัติอัตตาหลังจากตายแล้วว่า มีสัญญา ก็หาไม่ได้ ไม่มี
 สัญญา ก็หาไม่ได้; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย
 ๘ ประการเหล่านี้แน่นอนเทียว หรือว่าด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย
 ๘ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า
 ฐานะที่ตั้งแห่งทัญญูเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ภูบล้ำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติ
 อย่างนั้น มีอภิสังมปรายภพอย่างนั้น. ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอัน
 ยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่
 ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่
 เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และ
 ซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น **แห่งเวทนาทั้งหลาย**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคต
 เป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลาย
 เหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเงียบ
 สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตริก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะ
 บัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง,
 เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตาม
 ที่เป็นจริง.

(ณ. อุจเจททัญญู ๗ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกอุจเจทวาท ย่อม
 บัญญัติซึ่งความขาดสูญซึ่งความพินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ ด้วยวัตถุ
 ทั้งหมด ๗ ประการ : -

(๕๑) คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฐิ อย่างนี้ว่า "คุณก่อนท่านผู้เจริญ! อัลดานี้ใด ที่เป็น **อัลดามีรูป ประกอบขึ้นด้วยมหาภูต ทั้ง ๔ มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี**. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัลดานี้เท่านั้น ที่ชื่อว่าเป็น อัลดานันขาดสูญ โดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติซึ่งความ ขาดสูญ ซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๒) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้น อย่างนี้ว่า คุณก่อน ท่านผู้เจริญ! อัลดานชนิดที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัลดานี้ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มี ได้กล่าวว่าอัลดานั้นไม่มี; แต่ว่าอัลดานี้ที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอัลดานที่ขาด สูญโดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะว่ายังมี**อัลดานอื่นที่เป็นทิพย์ เป็น อัลดามีรูป เป็นพวกกามาพจร มีกวิฬการาหารเป็นภักษา**^๑ ท่านไม่รู้ไม่เห็นซึ่ง อัลดานนั้น แต่ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอัลดานนั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัลดานี้ใด ภาย ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ก็**ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี**. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัลดานอย่างนี้ต่างหาก จึงจะชื่อว่าเป็นอัลดานันขาดสูญ โดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญ ซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

^๑ ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า โดยทั่วไปเขาเชื่อว่าพวกกายทิพย์ กินอาหารทิพย์ แต่ในที่นี้มีพระพุทธรูป- ภาสิต กล่าวถึงลัทธิที่ว่าพวกกายทิพย์จำพวกที่กินอาหารค้ำข้าว. ความเชื่อเรื่องกายทิพย์ ของคนทั่วไป ยังไม่ตรงกับข้อความในพระบาลี อยู่อย่างนี้. พึงใคร่ครวญและพึงถือเอาใจความให้ถูกต้องด้วย จะได้ หายงมงาย. ในบาลีที่กล่าวถึงอาหารทั้งสิ้น ก็กล่าวทำนองว่า แม้กวิฬการาหาร ก็เป็นไปเพื่อการตั้งอยู่ ของภูตสัตว์ และเพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์.

(๕๓) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อน ท่านผู้เจริญ! อตตานิเทศที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอตตานิเทศว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มีได้ กล่าวอตตานิเทศไม่มี แต่ที่อตตานิเทศที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอตตานิเทศที่ขาดสูญ โดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะอย่างยิ่งมีอตตานิเทศอื่น อันเป็นอตตานิเทศที่มีรูปสำเร็จมาจากใจ (มโนมโย) มีอวัยวะใหญ่่น้อยครบถ้วน มีอินทรีย์ไม่ทราม ท่านไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอตตานิเทศนั้น แต่ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอตตานิเทศนั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อตตานิเทศนี้ใด ภายหลังแต่การตาย เพราะการทำลายแห่งกาย ก็ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อตตานิเทศอย่างนี้ต่างหาก จึงจะชื่อว่าเป็นอตตานิเทศอันขาดสูญ โดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญ ซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๔) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้น อย่างนี้ว่า "ดูก่อน ท่านผู้เจริญ! อตตานิเทศที่ท่านกล่าวนั้นมีอยู่จริง ท่านกล่าวอตตานิเทศว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มีได้ กล่าวอตตานิเทศไม่มี แต่ที่อตตานิเทศที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอตตานิเทศที่ขาดสูญ โดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะอย่างยิ่งมีอตตานิเทศอื่น อันเป็นอตตานิเทศซึ่งเข้าถึงอากาสนัญญายตนะ อันมีความรู้สึกอยู่แต่เพียงว่า 'อากาสนาที่สุด มีได้' ดังนี้อยู่, เพราะว่าเป็นอตตานิเทศซึ่งก้าวล่วงรูปสัญญาเสียได้โดยประการทั้งปวง เพราะดับไปแห่งปฏิขณสัญญา เพราะไม่กระทำสัญญาต่าง ๆ ไว้ในใจ. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอตตานิเทศใด ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอตตานิเทศนั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อตตานิเทศนี้ใด ภายหลังแต่ตายแล้ว เพราะการทำลายแห่งกาย ก็ย่อมขาดสูญ ก็ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อตตานิเทศอย่างนี้ต่างหาก จึงจะชื่อว่าเป็นอตตานิเทศอันขาดสูญ โดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๕) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ! อัสดาชนิดที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัสดาได้ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มีได้ กล่าวว่ายัสดานั้นไม่มี แต่ว่าอัสดาที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอัสดาที่ขาดสูญ โดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะว่ายังมีอัสดาอื่น อันเป็น**อัสดาซึ่งเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ** อันมีความรู้สึกอยู่แต่เพียงว่า 'วิญญาณหาที่สุตมิได้' ดังนี้อยู่, เพราะว่าเป็นอัสดาซึ่งก้าวล่วงอาณาจักตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง ท่านผู้เจริญเอ๋ย ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอัสดาใด ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอัสดานั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัสดานี้ใด **ภายหลังแต่ตายแล้ว เพราะการทำลายร่างกาย ก็ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี.** ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัสดาอย่างนี้ต่างหาก จึงจะชื่อว่าเป็นอัสดาอันขาดสูญโดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มีแห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๖) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ! อัสดาชนิดที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัสดาได้ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มีได้ กล่าวว่ายัสดานั้นไม่มี แต่ว่าอัสดาที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอัสดาที่ขาดสูญ โดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะว่ายังมีอัสดาอื่น อันเป็น**อัสดาซึ่งเข้าถึงอากิญจัญญาตนะ** อันมีความรู้สึกอยู่แต่เพียงว่า 'ไม่มีอะไร' ดังนี้อยู่, เพราะเป็นอัสดาซึ่งก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะเสียได้โดยประการทั้งปวง. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอัสดาใด ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอัสดานั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัสดานี้ใด **ภายหลังแต่ตายแล้ว เพราะการทำลายร่างกาย ก็ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี.** ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัสดาอย่างนี้ต่างหาก จึงจะชื่อว่าเป็นอัสดาอันขาดสูญโดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติ ซึ่งความขาดสูญ ซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มีแห่งสัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๗) สมณพราหมณ์ผู้อื่น กล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อน ท่านผู้เจริญ! อัศจรรย์ที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัศจรรย์ใดว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มี ได้กล่าวว่าอัศจรรย์นั้นไม่มี แต่ว่าอัศจรรย์ที่ท่านกล่าวเพียงเท่านั้น จะถือว่าเป็นอัศจรรย์ที่ขาดสูญ โดยถูกต้อง หาได้ไม่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! เพราะว่ายังมีอัศจรรย์อื่น อันเป็นอัศจรรย์ซึ่งเข้าถึงซึ่งเนวส์ัญญานาสัญญาตนะอยู่ เพราะว่าเป็นอัศจรรย์ซึ่งก้าวล่วงอาภิกขัญญาตนะ เสียได้โดยประการทั้งปวง. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นซึ่งอัศจรรย์ใด ข้าพเจ้าย่อมรู้ย่อมเห็นซึ่งอัศจรรย์นั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัศจรรย์นี้ใด ภายหลังแต่ตายแล้ว เพราะการทำลายแห่งกาย ก็ย่อมขาดสูญ ก็ย่อมขาดสูญ ย่อมวินาศ ย่อมไม่มี. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัศจรรย์อย่างนี้ต่างหาก จึงจะถือว่าเป็นอัศจรรย์อันขาดสูญโดยถูกต้อง" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่งย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญซึ่ง ความวินาศ ซึ่งความไม่มีแห่งสัตว์ที่มีอยู่อย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกอุจเฉทวาท ย่อมบัญญัติซึ่งความขาดสูญ ซึ่งความวินาศ ซึ่งความไม่มี แห่งสัตว์ที่มีอยู่; สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย ๗ ประการเหล่านี้ นั่น เทียบ หรือว่าด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่งในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๗ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่ง ทิฏฐิเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบคลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิ- สัมปรายภพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียบ เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้น ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความ

ไม่ยึดมั่น. ดูก่อนนิกายทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่น เห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลง ง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้ แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

(ญ. ทิฏฐธัมมนิพพานทิวฐิ ๕ ประการ)

ดูก่อนนิกายทั้งหลาย! มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง เป็นพวกทิวฐิธัมมนิพพาน- วาท ย่อมบัญญัติซึ่งปรมทิวฐิธัมมนิพพาน (นิพพานอย่างยิ่งในทิวฐิธรรม) แก่สัตว์ ที่มีอยู่ ด้วยวัตถุทั้งหลาย & ประการ :

(๕๘) ดูก่อนนิกายทั้งหลาย! สมณพราหมณ์บางท่าน มีวาทะอย่างนี้ มีทิวฐิ อย่างนี้ว่า "อัตตานิไต่ อิมเอิบแล้ว เพียบพร้อมแล้ว ให้เขาบำเรออยู่ ด้วย กามคุณทั้งหลาย ๕ ประการ. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัตตานิไต่อย่างนี้เท่านั้น เป็นอัตตานิไต่ที่ถึงแล้วซึ่งปรมทิวฐิธัมมนิพพาน" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติ ซึ่งปรมทิวฐิธัมมนิพพาน แก่สัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๙) สมณพราหมณ์ผู้อื่นกล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้นั้น อย่างนี้ว่า "ดูก่อน ท่านผู้เจริญ! อัตตานิไต่ที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัตตานิไต่ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มีได้กล่าวว่าอัตตานิไต่ไม่มี แต่ว่าอัตตานิไต่ที่กล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่า เป็นอัตตานิไต่ที่บรรลุปรมทิวฐิธัมมนิพพาน หาได้ไม่. ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ชื่อนั้นเพราะ

เหตุว่า กามทั้งหลาย ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา; โสกะปริเทวะ-
 ทุกขณะโหม้นสุปายาสทั้งหลาย ย่อมบังเกิดขึ้นเพราะความแปรปรวนเป็นอย่างอื่น ของ
 กามทั้งหลายเหล่านั้น. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! แต่ว่าอิตตานี้ไต่ เป็นอิตตาที่สังัดแล้วจาก
 กามทั้งหลาย **สังัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงซึ่งปฐมฌาน** อันมีวิตกวิจารณ์
 มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก แล้วแลอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อิตตาอย่างนี้เท่านั้นแล ที่ชื่อ
ว่าเป็นอิตตาอันบรรลุแล้วซึ่งปรมทิฏฐธัมมนิพพาน" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวก
 หนึ่งย่อมบัญญัติปรมทิฏฐธัมมนิพพาน แก่สัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๕๙) สมณพราหมณ์ผู้อื่นกล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้ั้น อย่างนี้ว่า "ดูก่อน
 ท่านผู้เจริญ! อิตตาชนิดที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอิตตาไต่ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็
 มิไต่กล่าวว่าอิตตานั้นไม่มี แต่ว่าอิตตาที่กล่าวเพียงเท่านั้น จะชื่อว่าเป็นอิตตาที่บรรลุ
 ปรมทิฏฐธัมมนิพพาน หาไต่ไม่. ชื่อั้นเพราะเหตุไรเล่า? ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ชื่อั้น
 เพราะเหตุว่า ในปฐมฌานนั้น องค์ฌานไต่ เป็นเพียงธรรมอันบุคคลทำการวิตกทำการ
 วิจารณ์แล้ว, เพราะเหตุแห่งองค์ฌานนั้น ท่านจึงกล่าวซึ่งปฐมฌานนั้น ว่าเป็นของที่ยัง
 หยาบอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! แต่ว่าอิตตานี้ไต่ เป็นอิตตาที่ระงับวิตกวิจารณ์เสียไต่
แล้วเข้าถึงทุติยฌาน อันไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อันเป็น
 เครื่องผ่องใสแห่งใจในภายใน ทำให้สมาธิเป็นธรรมอันเอกผุดมีขึ้น, แล้วแลอยู่. ท่าน
 ผู้เจริญเอ๋ย! อิตตาอย่างนี้เท่านั้นแล ที่ชื่อ**ว่าเป็นอิตตาอันบรรลุแล้วซึ่งปรมทิฏฐธัมม-**
นิพพาน" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติปรมทิฏฐธัมมนิพพาน แก่สัตว์
 ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๖๐) สมณพราหมณ์ผู้อื่นกล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้ั้น อย่างนี้ว่า "ดูก่อน
 ท่านผู้เจริญ! อิตตาชนิดที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอิตตาไต่ว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็

มิได้กล่าวว่าอัตรานั้นไม่มี แต่ว่าอัตราก่อนหน้านั้น จะชื่อว่าเป็นอัตราก่อนที่บรรลุปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน หาได้ไม่. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ในทุติยฌานนั้น องค์แห่งฌานใด ถึงซึ่งปิติเป็นที่เฟื่องฟูแห่งใจ, เพราะเหตุแห่งองค์ฌานนั้น ท่านจึงกล่าวซึ่งทุติยฌานนั้นว่าเป็นของที่ยังหยาบอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! แต่**ว่าอัตรานี้ใด เป็นอัตราก่อนที่เข้าถึงซึ่งตติยฌาน** เพราะความจางคลายแห่งปิติด้วย เป็นผู้อุเบกขาด้วย มีสติสัมปชัญญะด้วย เสวยสุขโดยนามกายด้วย อันเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้เข้าถึงฌานนี้ว่า เป็นผู้อยู่อุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้, แล้วแลอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัตรานี้เท่านั้นแล ที่ชื่อว่าเป็น**อัตราก่อนบรรลแล้วซึ่งปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน**" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน แก่สัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

(๖๑) สมณพราหมณ์ผู้หนึ่งกล่าวกะสมณพราหมณ์ผู้หนึ่ง อย่างนี้ว่า "ดูก่อนท่านผู้เจริญ! อัตรานี้ที่ท่านกล่าวนั้น มีอยู่จริง ท่านกล่าวอัตราก่อนว่ามีอยู่ ข้าพเจ้าก็มิได้กล่าวว่าอัตรานั้นไม่มี แต่ว่าอัตราก่อนหน้านั้น จะชื่อว่าเป็นอัตราก่อนที่บรรลุปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน หาได้ไม่. ข้อนั้นเพราะเหตุไรเล่า? ท่านผู้เจริญเอ๋ย! ข้อนั้นเพราะเหตุว่า ในตติยฌานนั้น องค์แห่งฌานใดเป็นเพียงความยินดีแห่งจิตว่า 'สุขๆ' ดังนี้, เพราะเหตุแห่งฌานนั้น ท่านจึงกล่าวซึ่งตติยฌานนั้นว่าเป็นของที่ยังหยาบอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! แต่**ว่าอัตรานี้ใด เป็นอัตราก่อนที่เข้าถึงซึ่งจตุตถฌาน** อันไม่มีทุกข์และสุข มีแต่ความที่สติเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา เพราะเหตุที่ละสุขและทุกข์เสียได้ และเพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโสมนัสและโทมนัสทั้งหลายในกาลก่อน ดังนี้, แล้วแลอยู่. ท่านผู้เจริญเอ๋ย! อัตรานี้เท่านั้นแลที่ชื่อว่าเป็น**อัตราก่อนบรรลแล้วซึ่งปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน**" ดังนี้. สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติปรมทฤษฎีธรรมนิพพาน แก่สัตว์ที่มีอยู่ อย่างนี้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่เป็นพวกทิวฐัมม-
 นิพพานวาท ย่อมบัญญัติซึ่งปรมทิวฐัมมนิพพาน แก่สัตว์ที่มีอยู่ ; สมณพราหมณ์ทั้ง
 หลายเหล่านั้นทั้งหมด ก็บัญญัติโดยอาศัยวัตถุทั้งหลาย & ประการเหล่านั้นั้นเทียว หรือ
 ว่าด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่งในบรรดาวัตถุทั้งหลาย & ประการเหล่านี้,
 วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า สุณณะที่ตั้งแห่งทิวฐัมมเหล่านี้
 เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสัมปรายภพ
 อย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งกรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับ
 คว้าไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับคว้าอยู่ ความดับเย็น (นิพพุติ) ก็เป็น
 สิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นซึ่ง
 ความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุปายเป็นเครื่องออกไปพ้น
แห่งเวทนาทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะ
 ความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่
 สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม เป็นธรรมเสียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่
 จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเรา
 ตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำ
 ไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

(สรุป อปรินตกัปปิกทิวฐัม ๔๔ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ซึ่งเป็นพวกอปรินต-
 กัปปิกวาท มีอปรินตานุทิวฐัม ปรารภขันธมีส่วนสุดในเบื้องหน้า; สมณพราหมณ์
 ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมกล่าวบัญญัติซึ่งอริมุตติบพทั้งหลาย มีประการต่าง ๆ เป็น
 อเนก ด้วยวัตถุทั้งหลาย ๔๔ ประการเหล่านั้นั้นเทียว หรือว่าด้วยวัตถุประการใด
 ประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๔๔ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้มิได้มี.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้ เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบคลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมีคติอย่างนั้น มีอภิสมปรายภพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น(นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้ว เฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น แห่งเวทนาทั้งหลาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตามเป็นธรรมเจียบ สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตริก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเรา ตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

(สรุปทฤษฎีหมดทั้ง ๖๒ ประการ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด ที่บัญญัติทฤษฎีปรารภปุพพันตชั้นบ้าง (คือพวกปุพพันตกับปกวาท) ปรารภอปรันตชั้นบ้าง (คือพวกอปรันตกับปกวาท) ปรารภทั้งปุพพันตและอปรันตชั้นบ้าง (คือพวกปุพพันตอปรันตกับปกวาท) ล้วนแต่เป็นผู้มีปุพพันตอปรันตาทฤษฎี ปรารภชั้นทั้งที่เป็นปุพพันตและอปรันต; ดังนี้แล้ว กล่าวบัญญัติทฤษฎีอันเป็นอนิมุตติบท (ทางแห่งความหลุดพ้นอย่างยิ่งของสัตว์ตามทฤษฎีแห่งตนๆ) มีอย่างต่างๆ กันเป็นอนก ด้วยวัตถุ (ที่ตั้งแห่งทฤษฎี) ทั้งหมด ๖๒ ประการเหล่านี้นั่นเทียว หรือว่าด้วยวัตถุประการใดประการหนึ่ง ในบรรดาวัตถุทั้งหลาย ๖๒ ประการเหล่านี้, วัตถุอื่นนอกจากนี้ มิได้มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตย่อมรู้ชัดว่า ฐานะที่ตั้งแห่งทฤษฎีเหล่านี้เมื่อใครถือเอาแล้วอย่างนี้ ลูบคลำแล้วอย่างนี้ ก็จะมี

คติอย่างนั้น มีอภิสิทธิ์ปรายภาพอย่างนั้น : ตถาคตย่อมรู้ชัดซึ่งข้อนั้นด้วย รู้ชัดซึ่งธรรมอันยิ่งไปกว่านั้นด้วย และไม่จับฉวยไว้ซึ่งสิ่งที่ตถาคตรู้แล้วนั้นด้วย และเมื่อไม่จับฉวยอยู่ ความดับเย็น(นิพพุติ) ก็เป็นสิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตนนั้นเทียว เพราะรู้แจ้งตามที่เป็นจริงซึ่งเหตุให้เกิดขึ้นซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ซึ่งรสอร่อย ซึ่งโทษอันเลวทราม และซึ่งอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้น **แห่งเวทนาทั้งหลาย**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ตถาคตเป็นผู้พ้นวิเศษแล้ว เพราะความไม่ยึดมั่น. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ธรรมทั้งหลายเหล่านี้แล เป็นธรรมที่ลึก ที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ยากที่สัตว์อื่นจะรู้ตามเป็นธรรมเจียบสงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก เป็นของละเอียด รู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย, ซึ่งเราตถาคตได้ทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้ง, เป็นคุณวุฒิเครื่องนำไปสรรเสริญ ของผู้ที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคตให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า ทุกๆ ตอนที่ทรงแสดงซึ่งทฎฐิหมวดหนึ่งๆจบลงไปถึง ๑๐ หมวดย่อย จะมีคำสรุปท้ายให้เห็นความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า "เวทนา" ในลักษณะที่ว่าเป็นตัวการสำคัญ : ถ้าไม่รู้สมุทัย ความดับ รสอร่อย โทษต่ำทราม และอุบายเป็นเครื่องออกไปพ้นแห่งเวทนาทั้งหลายแล้ว จะไม่มีความดับเย็น จะมีแต่การเกิดขึ้นแห่งทฎฐิทั้งหลาย ๖๒ ประการนี้ ด้วยความยึดมั่นถือมั่นอย่างใดอย่างหนึ่ง. ในทางที่ตรงกันข้าม ถ้ารู้ข้อเท็จจริงทั้ง ๕ ประการนี้ เกี่ยวกับเวทนาแล้ว ไม่มีทางที่จะถือเอา หรือจะลบล้าง หรือจะถึงทับ ด้วยอุปาทาน ในสิ่งใดเลย. ข้าพเจ้าขอรับรองให้ตรวจดู คำว่า "ผัสสะ" และ "เวทนา" มากมายหลายสิบคำที่เกี่ยวข้องกันอยู่กับทฎฐิเหล่านี้ ดังที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธานุชาตที่นำมาแสดงไว้ ก่อนหน้าเรื่องทฎฐิ ๖๒ นี้ โดยหัวข้อที่ว่า "ผัสสะ คือปัจจัยแห่งทฎฐิ ๖๒", และว่า "ทฎฐิ ๖๒ เป็นเพียงความรู้สึกผิดๆ ของผู้ไม่รู้ปัจฉิมปาฐก", "ผัสสะ (แห่งปัจฉิมปาฐก) คือที่มาของทฎฐิ ๖๒".

ทฎฐิวัตถุ คือต้นเหตุเดิมอันจะให้เกิดทฎฐิต่าง ๆ ขึ้น มีอยู่ ๖๒ วัตถุ แต่เราเรียกกันว่าทฎฐิ ๖๒ เฉย ๆ.

ถ้ารู้ปัจจสมุปบาท ก็จะไม่เกิดทฤษฎีอย่างพวกตาบอดคลำช้าง^๑

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายเป็นอันมาก ครองจีวรถือบาตรเข้าไปสู่มืองสาวัตถี เพื่อบิณฑบาตในเวลาเช้า; กลับจากบิณฑบาตแล้ว ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงที่ประทับ แล้วกราบทูลว่า :-

‘ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ในเมืองสาวัตถีนี้ มีสมณพราหมณ์บริพาทาชกผู้มีทฤษฎีต่าง ๆ กันเป็นอันมาก อาศัยอยู่ ล้วนแต่มีทฤษฎีต่าง ๆ กัน มีความชอบใจต่าง ๆ กัน มีความพอใจต่าง ๆ กัน อาศัยทฤษฎีต่าง ๆ กัน:

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาทะอย่างนี้ มีทฤษฎีอย่างนี้ว่า ‘คำนี้ว่า โลกเที่ยงเท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ’;

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาทะอย่างนี้ มีทฤษฎีอย่างนี้ว่า ‘คำนี้ว่า โลกไม่เที่ยงเท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ’;

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาทะอย่างนี้ มีทฤษฎีอย่างนี้ว่า ‘คำนี้ว่า โลกมีที่สุดเท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ’;

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาทะอย่างนี้ มีทฤษฎีอย่างนี้ว่า ‘คำนี้ว่า โลกไม่มีที่สุด เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ’;

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาทะอย่างนี้ มีทฤษฎีอย่างนี้ว่า ‘คำนี้ว่า ชีวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ’;

^๑ สุตตที่ ๔ ชัจฉันธรวค อุ.ขุ. ๒๕/๑๘๒/๑๓๗, ตริสแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่เชตวัน.

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'คำนี้ว่า ชีวะก็อันอื่น สรีระก็อันอื่น เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ';

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'คำนี้ว่า ตถาคต ภายหลังแต่ตาย แล้ว ย่อมมีอีก เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ';

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'คำนี้ว่า ตถาคต ภายหลังแต่ตาย แล้ว ย่อมไม่มีอีก เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่นเป็นโมฆะ';

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'คำนี้ว่า ตถาคต ภายหลังแต่ตาย แล้ว ย่อมมีอีกก็มี ย่อมไม่มีอีกก็มี เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่น เป็นโมฆะ';

สมณพราหมณ์บางพวก มีวาตะอย่างนี้ มีทิวฏฐิอย่างนี้ว่า 'คำนี้ว่า ตถาคต ภายหลังแต่ตาย แล้ว ย่อมมีอีกก็หามิได้ ย่อมไม่มีอีกก็หามิได้ เท่านั้นเป็นคำจริง คำอื่น เป็นโมฆะ';

สมณพราหมณ์ทั้งหลายเหล่านั้น เกิดการบาดหมางกัน ทะเลาะกัน วิวาทกัน ทิ่มแทงซึ่งกันและกันอยู่ด้วยหอกคือปากทั้งหลายว่า 'ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมมิใช่เป็น อย่างนี้; ธรรมมิใช่เป็นอย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้' อยู่ดังนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! บริพพาชกทั้งหลายผู้เป็นเจ้าของลัทธิอื่น ๆ เหล่านั้น เป็นคน บอดไร้จักษุ จึงไม่รู้อัตตะ ไม่รู้อนัตตะ; จึงไม่รู้ธรรมะ ไม่รู้อธรรมะ : เมื่อ ไม่รู้อัตตะอนัตตะ เมื่อไม่รู้ธรรมะอธรรมะ ก็เกิดการบาดหมางกัน ทะเลาะกัน

วิวาทกัน ทิ่มแทงซึ่งกันและกันอยู่ด้วยหอกคือปากทั้งหลายว่า "ธรรมเป็นอย่างนี้ ธรรมมิใช่เป็นอย่างนี้: ธรรมมิใช่เป็นอย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้"อยู่ดังนี้".

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เรื่องเคยมีมาแล้ว ในเมืองสาวัตถีนี้เอง มีพระราชาองค์หนึ่ง ตรัสกระราชบุรุษคนหนึ่งว่า มานีธิ บุรุษผู้เจริญ! คนตาบอดแต่กำเนิด ในเมืองสาวัตถีนี้ มีประมาณเท่าใด ท่านจงให้คนทั้งหมดนั้น มาประชุมกันในที่แห่งหนึ่ง. บุรุษนั้น ทำตามพระประสงค์แล้ว. พระราชานั้น ได้ตรัสสั่งกระบุรุษนั้นว่า ดูก่อนพนาย! ถ้าอย่างนั้น ท่านจงแสดงซึ่งข้าง แก่คนตาบอดแต่กำเนิดเถิด. ราชบุรุษนั้น ได้ทำตามพระประสงค์ โดยการ :-

ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งศีรษะข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งหูข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งงาข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งงวงข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งกายข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งเท้าข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งหลังข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งโคนหางข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง
ให้คนตาบอดแต่กำเนิดพวกหนึ่ง คำซึ่งพวงหางข้าง พร้อมกับบอกว่า นี่แหละข้าง ดังนี้.

ครั้งบุรุษนั้นแสดงซึ่งข้าง แก่พวกคนตาบอดแต่กำเนิด ดังนั้นแล้ว ได้เข้าไปกราบทูลพระราชาวา "พวกคนตาบอดแต่กำเนิดเหล่านั้น ได้เห็นข้างแล้ว. ข้าแต่ทเวะ! ขอพระองค์จงทรงทราบซึ่งสิ่งอันพึงกระทำต่อไป ในกาลนี้เถิด พระเจ้าข้า!". พระราชาได้

เสด็จไปสู่ที่ประชุมแห่งคนตาบอดแต่กำเนิด แล้วตรัสว่า "พอบอดทั้งหลาย! พ่อเห็นข้างแล้วหรือ?" ครั้นได้ทรงรับคำตอบว่า เห็นแล้ว จึงตรัสว่า "ถ้าเห็นแล้ว พอบอดทั้งหลายจงกล่าวดูทีว่ ข้างนั้น เป็นอย่างไร?"

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! คนตาบอดพวกใด ได้คลำศีรษะข้าง ก็กล่าวว่า
 ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนหม้อ,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำหูข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนกระดิ่ง,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำงาข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนผาล,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำวงข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนงอนไถ,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำกายข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนพ้อม,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำเท้าข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนเส้า,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำหลังข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนครก
 กระเดื่อง,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำโคนหางข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือนสาก
 ตำข้าว,
 คนตาบอดพวกใด ได้คลำพวงหางข้าง ก็กล่าวว่า ข้าแต่ทเวราชเจ้า! ข้างเหมือน ไม้กวาด,

คนตาบอดแต่กำเนิดทั้งหลายเหล่านั้นถึงกันอยู่ว่า ข้างเป็นอย่างไร ข้างมีไต่
 อยู่นี้บ้าง; ข้างมีไต่อย่างไร ข้างเป็นอย่างไรต่างหาก ดังนี้บ้าง; ได้ประหารซึ่งกันและ
 กันด้วยกำหมัดทั้งหลาย. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! พระราชามีความพอพระทัยเป็นอันมาก
 ด้วยเหตุนี้, นี้ฉันใด;

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้ก็ฉันนั้น กล่าวคือ ปริพพาชกทั้งหลายผู้เป็น เจ้าลัทธิอื่น ๆ เหล่านี้เป็นคนบอดไร้จักขุ จึงไม่รู้อัตตะ ไม่รู้อนัตตะ; จึงไม่รู้ ธรรมะ ไม่รู้อธรรมะ: เมื่อไม่รู้อัตตะอนัตตะ เมื่อไม่รู้ธรรมะอธรรมะ ก็เกิดการ บาดหมางกัน ทะเลาะกัน วิวาทกัน ทิ้งแหว่งซึ่งกันและกันอยู่ด้วยหอก คือปาก ทั้งหลายว่า "ธรรมเป็นอย่างนี้ อธรรมมิใช่เป็นอย่างนี้; อธรรมมิใช่เป็นอย่างนี้ ธรรมเป็นอย่างนี้" อยู่ดังนี้.

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้สึกความช้อนี้แล้ว ได้ทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลา นั้นว่า:-

"ได้ยินว่า สมณพราหมณ์ทั้งหลายพวกหนึ่ง ๆ ย่อมข้องอยู่ใน ทิฏฐิหนึ่ง ๆ แหว่งทิฏฐิทั้งหลายเหล่านี้. ชนทั้งหลาย ผู้มี ความเห็นแล่นไปสู่ที่สุดข้างหนึ่ง ๆ ถือเอาซึ่งทิฏฐิต่างกัน แล้ว ย่อมวิวาทกัน เพราะเหตุนี้," ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การทะเลาะวิวาทกัน ด้วยเรื่องเดียวกัน มีขึ้นมาได้เพราะเหตุที่พวกหนึ่ง ๆ ถือเอาเพียงส่วนหนึ่ง ๆ ของ เรื่องนั้นมายืนยัน แก่ผู้อื่น จึงเกิดความต่างกันถึงกับเป็นเหตุให้วิวาททำร้ายกันเหมือนพวก ตาบอดคลำช้าง ๙ พวก ประหัดประหารกันเพราะคลำอวัยวะของช้างคนละส่วนกัน ทั้ง ๙ พวก. ธรรมหรือสัตตศาสนาในพระพุทธศาสนา เป็นเหมือนช้างที่ตัวใหญ่ยิ่งกว่าช้าง แล้ว ยังอาจจะแบ่งได้เป็น ๙ ส่วน ตามจำนวนแห่งนวัคสัตตศาสนา กล่าวคือ สุตตะ เคยยะ เวชยาวกธนะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္ภุตธรรม เวทลละ รวม ๙ องค์ด้วยกัน ฉันใดก็ฉันนั้น. แต่ถ้าทุกคนเข้าใจเรื่องสำคัญเพียงเรื่องเดียว คือ อิทัปปัจจยตา หรือ ปฏิจจสมุปบาท ที่สามารถแสดงให้เห็นว่า ธรรมทั้งหลายเกี่ยวข้องกันอย่างไร ทั้งในฝ่ายเกิด และฝ่ายดับแห่งกองทุกข์แล้ว ก็จะไม่เข้ากับคลำช้างที่เดียวทั้งตัว ไม่มีโอกาสจะเถียงกัน แล้ว วิวาทหรือทำร้ายกันได้แต่ประการใดเลย.

หมวดที่สิบเอ็ด จบ

หมวด ๑๒
ว่าด้วย ปฏิจจสมุปบาท ที่ส่อไปในทางภาษาคน
-เพื่อศีลธรรม

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทั อูปุปฺพชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑,นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๕,...)

ลำดับเรื่องเฉพาะหมวด
สำหรับปฏิจสุมุปาบทจากพระโอษฐ์ หมวดที่ ๑๒
ว่าด้วย ปฏิจสุมุปาบทที่ส่อให้ในทางภาษาคน
-เพื่อศีลธรรม
(มี ๒ เรื่อง)

มีเรื่อง: ทรงขยายความปฏิจสุมุปาบทอย่างประหลาด—ธาตุ๓ อย่างเป็น
ที่ตั้งแห่งความเน่นไปได้ของปฏิจสุมุปาบท.

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอบุญ

หมวดที่ ๑๒

ว่าด้วย ปฏิจจสมุปปาทที่ส่อไปในทางภาษาคน
-เพื่อศีลธรรม

ทรงขยายความปฏิจจสมุปปาท อย่างประหลาด^๑

ดูก่อนอนนท ! ก็คำนี้ว่า “ชรามณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ” ดังนี้, เช่น
นี้และ เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอนนท ! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดย
ปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า “ชรามณะมี เพราะปัจจัยคือชาติ”:-

ดูก่อนอนนท ! ถ้าหากว่าชาติ จักไม่ได้มีแก่ใครๆ ในที่ไหนๆ โดยทุกชนิด โดยทุก
อาการ กล่าวคือ เพื่อความเป็นเทพ แห่งหมู่เทพทั้งหลายก็ดี, เพื่อความ

^๑ มหานิทานสูตร มหา. ที. ๑๐/๖๗/๕๘, ตรัสแก่พระอนนท ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกุรุ.

เป็น**คนธรรพ์**แห่งพวกคนธรรพ์ทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น**ยักษ์**แห่งพวกยักษ์ทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น**ภูต**แห่งพวกภูตทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น **มนุษย์** แห่งพวกมนุษย์ทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น**สัตว์สี่เท้า**แห่งพวกสัตว์สี่เท้าทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น**สัตว์มีปีก**แห่งพวกสัตว์มีปีกทั้งหลายก็ดี, เพื่อความเป็น**สัตว์เลื้อยคลาน**แห่งพวกสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายก็ดี, แล้วไซ้; **ดูก่อนอานนท์!** ชาติก็จักไม่ได้มีแล้วแก่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น ๆ เพื่อความเป็นอย่างนี้แล. เมื่อชาติไม่มี เพราะความดับไปแห่งชาติโดยประการทั้งปวงแล้ว; **ชรามรณะ** จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ (ปัญญาเขต) ไหมหนอ? ("ข้อนั้น **หามีได้ พระเจ้าข้า!**") **ดูก่อนอานนท์!** เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทานนั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของชรามรณะ; นั้นคือ ชาติ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "**ชาติ เพราะปัจจัยคือภพ**" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. **ดูก่อนอานนท์!** ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "**ชาติมี เพราะปัจจัยคือภพ**" : **ดูก่อนอานนท์!** ถ้าหากว่าภพ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ กล่าวคือ **กามภพ** ก็ดี, **รูปภพ** ก็ดี, **อรุภพ** ก็ดี, แล้วไซ้; เมื่อภพไม่มี เพราะความดับไปแห่งภพ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ชาติ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น **หามีได้ พระเจ้าข้า!**") **ดูก่อนอานนท์!** เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของชาติ; นั้นคือ ภพ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "**ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน**" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. **ดูก่อนอานนท์!** ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดย

ปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "ภพมี เพราะปัจจัยคืออุปาทาน":
 ดูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าอุปาทาน จักไม่ได้มีแก่ ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดย
 ทุกอาการ กล่าวคือ กามอุปาทาน ก็ดี ทิฏฐอุปาทาน ก็ดี สิล্পัตตอุปาทาน ก็ดี อตตวาทุ-
 ปาทาน ก็ดี, แล้วไซ้; เมื่ออุปาทานไม่มี เพราะความดับไปแห่งอุปาทาน โดย
 ประการทั้งปวงแล้ว; ภพ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")
 ดูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน
 นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของภพ; นั่นคือ อุปาทาน.

ดูก่อนอนานนท์! ก็คำนี้ว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือตัณหา" ดังนี้,
 เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย
 โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "อุปาทานมี เพราะปัจจัยคือ
 ตัณหา": ดูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าตัณหา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดย
 ทุกชนิด โดยทุกอาการ กล่าวคือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
 โผฏฐัพพตัณหา รัสมตัณหา, แล้วไซ้; เมื่อตัณหาไม่มี เพราะความดับไปแห่งตัณหา
 โดยประการทั้งปวงแล้ว; อุปาทาน จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้
 พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละ
 คือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของอุปาทาน; นั่นคือ ตัณหา.

ดูก่อนอนานนท์! ก็คำนี้ว่า "ตัณหามี เพราะปัจจัยคือเวทนา" ดังนี้,
 เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย
 โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "ตัณหามี เพราะปัจจัย คือ
 เวทนา": ดูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าเวทนา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดย
 ทุกชนิด โดยทุกอาการ กล่าวคือ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา

ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา มโนสัมผัสสชาเวทนา. แล้วไซ้; เมื่อเวทนาไม่มี เพราะความดับไปแห่งเวทนา โดยประการทั้งปวงแล้ว; ตัณหา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")
 ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของตัณหา; นั่นคือ เวทนา.

ดูก่อนอานนท์! ก็ด้วยอาการดังนี้แล (เป็นอันกล่าวได้ว่า) เพราะอาศัยเวทนา จึงมีตัณหา;

เพราะอาศัยตัณหา จึงมี การแสวงหา °(ปริเยสนา);

เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมี การได้ (ลาโภ);

เพราะอาศัยการได้ จึงมี ความปลงใจรัก (วินิจฺฉโย);

เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมี ความกำหนดด้วยความพอใจ (ฉนฺทราโศ);

เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมี ความสยบมัวเมา (อหฺมฺโส);

เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมี ความจับอกจับใจ (ปริคฺคฺโห);

เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมี ความตระหนี่ (มจฺจริยํ);

เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมี การหวงกั้น (อารกฺโข);

เพราะอาศัยการหวงกั้น จึงมี เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้น (อารกฺขาทิกรณํ); กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า "มึง! มึง!" การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ ทั้งหลาย: ธรรมอันเป็นบาปอกุศลเป็นอเนกย่อมเกิดขึ้นพร้อม ด้วยอาการอย่างนี้; (เป็นอันว่า) ข้อความเช่นนี้ เป็นข้อความที่เราได้กล่าวไว้แล้ว.

°คำว่า "แสวงหา" ในที่นี้ หมายถึงแสวงด้วยตัณหา นั่นเอง. มิใช่เป็นการแสวงด้วยวิชา หรือยถาภูตญาณทัสสนะ.

ดูก่อนอานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "ธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนเนก กล่าวคือ การใช้อาวุธ ไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า 'มึง! มึง!' การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ ทั้งหลาย; ย่อมเกิดขึ้นพร้อม เพราะเรื่องราวอันเกิดจากการหวงกันเป็นเหตุ" ดังนี้ : ดูก่อนอานนท! ถ้าหากว่าการหวงกัน จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการหวงกัน ไม่มี เพราะความดับไปแห่งการหวงกัน โดยประการทั้งปวงแล้ว; ธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนเนก กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า 'มึง! มึง!' การพูดคำส่อเสียด และการพูดเท็จ ทั้งหลาย จะพึงเกิดขึ้นพร้อมได้ไหมหนอ? ("ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนี้ ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมเป็นบาปอกุศลเป็นอนเนก เหล่านี้ กล่าวคือ การใช้อาวุธไม่มีคม การใช้อาวุธมีคม การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การกล่าวคำหยาบว่า 'มึง! มึง!' การพูดคำส่อเสียด และการกล่าวเท็จ; นั่นคือการหวงกัน.

ดูก่อนอานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกัน" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงมีการหวงกัน" : ดูก่อนอานนท! ถ้าหากว่าความตระหนี่ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้, เมื่อความตระหนี่ไม่มี เพราะความดับไปแห่งความตระหนี่ โดยประการทั้งปวงแล้ว; การหวงกัน จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! เพราะเหตุนี้

เรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัยของการหวังกัน; นั่นคือ ความตระหนี่.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความจับอกจับใจ จึงมีความตระหนี่": ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความจับอกจับใจ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความจับอกจับใจไม่มี เพราะความดับไปแห่งความจับอกจับใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความตระหนี่จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัย ของความตระหนี่; นั่นคือ ความจับอกจับใจ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยความสยบมัวเมา จึงมีความจับอกจับใจ". ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากความสยบมัวเมา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความสยบมัวเมาไม่มี เพราะความดับไปแห่งความสยบมัวเมา โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความจับอกจับใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนี้ หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัย ของความจับอกจับใจ; นั่นคือ ความสยบมัวเมา.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสยบมัวเมา"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า **"เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความพอใจ จึงมีความสยบมัวเมา"** : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความกำหนดด้วยความพอใจ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความกำหนดด้วยความพอใจไม่มี เพราะความดับไปแห่งความกำหนดด้วยความพอใจ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความสยบมัวเมา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (**"ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"**) ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความสยบมัวเมา; นั่นคือ ความกำหนดด้วยความพอใจ.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ"** ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า **"เพราะอาศัยความปลงใจรัก จึงมีความกำหนดด้วยความพอใจ"** : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าความปลงใจรักจักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อความปลงใจรักไม่มี เพราะความดับไปแห่งความปลงใจรัก โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความกำหนดด้วยความพอใจ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? (**"ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!"**) ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความกำหนดด้วยความพอใจ; นั่นคือ ความปลงใจรัก.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า **"เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก"** ดังนี้, เช่นนี้แลเป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย

โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยการได้ จึงมีความปลงใจรัก" : คุณก่อนานนท! ถ้าหากว่าการได้ จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการได้ไม่มี เพราะความดับไปแห่งการได้ โดยประการทั้งปวงแล้ว; ความปลงใจรัก จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้นหาไม่ได้ พระเจ้าข้า!") คุณก่อนานนท! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของความปลงใจรัก; นั่นคือการได้.

คุณก่อนานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้" ดังนี้, เช่นนี้แลเป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. คุณก่อนานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยการแสวงหา จึงมีการได้" : คุณก่อนานนท! ถ้าหากว่าการแสวงหาจักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ แล้วไซ้; เมื่อการแสวงหาไม่มี เพราะความดับไปแห่งการแสวงหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การได้ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้นหาไม่ได้พระเจ้าข้า!") คุณก่อนานนท! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั้นแหละคือเหตุ นั้นแหละคือนิทาน นั้นแหละคือสมุทัย นั้นแหละคือปัจจัย ของการได้; นั่นคือ การแสวงหา.

คุณก่อนานนท! ก็คำนี้ว่า "เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา" ดังนี้. เช่นนี้แลเป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. คุณก่อนานนท! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เพราะอาศัยตัณหา จึงมีการแสวงหา" : คุณก่อนานนท! ถ้าหากว่าตัณหา จักไม่ได้มีแก่ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการกล่าวคือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา, แล้วไซ้; เมื่อตัณหา

ไม่มี เพราะความดับไปแห่งตัณหา โดยประการทั้งปวงแล้ว; การแสวงหา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ใหมهنอ? (ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!) ดูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ, นั่นแหละคือนิทาน, นั่นแหละคือสมุทัย, นั่นแหละคือปัจจัยของการแสวงหา; นั่นคือ ตัณหา.

ดูก่อนอนานนท์! ก็ด้วยอาการดังนี้แล (เป็นอันกล่าวได้ว่า) ธรรมทั้งสอง^๑ เหล่านี้รวมเป็นธรรมที่มีมูลอันเดียวกันในเวทนา; คือเวทนาอย่างเดียว ก็เป็นมูลสำหรับให้เกิดตัณหาแต่ละอย่าง ๆ ทั้งสองอย่างได้.

ดูก่อนอนานนท์! ก็คำนี้ว่า "เวทนามิ เพราะปัจจัยคือผัสสะ" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอนานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "เวทนามิ เพราะปัจจัยคือผัสสะ" : ดูก่อนอนานนท์! ถ้าหากว่าผัสสะ จักไม่ได้มีแก่ ใคร ๆ ในที่ไหน ๆ โดยทุกชนิด โดยทุกอาการ กล่าวคือ **จักขุสัมผัส** **โสตสัมผัส** **ฆานสัมผัส** **ชีวหสัมผัส** **กายสัมผัส** **มโนสัมผัส**, แล้วไซ้; เมื่อผัสสะไม่มี เพราะความดับไปแห่งผัสสะ โดยประการทั้งปวงแล้ว; เวทนา จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ใหมهنอ? (ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!) ดูก่อนอนานนท์! เพราะเหตุนั้น ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ, นั่นแหละคือนิทาน, นั่นแหละคือสมุทัย, นั่นแหละคือปัจจัย ของเวทนา; นั่นคือผัสสะ.

^๑ธรรมทั้งสองในที่นี้ คือ ตัณหา โนบทว่า "เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา" นี้อย่างหนึ่ง; อีกอย่างหนึ่ง คือ ตัณหา ที่ทำหน้าที่แสวงหาอารมณ์หรือผลิตเพิลินในอารมณ์, รวมเป็นสองอย่างด้วยกัน; อย่างแรก ได้โนบทว่า ไปโนทวิกา, ที่อรรถกถาเรียกว่า วัฏฏมูลตัณหา; อย่างหลังได้โนบทว่า ตตฺร ตตฺรภาณนุทีนึ, หรือที่อรรถกถาเรียกว่า สมุทฺทาคารตัณหา.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "ผัสสะมี เพราะปัจจัยคือนามรูป"^๑

ดูก่อนอานนท์! การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งนาม ย่อมมีได้โดยอาศัยอาการ ลិងค์นิमित อุเทศ ทั้งหลายเป็นหลัก, เมื่ออาการ ลិងค์ นิमित อุเทศ เหล่านั้น ไม่มีเสียแล้ว การสัมผัสด้วยการเรียกชื่อ (อธิวจนสมฺผลฺโส) ในกรณีอันเกี่ยวกับรูปกาย จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามีได้ พระเจ้าข้า!");

ดูก่อนอานนท์! การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งรูป ย่อมมีได้โดยอาศัยอาการ ลិងค์นิमित อุเทศ ทั้งหลายเป็นหลัก, เมื่ออาการ ลិងค์ นิमित อุเทศ เหล่านั้น ไม่มีเสียแล้ว การสัมผัสด้วยการกระทบ (ปฏิขสมฺผลฺโส) ในกรณีอันเกี่ยวกับรูปกาย จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามีได้ พระเจ้าข้า!");

ดูก่อนอานนท์! การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งนามด้วย ซึ่งหมู่แห่งรูปด้วย ย่อมมีได้โดยอาศัยอาการ ลិងค์ นิमित อุเทศ ทั้งหลายเป็นหลัก, เมื่ออาการ ลិងค์ นิमित อุเทศ เหล่านั้น ไม่มีเสียแล้ว การสัมผัสด้วยการเรียกชื่อ ก็ดี การสัมผัสด้วยการกระทบ ก็ดี จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามีได้ พระเจ้าข้า!");

ดูก่อนอานนท์! การบัญญัติซึ่งนามรูป ย่อมมีได้โดยอาศัยอาการ ลិងค์นิमित อุเทศ ทั้งหลายเป็นหลัก, เมื่ออาการ ลិងค์ นิमित อุเทศ เหล่านั้น ไม่มีเสียแล้ว ผัสสะ จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหมหนอ? ("ข้อนั้น หามีได้ พระเจ้าข้า!");

^๑พึงสังเกตไว้ว่า ปฏิจสุมุปาต แบบที่หยุดลงเพียงนามรูป-วิญญาณ ไม่เลยขึ้นไปถึงสังขารและอวิชชา นี้; สำหรับสูตรนี้ ไม่มี สฬายตนะ เหมือนสูตรอื่น ๆ แห่งแบบนี้.

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุ^{นั้น}แหละ ในเรื่องนี้, ^{นั้น}แหละคือเหตุ ^{นั้น}แหละคือนิทาน ^{นั้น}แหละคือสมุทัย ^{นั้น}แหละคือปัจจัย ของผัสสะ; ^{นั้น}คือ นามรูป.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบาย โดยปริยายดังต่อไปนี้ ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "นามรูปมี เพราะปัจจัยคือวิญญาณ" : ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าวิญญาณ จักไม่ก้าวลงในท้องแห่งมารดา แล้วไซ้; นามรูปจักปรุ่งตัวขึ้นมาในท้องแห่งมารดาได้ไหม? (ข้อ^{นั้น} ห้ามได้พระเจ้าข้า!);

ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าวิญญาณก้าวลงในท้องแห่งมารดาแล้ว* จักสลายลงเสียแล้วไซ้; นามรูป จักบังเกิดขึ้น เพื่อความเป็นอย่างนี้ได้ไหม? (ข้อ^{นั้น} ห้ามได้พระเจ้าข้า!);

ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าวิญญาณของเด็กอ่อน ที่เป็นชายก็ตาม เป็นหญิงก็ตาม จักขาดลงเสียแล้วไซ้; นามรูป จักถึงซึ่งความเจริญ ความงอกงาม ความไพบูลย์บ้างหรือ? (ข้อ^{นั้น} ห้ามได้พระเจ้าข้า!);

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุ^{นั้น} ในเรื่องนี้, ^{นั้น}แหละคือเหตุ ^{นั้น}แหละคือนิทาน ^{นั้น}แหละคือสมุทัย ^{นั้น}แหละคือปัจจัย ของนามรูป; ^{นั้น}คือ วิญญาณ.

*ข้อความนี้ เป็นข้อความที่มีลักษณะเป็นปัจจุสมุปบาทอย่างภาษาคน, หรือภาษาศีลธรรม. แต่เราอาจถือเอาข้อความนี้ เป็นเพียงอุปมา แล้วถือเอาข้อความในภาษารธรรมเป็นอุปไมย. หรือมิฉะนั้น ก็ถือว่า เป็นเรื่องศีลธรรม โดยส่วนตัว.

ดูก่อนอานนท์! ก็คำนี้ว่า "วิญญานมี เพราะปัจจัยคือนามรูป" ดังนี้, เช่นนี้แล เป็นคำที่เรากล่าวแล้ว. ดูก่อนอานนท์! ความข้อนี้ เธอต้องทราบอธิบายโดยปริยายดังต่อไปนี้ที่ตรงกับหัวข้อที่เรากล่าวไว้แล้วว่า "วิญญานมี เพราะปัจจัยคือนามรูป": ดูก่อนอานนท์! ถ้าหากว่าวิญญาน จักไม่ได้มีที่ตั้งที่อาศัยในนามรูป แล้วไซ้; ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งทุกข์ คือชาติขรามรณะต่อไป จะมีขึ้นมาให้เห็นได้ไหม? (ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")

ดูก่อนอานนท์! เพราะเหตุที่นั่นแหละ ในเรื่องนี้, นั่นแหละคือเหตุ นั่นแหละคือนิทาน นั่นแหละคือสมุทัย นั่นแหละคือปัจจัย ของวิญญาน; นั่นคือ นามรูป.

ดูก่อนอานนท์! ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น สัตว์โลก จึงเกิดบ้าง จึงแก่บ้าง จึงตายบ้าง จึงจุติ บ้าง จึงอุบัติบ้าง : **คลองแห่งการเรียก** (อริวจน) ก็มีเพียงเท่านั้น, **คลองแห่งการพูดจา** (นิรุตติ) ก็มีเพียงเท่านั้น, **คลองแห่งการบัญญัติ** (ปญญุตติ) ก็มีเพียงเท่านั้น, **เรื่องที่จะต้องรู้ด้วยปัญญา** (ปญญาวจร) ก็มีเพียงเท่านั้น, **ความเวียนว่ายในวัฏฏะ** ก็มีเพียงเท่านั้น : **นามรูปพร้อมทั้งวิญญานตั้งอยู่** เพื่อการบัญญัติซึ่งความเป็นอย่างนี้ (ของนามรูปกับวิญญาน นั่นเอง).

ธาคู ๓ อย่าง

เป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปได้ของปัจจุสมุปบาท^๑

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! คำที่กล่าว ๆ กันว่า 'ภพ-ภพ' ดังนี้ นั้น ภพย่อมมีได้ ด้วยเหตุมีประมาณเท่าไรแล พระเจ้าข้า?"

^๑สูตรที่ ๖ อานันทวรรค ติก.อ. ๒๐/๒๔๗/๕๑๖, ตริสแก่พระอานนท์.

ดูก่อนอานนท! ถ้ากรรมอันมีกามธาตุเป็นวิบาก (วิบาก=ผลแห่งการกระทำ) จักไม่ได้มีแล้วไซ้, กามภพจะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! ด้วยเหตุดังนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนือนา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายางในพีช. เมื่อวิญญาณ ของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วย **ธาตุอันทราม** (กามธาตุ) อย่างนี้แล้ว, การบังเกิดขึ้นใน **ภพใหม่ต่อไป** (อายุตี ปุณพุกวาภินิพพุตติ) ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท! ถ้ากรรมอันมีรูปธาตุเป็นวิบาก จักไม่ได้มีแล้วไซ้, รูปภพ จะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! ด้วยเหตุดังนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนือหา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายางในพีช. เมื่อวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วย **ธาตุปานกลาง**(รูปธาตุ)อย่างนี้แล้ว, การบังเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท! ถ้ากรรมอันมีอรูปธาตุเป็นวิบาก จักไม่ได้มีแล้วไซ้, อรูปภพ จะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ซื่อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!") ดูก่อนอานนท! ด้วยเหตุดังนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนือหา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายางในพีช. เมื่อวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วย **ธาตุอันประณีต** (อรูปธาตุ) อย่างนี้แล้ว, การบังเกิดขึ้นในภพใหม่ต่อไป ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท! ภพ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

(ต่อไปนี้เป็นข้อความในสูตรอีกสูตรหนึ่ง^๑ ซึ่งมีหลักธรรมทำนองเดียวกัน:-)

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ? คำที่กล่าว ๆ กันว่า 'ภพ-ภพ' ดั่งนี้นั้น ภพย่อมมีได้ ด้วยเหตุที่ประมาณเท่าไรแล พระเจ้าข้า?"

ดูก่อนอานนท์! ถ้ากรรมอันมีกามธาตุเป็นวิบาก (วิบาก = ผลแห่งการกระทำ) จักไม่ได้มีแล้วไซ้ไร, กามภพ จะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")
 ดูก่อนอานนท์! ด้วยเหตุดังนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนือณา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายางในพีช. เมื่อเจตนา กิติ ความปรารถนา (ปตฺถนา) กิติ ของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วยธาตุอันทราม (กามธาตุ) อย่างนี้แล้ว, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท์! ถ้ากรรมอันมีรูปธาตุเป็นวิบาก จักไม่ได้มีแล้วไซ้ไร, รูปภพ จะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")
 ดูก่อนอานนท์! ด้วยเหตุดังนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนือณา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายางในพีช. เมื่อเจตนา กิติ ความปรารถนา กิติ ของสัตว์ทั้งหลายผู้มีอวิชชาเป็นเครื่องกัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วยธาตุปานกลาง (รูปธาตุ) อย่างนี้แล้ว, การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท์! ถ้ากรรมอันมีอรูปธาตุเป็นวิบาก จักไม่ได้มีแล้วไซ้ไร, อรูปภพ จะพึงปรากฏได้แลหรือ? ("ข้อนั้น หามิได้ พระเจ้าข้า!")
 ดูก่อนอานนท์!

^๑สูตรที่ ๗ อานันทวรรค ติก.อ. ๒๐/๒๔๘/๕๑๗, ตรัสแก่พระอานนท์.

ด้วยเหตุตั้งนี้แล กรรม จึงชื่อว่าเนื่อนา, วิญญาณ ชื่อว่าพีช, ตัณหา ชื่อว่ายาง
ในพีช. เมื่อเจตนา ก็ดี ความปรารถนาก็ดีของสัตว์ทั้งหลายผู้มีวิชาเป็นเครื่อง
กัน มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ตั้งอยู่ด้วยธาตุอันประณีต (อรูปธาตุ) อย่างนี้แล้ว, การบังเกิด
ในภพใหม่ต่อไป ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนอานนท์! ภพ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า การเกิดขึ้นแห่งภพ
ใหม่ต่อไปในที่นี้ หมายถึงการเกิดแห่งภพ เพราะอำนาจแห่งอุปาทาน ของสัตว์ผู้ประกอบ
ด้วยวิชาและตัณหา ในขณะที่แห่งปัจจุสมุปบาทสายหนึ่ง ๆ ทุกสาย ต่างกันไปตามอารมณ์
ของตัณหา ซึ่งเป็นกามธาตุบ้าง รูปธาตุบ้างอรูปธาตุบ้าง; ดังนั้น ถ้าธาตุทั้ง ๓ นี้ ยังมี
อยู่ แม้เพียงอย่างใดอย่างหนึ่ง การเกิดในภพใหม่ ในกระแสแห่งปัจจุสมุปบาทนั้น ก็พึง
มีต่อไป.

หมวดที่สิบสอง จบ

บทสรุป

ว่าด้วย คุณค่าพิเศษ ของปรัชญาสมุปบาท

กฎอิทัปปัจจยตา : หัวใจปฏิจจสมุปบาท

อิมสุมี สติ อิทั โหติ
เมื่อสิ่งนี้ มี สิ่งนี้ ย่อมมี
อิมสุสุปปาทา อิทั อูปุปุชติ
เพราะความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น.

อิมสุมี อสติ อิทั น โหติ
เมื่อสิ่งนี้ ไม่มี สิ่งนี้ ย่อมไม่มี
อิมสุส นิโรธา อิทั นิรุชฺฌติ
เพราะความดับไปแห่งสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงดับไป.

(ม.ม. ๑๓/๓๕๕/๓๗๑,นิทาน.ส.๑๖/๘๔/๑๕๕,...)

ลำดับเรื่อง

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโฆษฐ์ บทสรุป

ว่าด้วย คุณค่าพิเศษของปฏิจจสมุปปาท

(มี ๕ เรื่อง)

มีเรื่อง : ปฏิจจสมุปปาทคือเรื่องความไม่มีศัตรูบุคคลตัวตนเราเขา -- ที่สุดแห่งปฏิจจสมุปปาทคือที่สุดแห่งภพ -- ธรรมไหลไปสู่ธรรมโดยไม่ต้องมีใครเจตนา -- แม้พระพุทธรองค์ก็ทรงสาธยายปฏิจจสมุปปาท -- เรื่องปฏิจจสมุปปาทรวมอยู่ในเรื่องที่พุทธบริษัทควรทำสังคีติ.

ปฏิจจสมุปปาทจากพระโอบษฐ์

บทสรุปร

ว่าด้วย คุณค่าพิเศษ ของปฏิจจสมุปปาท

ปฏิจจสมุปปาท

คือเรื่องความไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขา^๑

ภิกษุโมลลยัคคุณะ ได้ทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน ซึ่งวิญญานาหาร พระเจ้าข้า?" พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตอบว่า :-

"นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: เราย่อมไม่กล่าวว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ ถ้าเราได้กล่าวว่า 'บุคคลย่อมกลืนกิน' ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหา

^๑สูตรที่ ๒ อหารวรรค นิตานสังยุตต์ นิตาน.ส. ๑๖/๑๕/๓๒, ตรัสแก่พระโมลลยัคคุณะในที่ชุมนุมสงฆ์ ที่เชตวัน.

ในข้อนี้ที่ควรถามขึ้นว่า 'ก็ใครเล่า ย่อมกลืนกิน (ซึ่งวิญญาณอาหาร) พระเจ้าข้า?' ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า 'ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญ! วิญญาณอาหาร ย่อมมีเพื่ออะไรเล่าหนอ?' ดังนี้แล้ว, นั่นแหละจึงจะเป็น ปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า 'วิญญาณอาหาร ย่อมมีเพื่อความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป. เมื่อภุตะ (ความเป็น ภพ) นั้น มีอยู่' สพายตนะ ย่อมมี; เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ (การสัมผัส)', ดังนี้".

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคล ย่อม สัมผัส" ดังนี้ ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคล ย่อมสัมผัส" ดังนี้ นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาใน ข้อนี้ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใคร เล่า ย่อมสัมผัส พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่าง นั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "ผัสสะมี เพราะมีอะไรเป็น ปัจจัย พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว, นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมี ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา (ความรู้สึกต่ออารมณ์)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคล ย่อม รู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคล ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์" ดังนี้ นั่นแหละ จึงจะเป็นปัญหาในข้อนี้ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมรู้สึกต่ออารมณ์ พระเจ้าข้า?"

ดังนั้น ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว **นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา.** คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา (ความอยาก)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคล ย่อมอยาก" ดังนี้, ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมอยาก" ดังนี้ **นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหา** ในข้อนี้ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมอยาก พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว **นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา.** คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนั้น ย่อมมีว่า "เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน (ความยึดมั่น)", ดังนี้.

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ! ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?"

นั่นเป็นปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหาเลย: เราย่อมไม่กล่าวว่า "บุคคล ย่อมยึดมั่น" ดังนี้. ถ้าเราได้กล่าวว่า "บุคคลย่อมยึดมั่น" ดังนี้ **นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหา** ในข้อนี้ ที่ควรถามขึ้นว่า "ก็ใครเล่า ย่อมยึดมั่น พระเจ้าข้า?" ดังนี้. ก็เรามีได้กล่าวอย่างนั้น, ถ้าผู้ใดจะฟังถามเราผู้มีได้กล่าวอย่างนั้น เช่นนี้ว่า "เพราะมีอะไรเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน พระเจ้าข้า?" ดังนี้แล้ว **นั่นแหละจึงจะเป็นปัญหาที่ควรแก่ความเป็น**

ปัญหา. คำเฉลยที่ควรเฉลยในปัญหาข้อนี้ ย่อมมีว่า "เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัยจึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ;" เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็น ปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน: ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

ดูก่อนผัดคุณะ! เพราะความจางคลายดับไปโดยไม่เหลือแห่งผัสสาयตนะ (แดนเกิดแห่งผัสสะ) ทั้ง ๖ นั้น นั้นเทียว จึงมีความดับแห่งผัสสะ; เพราะมีความดับแห่งผัสสะ จึงมีความดับแห่งเวทนา; เพราะมีความดับแห่งเวทนา จึงมีความดับแห่งตัณหา; เพราะมีความดับแห่งตัณหา จึงมีความดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล ชรามรณะโสกะปริเทวะทุกขุโทมนัส-อุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น: ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสี่นี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้. ดังนี้ แล.

ที่สุดแห่งปฏิจสุมุปปาท คือที่สุดแห่งภพ^๑

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงออกจากสมาธินั้น โดยกาลอันล่วงไปแห่งวันทั้ง ๗ ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุแล้ว ได้ทรงเห็นหมู่สัตว์ผู้เดือดร้อนอยู่ ด้วยความเดือดร้อนมีประการต่าง ๆ และเร่าร้อนอยู่ด้วยความเร่าร้อนมีประการต่าง ๆ อันเกิดจากราคะบ้าง อันเกิดจากโทสะบ้าง อันเกิดจากโมหะบ้าง, ครั้นทรงรู้สึกความช้อนี้แล้ว ได้ทรงเปล่งอุทานนี้ ในเวลานี้ว่า :-

^๑สูตรที่ ๑๐ นันทวรรค อ.ขุ ๒๕/๑๒๑/๘๔, ทรงเปล่งอุทาน ที่โคนแห่งต้นโพธิ์ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา.

- "สัตว์โลกนี้ เกิดความเดือนร้อนแล้ว **มีผัสสะบังหน้า**^๑ ย่อมกล่าวซึ่งโรค (ความเสียบแทง) นั้น โดยความเป็นตน."
- เขาสำคัญสิ่งใด โดยความเป็นประการใด แต่สิ่งนั้นย่อมเป็น (ตามที่เป็นจริง) **โดยประการอื่น** จาก ที่เขาสำคัญนั้น.
- สัตว์โลก**ติดข้องอยู่ในภพ** ถูกภพบังหน้าแล้ว มีภพโดยความเป็นอย่างอื่น (จากที่มันเป็นอยู่จริง) จึงได้ เพลิดเพลินยิ่งนักในภพนั้น.
- เขาเพลิดเพลินยิ่งนักในสิ่งใด สิ่งนั้น ก็**เป็นภัย**(น่ากลัว); เขากลัวต่อสิ่งใด สิ่งนั้น ก็**เป็นทุกข์**.
- พรหมจรรย์นี้ อันบุคคลย่อมประพฤติ ก็**เพื่อการละขาดซึ่งภพ** นั้นเอง.
- สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด กล่าวความหลุดพ้นจากภพว่ามีได้เพราะภพ; เรากล่าวว่า สมณะทั้งปวงนั้น **มิใช่ผู้หลุดพ้นจากภพ**.
- ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์ทั้งหลายเหล่าใด กล่าวความออกไปได้จากภพ ว่ามีได้เพราะวิภพ^๒ เรา กล่าวว่า สมณะหรือพราหมณ์ทั้งปวงนั้น ก็ยัง**สลัดภพออกไปไม่ได้**.
- ก็ทุกข์นี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยซึ่ง **อุปธิ** ทั้งปวง.
- ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ไม่มี ก็เพราะความ**สิ้นไปแห่งอุปาทาน**ทั้งปวง.
- ท่านจงดูโลกนี้เกิด (จะเห็นว่า) สัตว์ทั้งหลาย อัน**อวิชชาหนาแน่นบังหน้า**

^๑คำว่า "มีผัสสะบังหน้า (ผัสสะปเรโต)" หมายความว่า เมื่อเขาถูกต้องผัสสะใด จิตทั้งหมดของเขายึดมั่น อยู่ในผัสสะนั้น จนไม่มองเห็นสิ่งอื่น แม้จะใหญ่โตมากมายเพียงใด ทำนองเส้นผมบังภูเขา : เขาหลงใหล ยึดมั่นแต่ในอัสสทาปะของผัสสะนั้นจนไม่มองเห็นสิ่งอื่น; อย่างนี้เรียกว่า มีผัสสะบังหน้า คือบังลูกตาของเขา ให้เห็นสิ่งต่าง ๆ ผิดไปจากตามที่เป็นจริง.

^๒คำว่า "วิภพ" ในที่นี้ ตรงกันข้ามกับคำว่า "ภพ" คือไม่มีภพตามอำนาจของนัตถิกทิวฐิหรืออุจเฉททิวฐิโดยตรง คือไม่เป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตา; ดังนั้น แม้เขาจะรู้สึกว่ามีอะไร มันก็มีความไม่มีอะไรนั่นเอง ตั้งอยู่ในฐานะเป็นภพ ชนิดที่เรียกว่า "วิภพ" เป็นที่ตั้งแห่งวิภพตมหา.

แล้ว; และว่าสัตว์ผู้ยินดีในภาพ อันเป็นแล้วนั้น ย่อมไม่เป็นผู้หลุดพ้นไปจากภาพได้.

- ก็ภาพทั้งหลายเหล่านี้เหล่าใด อันเป็นไปในที่หรือในเวลาทั้งปวง^๑ เพื่อความมีแห่งประโยชน์โดยประการทั้งปวง; ภาพทั้งหลายทั้งหมดนั้น **ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา.**
- เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งข้อนี้ **ด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง** อย่างนี้อยู่; เขาย่อมละภวตัณหาได้ **และไม่ผลิตเพิลินซึ่งวิภวตัณหาด้วย.**
- ความดับเพราะความสำรอกไม่เหลือ (แห่งภาพทั้งหลาย)เพราะความสิ้นไปแห่งตัณหาโดยประการทั้งปวง นั้นคือ **นิพพาน.**
- ภาพใหม่ย่อมไม่มีแก่ภิกษุนี้ **ผู้ดับเหินสนิทแล้ว** เพราะไม่มีความยึดมั่น.
- ภิกษุนี้เป็น**ผู้ครอบงำมารได้แล้ว** ชนะสงครามแล้ว **ก้าวล่วงภาพทั้งหลายทั้งปวงได้แล้ว เป็นผู้คงที่**(คือไม่เปลี่ยนแปลงอีกต่อไป), **ดังนี้แล.**

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เมื่อประทับเสวยวิมุตติสุข หลังการตรัสรู้ใหม่ๆบริเวณต้นโพธิ์นั้น บางเวลาทรงพิจารณาทบทวนปฏิจลสมุปบาท บางเวลาทรงพิจารณาความเป็นไปของหมู่สัตว์ที่เป็นไปตามอาการของปฏิจลสมุปบาท อย่างประจักษ์ชัด จนถึงกับออกพระอุทานนี้ ซึ่งก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า ความมีผัสสะบังหน้า ในขณะที่แห่งการกระทบของผัสสะนั่นเอง เป็นจุดตั้งต้นของปฏิจลสมุปบาทที่ทำให้เกิดภพ และมีความหลงใหลในภพต่างๆจนเกิดทุกข์มีความกลัวเป็นต้น.เขาารู้ทุกๆสิ่ง ชนิดที่ตรงกันข้ามจากที่มันเป็นจริง; ดังนั้นจึงกล่าวว่า เขาย่อมรู้ ย่อมสำคัญ ย่อมเห็นโดยประการอื่น จากที่ธรรมชาติเหล่านั้นเป็นอยู่จริง; อันนี้เรียกว่าเป็นอวิชาของเขา,

^๑คำว่า "ในที่หรือในเวลาทั้งปวง"ตลอดถึงคำว่า"เพื่อความมีแห่งประโยชน์โดยประการทั้งปวง" เป็นคุณบทแห่งคำอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือของภพ.ความมีความเป็นอย่างไรก็ตาม ย่อมเนื่องด้วยเวลาที่พอเหมาะเนื้อที่ที่พอดี ประโยชน์ที่น่ารัก มันจึงจะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ หรือยั่วยวนให้ยึดถือ; ดังนั้นภพชนิดไหนก็ตาม ย่อมเนื่องอยู่ด้วยสิ่งทั้ง ๓ นี้ แต่แล้วในที่สุดมันก็เป็นเพียงสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ดังที่กล่าวแล้ว ในพุทธอุทานนั้น.

เป็นสิ่งที่เข้ามาประกอบกับสัมผัส จนได้นามว่า"อวิชชาสัมผัส"; เป็นเงื่อนไขแห่ง
ปัจจุสมุปบาท ดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว โดยหัวข้อชื่อนั้น (อวิชชาสัมผัส คือต้นเหตุ
อันแท้จริงของปัจจุสมุปบาท; ซึ่งเป็นเรื่องที่ ๖ แห่งหมวดที่ ๔)

ธรรมไหลไปสู่ธรรม โดยไม่ต้องมีใครเจตนา^๑

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีศีลสมบุรณ์แล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "อวิป-
ปฏิสาร จงบังเกิดแก่เรา".ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นธรรมดา ว่า เมื่อมีศีล
สมบุรณ์แล้ว อวิปปฏิสารย่อมเกิด(เอง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อไม่มีวิปปฏิสาร ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "ปราโมทย์
จงบังเกิดแก่เรา".ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นธรรมดา ว่า เมื่อไม่มีวิปปฏิสาร
ปราโมทย์ย่อมเกิด(เอง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อปราโมทย์แล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "ปีติ
จงบังเกิดแก่เรา". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นธรรมดา ว่า เมื่อปราโมทย์แล้ว
ปีติย่อมเกิด(เอง).

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีใจปีติแล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "กายของเรา
จงรำงับ". ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ข้อนี้เป็นธรรมดา ว่า เมื่อมีใจปีติแล้ว กายย่อม
รำงับ(เอง).

^๑สูตรที่ ๒ นิสายวรรคเอกาทสก.อ.๒๔/๓๓๖/๒๐๙.พระบาลีในที่อื่น(สูตรที่ ๑ อานิสังสวรรค ทสก.อ.
๒๔/๒/๒)ตรัสเหมือนกับสูตรนี้ทุกประการ ต่างกันแต่เพียงได้ตรัสตอน เปื่อหน่าย และคลายกำหนด
รวมเป็นอันเดียวกันเท่านั้น

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อกายรำจับแล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "เราจงเสวยสุขเถิด".ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อกายรำจับแล้ว ย่อมได้ **เสวยสุข(เอง).**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อมีสุข ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "จิตของเราจงตั้งมั่นเป็นสมาธิ".ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่นเป็น **สมาธิ(เอง).**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "เราจรรู้จึ่งเห็นตามที่เป็นจริง". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิแล้ว ย่อมรู้ **ย่อมเห็นตามที่เป็นจริง(เอง).**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อรู้ อยู่เห็น อยู่ตามที่เป็นจริง ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "เราจงเบื่อหน่าย" ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อรู้ อยู่เห็น อยู่ตามที่เป็นจริง **ย่อมเบื่อหน่าย(เอง).**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อเบื่อหน่ายแล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "เราจงคลายกำหนด". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อเบื่อหน่ายแล้ว **ย่อมคลายกำหนด(เอง).**

ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! เมื่อจิตคลายกำหนดแล้ว ก็ไม่ต้องทำเจตนาว่า "เราจงทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะ". ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย! **ข้อนี้เป็นธรรมดา** ว่า เมื่อคลายกำหนดแล้ว **ย่อมทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะ(เอง).**

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล **วิราคะ** ย่อมมี **วิมุตติญาณ-
ทัสสนะ** เป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย; **นิพพิทา** ย่อมมีวิราคะเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย;
ยถาภูตญาณทัสสนะ ย่อมมีนิพพิทาเป็นอนิสงส์ที่มุ่งหมาย; **สมาธิ** ย่อมมียถา-
ภูตญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย; **สุข** ย่อมมีสมาธิเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย;
ปัสสัทธิ ย่อมมีสุขเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย; **ปีติ** ย่อมมีปัสสัทธิเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย;
ปราโมทย์ ย่อมมีปีติเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย; **อวิปปฏิสาร** ย่อมมีปราโมทย์เป็น
อนิสงส์ ที่มุ่งหมาย; **ศีลอันเป็นกุศล** ย่อมมีอวิปปฏิสารเป็นอนิสงส์ ที่มุ่งหมาย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย! ด้วยอาการอย่างนี้แล **ธรรมย่อมไหลไปสู่ธรรม;**
ธรรมย่อมทำธรรมให้เต็ม เพื่อการถึงซึ่งฝั่ง (คือนิพพาน)จากที่มิใช่ฝั่ง(คือสังสาระ)
ดังนี้.

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตให้เห็นว่า เราเพียงแต่ตั้งเจตนา
ในการกระทำให้ถูกต้อง ก็พอแล้ว; ไม่ต้องตั้งเจตนาในการที่จะให้การกระทำนั้นออกผล,
นั่นเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็น แถมยังจะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความกระวนกระวาย หรือเป็นทุกข์ โดย
ไม่จำเป็นอีกด้วย.คนโดยมากกระทำผิดในข้อนี้ จึงทำการงานอยู่ด้วยความทนทรมาน หรือ
ป่วยเป็นโรคทางจิต.หลักเกณฑ์อันนี้ใช้ได้ทั้งในทางคติโลกและคติธรรม; แม้ที่สุดแต่การ
ที่เหตุให้เกิดผลในกระแสแห่งปฏิจรรยาสมุปปาต ก็ยังมีลักษณะเช่นนี้และโดยเด็ดขาด.

แม่พระพุทธรองค์ที่ทรงสาธยายปฏิจรรยาสมุปปาต (เกียรติสูงสุดของปฏิจรรยาสมุปปาต)^๑

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อเสด็จประทับอยู่ในที่หลีกเร้นแห่งหนึ่งแล้ว ได้ทรงกล่าว
ธรรมปริยายนี้ (ตามลำพังพระองค์) ว่า:-

^๑สูตรที่ ๑๐ โยคักขเมวิวรรค สฬายตนสังยุตต์ สฬ.ส.๑๘/๑๑๑/๑๖๓,สูตรที่ ๕ คหปติวรรค อภิสมย-
สังยุตต์ นิทาน.ส.๑๖/๘๙/๑๖๖-๘; กล่าวตามลำพังพระองค์ในคราวประทับที่หลีกเร้นอยู่.

เพราะอาศัยซึ่งจักษุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิดจักษุวิญญาณ; การ
 ประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (จักษุ+รูป+จักษุวิญญาณ) นั่นคือผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา; เพราะ
 มีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน; เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมีภพ; เพราะ
 มีภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, ชรามรณะ โสกะปริเทวะทุกขะ-
 โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
 ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิดโสตะวิญญาณ; การ
 ประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (โสตะ+เสียง+โสตะวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะ
 มีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;...๗๗... ...๗๗... (ในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ
 ชิวหา และกายะ ตอนทีละเปยยาลไว้เช่นนี้ทุกแห่ง หมายความว่ามิใช่ความเต็มดูจในกรณีแห่งจักษุและกรณี
 แห่งมณะทุกตัวอักษร).

เพราะอาศัยซึ่งฆานะด้วย, ซึ่งกลิ่นทั้งหลายด้วย, จึงเกิดฆานาวิญญาณ;
 การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ฆานะ+กลิ่น+ฆานาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;...๗๗... ...๗๗...

เพราะอาศัยซึ่งชิวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชิวหาวิญญาณ;
 การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชิวหา+รส+ชิวหาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ; เพราะ
 มีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;...๗๗... ...๗๗...

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งโณฐุัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายาวิญญาณ;
 การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (กายะ+โณฐุัพพะ+กายาวิญญาณ) นั่นคือ ผัสสะ;
 เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี เวทนา; ...๗๗... ...๗๗...

เพราะอาศัยซึ่งมนะด้วย, ซึ่งธัมมารมณห์ทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญาณ; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มนะ+ธัมมารมณห์+มโนวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงมี**อุปาทาน**; เพราะมี อุปาทานเป็นปัจจัย จึงมี**ภพ**; เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงมี**ชาติ**; เพราะมีชาติเป็นปัจจัย, **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะทุกขะ-โทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงเกิดขึ้นครบถ้วน : ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

--- (ปฏิปักขณฺย) ---

เพราะอาศัยซึ่งจักขุด้วย, ซึ่งรูปทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**จักขุวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่ง ธรรม ๓ ประการ (จักขุ+รูป+จักขุวิญญาณ) นั่นคือ**ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมี**ตัณหา**; เพราะ**ความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้น** นั้นแหละจึงมีความดับแห่ง**อุปาทาน**; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมี**ความดับแห่งภพ**; เพราะมีความดับแห่งภพ จึงมี**ความดับแห่งชาติ**; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล **ชรามรณะ** โสกะปริเทวะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

เพราะอาศัยซึ่งโสตะด้วย, ซึ่งเสียงทั้งหลายด้วย, จึงเกิด**โสตวิญญาณ**; การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ(โสตะ+เสียง+โสตวิญญาณ) นั่นคือ **ผัสสะ**; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมี**เวทนา**; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ... (ในกรณีแห่งโสตะ ฆานะ ชิวหา และกายะ ตอนที่ละเบียดไว้เช่นนี้ทุกแห่ง หมายความว่า มีข้อความเต็มดูในกรณีแห่งจักขุ และกรณีแห่งมนะทุกตัวอักษร).

เพราะอาศัยซึ่งขมานะด้วย, ซึ่งกลืนทั้งหลายด้วย, จึงเกิดขมานวิญญูณ;
การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ(ขมานะ+กลืน+ขมานวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ...

เพราะอาศัยซึ่งชีวหาด้วย, ซึ่งรสทั้งหลายด้วย, จึงเกิดชีวหาวิญญูณ;
การประจบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (ชีวหา+รส+ชีวหาวิญญูณ) นั่นคือ **ผัสสะ**;
เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา;...ฯลฯ... ..ฯลฯ...

เพราะอาศัยซึ่งกายะด้วย, ซึ่งโณฐัพพะทั้งหลายด้วย, จึงเกิดกายวิญญูณ;
การประจบ พร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ(กายะ+โณฐัพพะ+กายวิญญูณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; ...ฯลฯ... ..ฯลฯ...

เพราะอาศัยซึ่งมณะด้วย, ซึ่งธัมมารมณทั้งหลายด้วย, จึงเกิดมโนวิญญูณ;
การประจบ พร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ (มณะ+ธัมมารมณ+มโนวิญญูณ) นั่นคือ
ผัสสะ; เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา; เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา;
เพราะความจางคลายดับไปไม่เหลือแห่งตัณหานั้น นั่นแหละ จึงมีความ
ดับแห่งอุปาทาน; เพราะมีความดับแห่งอุปาทาน จึงมีความดับแห่งภพ; เพราะมี
ความดับแห่งภพ จึงมีความดับแห่งชาติ; เพราะมีความดับแห่งชาตินั้นแล **ชรามรณะ**
โสกะปริเทวะโทมนัสอุปายาสทั้งหลาย จึงดับสิ้น : ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้
ย่อมมี ด้วยอาการอย่างนี้.

สมัยนั้นแล ภิกษุองค์หนึ่ง ได้ยื่นแอบฟังพระผู้มีพระภาคเจ้าอยู่.พระผู้มีพระภาคเจ้าทอด
พระเนตรเห็นภิกษุ ผู้ยื่นแอบฟังนั้นแล้ว ได้ตรัสคำนี้กะภิกษุนั้นว่า "ดูก่อนภิกษุ! เธอได้ยื่นธรรม-
ปริยายนี้แล้วมิใช่หรือ?" (ได้ยิน พระเจ้าข้า!)"

ดูก่อนภิกษุ! เธอจงรับเอาธรรมปริยายนี้ไป; ดูก่อนภิกษุ! เธอจงเล่าเรียนธรรมปริยายนี้ ;ดูก่อนภิกษุ! เธอจงทรงไว้ ซึ่งธรรมปริยายนี้; ดูก่อนภิกษุ! ธรรมปริยายนี้ **ประกอบด้วยประโยชน์,เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์**, ดังนี้ แล.

หมายเหตุผู้รวบรวม : เรายังไม่เคยพบเลยว่า มีสูตรใดบ้าง, นอกจากสูตรนี้, ที่พระพุทธองค์ทรงนำเอาข้อความเรื่องปริจฉสมุปปาตมาสาธยายเล่น ตามลำพังพระองค์, เหมือนคนสมัยนี้ ฮัมเพลงบางเพลงเล่นอยู่คนเดียว. เรื่องปริจฉสมุปปาต เป็นเรื่องที่มีเกียรติสูงสุด ด้วยเหตุผล กล่าวคือ ถึงกับทรงนำมาสาธยายเล่น ในยามว่างลำพังพระองค์ ๑; ทรงกำชับให้ภิกษุเล่าเรียน ๑; ทรงบัญญัติว่าเรื่องนี้เป็นอาทิพรหมจรรย์ ๑; ดังที่ปรากฏอยู่ในข้อความแห่งสูตรนี้แล้ว ; และทรงตีค่าเรื่องปริจฉสมุปปาต เท่ากับพระองค์เอง โดยตรัสว่า "ผู้ใดเห็นปริจฉสมุปปาต ผู้นั้นเห็นธรรม : ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นปริจฉสมุปปาต" (มหาหัตถิปโตปมสูตร ๑๒/๓๕๙/๓๔๖) ซึ่งเทียบกันได้กับพุทธภาษิตในชั้นธวารวรรค สังยุตตนิกาย ว่า "ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นตถาคต : ผู้ใดเห็นตถาคต ผู้นั้นเห็นธรรม" (๑๗/๑๔๗/๒๑๖)๑; ดังนั้นจึงถือว่า เรื่องปริจฉสมุปปาต เป็นเรื่องที่มีเกียรติสูงสุด สมแก่การที่เป็นหัวใจของพุทธศาสนา แต่กลับเป็นเรื่องที่มีผู้สนใจน้อยที่สุด; ดังนั้นจึงนำเอาข้อความแห่งสูตรข้างบนนี้ มาอ้างไว้ ในหนังสือเล่มนี้ถึง ๕ แห่งด้วยกัน โดยหัวข้อว่า "ทรงแนะนำอย่างยิ่งให้ศึกษาเรื่องปริจฉสมุปปาต" และว่า "ปริจฉสมุปปาต มีเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ", "ตรัสว่า ปริจฉสมุปปาต เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์" "ทรงกำชับสาวกให้เล่าเรียนปริจฉสมุปปาต", "แม้พระพุทธองค์ก็ทรงสาธยายปริจฉสมุปปาต"

เรื่องปริจฉสมุปปาตรวมอยู่ในเรื่อง ที่พุทธบริษัทควรทำสังคิตี^๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! ธรรมสองอย่าง อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้ดีแล้ว มีอยู่; อันพุทธบริษัททั้งหลาย

^๑สังคิตีสูตร ปา.ที. ๑๑/๒๒๖/๒๒๗, ภาสิตของพระสารีบุตร ซึ่งอ้างถึงพระพุทธภาษิตอีกตอนหนึ่ง,

(ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) ทั้งปวงนั้นเทียว พึงทำสังคีติ (คือสอบสวน จนเป็นที่เข้าใจตรงกันทุกคน แล้วช่วยกันสาธยาย เพื่อทรงจำไว้อย่างมั่นคง) ในธรรมสองอย่างนั้น, ไม่พึงวิวาทกันในธรรมสองอย่างนั้น, โดยประการที่พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จะพึงมั่นคง ตั้งอยู่นาน. ข้อนั้นจะพึงเป็นไป เพื่อहितสุข แก่มหาชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์हितสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ธรรมสองอย่างนั้นเล่าคืออะไร? ธรรมสองอย่างนั้นคือ :-

อายตณกุสลตา -ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ ๑

ปัจฉิมมุขปาถกุสลตา -ความเป็นผู้ฉลาดในปัจฉิมมุขปาถ ๑

ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย! เหล่านี้แลคือธรรมสองอย่าง อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้รู้ ผู้เห็น ผู้อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ตรัสไว้ดีแล้ว; อันพุทธบริษัททั้งหลาย (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) ทั้งปวงนั้นเทียว พึงทำสังคีติ (คือสอบสวน จนเป็นที่เข้าใจตรงกันทุกคน แล้วช่วยกันสาธยาย เพื่อทรงจำไว้อย่างมั่นคง) ในธรรมสองอย่างนั้น, ไม่พึงวิวาทกันในธรรมสองอย่างนั้น, โดยประการที่พรหมจรรย์ (ศาสนา) นี้ จะพึงมั่นคง ตั้งอยู่นาน. ข้อนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อहितสุข แก่มหาชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์हितสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย, ดังนี้ แล.

(อตุถิ โข อวูโส เตน ภควตา ขานตา ปสุตตา อรหตา สมมาสมพุทเธน เทว ธมมา สมมทกขاتا ตตุถ สพุเพเหว สงคายิตพุพี น วิวทิตพุพี ยถยิทํ พุรหมจริยํ อทุธนียํ อสุส จิริฎจติกํ ตทสุส พุชชนิตาย พุชชนสุขาย โลกานุกมฺพาย อตุถาย นิตาย

สุชาย เทวมนุสฺसानํ. กตเม เทว ฌมฺมา? ...อายตนกุสลตา จ ปริจฉสมุปฺปาตกุสลตา จ ...อิเม โข อวฺโส เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมุพฺพุเทน เทว ฌมฺมา สมฺมทกฺขาตา ตตฺถ สพฺเพเหว สงฺคายิตพฺพํ น วิวทิตพฺพํ ยถยิทํ พุรฺหมจฺริย อพฺุณฺนียํ อสฺส จริฎฺจติกํ ตทสฺส พุชฺชนหิตาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุชาย เทวมนุสฺसानนฺติ).

หมายเหตุผู้รวบรวม : ผู้ศึกษาพึงสังเกตจนเข้าใจได้อย่างชัดเจน ว่า ความฉลาดในอายตนะ ก็คือ ฉลาดในสิ่งที่เป็นที่ตั้งของปริจฉสมุปบาทนั่นเอง; และเมื่อฉลาดในการควบคุมอายตนะแล้ว ก็สามารถคุมการเกิดแห่งกระแสของปริจฉสมุปบาท; นับว่าเนื่องกันอย่างที่จะแยกกันไม่ได้, และเป็นหัวใจของพระพุทธานุสสาในแง่ของการปฏิบัติโดยแท้.

บทสรุป จบ

ปริจฉสมุปบาทจากพระโอษฐ์

จบ

ในหนังสือพจนานุกรมจากพระโอษฐ์

(เรียงลำดับตามหลักอักษรไทย)

(จำนวน ๒,๕๗๖ คำ)

ก

กฎสูงสุดของธรรมชาติ ๔๓	กรรมอันกระทำแล้วด้วยโอภาะ ๑๓๔
กฎแห่งธรรมชาติ-ธรรมนิยาม ๔๓	กรรมอันมีกามธาตุเป็นวิบาก ๗๙๑
กฎที่ปัจจุตยา ๓	กรรมอันมีรูปธาตุเป็นวิบาก ๗๙๑
กพพีการอาหาร ๖๕/๓๖๓	กรรมอันมีอรูปธาตุเป็นวิบาก ๗๙๑
กรณีของกาย ๖๔	กระทำในใจโดยแยกกายเป็นอย่างดี-
กรณีที่อวิชาเป็นสิ่งที่ละเสียได้ ๑๖๕	-ซึ่งพจนานุกรม ๓๘๒
กรรมกึ่งกรรม ๖๙๗	กระทำโยนิโสมนสิการซึ่งจักขุ ๖๕๓
กรรมเก่าก็เป็นอันสิ้นสุดไป ๒๐๗	กระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน ๔๘๔
กรรมเก่า (กาย) นี้ ๖๔	กระทำให้แจ้งซึ่งบรมสังข์ด้วยกาย ๖๕๒
กรรมเกิดและดับในอัตตภาพนี้ ๒๗๗	กระทำให้แจ้งซึ่งปรมาตมสังข์ด้วย-
กรรมด้วยกายด้วยวาจาด้วยใจ ๒๗๖	- (นาม) กาย ๖๓๗
กรรมเต็มกรรม ๖๙๗	กระแสนพจนานุกรม ๖๔
กรรมเป็นเครื่องรังวัดเหมือนลิ้มรส ๑๓๗	กระแสนแห่งการปรุงแต่งของปัจจัยที่ -
กรรมใหม่ก็เป็นอันไม่กระทำ ๒๐๗	- ทนอยกันไป ๔๒๗
กรรมให้ผลในอัตตภาพที่กระทำกรรม ๑๓๑	กระแสน (แห่งนิพพาน) ๕๓๘
กรรมอันกระทำแล้วด้วยโทสะ ๑๓๒	กลหิวาทนิโรธ ๕๙๕
กรรมอันกระทำแล้วด้วยโมหะ ๑๓๒	กลองปณเวเสียงแข็ง ๓๖๗
กรรมอันกระทำแล้วด้วยโอภาะ ๑๓๒	กลัวต่อการรุ่มลุ่มซึกถาม ๗๔๔
กรรมอันกระทำแล้วด้วยอโทสะ ๑๓๔	กลัวต่ออมุสาวาท ๗๔๓
กรรมอันกระทำแล้วด้วยอโมหะ ๑๓๔	กลัวต่ออุปาทาน ๗๔๔

กล่าวตรงตามที่เรากล่าว ๑๕๙
 กล่าวแต่สิ่งที่พวกเธอรู้เองเห็นเอง-
 -รู้ดีเอง ๔๓๑
 กล่าวอย่างที่ท่านกล่าวเพราะความ-
 -เคารพในพระพระศาสดา ๔๓๐
 ก่อนแต่นี้วิชชาที่มีได้มี ๖๒๒
 ก็ยังเป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่ง-
 -วิญญาณ ๑๖๖
 ก็เวทนา(โดยละเอียด)เป็นอย่างไรเล่า?

๓๓๙'

กัมมนิโรธ ๒๗๗
 กัมมาสัททมนิคมนแคว้นกุรุ ๑๕/๓๑
 กามของคนเรา ๒๗๑
 กามคุณทั้งหลาย ๕ ประการ ๗๖๓
 “กามคุณ” (หาเรียกว่ากามไม่) ๒๗๑
 กามคุณ ๕ ประการ ๒๗๑
 กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ๕๘๗
 กามธาตุ (ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งความรู้ดีก-
 -ทางกาม) ๕๘๗
 กามปริเยสนา(การแสวงหากาม) ๕๘๘
 กามบริพัหะ (ความถ่วงร่อนเพื่อกาม) ๕๘๘
 กามภพ ๒๗/๘๗
 กามวิตก ๑๔๒
 กามวิตก (ความครุ่นคิดในกาม) ๔๘๗
 กามสังสัปปะ (ความตริตริกในกาม) ๕๘๗
 กามสังญญา (ความหมายมั่นในกาม) ๕๘๗
 กามุปาทาน ๒๗/๘๗/๑๘๓/๓๔๗

กายกรรมวจีกรรมมโนกรรมที่ได้รับ-
 -การรักษา ๕๘๐
 กายกรรมวจีกรรมมโนกรรมบุตเนา ๕๘๐
 กายกรรมวจีกรรมมโนกรรมเปียกและ ๕๘๐
 กายกรรมวจีกรรมมโนกรรมอันไม่ได้-
 -รับการรักษา ๕๗๙
 กายกรรมวจีกรรมและอาชีวะของเขา-
 -เป็นธรรมบริสุทธิมาแล้วแต่เดิม ๓๓๖
 กาย (กายทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยวิชชา)

๑๖๐

กายของตถาคตมีต้นหาเครื่องนำไปสู่ภพ-
 -ถูกตัดขาดแล้วยังตั้งอยู่ ๗๓๑
 กายจิตของผู้มีใจปีติยอมสงบรำงับ ๒๘๑
 กายนี้ไม่ใช่ของใคร ๖๔
 กายนี้ไม่ใช่ของเธอทั้งหลาย ๖๔
 กายเป็นเพียงกระแสปฏิจจสมุปปาท ๖๔
 กายยอมรำงับ (เอง) ๘๐๕
 กายรำงับแล้วย่อมรู้ดีเป็นสุข ๒๗๙
 กายสมาธิมณะ ๒๐๓
 กายสังขาร ๒๘/๙๐
 กายสังขาร (อำนาจที่ทำให้เกิดการเป็นไป-
 -ทางกาย) ๑๖๐
 “กาย (หมู่แห่งธรรมชาติ)ทั้งหลาย ๗หมู่-
 - เหล่านี้ไม่มีใครทำ ฯลฯ” ๖๙๖
 กายอันเป็นที่ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสิ้น

๓๘/๓๘๒

การกระทำให้บริบูรณ์ในศีล ๑๘๕	การเกิดขึ้นแห่งรูปต้นหา ๒๒๕
กายกระทำอันติดต่อกัน ๒๕๓	การเกิดขึ้นแห่งรูปสัญญาเจตนา ๒๒๔
การกระทำอันเลว ๔๘๗	การเกิดขึ้นแห่งโลก ๑๗๓/๑๗๕
การกระทำอันเลิศ ๔๘๗	การเกิดขึ้นแห่งวิชา ๑๖๕/๑๘๗
ทกล่าคำหยาบว่า "มึง! มึง!.." ๕๙๐/๗๘๒	การเกิดขึ้นแห่งวิญญูญาณ ๓๔๑
การกล่าวถึงปัจจุสมุปบาททุกอาการ- - อยู่ในตัว ๔๒๒	การเกิดขึ้นแห่งเวทนา ๑๒๘
การก่อกำเนิดแห่งทุกข์ ๙๖	การเกิดขึ้นแห่งสังขาร ๓๔๐
การก้าวลงสู่ครรภ์ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ๑๔๙	การเกิดขึ้นแห่งสัญญา ๑๒๘/๓๔๐
การก้าวลงแห่งนามรูป ๑๖๖/๕๖๙	การเกิดขึ้นแห่งอวิชา ๑๕๘
การก้าวลงแห่งอินทรีย์ ๑๖๔	การเกิดขึ้นแห่งอาหาร ๓๓๘
การก้าวลงเสียซึ่งโสกะปริเทวะ ๔๘๔	การเกิดดับแห่งกิเลสและความทุกข์ ๑๘๓
การกำจัดอุปสรรคขณะเจริญสติปัฏฐาน ๒๗๘	การเกิดในภพใหม่ในกระแสแห่ง- - ปฏิจุสมุปบาท ๗๙๓
การเกิดขึ้นของปัจจุสมุปบาทโดยตรง ๒๑๓	การเกิดสังขาร ๔ ประเภท ๑๙๒
การเกิดขึ้นแห่งรูปสัญญา ๒๒๓	การเกิดแห่งกระแสปัจจุสมุปบาทที่เกิด- - ขึ้นในใจคนทุกคราว ๑๗๓
การเกิดขึ้นแห่งจักขุ ๒๒๐	การเกิดแห่งโลก ๒๑๖
การเกิดขึ้นแห่งไตรทวาร ๑๕๘	การแก้ไขอุปสรรคแห่งการเจริญ- - สติปัฏฐาน ๒๗๙
การเกิดขึ้นแห่งทุกข์ ๒๒๐	การขอตาน ๑๔๑
การเกิดขึ้นแห่งธรรมจักขุ ๔๒๓	การขาดที่อิงอาศัยสำหรับวิมุตติญาณ- - ทัสนะ ๖๔๖
การเกิดขึ้นแห่งนามรูป ๓๔๑	การขาดแห่งอินทรีย์คือชีวิต ๒๖/๘๖
การเกิดขึ้นแห่งปฐวีธาตุ ๒๒๕	การขึ้นลงของน้ำทะเล ๔๑
การเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ๓๓๙	การเข้าไปนั่งใกล้ (ปยุรุปาสนา) ๖๔๒
การเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ๗๙๓	การเข้าไปสงบระงับแห่งโรค ๒๒๑
การเกิดขึ้นแห่งรูป ๑๒๘/๒๒๑/๓๓๘	การเข้าไปหา (อุปลงฺกมณ) ๖๔๒
การเกิดขึ้นแห่งรูปจันทร์ ๒๒๖	

“การคบัปบุรุษ” ๖๒๙	การคบัไม่เหลือแห่งรูป ๒๒๑
การคบบำซึ่งอุปาทานทั้งปวง ๓๔๙	การคบัไม่เหลือแห่งรูปขันธ์ ๒๒๖
การคควบคุมกาเกติปฏิจจสมุบปาท ๔๑๐	การคบัไม่เหลือแห่งรูปตัณหา ๒๒๕
การคควบคุมผัสสายตนะ ๔๑๐	การคบัไม่เหลือแห่งรูปสัณเฑทนา ๒๒๔
การคควบคุมเวทนา ๒๗๘	การคบัลงแห่งทุกข์ ๙๘
การคคำนวณเทียวส่วนแห่งความคต้องการ-	การคบัลงแห่งโลก ๑๗๖/๑๗๗
-ของกิเลสกับความเป็นอยู่ของมนุษย์	การคบัแห่งกระแสนปฏิจจสมุบปาท ๑๗๕
๕๘๒	การคบัแห่งปฏิจจสมุบปาท ๒๒๗
การคคคันปฏิจจสมุบปาทก่อนการคตรัสรู้	การคบัแห่งภพคือนิพพาน ๒๘๔
๔๖๙	การคบัแห่งโลก ๒๒๗
การคคคันปฏิจจสมุบปาทของ-	การคบัแห่งโลกที่คบัลงในใจคน ๑๗๕
-พระพุทเจ้าในอดีต ๔๗๔	การคบัอุปาทานสี่ ๖๕๖
การคคคันปฏิจจสมุบปาทอยู่อย่าง-	การคได้เฉพาะซึ่งธรรมจักขุ ๔๓๖
- ชะมักเขม่น ๒๖๕	“การคได้ฟังพระสัทธิธรรม” ๖๒๙
การคเคลื่อนและการบังเกิด (จตุอุปาตตะ)	การคได้ (ลาภ) ๕๘๙
๑๖๘	การคได้อารมณ्हก ๕๘๕
การคใคร่ครวญชนิดที่จิตจะไม่วุ่นไป-	การคตริตริกไปตามอาการ ๒๘๒
-ข้างนอกและไม่วุ่นอยู่ในภายใน ๓๐๕	การคตั้งจิตในนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง-
การคใคร่ครวญซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา ๒๘๐	- ซึ่งเป็นที่คตั้งแห่งความเลื่อมใส ๒๗๙
การคเงี่ยลงซึ่งไสตะ (ไสตวธาน) ๖๔๑	การคตายที่ไม่วุ่นงวม ๕๘๐
การคจับและการวางปรากฏ ๑๕๖	การคถึงความคตั้งอยู่ไม่วุ่นแห่งชราและมณะ
การคใช้คัสตราวุธติดต่อกันไม่วุ่นหุดยอน-	๒๒๑
-ตลอดเวลา ๗ วัน ๕๘๔	การคถึงซึ่งคั้ง (คือนิพพาน) จากที่มีคั้งคั้ง-
การคคบัของนันทิในเวทนาทั้งหลาย ๓๗๐	- (คือนิสังสาระ) ๘๐๗
การคคบัปปัญจสัณเฑญาสังขา ๖๑๒	การคถึงซึ่งอันคตั้งอยู่ไม่วุ่นแห่งทุกข์ ๙๘
การคคบัไม่เหลือแห่งรูปสัณเฑญา ๒๒๔	การคถึงทบัจับคช่วยว่า “เรามีอยู่” ๑๖๔
การคคบัไม่เหลือแห่งจักขุ ๒๒๑	การคถึงพร้อมด้วยทัสสนทิกุฐิ ๔๓๕
การคคบัไม่เหลือแห่งปฏิวิธาคู ๒๒๕	การคถึงอมตภาวะอันไม่วุ่นแห่งแยก ๓๓๗

การทรงพิจารณาปัจจุสมุปบาท ๕	การบังเกิดในภพ ๓๓๓
การทรงไว้ซึ่งธรรม (ธมฺมธรรมา) ๖๔๑	การบังเกิดในภพใหม่ต่อไป ๓๒๘/๓๒๙
การทะเลาะวิวาทมีขึ้นมาจากสิ่งเป็นที่รัก ๕๙๕	การบัญญัติซึ่งผัสสะ ๖๐๓
การทำความเพียรในที่สงัด ๒๘๖	การบัญญัติซึ่งวิตก ๖๐๓
การทำความสิ้นสุดแห่งกรรม ๒๗๘	การบัญญัติซึ่งเวทนา ๖๐๓
การทำในใจโดยแยบคายเป็นอย่างดี- -ซึ่งปัจจุสมุปบาท ๕๔๑	การบัญญัติซึ่งสัญญา ๖๐๓
การที่กำลังดำเนินอยู่ในอริยอัฏฐังคิกมรรค ๒๖๕	การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งนาม ๗๘๘
การที่สัตว์ได้ ซึ่งอายตนะทั้งหลาย ๒๗/๘๖	การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งนามด้วยซึ่งหมู่- - แห่งรูปด้วย ๗๘๘
การทูลถามถึงการปรินิพพานในปัจจุบัน ๒๐	การบัญญัติซึ่งหมู่แห่งรูป ๗๘๘
การนำจิตเฉพาะต่ออารมณ์ ๒๗๙	การบัญญัติว่าอดีตหรืออนาคตก็เป็นอัน- - ยกเลิกเพิกถอนไป ๔๒๘
การนำออกเสียได้ซึ่งความกำหนัด ๓๓๘	การปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร ๕๘๘
การบรรลुकุณวิเศษของอริยสาวกซึ่งเป็น- - บุคคลผู้ซึ่งพร้อมด้วย (สัมมา) ทิฏฐิ ๕๔๓	การปฏิบัติธรรมโดยสมควรแก่ธรรม ๒๖๙
การบรรลुकุณวิเศษแห่งสมณพราหมณ์- - และบริพาทผู้เป็นเดิรยี่เหล่าอื่น ๕๔๓	การปฏิบัติผิดโดยไตรทวาร ๕๘๗
การบรรลุซึ่งญายธรรม ๔๘๔	การปฏิบัติเพื่อการดับปัจจุสมุปบาท ๒๖๖
การบรรลุถึงฐานะที่ใดพยายาม- - เพื่อจะบรรลุ ๑๕๓	การประจวบพร้อมแห่งธรรม ๓ ประการ- - คือผัสสะ ๑๗๓/๒๓๙
การบรรลุธรรมอันเลิศ ๔๘๗	การประจวบพร้อมแห่งปัจจัย ๑๔๙
การบรรลุนิพพานอันเทียบกันได้กับ- - ไกวัลย์หรือปรมาตมัน ๔๕๒	การประพตซึ่งวัตตโกตุหลมมงคลทั้งหลาย ๔๓๐
การบรรลุอรหัตผลในทิฏฐุธรรม ๕๕๐	การปรินิพพานเฉพาะตน ๖๕๔
การบริโภคที่มีผลใหญ่มีอันยิ่งใหญ่- - แก่ชนทั้งหลาย ๔๘๘	การปรากฏแห่งจักขุคือการปรากฏ- - แห่งขราและมรณะ ๒๒๑
	การปิดกั้นทางเกิดแห่งปัจจุสมุปบาท ๒๙๔
	การพิจารณาปัจจุสมุปบาท ๓๐๖
	การพิจารณาปัจจุสมุปบาทอย่างถูกวิธี ๔๔๔

การสำคัญเห็นอันเป็นสังขาร ๑๙๒
 “การสำรวจอินทรีย์” ๖๒๙
 การสำรวจไม่เหลือแห่งวิชา-
 -ของอริยสาวก ๑๖๕
 การสำรวจเสียได้หมดซึ่งวิชา ๑๘๗
 การสิ้นกรรม ๒๐๒
 การสิ้นกรรมที่ถาวร ๒๐๗
 การสิ้นกรรมที่แท้จริง ๒๐๖
 การสิ้นกรรมไปคราวหนึ่ง ๒๐๖
 การเสกขการทำให้เจริญการกระทำ-
 -ให้มากซึ่งกรรมทั้งหลาย ๖๓๘
 การแสดงความงามเบื้องต้น ๔๙๒
 การแสดงข้างแก่คนตาบอดแต่กำเนิด ๗๗๑
 การแสดงธรรมเนื่องด้วยปัจจุสมุปบาท ๔๘๘
 การแสดงธรรมมีความงามท่ามกลาง ๔๙๑
 การแสดงธรรมมีความงามเบื้องต้น ๔๙๑
 การแสดงวิชาด้วยโวหาร-
 -ว่า “เราถูกจิตคิดโง่งหลงกลวง” ๔๒๔
 การแสวงหาครู ๒๔๕
 การแสวงหา (ปริเยสนา) ๕๘๙
 การหยั่งลงสู่ความผูกพันด้วยสังโยชน์-
 -และอภินิเวศ ๓๘๘
 การหยั่งลงแห่งนามรูป ๑๓๘/๓๒๘/๓๒๙/๓๓๓
 การหยั่งลงแห่งวิญญานเกิดมี ๑๗๐
 การหยั่งลงแห่งวิญญานไม่มี ๑๗๑
 การหลีกเลี่ยง ๒๕๘

การหลีกเลี่ยงเป็นเวลาถึงเดือน ๑๕๒
 การหวังกัน (อารกฺโข) ๕๙๐
 การเห็นความฉิบหายความเจริญ-
 -กันที่วัดอุทฺตม ๕๙๕
 การเห็นชอบตามที่เป็นจริงเกี่ยวกับ-
 -อุปาทานขันธห้า ๒๘๗
 การเห็นตถาคตในรูปแห่งธรรมหรือ-
 -ธรรมกาย ๔๓
 การเห็นธรรม ๔๒
 การเห็นธรรมทั้งปวงว่าไม่ควรยึดมั่น ๒๘๙
 การเห็นปัจจุสมุปบาท ๔๒
 การเห็นว่ามันเข้ากันได้กับปฏิญญาของตน ๒๘๒
 การเห็นอนิจจัง ๒๙๑
 การอยู่ด้วยความประมาท ๖๐๐
 การอยู่ห่างไกลออกไปจากรรมวินัยนี้ ๕๐๙
 การอยู่อย่างมี “คนเดียว” ๕๙๘
 การอยู่อย่างมี “เพื่อนสอง” ๕๙๗
 กาลกิริยาที่ไม่งดงาม ๕๘๐
 กาลใดวิชาเป็นสิ่งที่ละได้แล้ว ๑๘๗
 กาลยึดยาวนานฝ่ายอดีต ๓๐๙
 กาลยึดยาวนานฝ่ายอนาคต ๓๑๐
 กาลอันเป็นปัจจุบันบัดนี้ ๓๑๐
 กำหนดรู้ใจของสัตว์อื่น ๓๖๕
 กำหนดรู้ซึ่งกรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ ๓๓๖
 กำหนดในจักขุ ๒๑๓

กำหนดในจักขุสัมผัส ๒๑๓
 กำหนดในจักขุวิญญาณ ๒๑๓
 กำหนดในรูป ๒๑๓
 กำหนดในเวทนาเกิดเพราะจักขุสัมผัส ๒๑๓
 กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว ๔๐/๑๔๔
 การในปฏิจุจสมุปบาท ๔๔๑
 กิเลสที่เป็นเหตุให้สะดุ้งคืออุปทานข้อที่ ๔
 ๑๘๗
 กิเลสรั้วรด ๕๘๐
 กุมารเห็นรูปด้วยตา ๑๕๑
 กุศลกรรมมถหายไปไม่มีร่องรอย ๕๘๔
 เกพลีผู้จับกิจอันบุคคลพึงกระทำ
 ๓๓๙/๓๔๒
 เกพลีอยู่จับกิจแห่งพรหมจรรย์
 ๓๓๗/๓๔๒/๔๕๑
 เกิดกายวิญญาณ ๑๗๔/๑๙๐
 เกิดขึ้นโดยตนเอง ๑๖๐/๑๖๑/๑๖๒
 เกิดขึ้นโดยไม่รู้สีกตัวอยู่ ๑๖๑/๑๖๒
 เกิดขึ้นโดยรู้สีกตัวอยู่ ๑๖๑/๑๖๒
 เกิดขึ้นโดยอาศัยการกระตุ้นจากผู้อื่น
 ๑๖๑/๑๖๒
 เกิดฆานวิญญาณ ๑๗๔/๑๘๙
 เกิดจักขุวิญญาณ ๑๗๓/๑๘๘
 เกิดชีวหาวิญญาณ ๑๗๔/๑๙๐
 เกิดมโนวิญญาณ ๑๗๕/๑๙๐
 เกิดสังขารวิญญาณนามรูปอายตนะ-
 -ครบถ้วนอยู่ในสัมผัส ๑๙๕

เกิดโสตวิญญาณ ๑๗๔/๑๘๙
ข
 ขโมยธรรม ๓๖๗
 ของเกิดร่วมแห่งสมันนาหารจิต ๒๐๘/๒๑๑
 ของไม่เที่ยง ๒๙
 ของไม่เที่ยงเป็นทุกขมีใช่ตัวตน-
 -เสียบแทงน่ากลัว ๓๑๔
 ของเย็นในอัตตภาพนี้ ๒๐๕
 ของลึกเกินประมาณ ๕๒
 ของเล่นสำหรับทารก ๑๕๐
 ขอบเขตแห่งอิทัปปัจจยตา ๔๒๒
 ข้อความเกี่ยวกับการคิดค้นปฏิจุจ-
 - สมุปบาทของพระพุทธเจ้าวิปัสสี ๔๗๙
 ข้อความที่พระองค์ตรัสเกี่ยวกับพวก-
 - สัสสตวาท ๗๔๖
 ข้อเท็จจริงอันมีความสำคัญอย่างยิ่ง ๑๐๑
 ข้อนั้นจักเป็นความเหน้อยเปล่าแก่เรา ๕๔
 ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงความดับ-
 -ไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นปัจจัย ๕๓๗
 ข้อปฏิบัติเครื่องทำสัตว์ให้ลุถึงซึ่งธรรม-
 -อันสมควรแก่ความดับไม่เหลือแห่ง-
 -ชรามรณะ ๔๔๕
 ข้อปฏิบัติเครื่องยังสัตว์ให้ถึงซึ่งความ-
 -สมควรแก่การดับไม่เหลือแห่ง-
 -บัญญัติสัญญาสังขา ๖๑๔
 ษันธ์อันมีอาการอันจะพึงเห็นผิด-
 -ถึง๔อาการ ๑๙๕

ปทานุกรม

๘๒๓

ซ้ายเครื่องคลุมสัตว์ ๑๐๑

เขต(ที่เกิดที่อบแห่งสุขและทุกข์-
 -ในภายใน)๑๖๓
 เขาผลิตเพลินยั้งนักในสิ่งใด-
 -สิ่งนั้นก็ป็นภัย๘๐๓
 เขาย่อมเกิดความรู้สึกต่ออารมณ์ต่างกัน-
 -ไปตามทิวลิปของเขา๗๒๙

ความกำหนดด้วยความพอใจ (ฉนุทราโค)
 ๕๙๐
 ความกำหนดไปตามอำนาจความตริตริก
 ๒๗๑
 ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งกองทุกข์
 ๖/๗๑/๑๖๖
 ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมเป็นบาป-
 -อกุศล๗๘๓

ค

คนตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งปุถุชน ๖๔๔
 คนธรรพ์แห่งพวกคนธรรพ์ทั้งหลาย๗๘๐
 คนนอกวง : ตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งปุถุชน
 ๖๔๔
 คนพาลกับบัณฑิตต่างกัน ๓๙๑
 คนรับใช้ ๑๓๗
 คนสัตบุรุษ ๒๖๘
 คลองแห่งการบัญญัติ (ปญฺญตฺติ) ๗๙๐
 คลองแห่งการพูดจา (นิรุตฺติ) ๗๙๐
 คลองแห่งการเรียก (อธิวจน) ๗๙๐
 คลองแห่งศีลสตะ (ทิวลิปที่ถือว่าเที่ยง) ๖๖๙
 คลองแห่งอุจเฉทะ (ทิวลิปที่ถือว่าขาดสูญ)
 ๖๖๙
 คลายกำหนดย่อมหลุดพ้น ๑๔๔
 คลายกำหนด(เอง) ๘๐๖
 ความกระวนกระวาย (ทธร) ทางกาย
 ๒๑๓/๓๓๕
 ความกระวนกระวายทางจิต ๒๑๔/๓๓๕
 ความก่อกวนแห่งโลก ๒๑๖

ความเกิดขึ้นพร้อมแห่งสักกายะ๔๙๑
 “ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์มิได้เพราะ-
 -ความเกิดขึ้นแห่งมันทิ” ๕๗๔
 ความเกิดขึ้นแห่งภพใหม่ต่อไป ๑๖๙/๑๗๐
 ความเกิดขึ้นแห่งรูปเวทนาสัญญาสังขาร-
 -วิญญาณ ๒๖๐
 ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ๑๒๙
 ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร ๑๒๙
 ความเกิดและความดับของโลก๕๓๐
 ความแคว้นแห่งอินทรีทั้งหลาย ๒๖/๘๖
 ความเข้าไปใคร่ครวญซึ่งอรรถะ-
 -(อตุฏฺปะปริกฺษา) ๖๔๐
 ความเข้าไปสงบรับแห่งวิญญาณ ๕๕๔
 ความคิดฆ่าเป็นไฉอย่างแรงกล้าแม้ใน-
 -ระหว่างมารดา กับบุตร ๕๘๔
 ความคิดฆ่าเป็นไปอย่างแรงกล้าเหมือน-
 -กับที่นายพรานมีความรู้สึกต่อเนื้อ-
 - ทั้งหลาย ๕๘๔
 ความงามเบื้องต้นท่ามกลาง-เบื้องต้นปลาย

ความจับอกจับใจ (ปริศนาคำ) ๕๙๐

ความจางคล้ายดัดไปไม่เหลือแห่งต้นหา

๑๗๕/๒๐๐/๒๒๗

ความจางคล้ายดัดไปโดยไม่เหลือ-

-แห่งฝัสดายตนะ ๖๘/๖๗๖

ความจางคล้ายดัดไปโดยไม่เหลือ-

-แห่งอวิชาชา๖

ความเจริญในอริยวินัย ๓๖๗

ความเจริญแห่งสังขาร ๓๓๓

ความเจริญแห่งสังขารทั้งหลาย ๓๒๘/๓๒๙

ความฉงน (จากปริวิตก) ๕๕๙

ความชอบใจ(ตามที่บุคคลบางคนกล่าว)

๒๘๒

ความเชื่อ(ตามที่ได้ฟังจาก-

-พระผู้มีพระภาคเจ้า) ๒๘๒

ความดับโดยสํารอกไม่เหลือแห่งอุปธิ

๕๕๐

“ความดับไปไม่มีเหลือของทุกข์มิได้-

-เพราะความดับไปไม่เหลือของนันทิ”

๕๗๔

ความดับไปไม่เหลือของนันทิ ๕๗๔

ความดับเพราะความสํารอกไม่เหลือ-

-(แห่งภพทั้งหลาย) ๘๐๔

ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ ๔๓/๒๒๑

ความดับไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็นปัจฉัย

๕๓๗

ความดับไม่เหลือแห่งนามรูป ๓๔๑

ความดับไม่เหลือแห่งผัสสะ ๓๓๙

ความดับไม่เหลือแห่งรูป ๓๓๘

ความดับไม่เหลือแห่งวิญญาณ ๓๔๑

ความดับไม่เหลือแห่งเวทนา ๓๓๙

ความดับไม่เหลือแห่งสังขาร ๓๔๐

ความดับไม่เหลือแห่งสัญญา ๓๔๐

ความดับไม่เหลือแห่งอาหาร ๓๓๘

ความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ ๓๐๗

ความดับเย็น (นิพพุติ) ๗๓๕

ความดับลงแห่งกองทุกข์ ๗/๗๑/๑๗๐/๒๓๓

ความดับลงแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้น ๑๖๗

ความดับแห่งกรรม ๒๗๗

ความดับแห่งกาม ๒๗๒

ความดับแห่งนันทิ ๓๖๘

ความดับแห่งภพ ๓๖๘

ความดับแห่งรูป ๑๒๙/๑๓๑

ความดับแห่งรูปเวทนาสัญญาสังขาร-

-วิญญาณ๒๖๒

ความดับแห่งวิญญาณ๑๒๙/๑๓๑

ความดับแห่งเวทนา ๑๒๙/๑๓๑

ความดับแห่งเวทนามี ๒๗๔

ความดับแห่งสังขาร ๑๒๙/๑๓๑

ความดับแห่งสัญญา ๑๒๙/๑๓๑

ความดับแห่งสัญญามี ๒๗๕

ความดับแห่งอาหาร ๕๕๘

ความดำรงอยู่ของภูตสัตว์ทั้งหลาย๕๗๗

ความตระหนี่ (มัจฉริย) ๕๙๐

ความตั้งขึ้นเฉพาะแห่งวิญญาณ

๑๖๖/๑๖๗/๕๖๙

ความตั้งขึ้นพร้อมแห่งกองทัพ ๕๗๒
 ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทัพโทมนัส ๔๘๔
 ความตั้งอยู่แห่งธรรมดา ๓๔/๔๔
 ความติดตาม (อนุนโย) ๔๓
 ความแตกต่างของภาษาคนและภาษาธรรม ๔๙๘
 ความถึงทับจับฉวยว่า “เรามีอยู่” ๑๖๕
 ความที่จักขุเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ๖๕๓
 ความที่ธรรมทั้งหลายทนได้ต่อการ-
 -เฟ่งพินิจ (ธมฺมนิชฺฌานกฺขณฺติ) ๖๔๐
 ความที่เมื่อมีสิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ๓๕/๔๔
 ความที่สิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัยแก่สิ่งนี้ ๆ ๕๓
 ความทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง ๖๖๗
 ความทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วย-
 -และบุคคลอื่นกระทำให้ด้วย ๖๖๗
 ความทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลอื่นกระทำให้ ๖๖๗
 ความทุกข์เป็นสิ่งที่ไม่ใช่ทำเอง-
 -หรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้ ๖๖๘
 ความทุกข์อันจะพึงเกิดจากเวทนา-
 -ในภายใน ๗๖
 ความทุกข์อันเป็นไปทางกาย ๒๑๔
 ความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ๒๑๔
 ความนำออกซึ่งฉันทราคะ (ฉนฺทราคะนฺโย) ๔๓
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้ว” ๑๐๓

ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างนั้น” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างนั้น -
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างนี้” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างนี้-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างอื่น” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราจักมีแล้วอย่างอื่น-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างเที่ยงแท้” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างเที่ยงแท้-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างนั้น” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างนั้น-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างนี้” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างนี้-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้” ๑๐๓
 ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างไม่เที่ยงแท้-
 -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔

ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างอื่น” ๑๐๓	ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างอื่นบ้างหรือ” ๑๐๓
ความนึกไปว่า “เราเป็นอย่างอื่น- -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔	ความนึกว่า “เรามีอยู่” ๑๐๒
ความนึกไปว่า “เราพึงมี” ๑๐๓	ความนึกว่า “เรามีอยู่ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๓
ความนึกไปว่า “เราพึงมีด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔	ความเนิ่นช้าหรือความยากแก่การดับทุกข์ ๖๐๕
ความนึกไปว่า “เราพึงมีด้วยขันธอันนี้- บ้างหรือ.” ๑๐๔	ความประมาทของอริยสาวก ๖๔๔
ความนึกไปว่า “เราพึงมีบ้างหรือ” ๑๐๓	ความปรากฏแห่งส่วนของวิญญูญาณ ๒๐๘/๒๑๑
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนั้น” ๑๐๓	ความปราโมทย์ของผู้มีวิปปฏิสาร- -อันวิบัติแล้ว ๖๔๖
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนั้น- ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔	ความปราโมทย์มีปีติเป็นอันสงส์- -ที่มุ่งหมาย ๖๕๐
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนั้น- ด้วยขันธอันนี้บ้างหรือ” ๑๐๔	ความปริวิตกว่าการออกจากทุกข์คือชรา- -มรณะนี้จักปรากฏขึ้นได้อย่างไร ๔๖๑
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนั้นบ้างหรือ” ๑๐๓	ความปริวิตกแห่งใจ ๕๕๙
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนี้” ๑๐๓	ความปลงใจรัก (วินิจฺจนโย) ๕๘๙
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนี้- - ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔	ความเป็นภฏตายตัวแห่งธรรมดา ๓๕/๔๔
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนี้- -ด้วยขันธอันนี้บ้างหรือ” ๑๐๔	ความเป็นที่รักที่พอใจกันในหมู่สหัมมิก ๑๘๔
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างนี้บ้างหรือ” ๑๐๓	ความเป็นปัจจัยให้สุขและทุกข์อันเป็น- -ภายในเกิดขึ้น ๑๖๓
ความนึกไปว่า “เราพมมีอย่างอื่น” ๑๐๓	ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท ๘๑๒
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างอื่น- -ด้วยขันธอันนี้” ๑๐๔	ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ ๘๑๒
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างอื่น- -ด้วยขันธอันนี้บ้างหรือ” ๑๐๔	ความเป็นผู้มีความสงสัยนั้นเป็นสังขาร ๑๙๘
ความนึกไปว่า “เราพึงมีอย่างอื่น- -ด้วยขันธอันนี้บ้างหรือ” ๑๐๔	“ความเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะ” ๖๒๙
	ความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด ๑๓๘

ความเป็นภพ ๖๖

ความเป็นอย่างนั้น ๓๕/๔๔

ความผิดแผกแตกต่างกันระหว่าง-

-อริยสาวกผู้มีการสดับจากปุถุชน-

-ผู้ไม่มีการสดับ ๕๒๗

ความผูกพันด้วยสังโยชน์และอภินิเวศ

๓๘๘

ความผูกพันในอัสสาทะของปีติและสุข-

-อันเกิดแต่วิเวก ๒๙๗

ความผูกพันในอารมณ์ด้วยกิเลสเป็น-

-เครื่องผูกและทิวัจฉีเป็นเครื่องตามเห็น

๓๘๘

ความแผดเผาทางจิต ๒๑๔/๓๓๕

ความแผดเผา (สนฺตป) ทางกาย๒๑๔/๓๓๕

ความพันวิเศษในภายใน ๗๖

ความพยายามยิ่งขึ้นไปของอริยสาวก ๖๔๔

ความพอใจ (อนฺุโท) ๔๓

ความเพียรในที่สังัด ๒๘๖

ความเพียรแผดเผาภิเลส ๒๕๑

ความเพียรเพื่อกิจเกี่ยวกับปฏิจฺสมุปาบท

๔๘๕

ความเพียรเพื่อเข้าถึงธรรมที่ยังไม่ได้-

-เข้าถึง๔๘๗

ความเพียรเพื่อทำให้แจ้งธรรมที่ยัง-

-ไม่ได้ทำให้แจ้ง ๔๘๗

ความเพียรเพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่ได้บรรลุ

๔๘๗

ความเพียรเพื่อให้อุรู้ตามที่เป็นอย่างจริง ๕๘

ความเพลिनนั้นคืออุปาทาน ๑๒๘

ความมีผัสสะบังหน้าในขณะแห่งการ-

-กระทบของผัสสะ ๘๐๔

ความมีสติเป็นตัวปฏิบัติที่เกี่ยวกับ-

-ปฏิจฺสมุปาบท ๒๕๘

ความมีดีอันใหญ่หลวงทำให้สัตว์ต้อง-

-ท่องเที่ยวไปในวัฏฏสงสาร ๕๕๒

ความไม่กำหนดทั่วถึง (อสลฺลฺกฺขณ)๗๑๘

ความไม่เข้าไปกำหนดโดยเฉพาะ-

-(อปปฺจฺจุปลกฺขณ)๗๑๘

ความไม่เข้าไปกำหนด (อนฺุปลกฺขณ)๗๑๘

ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งทุกข์ ๑๙๙

ความไม่ตั้งอยู่ได้แห่งโลก ๒๒๗

ความไม่ถึงพร้อมเฉพาะ (อนภิสมฺย) ๗๑๗

ความไม่แทงตลอด (อปปฺปฏิเวธ) ๗๑๘

ความไม่ประมาท ๒๕๖

ความไม่เป็นไปโดยประการอื่น ๓๕/๔๔

ความไม่ผิดไปจากความเป็นอย่างนั้น๓๕/๔๔

ความไม่พิจารณาโดยเจาะจง-

-(อปปฺจฺจเวกฺขณ)๗๑๘

ความไม่เพ่งพินิจอย่างสมมาเสมอ -

-(อสมเปกฺขณ) ๗๑๘

ความไม่มีโรค ๔๒๓

ความไม่มีโรค ๔๒๓

ความไม่รู้โดยลำดับ (อนนฺุโพธ) ๗๑๗

ความไม่รู้ (อญฺญาณ) ๗๑๗

ความไม่สะดุ้งยอมมีเพราะเหตุไม่มีความ-

-ยึดมั่นถือมั่น ๓๐๓/๓๐๕

ความไม่หวาดเสียวเพราะความไม่ยี่ดมั่น
๓๐๓

ความไม่เห็น (อทสฺสน) ๗๑๗

ความยินดีความไม่ยินดีที่กล่าวกัน-
-อยู่ในโลก ๕๙๕

ความยินดีและความไม่ยินดีมีผัสสะ-
-เป็นแดนเกิด ๕๙๖

ความยี่ดมั่นลุ่มคล้ำอย่างแรงกล้า ๖๕๕

ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง ๓๔๖

ความรอบรู้ซึ่งอุปาทานทั้งปวง -
-โดยชอบ ๑๘๕

ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญา ๕๕๙

ความรู้แจ้งอย่างยิ่งด้วยปัญญาเพราะการ
-ทำในใจโดยแยบคาย ๔๗๑

ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้น-
-ชื่อว่าญาณในการรู้ตาม ๓๕๓

ความรู้นี้ของอริยสาวกนั้นชื่อว่า-
-ญาณในธรรม ๓๕๒/๓๕๔/๓๕๖

ความรู้พิเศษกว่าทุกแห่งสำหรับ-
-คำว่าสังขาร ๑๙๖

ความรู้ลึกซึ้งๆ ของผู้ไม่รู้-
-ปฏิจจสมุปบาท ๗๒๓

ความรู้ลึก (เวทยิต) ของจิตที่ไม่รู้-
-ปฏิจจสมุปบาท ๗๒๖

ความเร่าร้อนทางจิต ๒๑๔/๓๓๕

ความเร่าร้อน (บริพาท) ทางกาย ๒๑๔/๓๓๕

ความเร่าร้อนอื่นที่ใหญ่หลวงกว่า-
-น่ากลัวกว่า ๕๗

ความละขาดซึ่งฉันทราคะ-
-(ฉนฺทราคะปฺปหาน) ๔๓

ความละขาดซึ่งฉันทราคะ-
-ในอุปาทานขันธ ๒๐๙

ความดับแห่งความเป็นปฏิจจสมุปบาท
๔๒๒

ความลึกของน้ำเน่าสีดำ ๕๒

ความลึกของปฏิจจสมุปบาท ๕๒

ความเลื่อมใสในธรรม ๑๘๔

ความเลื่อมใสในพระพุทธรเจ้า-
-อย่างไม่หวั่นไหว ๖๔๔

ความเลื่อมใสในพระศาสดา ๑๘๔

ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น-
-ไม่หวั่นไหวในพระธรรม ๕๔๐

ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น-
-ไม่หวั่นไหวในพระพุทธรเจ้า ๕๔๐

ความเลื่อมใสอันหยั่งลงมั่น -
-ไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ ๕๔๐

ความวิตกกังวลอันใหญ่หลวง ๑๕๐

ความเวียนว้ายในวิภูฏะ ๗๙๐

ความสงสัย (กังขา) ๑๐๘/๑๑๑

ความสงสัย (กฺงฺขา) ในฐานะทั้งหลาย-
-๖ ประการ ๖๙๑

ความสงสัยเกี่ยวกับตนปรารภกาล-
-อันเป็นปัจจุบัน ๔๒๕/๔๒๙

ความสงสัยในพระสัทธรรม ๑๙๘

ความสงสัยยอมหายไป ๗/๙

ความสงสัยเรื่องตัวตนทั้ง ๓ กาล ๔๒๔

ความสมควรแก่การดับไม่เหลือแห่ง-

-ปัญญัสัญญาสังขา๖๑๕

ความสมบูรณ์แห่งอรหัตตผล ๖๔๙

ความสยบมัวเมาในอุปาทานขันธ ๒๐๙

ความสยบมัวเมา (อชฺโฌมฺหานํ) ๔๓/๕๙๐

ความสะดุ้งย้อมมีเพราะเหตุมีความ-

-ยึดมั่นถือมั่น ๓๐๐

ความสะดุ้งอันเกิดจากความเปลี่ยนแปลง-

-ไปตามความแปรปรวน ๓๐๐

ความสำคัญแก่กันและกันราวกะว่าเนื้อ

๕๘๕

ความสำคัญของปัจจุสมุปบาท ๔๒

ความสำคัญของสิ่งที่เรียกว่า “เวทนา”

๗๖๘

ความสำคัญมั่นหมายมาแต่ต้นว่า “เวทนา-

-ก็อันนั้นบุคคลผู้เสวยเวทนา-

-ก็คนนั้น” ๗๐

ความล้ำรอกออกโดยไม่เหลือแห่งวิชา

๖๕๘

ความส่ายแห่งวจาอันคืนได้ไม่ตายตัว

๗๔๓

ความสิ้นทุกข์โดยชอบโดยประการทั้งปวง

๔๔๔

ความสิ้นไปแห่งนันทิ ๖๕๓

ความสิ้นไปแห่งนั้นและราคะ ๖๕๓

ความสิ้นไปแห่งราคะ ๖๕๓

ความสิ้นไปแห่งอาสวะ ๖๑๖

ความสิ้นสุดของโลก ๖๕๘

ความสุขอันเป็นไปทางกาย ๓๓๕

ความสุขอันเป็นไปทางจิต ๓๓๕

ความหมัดจดแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๔๘๔

ความหมายของคำว่า “ยถา-

-ภุตสัมมัมปัญญา” โดยชัดเจน ๒๘๖

ความหมายของปัจจุสมุปบาท ๒๕

ความหมายของอานิสงส์อันประเสริฐสูง-

-สุดแห่งการเห็นปัจจุสมุปบาท ๔๓๑

ความหวั่นไหว ๖๕๙

ความหวาดเสียวเพราะความยึดมั่น ๓๐๑

ความหวาดเสียวสิ้นคลอนแห่งจิตใจ-

-ของบุคคลผู้มีตัตถตา ๗๒๓

ความเห็นตรงกันในเรื่องปัจจุสมุปบาท

๔๙๒

ความเห็นแล่นไปสู่ที่สุดข้างหนึ่งๆ ๗๗๓

ความเหนียวแน่นของสัสสตทิวฐิ ๑๐๖

ความอ่อนนุ่มตามฐานะสูงต่ำ ๕๘๔

ความอาลัย (อาลโย) ๔๓

คัดค้านข้อที่ควรคัดค้าน ๒๐๒

คันธัพพะเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะแล้วด้วย ๑๕๐

คาถาอันน่าเศร้า ๕๔

คำกล่าวที่ไม่เข้าถึงซึ่งฐานะแห่งเหตุผล

๔๙๐

คำที่เรา (พระองค์) กล่าวแล้ว ๔๙๒

คำแปลกพิเศษคำหนึ่งคือคำว่า “เกพลี”

๔๕๒

คำว่า “ทิวฐิธรรม” ๑๓๖

คำว่า “ปัจจุสมุปป็นธรรม” ๓๑

คำว่า “ส่วนสุด” ๖๑
 คำว่า “อปริปริยายะ” ๑๓๖
 คำว่า “อุปปีชชะ” ๑๓๖
 คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า-
 -ที่กระทำให้มากแล้ว ๒๐๙
 คำสาปแช่งอย่างยั้งในโลกนี้ ๑๔๑
 คิด(เจเตติ) ถึงสิ่งใดอยู่ ๑๖๖/๑๖๙
 คินและวันมีปริวรรคไม่สม่ำเสมอ ๕๘๑
 คุณค่าพิเศษของปฏิจจสมุปปาท ๗๙๙
 คุณวิเศษอันโอฬารอื่นจากคุณวิเศษ-
 -ที่มีแล้วในก่อน ๒๗๘
 เคนลิตและเนกขัมมลิต ๑๐๕
 เคนดัลป์ในการปิดกั้น ๒๙๔
 เครื่องกำหนดภูมิของปุถุชน ๔๑๓
 เครื่องกำหนดภูมิของพระศาสดา ๔๒๑
 เครื่องกำหนดภูมิของเสขบุคคล ๔๑๖
 เครื่องกำหนดภูมิของอเสขบุคคล ๔๑๘
 เครื่องเกาะเกี่ยวของสัตว์ ๑๐๑
 เครื่องดื่มที่ถึงพร้อมด้วยสีกลิ่นและรส-
 แต่เจือด้วยยาพิษ ๓๑๑
 เครื่องทำให้ต่างกันระหว่างคนพาล-
 -กับบัณฑิต ๓๙๒
 เครื่องทำให้เพลินอย่างยั้งในอารมณ์ ๒๑๓
 เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ ๒๑๓
 เครื่องนำไปสู่ภพใหม่ (เนติ=ตัณหา) ๑๖๘
 เครื่องปิดกั้นการเห็นปฏิจจสมุปปาท ๗๑๖
 เครื่องผูกพันเทวดา ๖๑๒
 เครื่องสนองนานชอบใจ ๖๓๑

เครื่องวัดการพยากรณ์อรหัตตผล ๗๖
 เคลื่อนจากหมู่ชิวทาปโทสิทเทพนันแล้ว-
 -มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ๗๓๗
 เคลื่อนจากหมู่มนโปโทสิทเทพนันแล้ว-
 -มาสู่ความเห็นอย่างนี้ ๗๓๗
 เคลื่อนจากหมู่อภัสสรเทพนันแล้ว-
 -มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ๗๓๖
 ใครเล่ายอมกลืนกิน ๖๕
 ใครเล่ายอมยัดมัน ๓๗
 ใครเล่ายอมรู้จักต่ออารมณ์ ๖๖
 ใครเล่ายอมสัมผัส ๖๖
 ใครเล่ายอมอยาก ๖๗
 ใคร่ครวญซึ่งเนื้อความแห่งธรรมทั้งหลาย
 ๖๓๗
 ใคร่ครวญธรรมโดยวิธี ๓ ประการ -
 - (ติวิฐูปปริกขี) ๓๓๗

ง

เงื่อนงำที่อาจนำไปสู่สังสตทิมุฏฐิหรือ-
 -อุจเจททิฎฐิ ๖๗๖

จ

จงเจริญสมาธิเถิด ๑๒๗
 จงประกอบความเพียรในการหลิเร้นเถิด
 ๒๕๘

จงปลงซึ่งความเชื่อในข้อนั้น ๔๕๑
 จงเป็นผู้หมดความเคลือบแคลงสงสัย -
 -ในข้อนั้น๔๕๑
 จงสำคัญจงเชื่อซึ่งข้อนั้น ๔๕๑
 จ้องมองต่ออัสสทาปะอยู่ปัจฉิมปาทานันท์ -
 -ทั้งหลายย่อมเกิด๒๑๓
 “จะเอาอะไรกะมันกะพวกสมณะหัวโล้น-
 -ทั้งหลาย” ๖๔๓
 จักขุเกิดขึ้นจักขุดับไปโดยที่คน-
 -ไม่ต้องเกิดใหม่หรือตาย ๒๒๑
 จักขุและสหคตธรรมของจักขุ ๓๓๗
 จัปชายสังขมาฎิเดินตามรอยเท้าเรา ๑๓
 จำแนกปฏิจจสมุปบาท ๒๕
 จิตของภิกษุผู้มีกายสงบและเป็นสุข ๒๘๑
 จิตจางคลายกำหนด ๖๕๕
 จิตดำรงอยู่ (ตามสภาพของจิต) ๖๕๕
 จิตตวิทยาที่เป็นสังัจจธรรม ๕๙๔
 จิตตสังขาร ๒๘/๙๐
 จิตตั้งสงบอยู่ในภายใน ๒๙๗/๒๙๘
 จิตที่ยินดีว่าเริงด้วยดี ๖๕๕
 จิตนี้คิดโงงหลอกลวงปลิ้นปลอก ๔๒๓
 จิตเป็นสมาธิตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัด-
 -ตามที่เป็นจริง ๑๒๗
 จิตเป็นเหมือนกลุ่มด้ายยุ่ง ๑๕/๓๒/๕๓
 จิตไม่ตั้งมั่น ๖๐๐
 จิตไม่ตั้งมั่นธรรมทั้งหลายย่อมไปปรากฏ
 ๖๔๕
 จิตไม่หวาดสะดุ้ง๖๕๕

จิตย่อมเกลือกกั้ว ๖๐๐
 จิตยุ่งเพราะไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท ๑๕
 จิตสัตว์ยุ่งเป็นปม ๓๗๕
 จิตหลุดพ้นโดยชอบ ๒๐๕
 จิตหลุดพ้นแล้ว ๖๕๕
 “จิตหลุดพ้นแล้วด้วยดี” ๖๕๓
 จิตอันไม่ตั้งสงบอยู่ในภายใน
 ๒๙๘/๒๙๙/๓๐๐
 จุดตั้งต้นของปฏิจจสมุปบาท ๑๕๖
 จุดประทีปอันโพล่งขึ้น ๒๐๖
 จุดอุปาทะ (การเคลื่อนและการเกิดขึ้น)
 ๖๕๙
 เจตนาเป็นผลของเจเตติ ๒๙๓
 เจโตวิมุตติปัญญาวิมุตติ ๑๕๑/๓๖๘
 เจริญกายสุจริตเพื่อละกายทุจริต ๖๓๓
 เจริญมโนสุจริตเพื่อละมโนทุจริต ๖๓๓
 เจริญวาจสุจริตเพื่อละวาจทุจริต ๖๓๓
 เจริญอยู่ซึ่งสมาธิอันหามิได้ ๑๔๒
 โจร ๑๓๗
 ใจเป็นปฏิสรณะของอินทรีย์ ๖๓๕
 ใจย่อมเสวยซึ่งโคจรและวิสัยของอินทรีย์
 ๖๓๕
 ใจแล่นไปสู่สติ ๖๓๖

ฉ

ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ-
 -(สตตฺถุจฺจานกฺุสโล) ๓๓๗
 ฉลาดในฐานะและอฐานะ ๔๕๓

ฉลาดในธาตุด้วย ๔๕๓
 ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท ๔๕๓
 ฉลาดในเรื่องกรรม ๑๓๗
 ฉลาดในอายตนะด้วย ๔๕๓
 ฉันทนานัตตะ ๕๘๖
 ฉันทะเพื่อให้อริในชรามรณะ ๒๔๘
 ฉันทะมีวิตก (ความตรัสรู้) เป็น
 นิทาน ๖๑๓

ช

ชวา ๒๖
 ชรามรณนิโรธสารูปคามินี ๔๔๕
 ชรามรณะ ๒๖
 “ชรามรณะเป็นอย่างไ”และ-
 -“ ชรามรณะนี้เป็นของใคร” ๖๗๗
 “ชรามรณะเป็นอย่างอื่น”และ-
 -“ชรามรณะนี้เป็นของผู้อื่น” ๖๗๗
 ชรามรณะมีได้แม้แก่เด็ก ๆ ๑๕๒
 “ชรามรณะมีเพราะปัจจัยคือชาติ” ๓๒
 ชรามรณะยอมมีแก่สัตว์ผู้เกิดแล้ว ๔๒๑
 ชาติ ๒๗/๘๔
 ชาติเข้ามายอมทำให้ชรามรณะเข้ามา ๔๑
 “ชาติคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัยของทุกข์” ๖๑๘
 ชาตินิโรธสารูปคามินี ๔๔๕
 “ ชาติ” ในภาษาปฏิจจสมุปบาท ๑๓๖
 “ชาติเป็นอย่างไ” และ “ชาตินี้-
 -เป็นของใคร” ๖๗๘

“ชาติเป็นอย่างอื่น” และ “ ชาตินี้-
 -เป็นของผู้อื่น” ๖๗๘
 “ชาติมีเพราะปัจจัยคือภพ” ๓๒
 ชาติมีภพเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 ชาติมีภพเป็นเหตุให้เกิด ๗๓
 ชาติสิ้นเพราะความสิ้นแห่งเหตุ ๗๒
 ชาติสิ้นแล้ว ๑๔๔
 ชาติออกไปยอมทำให้ชรามรณะออกไป

๔๒

ชานา ๑๓๗
 ชาวเมืองและชาวชนบททั้งหลาย-
 -ไม่ต้องอยู่ในธรรม ๕๘๑
 “ชิวะก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น” ๗๐๐
 ชีวิตประจำวันของคนเรา ๑๔๙

ช

เชิงหญาบุญชะและหญาบัพพะชะ ๑๐๒

ณ

ณานที่ ๑ ๒๙๗
 ณานที่ ๒ ๒๙๗
 ณานที่ ๓ ๒๙๗
 ณานที่ ๔ ๒๙๘

ญ

ญาณเกิดขึ้นแก่อริยสาวกนั้นว่า-
 -“หลุดพ้นแล้ว” ๒๘๗

ปทานุกรม

๘๓๓

ญาณ ๗ ในปัจฉิมุขบาทแต่ละอาการ

๓๕๘

ญาณในการรู้ตาม (อนุยญาณ)

๓๕๓/๓๕๔/๓๕๖

ญาณคือความรู้ในชรามรณะ ๓๕๐

ญาณคือความรู้ในชาติ ๓๕๐

ญาณคือความรู้ในตัณหา ๓๕๐

ญาณคือความรู้ในนามรูป ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในผัสสะ ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในภพ ๓๕๐

ญาณคือความรู้ในวิญญาณ ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในเวทนา ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในสพายตนะ ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในสังขาร ๓๕๑

ญาณคือความรู้ในอุปาทาน ๓๕๐

ญาณในความสิ้นไปมีวิมุตติเป็นที่ -

-เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

ญาณในความสิ้นไปแห่งอาสวะ ๖๑๖

ญาณในธรรม (ธมฺมญาณ)

๓๕๒/๓๕๔/๓๕๖

ญาณในนิพพาน ๓๖๒

ญาณในนิพพานเป็นสิ่งที่เกิดภายหลัง

๓๖๒

ญาณเป็นเครื่องรู้เฉพาะตนจริงๆ ๒๘๒

ญาณเป็นไปตามหลักของปฏิจจ-

-สมุปบาทเป็นกรณีๆ ไป ๓๕๘

ญาณวัตถุ ๗๗ ในปฏิจจสมุปบาท ๓๕๗

ญาณวัตถุ ๔๔ ในปฏิจจสมุปบาท ๓๕๙

ญาณวัตถุเพื่อความเป็นโสดาบัน

๓๕๙/๓๕๗

ฐ

ฐานะ ๗ประการ ๔๕๑

ฐานะที่จักมีได้ ๑๙๑/๓๕๔/๓๕๖

ฐานะที่เป็นเขต ๑๖๓

ฐานะที่เป็นวัตถุ ๑๖๓

ฐานะที่เป็นอธิภรณ์ ๑๖๓

ฐานะที่เป็นอายตนะ ๑๖๓

ฐานะสามคือโดยกายโดยวาจาโดยใจ ๕๘๘

ด

ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์-

-มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ ๕๘๑

ดวงตา-ญาณ-ปัญญา-วิชา-แสงสว่าง-

-ในความเกิดขึ้นพร้อม (สมุทโย) ๔๖๔

ดวงอื่นเกิดขึ้นดวงอื่นดับไปตลอดวัน-

-ตลอดคืน ๓๘๒

ดับตัณหาก่อนแต่เกิดอุปาทาน ๑๙๙

ดับอวิชาที่นี้เดี๋ยวนี้ ๓๗๐

ดาวนักษัตรและดาวทั้งหลาย-

-มีปริวรรตไม่สม่ำเสมอ ๕๘๑

ดำริ (ปกฺกเปติ) ถึงสิ่งใดอยู่ ๑๖๖/๑๖๙

दिन ๔๑๑

ดุ้นไฟติดอยู่ทั้งสองข้างตรงกลาง-

-ก็เปื้อนอุจจาระ ๑๔๒

เด็กโตพอที่จะรู้จักยึดมั่นในเวทนา ๑๕๒

เดือนและปีก็มีปริวรรคไม่สม่ำเสมอ

๕๘๑

แดนเกิดแห่งกรรม ๒๗๗

แดนเกิดแห่งสัมผัส ๖๘

แดนให้กรรมทำหน้าที่ให้ผล ๒๐๗

ได้ยินเสียงสองชนิด ๓๖๕

“ได้เห็นพระสังฆกรรมนี้” ๓๕๕/๓๕๗

ต

ตถตา ๓๕/๔๔

“ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้วย่อมมีอีก”

๗๐๐

“ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้วย่อมมีอีกก็มี-

-ย่อมไม่มีอีกก็มี”

๗๐๑

“ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้วย่อมมีอีก-

-ก็หาไม่ได้ย่อมไม่มีอีกก็หาไม่ได้”

๗๐๒

“ตถาคตภายหลังแต่ตายแล้วย่อมไม่มีอีก”

๗๐๑

ตถาคตยอมแสดงกรรมโดยสายกลาง ๖๒

ต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาท ๒๘๙

ต้นเงื่อนของปฏิจจสมุปบาททางฝ่าย-

-การปฏิบัติ ๓๙๐

ต้นเงื่อนแห่งปฏิจจสมุปบาท ๒๙๑

ต้นตาลที่ถูกทำลายแล้วที่ขั้วแห่งยอด

๓๗๗

ต้นเหตุอันแท้จริงของปฏิจจสมุปบาท ๑๖๓

ตรัสอย่างไรจึงไม่ได้เถียงกับผู้ใด ๖๐๕

ตอบปัญหาในลักษณะซึ่งว่าได้ตอบ-

-โดยชอบ ๑๕๘

“(ต้องเป็น) อัตตามีทั้งสุขและทุกข์-

-(เท่านั้นจึงจะ) เป็นอัตตาทาโรค-

-มิได้หลังจากตายแล้ว” ๗๑๕

“(ต้องเป็น) อัตตามีรูปก็มิใช่ไม่มีรูป-

-ก็มิใช่ (เท่านั้นจึงจะ) เป็นอัตตา-

-ทาโรคมิได้หลังจากตายแล้ว” ๗๑๔

“(ต้องเป็น) อัตตามีรูป(เท่านั้นจึงจะ)-

-เป็นอัตตาทาโรคมิได้(อโรโค)-

-หลังจากตายแล้ว” ๗๑๓

“(ต้องเป็น) อัตตามีสุขโดยส่วนเดียว-

-(เท่านั้นจึงจะ) เป็นอัตตาทาโรค-

-มิได้หลังจากตายแล้ว” ๗๑๔

“(ต้องเป็น) อัตตาไม่มีทั้งทุกข์และสุข-

-(เท่านั้นจึงจะ) เป็นอัตตาทาโรค-

-มิได้หลังจากตายแล้ว” ๗๑๔

“(ต้องเป็น) อัตตาไม่มีรูป (เท่านั้นจึงจะ)-

-เป็นอัตตาทาโรคมิได้หลังจาก-

-ตายแล้ว” ๗๑๓

ตั้งขีวตั้งสรีรวิภูฐิ ๗๐๐

ตั้งจิตในนิมิตเป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อมใส-

-ปราโมทย์ย่อมเกิด ๒๗๙

ตั้งอยู่อย่างมั่นคงดุจจากตั้งอยู่ของ-

-เสาระเนียด ๖๙๐

ตีณหา ๒๗/๘๕/๕๘๙

ตัณหาเกิดขึ้น ๑๖๗
 ตัณหาเกิดขึ้นเข้าไปตั้งอยู่ในปิยรูป-
 -สาตรูป ๓๐๘
 ตัณหาเข้ามาล้อมทำให้อุปาทานเข้ามา ๔๑
 “ตัณหาคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-
 -ของอุปาทาน” ๖๑๙
 ตัณหานั่นแลเป็นเพื่อนสอง ๕๙๘
 “ตัณหา มีเพราะปัจจัยคือเวทนา” ๓๓
 ตัณหา มีเวทนาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุให้เกิด ๗๔
 ตัณหา ย่อมเจริญถึงที่สุด ๒๑๓
 ตัณหา ย่อมเจริญอย่างทั่วถึง ๓๗๖
 ตัณหาวิจริต ๓๖ ประการ ๑๐๕
 ตัณหาวิจริต ๑๐๘ ประการ ๑๐๕
 ตัณหาวิจริตอันเข้าไปจับยึดชั้น -
 -ในภายนอก ๑๐๒
 ตัณหาวิจริตอันเข้าไปจับยึดชั้น -
 - ในภายใน ๑๐๒
 ตัณหาออกไปล้อมทำให้อุปาทาน-
 -ออกไป ๔๒
 ตัดกระแสแห่งปฏิจสมุปบาท ๑๗
 ตัณหาที่แทรกแซงแล้วในธรรมทั้งหลาย
 ๑๖๒
 ตัณหาสำคัญในกระแสแห่งปฏิจสมุปบาท ๒๗๘
 ตัวสังขานุปัตติ ๖๓๘
 ตาบอดคลำช้าง ๗๖๙
 ตามเห็นอาที่นวะอยู่เนื่องๆ ๓๓๕
 ติดข้องอยู่ในภพภูมิกว้างหน้า ๘๐๓

ติวินูปปริกษี ๓๓๗
 แต่ถ้าไม่เข้าไปยึดถือ ๒๘๘
 โตขึ้นถึงขนาดรู้สึกยึดถือในเวทนา ๑๔๙
 ถ
 ถอนอวิชชานุสัยอันเกิดจากอทุกขมสุข-
 -เวทนา ๓๔๔
 ถ้าปราศจากเวทนาเสียเพียงอย่างเดียว ๑๐๑
 ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา-
 -ในกพพีการาหาร ๓๒๗
 ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา-
 -ในผัสสาหาร ๓๒๘
 ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา-
 -ในมโนสัญเจตนาหาร ๓๒๘
 ถ้ามีราคะ มีนันทิ มีตัณหา-
 -ในวิญญาณาหาร ๓๒๘
 ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา-
 -ในกพพีการาหาร ๓๓๐
 ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา-
 -ในผัสสาหาร ๓๓๑
 ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา-
 -ในมโนสัญเจตนาหาร ๓๓๑
 ถ้าไม่มีราคะ ไม่มีนันทิ ไม่มีตัณหา-
 -ในวิญญาณาหาร ๓๓๒
 ถ้าไม่ยึดมั่นถือมั่น ๑๐๗
 ถึงซึ่งการนับว่า” รูป (กาย)” ๒๐๗
 ถึงซึ่งการนับว่า “เรื่อน” ๒๐๗
 ถูกเวทนาสะกิดให้มีความสำคัญมั่นหมาย
 ๗๐

ท

ทรงนั่งเสียดเมื่อทรงถูกกระทบกระเทียบ

๔๘๔

ทรงพยากรณ์แต่อริยญาจรธรรม ๔๘๑

ทรงแสดงธรรมแก่สาวกทั้งหลาย-

-ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๔๘๔

ทรงให้ศึกษาปฏิจจสมุปปาท ๑๖

ทางสายกลาง ๖๖๖

ทานนั้นเป็นบพัตถุญัตของคณเขลา

๑๐๘

“ทานทั้งหลายจงมาดู” ๓๕/๔๔

ทำความเคารพในสมณะให้เกิดขึ้นแล้ว-

-ในสมณะทั้งหลาย ๖๔๓

ทำความรักของสมณะให้เกิดขึ้นแล้ว-

-ในสมณะทั้งหลาย ๖๔๓

ทำความเลื่อมใสในสมณะให้เกิดขึ้นแล้ว-

-ในสมณะ ๖๔๓

ทำตณหาให้เจริญ ๓๐๙

ทำทุกขให้เจริญ ๓๐๙

ทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์ ๖๓๔

ทำไว้ในใจโดยแยบคายซึ่ง-

-ปฏิจจสมุปปาท ๑๔

ทำให้เจริญซึ่งธรรมอันบุคคลพึงทำ-

ให้เจริญ ๓๓๖

ทำให้แจ้งซึ่งธรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้ง

๓๓๖

ทำให้แจ้งซึ่งประโยชน์แห่งความเป็น-

-สมณะ ๓๙๗

ทำให้แจ้งซึ่งวิมุตติญาณทัสสนะ(เอง) ๘๐๖

ทำให้เป็นเหมือนการหายใจของที่คว่ำ

๓๕/๔๔

ทำให้เหมือนตาลมีขั้วยอดอันน่าแล้ว ๖๘๕

ทำอุปฏิบัติให้เจริญ ๓๐๙

ทิวสุธรรม ๑๓๒

ทิวสุธัมมนิพพานทิวสุ ๕ ๗๖๓

ทิวสุธมฺมนิพพานบุตฺโต ๔๔๑

ทิวสุฐานุสย ๖๐๕

ทิวสุชั้นหัวหน้า ๑๘ ๖๙๐

“ทิวสุชาละ” ๗๓๑

ทิวสุต่างกันแม้อารมณ์ที่มากระทบ-

-จะเป็นอย่างเดียวกัน ๗๒๙

ทิวสุแต่ละทิวสุย่อมปิดบังอิทัปปัจจยตา

๓๘๙

ทิวสุทั้งหลาย ๒อย่าง ๑๔๒

ทิวสุปรารภขันธห้า ๑๙๒

ทิวสุเป็นไปตามซึ่งขันธอันเป็นปุพพัตตะ

๗๓๒

ทิวสุเป็นไปตามซึ่งขันธอันเป็นอปรัตตะ

๗๕๐

ทิวสุ๒๖ ปรารภขันธห้า ๗๐๔

ทิวสุและการหยั่งลงแห่งทิวสุ ๓๘๓

ทิวสุวัตถุคือต้นเหตุเดิมอันจะให้เกิด-

-ทิวสุ ๗๖๘

ทิวสุว่า “ผู้หนึ่งกระทำผู้หนึ่งเสวย” ๖๓

ทิวสุว่า “ผู้อื่นกระทำผู้อื่นเสวย” ๖๓

ทิวฐิฐิว่า “ราไม่พืงมีด้วย ; ของเราไม่พืง-
-มีด้วย ; เราจักไม่มีด้วย ; -
-ของเราจักไม่มีด้วย ;” ๑๙๗

ทิวฐิฐิว่า “สิ่งทังปวงม่อยู่” ๖๑

ทิวฐิฐิว่า “สิ่งทังปวงไม่มีอยู่” ๖๒

ทิวฐิฐิว่า “อตัตทักัอันันันโลกักัอันันัน” ๑๙๖

ทิวฐิฐิอย่างพวกตาบอดคาลำซำง ๗๖๙

ทิวฐิฐิอันปรารภที่สดุในเบ็องตัน ๔๒๕

ทิวฐิฐิอันปรารภที่สดุในเบ็องตัน-
(ปุพพันตทิวฐิฐิ) ๔๒๙

ทิวฐิฐิอันปรารภที่สดุในเบ็องปลา ๔๒๕

ทิวฐิฐิอันปรารภที่สดุในเบ็องปลา
(อปรันตทิวฐิฐิ) ๔๒๙

ทิวฐิฐิปาทาน ๒๗/๘๗/๑๘๓/๓๔๗

ทิวพพิโสธธาตุอันบริสุทธีเกินกว่า -
-โสธขของมนุษย์ ๓๖๕

ทิวมแทงซังกันและกันอยู่ด้วย-
-หอกคือปาก ๗๗๑

ทิวเกิดและที่ดับแห่งสัญญาและแห่งกรรม ๒๗๘
ทิวดับโดยไม่เหลือแห่งธรรมอันเป็น-
-บาปอกุศลทังหลาย ๓๖๘

ทิวดับแห่งกรรม ๒๗๗

ทิวดับแห่งกาม ๒๗๓

ทิวดับแห่งเวทนา ๒๗๔

ทิวดับแห่งสัญญา ๒๗๖

ทิวต้องของสัญญาที่เป็นแดนเกิด-
-ของปปัญจสังขา ๕๙๗

ทิวตั้งแต่แห่งความเป็นไปได้-
-ของปฏิจจสมุปบาท ๗๙๐

ทิวที่เกี่ยวที่โคจรของตัณหา ๑๐๖

ทิวที่มาของทิวฐิฐิ ๖๒ ๗๒๗

ทิวที่มีโสภมีธุลีความคับแค้น ๓๒๘/๓๒๙

“ทิวที่ไม่มีโสภไม่มีธุลีไม่มีความคับแค้น”
๓๓๑

“ทิวที่ไม่มีโสภไม่มีธุลีไม่มีความคับแค้น”
๓๓๒

ทิวที่สดุในเบ็องตันของภวัตัณหา-
-ยอมไม่ปรากฎ ๖๒๖

ทิวที่สดุในเบ็องตันของอวิชชา-
-ยอมไม่ปรากฎ ๖๒๒

ทิวที่สดุแห่งทุกข์ ๖๕๙

ทิวที่สดุแห่งปฏิจจสมุปบาทคือที่สดุแห่งภพ
๘๐๒

ทิวทุกขนิโรธ(ความหมายพิเศษ) ๒๐๙

ทิวทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ ๘๓

ทิวทุกขนิโรธอริยสังข์ ๘๒

ทิวทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ยอมจะนึก-
-พอใจซังกามสุข ๕๒๗

ทิวทุกขสมุทยอริยสังข์ ๘๒

ทิวทุกขสมุทัย (ความหมายพิเศษ) ๒๐๙

ทิวทุกขอริยสังข์ ๘๒

“ทุกข์คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-
-ของสังข์ธา”๖๑๘

ทิวทุกข์ใดๆ เกิดขึ้นทุกข์ทังหมดนั้นเกิดขึ้น-
-เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย ๕๕๕

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีผัสสะ-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๔

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีวิญญาณ-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๓

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีเวทนา-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๔

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีสังขาร-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๒

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชา-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๑

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีอารมณ์-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๗

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีอาหาร-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๘

ทุกข์ทั้งหมดนั้นเกิดขึ้นเพราะมีอุปาทาน-
-เป็นปัจฉัย ๕๕๖

ทุกข์นั้นอาศัยปัจฉัยคือผัสสะ ๖๗๑

ทุกข์นี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยซึ่งอุปธิ ๘๐๓

ทุกข์นี้มีอุปธิเป็นเหตุให้เกิด ๓๐๗

ทุกข์ในลัทธิทั้งหลายอื่นก็มีผัสสะ-
-เป็นจุดตั้งต้น ๖๗๐

ทุกข์มีชาติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

ทุกข์มีเพราะวิญญาณเป็นปัจฉัย ๕๕๔

ทุกข์มีเพราะสังขารเป็นปัจฉัย ๕๕๓

ทุกข์มีอย่างมีไฉ่น้อยนานาประการ ๔๔๔

ทุกข์มีอุปธิเป็นแดนเกิด ๕๕๑

ทุกข์พลภาวะของมนุษย์ ๕๘๐

ทุกข์ทั้งหลาย ๔๑๑

เทพแห่งหมู่เทพทั้งหลาย ๗๗๗

เวทดาทั้งหลายระส่ำระสาย ๕๘๑

แห่งตลอดซึ่งธรรมนั้นแล้วเห็นอยู่-
-ด้วยปัญญา ๖๓๗

โทษะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้น-
-แห่งกรรม ๑๓๑

ฉ

กรรมกถิก ๕๙

กรรมชื่อว่าปฏิจจสมุปบันนกรรม ๔๒

กรรมซึ่งฟังแล้วจะเป็นผู้หลีกออก-
-ผู้เดียว ๒๘๖

กรรมซึ่งเมื่อละได้แล้ววิชชายอม-
-เกิดขึ้น ๒๘๙

กรรมเจียบสงบประณีต ๗๓๕

กรรมทั้ง๒๔ ประการอันเป็นที่ตั้ง-
-แห่งอุปาทาน ๔๒๑

กรรมทั้งหลายตามที่กำหนดไว้-
-เป็นสองฝ่าย ๕๕๐

กรรมทั้งหลายทั้งปวงอันบุคคลไม่ควร-
-ยึดมั่นถือมั่น ๒๙๐

กรรมทั้งหลายที่เราไม่เคยฟัง-
-มาแต่ก่อน ๔๖๖

กรรมทั้งหลายมีอยู่ ๑๖๕

กรรมทั้งหลายยอมทนต่อการ-
-แห่งพิสุจน์ ๖๕๒

ธรรมทั้งหลายย่อมทนต่อความเพ่งพินิจ ๖๓๗

ธรรมที่ทรงแสดงเพื่อไม่ให้รู้ลึก-
-ว่ามีสัตว์บุคคล ๖๕

ธรรมที่บุคคลพึงรู้แจ้ง ๒๗๐

ธรรมที่เป็นฐานะ ๖อย่าง ๖๙๐

ธรรมที่พระสัมมาสัมมาพุทธเจ้าประกาศ ๑๘๕

ธรรมที่เมื่อจะพูดสรรเสริญเราตถาคต-
-ให้ถูกต้องตรงตามที่เป็นจริง ๗๓๕

ธรรมที่รู้โดยเดียวย่อมรู้ทั้ง ๔อย่าง ๔๕๕

ธรรมที่ลึกที่สัตว์อื่นเห็นได้ยาก ๗๓๕

ธรรมธาตุ ๓๔

ธรรมนำสัตว์ออกจากทุกข์ ๑๘๕

ธรรมปริยายที่อนิพเพธิกปริยาย ๒๖๙

ธรรมปริยายนี้ประกอบด้วยประโยชน์ ๑๗/๕๐๙/๘๑๑

ธรรมปริยายนี้เป็นเบื้องต้นแห่ง -
-พรหมจรรย์ ๑๗/๕๐๙/๘๑๑

ธรรมปริยายประกอบด้วยประโยชน์ ๒๔๕

ธรรมปริยายเป็นเบื้องต้นแห่ง-
-พรหมจรรย์ ๒๔๕

ธรรมเป็นเครื่องตั้งมั่น (ประธาน) ๖๓๘

ธรรมเป็นที่สงบระงับแห่งสังขารทั้งปวง ๕๓

ธรรมเป็นไปเพื่อความรอบรู้ซึ่ง-
อุปาทานทั้งปวง ๓๔๖

ธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้าแก่การหลุดพ้น ๕๙๖

ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไป-
-นั่งใกล้ ๖๔๒

ธรรมมีอุปการะมากแก่การเข้าไปหา ๖๔๒

ธรรมมีอุปการะมากแก่การเงี้ยวลง-
-ซึ่งโสตะ ๖๔๒

ธรรมมีอุปการะมากแก่การทรงไว้-
-ซึ่งธรรม ๖๔๑

ธรรมมีอุปการะมากแก่การพิจารณา-
-หาความสมดุลงแห่งธรรม ๖๓๙

ธรรมมีอุปการะมากแก่การฟังซึ่งธรรม ๖๔๑

ธรรมมีอุปการะมากแก่ความเข้าไป-
-ใคร่ครวญซึ่งอรรถะ ๖๔๑

ธรรมมีอุปการะมากแก่ความที่ธรรม-
-ทั้งหลายทนต่อการเพ่งพินิจ ๖๔๐

ธรรมมีอุปการะมากแก่ฉันทะ ๖๔๐

ธรรมมีอุปการะมากแก่ธรรม-
-เป็นเครื่องตั้งมั่น ๖๓๙

ธรรมมีอุปการะมากแก่สังขารูปัตติ ๖๓๘

ธรรมมีอุปการะมากแก่อุสสาหะ ๖๓๙

ธรรมไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่าย-
-แห่งความตริก ๗๓๕

ธรรมไม่รู้จักเก่า ๒๐๓

ธรรมย่อมทำธรรมให้เต็มเพื่อการถึง -
-ซึ่งฝั่ง (คือนิพพาน) ๘๐๗

ธรรมละเอียดรู้ได้เฉพาะบัณฑิตวิสัย ๗๓๕

ธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลาย-

-คั่งจางไม่ได้ ๘๑

ธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลาย-

-ติเตียนไม่ได้ ๘๑

ธรรมอันสมณพราหมณ์ผู้รู้ทั้งหลาย-

-ทำให้เศร้าหมองไม่ได้ ๘๑

ธรรมอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น ๔๒

“ธัมมาชาละ” ๗๓๑

ธัมมญาณและอันวยญาณ ๓๕๓/๓๕๕/

๓๕๗

ธัมมัตถมหา ๓๐๙'

ธัมมนิยามตา ๓๕/๔๔

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ๒๘๐

ธัมมวิจารณ์ ๓๐๙'

ธัมมวิตก ๓๐๙'

ธัมมัสัญเจตนา ๓๐๙'

ธัมมัสัญญา ๓๐๙'

ธัมมอเวจฺปปสาท ๕๔๐

ธัมมัญญิตตา ๓๕/๔๔

ธัมมัญญิตติญาณเป็นสิ่งที่เกิดก่อน ๓๖๒

ธัมมิกถกอันเนื่องเฉพาะด้วยนิพพาน ๖๕๘

ธาตุทั้งหลาย ๖ ประการ ๑๑๒

ธาตุนานัตตะ ๕๘๕

๗๖

ธาตุปานกลาง (รูปธาตุ) ๗๙๑

ธาตุอันทราม(กามธาตุ) ๗๙๑

ธาตุอันประณีต (อรูปรธาตุ) ๗๙๑

เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ๑๒๗

น

นติ (ความน้อมไป) ๖๕๙

นติ= ตัณหา ๑๖๘

นรกชื่อว่ามหาปริฟ้าหะ ๕๕

นรกที่ร้อนยิ่งกว่านรก ๕๘

นรกในปัจจุบันสำหรับสัตว์ที่ยังมี-

-ความรู้สึกลอยอยู่ ๕๕

นรกปัจจุสมุปปาทหรือร้อนยิ่งกว่านรก ๕๘

นรกเพราะไม่รู้ปัจจุสมุปปาท ๕๕

นรกยิ่งกว่านรกไหนหมด ๕๕

นรกแห่งการไม่เห็นปัจจุสมุปปาท ๕๘

นโหติดถาคโตทิวฐิ ๗๐๑

นักรบ ๑๓๗

นัตถิกทิวฐิ ๑๐๘

นัตถิกทิวฐิ(โดยพิศดาร) ๖๙๓

นัตถิตา(ความไม่มี) ๖๖๕

นันทิ ๑๒๘

นันทิเกิดก็มีปัจจุสมุปปาท ๑๒๗

นันทิดับปัจจุสมุปปาทดับ ๑๒๙

นันทิในเวทนานั้นคืออุปาทาน ๑๕๑

นันทิเป็นมูลแห่งความทุกข์ ๔๑๙/๔๒๑

นันทิหรือตัณหาไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนา

“นั่นของเรา” ; นั่นเป็นเรา ; นั่นเป็น -

-ตัวตนของเรา” ; ๖๙๒

“นั่นของรา , นั่นเป็นเรา, นั่นเป็นอัตตา-

-ของเรา” ๔๙๑

นั้นไม่ใช่ของเราไม่ใช่เราไม่ใช่-

-ตัวตนของเรา ๒๘๖

นั้นไม่ใช่ฐานะที่จักมีได้ ๑๕๙/๓๗๘

นั้นแหละที่สุดแห่งทุกข์ละ-

-(อีกความหมายหนึ่ง) ๕๕๑

นานจริงหนอที่เราถูกจิตนี้คดโกง-

-หลอกลวงปลิ้นปลอก ๔๒๓

นานาภาวะ (นานตฺ) ๔๑๓

นาม ๒๘/๙๘

นามรูป ๒๘/๘๕/๘๙

นามรูปกำวลง ๑๖๖

นามรูปเข้ามาย้อมทำให้สพายตนะเข้า
มา ๔๑

“นามรูปคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของสพายตนะ” ๖๒๐

“นามรูปเป็นอย่างไร ” และ “นามรูปนี้-

-เป็นของใคร” ๖๘๓

“นามรูปมีเพราะปัจจัยคือวิญญาณ”

๓๓/๗๘๙

นามรูปมีวิญญาณเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย

๖๒๑

นามรูปไม่หยั่งลง ๑๓๙

นามรูปหยั่งลง ๑๓๘

นามรูปออกไปย้อมทำให้สพายตนะ-

-ออกไป ๔๒

นามรูปอันเป็นภายนอก ๓๙๑

นำออกเสียซึ่งฉันทะในอารมณ์ ๒๗๑

น้ำ ๔๑๑

น้ำที่จุ่มแล้วขึ้นด้วยปลายใบหญ้าคา

๔๓๖

น้ำในบ่อนั้นมีอยู่แต่เขาไม่อาจจะทำ-

-ให้น้ำนั้นถูกต้องกายเข้าได้ ๒๘๕

นิทานสมุททัยปัจฉัยของผัสสะ ๗๘๙

นิทานสัมภวะส่วนมากของนิพเพธิกกรรม

๒๖๙

นิทานสัมภวะแห่งกรรม ๒๗๐/๒๗๖

นิทานสัมภวะแห่งกาม ๒๗๐/๒๗๒

นิทานสัมภวะแห่งเวทนา ๒๗๓

นิทานสัมภวะแห่งสัญญา ๒๗๔

นิทานสัมภวะแห่งอาสวะ ๒๗๐

นิพพานแลเป็นปฏิสธนะของวิมุตติ ๖๓๕

นิพพานอย่างยิ่งในทิวสฐธรรม ๗๖๓

นิพพิทาของผู้มีญาณุตตมทสสนะ-

-อันวิบัติแล้ว ๖๔๗

“นิพพิทา คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-

-อาศัยของวิราคะ” ๖๑๖

นิพพิทามีญาณุตตมทสสนะเป็นที่-

-เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

นิพพิทามีวิราคะเป็นอนิสงส์ที่หมาย ๖๕๐

นิพพิทาย้อมมีวิราคะเป็นอนิสงส์ ๘๐๗

นิพพิทาวีราคะของผู้มีญาณุตตม-

-ทสสนะอันวิบัติแล้ว ๖๔๘

นิพเพธิกปริยาย ๒๗๘

นิมิตอันเป็นที่ตั้งแหล่งความเลื่อมใส ๒๗๙

นิรามิสปีติ (ปีติอิงธรรมไม่อิงอามิส) ๒๘๐

นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งกรรม ๒๗๐/๒๗๗

ปทานุกรม

๘๕๓

นิรโรคามินีปฏิปทาแห่งกาม ๒๗๐/๒๗๒

นิโรธคามินีปฏิปทาแวงสัญญา ๒๗๕

นิโรธคามินีปฏิปทาแห่งอาสวะ ๒๗๐

นิโรธแห่งกรรม ๒๗๐

นิโรธแห่งกาม ๒๗๐

นิโรธแห่งอาสนะ ๒๗๐

นิสสรณะเครื่องออกจากรูป ๓๓๘

นิสสรณะเครื่องออกจากวิญญาณ ๓๔๑

นิสสรณะ(อุบายเครื่องออกพ้นไป)-

-ของเวทนา ๓๔๓

นี่คือโรคนี้คือหัวผีนี้คือลูกศร ๒๖๘

“นี่เป็นเรา (อยมหมสมุมีติ)” ๑๖๕

เนกขัมมฉันทะ ๕๘๙

เนกขัมมธาทู ๕๘๘

เนกขัมมปริเยสนา ๕๘๙

เนกขัมมวิตก ๕๘๘

เนกขัมมวิตก ๕๘๘

เนกขัมมสังกัปปะ ๕๘๘

เนกขัมมสังกัปปะ ๕๘๘

“เนกขัมมสิต” ๑๐๖

เนวรूपีนารूपิอัตตาทิฏฐิ ๗๑๔

เนวสังกัณเณนาสังกัณเณทิฏฐิ ๘ ๗๕๖

เนวสังกัณเณนาสังกัณเณตนะ ๔๑๒

เนวโหตินนโหติทิฏฐิ ๗๐๒

เนื้อความโดยบทและโดยพยัญชนะ ๗๒

เนื้อบุตรเป็นอาหาร ๓๒๔

ในสังสารวัฏนั้นไม่มีอะไรที่ชื่อว่า-

-ความเลื่อมหรือความเจริญ ๖๙๗

บ

บรมสังจจะ ๖๕๑

บรรเทาปฏิฆานุสัยอันเกิดจากทุกขเวทนา

๓๔๔/๓๔๕

บรรพชาที่ไม่เป็นหมัน ๔๘๘

บรรพชาเป็นโอกาสว่าง ๓๖๗

บรรพชามีผลมีกำไร ๔๘๘

บรรพชาไม่ต่ำทราม ๔๘๗

บรรลุทธิวิธีวิธีมีประการต่างๆ ๓๖๔

บริโภคนื้อบุตร ๓๒๔

บวชแล้วเพื่อขโมยธรรม ๓๖๖

บอกหนทางให้แก่ผู้หลงทาง ๒๐๖

บัญญัติแก่สัตว์ผู้สามารถเสวยเวทนา

อยู่ ๘๒/๑๐๑/๑๑๕

บัญญัติซึ่งทิวฐิอันเป็นอธิมุตติบท ๗๒๖

บัณฑิต ๑๓๗

บัณฑิตผู้ประกอบไปด้วยปัญญาเป็น-

-เครื่องพิจารณา ๔๕๓

บัดนี้ไม่เห็นแม้แต่ปัจจุปัจจุ-

-(ปัจจุปัจจุ) ๔๒๗

“บาบยอมไม่มี; การมาแห่งบาบยอม-

-ไม่มี. บุญยอมไม่มี; การมา-

-แห่งบุญยอมไม่มี” ๖๙๕

บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย(สัมมา)ทิฐิ-

-(ทิฐิสมุปนุโน) ๕๔๓

บุคคลผู้ไม่รู้ ๓๙๕

บุคคลผู้รู้ ๓๙๗

ปรากฏสมุปบาทนี้และปรากฏสมุปบันน-
 -ธรรมเหล่านี้ ๔๒๔
 ปรากฏสมุปบาทนานาแบบ ๕๔๙
 ปรากฏสมุปบาทแบบที่ตรัสโดย-
 -พระพุทธเจ้าวิปัสสี ๕๕๙
 ปรากฏสมุปบาทแบบที่ตรัสเหมือนแบบ-
 -ของพระพุทธเจ้าวิปัสสี ๕๖๔
 ปรากฏสมุปบาทแบบที่ตั้งต้นด้วยอารัม-
 -มณเจตน-ปักกับปน-อันสยะ ๕๖๙
 ปรากฏสมุปบาทแบบไปสุดลงเสีย-
 -เพียงแค่วิญญาณ-นามรูป ๓๔
 ปรากฏสมุปบาทเป็นทางสายกลาง ๑๕
 ปรากฏสมุปบาทเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์
 -๒๓๙
 ปรากฏสมุปบาทเป็นเรื่องของการปฏิบัติ
 ๒๕๗
 ปรากฏสมุปบาทเพื่อความสมบูรณ์-
 -แห่งอรรถตผล ๖๔๙
 ปรากฏสมุปบาทมีเมื่อมีการกระทบ-
 -ทางอายตนะ ๑๒๓
 ปรากฏสมุปบาทไม่ใช่เรื่องข้ามภพ-
 -ข้ามชาติ ๑๒๓
 ปรากฏสมุปบาทรอบสุดท้ายของคนเรา
 ๓๖๗
 ปรากฏสมุปบาทสลายตัว ๓๔๖
 ปรากฏสมุปบาทสุดลงเพียงแค่วิญญาณ
 ๕๕๙

ปรากฏสมุปบาทแห่งกลทวิภาทนิโรธ ๕๙๕
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการขาดที่อิงอาศัย-
 -สำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ ๖๔๖
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการดับปปัญจ-
 -สัญญาสังขา ๖๑๒
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการดับอุปาทานสี่
 ๖๕๖
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการปฏิบัติชอบ-
 -โดยไตรทวาร ๕๘๘
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการปฏิบัติผิด-
 -โดยไตรทวาร ๕๘๗
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการปรินิพพาน-
 -เฉพาะตน ๖๕๔
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการบรรพชาฆ่าฟันกัน
 ๕๘๙
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการละองค์สาม-
 -ตามลำดับ ๓๑๖
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการอยู่ด้วยความ-
 -ประมาท ๖๐๐
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการอยู่ด้วยความ-
 -ประมาทของอริยสาวก ๖๔๔
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการอยู่อย่างมี-
 -“คนเดียว” ๕๙๘
 ปรากฏสมุปบาทแห่งการอยู่อย่างมี-
 -“เพื่อสอง” ๕๙๗
 ปรากฏสมุปบาทแห่งความเน้นซ้ำ-
 -แก่การละอนุสัย ๖๐๔

ปฏิจจสมุปบาทแห่งความสิ้นสุดของโลก	ปฏิจจสมุปบันนธรรมคือปัญจูปาทานขันธ
๖๕๘	๒๐๙
ปฏิจจสมุปบาทแห่งทพพลาภาวะของมนุษย์	ปฏิญญาตำแหน่งจอมโลก ๔๗๙
๕๘๐	ปฏิบัติชอบโดยฐานะสาม ๕๘๙
ปฏิจจสมุปบาทแห่งบรมสังจจะ ๖๕๑	ปฏิบัติดีแล้ว ๓๔๒
ปฏิจจสมุปบาทแห่งปฏิสรณการ ๖๓๕	ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ๒๖๖/๒๖๘
ปฏิจจสมุปบาทแห่งบัญญัติสัญญา ๖๐๔	ปฏิบัติผิดโดยฐานะสาม ๕๘๘
ปฏิจจสมุปบาทแห่งบัญญัติสัญญาสังขา-	ปฏิบัติทำเป็นเครื่องสิ้นกรรม ๒๐๓
-สุมทาจรณะ๖๐๑	ปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งรูป
ปฏิจจสมุปบาทแห่งมิดสัญญา-	๓๓๘
-สัดถันตรกัปปี๕๘๑	ปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่ง-
ปฏิจจสมุปบาทแห่งวิชาและวิมุตติ-	-วิญญาณ ๓๔๑
-(โดยสังเขป) ๖๓๑	ปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งเวทนา
ปฏิจจสมุปบาทแห่งสังจานุโพธและผล-	๓๓๙
-ถัดไป ๖๓๖	ปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสังขาร
ปฏิจจสมุปบาทแห่งสุวิมุตตจิต ๖๕๓	๓๔๐
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอภัททกาลกิริยา ๕๗๙	ปฏิบัติทำให้ถึงความดับไม่เหลือแห่งสัญญา
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอรัम्मณลาภานันตตะ	๓๔๐
๕๘๕	ปฏิบัติทำอันให้ถึงความเกิดขึ้นพร้อม-
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอาหารของภวตถันหา	-แห่งสักายะ ๔๙๑
๖๒๖	ปฏิสรณะ (ที่แล่นไปสู่) ของอินทริย์ ๖๓๕
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอาหารของวิชา-	ปฏิสรณการ ๖๓๕
-และวิมุตติ ๖๒๘	ปฏิสัลดลาณะในกลางคีน ๖๔๔
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอาหารของอวิชา	ปฐมยามแห่งราตรี ๕
๖๒๒	บัญญัติสังขามีสัญญาเป็นแดนเกิด ๕๙๖
ปฏิจจสมุปบาทแห่งอาหารสี่ ๕๗๕/๕๗๗	บัญญัติสัญญาสังขาทกณมัญญูติ ๖๐๓
ปฏิจจสมุปบาททอย่างวิธีถามตอบ ๓๑	บัญญัติสัญญาสังขาสุมุทาจรณะ ๖๐๑
ปฏิจจสมุปบันนธรรม ๒๙	ปรมทิฐฐฐัมมนิพพาน ๗๖๓

ประกาศการนับถือศาสนาอื่น ๔๓๐

บริพาทกัณฑ์หลายผู้เป็นเจ้าของลัทธิอื่นๆ

ประกาศพรหมจักรในท่ามกลางบริษัท

๗๗๐

๔๘๐

ปริเยสนานานัตตะ ๕๘๖

ประเทศแห่งวิหารธรรม ๑๕๒

บริพาทนัตตะ ๕๘๖

ประพจน์ซึ่งความเนิ่นช้า (ปปัญจา) ๖๐๑

ปรุ้งแต่งซึ่งสังฆารอันเป็นบุญ ๔๔๗

ประพจน์พรหมจรรย์เพื่อความลี้ไป-

ปรุ้งแต่งซึ่งสังฆารอันเป็นอนณญา ๔๔๗

-แห่งทุกข์ ๓๙๒

ปรุ้งแต่งซึ่งสังฆารอันมิใช่บุญ ๔๔๗

ประโยชน์ตน ๔๘๘

ปลงชีวิตซึ่งกันและกันราวกะว่าฆ่าปลา-

ประโยชน์ทั้งสองฝ่าย ๔๘๘

-ฆ่าเนื้อ ๕๘๕

ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งการพึงธรรม

บริเวณในกลางวัน ๖๔๔

๕๔๙

ปัจฉยาธรรม ๕๓๗

ประโยชน์เพื่อผู้อื่น ๔๘๘

ปัจฉยาการแห่งเวทนา ๑๕๒

ประโยชน์แห่งความเป็นพราหมณ์ ๓๙๕

ปัจจัยที่ทำให้สัตว์ปรินิพพาน-

ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ ๓๙๕

-ในทิฏฐิธรรม ๑๙

“ปราโมทย์คือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-

ปัจจัยที่ทำให้สัตว์ไม่ปรินิพพาน-

-อาศัยของปิติ” ๖๑๘

-ในทิฏฐิธรรม ๑๘

ปราโมทย์มีสัทธาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

ปัจจัยในภายใน ๓๐๖

ปราโมทย์ย่อมเกิด(เอง)๘๐๕

ปัจจัย ๒๒ หรือ ๔๑ ปัจจัย ๑๕๖

ปราโมทย์ย่อมมีปิติเป็นอันสงส์ ๘๐๗

ปัจจัยแห่งทิฏฐิ ๖๒ ๗๑๙

ปรารภขันธห้าตามวิธีการของ-

ปัจจัยแห่งวิญญานก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง

-ปฏิจจสมุปบาท ๒๘๖

๒๙๒

ปริกรรมอันกระทำดีแล้วในนี้อนาคี ๑๓๒

ปัจจัยแห่งสัมผัสก็ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง

ปรินิพพานเฉพาะตน ๔๔๗

๒๙๓

ปรินิพพานนั้นคือการสิ้นสุดแห่ง-

ปัจฉิมยามแห่งราตรี ๙

-ปฏิจจสมุปบาท ๒๐

ปัญจุปาทานขันธ ๔๒

ปรินิพพานในทิฏฐิธรรม ๑๗

ปัญจุปาทานขันธทั้งหลาย ๓๓๖

ปัญจุปาทานขันธเพียงจะมีเมื่อเกิดเวทนา

ปัญจุปทานขันธุ์ไม่ก่อเกิดต่อไป ๓๓๕

ปัญจุปทานขันธุ์ไม่อาจจะเกิด ๓๓๕

ปัญจสา(ระบบแห่งทิศทางลมอันถูกต้อง)-

-แปรปรวน ๕๘๑

ปัญญาโดยชอบตรงตามที่เป็นจริง ๖๕๕

ปัญหาที่ควรแก่ความเป็นปัญหา ๖๕

ปัญหาที่ไม่ควรจะเป็นปัญหา ๖๕

ปัญหาหนักใจต่างๆ ที่เกิดมาจาก“ ความ-

-หมาย” ของคำว่า “แก่-ตาย” ๑๕๒

ปีสัสติของผู้มีปีติอันวิบัติแล้ว ๖๔๖

“ปีสัสติคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของปีสัสติ” ๖๑๗

ปีสัสติมีปีติเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

ปีสัสติมีสุขเป็นอนิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๕๐

ปีสัสติย่อมมีสุขเป็นอนิสงส์ ๘๐๗

ปีสัสติสัมโพชฌงค์ ๒๘๑

ปิยรูปสาตรูป ๓๐๘

ปีติของผู้มีความปราโมทย์อันวิบัติแล้ว

๖๔๖

“ปีติคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของปีสัสติ” ๖๑๗

ปีติมีปราโมทย์เป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย๖๒๑

ปีติมีปีสัสติเป็นอนิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๕๐

ปีติย่อมเกิด(เอง) ๘๐๕

ปีติย่อมมีปีสัสติเป็นอนิสงส์ ๘๐๗

ปีติสัมโพชฌงค์ ๒๘๐

ปัญญากิสังขาร ๔๔๘

ผัสสนานัตตะ๕๘๕

ผัสสบัญญัติ ๖๐๓

ผัสสละ ๒๘/๘๕/๑๗๕

ผัสสกระทบแล้วยอมคิด (เจตติ) ๒๙๓

ผัสสกระทบแล้วยอมจำได้หมายรู้-
-(สภูชานาติ) ๒๙๓

ผัสสกระทบแล้วยอมรู้ลึก (เวตติ) ๒๙๓

ผัสสละเข้ามายอมทำให้เวทนาเข้ามา ๔๑

“ผัสสละคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-
-ของเวทนา” ๖๑๙

ผัสสละคือนิทานสัมภวะ ๒๖๙

ผัสสละคือปัจจัยแห่งทิวฐิ ๖๒ ๗๑๙

ผัสสละในโลกนี้ยอมเกิดเพราะอาศัย-
-ซึ่งนามและรูป ๕๙๖

“ผัสสละมีเพราะปัจจัยคือนามรูป” ๓๓/๗๘๘

ผัสสละมีสพายนะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย
๖๒๑

ผัสสละหรือเวทนาสร้างทิวฐิ ๗๒๙

ผัสสละออกไปยอมทำให้เวทนาออกไป ๔๒

ผัสสละอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา ๓๙

ผัสสละอันเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา ๓๙

ผัสสละอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกขมสุขเวทนา ๓๙

ผัสสสายตนะทั้งหลาย ๖ ๗๙๐

ผัสสสายตนะทั้งหลาย ๖ ประการ ๑๑๒

ผัสสสายตนิกรก ๕๕

ผัสสอาหาร ๖๕/๓๒๔

แผดเผาและเสนาให้สิ้นไป ๑๐

ผู้กล่าวคำเท็จอยู่เป็นปรกติ ๕๓๙

ผู้กล่าวตรงตามที่เรากล่าว ๖๗๑

ผู้กล่าวตามที่ความตริกวาไปความ-
-ตรงแล่นไป ๗๔๑

ผู้ซึ่งมักถามอย่างนี้ ๒๘๕

ผู้เข้าถึงแล้วซึ่งอวิชา (อวิชาคโคโต) ๔๔๗

ผู้ฆ่าสัตว์อยู่เป็นปรกติ ๕๓๘

ผู้คงที่(คือไม่เปลี่ยนแปลงอีกต่อไป) ๘๐๔

ผู้ครอบงำมาได้แล้วขณะสงครามแล้ว

๘๐๔

ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นพรามณ์

๓๙๗

ผู้ควรได้รับการสมมติว่าเป็นสมณะ ๓๙๗

ผู้ควรถามปัญหาปารวักขันธส่วนอดีต-
-กะเวา ๔๒๖

ผู้ควรถามปัญหาปารวักขันธส่วนอนาคต-
-กะเวา ๔๒๗

ผู้จบเวท ๕๕๘

ผู้จะพึงยังจิตของเราให้ยินดีได้ด้วย-
-การพยากรณ์ปัญหา ๔๒๖

ผู้ฉลาดในฐานะ ๗ ประการ ๔๕๑

ผู้ฉลาดในปฏิจสมุขบาท ๔๕๒/๔๕๓

ผู้ฉลาดในเรื่องวิบากแห่งกรรม ๑๓๗

ผู้ดับเย็นสนิทแล้ว (โดยไม่ต้องตาย) ๘๐๔

ผู้ดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งของ-
-ความปรามาท ๕๓๙

ผู้ได้เห็นตถาคตผู้เห็นเห็นธรรม ๔๓

“ผู้ใดเห็นธรรมผู้เห็นเห็นตถาคต”

๔๓/๘๑๑

ผู้ใดเห็นธรรมผู้หนึ่งเห็นเรา ๑๓	“ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแสแห่งธรรม”
“ผู้ใดเห็นปฏิจตุสมุปบาทผู้หนึ่งเห็นธรรม”	๙๒/๓๕๕/๓๕๗
๘๑๑	ผู้ถึงแล้วซึ่งกระแส (แห่งนิพพาน) ๕๔๒
ผู้ใดเห็นเราผู้หนึ่งเห็นธรรม ๑๓	ผู้ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้อยู่เป็นปกติ
“ผู้ใดเห็นพระสัทธรรมนี้” ๕๓๗	๕๓๘
ผู้ใดเห็นอยู่ซึ่งพระสัทธรรมนี้ ๓๕๓	ผู้ที่ประพฤติพรหมจรรย์จบโดยแท้จริง
ผู้ต้องทำการศึกษา ๒๔๖	๓๗๐
ผู้ต้องเที่ยวแสวงหาครู ๒๔๕	ผู้ที่เราควรถามปัญหาปรารภขันธ-
ผู้ต้องบำเพ็ญความไม่ประมาท ๒๕๖	-ส่วนอดีต ๔๒๖
ผู้ต้องบำเพ็ญโยคะ ๒๔๗	ผู้ที่เราควรถามปัญหาปรารภขันธ-
ผู้ต้องบำเพ็ญอัปปภาวนี ๒๕๐	-ส่วนอนาคต ๔๒๗
ผู้ต้องบำเพ็ญอุสุโสฬหี ๒๔๙	ผู้เที่ยงแท้ต่อนิพพาน ๕๓๘
ผู้ต้องประกอบกรรมทำอันติดต่อกัน ๒๕๓	“ผู้หนึ่งกระทำผู้หนึ่งเสวย(ผล)” ๖๖๙
ผู้ต้องประกอบชั้นทะเล ๒๔๘	ผู้บรรลุนิพพานไปปัจจุบัน ๔๔๑
ผู้ต้องประกอบวิริยะ ๒๕๒	ผู้บรรลุแล้วซึ่งนิพพานในทิวาสธรรม
ผู้ต้องเพียรแผดเผากิเลส ๒๕๑	๔๔๑
ผู้ต้องอบรมสติ ๒๕๔	ผู้ปฏิบัติดีแล้ว ๓๓๙
ผู้ต้องอบรมสัมปชัญญะ ๒๕๕	ผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว ๒๖๖
ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ๕๕๘	ผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ ๓๐๗
ผู้ติดพัน(ในเวทนา) เสวยเวทนา ๕๒๘	ผู้ปฏิบัติเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ-
ผู้ติดพันแล้วด้วยชาติชราตมณะโสกะ-	-โดยประการทั้งปวง ๔๔๕
-ปริเทวะทุกขะโทมนัสอุปายาส-	ผู้ปฏิบัติเพื่อเบียดเบียนทำลายกำหนด-
-ทั้งหลาย ๕๒๘	-ดับไม่เหลือ ๒๖๖
ผู้ติดพันแล้วด้วยทุกข์ ๕๒๘	ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อความดับไม่เหลือ ๓๓๙
“ผู้ถึงซึ่งกระแสแห่งธรรมแล้ว”	ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อความเบียดเบียน ๓๓๙
๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗	ผู้ปฏิบัติแล้วเพื่อความสำรอก ๓๓๙
ผู้ถึงพร้อมด้วย (สัมมา) ทิวาส ๔๓๕	ผู้ปฏิบัติแล้วอย่างสมควรแก่ธรรม ๔๔๕
ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชา ๓ ๑๓๘	

ผู้ประกอบพร้อมแล้วด้วยความเลื่อมใส-
-อันไม่หวั่นไหว ๙๓

“ผู้ประกอบแล้วด้วยญาณอันเป็น
เสขะ” ๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

“ผู้ประกอบแล้วด้วยวิชาอันเป็นเสขะ”
๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

ผู้ประพตติผิดในกามทั้งหลายอยู่เป็นปกติ
๕๓๙

“ผู้ประเสริฐมีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลส”
๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

“ผู้ประเสริฐมีปัญญาฆ่าแรกกิเลส”
๙๒/๓๕๕/๓๕๗

ผู้ปรารถนาคความเพียรแล้วไม่ย่อหย่อน ๒๘๐
ผู้ปราศจากต้นหนานาพน้อยและภพใหญ่
๖๐๙

ผู้ปราศจากสังญญา ๕๙๖
ผู้เป็นไปในอำนาจแห่งประโยชน์ ๑๔๑
ผู้ไปด้วยวิชา ๕๕๒
ผู้พ้นวิเศษแล้ว ๓๓๙/๓๔๒

ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดย-
-วิธี ๓ ประการ ๓๔๒/๔๕๑

ผู้เพ่งซึ่งจิตอันตั้งมั่นดีแล้ว ๒๘๑
“ผู้มาถึงพระสัมพุทธธรรมนี้แล้ว”
๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

ผู้มีได้สดับแล้วจะพึงเบื่อหน่ายได้บ้าง ๓๘
ผู้มีกัลยาณมิตตะ ๓๒๑

ผู้มีการบรรลุอันใหญ่หลวง (มหาวิคิม)
๕๔๓

ผู้มีการอยู่อย่างผู้เดียว ๕๙๘

ผู้มีโกสัชชะ ๓๑๙

ผู้มีความเกียจคร้าน ๔๘๗

ผู้มีความเพียรอันปรารถแล้ว ๔๘๗

ผู้มีควมำคัญอันตัดขาดแล้ว ๖๐๕

ผู้มีความรู้ยิ่งอันใหญ่หลวง (มหาภิญโญ)
๕๔๓

ผู้มีจักษุอันเป็นทิพย์บริสุทธิ์กว่าจักษุ-
-ของสามัญมนุษย์ ๔๒๖

ผู้มีจิตตั้งมั่นดีแล้วในสติปัฏฐาน ๔ ๒๗๘

ผู้มีเจตโลสินัตตา ๓๑๙

ผู้มีเจตโลวิกเขปะ ๓๑๙

ผู้มีทิวสิฐิตำเนินไปตรงแล้ว ๙๓

ผู้มีทุกขจิตยอมไม่ตั้งมั่น ๖๔๕

ผู้มีทุสสี่ลยะ ๓๑๙

ผู้มีนรกสิ้นแล้ว ๕๓๘

ผู้มีปฏิษะเพราะทุกขเวทนา ๕๒๗

ผู้มีปมาทะ ๓๑๙

ผู้มีปรกติเห็นโดยความเป็นอัสสาทะ

๑๓๙/๒๑๘/๓๗๖

ผู้ที่ปรกติเห็นโดยความเห็นอาทีนวะ

๑๔๐/๒๓๑/๓๗๗

ผู้มีปรกติอยู่ด้วยความประมาท ๖๐๐

ผู้มีปรกติอยู่ด้วยความไม่ประมาท ๖๐๑

ผู้มีปัญญา ๒๗๑

ผู้มีบาปมิตตตา ๓๑๙

ผู้มีผัสสะบังหน้า ๕๕๔

ผู้มีภัยเฉพาะหน้า ๔๕๓

ผู้มีสติมีสุขในภายใน ๒๗๙
 ผู้มีสัญญาด้วยสัญญาปรกติ ๕๙๖
 ผู้มีสัญญาด้วยสัญญาวิปริต ๕๙๖
 ผู้มีสัญญาว่า “มีที่สูงสุดในเบื้องบน-
 -และเบื้องต่ำอยู่ในโลก” ๗๔๑
 ผู้มีสัญญาว่า “มีที่สูงสุดในโลก” ๗๔๐
 ผู้มีสัญญาว่า “ไม่มีที่สูงสุดในเบื้องขวาง-
 -(รอบตัว) อยู่ในโลก” ๗๔๑
 ผู้มีสัญญาว่า “ไม่มีที่สูงสุดในโลก” ๗๔๐
 ผู้มีวิจิกิจจนา ๓๑๙
 ผู้มีศีล ๓๒๒
 ผู้มีสัมมาทิฏฐิ ๙๓
 ผู้มีหิริมีโอตตปปะ ๓๒๑
 ผู้มีอนุปารัมภจิตตะ ๓๒๒
 ผู้มีอสังกตจิตตะ ๓๒๒
 ผู้มีอวิกขิตตจิตตะ ๓๒๒
 ผู้มีอหิริกะมีอโนตตปปะ ๓๑๘
 ผู้มีอัปมาทะ ๓๒๑
 ผู้มีอารัททวิริยะ ๓๒๑
 ผู้มีอุปลรรค ๔๕๓
 ผู้มีอุปัททวะ ๔๕๓
 ผู้มีอุปาทานย่อมไม่ปรีนิพพาน ๑๘
 ผู้มีอุปารัมภจิตตตา ๓๑๙
 ผู้ไม่เข้าถึงซึ่งการถูกนับว่าเป็นอะไร ๕๕๘
 ผู้ไม่ติดพัน(ในเวทนา) เสวยเวทนา ๕๒๙
 ผู้ไม่ติดพันแล้วด้วยชาติขรามรณะโสกะ-
 -ปริเทวะทุกชะโหมนัสอุปายาส-
 -ทั้งหลาย ๙๒๕

ผู้ไม่ติดพันแล้วด้วยทุกข์ ๕๒๙
 ผู้ไม่ประมาทมีความเพียรเผากิเลส-
 -มีตนส่งไปแล้ว ๒๘๖
 ผู้ไม่มีภัยเฉพาะหน้า ๔๕๓
 ผู้ไม่มีวิจิกิจจนา ๓๒๒
 ผู้ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ ๒๗๙
 ผู้ไม่มีสัญญา ๕๙๖
 ผู้ไม่มีอุปลรรค ๔๕๓
 ผู้ไม่มีอุปัททวะ ๔๕๓
 ผู้ไม่มีอุปาทานย่อมปรีนิพพาน ๑๙
 ผู้ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทโดยอาการ-
 -แห่งอริยสัจสี่ ๓๗๘
 ผู้ไม่รู้ยอมกระทำซึ่งอุปธิ ๕๕๑
 ผู้ไม่รู้ดีว่ามีอดีตหรืออนาคต ๔๒๗
 “ผู้ยืนอยู่จุดประตู่แห่งอมตะ”
 ๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗
 ผู้ระลึกถึงขันธที่เคยอยู่อาศัยไม่ภพก่อน
 ๔๒๖
 ผู้รู้ทั่วถึงแล้วจึงเสพ ๕๕๘
 ผู้รับปฏิจจสมุปบาทโดยอาการ-
 -แห่งอริยสัจสี่ ๔๓๒
 ผู้รู้พร้อมเฉพาะแล้ว ๔๓๕
 ผู้ละเสียได้แล้วซึ่งความยินดีและ-
 -ความยินร้าย ๓๘๖
 ผู้วิฤตสัญญา ๕๙๖
 ผู้วิสัญญาสัญญา ๕๙๖
 “ผู้สมบูรณ์แล้วด้วยทัสสนะ”
 ๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

“ผู้สมบุรณ์แล้วด้วยทิวฐิ”
๙๒/๓๕๓/๓๕๕/๓๕๗/๕๓๗

ผู้สัญญาสัญญา ๕๙๖
ผู้เสร็จกิจในปัจจุสมุบปาท ๔๔๑
ผู้แสดงธรรมโดยหลักปัจจุสมุบปาท ๕๙
ผู้หมดความสงสัยอันเป็นเหตุให้ถามว่า-
-อะไรเป็นอย่างไร ๖๐๕
ผู้หมดสิ่งปรารภนาดับสนิทไม่มีส่วน-
-เหลือ ๕๕๔

ผู้หยั่งลงในธรรมวินัยนี้ ๓๓๙
ผู้หลักเร้นย่อมรู้ชัดตามที่เป็ความจริง ๒๕๘
ผู้เห็นชัดปัจจุสมุบปาทโดยวิธีแห่ง-
-อริยสัจสี่ ๕๓๒

ผู้เห็นปัจจุสมุบปาท ๑๓๗
ผู้สัญญา ๕๙๖
ผู้อยู่ด้วยความประมาท ๖๔๕
ผู้อยู่ด้วยความไม่ประมาท ๖๔๔/๖๔๕
ผู้อยู่เหนืออิทธิพลของอดีตและอนาคต
๔๒๗

ผู้อยู่อุเบกขา ๒๐๕
ผู้อันตัดหาและทิวฐิไม่อาศัยแล้ว ๖๕๙
ผู้อันตัดหาและทิวฐิอาศัยแล้ว ๖๕๙
ผู้อันตัดหาอาศัยไม่ได้ ๕๕๘
ผู้อันพรหมนั้นนิรมิตแล้ว ๗๓๖
ผู้อันเวทนาจากอวิชาสัมผัสถูกต้องแล้ว
๑๖๕

ผู้อันเวทนาที่เกิดแต่อวิชาสัมผัส-
-ถูกต้องแล้ว ๑๙๒

“ผู้อื่นกระทำผู้อื่นเสวย (ผล)” ๖๖๙
ผู้เฝ้าบิหม์เปรียบพร้อมด้วยกามคุณห้า ๑๕๐

ฝ

ฝนตกลงมาอย่างไม่เหมาะสม ๕๘๑
ฝนชนิดหนึ่งที่เราซ้อขึ้นด้วยปลายเล็บ
๔๓๕

พ

พยากรณ์โดยปริยายใดปริยายหนึ่ง ๗๒
พยากรณ์อรหัตตผล ๗๒
พยากรณ์อรหัตตผลในสำนักพระพุทเจ้า
๓๖๒

พยาปาทวิตก ๑๔๒/๕๘๘
พยายามให้ยิ่งขึ้นไปเพื่อบิวกในกลาง-
-วันเพื่อปฏิสัสลาณะในกลางคืน ๖๔๔
พรหม๔๑๑
พรหมจรรย์ตั้งมั่นและรุ่งเรืองแล้ว ๒๖๕
พรหมจรรย์ที่ทั้งเทวดาและมนุษย์-
-สามารถประกาศได้ด้วย ๒๖๕

พรหมจรรย์นี้มีลักษณะน่าดื่ม-
-เหมือนมัททะ ๔๘๗
พรหมจรรย์แผ่ไพศาล ๒๖๕
พรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง ๖๓๕
พรหมจรรย์(ศาสนา) นี้จะพึงมั่นคง-
-ตั้งอยู่นาน ๘๑๒

พรหมจรรย์อันเป็นเครื่องเจาะแทงกิเลส

๒๗๓

พรหมจรรย์อันภิกษุ นั้นไม่ได้อยู่ประพฤติ

๕๐๙

พรหมจรรย์อันเราอยู่จบแล้ว ๑๔๔

พรหมจริยवास ๓๙๒

“พรหมชาละ” ๗๓๑

พรหม, ลักกะของท่านผู้รู้ท. ๑๓๘

พระจันทร์และพระอาทิตย์ก็ขึ้นไม่ตก

๑๐๗

พระพุทธรูป ๔๘๕

พระพุทธรูปเจ้ามีพระนามว่าเมตเตยย-

- สัมมาสัมพุทธะ ๕๘๕

พระราชา ๑๓๗

พระโสดาบัน ๕๓๒

พระโสดาบันผู้เป็นสัตว์ตัดกัฏฐะ ๔๓๕

พระอรหันต์ ๔๑๖

พระอรหันต์ผู้ถึงความสิ้นเชิงแห่งสิ่ง-

- ทั้งปวง ๓๓๗

พราหมณ์ ๑๓๗

พราหมณ์บางพวกที่กล่าวสอนเรื่องกรรม

๖๗๐

พราหมณ์และคหบดีทั้งหลายไม่ตั้งอยู่-

- ในธรรม ๕๘๑

พลญาณ ๑๐ ๔๗๙

พละถึงซึ่งความเต็มรอบ ๓๓๖

พวกกัมมวาที ๖๗๒

พวกกัมมวาทีกับหลักปฏิจจฯ ๖๗๒

พวกฉลาดพูดกล่าวถึงขั้น “อนุปาติเสส”

๕๙๖

พวกเทพทั้งหลายมีชื่อว่า อัสถุณีสัตว์ ๗๔๗

“พวกเธอก็กล่าวอย่างนี้; แม่เราก็กล่าว-

- อย่างนี้” ๔๙๔

พวกเธอทั้งหลายก็กล่าวอย่างนั้น,-

- แม่เราตถาคตก็กล่าวอย่างนั้น ๔๒๘

พวกบุพพันตกับปีกาวา ๗๔๘

พวกหนึ่งๆ ถือเอาเพียงส่วนหนึ่งๆ-

- ของเรื่องนั้นมายืนยืน ๗๗๓

พวกหนึ่งๆ ย่อมข้องอยู่ในทิวาฐิหนึ่งๆ ๗๗๓

พวกอริจจสมุปปันนิกาวา ๗๔๘

พ่อค้า ๑๓๗

พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-

- เป็นธาตุ ๓๔๒/๔๕๑

พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-

- เป็นปฏิจจฯ สมุปปาธา ๓๔๒/๔๕๑

พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยความ-

- เป็นอายตนะ ๓๔๒/๔๕๑

พิจารณาสมถกรรมตามวิธีปฏิจจฯ สมุปปาธา

๓๓๗

พิจารณาหาความสมดุลงแห่งธรรม ๖๓๗

พึงปล่อยวางได้บ้างในกายอันเป็นที่-

- ประชุมแห่งมหาภูตทั้งสี่ ๓๘๑

พืชพรรณข้าวแก่และสุกไม่สม่ำเสมอ ๕๘๑

พืชมีมูลอันขาดแล้ว ๑๓๕

พื้นที่ที่กรรมจะให้ผลแก่ผู้กระทำ ๑๓๖

พุทธศาสนาแปลกไปจากศาสนาอื่น ๑๘๘

พุทธทศเวจจำเป็นปสาท ๕๔๐/๖๔๔

พูดหรือสอนกันอยู่โดยไม่ยอมให้มีการ-

-วิพากษ์วิจารณ์ ๒๘๑

เพราะเข้าไปยึดถือซึ่งรูป ๑๐๗/๑๐๙

เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมเป็นเครื่อง-

-ทำความสะดุ้ง ๓๐๐

เพราะความคลายกำหนดย่อมหลุดพ้น

๓๔๖

เพราะต้นหามีอุปธิจึงมี ๓๐๗

“เพราะอาศัยการได้จึงมีความปลงใจรัก”

๕๙๓

“เพราะอาศัยการแสวงหาจึงมีการได้”

๕๙๓

“เพราะอาศัยความกำหนดด้วยความ-

-พอใจจึงมีความสยบมัวเมา” ๕๙๒

“เพราะอาศัยความจับอกจับใจ-

-จึงมีความตระหนี่ ๕๙๑

“เพราะอาศัยความตระหนี่-

-จึงมีการหวงกั้น” ๕๙๑

“เพราะอาศัยความปลงใจรักจึงมี-

-ความกำหนดด้วยความพอใจ” ๕๙๒

“เพราะอาศัยความสยบมัวเมา -

จึงมีความจับอกจับใจ” ๕๙๒

เพราะอาศัยซึ่งธาตุ ๖ ประการการก้าว-

-ลงสู่ครรภ์ย่อมมี ๘๑/๑๑๕

“เพราะอาศัยต้นหาจึงมีการแสวงหา”

๕๙๔

เพราะอุปธิมีชาวมรรณะจึงมี ๓๐๗

เพ็ดลิตเพลินพรำสรรเสริญเมามาก

๑๘/๑๕๑

เพลินอย่างยิ่งซึ่งดิน ๔๑๑

เพื่อความดำรงอยู่ของภุตสัตว์ ๖๕/๓๒๓

เพื่อนสองที่เข้าไปอยู่ถึงภายในจิต ๕๙๘

เพื่อนสองในภาษาธรรม ๕๙๘

เพื่อประโยชน์สุขแก่เทวดาและ-

-มนุษย์ทั้งหลาย ๘๑๒

เพื่ออนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ ๖๕/๓๒๓

โพชฌงค์ ๗ ประการ ๖๓๔

“โพชฌงค์ทั้งหลาย ๗ ประการ” ๖๒๘

พ

พึงธรรมของสัตบุรุษ ๒๖๘

ไฟ ๔๑๑

ภ

ภพ ๒๗/๘๔

ภพเข้ามาย่อมทำให้ชาติเข้ามา ๔๑

“ภพคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของชาติ” ๖๑๘

ภพชาติมีทุกคราวที่ยึดมั่นในภพนา ๑๕๒

“ภพเป็นอย่างไร” และ “ภพนี้เป็นของใคร”

๖๗๘

“ภพมีเพราะปัจจัยคืออุปาทาน” ๓๒	มนุษย์มีอายุขัยลดลงมาเหลือเพียง ๑๐ ปี
ภพมีอุปาทานเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑	๕๘๔
ภพมีอุปาทานเป็นเหตุให้เกิด ๗๓	มนุษย์หลายคนไม่เข้าร่วมวงแห่ง-
ภพใหม่เกิดขึ้น ๑๖๙	-สัตว์อันตรายกับปี ๕๘๕
ภพออกไปย่อมทำให้ชาติออกไป ๔๒	มนุษย์แห่งพวกมนุษย์ทั้งหลาย ๗๘๐
ภพค้นหาเพ็งมีต่อภายหลัง ๖๒๖	มโนปโทสิกา ๗๓๘
ภพทิวฎี ๑๔๒	มโนปวิจารย์ทั้งหลาย ๑๘ ประการ ๑๓๓
ภพราคานุสัย ๖๐๕	มโนมโนทวารที่ทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชา)
ภพเวร ๕ ประการ ๕๓๘	๑๖๐
ภพทั้งหลาย ๔๕๒	มโนมีอยู่ ๑๖๕
“ภพนา” ย่อมมีเพราะการตั้งจิตไว้ ๒๗๙	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในกลิ่น ๑๑๔
ภพจะเป็นที่รักเป็นที่ยินดีในโลก ๓๐๘	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในธัมมามารมณ
ภาษาปฏิจจสมุปบาท ๑๓๑	๑๑๔
“ภิกษุธรรมกถึก” ๕๒๐	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในรส ๑๑๔
ภิกษุนั้นชื่อว่าอยู่ไกลจากเรา ๑๓	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในรูป ๑๑๔
“ภิกษุผู้บรรลุลแล้วซึ่งนิพพานใน-	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในสัมผัสผัสทางผิวหนัง ๑๑๔
-ทิวฎีธรรม” ๕๒๑	มโนยอมเข้าไปเที่ยวในเสียง ๑๑๔
“ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมแล้ว”	มโนสังขาร(อำนาจที่ทำให้เกิดการเป็นไป-
๕๒๐	-ทางใจ) ๑๖๒
ภิกษุภิกษุณีอุบาสกอุบาสิกา ๔๖๙	มโนสัญเจตนาหาร ๖๕/๓๒๕
ภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นโดยชอบ ๒๐๕	มรณะ ๒๗
ภิกษุ ๖๐ รูปบรรลุลอรหัตตผล ๔๙๒	มหาธิดโค ๕๔๓
ภุตสัตว์ทั้งหลาย ๖๕/๔๑๑	มหาพรหมเป็นผู้ครอบงำสัตว์ทั้งหลาย
ภุตแห่งภุตทั้งหลาย ๗๘๐	๗๓๖
ภุตะ ๖๖	มหาภิกษุโณ ๕๔๓
ม	มหาภุตทั้งสี่ ๒๘
มนุษย์ ท. กิณภูษาที่เรียกว่ากุฑฐกะ	มหาภุตรูป ๓๓๘
๕๘๔	มัชฌิมยามแห่งราตรี ๗

มณฑลอุดรมาแห่งพรหมจรรย์ ๔๘๗
 มั่นคงดูจการตั้งอยู่ของเสาระเนียด ๑๐๗
 มานานุสัย ๖๐๕
 มารดาบิดาอยู่ร่วมกันด้วย ๑๕๐
 มารดามีระดูด้วย ๑๕๐
 มิคส์ญญีสัตถันตรกัปปี๕๘๑
 มิจฉาทิฏฐิ ๖๖๕
 มิจฉาทิฏฐิดุจเสาระเนียด ๖๙๐
 มิจฉาปฏิปทา ๒๕๗
 “มิใช่ความทุกข์ไม่มีที่แท้ความทุกข์มี
 อยู่ ๖๖๘
 มีจิตปลงไป (อนุเสติ) ในสิ่งใดอยู่
 ๑๖๖/๑๖๙
 มีใจปีติแล้วกายย่อมรำงับ ๒๗๙
 มีแต่ธรรมชาติที่เป็นปฏิจสุมุขปันน-
 -ธรรมอย่างหนึ่งๆ ๖๘
 มีนิพพานเป็นที่สุด ๖๓๕
 มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง ๖๓๕
 มีนิพพานเป็นเบื้องหน้า ๖๓๕
 มีปรกติเข้าไปเพ่งโทษซึ่งกันและกัน-
 -อยู่เกินเวลา ๗๓๘
 มีปรกติไหลนอง ๑๐๑
 มีปราโมทย์แล้วปีติย่อมเกิดขึ้น ๒๗๙
 มีพระผู้มีพระภาคเป็นที่พึ่ง ๓๘๔
 มีพระผู้มีพระภาคเป็นผู้นำ ๓๘๔
 มีพระผู้มีพระภาคเป็นมูล ๓๘๔
 มีภพจึงมีชาติ ๔๒๑

มีสติอยู่ในลักษณะที่อาสวะทั้งหลาย-
 -จะไหลไปตามไม่ได้ ๗๖
 มีส่วนชีวิตอันเราเชื่อนอกสิ้นแล้ว ๔๘๖
 มีหลักว่าไม่มีตนเองไม่มีผู้อื่น ๖๘
 มีอยู่ในโลกตามประสาของมัน ๒๗๑
 มีอวิชาเป็นเครื่องห่อหุ้ม ๓๙๑
 มูลเหตุแห่งการทะเลาะวิวาท ๕๙๔
 มูลแห่งความทุกข์ ๔๑๙
 เมื่อข้อเขนขาทั้งหลายมีอยู่ ๑๕๖
 เมื่อข้อเขนขาทั้งหลายไม่มี ๑๕๗
 เมื่อความพยายามเป็นสัมมาพยายามะ ๓๓๕
 เมื่อหงั่วอยู่ที่เดียวก็หงั่วอยู่ในชายนั้น
 ๗๓๐
 “เมื่อจะเกิดทุกข์เท่านั้นย่อมเกิดขึ้น;-
 -เมื่อจะดับทุกข์เท่านั้นย่อมดับ” ๖๖๖
 เมื่อจักขุมีอยู่ ๑๕๖
 เมื่อจักขุไม่มี ๑๕๗
 เมื่อจิตไม่ได้รับการรักษา ๕๗๙
 เมื่อท้องไส้มีอยู่ ๑๕๖
 เมื่อท้องไส้ไม่มี ๑๕๗
 เมื่อทิวฏฐิเป็นสัมมาทิวฏฐิ ๓๓๕
 เมื่อทุกขเวทนาถูกต้อง ๑๘๘/๑๔๕
 เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ ๓๔๓
 เมื่อทุกขเวทนาถูกต้องอยู่ , ก็ไม่เศร้าใด
 ๕๒๙
 เมื่อเท้าทั้งหลายมีอยู่ ๑๕๖
 เมื่อเท้าทั้งหลายไม่มี ๑๕๗

เมื่อเที่ยวโงหัวอยู่ในที่ทั่วไปก็โงหัว-
-อยู่ในขายนั่น ๗๓๐

เมื่อนามรูปเป็นสิ่งที่อริยสาวกกำหนด-
-รู้ได้แล้ว ๓๒๗

เมื่อเบื้อหน้าย่อมคลายกำหนด ๓๔๖

เมื่อภู่ตะ (ความเป็นภพ) นั้นมีอยู่,-
-สพายตนะย่อมมี; ๘๐๐

เมื่อมือทั้งหลายมีอยู่ ๑๕๖

เมื่อมือทั้งหลายไม่มี ๑๕๗

เมื่อไม่ยึดมั่นย่อมไม่สะดุ้ง ๑๘๗

เมื่อไม่รู้ไม่เห็นตามที่เป็นจริงย่อมกำหนด
๒๑๓

เมื่อไม่สะดุ้งย่อมปรินิพพานเฉพาะตน
๑๘๗

เมื่อยังไม่ถึงประโยชน์อันบุคคลจะลู่ได้ ๔๘๗

เมื่อยึดถือก็ยึดถือรูปเวทนาสัญญาสังขาร-
-วิญญาณ ๑๔๓

เมื่อรูปเท่าทันเวทนาในปฏิจจสมุปบาท
๓๔๓

เมื่อวิญญาณนั้นไม่ตั้งขึ้นเฉพาะไม่เจริญ-
-งอกงามแล้ว ๕๗๑

เมื่อเวทนาอันไม่ไต่ทุกขไม่ไต่สุขถูกต้องอยู่
๑๘๙/๓๔๕

เมื่อเวทนาอันไม่ไต่ทุกขไม่ไต่สุข-
-ถูกต้องอยู่ ๓๔๓/๓๔๕

เมื่อสติเป็นสัมมาสติ ๓๓๖

เมื่อสมาธิเป็นสัมมาสมาธิ ๓๓๖

เมื่อสุขเวทนาถูกต้อง ๑๘๘/๓๔๕

เมื่อสุขเวทนาถูกต้องอยู่ ๓๔๓

เมื่อโสตะมีอยู่ ๑๕๖

เมื่อโสตะไม่มี ๑๕๗

เมื่ออนุสัยก่อขึ้น ๑๖๖/๑๖๗/๑๖๙

เมื่ออารมณ์ไม่มี, ความตั้งขึ้นเฉพาะ-
-แห่งวิญญาณย่อมไม่มี ๕๗๑

แม่โคนมที่ปราศจากหนังห่อหุ้ม ๓๒๔

แม่น้ำก็ไม่ไหล ๑๐๗

แม้จะอยู่ห่างกันร้อยโยชน์ ๑๓

แม้ธัมมัญญูติญาณก็มีความสิ้นไป -
-เสื่อมไป...เป็นธรรมดา; ๓๕๘

แม้ธัมมัญญูติญาณในกรณีนี้ก็มีความ-
-สิ้นไป... ดับไปเป็นธรรมดา ๓๖๒

แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอดีต ๓๕๘/๓๖๑

แม้ในกาลที่ยาวนานฝ่ายอนาคต
๓๕๘/๓๖๑

แม้พระพุทธองค์ก็ทรงสาธยาย-
-ปฏิจจสมุปบาท ๘๑๑

แม้เพียงอาการเดียวก็เรียกว่า-
-ปฏิจจสมุปบาท ๓๔

โมหะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม
๑๓๑

ไม่กระทำกรรมใหม่และกรรมเก่า-
-สิ้นไปด้วย ๒๐๓

ไม่ขังใจในอาสวะที่พระสมณะกล่าวแล้ว

ไม่คิด(ใน เจตติ) ถึงสิ่งใด ๑๖๙

ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ๑๖๔

ไม่มีสิ่งใดยึดถืออยู่จักเป็นผู้หาโทษมิได้

ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ๑๖๔

๑๔๓

ไม่ดำริ(ใน ปกปเปติ) ถึงสิ่งใด ๑๖๙

ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยสัตว์ทั้งหลายก็บริสุทธิ์

ไม่ดูหมิ่นซึ่งตนเอง ๗๖

๖๙๖

ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของ-

ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยสัตว์ทั้งหลาย-

-พระอริยเจ้า ๑๖๔

-ก็เศร้าหมอง ๖๙๖

ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ

ไม่ยกย่องสรรเสริญมัตเตยยธรรม-

๑๖๔

-(ความเคารพเกื้อกูลต่อมารดา) ๕๘๔

ไม่ต้องสยบอยู่ในภายใน ๒๙๕

ไม่ยินดีในการว่าเรียงเล่นหัวจนเกินเวลา-

ไม่เป็นไปเพื่อการเกิดใหม่แห่งผัสสาตนะ

-สติยอมไม่หลงลืม ๗๓๗

๕๑๐

ไม่ล่วงพันซึ่งสังสาระที่เป็นอบายทุกติ-

ไม่เป็นวิสัยที่จะหยั่งลงง่ายแห่งความตรึก

-วินิบาต ๑๕

๕๓/๖๓๗

ไม่ลังเลสงสัยว่าอาสวะทั้งหลายละแล้ว-

ไม่เพลิดเพลिनไม่พรั่สรรเสริญ-

-หรือยัง ๗๖

-ไม่เมาหมกอยู่ ๑๓๐

ไม่สะดุ้งเพราะเหตุไม่มีความยึดมั่นถือมั่น

ไม่ฟุ้งไปไม่ซ่านไปในภายนอก ๒๙๕

๒๙๕

ไม่มีกุลเชฏฐาปจารยธรรม ๕๘๔

ไม่เห็นพระอริยเจ้า ๑๖๔

ไม่มีคำพูดว่ากุศล ๕๘๔

ไม่เห็นสัปบุรุษ ๑๖๔

ไม่มีคำพูดว่าเมียของครู ๕๘๔

ไม่สองอันเสียดสีกันไปมา ๓๙

ไม่มีความพูดว่าแม่น้ำชายน้ำหญิง ๕๘๔

ย

ไม่มีใจฝังลงไป(ใน อนุเสติ) ในสิ่งใด ๑๗๐

ยถาภูตญาณทัสสนะของผู้มีสัมมาสมาธิ-

“ไม่มีตนเองไม่มีผู้อื่นที่ก่อทุกข์” ๖๖๗

-อันวิบัติแล้ว ๖๔๗/๖๔๘

ไม่มีตนเองไม่มีผู้อื่นที่ก่อสุขและทุกข์ ๖๘

“ยถาภูตญาณทัสสนะคือธรรมเป็นที่ -

ไม่มีทานอันบุคคลบริจาคแล้ว ๑๐๘

-เข้าไปตั้งอาศัยของนิพพิทา” ๖๑๗

ไม่มีผู้หนึ่งหรือผู้อื่น ๖๒

ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาเป็น-

ไม่มีสิ่งใดเกิดหรือดับได้โดยลำพัง-

-อานิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๕๐

-ตัวมันเอง ๑๕/๖๑

ยถาภูตญาณทัสสนะมีสมาธิเป็นที่เข้าไป-
 -ตั้งอาศัย ๖๒๑

ยถาภูตญาณทัสสนะย่อมมีนิพพิทาเป็น-
 -อาณิสย ๘๐๗

ยถาภูตสัมมปัญญา ๑๔๓

ยถาภูตสัมมัมปัญญาแม้ที่ยังเป็นเสขะ-
 -เป็นอย่างน้อย ๒๘๒

ยถาภูตสัมมัมปัญญาไม่ต้องอาศัยเหตุ-
 -๕ ประการ ๒๘๕

“ย่อมขาดสูญพินาศไปมิได้มีอยู่ภายหลัง-
 -แต่กาลตาย” ๖๙๔

“ย่อมพิจารณาโดยประจักษ์” ๑๔.

ย่อมผลิตผลิตนพรั้าสรรเสริญนามกอยู่
 ๑๒๘

ย่อมรู้ทั่วถึงเนื้อความแห่งภาชิตได้-
 -แม้ด้วยอุปมา ๕๑๙

“ย่อมเห็นซึ่งพระสังฆธรรมนี้” ๙๒

ยักษ์แห่งพวกยักษ์ทั้งหลาย ๗๘๐

ยากนักที่จะเห็นนิพพาน ๕๓

ยากนักที่จะเห็นปฏิจจสัมมุบาท ๕๓

ยินดียินร้ายอยู่เสวยซึ่งเวทนา ๑๕๑

ยินยอมข้อที่ควรยินยอม ๒๐๒

ยึดถือกายเป็นตัวตน ๓๘๑

ยึดถือจิตเป็นตัวตน ๓๘๑

ยึดถือเอากายเป็นตัวตนยังดีกว่า ๓๘

ยึดถือเอาจิตเป็นตัวตนไม่ตีเลย ๓๘

“ยืนอยู่จุดประตุแห่งอมตะ” ๙๒/๓๕๕

โยคะเพื่อให้รู้ในชรามรณะ ๒๔๗

“โยนิโสมนสิการ” ๖๒๙

โยนีประมุขทั้งหลาย ๖๙๗

ร

รสทั้งห้าไม่ปรากฏ ๕๘๔

รอบรู้ซึ่งธรรมทั้งปวง ๒๙๐

รอบรู้ในเรื่องอันเกี่ยวกับอุปาทาน ๓๔๗

รอยทางเก่า ๒๖๓

รอยทางเก่าที่เคยเป็นหนทางเก่า ๔๖๗

รอยแห่งพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ ๔๖๑

ระบบพรหมจริยวาสที่แตกต่างกัน ๓๙๒

ระลึกถึงขั้นที่ที่เคยอยู่ในภพก่อน ๓๖๕

ระหว่างแห่งโลกทั้งสอง ๖๕๙

รากฐานของปฏิจจสัมมุบาท ๕๑๐

รากฐานของปฏิจจสัมมุบาททางฝ่าย-
 -การปฏิบัติ ๓๙๐

รากฐานแห่งปฏิจจสัมมุบาท
 ๓๙๐/๔๐๙/๕๐๙

ราคาที่มีเบญจกามคุณเป็นแดนเกิด ๓๒๔

ราคานุสัย ๖๐๕

ราคานุสัยเกิดจากสุขเวทนา ๑๙๑

ราคานุสัยทรงใช้คำว่า “ละ” ๑๙๑

ราคานุสัยอันใดอันเกิดจากสุขเวทนา ๕๒๘

ราชยุตต์(ข้าราชการ)ไม่ตั้งอยู่ในธรรม
 ๕๘๐

ราชาไม่ต้องอยู่ในธรรม ๕๘๐	รู้สึกต่อเวทนาตามทิวฏฐิเฉพาะอย่างๆ -
รูป ๒๘/๘๙	-ของตนๆ ๗๒๙
“รูป(กาย)” ๒๐๗	รู้สึกเป็นสุขขจิตย่อมนั่งมั่น ๒๗๙
รูปฉันทะ ๕๘๖	รู้เองเห็นเองว่า “นี่คือโรค,นี่คือหัวผี,-
รูป(โดยละเอียด)เป็นอย่างไรเล่า? ๓๓๘	-นี่คือลูกศร”, ๒๖๙
รูปทั้งหลายทั้งที่เป็นอดีตอนาคตและ-	รู้อยู่เห็นอยู่อย่างไรวิชชาละไป-
-ปัจจุบัน ๖๐๑	-วิชาเกิดขึ้น ๒๘๙
รูปที่เห็นแล้ว ๔๑๒	รู้อยู่อย่างไรเห็นอยู่อย่างไรจึงพยากรณ์-
รูปที่อาศัยมหาภูตทั้งสี่ ๒๘	-อรหัตตผล ๗๒
รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๓๓๘	เรากล่าวซึ่งเจตนาว่าเป็นกรรม ๒๗๖
รูปธาตุ ๕๘๖	“เราก็คงเป็นสัตว์มีรูป (รูปปฏิสฺสัทธิติ)” ๑๖๕
รูปปริเยสนา ๕๘๖	“เราก็คงเป็นสัตว์มีสัญญาที่ไม่ใช่-
รูปปริพาหะ ๕๘๖	-ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่-
รูปภพ ๒๗/๘๗	-(เนวสณฺณีนาสสนฺณีนปฏิสฺสัทธิติ)”
รูปลาภะ ๕๘๖	๑๖๕
รูปสังกับปะ ๕๘๖	“เราก็คงเป็นสัตว์มีสัญญา (สณฺณีนปฏิสฺสัทธิติ)”
รูปสัญญา ๕๘๖	๑๖๕
รูปสัมผัสสชาเวทนา ๕๘๖	“เราก็คงเป็นสัตว์ไม่มีรูป(อรูปปฏิสฺสัทธิติ)-
รูปสัมผัสสะ ๕๘๖	๑๖๕
รูปปัจจฐฐิปัจตตาทิวฏฐิ ๗๑๔	“เราก็คงเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา (อสณฺณีน-
รูปปัจตตาทิวฏฐิ ๗๑๓	-ปฏิสฺสัทธิติ)” ๑๖๕
รู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ๓๓๘/๓๔๑	“เราก็คงมี (ปฏิสฺสัทธิติ)” ๑๖๕
รู้ทั่วถึงเหตุเกิดและความดับแห่งโลก ๕๑๒	“เราก็คงไม่มี(นปฏิสฺสัทธิติ)” ๑๖๕
รูปโทษนั้นแห่งอาหาร ๕๕๘	“เรามีอยู่ (อสุมิติ)” ๑๖๕
รู้ปฏิจจสมุบาทโดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น ๕๑๐	“เราไม่เพียงมีตัวของเราไม่เพียงมีด้วย” ๓๘๖
รูปประจักษซึ่งอุปธิ ๓๐๗	“เราไม่เพียงมีด้วย; ของเราไม่เพียงมีด้วย; -
รู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง ๒๘๙	-เราก็คงไม่มีของเราจักไม่มี” ๖๙๓
รู้สึกซึ่งดินโดยความเป็นดิน ๔๑๑	“เราเคยยอมรู้ยอมเห็นซึ่งความทุกข์” ๖๖๘

เรียกว่า “สังขาร” เพราะเป็นสิ่งที่-

-ปัจจัยปรุงแต่ง ๑๙๒

“เรื่อน” ๒๐๗

“เรื่องขันธินอติตยยกไว้ก่อน” ๔๒๗

“เรื่องขันธินอนาคตก็ยกไว้ก่อน” ๔๒๗

เรื่องความไม่มีสัตว์บุคคลตัวทณธาธา ๗๙๙

เรื่องทีงดงาม ๒๘๕

เรื่องทีควรสนใจกว่าเรื่องอื่่นๆ ๔๓

เรื่องทีใครคิดค้ำนไม่ได้ ๑๑๒

เรื่องทีจะต้องรู้ด้วยปัญญา(ปัญญาจร)

๗๙๐

เรื่องทีทงชักชวนวิงวอนเหลือประมาณ

๔๘๕

เรื่องทีทูลถามโดยคฤหัสถ์ผู้ครองเรื่อน ๒๐

เรื่องทีเป็นกุศล ๒๘๕

เรื่องทีพุทธบริษัทควรทำสังคีติ ๘๑๑

เรื่องทีมีเกียรติสูงสุด ๘๑๑

เรื่องทีศาสดาและสาวกยอมมีความเห็น-

-ตรงกัน ๔๙๒

เรื่องปฏิจจสมุปาบทคือเรื่อริยัสจ ๘๑

เรื่องราวอันเกิดจากการหวงกั้น-

-(อารกษาธิกรรม) ๕๙๐

เรื่องลึกลงทีเท่ากับเรื่อนนิพพาน ๕๓

เรื่องลึกลงและดูลึก ๕๒

เรื่องอริยัสจทั้งเนื้อทั้งตัว ๙๓

โรคหัวผีลูกศร ๒๖๙

ก

ฤดูและปีมีบิรวรรตไม่สม่าเสมอ ๕๘๑

ล

ลม ๔๑๑

ลมก็พัด ๑๐๗

ลม(ทุกชนิด) พัดไปไม่สม่าเสมอ ๘๕๑

ละซึ่งธรรมอันบุคคลพึงละ ๓๓๖

ละค้นหาได้แล้ว ๓๑๓

ละทุกขีได้แล้ว ๓๑๓

ละราคานุสัยอันเกิดจากสุขเวทนา ๓๔๔/

๓๔๕

ละอุปธิได้แล้ว ๓๑๓

ลักษณะของการบรรลุความเป็นโสดาบัน

๙๖

ลักษณะของการปฏิบัติ ๓๒๒

ลักษณะของปฏิจจสมุปาบท ๒๕

ลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า -

-“ยถาภูตสัมมัปปัญญา” ๒๘๖

ลักษณะทีเป็นวิทยาศาสตร์ ๑๕/๖๑

ลักษณะแห่งความเป็นอริยัสจสี่ ๘๔

ลักษณะแห่งสังขารชนิดทีแปลกออกไป

๑๙๖

ดั่งเลในพระสัทธรรม ๑๙๘

ลัทธิโลกายตะชั้นสุดยอด ๖๘๘

ลัทธิโลกายตะอย่างทีสอง ๖๘๘

ลัทธิโลกายตะอย่างทีสาม ๖๘๘

ลัทธิโลกายตะอย่างทีสี่ ๖๘๙

ลัทธิหรือทิวฏฐิที่ขัดกันกับปฏิจสุมุปาบท

๖๖๕

ลาภานันตตะ ๕๘๖

ลิกซึ่งด้วยมีลักษณะดูลิกซ้องด้วย ๓๑

ลิกซึ่งด้วยมีลักษณะเป็นธรรมลิกซึ่งด้วย

๓๗๕

ลิกซึ่งเห็นได้ยากเป็นนอญ ๕๔

“เล่นไปเ็นสงสารสุขและทุกขคลีคลาย-

-จนหมดไปเอง” ๖๙๗

“โลกเที่ยง” ๖๙๘

“โลกนี้มีทีสุดด้วยไม่มีทีสุดด้วย ๗๔๑

“โลกนี้ยอมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้”

๕๑๑

“โลกนี้ยอมดับด้วยอาการอย่างนี้”

๕๑๒

โลกนี้อันตันหายึดโยงไว้ ๑๐๒

“โลกมีทีสุด” ๖๙๙

“โลกไม่เที่ยง” ๖๙๘

“โลกไม่มีทีสุด ๖๙๙

“โลกอันกลมรอบตัวนี้มีทีสุด ” ๗๔๐

โลกายตะ ๔ ชนิดทีทรงปฏิเสธ ๖๘๘

โลกะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม

๑๓๑

“โลहित” หมายถึงน้ำนมแห่งมารดา ๑๕๐

ว

วจีสมารัมภะ ๒๐๓

วจีสังขาร ๒๘/๙๐

วจีสังขาร(อำนาจทีให้เกิดการเป็นไป-

-ทางวาจา) ๑๖๑

วิญญะยอมไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่บุคคล-

-เหล่านั้ ๓๓๙/๓๔๒

วัตถุ ๑๖๓

วัตถุประสงค์ของปฏิจสุมุปาบท ๖๑

วัตถุแห่งสัมมาทิฏฐิ ๙๓

วาจา (วจิตวารทีทำหน้าที่อยู่ด้วยอวิชา)

๑๖๐

วิจิจจานุสัย ๖๐๕

วิชาด้วยวิมุตติด้วย ๓๓๗

วิชาและวิมุตติทีเป็นธรรมชาติมีอาหาร

๖๒๘

วิญญาณ ๒๘/๘๕

“วิญญาณ” ๓๘

วิญญาณเกิดขึ้นแล้วเพราะอาศัยปัจจัย-

-ทีไม่เที่ยง ๒๙๒

วิญญาณเข้าถึงซึ่งวิบากอันเป็นนุญ ๔๔๗

วิญญาณเข้าถึงซึ่งวิบากอันเป็นอนุญ ๔๔๗

วิญญาณเข้าถึงซึ่งวิบากอันมีไชนุญ ๔๔๗

วิญญาณเข้ามาย่อมทำให้นามรูปเข้ามา

๔๑

“วิญญานคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัยของนามรูป” ๖๒๐
 วิญญานที่ตั้งอยู่ได้ ๓๒๘
 วิญญานที่ตั้งอยู่ไม่ได้ ๓๓๐
 วิญญานที่เปลี่ยนแปลงไปตามความ-
 -แปรปรวน ๓๐๐
 วิญญานที่ประกอบพร้อมแล้วด้วย-
 -ความผูกพันในสุขอันเกิดแต่อุเบกขา ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วย-
 -ความผูกพันในอทุกขมสุข ๓๐๐
 วิญญานที่ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วย -
 -ความผูกพันในอัสสาทะของ-
 -ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่ประกอบพร้อมแล้วด้วย-
 -ความผูกพันในอัสสาทะของ-
 -ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่เปลี่ยนแปลงไปตาม-
 -ความแปรปรวน ๓๐๓
 วิญญานที่ไม่แล่นไปตามปีติและสุข-
 -อันเกิดแต่วิเวก ๒๙๘
 วิญญานที่ไม่แล่นไปตามปีติและสุข-
 -อันเกิดแต่สมาธิ ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่แล่นไปตามอทุกขมสุข ๓๐๐
 วิญญานที่ไม่แล่นไปตามอุเบกขา ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่หยังลงในอัสสาทะของ-
 -ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก ๒๙๙

วิญญานที่ไม่หยังลงในอัสสาทะของ-
 -ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่หยังลงในอัสสาทะของ-
 -สุขอันเกิดแต่อุเบกขา ๒๙๙
 วิญญานที่ไม่หยังลงในอัสสาทะของ-
 -อทุกขมสุข ๓๐๐
 วิญญานที่แล่นไปตามนิมิต ๒๙๖
 วิญญานที่แล่นไปตามปีติและสุขอัน-
 -เกิดแต่สมาธิ ๒๙๗
 วิญญานที่แล่นไปตามปีติและสุขอัน-
 -เกิดแต่วิเวก ๒๙๗
 วิญญานที่แล่นไปตามอทุกขมสุข ๒๙๘
 วิญญานที่แล่นไปตามอุเบกขา ๒๙๘
 วิญญานที่หยังลงในอัสสาทะของนิมิต ๒๙๖
 วิญญานที่หยังลงในอัสสาทะของปีติ-
 -และสุขอันเกิดแต่วิเวก ๒๙๗
 วิญญานที่หยังลงในอัสสาทะของปีติ-
 -และสุขอันเกิดแต่สมาธิ ๒๙๗
 วิญญานที่หยังลงในอัสสาทะของสุข-
 -อันเกิดแต่อุเบกขา ๒๙๘
 วิญญานที่หยังลงในอัสสาทะของ-
 อทุกขมสุข ๒๙๘
 วิญญานนั้นคืออุปาทาน ๑๘
 วิญญานนี้ย่อมเวียนกลับจากนามรูป-
 -ย่อมไม่เลยไปอื่น ๔๖๓/๕๖๑
 วิญญานประกอบพร้อมแล้วด้วยความ-
 -ผูกพันในอัสสาทะของนิมิต ๒๙๖

“วิญญูณเป็นอย่างไร”และ-
 -“วิญญูณนี้เป็นของใคร” ๖๘๓
 “วิญญูณเป็นอย่างอื่น”และ-
 -“วิญญูณนี้เป็นของผู้อื่น”๖๘๓
 “วิญญูณมีเพราะปัจจัยคือนามรูป”
 ๓๓/๗๙๐
 วิญญูณมีสังขารเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 วิญญูณย่อมมีขึ้นเพราะอาศัยธรรม -
 -อย่าง ๒๙๒
 วิญญูณ(วิญญูณภายา) ๖หมู่ ๓๔๑
 วิญญูณออกไข่มุขทำให้นมนุรูปออกไป ๔๒
 วิญญูณอันตัดหาในอารมณคือรูป-
 -อาศัยแล้ว ๑๘
 วิญญูณอันพุ่งไปชานไปในภายนอก
 ๒๙๖
 วิญญูณอันไม่พุ่งไปไม่ชานไปใน-
 -ภายนอก ๒๙๖
 วิญญูณอันไม่พุ่งไม่ชานไปใน-
 -ภายนอก ๒๙๖
 วิญญูณณัญญาตนะ ๔๑๒
 วิญญูณาหาร ๖๕/๓๒๖
 วิญญูณาหารย่อมมีเพื่อความเกิดขึ้น-
 -แห่งภพใหม่ ๖๕
 วิญญูณาหารย่อมมีเพื่อความเกิดขึ้น-
 -แห่งภพใหม่ต่อไป ๘๐๐
 วิญญูณาหารย่อมมีเพื่ออะไร ๖๕
 วิตกบัญญัติ ๖๐๓
 วิตกมีปัจจัยสัจัญญาสังขาเป็นนิทาน ๖๑๓

วิธีการกำจัดนิรวณโดยวิธีที่ละเอียด -
 -ลึกซึ้ง ๒๗๙
 วิธีปฏิบัติต่ออาหารสี่ ๓๒๓
 วิชาในทิวสุธรรม ๒๗๗
 วิชาในอุปปริยายะ ๒๗๗
 วิชาในอุปัชชะ ๒๗๗
 วิชาแห่งกรรม ๒๗๐/๒๗๗
 วิชาแห่งกรรมจึงมีได้ในอดีตภาพนี้-
 -อย่างซ้ำๆซากๆ ๒๗๗
 วิชาแห่งกาม ๒๗๐/๒๗๒
 วิชาแห่งเวทนา ๒๗๔
 วิชาแห่งสัญญา ๒๗๕
 วิชาแห่งอาสวะ ๒๗๐
 วิปัสสี ๕๔
 วิภาทิวสุ ๑๔๒
 “วิมุตติคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-
 -ของญาณในความสิ้นไป” ๖๑๖
 วิมุตติญาณทัสสนะของผู้มีนิพพิทวิระคะ-
 -อันวิบัติแล้ว ๖๔๘
 วิมุตติญาณทัสสนะของผู้มีวิระคะ-
 -อันวิบัติแล้ว ๖๔๗
 วิมุตติที่ตั้งต้นขึ้นมาจากสัมมาทิวสุ-
 -เต็มค่านำหน้าว่าสุ ๖๕๔
 วิมุตติมีวิระคะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 วิมุตติแลเป็นปฏิสรณะของสติ ๖๓๕
 วิมุตติแล่นไปสู่นิพพาน ๖๓๖
 วิระคะของผู้มีนิพพิทาอันวิบัติแล้ว ๖๔๗

“วิราคะคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-
-ของวิมุตติ” ๖๑๖
 วิราคะมีนิพพิทาเป็นที่เข้าไปตั้ง-
-อาศัย ๖๒๑
 วิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็น-
-อานิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๕๐
 วิราคะย่อมมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็น-
-อานิสงส์ ๘๐๗
 วิริยสัมโพชฌงค์ ๒๘๐
 วิริยะเพื่อให้รู้ในชรามณะ ๒๕๒
 วิหารธรรมชนิดที่ทำความง่ายแก่การ-
-เกิดญาณ ๑๕๕
 วิหารธรรมที่เราเคยอยู่แล้ว เมื่อตรัสรู้-
-แล้วใหม่ ๆ ๑๕๒
 วิหิงสาวิตก ๑๔๒/๕๘๘
 วิมังสกบัณฑิต ๔๕๓
 เวทนา ๒๗/๘๕/๕๘๙
 เวทนาของปุถุชน ๕๒๖
 เวทนาของปุถุชนผู้ไม่มีการดับ ๕๓๐
 เวทนาของอริยสาวก ๕๒๖
 เวทนาของอริยสาวกผู้มีการดับ ๕๓๐
 เวทนาเข้ามาย้อมทำให้ตัณหาเข้ามา ๔๑
 “เวทนาคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย”-
-ของตัณหา” ๖๑๙
 เวทนาทั้งร่างกายและทางจิต ๕๒๗
 เวทนาทั้งหมดย่อมถึงการประชุมลง-
-ในความทุกข์ ๗๕

เวทนาทั้งหลายทั้งปวงจักเป็นของเย็น-
-ในอัตตภาพนี้เอง ๔๔๘
 เวทนาทั้งหลายทั้งปวงอันเราไม่-
-เพลิดเพลิดเฉพาะแล้ว ๔๔๘
 เวทนาที่เกิดแต่อวิชชาสัมผัส ๑๙๒
 เวทนาที่ตั้งต้นหรือเกี่ยวข้องอยู่กับ -
-อวิชชา ๕๓๐
 เวทนานานัตตะ ๕๘๕
 เวทนาบัญญัติ ๖๐๓
 เวทนาเป็นผลของเวทติ ๒๙๓
 “เวทนาเป็นอย่างไร” และ “เวทนานี้”
-เป็นของใคร” ๖๘๑
 “เวทนาเป็นอย่างอื่น” และ “เวทนานี้”
-เป็นของผู้อื่น” ๖๘๑
 เวทนาเพียงอย่างเดียวคือเวทนา-
-ทางกายหามีเวทนาทางจิตไม่ ๕๒๙
 เวทนามีกายเป็นที่สุดรอบ ๒๐๕
 เวทนามีชีวิตเป็นที่สุดรอบ ๒๐๕
 เวทนามีผัสสะเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 เวทนามีผัสสะเป็นเหตุให้เกิด ๗๕
 เวทนามีเพราะปัจจัยคือ :-
 = ฉันทะ ๑๕๓
 = ฉันทะบ้าง; ความเข้าไปสงบ-
-จางบ้างแห่งฉันทะบ้าง ๑๕๕
 = ฉันทะวิตกและสัญญาที่เข้าไป-
-ไปสงบ ๑๕๓
 = ฉันทะวิตกและสัญญาที่ยังไม่-
-เข้าไปสงบ ๑๕๓

=มิจฉาสติบ้าง; สัมมาสติบ้าง ๑๕๓
 =มิจฉาสมาธิบ้าง; ความเข้าไป-
 -สงบรับแห่งมิจฉาสมาธิบ้าง ๑๕๕
 =มิจฉาสมาธิบ้าง; สัมมาสมาธิบ้าง ๑๕๓
 = วิตก ๑๕๓
 = วิตกบ้าง ; ความเข้าไปสงบรับ-
 สัญญา ๑๕๓
 สัญญาบ้าง; ความเข้าไปสงบรับ-
 -แห่งสัญญาบ้าง ๑๕๕
 -แห่งวิตกบ้าง ๑๕๕
 =สัมมาสติบ้าง ; ความเข้าไปสงบ-
 -รับแห่งสัมมาสติบ้าง ๑๕๕
 =สัมมาสมาธิบ้าง ; ความเข้าไปสงบ-
 -รับแห่งสัมมาสมาธิบ้าง ๑๕๕
 เวทนา(เวทนาภายา)๖หมู่ ๓๓๙
 เวทนา ๓ ประการ ๒๗๓
 เวทนาให้เกิดอนุสัยสาม ๑๘๘
 เวทนาออกไปย่อมทำให้ตณฺหาออกไป ๔๒
 เวทนาอันมีกายเป็นที่สุตรอบ ๔๔๘
 เวทนาอันมีชีวิตเป็นที่สุตรอบ ๔๔๘
 เวทนาอันเราไม่เพลิดเพลินแล้ว ๒๐๕
 เวมัตตาแห่งกรรม ๒๗๐/๒๗๖
 เวมัตตาแห่งกาม ๒๗๐/๒๗๒
 เวมัตตาแห่งเวทนา ๒๗๓
 เวทัตตาแห่งอาสวะ ๒๗๐
 เวสารัชชญาณ ๔ ๔๗๙
 เวหิปมพรหม ๔๑๒

“ศาสตราผ่านไปตามช่องในระหว่าง-
 -แห่งกาย” ๖๙๗
 ศาสนาของพระพุทธเจ้ามีพระนามว่า-
 -เมตเตยสัมมาสัมพุทธะ ๕๘๕
 ศิลปิน ๑๓๗
 ศิลของผู้มีอินทรีย์สังวรอันวิบัติแล้ว ๖๔๘
 ศิลทั้งหลายในลักษณะเป็นที่พอใจ-
 -อยู่พระอริยเจ้า ๕๔๑
 ศิลที่เป็นโทษจากตณฺหา ๕๔๑
 ศิลที่เป็นไปพร้อมเพื่อสมาธิ ๕๔๑
 ศิลที่ไม่ขาดไม่ทะลุไม่ด่างไม่พร้อย ๕๔๑
 ศิลเป็นกุศลมิได้รักษาเพื่อลาภ-
 -เพื่อสวรรค์ฯ; หากแต่เพื่อวิมุตติ ๖๕๑
 ศิลอันเป็นกุศลมีอธิปปฏิสารเป็น-
 -อานิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๔๙
 ศิลอันเป็นกุศलय่อมยังความเป็น-
 -พระอรหันต์ให้เต็ม ๖๕๑

ส

สตตวิหารธรรม ๒๐๔
 สตรีมีครรภ์ก็ไม่คลอด ๑๐๗
 สติปฏิฐานถึงซึ่งความเต็มรอบ ๓๓๖
 “สติปฏิฐานทั้งหลาย ๔ ประการ” ๖๒๘
 สติปฏิฐาน ๔ ประการ ๖๓๓

สติเพื่อให้อุทฺธในชาวมรณะ ๒๕๔
 สติแลเป็นปฏิสธระของใจ ๖๓๕
 สติแล่นไปสู่วิมุตติ ๓๖๓
 สติสัมโพชฌนค ๒๘๐
 สภาพจิตของผู้สิ้นอาสวะแลแล้ว ๑๓๗
 สมควรเพื่อจะเรียกว่ “ธรรมกถิก” ๕๙
 สมณพราหมณที่กล่าวสอนเรื่องกรรม-
 -สีพวก ๑๕๙
 สมณะด้วยวิปัสสนาด้วย ๓๓๗
 สมณะและวิปัสสนาของเขาเป็นธรรม-
 -เคียงคู่กันไป ๓๓๖
 สมสู่ส่าสอนเช่นเดียวกันกับแพะ-
 -แกะ ไก่ สุกร ๕๘๔
 สมันนาหารจิต ๒๐๗/๒๑๑
 สมัยที่มนุษย์มีอายุขัยลดลงมาเหลือ-
 -เพียง ๑๐ ปี ๕๘๔
 “สมาธิคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย -
 -ของยถาภูตญาณทัสสนะ” ๖๑๗
 สมาธิมีผลใหญ่มีอนิสงส์ใหญ่ ๑๔๒
 สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอนิสงส์-
 -ที่มุ่งหมาย ๖๕๐
 สมาธิมีสุขเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 สมาธิยอมมียถาภูตญาณทัสสนะเป็น-
 -อนิสงส์ ๘๐๗
 สมาธิสัมโพชฌนค ๒๘๑
 สมาธิอันหานิมิตมิได้ ๑๔๒
 สรรพภาวะ(สพพ) ๔๑๓
 สสังขารปรินิพพายี(อนาคามี) ๒๘๑

สพายตนะ ๒๘/๘๕
 สพายตนะเข้ามายอมทำให้ผัสสะเข้ามา ๔๑
 “สพายตนะคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัยของผัสสะ” ๖๑๙
 สพายตนะมีนามรูปเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัย ๖๒๑
 สพายตนะออกไปยอมทำให้ผัสสะ-
 -ออกไป ๔๒
 ส่วนของวิญญานอันเกิดจากอายตนะ-
 -อย่าง ๒๐๘
 ส่วนสุดทั้งสอง ๖๖๕
 ส่วนสุดที่สอง ๑๕/๖๒/๖๓
 ส่วนสุดที่หนึ่ง ๑๕/๖๑/๖๓
 สักกายทิฏฐิ ๓๘๗
 สังกัปปนानัตตะ ๕๘๕
 สงกปฺปราค๗๑
 สังขาร ๘๖
 สังขารเข้ามายอมทำให้วิญญานเข้ามา ๔๑
 สังขารชนิดที่สอง ๑๙๖
 สังขารชนิดที่สาม ๑๙๗
 สังขารชนิดที่สี่ ๑๙๘
 สังขารชนิดที่หนึ่ง ๑๙๒
 สังขาร(โดยละเอียด) เป็นอย่างไรเล่า ๓๔๐
 สังขารทั้งหลาย ๒๘
 “สังขารทั้งหลายคือธรรมเป็นที่เข้าไป-
 -ตั้งอาศัยของวิญญาน” ๖๒๐
 สังขารทั้งหลายมีวิชชาเป็นที่เข้าไป-
 -ตั้งอาศัย ๖๒๐

สติเพื่อให้รู้ในชาวมรณะ ๒๕๔
 สติแลเป็นปฏิสนธิของใจ ๖๓๕
 สติแล่นไปสู่วิมุตติ ๓๖๓
 สติสัมโพชฌงค์ ๒๘๐
 สภาพจิตของผู้สิ้นอาสวะแล้ว ๑๓๗
 สมควรเพื่อจะเรียกว่า “ธรรมกถึก” ๕๙
 สมณพราหมณ์ที่กล่าวสอนเรื่องกรรม-
 -สี่พวก ๑๕๙
 สมณะด้วยวิปัสสนาด้วย ๓๓๗
 สมณะและวิปัสสนาของเขาเป็นธรรม-
 -เคียงคู่กันไป ๓๓๖
 สมสู่สำสอนเช่นเดียวกันกับแพะ-
 -แกะ ไก่ สุกร ๕๘๔
 สมันนาหารจิต ๒๐๗/๒๑๑
 สมัยที่มนุษย์มีอายุขัยลดลงมาเหลือ-
 -เพียง ๑๐ ปี ๕๘๔
 “สมาธิคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย -
 -ของยถาภูตญาณทัสสนะ” ๖๑๗
 สมาธิมีผลใหญ่มีอานิสงส์ใหญ่ ๑๔๒
 สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์-
 -ที่มุ่งหมาย ๖๕๐
 สมาธิมีสุขเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑
 สมาธิยอมมียถาภูตญาณทัสสนะเป็น-
 -อานิสงส์ ๘๐๗
 สมาธิสัมโพชฌงค์ ๒๘๑
 สมาธิอันหามิติดมิได้ ๑๔๒
 สรรพภาวะ(สัพพ) ๔๑๓
 สสังขารปรินิพพายี(อนาคามี) ๒๘๑

สพายตนะ ๒๘/๘๕
 สพายตนะเข้ามายอมทำให้ผัสสะเข้ามา ๔๑
 “สพายตนะคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัยของผัสสะ” ๖๑๙
 สพายตนะมีนามรูปเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัย ๖๒๑
 สพายตนะออกไปยอมทำให้ผัสสะ-
 -ออกไป ๔๒
 ส่วนของวิญญาณอันเกิดจากอายตนะ-
 -อย่าง ๒๐๘
 ส่วนสุดทั้งสอง ๖๖๕
 ส่วนสุดที่สอง ๑๕/๖๒/๖๓
 ส่วนสุดที่หนึ่ง ๑๕/๖๑/๖๓
 สักกายทิฏฐิ ๓๘๗
 สังกัปปนานัตตะ ๕๘๕
 สังกนุปปราศ ๗๑
 สังกขา ๘๖
 สังกขาเข้ามายอมทำให้วิญญาณเข้ามา ๔๑
 สังกขาชนิดที่สอง ๑๙๖
 สังกขาชนิดที่สาม ๑๙๗
 สังกขาชนิดที่สี่ ๑๙๘
 สังกขาชนิดที่หนึ่ง ๑๙๒
 สังกขา(โดยละเอียด) เป็นอย่างไรเล่า ๓๔๐
 สังกขาทั้งหลาย ๒๘
 “สังขารทั้งหลายคือธรรมเป็นที่เข้าไป-
 -ตั้งอาศัยของวิญญาณ” ๖๒๐
 สังกขาทั้งหลายมีวิขาเป็นที่เข้าไป-
 -ตั้งอาศัย ๖๒๐

สัมมาทิฏฐิคือทิฏฐิที่ปราศจากอัตถิตา-

-และนัตถิยา ๖๖๕

สัมมาปฏิบัติ ๒๕๘

สัมมาสมาธิของผู้มีศีลอันวิบัติแล้ว ๖๔๘

สัมมาสมาธิของผู้มีสุขอันวิบัติแล้ว ๖๔๗

สังสสททิฏฐิ ๑๙๖

สังสสททิฏฐิ(ทั่วไป) ๖๙๒

สังสสททิฏฐินั้นเป็นสังขาร ๑๙๖

สังสสททิฏฐิ ๔ ๗๓๓

สังสสทโลกทิฏฐิ ๖๙๘

สังสสตะ(ทิฏฐิที่ถือว่าเที่ยง) ๖๖๙

สังสสททิฏฐิ(ธรรมดา) ๓๘๕

สามัญญผลในปัจจุบัน ๒๘๐

สามัญญผลในพุทธศาสนา ๕๔๒

สามัญญผลในลัทธิตอื่น ๕๔๒

สามารถประกาศได้ด้วย ๒๖๕

สายกลางไม่เข้าไปหาส่วนสุดทั้งสอง ๑๕

สาราคะ(ความกำหนดกล้า) ๕๙๗

สำคัญมั่นหมายซึ่งดิน ๔๑๑

สำคัญมั่นหมายโดยความเป็นดิน ๔๑๑

สำคัญมั่นหมายในดิน ๔๑๑

สำคัญมั่นหมายว่าดินของเรา ๔๑๑

สำคัญเห็นซึ่งตนในรูป ๑๙๔

สำคัญเห็นซึ่งตนว่ามีรูป ๑๙๓

สำคัญเห็นซึ่งวิญญาณ ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งเวทนา ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งรูป ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งรูปโดยความเป็นตน ๑๙๒

สำคัญเห็นซึ่งรูปในตน ๑๙๓

สำคัญเห็นซึ่งสังขารทั้งหลาย ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งสัญญา ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งอัตตา ๑๖๓

สำคัญเห็นซึ่งอุปาทานขันธ ขันธใด-

-ขันธหนึ่ง ๑๖๔

สำคัญเห็นซึ่งอุปาทานขันธทั้ง ๕อย่าง ๑๖๔

สิ่งซึ่งเป็นที่กำหนดพิจารณาของญาณ

๓๔๙

สิ่งซึ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน ๓๔๗

สิ่งทั้งปวงในโลก ๓๑

“สิ่งทั้งปวงมีอยู่” ๑๕

“สิ่งทั้งปวงไม่มีอยู่” ๑๕

สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันใครๆ ไม่ควร-

-ยึดมั่นถือมั่น ๕๘๙

สิ่งที่เกิดเองไม่ได้ ๓๑

สิ่งที่ควรรู้ ๔๘๘

สิ่งที่ควรรู้อันประเสริฐ ๑๓

สิ่งที่รพพยากรณ์เสมอไป ๔๘๕

สิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเอง ๑๕๙

สิ่งที่ตถาคตรู้แจ้งแล้วเฉพาะตน ๗๓๕

สิ่งที่ตนทำเอาด้วยตนเองด้วย ผู้อื่น-

-ทำให้ด้วย ๑๕๙

สิ่งที่ต้องเห็นด้วยญาณสัมมปปัญญา

๒๘๒

สิ่งที่บุคคลกระทำเองก็ไม่ใช่ ๕๑๕

สิ่งที่บุคคลกระทำเองด้วยบุคคลอื่น-

-กระทำด้วยก็ไม่ใช่ ๕๑๕

สิ่งที่บุคคลได้เห็นแล้วฟังแล้วรู้สึกแล้ว-

-รู้แจ้งแล้วบรรลุแล้วแสวงหาแล้ว-

-ครุ่นคิดอยู่ด้วยใจแล้ว ๖๙๑

สิ่งที่บุคคลอื่นกระทำก็ไม่ใช่ ๕๑๕

สิ่งที่ปัจจัยทำให้เกิดความรู้สึกขึ้น-

-(อภิสุตฺตเจตยิต) ๖๔

สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่งขึ้น(อภิสงฺขต) ๖๔

สิ่งที่ปุถุชนได้ยึดถือแล้วด้วยทิวฐิ ๓๘

สิ่งที่ปุถุชนได้ยึดถือแล้วด้วยทิวฐิโดย-

-ความเป็นตัวตนมาตลอดกาลช้านาน

๓๘๑

สิ่งที่ปุถุชนถึงทับแล้วด้วยตณฺหา ๓๘

สิ่งที่ปุถุชนผู้มีได้สดับแล้วได้ถึงทับ-

-แล้วด้วยตณฺหา ๓๘๑

สิ่งที่เห็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่ง-

-วิญญาณ ๕๖๙

สิ่งที่ผู้อื่นทำให้ ๑๕๙

สิ่งที่พัวพันกันอยู่ในกระแสแห่ง-

-ปฏิจฺจสมฺปบาท ๒๒๗

สิ่งที่มีความรู้สึกต่ออารมณ์ได้ (เวทนีย) ๖๔

สิ่งที่ไม่ใช่ทำเองหรือใครทำให้ก็เกิดขึ้นได้

๑๕๙

สิ่งที่ไม่ใช่บุคคลกระทำเองหรือบุคคล-

๒๐๒

-อื่นกระทำก็เกิดขึ้นได้ก็ไม่ใช่ ๕๑๕

สิ่งที่ไม่เห็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่ง-

๒๐๗

-วิญญาณ ๕๗๑

สิ่งที่รู้แจ้งแล้ว ๔๑๒

สิ่งที่รู้สึกแล้ว ๔๑๒

สิ่งที่เราครอบงำแล้ว ๓๔๙

สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต" ๓๘

สิ่งที่เรียกกันว่า "จิต"บ้างว่า "มโนบ้าง"-

-ว่า "วิญญาณ" บ้าง ๓๙

สิ่งที่เรียกกันว่า "มโน" ๓๘

สิ่งที่เรียกว่าจิต ๓๘๒

สิ่งที่เรียกว่าปฏิจฺจสมฺปบาท ๑๑

สิ่งที่อริยสาวกเห็นแล้วด้วยดี ๕๑๔

สิ่งที่อริยสาวกเห็นชัดแล้วด้วยดีด้วย-

-ปัญญาอันชอบตามที่เป็นจริง ๔๒๔

สิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว-

-เกิดขึ้น ๑๙๕

สิ่งที่อาศัยปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว-

-เกิดขึ้น(ปฏิจฺจสมฺปปีนนธรรม) ๖๗๑

สิ่งเป็นที่รักในโลกนี้มีฉันทะเป็น-

-แดงเกิด ๕๕๙

สิ่งที่เป็นรักและสิ่งไม่เป็นที่รัก ๖๑๓

สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักมีฉันทะ-

-เป็นนิทาน ๖๑๓

สิ่งที่ภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี ๓๐๘

สิ่งใดๆ ที่ควรกระทำให้ยิ่งขึ้นไป ๓๒๗

สังกรรมตามแบบของปฏิจฺจสมฺปบาท

สังกรรมในกระแสแห่งปฏิจฺจสมฺปบาท

สี่ลัพท์ตฺตูปาทาน ๒๗/๘๗/๓๔๗/๑๘๓

สี่หนาทเพราะทรงรู้ปัจจัยแห่งความ-

-เกิดและความดับ ๔๗๙

สุขของผู้มีปัสสัทธิอันวิบัติแล้ว ๖๔๗

“สุขคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของสมาธิ” ๖๑๗

สุขทุกข์ในภายในเกิดขึ้นเพราะปรารภ-

-ขันธห้า ๒๘๗

สุขทุกข์ขัดตาภิภูฏฐิ ๗๑๕

สุขมีปัสสัทธิเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย ๖๒๑

สุขมีสมาธิเป็นอนานิสงส์ที่มุ่งหมาย ๖๕๐

สุขย่อมมีสมาธิเป็นอนานิสงส์ ๘๐๗

“สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลกระทำเอง” ๗๐

“สุขและทุกข์เป็นสิ่งที่บุคคลอื่น-

-กระทำให้” ๗๐

สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น

๑๕๖

สุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมไม่-

-เกิดขึ้น ๑๕๗

สุขและทุกข์อาศัยปัจจัยคือผัสสะ, ๑๕๙

สุขโสมนัสใด ๆ อาศัยรูปเกิดขึ้น ๓๓๘

“สุจริตทั้งหลาย ๓ ประการ” ๖๒๘

สุจริต ๓ ประการ ๖๓๓

สุภากิณหพรหม ๔๑๒

สุวิมุตตจิต ๖๕๓

เสวยซึ่งเวทนาทั้ง ๒ ฝ่าย ๕๒๗

เสวยสุข (เอง) ๘๐๖

เสียงที่ได้ฟังแล้ว ๔๑๒

แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว ๕๖๑

แสดงธรรมโดยสายกลาง ๑๕

แสดงด้วยต้นหา ๕๘๙

แสงด้วยวิซชาหรือ ยถภูตสัมมัมปัญญา

๕๘๙

โสดาปัตติยัคคะ ๕๓๘

โสดาปัตติยัคคะทั้งหลาย ๔ ประการ ๖๔๔

โสมนัสที่ควรเสพ ๖๑๔

โสมนัสที่มีวิตกมีวิจาร์ ๖๑๔

โสมนัสที่ไม่ควรเสพ ๖๑๔

โสมนัสที่ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ ๖๑๔

ห

หงายของทีคว่า ๒๐๖

หญ้าามุญชะและหญ้าาบัพพะชะ ๑๕

หญิงอายุ ๕ ปี ก็มีบุตร ๕๘๔

หนทางเก่าอันพระพุทเจ้าในกาลก่อน-

-เคยทรงดำเนิน ๒๖๓

หนทางเพื่อการตรัสรู้ ๕๖๓

หมวดกาย ๓๐๙

หมวดจมูก ๓๐๘

หมวดใจ ๓๐๙

หมวดตา ๓๐๘

หมวดลิ้น ๓๐๘

หมวดหู ๓๐๘

หมู่แห่งต้นหาทั้งหลาย ๒๗/๘๗

หมู่แห่งต้นหาทั้งหลายหก ๔๘๙

หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๒๘/๘๘

หมู่แห่งผัสสะทั้งหลาย ๔๘๙	เหตุแห่งกรรมอันเป็นปัจจัย ๕๓๗
หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๒๘/๘๙	เหตุให้เกิดขึ้นแห่งทุกข์(ทุกข์สมุทัย) ๔๓
หมู่แห่งวิญญาณทั้งหลาย ๔๘๘	เห็นขั้นนี้โดยความเป็นตน ๑๙๕
หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๒๗/๘๘	เห็นขั้นนี้ในตน ๑๙๕
หมู่แห่งเวทนาทั้งหลาย ๔๘๙	เห็นแจ้งแห่งตลอดซึ่งสมัสัจจ์ด้วยปัญญา ๖๕๒
หยั่งลงในธรรมวินัยนี้ ๓๔๒	เห็นซึ่งนิमितทั้งหลายของสิ่งทั้งปวง-
หลักการพยากรณ์หรือหัตตผล ๗๑	-โดยประการอื่น ๒๙๐
หลักกรรมใดๆ ก็ได้ที่เนื่องกันเป็นสาย	เห็นโดยความเป็นอัสสาทะ ๑๓๘
๓๒๒	เห็นโดยความเป็นอาทีนวะ ๑๓๙
หลักกรรมอันภิกษุในกรณีนี้ได้สดับแล้ว	เห็นตนในขั้นนี้ ๑๙๕
๒๘๙	เห็นตนว่ามีขั้นนี้ ๑๙๕
หลุดพ้นแล้วจากทุกข์ ๓๑๓	เห็นตามที่เป็นจริง (เอง) ๘๐๖
หลุดพ้นแล้วย่อมมีญาณหยั่งรู้ ๑๔๔	เห็นโทษโดยความเป็นโทษ ๓๖๗
หัวใจของปฏิจสุมุปปาทที่เรียกว่า-	เห็นธรรมที่ชื่อว่าเห็นปฏิจจฯ ๑๒/๔๒/๒๐๙
-กฎอภิปัจจยตา ๔๕๖	เห็นปฏิจจฯ คือเห็นพระพุทธรองค์ ๑๒
หัวใจของพระพุทธรศาสนา ๒๙๐	เห็นปฏิจจสุมุปปาทที่ชื่อว่าเห็นธรรม
หัวใจของพุทธศาสนาแต่กลับมีผู้สนใจ-	๑๒/๔๒/๒๐๙
-น้อยที่สุด ๘๑๑	เห็นแล้วด้วยดีด้วยญาณุตสัมมปัญญา-
หัวใจของพุทธศาสนาในแง่ของการ-	-จริงๆ แต่ก็หาเป็นพระอรหันต-
-ปฏิบัติ ๘๑๓	-ซึ่งมาสพไม่ ๒๘๕
หัวใจปฏิจจสุมุปปาท ๓	เห็นสัญญาธิยธรรมโดยความเป็น-
หายตาบอดอย่างกระทันหัน ๔๒๒	-อัสสาทะ ๑๗๐/๒๑๙
หิริและโศตตปะปะของผู้มีสติสัมปชัญญะ-	เห็นสัญญาธิยธรรมโดยความเป็น-
-อันวิบัติแห่ง ๖๔๘	-อาทีนวะ ๑๗๑/๒๓๓
เหตุเครื่องก่อขึ้นแห่งทุกข์ ๙๖	เห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่นจากที่-
เหตุเพื่อความเกิดขึ้นแห่งกรรม ๑๓๑/๑๓๓	-เขาเคยเห็นเมื่อยังไม่รู้แจ้ง ๓๙๐
เหตุไม่อาจจะปล่อยวางซึ่งสิ่งที่เรียกว่าจิต	เห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติอยู่ ๓๖๕

เห็นอยู่อย่างนี้ย่อมเป็นหนาย ๔๐/๑๔๔

เห็นอยู่อย่างไรนั่นก็จึงจะไม่เข้าไป-

-ตั้งอยู่ในเวทนา ๗๕

เห็นอุปาทานนิยธรรมโดยความเป็น-

-อัสสาทะ ๒๑๘

เห็นอุปาทานนิยธรรมโดยความเป็น-

-อาทีนวะ ๒๓๑

โหดิจนจโหดิทธิภูมิ ๗๐๑

โหดิตถาคโหดิทธิภูมิ ๗๐๐

อ

อกิริยทธิภูมิ(โดยพิศดาร) ๖๙๔

อกุศลกรรมบถรุ่งเรืองถึงที่สุด ๕๘๔

อกุศลวิตก ๑๔๒

องค์แห่งโสดาบัน ๔ ประการ ๕๓๘

อกุขมสุขีอัตตาภิภูมิ ๗๑๕

อโทษะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้น-

-แห่งกรรม ๑๓๔

อภิภวะ(เครื่องมีอกระทำให้เกิดสุข-

-และทุกข์ในภายใน) ๑๖๓

อภิจสมุปบันนิกัทธิภูมิ ๒ ๗๔๗

อภิมุตติบาท ๗๒๘

อนัญญตดา ๓๕/๔๔

อนันตวันตโลกัทธิภูมิ ๖๙๙

อนิมิตตสมาธิ ๑๔๒

อนุเคราะห์แก่สัมภเวสีสัตว์ทั้งหลาย ๕๗๗

“อนุตตรสังคามวิชัย” ๗๓๑

อนุปัสสนาฝ่ายที่สอง ๕๕๐

อนุปัสสนาฝ่ายที่หนึ่ง ๕๕๐

ปฏิบัติ จากพระโอบุส

“อนุปาภิเสส”ที่เป็นเรื่องของอุจเฉท-

-ภิภูมิ ๕๙๖

อนุโมทนาอินดีต่อคำเป็นสุภาษิต-

-ด้วยวัตถุ ๓๖ เรื่อง ๕๒๐

อนุสัยคือปฏิฆะ๓๔๓/๓๔๕

อนุสัยคือปฏิฆะยอมตามนอน ๑๘๘

อนุสัยคืออโรคะ ๓๔๓/๓๔๕

อนุสัยคืออโรคะยอมตามนอน ๑๘๘

อนุสัยคืออวิชชา ๓๔๓/๓๔๕

อนุสัยคืออวิชชายอมตามนอน ๑๘๙

อนุสัยชนิดต่างๆ อันเป็นเครื่องทำ-

-ความเนิ่นช้า(บัญญัติสัญญาสังขา)

๖๐๑

อนุสัยไม่อาจจะเกิด ๓๔๓

อเนญชาภิสังขาร๔๔๘

อปรปริยายะ ๑๓๒

อปรันตกับปีกวาท ๗๒๖

อปรันตานุภิภูมิทั้งหลายยอมไม่มี ๖๕๕

อบุญญาภิสังขาร ๔๔๘

อภัททกาลกิริยา(ตายช้า) ๕๗๙

อภิกู ๔๑๒

อมตภาวะอันไม่มีการแบ่งแยก ๓๓๗

อมราวิกเขปิกัทธิภูมิ ๗๔๓

อโมหะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้น-

-แห่งกรรม ๑๓๔

อยู่เหนือความมีและความไม่มี ๖๑

อรรถะทั้งปวงที่พระผู้มีพระภาคตรัส-
-แล้วด้วยบทเพียงบทเดียว-
-(ว่าผัสสะ) ๒๗๔

อรรถัตตผลโดยพลันในทิวฏฐธรรม ๒๘๑

อรรถัตตผลในมรณกาล ๒๘๑

อริยกันตศีล ๕๔๑

อริยญายธรรม ๑๓/๔๘๑/๕๑๒

อริยญายธรรมที่เห็นแล้วด้วยดี ๑๓

อริยวินัย ๑๕๐

อริยวินัยเรียกอากรมณ์ทั้งหลาย ๕ ประการ-
-ว่า "กามคุณ" ๒๗๑

อริยสังขมีในขณะแห่งเวทนา ๑๐๑

"อริยสังขเล็ก" ๘๔

อริยสังขสมบุรณแบบ ๘๑

อริยสังขลีโดยสมบุรณนั้นคือ -

-ปฏิจจสมุปบาท ๕๘

อริยสังขลีที่รัตกุม ๑๑๗

"อริยสังขใหญ่" ๘๔

อริยสาวกที่เป็นผู้อยู่ด้วยความประมาท

๖๔๕

อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ๓๙/๖๔

อริยสาวกผู้เป็นโสดาบัน ๑๐๘/๑๑๑

อริยสาวกผู้มีการสดับแล้วยอมเสวย-

-เวทนาเพียงอย่างเดียว ๕๒๘

อริยสาวกรู้ความเกิดและความดับ-

-ของโลก ๕๓๐

อรุภาพ ๒๗/๘๗

อรุปีอัตตาทิฏฐิ ๗๑๓

อโณกะเป็นเหตุเพื่อความเกิดขึ้น-

-แห่งกรรม ๑๓๓

อโณกะอโณสะอโณสะนั้นมีความหมาย-

๒ ระดับ ๑๓๗

-อริชชา ๒๘

อริชชาเข้ามายอมทำให้สังขารเข้ามา ๔๑

"อริชชคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย-

-ของสังขาร" ๖๒๐

อริชชาธาตุมีอยู่ ๑๖๕

อริชชาด้วยภวัตถหาด้วย ๓๓๖

อริชชานุสัย ๖๐๕

อริชชานุสัยเกิดจากอหุขมสุขเวทนา ๑๙๑

อริชชานุสัยใช้คำว่า "ถอน" ๑๙๑

อริชชานุสัยอันใดอันเกิดจากอหุขม-

-สุขเวทนา ๕๒๘

"อริชชาเป็นอาหารของภวัตถหา" ๖๒๖

อริชชาเพ็งมีต่อภายหลัง ๖๒๒

อริชชามีอยู่ในขณะแห่งการสัมผัส ๑๙๕

อริชชาสัมผัส ๑๖๓

อริชชาออกไปยอมทำให้สังขารออกไป ๔๒

อวิตถตา ๓๕/๔๔

อวิปปฏิสาร(ความไม่รู้อนิจ) ๖๔๖

อวิปปฏิสารมีความปราโมทย์เป็น-

-อานิสงขที่มุ่งหมาย ๖๔๙

อวิปปฏิสารยอมเกิด (เอง) ๘๐๕

อวิปปฏิสารยอมมีปราโมทย์เป็นอานิสงข

อวิหิงสาวิตก ๕๘๙

อสังขารปรินิพายี(อนาคามี) ๒๘๑

อสังขณัฐิทธิภูมิ ๘ ๗๕๔

อสังสสตโลกิทธิภูมิ ๖๙๘

อเหตุกัทธิภูมิ (โดยพิศดาร) ๖๙๕

อชฌัตตวิโมกข์ ๗๖

อัญญังชีวอัญญังสรีริทธิภูมิ ๗๐๐

อัญญังคิคมรรคถึงซึ่งความเต็มรอบ ๓๓๖

อัตตวาทุปาทาน ๒๗/๘๗/๑๘๓/๓๔๗

อัตตาซึ่งเข้าถึงซึ่งแนวสัญญาณาสัญญา-

-ยตนะ ๗๖๒

อัตตาซึ่งเข้าถึงวิญญาณัญญาตนะ ๗๖๑

อัตตาซึ่งเข้าถึงอากาสนัญญาตนะ ๗๖๐

อัตตาซึ่งเข้าถึงอากิญจัญญาตนะ๗๖๑

อัตตา(ตน)ก็อันนั้น; โลกก็อันนั้น

๓๘๕/๖๙๒

อัตตาที่เข้าถึงซึ่งจตุตถฌมาน ๗๖๕

อัตตาที่เข้าถึงซึ่งตติยฌมาน ๗๖๕

อัตตาที่ถึงแล้วซึ่งปรมทธิภูมิธัมมนิพพาน

๗๖๓

อัตตาที่มีรูปสำเร็จมาจากใจ (มโนมโย)

๗๖๐

อัตตาที่ระงับวิตกวิจารณ์เสียได้แล้วเข้าถึง-

-ทุติยฌมาน ๗๖๔

อัตตานี้ได้อิมเือบแล้วด้วยกามคุณ-

-ทั้งหลาย ๕ ประการ ๗๖๓

อัตตานุทธิภูมิ ๓๘๗

อัตตามีสู่ที่สุด ๗๕๗

อัตตามีสู่ที่สุดก็ได้ไม่มีที่สุดก็ได้ ๗๕๗

อัตตามีสู่ที่สุดก็มีไซ้ไม่มีที่สุดก็มีไซ้ ๗๕๗

ปฏิจจฯ จากพระโอบุษฐ์

อัตตามีสู่รูป ๗๕๖

อัตตามีสู่รูปก็ได้ ไม่มีรูปก็ได้ ๗๕๗

“อัตตามีสู่รูปก็ได้ ไม่มีรูปก็ได้เป็นอัตตา-

-หาโรคมิได้หลังจากตายแล้ว” ๗๑๔

อัตตามีสู่รูปก็มีไซ้ไม่มีรูปก็มีไซ้ ๗๕๗

อัตตามีสู่รูปประกอบขึ้นด้วยมหาภูต ๗๕๙

อัตตามีสู่รูปเป็นพวกกามาพจรมิ-

-กวจิงการอาหารเป็นภักษา ๗๕๙

อัตตาไม่มีที่สุด ๗๕๗

อัตตาไม่มีรูป ๗๕๖

อัตตา-อัตตานิยานุทธิภูมิ ๓๘๓/๖๙๒

อัตตาอันขาดสูญ ๗๕๙-๗๖๒

อัตตาอื่นที่เป็นทิพย์ ๗๕๙

“อัตถชาละ” ๗๓๑

อัตถิตา (ความมี) ๖๖๕

อัตถิตาและนัตถิตา ๖๖๕

อันตคานิกัทธิภูมิสิบ ๒,๒๐๐นับ๗๑๗

อันตราปรินิพายี (อนาคามี) ๒๘๑

อันตวันตโลกิทธิภูมิ ๖๙๙

อันตานันติกัทธิภูมิ๔ ๗๔๐

อับปฏิวานิ(ความไม่ถอยหลัง)๒๕๐

อพยาปาวิตก ๕๘๙

อัสสาทะ ๑๓๘

อัสสาทะของนิमित ๒๙๖

อัสสาทะของปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก

อัสสาทะของปิติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ	อาที่นวะ(โทษ)ของเวทนา ๓๔๓
๒๙๗	อาที่นวะแห่งรูป ๓๓๘
อัสสาทะของสุขอันเกิดแต่อุเบกขา ๒๙๘	อาที่นวะแห่งวิญญาณ ๓๔๑
อัสสาทะของอุทกขมสุข ๒๙๘	อาที่นวะแห่งสังขาร ๓๔๑
อัสสาทะ(รสอร่อย) ของเวทนา ๓๔๓	อาที่นวะแห่งสัญญา ๓๔๐
อัสสาทะแห่งรูป ๓๓๘	อาณิสงส์ของการถึงพร้อมด้วยทัสสน-
อัสสาทะแห่งวิญญาณ ๓๔๑	-ทิวัจฉิ ๔๓๕
อัสสาทะแห่งเวทนา ๓๔๐	อาณิสงส์ของการเห็นผัสสาตนะ๖
อัสสาทะแห่งสังขาร ๓๔๑	-โดยอาการ ๕ ๕๑๐
อัสสาทะแห่งสัญญา ๓๔๐	อาณิสงส์ ๗ประการของสัมโพชฌงค์ ๒๘๑
อาการเกิดดับแห่งอาหารสี่ ๓๒๗	อาณิสงส์สูงสุดของการพิจารณา-
อาการของการเกิดปัจจุสมุปบาท-	-ปัจจุสมุปบาทอย่างถูกวิธี ๔๔๔
-โดยสมบุรณ์ ๕๓๐	อาณิสงส์สูงสุด(อนุปาทิเสสนิพพาน) ๔๔๔
อาการของตัณหา ๑๐๑	อาภัสสรพรหม ๔๑๒
อาการของภิกษุผู้มีปรกติอยู่ด้วยความ-	อายุตนกุสลา-ความเป็นผู้ฉลาดใน-
-ประมาณ ๖๐๐	-อายุตนะ ๘๑๒
อาการที่ยุงยากที่สุดของปัจจุสมุปบาท	อายุตนะทั้งหลายหกอันเป็นภายนอก ๔๘๘
๑๐๑	อายุตนะทั้งหลายหกอันเป็นภายใน ๔๘๘
อาการลึงค์นิมิตอุเทศ ๗๘๘	อายุตนะ(ปัจจัยโดยตรงแห่งสุขและ-
อาการ ๔อย่างๆ ของปัจจุสมุปบาท-	-ทุกขีในภายใน) ๑๖๓
-แต่ละอาการ ๓๔๙	อายุตนะภายนอก ๒๐๗
อาการแห่งอนิจจังโดยละเอียด ๒๙๒	อายุตนะภายใน ๒๐๗
อาการส่านัญญาตนะ๔๑๒	อายุตนะยังไม่ทำหน้าที่ ๒๐๗
อาภิญัจฉญาณตนะ ๔๑๒	อารมณเพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญาณ ๑๖๖
อาคตคติ(การมาและการไป)๖๕๙	อารมณ ๕ ประการหาใช่กามไม่ ๒๗๑
อาชีพตำที่สูดในบรรดาอาชีพทั้งหลาย	อารมณอันวิจิตรทั้งหลายในโลก ๒๗๑
๑๔๑	อารัมมณเจตนะ-ปักปนะ-อนุสยะ ๕๖๙
อาที่นวะ ๑๓๙	อารัมมณลาภานันตตะ ๕๘๕

อารูปวิโมกข์ ๓๖๒/๓๖๖
 อาศัยวิโมกข์อย่างไรหนาท่านจึงพยากรณ์-
 -อรหัตตผล ๗๕
 อาสวะเกิดขึ้นเพราะกายสมารัมภะ ๒๐๒
 อาสวะเกิดขึ้นเพราะมโนสมารัมภะ ๒๐๓
 อาสวะเกิดขึ้นเพราะวาจีสมารัมภะ ๒๐๓
 อาสวะเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ๒๐๔
 อาสวะสิ้นไปโดยลำดับไม่มีระหว่างขั้น ๑๙๓
 อาหารของภวตัตถา ๖๒๖
 อาหารของวิชาและวิมุตติ ๖๒๘
 อาหารของอวิชชา ๖๒๒
 อาหารมีตัตถาเป็นต้นเหตุ ๕๗๕
 อาหาร ๔ ๖๕
 อาหารสี่โดยอุปมา ๓๒๓
 อาหารสี่เพื่อภูตสัตว์และสัมภเวสีสัตว์ ๕๗๗
 อธิปไตยถึงซึ่งความเต็มรอบ ๓๓๖
 อธิปไตยจยตา ๓๕/๔๔
 อธิปไตยจยตาปฏิจจสมุปปาต ๔๔
 อธิปไตยจยตาปฏิจจสมุปปาโท ๕๓
 อธิปไตยจยตาฝ่ายเกิด ๔๙๔
 อธิปไตยจยตาฝ่ายดับ ๔๙๗
 อินทรีย์คืออกาย ๑๖๔
 อินทรีย์คืออจุก ๑๖๔
 อินทรีย์คืออตา ๑๖๔
 อินทรีย์คืออิน ๑๖๔
 อินทรีย์คืออหุ ๑๖๔
 อินทรีย์ถึงซึ่งความเต็มรอบ ๓๓๖

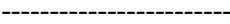
อินทรีย์ทั้งหลาย ๕ ประการ ๑๖๕
 อินทรีย์เล่นไปสุใจ ๖๓๖
 อินทรีย์สังวรของผู้มีหิริและโอตตปปะ-
 -อันวิบัติแล้ว ๖๔๘
 อินทรีย์สังวร(พิเศษอีกนัยหนึ่ง) ๖๓๒
 อิศวรเป็นผู้สร้างเป็นผู้จัดสรร(สิ่งทั้งปวง)
 ๗๓๖
 อิศสาและมัจฉริยะ ๖๑๒
 อิศสาและมัจฉริยะมีสิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่-
 -เป็นที่รัก(ปิยาปุปฺย) เป็นนิทาน ๖๑๓
 อุดมบทปฏิญญา ๑๙๗
 อุดมบทปฏิญญา ๘๕๘
 อุดมบทปฏิญญา(ทั่วไป) ๖๙๓
 อุดมบทปฏิญญา(ธรรมดา) ๓๘๖
 อุดมบทปฏิญญานั้นเป็นสังขาร ๑๙๗
 อุดมบทปฏิญญาที่ถือว่าขาดสูญ ๖๖๙
 อุดมบุรุษ ๔๕๑
 อุดมบุรุษในธรรมวินัยนี้ ๔๕๑
 อุดมโสดอกนิภูตคามี(อนาคามี) ๒๘๑
 อุดมในปฐมยามแห่งราตรี ๗
 อุดมในปัจฉิมยามแห่งราตรี ๑๐
 อุดมในมัชฌิมยามแห่งราตรี ๙
 อุดมเครื่องปลดเปลื้องซึ่งทุกข์เวทนา
 ๕๒๘
 อุดมเครื่องปลดเปลื้องซึ่งทุกข์เวทนา-
 -ซึ่งเป็นอุมายอื่นนอกจากกามสุข ๕๒๙
 อุดมอื่นนอกจากกามสุข ๕๒๙

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ๒๘๑

อุปธิมีตันทหาเป็นเหตุให้เกิด ๓๐๗

อุปริกขีในปฏิจจสมุปบาท ๔๕๑
 อุปปีชชะ ๑๓๒
 อุปมาของปิยรูปสาดรูป ๓๑๑
 อุปมาแสงอาทิตย์ส่องเข้าไปทางช่อง-
 -หน้าต่าง ๓๓๒
 อุปมาเหมือนนักโทษถูกประหาร ๓๒๗
 อุปมาเหมือนเนื้อบุตร ๓๒๔
 อุปมาเหมือนเมื่อมีน้ำขุ่น(สี) ครบ ๓๒๙
 อุปมาเหมือนแม่โคนมที่ปราศจากหนัง-
 -ห่อหุ้ม ๓๒๕
 อุปมาเหมือนหลุมถ่านเพลิง ๓๒๕
 อุปมาแห่งการทำลายไม่ให้เหลือเชื้อ ๓๗๗
 อุปสรรคทั้งหลาย ๔๕๒
 อุปหัจจบรินิพานยี่(อนาคามี) ๒๘๑
 อุปัทวะทั้งหลาย ๔๕๒
 อุปาทาน ๒๗/๘๔
 อุปาทานของกุมาร ๑๕๑
 อุปาทานขันธทั้ง ๕ ๑๖๔
 อุปาทานเข้ามาขอมทำให้ภพเข้ามา ๔๑
 “อุปาทานคือธรรมเป็นที่เข้าไปตั้ง-
 -อาศัยของภพ” ๖๑๙
 อุปาทานทั้งหลาย ๔ อย่าง ๑๘๓

“อุปาทานเป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว-
 -เพื่อความหลุดพ้น” ๓๔๙
 “อุปาทานเป็นสิ่งที่เรารอบรู้แล้ว-
 -เพื่อความหลุดพ้น(วิโมกข)” ๓๔๗
 อุปาทานมีต้นหาเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัย
 ๖๒๑
 อุปาทานมีต้นหาเป็นเหตุให้เกิด ๗๔
 “อุปาทานมีเพราะปัจจัยคือต้นหา” ๓๒
 อุปาทาน ๔ อย่างมีต้นหาเป็นเหตุให้เกิด
 ๑๘๕
 อุปาทานออกไปขอมทำให้ภพออกไป ๔๒
 อุปายูปาทานาภินเวสวินิพนุโธ ๖๖๖
 อุสโสฬหีเพื่อให้อริในธรรมภณะ ๒๔๙
 เอกภวระ(เอกตุต) ๔๑๓
 เอกัจจัสสสติก-เอกัจจอสสสติกทิกฺกุญฺญิ ๔
 ๗๓๖
 เอกันตทุกขีอัตตทิกฺกุญฺญิ ๗๑๔
 เอกันตสุขีอัตตทิกฺกุญฺญิ ๗๑๔
 เอลิกฺกุญฺญาภิกฺกุญฺญิตัสสสติกทิกฺกุญฺญิ ๖๙๐
 ไอลุ่นที่เกิดเพราะการเสียดสีระหว่าง-
 -ไม้สองอัน ๔๐
 ไอลุ่นที่หม้อนั้นระงับหายไปกระเบื้อง -
 -ทั้งหลายก็เหลืออยู่ ๔๔๘



ลำดับหมวดธรรม

ในหนังสือปฏิจสุมุปาบทจากพระโฆษฐ์

(เรียงลำดับจากน้อยไปหามากและตามลำดับอักษร)

(จำนวน๑,๔๑๔ หมวด)

๑

กพพีการอาหาร (มีเนื้อบุตรเป็นอุปมา) หนึ่ง	๓๒๓
กรรมมีแดนเกิดและดับในอัตตภาพนี้(ที่ธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๗
กรรมมีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๖
กรรมมีนิโรธคามินีปฏิปทา(คืออริยัญ्ञังคิกมรรค) หนึ่ง	๒๗๗
กรรมมีนิโรธ(เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๗
กรรมสามมุตเน่าเพราะเหตุแห่งธรรม(:การเป็ยกและแห่งตัวเอง)หนึ่ง	๕๘๐
กรรมสามเป็ยกและเพราะเหตุขาดธรรม(คือการรักษา) หนึ่ง	๕๘๐
กรรมสามไม่ได้รับการรักษาเพราะไม่มีการรักษาแห่งธรรม(คือจิต)หนึ่ง	๕๗๙
กามแท้ของคนเรา(คือสังกัปปราคะ)หนึ่ง	๒๗๑
กามภพมีไม่ได้เพราะไม่มีธรรม(:กรรมมีกามธาตุเป็นวิบาก) หนึ่ง	๗๙๑/๗๙๒
กามมีนิทานสัมภวะ(คือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๒
กามมีนิโรธคามินีปฏิปทา(คืออริยัญ्ञังคิกมรรค) หนึ่ง	๒๗๒
กามมีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๒
การกำหนดรู้กพพีการอาหารเป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้(ราคะจากกามคุณ)หนึ่ง	๓๒๔

การกำหนดรู้ผัสสาหารเป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้(เวทนาสาม) หนึ่ง	๓๒๕
การกำหนดรู้มโนสัญญาเจตนาหารเป็นเหตุแห่งการกำหนดรู้(ตัณหาสาม) หนึ่ง	๓๒๕
การกำหนดรู้วิญญาณาหารเหตุแห่งการกำหนดรู้(นามรูป) หนึ่ง	๓๒๗
“การกินเนื้อบุตร”เพราะเหตุ(:เพียงเพื่อการข้ามทะเลทราย) หนึ่ง	๓๒๔
การเกิดขึ้นแห่งรูปมีเพราะการเกิดขึ้นแห่งธรรม(:อาหาร) หนึ่ง	๓๓๘
การเกิดขึ้นแห่งวิญญาณมีเพราะธรรม(:การเกิดขึ้นแห่งนามรูป)หนึ่ง	๓๔๑
การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่งกระแสธรรม(: ปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๗๓
การเกิดแห่งโลกคือการเกิดแห่ง (ในภายใน) หนึ่ง	๒๑๖
การจับฉวย(ด้วยทิฏฐิ) ไม่มีเพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง	๑๖๕
การดับแห่งโลกคือการดับแห่งกระแสธรรม (:ปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๗๕/๒๒๗
การติดพันอยู่ในเวทนาคือการติดพันอยู่ในกองทุกข์ หนึ่ง	๕๒๘
การทรงแสดงธรรมมีความงามท่ามกลางคือแสดงการเกิดแห่งสักกายะ ท. หนึ่ง	๔๙๑
การทรงแสดงธรรมมีความงามเบื้องปลายคือแสดงการดับแห่งสักกายะ ท.หนึ่ง	๔๙๒
การทะเลาะวิวาท (ทุกรูปแบบ) สิ้นสุดลงโดยสิ้นเชิงต่อเมื่อถึงธรรม-	
-(: อรหันตภาวะ) หนึ่ง๕๙๗	
การทำการศึกษาต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๔๖
การบำเพ็ญความไม่ประมาทต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๕๖
การบำเพ็ญโยคะต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๔๗
การบำเพ็ญอัปปฏิภาณีต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๕๐
การบำเพ็ญอุสโสฬหีต่อไปคือหน้าที่ของผู้ไม่รู้อปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๔๙
การประกอบกรกระทำอันติดต่อกันต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๕๓
การประกอบความเพียรแผดเผากิเลสต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง๒๕๑	
การประกอบฉันทะต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๔๘
การประกอบวิริยะต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๕๒
การพิจารณาปฏิจจฯ คือการพิจารณาปัจฉัยในภายใน (ชนิด) หนึ่ง	๓๐๖
การพิจารณาปฏิจจฯ อย่างถูกวิธีมีอันสูงสุด(: อนุปาติเสสนิพพาน) หนึ่ง๔๔๔	
การไม่ติดพันอยู่ในเวทนาคือการไม่ติดพันอยู่ในกองทุกข์ หนึ่ง	๕๒๙

- การไม่ทรงจับขวยสิ่งที่ยังไม่รู้ (เพราะทราบเวทนาโดยอาการห้า) มีผล-
 -(นิพพุติ) หนึ่ง ๗๓๕/๗๗
- การไม่ปรินิพพานเฉพาะตนเพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง ๑๘๗
- การรู้อย่างที่ธรรมทั้งปวงคือรู้ (เพียงข้อเดียว) ว่า “ไม่ควรยึดมั่น” หนึ่ง ๒๘๘
- การเล่นไปสู่สัสสตปฏิญญิมิได้ด้วยความมั่นหมายและวาทะ(ฝ่ายที่กล่าวว่า “เอง”) -
 -หนึ่ง๖๖๘
- การเล่นไปสู่อุจเจตปฏิญญิมิได้ด้วยความมั่นหมายและวาทะ (ฝ่ายที่กล่าวว่า “อื่น”)-
 -หนึ่ง๖๖๘
- การสิ้นกรรมแท้จริงมีในกระแสปฏิจจฯ ฝ่ายนิโรธวาร หนึ่ง ๒๐๖
- การแสดงที่มุ่งตรงไปยังการบรรลุนิพพานคือสิ่งที่ทรงพยากรณ์เสมอ หนึ่ง ๔๘๕
- การแสวงหาคูต่อไปคือหน้าของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง ๒๔๕
- การหลีกเลี่ยงคือธรรมทำความง่ายแก่การรู้ปฏิจจฯ หนึ่ง ๒๕๘
- การหายตาบอดอย่างกระทันหันในขณะที่สักว่าพอเห็นธรรม(:ปฏิจจฯ) หนึ่ง ๔๒๒
- การเห็นถูกต้องปิยรูปสาตรูปอุปมาด้วยการไม่หลงติ่มยาพิษ ที่มีลักษณะชวนติ่ม-
 -หนึ่ง๓๑๔
- การเห็นธรรมที่เป็นการเห็นตถาคตคือเห็นปฏิจจฯ หนึ่ง ๒๑๓
- การเห็นนิพพานมิได้พร้อมกับการเกิดแห่งธรรม(:ธรรมจักขุ) หนึ่ง ๔๒๓
- การเห็นผัสสายตนะโดยอนัตตลักษณะสามมีผล (:ทำที่สุดทุกขีได้) หนึ่ง ๕๑๐
- การเห็นผัสสายตนะโดยอนัตตลักษณะสามมีผล (:ทำให้ละผัสสายตนะได้) หนึ่ง ๕๑๐
- การเห็นผิดต่อปิยรูปสาตรูปอุปมาด้วยการติ่มยาพิษที่มีลักษณะแห่งเครื่องติ่ม-
 -ที่ชวนติ่ม หนึ่ง๓๑๑
- การเห็นสิ่งต่างๆ ของผู้หายจากตาบอดแต่กำเนิดเป็นอุปมาของการเกิด
 ธรรมจักขุ-
 -หนึ่ง ๔๒๓
- การอธิษฐานจิตเพื่อความเพียรต้องตั้งเป้าหมายด้วยการเหลือแต่หนึ่งหุ้มกระดูก-
 -เป็นเดิมพัน หนึ่ง๔๘๗
- การอบรมสติต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง ๒๕๔
- การอบรมสัมปชัญญะต่อไปคือหน้าที่ของผู้ยังไม่รู้ปฏิจจฯ หนึ่ง ๒๕๕

- “เกพลี”คือ “ผู้จบกิจอันบุคคลพึงกระทำ” หนึ่ง ๓๓๙/๔๕๑
- “เกพลี” คือไวพจน์พิเศษ (ของผู้พ้นวิเศษแล้ว) หนึ่ง ๓๓๙
- ขึ้นชื่อว่า “การปรุงแต่ง” แล้วล้วนแต่เป็นไปตามอำนาจแห่งธรรม(คืออวิชา)-
-หนึ่ง๔๔๗
- คนพาลและบัณฑิตต่างกันเพราะธรรม(:ความมุ่งหมายแห่งพรหมจรรย์) หนึ่ง ๓๙๒
- คนเราจิตยุ่งเพราะไม่รู้ธรรม (:ปัจจุฯ) หนึ่ง ๑๕/๓๒/๕๓/๓๗๖
- คนเราไม่ปรินิพพานในปัจจุบันเพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง ๑๗
- ความเกิดขึ้นหรือดับไปแห่งทุกข์ (อีกนัยหนึ่ง) มีเพราะธรรม (คืออนันติ) หนึ่ง ๕๗๔
- ความคิดยึดครองมีขึ้นเพราะเหตุแห่งธรรม(:ความอยาก) หนึ่ง ๕๙๖
- ความฉลาด๔ประการซึ่งมีใจความเ็นใจความฉลาดอันเดียวกัน หนึ่ง ๔๕๕
- ความดับแห่งรูปมีเพราะความดับแห่งธรรม(:อาหาร) หนึ่ง ๓๓๘
- ความดับแห่งวิญญาณมีเพราะธรรม(:ความดับแห่งนามรูป) หนึ่ง ๓๔๑
- ความถึงทับจับฉวย (ด้วยทิวฐิ) มีเพราะการกระทบของธรรม หนึ่ง ๑๖๕
- ความเบื่อหน่ายเกิดเพราะเห็นเวทนาเป็นเพียงผลแห่งปัจจัยการ แห่ง ๓๔๖
- ความเป็นบัณฑิตคือภาวะอันหนึ่งซึ่งทรงชักชวน หนึ่ง ๔๕๓
- ความเป็นผู้หาโทษมิได้ขึ้นอยู่กับสัมมาทิฐิต่อธรรม หนึ่ง ๑๔๓
- ความเพียรใด ๆ ก็ตามต้องอิงอาศัยธรรม(: ยถาภูตสัมมัปปัญญา) หนึ่ง ๒๘๗
- ความเพียรปรารถนาขั้นห้ำก็ยังคงต้องเป็นไปตามวิธีการแห่งธรรม(:ปัจจุฯ) หนึ่ง ๒๘๖
- ความมั่นหมายในสิ่งทั้งปวงหยุดได้เพราะเห็นปัจจุฯ อากาที่ล้าคัญหนึ่ง ๔๑๐
- ความมืดอันใหญ่หลวง (ไม่มีอะไรยิ่งกว่า) คืออวิชา หนึ่ง ๕๕๒
- ความไม่สะดุ้งยอมมีเพราะเหตุ (: อนุปัตทาน) หนึ่ง ๓๐๓
- ความยินดีและไม่ยินดี (ตามวิสัยโลก) เป็นปัจจัยแห่งฉันทะ (วิสัยโลก)หนึ่ง ๕๙๕
- ความยึดถือว่า “ของเรา” ไม่มีเพราะความไม่มีแห่งธรรม (: ความอยาก) หนึ่ง ๕๙๖
- ความรู้ (ปริชานน) เป็นเหตุให้เห็นสิ่งทั้งปวงโดยประการอื่น (จากปุถุชนเห็น)-
-หนึ่ง๒๙๐
- ความรู้แจ้ง(พิเศษ) เกี่ยวกับวิญญาณและนามรูป หนึ่ง ๔๖๓/๕๖๑/๕๖๖
- ความรู้แจ้ง(พิเศษ) เกี่ยวกับหนทางเพื่อการตรัสรู้หนึ่ง ๔๖๕/๕๖๓/๕๖๘

ความรู้ผิดต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการหก มีขึ้นเพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง	๔๑๑-๔๑๓
ความรู้ยิ่ง (อภิชาตญาณ) เป็นเหตุให้เกิดความรู้(ปริชาตญาณ) หนึ่ง	๒๙๐
ความรู้เริ่มถูกยั้งขึ้นต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการหกเพราะเหตุแห่งธรรม หนึ่ง	๔๑๓-๔๑๕
ความรู้สึกฝ่ายยินดีหรือฝ่ายไม่ยินดีล้วนแต่เกิดขึ้นจากกรรม(:ผัสสะ) หนึ่ง	๕๙๖
ความรู้สึกฝ่ายยินดีหรือฝ่ายไม่ยินดีล้วนแต่ไม่เกิดเมื่อไม่มีกรรม (:ผัสสะ) หนึ่ง	๕๙๖
ความรู้อันสมบูรณ์เกี่ยวกับผัสสาชยณะทำให้ตัดกระแสแห่งปฏิจจฯได้ หนึ่ง	๕๑๐
ความสะดุ้งยอมมีเพราะเหตุ(:อุปาทาน) หนึ่ง	๓๐๐
ความสิ้นทุกข์โดยชอบมีไวพจน์(อีกอย่างหนึ่ง) คือความดับไม่เหลือแห่งอุปธิ หนึ่ง	๓๐๗
คำถามที่ไม่ทรงตอบอีกประเภทหนึ่ง (คำถามกระทบกระทั่งเทียบ) หนึ่ง	๔๘๔
คำแปลพิเศษ (เกพลี) ในพุทธศาสนาที่ควรที่ควรสนใจเป็นพิเศษ หนึ่ง	๔๕๒
เคล็ดลับแห่งการใคร่ครวญเพื่อปิดกั้นการก่อขึ้นแห่งกองทุกข์ หนึ่ง	๒๙๔/๓๐๕
เงื่อนไขอย่างยิ่งของพรหมจรรย์ (:ปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๗/๒๔๕/๗๗
จิตเป็นสมาธิแล้วมีผลเฉพาะโดยอัตโนมัติ หนึ่ง	๑๒๗
จิตยุงเพราะเหตุ(:ไม่รู้ปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๕/๓๒/๕๓/๓๗๖
จิตสัตว์ยุงเป็นปมเพราะไม่เห็นแจ้งธรรม(คือปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๕/๓๒/๕๓/๓๗๕
ใจมีปฏิสนธิ (สำหรับแล่นไปหา) คือธรรม (:สติ) หนึ่ง	๖๓๕
ฉันทะคือธรรม (ที่พื้งนำออกเสียจากกามคุณ) หนึ่ง	๒๗๑
ฉันทะคือธรรม (:วิตก) ที่เป็นเหตุ (นิทาน) หนึ่ง	๖๑๓
ต้นเงื่อนของปฏิจจฯ ละไปเพราะเห็นแจ้งธรรม (:อนิจจัง) หนึ่ง	๒๙๑
ต้นเงื่อนของปฏิจจฯ ละไปเพราะเห็นแจ้งธรรม (:อนุปาทาน) หนึ่ง	๒๘๘
ต้นเหตุเกิดขึ้นเมื่อมีการก่อขึ้นต้นแห่งธรรม หนึ่ง	๑๖๗
ต้นเหตุเจริญทั่วถึงเพราะหลงอัสสาทะแห่ง (สัญญาขนิยะ) ธรรม หนึ่ง	๒๑๙
ต้นเหตุเจริญทั่วถึงเพราะหลงอัสสาทะแห่ง(อุปาทานิยะ) ธรรม หนึ่ง	๒๑๘/๓๗๖
ต้นเหตุเจริญอย่างทั่วถึงเพราะหลงเห็นเป็นอัสสาทะใน(อุปาทานิยะ) ธรรม หนึ่ง	๒๑๘/๓๗๖
ต้นเหตุดับเพราะเห็นเป็นอาทีนวะใน (อุปาทานิยะ) ธรรม หนึ่ง	๒๓๑/๓๗๗
ต้นเหตุดับเพราะเห็นอาทีนวะแห่ง (สัญญาขนิยะ) ธรรม หนึ่ง	๒๓๓

ค้นหาทำหน้าที่ถึงที่สุดเมื่อมีการก่อเกิดแห่งธรรม(อุปาทานขันธ) หนึ่ง	๒๑๓
ค้นหายอมละไปเมื่อไม่มีการก่อเกิดแห่งธรรม (อุปาทานขันธ) หนึ่ง	๓๓๕
ตัวการปฏิบัติโดยตรง (ในกรณีปัจจุจฉ) ตั้งต้นด้วยธรรม (สติในขณะสัมผัส) หนึ่ง๕๑๔	
ทางลัดพิเศษแห่งอภิวรรคคือการคิดค้นปัจจุจฉ หนึ่ง	๒๖๒
ทิวฐี ท. บรรดามีมีว่าชนิดใดชนิดหนึ่งดับไปเพราะดับแห่งธรรม (อวิชชา) หนึ่ง	๖๘๕
ทิวฐี(มิจฉา) ท. อยู่ร่วมกันไม่ได้กับธรรม (ปัจจุจฉ) หนึ่ง	๗๐๓/๗๑๗
ทิวฐีหกลีบสองมีปัจจัยคือธรรม (ผัสสะ) หนึ่ง	๗๑๙
ที่สุดแห่งความทุกข์ (ในความหมายพิเศษอีกความหมาย) หนึ่ง	๔๕๑
ที่สุดแห่งปัจจุจฉ คือที่สุดแห่งภพ (หรือนิพพาน) หนึ่ง	๘๐๒
ที่สุดแห่งอนุสัยมีขึ้นมาเพราะความไม่มีแห่งอารมณ์เพื่อบัญญัติสัญญา หนึ่ง	๖๐๕
ทุกข์เกิด (อีกนัยหนึ่ง) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรม (:สัญญาขนิยธรรม) หนึ่ง	๒๑๙
ทุกข์เกิด (อีกนัยหนึ่ง) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรม (:อุปาทานนิยธรรม) หนึ่ง	๒๑๘
ทุกข์ดับในขณะที่ค้นหาดับในธรรม หนึ่ง	๑๐๑
ทุกข์ดับ (อีกนัยหนึ่ง) เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม (:สัญญาขนิยธรรม) หนึ่ง	๒๓๓
ทุกข์ดับ (อีกนัยหนึ่ง เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม (:อุปาทานนิยธรรม) หนึ่ง	๒๓๑
ทุกข์ ท. ในทุกขสังสรูปลงในธรรม หนึ่ง	๘๒/๑๑๕
ทุกขสมุทัย (พิเศษ) ได้แก่กรรม (คืออุปธิ) หนึ่ง	๓๐๗
โทษ (แห่งการไม่รู้ธรรมลักษณะห้าของผัสสาตนะห) อันร้ายกาจ หนึ่ง	๕๐๙
ธรรมเครื่องวิ่งรัดสัตว์เหมือนหมุดสลัก หนึ่ง	๑๓๗
ธรรม (ซึ่งเป็นตัวกรรมอันแท้จริง) คือ เจตนา หนึ่ง	๒๗๖
ธรรมดาสัตว์โลกตกลงใจ (ในเรื่องได้เสีย) กันแต่ในแง่ของ (วัตถุ) ธรรม หนึ่ง	๕๙๕
“ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น” คือประมวลหลักสุตะในพุทธศาสนา หนึ่ง	๒๘๙
ธรรมที่จำเป็นเกี่ยวกับปัจจุจฉ ในชีวิตประจำวัน หนึ่ง	๒๕๘
ธรรม (ที่ทรงแนะนำในการทำประโยชน์สามให้ถึงพร้อม) คือความไม่ประมาท - -หนึ่ง	๔๘๘
ธรรมที่เป็นตัวการสำคัญที่สุดแต่รู้จักกันน้อยที่สุด (คือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๘

ธรรมที่ไม่เคยทรงฟังมาแต่ก่อน (ในกรณีปัจจุฯ นิโรธวาร) หนึ่ง	๔๖๖/๔๗๔/๔๗๙/
	๔๖๔/๔๖๙
ธรรมที่ไม่เคยทรงฟังมาแต่ก่อน(ในกรณีแห่งปัจจุฯ สมุทวาร) หนึ่ง	๔๖๔/๔๗๑/
	๔๗๗/๕๖๑/๕๖๖
ธรรมที่สามารถดับอกุศลวิตกสาม หนึ่ง	๑๔๒
ธรรมเป็น “เครื่องสนุกสนานชอบใจ” ของตถาคต (:ผลแห่งวิชาและวิมุติ) หนึ่ง	๖๓๑
ธรรมเป็นจุดตั้งต้นของปัจจุฯ หนึ่ง	๑๕๖
ธรรมเป็นจุดตั้งต้นอันแท้จริงของปัจจุฯ(คืออวิชาสัมผัส) หนึ่ง	๑๖๓
ธรรมสาม(:สิ่งรัก-ความหวัง-ความสมหวัง) เกิดจากธรรม (ฉันทะ) หนึ่ง	๕๙๕
ธรรมหนึ่ง (อวิชา) ละไปธรรมหนึ่ง(วิชา) ย่อมเกิดขึ้น หนึ่ง	๒๘๙
ธรรมเอกที่ทรงแสดงเพื่อขจัดความรู้สึกว่ามีบุคคล (:ปัจจุฯ) หนึ่ง	๖๕/๗๙๙
นติ (ตถมา) มีเมื่อมีการตั้งขึ้นของงามแห่งธรรม (:วิญญาณ) หนึ่ง	๑๖๘
นัตถิตา (ทิวฐิ) ไม่มีแก่ผู้เห็นตามเป็นจริงซึ่งธรรม (โลกสมุทัย) หนึ่ง	๖๖๖
นันทิ (ทุกขนิค) เป็นมูลแห่งความทุกข์ (ในความหมายพิเศษ) หนึ่ง	๔๒๑
นามรูปก้าวลงเมื่อมีการก่อกำเนิดแห่งธรรม หนึ่ง	๑๖๖
นามรูปหยั่งลง(สู่ความมี) เพราะหลงอัสสาทะแห่ง (สัญญชานิยะ) ธรรม หนึ่ง	๑๓๘
นามรูปไม่หยั่งลง (สู่ความมี เพราะเห็นอาทีนวะแห่งธรรม หนึ่ง	๑๓๙
นิमित (ที่ประจำอยู่ในสิ่งทั้งปวง) คือสิ่งตบตาสำหรับปุถุชน หนึ่ง	๒๙๐
บัณฑิตแม้กระหายสุดขีดก็ไม่ยอมดื่มน้ำเจือด้วยโทษทั้งที่อาจแก้ไขได้ที่หลัง-	
	- (เป็นลักษณะ) หนึ่ง ๓๑๔
บุคคลมีความเป็นต่างๆ เพราะธรรมเพียงหนึ่งเดียว หนึ่ง	๑๓๗
เบื้องต้นอย่างยิ่งของพรหมจรรย์ (:ปัจจุฯ) หนึ่ง	๑๗/๒๔๕/๗๙
(ปฏิมะ) สัมผัสไม่มีเพราะความไม่มีแห่งธรรม (: รูปธรรม) หนึ่ง	๕๙๖
ปฏิฆานุสัยย่อมนอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม (คือปฏิฆะในทุกขเวทนา) หนึ่ง	๑๘๘/๕๒๗
ปฏิฆานุสัยย่อมไม่นอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม (คือไม่มีปฏิฆะในทุกขเวทนา)-	
	-หนึ่ง ๓๔๓/๕๒๗
ปัจจุฯ ดับลงเมื่อมีการดับแห่งธรรม (: นันทิ) หนึ่ง	๑๒๙
ปัจจุฯ ตั้งต้นเมื่อมีการทำหน้าที่ทางอายตนะแห่งธรรม หนึ่ง	๒๑๓

ปัจฉิมฯ เป็นเรื่องที่ทรงย้ำพิเศษเพื่อการปฏิบัติหนึ่ง	๒๕๗
ปัจฉิมฯ เป็นสิ่งที่ต้องเห็นด้วย (ยถาภูตสัมมัป) ปัญญา หนึ่ง	๒๘๒/๔๒๔
ปัจฉิมฯ ฝ่ายนิโรธวารตรัสว่าสัมมาปฏิบัติ หนึ่ง	๒๕๘
ปัจฉิมฯ ฝ่ายสมุททวารตรัสว่ามิจฉาปฏิบัติ หนึ่ง	๒๕๗
ปัจฉิมฯ มีขึ้นเมื่อมีการเกิดแห่งกรรม(:นันทิ) หนึ่ง	๒๑๗
ปัจฉิมฯ และปัจฉิมมุขป็นนธรรมเป็นสิ่งที่ต้องเห็นชัดด้วย (ยถาภูตสัมมัป) ปัญญา- -หนึ่ง ๔๒๕	
ปัจฉิมฯ สลายตัวเมื่อรู้เท่าทันกรรม (อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน) หนึ่ง	๓๔๖
ปัจฉิมฯ อากาหรหนึ่งที่มีอาการยุ่งยากที่สุด (:อาการของตัณหา) หนึ่ง	๑๐๑
ปปัญจสังขามีแดนเกิดจากกรรม (:สัญญา) หนึ่ง	๕๙๖
ปัจฉิมแห่งชรามรณะ (:ชาติ) หนึ่ง	๖/๓๒/๔๙๒/๙๙
ปัจฉิมแห่งชาติ (:ภพ) หนึ่ง	๖/๓๒/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งตัณหา (:เวทนา) หนึ่ง	๖/๓๓/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งนามรูป (:วิญญาณ) หนึ่ง	๖/๓๓/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งผัสสะ (:สพฺพัตถะ) หนึ่ง	๖/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งผัสสะ (อีกนัยหนึ่ง) (คือนามรูป) หนึ่ง	๓๓/๗๘๘
ปัจฉิมแห่งภพ (:อุปาทาน) หนึ่ง	๖/๓๒/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งวิญญาณ (:สังขาร) หนึ่ง	๖/๔๙๔
ปัจฉิมแห่งวิญญาณอ (อีกนัยหนึ่ง) (คือนามรูป) หนึ่ง	๓๓/๗๙๐
ปัจฉิมแห่งเวทนา (:ผัสสะ) หนึ่ง	๖/๓๓/๔๙๓/๙๙
ปัจฉิมแห่งสังขาร (:อวิชชา) หนึ่ง	๖/๔๙๔/๙๙
ปัจฉิมแห่งสุขทุกข์ที่ไม่มีเพราะความดับแห่งกรรม (:อวิชชา) หนึ่ง	๑๖๒
ปัจฉิมแห่งอุปาทาน (:ตัณหา) หนึ่ง	๖/๓๒/๔๙๓/๙๙
ปัญจอุปาทานขึ้นเกิดเพราะมีการทำหน้าที่สมบุรณ์แห่งกรรม(:สมันนาหารจิต) - -หนึ่ง ๒๐๘	
ปัญจอุปาทานขึ้นก็มิอาจเกิดเพราะรู้ทันกรรม (:เวทนา) ในปัจฉิมฯ หนึ่ง	๓๓๕
ปัญจอุปาทานขึ้นก็ยังไม่เกิดเพราะยังไม่มีการทำหน้าที่สมบุรณ์แห่งกรรม- -(:สมันนาหารจิต) หนึ่ง ๒๐๘	

ปัญหาเตลิดไม่มีที่สุด (เกี่ยวกับนิพพาน) คือการถามถึงธรรม (ที่ซึ่งนิพพานจะแล่นไป)-

-หนึ่ง ๖๓๕

ปิยฐปสาทรูปมีอำนาจลึกลับ(ถึงกับทำให้เห็นยาพิษเป็นเครื่องดื่ม) หนึ่ง	๓๑๑
ปุถุชนประสบทุกข์เวทนาจักหวนระลึกถึงแต่ธรรม (คือกามสุข) หนึ่ง	๕๒๗
ปุถุชนไม่รู้อุบายอื่นที่จะปลดปล่อยทุกข์เวทนา,นอกจากธรรม(กรมสุข)หนึ่ง	๕๒๘
ปุถุชนเสวยเวทนาโดยอมติดพันอยู่ในเวทนานั้น (ต่างจากอริยสาวก) หนึ่ง	๕๒๘
ผลแห่งพรหมจรรย์ (ตรัสอีกโหวารหนึ่ง) เพื่อธรรม(:การละขาดซึ่งภพ) หนึ่ง	๘๐๓
ผัสสะคือธรรมที่เป็นนิทานสัมภวะ (ของนิพเพติกธรรมส่วนมาก) หนึ่ง	๒๖๙
ผัสสะ(ในความหมายพิเศษ) ตรัสว่ามีเพราะปัจจัย (คือนามรูป) หนึ่ง	๗๘๘
ผัสสะเป็นตัวการสำคัญในกระแสแห่งปฏิจจฯ ทั้งสิ้น หนึ่ง	๒๗๘
ผัสสาหาร (มีโคปราศจากหนังหุ้มเป็นอุปมา) หนึ่ง	๓๒๔
“ผู้” ที่หลอกลวงเราอย่างลึกซึ้งและนานแสนนาน หนึ่ง	๔๒๓
ผู้บรรลุนิพพานในปัจจุบันคือผู้เสร็จกิจในธรรม (คือปฏิจจฯ) หนึ่ง	๔๔๑/๕๒๐-๕๒๖
ผู้ปฏิบัติดีแล้วมีโหวจนพิเศษ (คือ “ผู้หยั่งลงในธรรมวินัยนี้”) หนึ่ง	๓๓๙
ผู้บริพพานเฉพาะตนรู้ประจักษ์ปริยัตถิเวทนาทั้งสองโดยเสมอกัน หนึ่ง	๒๐๕/๔๔๘
ผู้พ้นวิเศษแล้วมีโหวจนพิเศษ (คือ “เทพสี”) หนึ่ง	๓๓๙
ผู้อยู่จบพรหมจรรย์คือผู้หยุดกระแสแห่งธรรม(: ปฏิจจฯ) เสียได้ หนึ่ง	๓๗๐
ผู้อยู่เหนืออิทธิพลของอดีตและอนาคตคือผู้รู้ธรรม (:อิทัปปัจจยตา) หนึ่ง	๔๒๗
พรหมจรรย์มีที่หยั่งลง-เบื้องหน้า-ที่สุดคือธรรม(:นิพพาน)หนึ่ง	๖๓๕
พรหมจรรย์มีรสนำดื่ม (เปรียบด้วยมัทนะ) หนึ่ง	๔๘๗
พรหมหรือสักกะคือผู้หยุดเสียได้ซึ่งกระแสแห่งธรรม หนึ่ง	๑๓๘
พุทธรจิริยาพิเศษ(ทรงนั่งเมื่อมีการกล่าวประชดแดกดัน) หนึ่ง	๔๘๕
ภพใหม่เกิดขึ้นเมื่อมีการก่อกำเนิดแห่งธรรม(:อนุสัย) หนึ่ง	๑๖๙
มโนสัญเจตนาหาร (มีหลุมถ่านเพลิงเป็นอุปมา) หนึ่ง	๓๒๕
มัทนะมีรสชวนดื่มเปรียบด้วยรสชวนดื่มของพรหมจรรย์ หนึ่ง	๔๘๗
มาตรฐานของพระโสดาบัน (คือการรู้ปฏิจจฯโดยวิธีอริยสังคีติ) หนึ่ง	๕๓๒
มารดาเลี้ยงลูกด้วยผลิตผลจากทรวงอก หนึ่ง	๑๕๐

มิจฉาทิฏฐิทุกชนิดเกิดขึ้นเพราะไม่เห็นธรรมสังขจะ (คือกฏอิตฺตฺย) หนึ่ง	๔๘๕
มิจฉาปฏิบัติคือปัจฉิมฝ่ายสมุทวาร หนึ่ง	๒๕๗
มูลแห่งความทุกข์(โฆหารพิเศษ)คือนันทิ หนึ่ง	๔๒๑
ยถาภูตสัมมัมปัญญาต่อนิพพานมิได้แก่บุคคลแม้มิใช่ชีณาสพ หนึ่ง	๒๘๕
“ยึดกายดีกว่ายึดจิต” ในกรณีที่ยังไม่สามารถเข้าใจธรรม (ปัจฉิม) หนึ่ง	๓๘/๓๘๑
ระหว่างกลางแห่งมิจฉาทิฏฐิสองย่อมมีสัมมาทิฏฐิ หนึ่ง	๑๔๒
ราคานุสัยย่อมมนอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม(คือมีราคาในสุขเวทนา) หนึ่ง	๑๘๘/๕๒๘
ราคานุสัยย่อมไม่มนอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม (คือไม่มีราคาในสุขเวทนา) หนึ่ง	๓๔๓/๕๒๙
รูปภพมิไม่ได้เพราะไม่มีธรรม(:กรรมอันมีรูปธาตุเป็นวิบาก) หนึ่ง	๗๙๑/๗๙๒
เรื่องที่ทรงแนะนำให้ศึกษาอย่างยิ่ง(:ปัจฉิม) หนึ่ง	๑๖
เรื่องที่ทุกคนต้องฉลาด หนึ่ง	๑๓๗
เรื่องที่ลึกซึ้งเท่ากับเรื่องนิพพาน (: ปฏิจจ) หนึ่ง	๕๓
เรื่องที่ลึกซึ้งเท่ากับเรื่องปัจฉิม (:นิพพาน) หนึ่ง	๕๓
เรื่องที่ลึกและดูก็รู้สึกว่ลึก (:ปัจฉิม) หนึ่ง	๓๑/๕๒/๓๗๕
โลกเกิดขึ้นในใจคนเพราะกระแสแห่งธรรม (:ปัจฉิม) หนึ่ง	๑๗๓
โลกดับในใจคนเพราะดับกระแสแห่งธรรม (:ปัจฉิม) หนึ่ง	๑๗๕
โลกยุ่งเพราะเหตุ หนึ่ง	๑๐๒
โลก(สัตว์)ไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์เพราะเหตุ หนึ่ง	๑๐๒
“โลहित” มีความหมายพิเศษในอริยวินัย หนึ่ง	๑๕๐
วิญญาณที่ได้ชื่อว่าอุปทานมีเพราะเหตุ (: ถูกตัดหาในอารมณ์อาศัยแล้ว) หนึ่ง	๑๘
วิญญาณมีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจฉิมการ หนึ่ง	๑๒๓/๗๙
วิญญาณไม่หยั่งลง(สู่ความมี) เพราะเห็นอาที่นวะแห่งธรรม(:สัญญาชานิยธรรม)-	
-หนึ่ง๑๗๑	
วิญญาณหยั่งลง(สู่ความมี) เพราะหลงอัสสาทะแห่งธรรม (:สัญญาชานิยธรรม) หนึ่ง	๑๗๐
วิญญาณาหาร (มีนักโทษประหารเป็นอุปมา) หนึ่ง	๓๒๖
วิตกมีธรรม(:ปัจฉิมสัญญาสังขา)ที่เป็นเหตุ(นิทาน) หนึ่ง	๖๑๓

วิมุตติมีปฏิสธนะ (สำหรับเล่นไปหา) คือธรรม(“นิพพาน) หนึ่ง	๖๓๕
วิหารธรรมที่ทำให้ความง่ายแก่การเกิดญาณ หนึ่ง	๑๕๕
วิหารธรรมที่ทำให้เห็นธรรมอย่างละเอียดลึกซึ้ง หนึ่ง	๑๕๒
เวทนาทั้งหลายย่อมประชุมในธรรม หนึ่ง	๗๕
เวทนามีนิทานสัมภวะ(คือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๓
เวทนามีนินโรคามินีปฏิบัติ(คืออริยัญ्ञังคิกมรรค) หนึ่ง	๒๗๔
เวทนามีนินโร(เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๔
เวทนาเย็นสนิทในอัตตภาพนี้จนกระทั่งสิ้นชีวิต หนึ่ง	๒๐๕/๔๔๘
ไวยาจณ์ของมูลแห่งความทุกข์ (ไวยาหารพิเศษ) ได้แก่กรรม (:นันทิ) หนึ่ง	๔๒๑
ไวยาจณ์ (พิเศษ) ของนันทิ หนึ่ง	๑๒๘/๑๕๑/๒๕๙
ไวยาจณ์พิเศษของนิพพาน(คือความดับแห่งภพ) หนึ่ง	๒๘๔
ไวยาจณ์(พิเศษ) ของปฏิจจฯ (:อริยญายธรรม) หนึ่ง	๑๓
ไวยาจณ์(พิเศษ)แห่งทางสายกลาง(:ปฏิจจฯ) หนึ่ง	๑๕
ไวยาจณ์(พิเศษ)แห่งอุปาทาน หนึ่ง	๑๒๘/๑๕๑/๗๗
ไวยาจณ์(พิเศษอย่างยิ่ง) สำหรับ “ผู้อยู่จบกิจแห่งพรหมจรรย์” หนึ่ง	๓๓๗/๔๕๑
ศีลอันเป็นกุศลตรัสว่าเป็นไปเพื่อธรรม (ความเต็มแห่งอรหัตตผล) หนึ่ง	๖๕๐/๖๕๑
สติปฏิฐานสี่เป็นขณะสำคัญแห่งการรู้คุณวิเศษยิ่งขึ้นไป หนึ่ง	๒๗๘
สติมีปฏิสธนะ(สำหรับเล่นไปหา)คือธรรม(:วิมุตติ) หนึ่ง	๖๓๕
สามาริที่มีผลใหญ่มีอานิสงส์ใหญ่ หนึ่ง.	๑๔๒
สังกัปปราคะคือความหมายอันแท้จริงของ “กาม” หนึ่ง	๒๗๑
สังขาร (ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่สองมีอาการแห่งสัสสตทัญญู หนึ่ง	๑๙๖
สังขาร(ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่สามมีอาการแห่งอุจเฉททัญญู หนึ่ง	๑๙๗
สังขาร (ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่สี่มีอาการแห่งวิจิจจณา หนึ่ง	๑๙๘
สังขารสาม (บุญ-อนบุญ-อนบุญชะ) ล้วนแต่ขึ้นอยู่กับธรรม (คือวิชชา) หนึ่ง	๔๔๗
สังขะที่ทรงพยากรณ์ (คืออริยญายธรรม) หนึ่ง	๔๘๑
สังญามีนิทานสัมภวะ (คือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๔
สังญามีนินโรคามินีปฏิบัติ(คืออริยัญ्ञังคิกมรรค) หนึ่ง	๒๗๕

สัญญาที่มีนิโรธ (เพราะความดับแห่งธรรมคือผัสสะ) หนึ่ง	๒๗๕
สัญญาที่มีวิบาก(ให้เกิดโอรสตามสัญญานั้น) หนึ่ง	๒๗๕
สัตว์ไปสู่สังสาระจำไปเพราะคติ (เครื่องไป) คืออวิชชา หนึ่ง	๕๕๒
สัตว์ไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏฏ์เพราะเหตุ (:ไม่รู้ปัญญา) หนึ่ง	๑๕/๓๒/๕๓/๓๗๖
สัตว์ไม่หลงพอใจในการไปสู่ภพใหม่เพราะธรรม(วิชชา) หนึ่ง	๕๕๒
สัตว์โลกเป็นไปตามอำนาจแห่งธรรม หนึ่ง	๑๓๘
สัมมาทิฐิเพื่อความเป็นผู้หาโทษมิได้ขึ้นอยู่กับธรรม หนึ่ง	๑๔๓
สัมมาทิฐิระดับโลกุตตระ(เนื่องด้วยอดีตตา-นัตติตา) หนึ่ง	๖๖๕
สัมมาปฏิบัติคือปัญญาฝ่ายนิโรธวาร หนึ่ง	๒๕๘
สิ่งควรรู้อันประเสริฐ หนึ่ง	๑๓
สิ่งที่จักก้าวลงในห้องแห่งมารดาเพื่อปรุงเป็นนามรูป, คือธรรม(วิญญาณ) หนึ่ง	๗๘๙
สิ่งที่น่ายึดถือยิ่งกว่าจิต(:กาย) หนึ่ง	๓๘/๓๘๒
สิ่งที่ปุถุชนถึงกับยึดถือแล้วตลอดกาลนาน (:จิต) หนึ่ง	๓๘/๓๘๑
สิ่งที่ยากที่สุดที่ปุถุชนจะปล่อยวาง (:จิต) หนึ่ง	๓๘/๓๘๑
สิ่งเป็นที่รักและสิ่งไม่เป็นที่รักมีธรรม(:ฉันทะ) ที่เป็นเหตุ(นิทาน) หนึ่ง	๖๑๓
สุขและทุกข์ในภพไม่มีปัจจัย หนึ่ง	๑๕๖
สุขและทุกข์บัญญัติโดยลัทธิภายนอกก็ยังมีปัจจัย หนึ่ง	๑๕๙/๖๗๑
สุขและทุกข์(ชนิดไหนก็ตาม) อาศัยปัจจัย (:ผัสสะ) หนึ่ง	๑๕๙/๖๗๑
สุขและทุกข์ไม่มีทางรู้สึกได้ถ้าเว้นธรรม หนึ่ง	๑๕๙/๖๗๑
หมดสลัก(ตรึงสัตว์) หนึ่ง	๑๓๗
หลักธรรม (พิเศษ) เพื่อการพยากรณ์อรหัตตผล หนึ่ง	๗๑
หลักสูตรเพียงข้อเดียว (ว่าไม่ควรยึดมั่น) เป็นเหตุให้เกิดความรู้ยิ่ง (อภิธานน์) หนึ่ง	๒๘๘
เหตุของการก้าวลงแห่งอินทรีย์ห้า หนึ่ง	๑๖๔
เหตุที่ทำให้ผู้แม้คนเดียวก็ยังชื่อว่า “มีเพื่อนสอง” (คือตัณหา) หนึ่ง	๕๙๘
เหตุที่ทำให้ผู้แม้อยู่ท่ามกลางคนหมู่มากก็ยังชื่อว่า “อยู่คนเดียว” (:ไม่มีตัณหา)-	
-หนึ่ง	๕๙๙
เหตุที่ทำให้สัตว์ เกิด-แก่-ตาย-จุติ-อุบัติ หนึ่ง	๔๖๓/๕๖๑/๕๖๖

เหตุที่ทำให้เห็นปฏิจฯและนิพพานไม่ได้ หนึ่ง	๕๓
เหตุที่ปุถุชนไม่สามารถปล่อยวางจิต หนึ่ง	๓๘/๓๘๑
เหตุแห่งความไม่สะดุ้ง หนึ่ง	๑๘๗
“อนุภาทิสเสส” ในฝ่ายมิจฉาทิฏฐิ์ถึงถึงธรรม (อุจเฉททิฏฐิ์ในความหมายหนึ่ง)หนึ่ง	๕๙๖
อนุสัยสิ้นสุดลงเพราะธรรม (:ความไม่มีแห่งอารมณ์เพื่ออุปปัญจสัญญา) หนึ่ง	๖๐๕
อริยญาณธรรม (:ปฏิจฯ) หนึ่ง	๑๓
อริยสังทรงบัญญัติสำหรับสัตว์ผู้ยังรู้สึกต่อธรรม หนึ่ง	๘๒/๑๐๑/๑๑๕
อริยสาวกประสบทุกข์เวทนาจักไม่หวนระลึกถึงธรรม(คือกามสุข) หนึ่ง	๕๒๙
อริยสาวกมีลักษณะ(เป็นผู้ไม่สงสัยในปัจจยการ ๙) หนึ่ง	๕๓๑
อริยสาวกมีลักษณะ(เป็นผู้ไม่สงสัยในปัจจยการ๑๑) หนึ่ง	๕๑๑
อริยสาวกมีลักษณะ(รู้ทั่วถึงเหตุเกิดและความดับแห่งโลก) หนึ่ง	๕๑๒/๕๓๒
อริยสาวกมีลักษณะ (รู้ปฏิจฯ โดยไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่น) หนึ่ง	๕๑๐/๕๓๐
อริยสาวกมีลักษณะ (รู้ปัจจยธรรมโดยนัยอริยสังขล) หนึ่ง	๕๓๗
อริยสาวกมีลักษณะ (รู้ว่าโลกเกิดอย่างไรโดยไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่น) หนึ่ง	๕๑๑/๕๓๑
อริยสาวกมีลักษณะ (รู้ว่าโลกดับลงอย่างไรโดยไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่น) หนึ่ง	๕๑๒/๕๓๑
อริยสาวกรูปอุบายอื่นที่จะปลดเปลื้องทุกข์เวทนา (โดยไม่หวังพึงกามสุข) หนึ่ง	๕๒๙
อรุณภาพมีไม่ได้เพราะไม่มีธรรม (:กรรมอันมีรูปธาตุเป็นวิบาก) หนึ่ง	๗๙๑/๗๙๒
อวิชชานุสัยยอมนอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม (คือไม่มีความรู้ในอทุกขมสุขเวทนา)- -หนึ่ง	๑๘๘/๕๒๘
อวิชชานุสัยยอมไม่นอนตามเพราะเหตุแห่งธรรม(คือมีความรู้ในเวทนา ท.) หนึ่ง	๓๔๓/๕๒๙
อวิชชาละไป : วิชาเกิดขึ้นเพราะเห็นธรรม(ความไม่ควรรยึดมั่น) หนึ่ง	๒๙๐
อวิชชาละไป : วิชาเกิดขึ้นเพราะเห็นธรรม (:อนิจจัง) หนึ่ง	๒๙๑
อวิชฐังคิกมรรคมีโดยอัตโนมัติ (อยู่ในตัวความไม่ก่อเกิดแห่งอุปาทานขันธ) หนึ่ง	๓๓๕
อตติตา (ทิฏฐิ์) ไม่มีแก่ผู้เห็นตามเป็นจริงซึ่งธรรม (โลกนิโรธ) หนึ่ง	๖๖๖
อาการที่มีต่ออทุกขมสุขเวทนาซึ่งทำอวิชชานุสัยให้นอนตาม หนึ่ง	๑๘๙
อาการที่มีต่ออทุกขมสุขเวทนาซึ่งไม่ทำอวิชชานุสัยให้นอนตาม หนึ่ง	๓๔๓
อาชีพต่ำสุดในบรรดาอาชีพทั้งหลาย หนึ่ง	๑๔๑

อานิสงส์ (อันน้อมหัตถ์จรรย) ของพระโศดาบันแม่ในอันดับต่ำสุด หนึ่ง	๔๓๕
อกรรมเพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญานมีขึ้นเมื่อจิตมีอาการแม่ หนึ่ง	๑๖๖/๗๗
อำนาจลึกลับของปิยรูปสาตรูป (ลึกถึงกับเห็นยาพิษเป็นเครื่องต้ม) หนึ่ง	๓๑๑
อิทัยประกอบด้วยคุณค่าพิเศษถึงกับทรงนำมาบันลือสีหนาท หนึ่ง	๔๘๐/๔๘๖
อินทรีย์(แต่ละอินทรีย์) มีปฏิสรณะ (สำหรับเล่นไปหา) คือธรรม(ใจ) หนึ่ง	๖๓๕
อุดมบุรุษในธรรมวินัยนี้มีไวพจน์พิเศษ (คืออุปบริกษีในปฏิจจฯ) หนึ่ง	๓๔๒/๔๕๑
อุปธิคือสมุทัย(พิเศษ) แห่งทุกข หนึ่ง	๓๐๗
อุปธิมีแดนเกิดจากกรรม(คือตัณหา) หนึ่ง	๓๐๗
อุปธิสมุทัยได้แก่กรรม (คือตัณหา) หนึ่ง	๓๐๗
อุปมา (การทำลายเสาสดมภ์) ที่ควรเห็นว่าเป็นอุปมาแห่งอนุปาติเสสนิพพานธาตุ-	
-หนึ่ง๒๐๕	
อุปมา(การเย็นของกระเบื้อง) ที่ควรเห็นว่าเป็นอุปมาแห่งอนุปาติเสสนิพพานธาตุ-	
-หนึ่ง๔๔๘	
อุปมาการเสวยทุกขเวทนาของอริยสาวกด้วยการถูกยิงด้วยศร หนึ่ง	๕๒๘
อุปมาด้วยช่างเขียนที่มีสีครบ(แก่ปฏิจจฯแห่งอาหารสีที่มีปัจจยการครบ) หนึ่ง	๓๒๙
อุปมาด้วยแสงไม่ปรากฏเมื่อไม่มีวัตถุด้านแสง(แก่ความไม่มีปัจจยการแห่งปฏิจจฯ)-	
-หนึ่ง๓๓๒	
อุปมาพิเศษแห่งพรหมจรรย(เปรียบด้วยมณฑะ) หนึ่ง	๔๘๗
อุปมาวิญญานกับนามรูปอิงอาศัยกันเหมือนกำไม้สองกำอิงกัน หนึ่ง	๕๑๙
อุปมาแห่งกรรมสามที่ไม่มีการรักษา (ด้วยเรือนที่มุงไม่ดี: ผุลงมาตามลำดับ) หนึ่ง	๕๘๐
อุปมาแห่งการทรงดำเนินตามรอยทางเก่า หนึ่ง	๒๖๒/๔๖๖
อุปมาแห่งการทรงดำเนินตามรอยทางเก่า หนึ่ง	๒๖๒/๔๖๖
อุปมาแห่งการเห็นนิพพานของบุคคลที่ยังไม่เป็นชีณาสพ หนึ่ง	๒๘๕
อุปมาแห่งจิต (เปรียบด้วยวานร) หนึ่ง	๓๘๒
อุปมาแห่งปิยรูปสาตรูปด้วยยาพิษที่มีสี-กลิ่น-รส ที่ชวนดื่มอย่างยิ่ง หนึ่ง	๓๑๑
อุปมาแห่งเวทนาที่เป็นของเย็นในอัตรภาพนี้ (ของผู้บริณิพพานเฉพาะตน) หนึ่ง	๒๐๕/๔๔๘
อุปสรรคแห่งการเจริญสติปัฏฐานก็ยั้งสิ้นไปตามวิธีการแห่งปฏิจจฯ หนึ่ง	๒๗๙
อุปาทานดับเพราะความจางคลายไปไม่เหลือแห่งกรรม หนึ่ง	๑๗๕/๑๙๙/๗๗

๒

กฎสูงสุดของธรรมชาติมีโดยชื่อ สอง	๔๓
กฎอิทัปปัจจยาตาชยายออกได้เป็นปฏิจจฯ โดยวาร สอง	๑๔/๓๙/๖๔/๓๘๒/๔๒๗/๔๕๓/ ๔๘๐/๔๘๕/๕๑๓/๕๔๑
กฎอิทัปปัจจยาตาปฏิจจฯ แสดงนัย สอง	๑๔/๓๙/๖๔/๓๘๒/๔๒๗/๔๕๓/ ๔๘๐/๔๘๕/๕๑๓/๕๔๑
กามมีวิบาก (จำแนกตามอัตรภาพที่เกิดขึ้น) สอง	๒๗๒
การกระทำความสิ้นกรรมมีลักษณะ สอง	๒๐๓
การคบหาผู้ก่อนด้วยปัญญาที่มีโทษ สอง	๒๐๖
การทรงรับขมาโทษต่อบุคคลผู้ประกอบด้วยองค์ สอง	๓๖๗
การทรงแสดงอิทัปปัจจยาตาเพื่อทรงขจัดเสียซึ่งความหมายแห่งกาล สอง	๔๒๗
การบรรลุธรรมได้หรือไม่ได้, ขึ้นอยู่กับการกระทำมีอย่าง สอง	๔๘๗
การบริโภคที่มีผลใหญ่อันสงฆ์ใหญ่คือการบริโภคด้วยการสำเหนียก สอง	๔๘๘
การบวชเพื่อขโมยธรรมมีโทษ สอง	๓๖๗
การบัญญัติความบริสุทธิ์นอกพุทธศาสนา (มีทั้งอย่าง “สุอุปาทิเสส” และ- -“อนุอุปาทิเสส” สอง	๕๘๖
การบันลือสีหนาทประกาศพรหมจักรเพราะทรงประกอบด้วยญาณมีหมวด สอง	๔๗๙/๔๘๕
การปฏิญาณตำแหน่งจอมโลกเพราะทรงประกอบด้วยญาณมีหมวด สอง	๔๗๙/๔๘๕
การปฏิบัติจนบรรลุผลเป็นความหลุดพ้นมีขั้นตอน สอง	๓๓๘-๓๓๙
การประกาศพรหมจักรคือการประกาศธรรมสัจจะของเบญจขันธ์และอิทัปปัจจยาตา- -สอง	๔๘๐/๔๘๖
การประพุดติพรหมจรรย์ที่ไม่เป็นการประพุดติพรหมจรรย์เพราะเหตุ- -มีทิจจุจิสูดโต่ง สอง	๖๗๗
การพยากรณ์หรือหัตตผล (อีกนัยหนึ่ง) โดยอาการ สอง	๗๖

การรู้ชัดซันท์ห้า(เมื่อจิตเป็นสมาธิ) โดยอาการ สอง	๑๒๗
การรู้ชัดซันท์ห้าโดยอาการ สอง	๑๒๗/๒๕๙
การรู้ปฏิจลทำให้หมดปัญหาเกี่ยวกับซันท์ในกาล (ทั้ง) สอง	๔๒๕
การแสดงธรรมโดยสายกลาง(ปฏิจล) เพื่อหลีกเลี่ยงที่สุดโด่ง สอง	๑๕/๖๒/๖๓/๗๑/ ๖๖๖/๖๖๙/๖๗๘/๖๘๙
การเห็นกรรมตามเป็นจริงทำผู้นั้นให้ได้รับชื่อ สอง	๑๓๗
การเห็นธรรมมีนัย สอง	๑๒-๑๓
การเห็นภพไม่เที่ยงตามเป็นจริงมีผลให้ละและไม่ผลิตเพลินัตถนา สอง	๘๐๔
กุมารพึงมีแม่วิมุติ สอง	๑๕๑
กุมารเริ่มรู้จักวันไหว้ด้วยการมคฺณโดยอาการ สอง	๑๕๑
ซันท์เพ็งเกิดเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ สอง	๒๒๖
คนผู้ถามที่ไม่ควรถูกตำหนิเพราะถามอยู่ในขอบเขตแห่งธรรม สอง	๒๘๕
คนบวชที่สูญเสียประโยชน์ทุกฝ่าย สอง	๑๔๒
คนพาลและบัณฑิตเสวยสุขและทุกข์เสมอกันเพราะเหตุแห่งธรรม สอง	๓๙๑
ความกระวนกระวาย (ทรรถ) มีวิภาค สอง	๒๑๓/๓๓๕
ความทุกข์(อีกนัยหนึ่ง) มีวิภาค สอง	๒๑๔/๓๓๕
ความปริวิตกก่อนตรัสรู้(ปรารภสัตว์โลกและการออกจากทุกข์) สอง	๔๖๑/๔๗๔/ ๕๕๙/๕๖๔
ความเป็นผู้ฉลาด(กุสลตา) ในธรรม (เนื่องด้วยปฏิจล) สอง	๘๑๒
ความแผดเผา (สนฺตปา) มีวิภาค สอง	๒๑๔/๓๓๕
ความไม่มีอาสวะมีผล(พิเศษเกี่ยวกับกรรม) สอง	๒๐๓
ความสงสัยเกี่ยวกับตัวตนทั้ง๓ กาลหมดไปเมื่อรู้ชัดซันท์ธรรม สอง	๔๒๔
ความสำคัญมั่นหมายสองชนิดนำไปสู่ทิวฐิมิชนิด (สัสสตะ-อุจเฉทะ) สอง	๖๖๙
ความสำเนียง(อันภิกษุพึงกระทำในกรณีอันเกี่ยวกับบรรพชาแห่งตน) สอง	๔๘๗
ความสุข(อีกนัยหนึ่ง)มีวิภาค สอง	๓๓๕
ความรู้เรื่องปฏิจล ทำให้อยู่เหนือภาวะ สอง	๑๕/๖๑-๖๓/๗๑/๖๖๖/๖๖๙/๖๗๘/๖๘๙
ความรู้สึท(ของผู้ฟังต่อคำพยากรณ์ของพระองค์) มีนัย สอง	๖๔๓

ความเร่าร้อน (ปริพาห)มีวิภาค สอง	๒๑๔/๓๓๕
ความลึกของปฏิจจา(มีนัยที่พึงสังเกต) สอง	๓๑/๕๓/๓๗๕
คำกล่าว(ของพวกอัครตานุทิวฐิ) แม้มีคำพูดตรงกันข้ามก็มีอรรถอย่างเดียวกัน สอง๖๗๗	
สมราวาสที่มีหน้าที่ประกาศพรหมจรรย์ให้ดีมีประเภท สอง	๒๖๕/๔๖๙
ใจความสำคัญเกี่ยวกับปัจฉยาการของกุมาร สอง	๑๕๒
ใจเสวยสมบัติของอินทรีย์ (:โคจรและวิสัย) สอง	๖๓๕
ญาณ (เกี่ยวกับการเกิดก่อนหรือเกิดหลัง) มีประเภท สอง	๓๖๒
ญาณที่ทำให้ความเป็นโสดาบัน (เกี่ยวกับการรู้ปฏิจจา) สอง	๓๕๓
ญาณ(ที่ทำให้ทรงสามารถบันลือสีหนาทประกาศพรหมจักร) มีหมวด สอง ๔๗๙/๔๘๕	
ญาณในการรู้ปฏิจจาสมบูรณ์ในธรรมแต่ละอาการโดยนัยอริยสัจสี่) สอง ๓๕๒-๓๕๓	
ญาณ (มีชื่อพิเศษ) เกี่ยวกับการรู้ปฏิจจา โดยอริยสัจสี่) สอง	๓๕๓
คุ่นพินอุปมาแก่คนบวชชั่วประกอบด้วยโทษ สอง	๑๔๒
ตัณหาวิจริต สอง	๑๐๒
ทางสายกลาง(อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง “ชิวะนั้น” กับ “ชิวะอื่น” สอง ๖๗๘-๖๘๕	
ทางสายกลาง (อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง “ทำเอง” กับ “อื่นทำ” สอง ๗๑/๖๙	
ทางสายกลาง(อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง “นั้น” กับ “อื่น” สอง ๖๓/๗๑/๖๖๙	
ทางสายกลาง(อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง “มีอยู่”กับ “ไม่มีอยู่” สอง ๑๕/๖๒/๖๖๖	
ทางสายกลาง(อีกนัยหนึ่ง) ระหว่าง “อย่างเดียวกัน”-“ต่างกัน” สอง ๖๘๘-๖๘๙	
ทิวฐิ(เกี่ยวกับอัครตา-อัครตนิยา) สอง ๓๘๓/๖๙๒/๙๙	
ทิวฐิบัญญัติว่าอัครตาและโลกเกิดเองลอยๆ, มีจำพวก สอง ๗๒๗	
ทิวฐิมิวภาค สอง ๑๔๒	
ทุกขนิโรธ (ที่เป็นไปในบัญญัติจุปาทานขันธ)อาศัยธรรม สอง ๔๓/๒๐๙	
โทมนัสมีวิภาค (ควรเสพ-ไม่ควรเสพ) สอง ๖๑๕	
โทมนัสมีวิภาค (สวิตกสวิจาร-อวิตกสวิจาร) สอง ๖๑๕	
โทษ(เกิดจากบุคคลผู้มีธรรมเป็นที่ตั้งแห่ง โลกะ-โทสะ-โมหะ) สอง ๖๓๖	
ธรรม(ทำความไม่มีแห่งสังโยชน์เครื่องนำมาสู่โลกนี้) สอง ๓๒๔	

ธรรม(ทำความไม่มีแห่งสิ่ง ^๑ ที่ควรทำให้อย่างขึ้นไป) สอง	๓๒๕
ธรรม(ทำความไม่มีแห่งสิ่ง ^๑ ที่ควรทำให้อย่างขึ้นไป-อีกนัยหนึ่ง) สอง	๓๒๕/๓๒๗
ธรรม (ที่มีมูลอันเดียวกันในเวทนา) คือตณหา,มีประเภท สอง	๗๘๗
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าอัตตามีประเภท สอง	๑๖๔
ธรรมและพรหมจรรย์ที่ทรงแสดงและประกาศประกอบด้วยคุณลักษณะ สอง	๔๘๘
ธรรมสอง (สมถะและวิปัสสนา) เคียงคู่กันไปเมื่อโพธิปักขิยธรรม๓๗เต็มรอบสอง๓๓๖	
ธรรมอันบุคคลพึงทำให้เจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง (สมถะและวิปัสสนา) สอง	๓๓๗
ธรรมอันบุคคลพึงทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง (วิชาและวิมุตติ) สอง	๓๓๗
ธรรมอันบุคคลพึงละด้วยปัญญาอันยิ่ง(อวิชาและภาวตณหา) สอง	๓๓๖
ธรรม(อันพุทธบริษัทพึงทำสังคีติเพื่อศาสนาตั้งอยู่นาน) สอง	๘๑๒
นันทิไม่เข้าไปตั้งอยู่ในเวทนาเพราะเห็นธรรม สอง	๗๕
นิมิตที่แสดงอยู่ที่สิ่ง ^๑ ทั้งปวงเป็นที่ตั้งแห่งการมองเห็นอย่างตรงข้าม สอง	๒๙๐
บุคคล (ที่ควรถามปัญหาปรารภขันธิในกาลสองกะพระองค์) สอง	๔๒๖
ปฏิจจฯโดยวาระ (:สมุทวารและนิโรธวาระ) สอง	๖/๗๗
ปฏิจจฯทำให้ไม่มี “ผู้” (ตรงกันข้าม) ในลักษณะ สอง	๖๒/๖๖๙
ปฏิจจฯที่ตรัสอย่างสั้นที่สุด (ยกนันทิเป็นหลัก) มีปัจจยากร สอง	๕๗๓-๕๗๔
ปฏิจจฯที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ตรัสเหมือนกัน (อย่างน้อยมีแบบ) สอง	๔๖๙/๔๗๔/ ๕๕๙/๕๖๔
ปฏิจจฯ มีขึ้นเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ สอง	๑๒๓/๗๗
ปฏิจจฯ แห่งทุกข์(โดยปฏิโลม) ซึ่งสั้นที่สุดมีปัจจยาการเพียง สอง	๓๐๖-๓๐๗
ปฏิจจฯอยู่เหนือภาวะสุดโต่ง สอง	๑๕/๖๑-๖๓/๗๑-/๖๖๖/๖๖๙/๖๗๘/๖๘๙
ปฏิปทา(เกี่ยวกับปฏิจจฯ) มีวิภาค สอง	๒๕๗
ประโยชน์แห่งการพึงอริยธรรมคือการได้ความรู้ตามที่กำหนดไว้เป็นฝ่าย สอง	๕๔๙
ปัจจยาการ(ของปฏิจจฯที่เนื่องด้วยนันทิ) สอง	๕๗๓-๕๗๔
ปัจจยาการ(แห่งความไม่มีสังโยชน์เครื่องนำมาสู่โลกนี้) สอง	๓๒๔
ปัจจยาการ(แห่งความไม่มีสิ่ง ^๑ ที่ควรทำให้อย่างขึ้นไป) สอง	๓๒๕

ปัจฉยาการ(แห่งความไม่มีสิ่งใดที่ควรทำให้ยิ่งขึ้นไป-อีกนัยหนึ่ง) สอง	๓๒๕/๓๒๗
ปัจฉยาการ(แห่งปัญญาของทุกขโดยปฏิโลมที่ลัดสั้นที่สุด) สอง	๓๐๖-๓๐๗
ปุถุชนและอริยสาวกต่างกันในการเสวยเวทนาโดยนัย สอง	๕๒๖-๕๒๙
ผลที่พึงหวังได้ (จากอนุปัสสนาแต่ละคู่)มีอย่าง สอง	๕๕๐-๕๕๘
ผัสสะมีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจฉยาการ สอง	๑๒๓/๗๗
ผัสสะย่อมเกิดเพราะอาศัยการกระทบแห่งธรรม (:นาม+รูป) สอง	๕๙๖
ผู้จบกิจแห่งพรหมจรรย์คือผู้ปฏิบัติแล้วโดยวิธี สอง	๓๓๗/๔๕๑
ผู้ฉลาดในปัญญาคือฉลาดในอิทัปปัจจยตาปัญญา โดยนัย สอง	๔๕๓
ผู้ที่จะพึงยังจิตของพระองค์ให้ยินดี(ในการพยากรณ์ปัญหา)มีจำพวก สอง	๔๒๖/๔๒๗
ผู้ที่พระองค์ควรถามปัญหา(ปรารภขั้นนี้ในกาลสอง)มีจำพวก สอง	๔๒๖
ผู้ที่พระองค์จะพึงยังจิตของเขายินดี(ในการพยากรณ์ปัญหา) มีจำพวก สอง๔๒๖/๔๒๗	
ผู้ปฏิบัติ (ปัญญา) โดยนัยอริยสังคีตชื่อว่าผู้ปฏิบัติแล้วดีโดยความหมาย สอง	๔๔๕
ผู้มีตนส่งไปแล้วในธรรมย่อมประสบผลสูงสุด สอง	๖๓๗/๖๕๒
ผู้ไม่รู้ปัญญา โดยนัยอริยสังคีตย่อมประกอบด้วยโทษ สอง	๓๙๕
ผู้รู้ปัญญา โดยนัยอริยสังคีตย่อมประกอบด้วยประโยชน์ สอง	๓๙๗
ผู้หลีกเลี่ยง (ตามทางธรรม) จักรู้ชัดซึ่งธรรม สอง	๒๕๙
พรหมจักรคือธรรมสังคยะของเบญจขันธ์และอิทัปปัจจยตา สอง	๔๘๐/๔๘๖
พระคุณอันใหญ่หลวงของมารดาเมื่อบริหารครรรค์ สอง	๑๕๐
พระศาสดาและสาวกมีการเห็นและกล่าวตรงกันในอิทัปปัจจยตาวาร สอง	๔๙๔/๔๙๗
พระอรหันต์หมดความข้องใจสงสัยโดยสถาน สอง	๗๖
ภาษามีระดับแห่งการใช้(ในการสื่อความหมาย) สอง	๕๙๘
มนสิการปัญญา โดยอาการ สอง	๕/๗/๙
รูป (ในนามรูป) มีวิภาค สอง	๒๘/๘๙/๗๗
เรื่องชนิดที่ทรงขอให้ยกไว้ก่อน (ซึ่งอาจจะเข้าใจได้เองทีหลัง) มีชนิด สอง	๔๒๗
วาทะที่ไม่ทรงกล่าว(เกี่ยวกับ “เอง” และ “อื่น”) สอง	๗๐
วิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรม(อายตนะนอก+ใน) สอง	๒๙๐/๗๗

วิมุตติที่แม่กุมารก็พึงมี สอง	๑๕๑
เวทนา(ที่ทำความต่างระหว่างปุถุชนกับอริยสาวก)มีวิภาค สอง	๕๒๗
เวทนาที่เป็นไปถึงที่สุด(ปริยัต)มีวิภาค สอง	๒๐๕/๔๔๘
เวทนา(ทุกข์) ซึ่งเป็นไปถึงที่สุดมีระดับ สอง	๒๐๕/๔๔๘
เวทนามีวิภาค (จำแนกตามอัตรภาพที่เกิดขึ้น) สอง	๒๗๓
ไวพจน์แห่งการบรรลุนิพพาน (ที่น่าสนใจ) สอง	๔๓๕-๔๔๑/๕๔๓
สมันนาหารจิตเกิดเพราะการอาศัยกันแห่งอายตนะ สอง	๒๐๗
สมาธิตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัดซึ่งธรรม สอง	๑๒๗
ส่วนสุด(เกี่ยวกับ “ทำเอง-อื่นทำ”) สอง	๗๑/๖๖๙
ส่วนสุด(เกี่ยวกับ “นั่น-อื่น”) สอง	๖๓/๖๖๙
ส่วนสุด(เกี่ยวกับ “มี-ไม่มี”) สอง	๑๕/๖๑-๖๒/๖๖๖
ส่วนสุด(เกี่ยวกับสิ่งทั้งปวง) สอง	๑๕/๖๑-๖๒/๖๖๖
ส่วนสุด(ทางทิวฐิติ) ซึ่งสัตว์โดยมากอาศัยแล้ว สอง	๖๖๕
ส่วนสุดมิใช่ทางสายกลาง(เกี่ยวกับ “ชิวะนั่น-ชิวะอื่น”) สอง	๖๗๘-๖๘๕
ส่วนสุดมิใช่ทางสายกลาง(เกี่ยวกับ “นั่น” กับ “อื่น”) สอง	๖๓/๗๑/๖๖๙
ส่วนสุดมิใช่ทางสายกลาง(เกี่ยวกับ “อย่างเดียวกัน”-“ต่างกัน”) สอง	๖๘๘-๖๘๙
ส่วนสุดมิใช่ทางสายกลาง(อัตริตตา-นัตติตตา)สอง	๖๖๕
สัตว์ผู้ไม่หลุดพ้นจากภพ (โดยหลักกว้างๆ)มีประเภท สอง	๘๐๓
สัตว์ผู้ไม่อย่างอยู่ด้วยความมีเวรไม่พ้นไปจากการก่อเวรเพราะกรรม สอง	๖๑๒
สัมพัทธ์มีความหมายต่างกันเป็นชั้น(และโดยเวลา) สอง	๗๘๘
สัมมาทิฐิหนึ่งย่อมมีในระหว่างแห่งมัจฉาทิฐิ สอง	๑๔๒
สิ่งที่ลึกซึ่งเห็นได้ยาก สอง	๕๓
สิ่งที่สมณพราหมณ์บางพวกเข้าใจว่าเป็นเครื่องหลุดพ้นจากภพ (:ภพและวิภพ)-	
	-สอง๘๐๓
สีหน้าที่ทรง “แผด” ออกมา(คือธรรมสัจจะเกี่ยวกับเบญจขันธ์และอิทัปฯ) สอง	๔๘๐/๔๘๖
“เสขะ” มีเพราะเหตุแห่งความหมาย สอง	๔๑๓
โสมนัสมีวิภาพ (ควรเสพ-ไม่ควรเสพ) สอง	๖๑๔
โสมนัสมีวิภาค (สวิตกสวิจารณ์-อวิตกสวิจารณ์) สอง	๖๑๔

หลักที่ทรงแสดงว่าญาณสอง(บุพเพนิวาส-จตุปปาต) เป็นไปในกาล สอง	๔๒๘
เหตุเกี่ยวกับการปรินิพพานในทิวฏฐธรรม สอง	๑๗
เหตุที่ทำให้ได้นามว่า “ยังเป็นเสขะ” สอง	๔๑๓
เหตุผล (ที่ทรงอ้างเพื่อชี้ชวนภิกษุในการปรารภความเพียร) สอง	๔๘๗
เหตุผล (ที่ทำให้กล่าวได้ว่าจักขุเป็นต้น,เป็นอนัตตา) สอง	๔๙๑
เหตุผล(ที่ทำให้ไม่อาจกล่าวได้ว่าจักขุเป็นต้น,เป็นอัตตา) สอง	๔๙๐
อรรถัตตผล (ในกรณีแห่งโพชฌงค์เจ็ด) มีวิภาคโดยกาล สอง	๒๘๑
อภิชัยปฏิญญาปรารภทั้งฝ่ายบุญและฝ่ายบาปมีนัย สอง	๖๙๔/๗๐๗
อกุศลวิตกดับได้โดยฐานะใดหนึ่งแห่งฐานะ สอง	๑๔๒
อธิจฺจสมุปบันนิทฺธิปฏิญญาแห่งพวกอธิจฺจสมุปบันนิทฺทวาท(เกิดลอยๆ) มีประการ สอง ๗๔๗	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยตณฺหา,มีนัย สอง ๕๕๕	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย)เนื่องด้วยทุกขฺ,มีนัย สอง ๕๕๐	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยผัสสะ,มีนัย สอง ๕๕๔	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยวิญญาน,มีนัย สอง ๕๕๓	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยเวทนา,มีนัย สอง ๕๕๔	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยสังขาร,มีนัย สอง ๕๕๒	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยอวิชชา,มีนัย สอง ๕๕๑	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยอาร์มภะ,มีนัย สอง ๕๕๗	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยอาหาร,มีนัย สอง ๕๕๘	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยอุปธิ,มีนัย สอง ๕๕๐	
อนุปัสสนา(ในธรรมตามที่กำหนดไว้เป็นสองฝ่าย) เนื่องด้วยอุปาทาน,มีนัย สอง ๕๕๖	
อนุปัจจนนา(๑๑คู่) แต่ละคู่มีวิภาค สอง	๕๕๐-๕๕๘
อภิสังขารไม่ถูกปรุงแต่งอีกต่อไปเพราะการละไปและเกิดขึ้นแห่งธรรม-	
	- (คู่ตรงข้าม) สอง ๔๔๗
อริยญายธรรมคือ (ความรู้เรื่อง) อิทัปัจจยตาปฏิจฺจฯ โดยวาระ สอง ๕๑๓/๕๑๔	

อริยญายธรรมเป็นสิ่งที่อริยสาวกรู้โดยกิริยาการ สอง	๑๔/๕๑๔/๕๔๒
อริยสังขมีลีลาแห่งการแสดงโดยแบบ สอง	๘๔
อริยสาวกไม่สงสัย-ไม่ลังเล-ไม่ต้องเชื่อตามผู้อื่นเกี่ยวกับทุกขโดยนัย สอง	๖๖๖
อโลภะเป็นต้นมีความหมายต่างกันอยู่โดยระดับ สอง	๑๓๗
อเหตุกทิกฐฐิปรารภความไม่มีเหตุปัจจัยทั้งเพื่อเศร้าหมองและบริสุทธิ์ สอง	๖๙๕/๗๐๘
อิตตภาพอันเกิดจากกาม (ในอารมณ์นั้นๆ)มีวิภาค สอง	๒๗๒
อิตตภาพอันเกิดจากเวทนา มีวิภาค สอง	๒๗๓
อิตตทานุทิกฐฐิยี่สิบเกิดขึ้นเพราะไม่ได้สดับธรรมฯแห่งบุคคล สอง	๑๖๔/๑๙๒/๒๑๒
“อิตตา”เป็นคำที่ใช้พูดกันอยู่ (ครั้งโบราณ) โดยความหมายสอง	๗๓๘
อาหารที่เป็นไปเพื่อเกื้อกูลและอนุเคราะห์แก่สัตว์มีจำพวก สอง	๖๕/๓๒๓/๓๒๗/๕๗๗
อาหารที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ สอง	๖๕/๓๒๓/๓๒๗/๕๗๗
อินทรีย์มีสิ่งสำหรับใจเสวย (คือโคจรและวิสัย) สอง	๖๓๕
อินทรีย์สังวร(ชนิดตรัสเป็นพิเศษ) มีผลทั้งทางกายและจิต สอง	๖๓๓
อินทรีย์สังวร (ที่ทำสุจริตสามให้บริบูรณ์)มีอารมณ์ สอง	๖๓๓
อิสสาและมิจฉริยะมีธรรมที่เป็นเหตุ (นิทาน) สอง	๖๑๓
อุเบกขามีวิภาค(ควรเสพ-ไม่ควรเสพ) สอง	๖๑๕
อุเบกขามีวิภาค(สวิตกสวจาร-อวิตกสวจาร) สอง	๖๑๕
อุปมาการเสวยทุกขเวทนาของปุถุชนด้วยการถูกยิงด้วยศร สอง	๕๒๗
อุปมาแก่สมณพราหมณ์ผู้ตกอยู่ในข่ายทิกฐฐิจุปลาติดอยู่ในอวนด้วยอาการ สอง	๗๓๐
อุปมาแห่งอาการของจิต (เปรียบด้วยอาการแห่งวานร) สอง	๒๑๒/๓๘๒
อุปาทานขันธเพิ่งเกิดเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ สอง	๒๒๖
อุปาทานสี่ละได้เพราะการละไปและเกิดขึ้นแห่งธรรม(คู่ตรงข้าม) สอง	๑๘๗

๓

กรรมเก่า(กาย) ฟังเห็นโดยลักษณะ สาม	๖๔
กรรม(ฝ่ายกุศล)มีประเภท สาม	๑๓๔

กรรม(ฝ่ายกุศล) มีเหตุแห่งการเกิด สาม	๑๓๓
กรรม(ฝ่ายอกุศล) มีประเภท สาม	๑๓๒
กรรม(ฝ่ายอกุศล)มีเหตุแห่งการเกิด สาม	๑๓๑
กรรมมีชื่อตามกาละที่ให้ผล สาม	๑๓๒
กรรม(มีทวาร) สาม	๒๗๖
กรรมมีวิบาก (จำแนกตามกาละที่ให้ผล)สาม	๒๗๗
กรรมมีอาการเกิดซึ่งมีไวพจน์ สาม	๑๓๒
กรรมให้ผลในอัตตภาพที่กระทำจำแนกโดยชนิด สาม	๑๓๒/๑๓๖
กองทุกข์ก่อขึ้นไม่ได้เมื่อใคร่ครวญอยู่โดยอาการที่จิตมีคุณธรรม สาม	๒๙๕
การกล่าวตรงตามที่ทรงกล่าวมีอานิสงส์ สาม	๑๕๙/๖๗๑
การเกิดดับแห่งธรรมอื่นไม่มี,นอกจากแห่งธรรม สาม	๒๒๐
การเจริญธรรมสามเพื่อละธรรมสาม,เพื่อความมีแห่งสุจริต สาม	๖๓๓
การดับลงแห่งทุกข์ประกอบด้วยอาการ สาม	๒๒๑
การดับลงแห่งสังขารธรรม(สิบหมวด)ประกอบด้วยอาการ สาม	๒๒๑
การตายที่ไม่งดงามมีมูลมาจากการบุดเนาแห่งกรรม สาม	๕๘๐
การถึงทับสสตวิหαρธรรมมีผล(พิเศษ) สาม	๒๐๕
การทำที่สุดทุกข์ในทิวฐิธรรมได้เพราะเหตุ สาม	๓๔๔
การทำที่สุดทุกข์ในทิวฐิธรรมไม่ได้เพราะเหตุ สาม	๑๘๙
การบรรพชาที่มีผลสมบูรณ์(โดยลักษณะ ๓) เพราะภิกษุสำเนียงการกระทำ- -(โดยอาการ) สาม๔๘๗-๔๘๘	
การปฏิบัติเพื่อดับ “โรค-หัวผี-ลูกศร” มีปัจจยการ สาม	๒๖๘
การประสพความพอใจในอหัตตผลมีได้โดยลำดับ สาม	๖๕๑
การปรากฏขึ้นแห่งภพใหม่สำเร็จได้โดยองค์ประกอบ สาม	๗๙๑/๗๙๒
การบรินิพพานเฉพาะตน(ในกรณีแห่งอุปาทานสี่)มีปัจจยการ สาม	๑๘๗
การพิจารณาใคร่ครวญธรรม(ของผู้เป็นเทพ)โดยวิธี สาม	๓๔๓/๔๕๑
การพิจารณาปัจจัยในภายใน(มีวัตถุตามที่ทรงระบุ) สาม	๓๐๖-๓๐๗
การละเสียได้ซึ่งค้นหาไม่นำมาซึ่งอาการแห่งความทุกข์ใดคู่ สาม	๓๓๕

การละอุปาทานข้อที่มีอานิสงส์(พิเศษ) สาม	๑๘๗
การสนทนาของสัตบุรุษต้องประกอบด้วยลักษณะ สาม	๒๐๒
การเสวยเวทนา (ของผู้ปราศจากกิเลสเครื่องร้อยรัด) เป็นไปเสมอกันในเวทนา-	
-สาม๔๔๗	
การแสดงธรรม (เนื่องด้วยปัญญา) มีความงม สาม	๔๘๘
การหลงยึดเบญจขันธ์คือการหลงของจิตเองโดยลักษณะ สาม	๔๒๓
การเห็นชัดปัญญาและปัจฉิมมุขป็นนธรรมทำให้ไม่มีทิฏฐิและกังขาในธรรม-	
-สาม๔๒๕	
การเห็นผัสสายตนะโดยธรรมลักษณะห้ามีค่าเท่ากับเห็นโดยอนัตตลักษณะ-	
-สาม๕๐๙-๕๑๐	
การเห็นผัสสายตนะในลักษณะทำที่สุดได้คือเห็นโดยอนัตตลักษณะ สาม	๕๑๐
การเห็นอนัตตลักษณะแห่งเบญจขันธ์มีลักษณะ สาม	๑๔๓/๒๘๖
กาลกิริยาที่ไม่งดงามมีมูลมาจากการบุญหนาแห่งกรรม สาม	๕๘๐
ข้อปฏิบัติสมควรแก่การดับไม่เหลือแห่งปัญจสัญญาสังขามีคู่ สาม	๖๑๔
ขันธ์แต่ละขันธ์มีลักษณะตามธรรมชาติ (ที่ปุถุชนมองไม่เห็น) สาม	๑๐๗/๗๕๗
คนพาลเป็นทางมาแห่งสิ่งอันพึงรังเกียจ สาม	๔๕๓
ความคิดที่ทำให้อกบวชโดยบริสุทธ์ปรารภเหตุ สาม	๑๔๑
ความงาม(ในการแสดงธรรม) สาม	๔๘๘
ความเจริญถึงที่สุดแห่งตัณหานำมาซึ่งอาการแห่งความทุกข์โดยคู่ สาม	๒๑๓
ความเจริญในอริยวินัย(เกี่ยวกับการขมาโทษ)ประกอบด้วยองค์ สาม	๓๖๗
ความเดือดร้อนมีประการต่างๆมีมูลมาจากกิเลสมีประเภท สาม	๘๐๒
ความตั้งอยู่มั่นคงแห่งศาสนาเป็นไปเพื่อประโยชน์โดยนัย สาม	๘๑๒
ความต่างระหว่างคนพาลกับบัณฑิตมีทางกำหนดได้โดยสิ่งพึงรังเกียจ สาม	๔๕๒
ความต่างแห่งคำกิริยา(เกี่ยวกับการทำลายอนุสัย) สาม	๑๘๙
ความเพียรปรารภการกระทำมีอาการ สาม	๔๘๗
ความยินดีหรือไม่ยินดีล้วนแต่อาจนำมาซึ่งธรรม (:โกรธ-พุดเท็จ-สงสัย) สาม	๕๙๕
ความสิ้นอาสวะมีแก่ผู้รู้เห็นขันธ์(แต่ละขันธ์)โดยนัย สาม	๖๑๕

ความหลุดพ้นเพราะเหตุแห่งอาการ สาม	๔๔๑-๔๔๓/๕๒๑-๕๒๖
ความเห็นถูกต้องเกี่ยวกับอนัตตามีนัย สาม	๑๔๓/๒๘๖/๔๙๒/๕๑๐
ความเห็นถูกต้องในปิยรูปสาตรูปโดยอาการห้าทำให้ละกรรมฝ่ายทุกข์ สาม	๓๑๓
ความเห็นถูกต้องในปิยรูปสาตรูปให้ผลอย่างเดียวกันแม้ในกาลทั้ง สาม	๓๑๓
ความเห็นวิปริตในปิยรูปสาตรูปโดยอาการห้าทำความเจริญฝ่ายทุกข์ สาม	๓๐๙
ความเห็นวิปลาสนปิยรูปสาตรูปให้ผลอย่างเดียวกันแม้ในกาลทั้ง สาม	๓๐๙
คำกิริยา(เกี่ยวกับการทำลายอนุสัย) คำเดียวใช้แก่อนุสัย สาม	๑๙๑
“จิต”มีไวพจน์ สาม	๓๘/๓๘๑
จิตไม่ได้รับการรักษาเป็นเหตุให้ไม่มีการรักษาแก่กรรม สาม	๕๗๙
จิต “อนุเสติ”ในเวทนาสาม, ก่อให้เกิดอนุสัย สาม	๑๖๙
ฉันทะเป็นแดนเกิดแห่งธรรม (:สังรัก-ความหวัง-ความสมหวัง) สาม	๕๙๕
ฐานะหก(แห่งการดับทุกข์ในทิวสุธรรม) เพราะเหตุ สาม	๓๔๔
ตัณหา (ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหา) มีวิภาค สาม	๕๙๔/๗๘๖
ตัณหาวิจริตสืบแปลจำแนกโดยกาล สาม	๑๐๒-๑๐๔
ตัณหาวิจริตหนึ่งร้อยแปดมีนัย (แห่งการรับ) สาม	๑๐๕
ที่ตั้งแห่งเจตนา (ของผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน, ตัณหาเป็นเครื่องผูก)คือธาตุ สาม๗๙๒	
ที่ตั้งแห่งวิญญูณ (ของผู้มีวิชาเป็นเครื่องกัน, ตัณหาเป็นเครื่องผูก)-	
	-คือธาตุ สาม๗๙๑
ทุกคิดจะได้เพราะรู้ประจักษ์ซึ่งธรรม สาม	๑๓๖
ธรรม(ที่ต้องมีเป็นพื้นฐาน “บริสุทธิ์มาแล้วแต่เดิม”) สาม	๓๓๖
ธรรมธาตุ(เกี่ยวกับอิทัปปัจจยตาปฏิจจ) มีไวพจน์ สาม	๓๔/๔๔/๕๑
ธรรมธาตุ(เกี่ยวกับอิทัปปัจจยตาปฏิจจ)มีอยู่โดยชื่อ สาม	๓๕/๔๔/๕๑
ธรรมเป็นเครื่องผูกพันสัตว์โลกโดยมาก สาม	๖๖๖
ธรรมสังจะที่ทวงนำมาบันลือสีหนาทเกี่ยวกับเบญจขันธ์มีสังจะ(เพียง) สาม	๔๘๐/๔๘๖
ธรรมสำหรับฆราวาสใช้ตรวจสอบภิกษุ(คือธรรมเป็นที่ตั้งแห่งธรรม) สาม	๖๓๖
ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นไปได้ของปฏิจจมีอย่าง สาม	๗๙๐
ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งเจตนาหรือปรารถนา(ของสัตว์ผู้จักเกิดในภพใหม่)มีชนิด สาม	๗๙๒
ธาตุเป็นที่ตั้งแห่งวิญญูณ (ของสัตว์ผู้จักเกิดในภพใหม่) มีชนิด สาม	๗๙๑

นันทินในขันธุ์เกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งอาการ สาม	๑๒๘/๑๕๑/๑๕๙
บัณฑิตไม่เป็นทางมาแห่งสิ่งอันพึงรังเกียจ สาม	๔๕๓
บุพพภาคของการปฏิบัติเพื่อดับปัจฉิมฯ สาม	๒๖๘
เบญจขันธุ์พึงเห็นด้วยถาตุตสัมมัมปปัญญาโดยลักษณะ สาม	๑๔๓/๒๘๖
ปัจฉิมฯ(แห่งการดับอุปาทานสี่) มีปัจฉิมฯ สาม	๖๕๘
ปัจฉิมฯแห่งการปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร, ตั้งต้นที่กุศลธาทู(แต่ละธาทู) สาม	๕๘๘
ปัจฉิมฯแห่งการปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร, ตั้งต้นที่อกุศลธาทู(แต่ละธาทู) สาม	๕๘๗
ปัจฉิมฯแห่งการเห็นโดยประการอื่น (จากที่ปุถุชนเห็น) มีปัจฉิมฯ สาม	๒๘๙
ปัจฉิมฯ(แห่ง “การอยู่คนเดียว”) มีปัจฉิมฯ สาม	๕๙๙
ปัจฉิมฯ(แห่ง “การอยู่อย่างมีเพื่อนสอง”) มีปัจฉิมฯ สาม	๕๙๗
ปัจฉิมฯแห่งความไม่เร่าร้อนมีอาการ สาม	๕๘
ปัจฉิมฯแห่งความเร่าร้อนอันใหญ่หลวงมีอาการ สาม	๕๗
ปฏิบัติธรรม “สมควรแก่ธรรม” ต้องเป็นไปเพื่อธรรม สาม	๒๖๖/๕๒๐-๕๒๖
ปฏิปทา(การสำคัญผิดเกี่ยวกับอัตตา)ทำให้เกิดสักกายะ (เกี่ยวกับ “เรา”) สาม	๔๙๒
ปฏิปทา(ความเห็นถูกต้องเกี่ยวกับอนัตตา)ทำให้มีการดับสักกายะ(“เรา”)สาม	๔๙๒
ปปัญญัสถปัญญา (ธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้าแก่การหลุดพ้น) มีวิภาค สาม	๕๙๖
ปปัญญัสถปัญญาสังขาย่อมเป็นไปในอายตนะภายนอกแห่งกาล สาม	๖๐๑
ประโยชน์(ที่พึงกระทำให้สมบุรณ์ด้วยความไม่ประมาท) มีวิภาค สาม	๔๘๘
ปัจฉิมฯ (ของปัจฉิมฯแห่งการดับอุปาทานสี่) สาม	๖๕๘
ปัจฉิมฯ (ของปัจฉิมฯแห่งการเห็นโดยประการอื่นจากที่ปุถุชนเห็น) สาม	๒๘๙
ปัจฉิมฯ (ของปัจฉิมฯแห่ง“การอยู่คนเดียว”) สาม	๕๙๙
ปัจฉิมฯ (ของปัจฉิมฯแห่ง“การอยู่อย่างมีเพื่อนสอง”) สาม	๕๙๗
ปัจฉิมฯ (แห่งอาการของจิตในกรณีแห่งการหลุดพ้น) สาม	๓๔๗
ปัจจัยที่ประจวบพร้อมเพื่อการก้าวลงสู่ธรรม์ สาม	๑๔๙
ผัสสะเกิดเพราะการประจวบแห่งธรรม สาม	๙๗/๙๙
ผัสสะบัญญัติมีเพราะมีองค์ประกอบแห่งการบัญญัติ สาม	๖๐๓
ผัสสะบัญญัติไม่มีเพราะไม่มีองค์ประกอบแห่งการบัญญัติ สาม	๖๐๙
ผัสสะเป็นเหตุเกิดแห่งธรรม (เวทนา-เจตนา-สัญญา) สาม	๒๙๓

ผัสสะมีชนิด สาม	๓๙
ผู้เกี่ยวคร้านย่อมประสบ(อนิฏฐ) ผล สาม	๔๘๗
ผู้ปฏิบัติดีแล้วคือเห็นขันธโดยลักษณะเจ็ดแล้วปฏิบัติเพื่อธรรม สาม	๓๓๙
ผู้ปฏิบัติธรรม “สมควรแก่ธรรม” ต้องเป็นไปเพื่อธรรม สาม ๒๖๖/๕๐๒-๕๒๖	
ผู้ประกอบภัยเวรห้าประการ (แต่ละอย่าง) ย่อมประสบโทษมีอย่าง สาม	๕๓๘
ผู้ปรารถนาความเพียรย่อมประสบ (อิฏฐิ) ผล สาม	๔๘๗
ผู้บริณิพพานเฉพาะตนย่อมรู้ประจักษ์ชัดเวทนาโดยลักษณะ สาม	๔๔๗
ผู้พ้นวิเศษแล้วคือเห็นขันธโดยลักษณะเจ็ดแล้วพ้นด้วยธรรม สาม	๓๓๙
ผู้พิจารณาใคร่ครวญธรรมโดยวิธี (ของผู้เป็นเทพี) สาม	๓๔๒/๔๕๑
ผู้ไม่มีภพใหม่ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ(อย่างน้อยก็)โดยนัย สาม	๘๐๔
พรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่เป็นไป, ในลักษณะ สาม	๖๓๕
พระชฌิตาสพอยู่เหนือวิสัยแห่งการปรุงแต่งอภิสังขาร สาม	๔๔๘
พุทธอุทานเฉพาะยาม สาม	๗,๙,๑๐
ภพทุกชนิดไม่ว่าที่ไหนหรือเมื่อไรย่อมประกอบด้วยลักษณะ สาม	๘๐๔
ภพมีวิภาค สาม	๒๗/๘๗/๙๗
“ภิกษุธรรมกถึก” แท้ย่อมแสดงปฏิจจฯ เพื่อผล สาม	๕๙/๕๒๐
ภิกษุธรรมกถึก (แท้) แสดงธรรมเพื่อให้เกิดปฏิภิกิริยา(ต่อปฏิจจฯสมุปปีนนธรรม)- -สาม๕๙/๕๒๐	
ภิกษุบรรลุนิพพานในทิวาสธรรมคือสำเร็จในการทำปฏิภิกิริยา(ต่อปฏิจจฯ- -สมุปปีนนธรรม) สาม๔๔๑/๕๒๑	
ภิกษุปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมคือมีปฏิภิกิริยา(ต่อปฏิจจฯสมุปปีนนธรรม)-สาม๒๖๖/๕๒๐	
ภิกษุผู้สามารถอำนวยให้เกิดสังขานุกุโธ, มีคุณสมบัติ สาม	๖๓๗
มนสิการปฏิจจฯ โดยยาม สาม	๕,๗,๙
ยถาภูมัสัมมัปปัญญาในเบญจขันธ์มีลักษณะ สาม	๑๔๓/๙๗
ระบบการถามเกี่ยวกับขันธห้าที่นำไปสู่ยถาภูมัสัมมัปปัญญา(มีระยะ) สาม๑๔๓/๒๘๖	
วัตถุ(ที่ทรงระบุ) เพื่อการพิจารณาปัจฉัยในภายใน สาม	๓๐๖-๓๐๗
วิญญาณ(จิต) ของบุคคลผู้ไปตามอริชชา ย่อมเข้าถึงวิบากแห่งสังขาร สาม	๔๔๗
วิญญาณตั้งอยู่เจริญงอกงามในกพพีการาหารเพราะเหตุแห่งธรรม สาม	๓๒๗

วิญญานตั้งอยู่เจริญงอกงามในผัสสอาหารเพราะเหตุแห่งธรรม สาม	๓๒๘
วิญญานตั้งอยู่เจริญงอกงามในมโนสัญญาเจตนาหารเพราะเหตุแห่งธรรม สาม	๓๒๘
วิญญานตั้งอยู่เจริญงอกงามในวิญญานเพราะเหตุแห่งธรรม สาม	๓๒๙
วิญญานตั้งอยู่เจริญงอกงามไม่ได้ในอาหารสี่เพราะไม่มีเหตุ สาม	๓๓๐-๓๓๒
วิญญานปรากฏเพราะความสมบูรณ์แห่งธรรม สาม	๒๐๘
วิญญานยังไม่ปรากฏเพราะความไม่สมบูรณ์แห่งธรรม สาม	๒๐๗
วิธีพิจารณาใคร่ครวญธรรมทั้งปวงประมวลลงในการพิจารณาโดยความเป็นธรรม—	

-สาม๓๔๒/๔๕๑

วิบากแห่งสังขาร (กรรมที่เนื่องด้วยอวิชชา)มีวิภาคไปตามสังขาร สาม	๔๔๗
เวทนามีชนิด สาม	๓๙
เวทนามีวิภาค สาม	๒๗๓
เวทนามีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจเจกการ สาม	๑๒๓/๙๙
ไวพจน์(ของกันและกัน) แห่งคำว่า “ผู้ไม่ประมาท” มีอย่าง สาม	๕๕๐
ไวพจน์แห่งความทุกข์โดยอุปมา สาม	๒๖๙
สมารัมภะมีวิภาค สาม	๒๐๒-๒๐๓
สังกายะ(ความเห็นผิดเกี่ยวกับอดีต,หรือ “เรา”) มีนัย สาม	๔๙๑
สังขาร(กรรมที่เนื่องด้วยอวิชชา)มีวิภาค สาม	๔๔๗
สังขารมีวิภาค สาม	๒๘/๙๐/๙๙
สังคัมปัญญาชน(ครั้งพุทธกาล)จำแนกเป็นพวก สาม	๕๙๙
สังจณูปัตติคือการทำอาการสิบสองแห่งสังจณูปุโธให้ถึงที่สุด,โดยอาการ สาม	๖๓๘
สัญญาเจตนาเกิดขึ้นโดยทวาร สาม	๑๖๐
สัตว์โลกผลิตเพลินอยู่ในภพ,ถูกลงโดยภพด้วยอาการ สาม	๘๐๓
สาวกปฏิญญาว่ายี่ดื้อในธรรมของพระผู้มีพระภาคโดยฐานะ สาม	๑๐๖/๙๙
“สิ่ง”ที่มีอยู่ สาม	๑๖๕
สิ่งเป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญานประกอบด้วยลักษณะการ สาม	๑๖๖/๙๙
สิ่งพึงรังเกียจ(อันเกิดจากคนพาล,ไม่เกิดจากบัณฑิต) สาม	๔๕๒
สิ่งไม่เป็นอารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญานประกอบด้วยลักษณะการ-	

-สาม๑๖๗/๑๖๘/๑๗๐/๕๗๑

สุขและทุกข์เกิดขึ้นเพราะสัญเจตนา สาม	๑๖๐
สุจริต (ที่ทำสติปัฏฐานสี่ให้บริบูรณ์)มีวิภาค สาม	๖๓๓
โสดาบันมีคุณลักษณะ สาม	๑๐๘/๙๗
เหตุที่ทำให้ตถาคตต้องเกิดและธรรมวินัยรุ่งเรืองในโลก) สาม	๓๑๖
อกุศลวิตกมีวิภาค สาม	๑๔๒
องค์แห่งสุตะ สาม	๑๗/๒๔๕/๙๗
อฐานะ(ที่ผู้รู้ชัดปฏิจักษ์แล้วจักสงสัยในธรรมสาม) สาม	๔๒๕
อฐานะหก(แห่งการดับทุกข์ในทวิภูตรธรรม)เพราะเหตุ สาม	๑๘๙
อภิสังขารมีวิภาค สาม	๔๔๗
อนุสัยมีขึ้นเพราะเหตุแห่งเวทนา(มีคู่) สาม	๑๘๘/๕๒๗
อนุสัย(มีปัจจัยต่างกันด้วยอำนาจเวทนาต่างกัน)มีวิภาค สาม	๑๘๘/๕๒๗
อนุสัยไม่อาจมีขึ้น (แก่ผู้รู้เท่าทันเวทนา) แม้เพราะเหตุแห่งเวทนา สาม	๓๔๓/๕๒๙
อริยสาวกพยากรณ์ความเป็นโสดาบันของตนได้,เมื่อประกอบด้วยองค์คุณมีหมวด-	
-สาม๕๓๘	
อริยสาวกไม่เข้าถึง-ไม่ถือเอา-ไม่ถึงทับซึ่งธรรม สาม	๖๖๖
อวิชาเป็นปัจจัยแห่งสังขาร สาม	๑๖๐
อตฺตา-อตฺตนิยานุทฺติเป็นไปในความหมาย(ว่าของเรา,เป็นเรา,ตัวตนของเรา)-	
-สาม๓๘๓/๖๙๒/๙๗	
อาการที่ควรรู้-เห็นเกี่ยวกับขันธ(แต่ละขันธ) มีนัย สาม	๔๘๐/๔๘๕/๖๑๕
อาการ(ที่เนื่องด้วยการทรงทราบคติของมิจฉาทิภูตฺติ ท.) สาม	๗๓๕/๙๗
อาการที่มีต่อสุขเวทนาซึ่งทำราคานุสัยให้นอนตาม สาม	๑๘๘
อาการที่มีต่อสุขเวทนาซึ่งไม่ทำราคานุสัยให้นอนตาม สาม	๓๔๓
อาการแห่งสุตะ สาม	๑๗/๒๔๕/๙๗
“อาชีวมัญจูกตฺตีล”คือธรรมสามที่ต้อง “ปริสุทฺธิมาแล้วแต่เดิม” สาม	๓๓๖
อารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญานมีขึ้นเมื่อจิตมีอาการ สาม	๑๖๖/๙๗
อารมณ์เพื่อการตั้งอยู่แห่งวิญญานมีไม่ได้เมื่อจิตไม่มีอาการ สาม๑๖๗/๑๖๘/๑๗๐/๕๗๑	
อินทรีย์(แต่ละอินทรีย์) มีลักษณะเฉพาะซึ่งทำความต่างจากกัน สาม	๖๓๕

อุปปริกษีคือผู้พิจารณาธรรมโดยวิธี สาม	๓๔๒/๔๕๑
อุปมาแห่งองค์ประกอบเพื่อภพใหม่ (: เนื้อหา-พีช-ยางในพีช) แห่งภพสาม-	-สาม๗๙๑/๗๙๒
อุปสรรค(ที่มักเกิด) ในขณะเจริญสติปัฏฐานทั้งสี่ สาม	๒๗๙

๔

กรรมบัญญัติ(เกี่ยวกับทุกข์นี้ใครทำให้) นอกพุทธศาสนามีวิภาค สี่	๖๗๐/๖๗๓
กระแสปฏิจลหยุดได้เพราะธรรม สี่	๑๓๘
กายมีอาการที่เห็นได้ง่าย สี่	๓๘/๓๘๑
การก่อเกิดแห่งปัญญาปานขั้นนี้ไม่มีเพราะไม่มีลำดับแห่งอาการ สี่	๓๓๕
การก่อขึ้นแห่งทุกข์ประกอบด้วยอาการ สี่	๒๒๐
การก่อขึ้นแห่งสังขารธรรม(สิบหมวด) ประกอบด้วยอาการ สี่	๒๒๐
การก้าวล่วงปฏิจลสมุปบันธรรมเพราะรู้ทั่วถึงสิ่งนั้นโดยอาการ สี่	๔๓๒
การเกิดแห่งกองทุกข์(ที่มีนันทิเป็นหลัก)มีปัจจยาการ สี่	๑๒๘/๑๕๑/๒๕๙
การเกิดแห่งอิสสาและมัจฉริยะ(เครื่องผูกพันเทวดาฯ)มีปัจจยาการ สี่	๖๑๓
การเจริญโพชฌงค์(ที่ทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์)ประกอบด้วยลักษณะ สี่	๖๓๔
การดับแห่งกองทุกข์(ที่มีนันทิเป็นหลัก)มีปัจจยาการ สี่	๑๓๐/๒๖๑
การตามเห็นขั้น(แต่ละขั้น) ในความหมายแห่งตัวตนโดยอาการ สี่	๓๐๐/๙๙
การตามเห็นรูปเป็นอัตตามีอาการ สี่	๑๖๔/๙๙
การตามเห็นวิญญาณเป็นอัตตามีอาการ สี่	๑๖๔/๙๙
การตามเห็นเวทนาเป็นอัตตามีอาการ สี่	๑๖๔/๙๙
การตามเห็นสังขารเป็นอัตตามีอาการ สี่	๑๖๔/๙๙
การตามเห็นสัญญาเป็นอัตตามีอาการ สี่	๑๖๔/๙๙
การถึงทับสสตวิหารธรรมมีลักษณะ สี่	๒๐๔
การประกาศธรรมของพระพุทธเจ้ามีผลเปรียบด้วยอุปมา สี่	๒๐๖/๙๙

การบรินิพพานเฉพาะตน (ในกรณีแห่งอภิสังขาร) มีปัจฉยาการ	ที่ ๔๔๗
การพยากรณ์หรือหัตตผลด้วยลักษณะ	ที่ ๗๒
การไม่ตามเห็นชั้น(แต่ละชั้น) ในความหมายแห่งตัวตนโดยอาการ	ที่ ๓๐๓
การไม่สามารถก้าวล่วงปัจจุสมุปันนธรรมเพราะไม่รู้ทั่วถึงสิ่งนั้นโดยอาการ	ที่ ๓๗๘
การรู้ปัจจุฯ โดยวิธีแห่งอริยสัจสี่	ที่ ๒๔๕/๗๗
การรู้ปัจจุสมุปันนธรรมเป็นไปโดยอาการ	ที่ ๘๔/๘๖/๗๗
การละสงสัยในฐานะหกทำให้ละสงสัยในอริยสัจ	ที่ ๑๐๘/๖๙๑/๗๗
การหลุดพ้นของอริยสาวกเนื่องด้วยชั้นห้ามีขั้นตอนโดยปัจฉยาการ	ที่ ๑๔๔/๗๗
การอยู่จบพรหมจรรย์ประกอบด้วยลักษณะ	ที่ ๔๐/๗๗
กิจควรกระทำทั้งสี่เป็นอันกระทำอยู่ในเมื่อโพธิปักขิยธรรม๓๗เต็มรอบอยู่	ที่ ๓๓๖
กิจ (ที่บุคคลพึงกระทำเกี่ยวกับผัสสายตนะ)	ที่ ๔๐๙
กิจ(ที่บุคคลละเลยเกี่ยวกับผัสสายตนะจนเกิดทุกข์)	ที่ ๓๙๐
ชั้น(แต่ละชั้น) มีอาการอันจะพึงเห็นผิด	ที่ ๑๙๕
คนนอกวง(ตั้งอยู่ในฝ่ายแห่งปุถุชนเพราะปราศจากโสดาปัตติยังคะ)	ที่ ๖๔๔
ความก่อเกิดแห่งปัญจุปาทานชั้นมีลำดับแห่งอาการ	ที่ ๒๑๓
ความดับแห่งอวิชชาทำให้ไม่มีปัจจัยแห่งสุขทุกข์	ที่ ๑๖๒
ความประมาทของอริยสาวกเกี่ยวกับโสดาปัตติยังคะ	ที่ ๖๔๔
ความเป็นไปโดยชอบ(ในธรรมวินัย)มีลักษณะ	ที่ ๑๘๕
ความเป็นผู้ฉลาด(ในธรรมชั้นปรมาตถ)มีวิภาค	ที่ ๔๕๓
ความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุดมีเพราะธรรม	ที่ ๑๓๘
ความเป็นสมณะขึ้นอยู่กับการรู้ปัจจุฯโดยนัย (แห่งอริยสัจ)สี่	ที่ ๓๙๕
ความเป็นโสดาบัน (อีกนัยหนึ่ง) มีได้เพราะการละกัขาในสัจจะ-	
	ที่ ๑๐๘/๑๑๑/๖๙๑-๗๐๓
ความเพียรที่ต้องทำเพื่อให้รู้ตามเป็นจริง	ที่ ๕๘
ความไม่เป็นไปโดยชอบ(ในธรรมวินัย)มีลักษณะ	ที่ ๑๘๔
ความไม่เป็นสมณะขึ้นอยู่กับการไม่รู้ปัจจุฯโดยนัย(แห่งอริยสัจ)สี่	ที่ ๓๙๓
ความไม่ยึดมั่นชั้นทำให้ไม่เกิดความกระทบกระทั่งแห่งจิตโดยอาการ	ที่ ๓๐๓
ความยึดมั่นชั้นทำให้เกิดความกระทบกระทั่งแห่งจิตโดยอาการ	ที่ ๓๐๑/๗๗

ความรู้ชัดแจ้ง (ภูมิศาสตร์) ต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการหกเพราะเหตุแห่งธรรม-	-สี่ ๔๑๙-๔๒๑
ความรู้ชัดแจ้ง(อเสชชะ)ต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการหกเพราะเหตุแห่งธรรม	สี่ ๔๑๖-๔๑๘
ความสิ้นอาสวะลู่ถึงนิพพานเป็นเหตุให้ได้สมญา(พิเศษ)	สี่ ๕๕๘
คุณวิเศษยิ่งขึ้นไปหวังได้ในขณะจิตตั้งมั่นอยู่ในสติปัฏฐาน	สี่ ๒๗๘
เครื่องผูกพันทวนตามนุษย์ฯลฯไว้ในการจ้องเวรมีปัจฉยการ	สี่ ๖๑๒
จิตพ้นจากทุกข์เพราะอาศัยปัจฉิมอุบายป็นนธรรม	สี่ ๕๘
จิตไม่พ้นจากทุกข์เพราะปัจฉิมอุบายป็นนธรรม	สี่ ๕๗
ชาละที่เป็นชื่อของทิวาสี, มีปริยาย	สี่ ๗๓๑
ญาณคือความรู้ในปัจฉิมอุบายป็นนธรรม(แต่ละอาการโดยนัยแห่งอริยสัจ)	สี่ ๓๕๐
ฐานะที่ไม่อาจจะมีได้(อสุภานะ)	สี่ ๑๕๙/๖๗๒
ตัณหามีลักษณะอาการ	สี่ ๑๐๑
ตัณหามีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจฉยการ	สี่ ๑๒๓/๗๗๗
ทิวาสีเนื่องด้วย “เอง” หรือ “อื่น” มนัยแห่งการถาม	สี่ ๕๑๔
ทิวาสีบัญญัติคำคืนได้ไม่ตายตัวมีจำพวก	สี่ ๗๒๗
ทิวาสีบัญญัติว่ามีที่สุดหรือไม่มีที่สุดมีจำพวก	สี่ ๗๒๗
ทิวาสีบัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยงแต่บางอย่างมีจำพวก	สี่ ๗๒๗
ทิวาสีบัญญัติอดีตตาและโลกว่าเที่ยง, มีจำพวก	สี่ ๗๒๗
ทุกขบัญญัติ(เกี่ยวกับทุกข์นี้ใครทำให้) นอกพุทธศาสนามีวิภาค	สี่ ๖๗๐/๖๗๓
ทุกขสมุทัย(ที่เป็นไปในปัญจอุปาทานชั้น) อาศัยธรรม	สี่ ๔๓/๒๐๙
โทษของธรรมวินัยที่ไม่เป็นไปโดยชอบ	สี่ ๑๘๔
โทษของธรรมวินัยที่ไม่สมบูรณ์ในการบัญญัติอุปาทาน	สี่ ๑๘๔
ธรรมทำความเป็นพราหมณ์ชั้นสูงสุด	สี่ ๑๓๘
ธรรมธาตุมีลักษณะ	สี่ ๓๕/๗๗๗
ธรรมวินัยบัญญัติไว้ไม่ดีคือบัญญัติอุปาทานไม่ครบ	สี่ ๑๘๔
ธรรมอันผู้รู้ซุ่มซัดค้ำไม่ได้มีหมวด	สี่ ๑๑๒
ธัมมัญญิตินิยามแม้รู้เห็นธัมมัญญิตินั้นไม่เปลี่ยนแปลงก็ยังมีเปลี่ยนแปลง-	-โดยอาการ สี่ ๓๕๘

ธาตุหกเป็นคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้โดยอาการ	ที่	๑๑๒
นิทเทสโดยพิศดารแห่งอริยสังข์(อีกนัยหนึ่ง)ที่		๘๒/๑๑๕
แนวปฏิบัติที่ตั้งต้นด้วยการเห็นความไม่เที่ยงของอายตนะมีลำดับ	ที่	๖๕๓-๖๕๔
บริษัทที่พลอยได้รับผลแห่งการค้นพบของพระองค์	ที่	๒๖๕/๔๖๙
บัณฑิตผู้ประกอบด้วยปัญญา(วิมังสกบัณฑิต) ประกอบด้วยความฉลาด	ที่	๔๕๓
ปัจฉิมดับลงที่กลางสายมีปัจฉยาการ	ที่	๙๙/๑๒๕/๑๗๕/๗๗
ปัจฉิมตั้งต้นด้วยเจตน-ปกปัป-อนุสย-แห่งจิตมีปัจฉยาการ	ที่	๑๖๙
ปัจฉิม(แต่ละอาการ) ฟังรู้โดยวิธีแห่งอริยสังข์	ที่	๑๔๕/๗๗
ปัจฉิม ที่เกิดเพียงครึ่งสายมีปัจฉยาการ	ที่	๙๘/๑๒๕/๑๗๕/๗๗
ปัจฉิมที่ตรัสอย่างย่อที่สุด(เพียงตัมหา) มีปัจฉยาการ	ที่	๕๗๒/๗๗
ปัจฉิม(ที่ตั้งต้นด้วยการลงของจิต)มีปัจฉยาการ	ที่	๔๒๓
ปัจฉิมที่เป็นนิโรธวารกลางสายมีปัจฉยาการ	ที่	๑๒๕/๗๗
ปัจฉิมที่เป็นสมุทวารเพียงครึ่งสายมีปัจฉยาการ	ที่	๑๒๕/๗๗
ปัจฉิมแมตั้งต้นด้วยอนุสยะอย่างเดียวกันมีปัจฉยาการ	ที่	๑๖๙
ปัจฉิมสมุปบันนธรรมมีอาการแห่งอริยสังข์	ที่	๘๔/๘๖/๗๗
ปัจฉิมสมุปบันนธรรมแห่งความไม่เร่าร้อน	ที่	๕๘
ปัจฉิมสมุปบันนธรรมแห่งความเร่าร้อนอันใหญ่หลวง	ที่	๕๗
ปัจฉิมแห่งการเกิดสังขารมีประเภทแห่งชนิด	ที่	๑๙๒
ปัจฉิม(แห่งปฏิสนธนาการ) มีลักษณะแห่งปัจฉยาการ	ที่	๖๓๕
ปัจฉิม(แห่งภพใหม่)มีปัจฉยาการ	ที่	๑๖๙/๑๗๐
ปัจฉิม(แห่งวิชาและวิมุตติ) โดยสังเขปมีปัจฉยาการ	ที่	๖๓๑-๖๓๒
ปัจฉิม(แห่งสุวิมุตตจิต-จิตหลุดพ้นวิเศษด้วยดี) มีปัจฉยาการ	ที่	๖๕๓
ปัจฉิม(แห่งสุวิมุตตจิต-อีกนัยหนึ่ง)มีปัจฉยาการ	ที่	๖๕๓
ปัจฉิม(แห่งอภัททกาลกิริยา “ตายชั่ว”) มีปัจฉยาการ	ที่	๕๗๙
ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมคือสมควรแก่ความรู้ที่รู้โดยนัยอริยสังข์	ที่	๓๐๗/๔๔๕
ปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบคือสมควรแก่การรู้ปฏิบัติโดยนัยอริยสังข์	ที่	๓๐๗
ปัจฉยาการ(ของการเกิดแห่งกองทุกข์ที่มีนันทิเป็นหลัก)	ที่	๑๒๘/๑๕๑/๒๕๙

ปัจฉยาการ(ของการดับกองทุกข์ที่มีนันทิเป็นหลัก) สี่	๑๓๐/๒๖๑
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉดับลงที่กลางสาย) สี่	๙๙/๑๒๕/๑๗๕/๗๗
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉที่ตั้งต้นด้วยเจตนา-กัมปณ-อนุสย-แห่งจิต) สี่	๑๖๙
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉที่เกิดขึ้นเพียงครั้งสาย) สี่	๙๘/๑๒๕/๑๗๕/๗๗
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉที่ตรัสอย่างย่อที่สุดเพียงตัณหา) สี่	๕๗๒/๗๗
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉที่ตั้งต้นด้วยการลวงของจิต) สี่	๔๒๓
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉที่แม้ตั้งต้นด้วยอนุสยะอย่างเดียว) สี่	๑๖๙
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉแห่งปฏิสนธนาการ)มีลักษณะ สี่	๖๓๕
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉแห่งภพใหม่) สี่	๑๖๙/๑๗๐
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉแห่งวิชาและวิมุตติโดยสังเขป) สี่	๖๓๑-๖๓๒
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉแห่งสุวิมุตตจิต) สี่	๖๕๓
ปัจฉยาการ(ของปฏิจฉแห่งสุวิมุตตจิต-อีกนัยหนึ่ง) สี่	๖๕๓
ปัจฉยาการจากการก้าวลงสู่ครรภ์จนถึงเวหนามีอาการ สี่	๘๑/๑๐๑/๑๑๕
ปัจฉยาการ(ที่ตั้งต้นจากความเพลิน) สี่	๑๒๘/๑๕๑/๒๕๙
ปัจฉยาการ(นิโรธวาร-พิเศษ) สี่	๑๗๐
ปัจฉยาการ(สมุททวาร-พิเศษ) สี่	๑๖๙
ปัจฉยาการ(แห่งปฏิจฉของอภัททกาลกิริยา) สี่	๕๗๙
ปัจฉยาการ(แห่งปฏิจฉที่เป็นนิโรธวารกลางสาย) สี่	๑๒๕/๗๗
ปัจฉยาการ(แห่งปฏิจฉที่เป็นสมุททวารเพียงครั้งสาย) สี่	๑๒๕/๗๗
ปัจฉยาการ(แห่งวิมุตติญาณ) สี่	๔๐/๗๗
ปุถุชนตามปรกติมีลักษณะการ สี่	๑๖๔/๑๙๒/๗๗
ผัสสะจะปรากฏให้เห็นได้เพราะองค์ประกอบแห่งการบัญญัติ สี่	๗๘๘
ผัสสะเป็นที่เกิดและดับแห่งนิพเพธิกธรรม สี่	๒๗๙
ผัสสายนะหะเป็นคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้โดยอาการ สี่	๑๑๒
ผู้ที่ได้รับบอผลแห่งการค้นพบของพระองค์คือบริษัท สี่	๒๖๕/๔๖๙
ผู้ปฏิบัติ(ปฏิจฉ) โดยสมควรแก่ธรรมคือปฏิบัติโดยอาการแห่งอริยสัง สี่	๔๔๕
ผู้ปฏิบัติ(ปฏิจฉ) เพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบคือปฏิบัติโดยอาการแห่งอริยสัง สี่	๔๔๕
มโนวิจารณ์สับแปรคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้โดยอาการ สี่	๑๑๓

รูป (อันเป็นที่ตั้งแห่งสุขและทุกข์) ไม่มีเพราะไม่อยู่ในภาวะแห่งสัญญาวิภาค	ที่ ๕๙๖
เรื่องที่ทรงทำว่าผู้รู้คัดค้านไม่ได้	๑๑๗
เรื่องปฏิจจะเป็นเรื่องที่มีเกียรติสูงสุดด้วยเหตุผล	๘๑๑
ลักษณะแห่งอาหารสี่โดยอุปมา	๓๒๓
โลกายะตะ(ที่ไม่อาจนับเนื่องในทางสายกลาง)มีวิภาค	๖๘๘
วาทะที่ทรงแนะนำว่าไม่ควรกล่าว(เกี่ยวกับ “อื่น”- “เอง”)	๖๘/๖๖๗
วิญญาณพุ่งไปภายนอกทางอายตนะหกโดยอาการ	๒๙๖
วิญญาณไม่พุ่งไปภายนอกทางอายตนะหกโดยอาการ	๒๙๖
วิญญาณไม่สยบในภายใน: ในสุขจากรูปमानสี่โดยอาการ	๒๙๘-๓๐๐
วิญญาณสยบในภายใน: ในปีติและสุขเกิดแต่วิเวก(แห่งปฐมฌาน) โดยอาการ	๒๙๗
วิญญาณสยบในภายใน: ในปีติและสุขเกิดแต่สมาธิ(แห่งทุติยฌาน) โดยอาการ	๒๙๗
วิญญาณสยบในภายใน: ในสุขจากรูปमानสี่โดยอาการ	๒๙๗
วิญญาณสยบในภายใน: ในสุขอันเกิดแต่อุเบกขา (แห่งตติยฌาน)โดยอาการ	๒๙๗
วิญญาณสยบในภายใน: ในอทุกขมสุข (แห่งจตุตถฌาน) โดยอาการ	๒๙๘
วิมุตติญาณมีลำดับแห่งอาการ	๔๐/๗๗
วิมังสกบัณฑิตคือบุคคลผู้ประกอบด้วยความฉลาดในธรรม	๔๕๓
เวสารัชชญาณ(ดู พุ. โอ. หัวข้อว่า “ทรงมีเวสารัชชญาณสี่”)	๔๗๙/๔๘๕
ไวพจน์(แก่กันและกัน) ของคำว่า “สมุทัย”	๗๓/๗๗
ไวพจน์(แก่กันและกัน) แห่งคำว่า “ความเชื่อ”	๔๕๑
ไวพจน์ของคำว่า “ละได้ขาดแล้ว” (สำหรับกิเลสและสิ่งที่จะต้องละอื่นๆ)	๖๘๕
ไวพจน์(แห่งกันและกัน) ของคำว่า “เหตุ”	๕๙๐/๗๘๔
สติปัญญาฐาน (ที่ทำโพชฌงค์เจ็ดให้บริบูรณ์)มีวิภาค	๖๓๓
สมณพราหมณ์ที่สอนเรื่องกรรม (เกี่ยวกับสุขทุกข์) มีพวก	๑๕๙/๖๗๐
สังขาร (ชนิดที่มีความหมายพิเศษ) มีประเภท	๑๙๒
สังขารปรุงแต่งสุขทุกข์โดยอาการ	๑๖๐
สัญญาเจตนาตั้งอยู่ในฐานะแห่งธรรม	๑๖๓
สัญญาบัญญัติ(เกี่ยวกับการมีสัญญา-ไม่มีสัญญา)มีวิภาค	๕๙๖

- สัมมาทิฏฐิ(นัยพิเศษนัยหนึ่ง) สมบูรณ์ด้วยอาการแห่งเหตุ สี่ ๖๖๖
- สัสสตทิฏฐิ(ชนิดเอสสิกัฏฐายี) มีนัยแห่งอุปมา สี่ ๑๐๖/๖๙๐/๗๗๕
- สัสสตทิฏฐิแห่งพวกสัสสตวาท(บัญญัติอัตตาและโลกว่าเที่ยง) มีประการ สี่ ๗๓๓-๗๓๕
- สิ่งเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งการบัญญัติ (ซึ่งหมู่แห่งรูปและนาม) สี่ ๗๘๘
- องค์ประกอบ (แห่งความสมควรที่จะได้นามว่า “ผู้บรรลุนิพพานในทิฏฐิธรรม”)-
-สี่ ๔๔๑-๔๔๓/๕๒๑/๕๒๖
- องค์แห่งโสดาบัน (โสดาปัตตติยังคะ) มีวิภาค สี่ ๕๓๙
- อฐานะ (สิ่งที่ไม่อาจจะมีได้) เกี่ยวกับการบัญญัติทุกขโดยไม่เนื่องด้วยผัสสะ-
-สี่ ๕๕๙/๖๗๒/๖๗๔
- อมราวิกเขปิกทิฏฐิแห่งพวกอมราวิกเขปิกวาท(พูดส่าย) มีประการ สี่ ๗๔๓-๗๔๖
- อรรถแห่ง “ผัสสะ” คำเดียวสามารถถลาล้างลัทธิกัมมวาที (นอกพุทธศาสนา) มีพวก สี่ ๖๗๔
- อวกาศส่วนที่ถูกกันออกมาเป็นรูป (กาย) โดยสิ่งสี่ ๒๐๗
- อริยสังขมีนิตเทศโดยพิศดาร (อีกนัยหนึ่ง) สี่ ๘๒/๑๑๕
- อริยสังขสี่เป็นคำตรัสที่ใครทำอะไรไม่ได้โดยอาการ สี่ ๘๑/๑๑๓
- อริยสาวกแท้จริงประกอบด้วยความหมาย สี่ ๙๓
- อริยสาวกแท้จริงเพราะรู้ปฏิจจขโดยนัย สี่ ๙๓
- อริยสาวกมีลักษณะ(ตรงกันข้ามจากปุถุชน) สี่ ๓๐๓
- อวิชขามีวิภาค สี่ ๒๘
- อันตานันติกทิฏฐิแห่งพวกอันตานันติกวาท(มีที่สุด-ไม่มีที่สุด) มีประการ สี่ ๗๔๐-๗๔๒
- อาการของกาย(ที่เห็นได้ง่ายเพื่อความเบื่อน่าย) สี่ ๓๘/๓๘๑
- อาสวะเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย สี่ ๒๐๒-๒๐๔
- อาสวะไม่มีเพราะความไม่มีแห่งปัจจัย สี่ ๒๐๓-๒๐๔
- อาหารมีวิภาค สี่ ๖๕/๓๒๓/๓๒๗/๕๗๗
- อุปติดับเมื่อปฏิบัติสมควรแก่การรู้อุปติโดยนัยแห่งอริยสังข สี่ ๓๐๗
- อุปติเป็นสิ่งที่ต้องรู้โดยนัยแห่งอริยสังข สี่ ๓๐๗
- อุปาทานที่บัญญัติโดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (ต้องมี) สี่ ๑๘๕
- อุปาทานมีวิภาค สี่ ๒๗/๘๗/๗๗๕
- เอกัจจสัสสตติก-เอกัจจอสัสสตติกทิฏฐิ(เที่ยงแต่บางอย่าง)มีประการ สี่ ๗๓๖-๗๓๙

๕

กรณีที่ไม่ตรัสว่ามีบุคคลเป็นผู้กระทำ ห้า	๖๕-๖๗/๗๙๙-๘๐๒
กรรมมีเวมัตตา(จำแนกตามคติ) ห้า	๒๗๖
กามคุณที่ใช้บำเรอกุมาร ห้า	๑๕๐
กามคุณมีวิภาค ห้า	๒๗๑
กามมีเวมัตตา(จำแนกตามอารมณ์) ห้า	๒๗๒
การเกิดแห่งกองทุกข์คือการเกิดแห่ง (อุปาทาน) ชั้นหยาบ ห้า	๑๒๘/๒๖๐
การดับแห่งกองทุกข์คือการดับแห่ง(อุปาทาน) ชั้นหยาบ ห้า	๑๓๑/๒๖๒
การทรงแสดงธรรมด้วยปัญญาอันยิ่งเพื่อประโยชน์อันมีนัย ห้า	๔๘๔
การไม่ยึดมั่นจับขวยสิ่งที่ยิ่งกว่าผู้อื่นมิได้เพราะรู้เวทนาโดยอาการ ห้า	๗๓๕/๗๗๗
การรู้ชัด(ด้วยสมาธิจิต) ซึ่งการเกิดดับของชั้นหยาบ ห้า	๑๒๗
การรู้ตามที่เป็นจริงซึ่งธรรมห้าอย่างไม่กำหนดในธรรมห้า ห้า	๓๓๕
การรู้ว่านิพพานเป็นอะไรไม่เนื่องด้วยวิธีการรู้ของสามัญชน ห้า	๒๘๔
การสำคัญเห็นปิยรูปสาตรูปโดยอาการที่ทำตณหาให้เจริญมีอาการ ห้า	๓๐๙
การแสดงธรรมของพระองค์ประกอบด้วยลักษณะ ห้า	๕๘๖
การเห็นความไม่มีโรคคือนิพพานมิได้เมื่อละนันทิราคะในธรรม ห้า	๔๒๓
การเห็นถูกในปิยรูปสาตรูปโดยอาการที่ละตณหาได้มีอาการ ห้า	๓๑๓
กุมารเกิดทุกข์ได้แม้โดยปัจเจกอาการ ห้า	๑๕๑
กุมารหลงใหลในเวทนาเพราะเหตุ ห้า	๑๕๑
ชั้นหยาบเกิดเนื่องกันทางอายตนะหกโดยวิธีแห่งปัจเจกอาการ ห้า	๒๙๒
ความดับทุกข์ของผู้ไม่หลงใหลในเวทนามีปัจเจกอาการ ห้า	๓๖๘
ความเบื่อหน่าย (ในธรรมเป็นที่ตั้งแห่งตณหา) ห้า	๓๔๖
ความไม่มีสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาทรงแสดงไว้ด้วยความไม่มีผู้กระทำ "กิจ"-	
	-ห้า๖๕-๖๗/๗๙๙-๘๐๒
ความไม่รู้ตามเป็นจริงในสิ่งโดยอ้อมกำหนดในสิ่งนั้น ห้า	๒๑๓

ความสงสัย(กถกถิ) เกี่ยวกับตนอันเป็นปัจจุบันมีแนวแห่งความหมาย ห้า ๔๒๕/๔๒๙
คำตอบที่ทรงตอบต่อปัญหาที่ควรตั้งขึ้นเป็นปัญหาเกี่ยวกับธรรม-

-ห้า๖๕-๖๗/๘๐๐-๘๐๒

ชาติมีปัจเจกการ(โดยปฏิโลม) ห้า	๗๓
ญาณเครื่องรู้ปัจเจกจะไม่เนื่องด้วยทางมาแห่งความรู้ของสามัญชน ห้า	๒๘๒/๒๘๓
ฐานที่ตั้งแห่งความกำหนดมีวิภาค ห้า	๒๑๓/๓๓๕
ฐานะที่มีได้(เกี่ยวกับการบัญญัติแก่สิ่งที่มีอยู่จริง) ห้า	๖๐๓
ทิวฐิธัมมนิพพานทิวฐิ(นิพพานในทิวฐิธรรม) มีประการ ห้า	๗๖๓-๗๖๕
ทิวฐิบัญญัตินิพพานในทิวฐิธรรม,มีจำพวก ห้า	๗๒๘
ทิวฐิปรารภที่สุดเบื้องต้น (บุพพัตทิวฐิ) มีแนวแห่งความหมาย ห้า	๔๒๕/๔๒๙
ทิวฐิปรารภที่สุดเบื้องปลาย (อปรัณตทิวฐิ) มีแนวแห่งความหมาย ห้า	๔๒๕/๔๒๙
ทิวฐิผิด(แม้ขยายออกไปเป็น๒๖)ก็ยังมีปรารภชั้น ห้า	๗๐๔
ทิวฐิและการหยั่งลงด้วยทิวฐิ (รวมแปด) เกิดเพราะเข้าไปยึดถือในชั้น ห้า	๓๘๐-๓๘๙
ทิวฐิและการหยั่งลงแห่งทิวฐิเนื่องมาจากการยึดธรรม(คือชั้น) ห้า	๓๘๓
ธรรม(ชั้น)เป็นที่ตั้งแห่งความเบื่อหน่าย ห้า	๔๔/๗๗
ธรรมจักขุมีไวพจน์ ห้า	๕๖๑/๕๖๔/๗๗
ธรรมที่ไม่เที่ยง ห้า	๑๙๒
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเบื่อหน่าย(อีกนัยหนึ่ง) ห้า	๔๐
ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทานมีวิภาค ห้า	๓๔๖
ธรรมวินัยที่เป็นไปโดยชอบมีลักษณะ ห้า	๑๘๕
ธรรมวินัยที่ไม่เป็นไปโดยชอบมีลักษณะ ห้า	๑๘๔
ธรรม(สิ่งเป็นที่ตั้งของอุปาทาน) ห้า	๓๔๗
ธรรมอันบุคคลพึงกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง (อุปาทานชั้น) ห้า	๓๓๖
นัตถิกทิวฐิเกิดเพราะยึดในชั้น ห้า	๑๐๙/๗๗
นาม(ในนามรูป) มีวิภาค ห้า	๒๘/๘๙/๗๗
นามรูปมีความเป็นอย่างไร(ตามที่มันเป็น) ทำให้เกิดการบัญญัติในรูปแบบ ห้า	๗๙๐
นิพพานมีลักษณะหรือไวพจน์ ห้า	๕๓

บัญญัติที่เป็นฐานะ (เพราะบัญญัติแก่สิ่งที่มีอยู่จริง) ห้า ๖๐๓

ปฏิจกฯ(ที่ตั้งต้นด้วยอัสสาทะในอุปาทานนियธรรม) มีปัจจยการ ห้า ๒๑๘/๓๗๖

ปฏิจกฯ(นิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาที่นวะในสัจญญานิยธรรม) มีปัจจยการ-

-ห้า๒๓๓

ปฏิจกฯ(นิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาที่นวะในอุปาทานนियธรรมมีปัจจยการ-

-ห้า๒๓๑/๓๗๗

ปฏิจกฯเนื่องด้วยสัจญญนิยะมีปัจจยการ ห้า

๒๑๘/๒๓๓

ปฏิจกฯเนื่องด้วยอุปาทานนियะมีปัจจยการ ห้า

๒๑๘/๒๓๑/๓๗๖/๓๗๗

ปฏิจกฯ(แห่งการเกิดขันธห้าโดยสมบูรณ)มีปัจจยการ ห้า

๒๙๒

ปฏิจกฯสมุปบันนธรรม(ในกรณีแห่งขันธ) ห้า

๔๒/๒๐๙

ปฏิจกฯ (แห่งกลหวิวาทสมุทัย) มีปัจจยการ ห้า

๕๙๕

ปฏิจกฯ(แห่งความสิ้นสุดของโลก) มีปัจจยการ ห้า

๖๕๙

บัญญัติสัจญญาสังขาสุมุทาจรณบัญญัติเป็นบัญญัติสุดท้ายแห่งบัญญัติ ห้า ๖๐๓

ปัจจยการ (ของปฏิจกฯนิโรธว่าที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาที่นวะในสัจญญานิยธรรม)-

-ห้า๒๓๓

ปัจจยการ (ของปฏิจกฯนิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาที่นวะในอุปาทานนियธรรม)-

-ห้า๒๓๑/๓๗๗

ปัจจยการ (ของปฏิจกฯแห่งกลหวิวาทสมุทัย) ห้า

๕๙๕

ปัจจยการ(ของปฏิจกฯแห่งความสิ้นสุดของโลก) ห้า

๖๕๙

ปัจจยการ(แห่งปฏิจกฯที่ตั้งต้นด้วยอัสสาทะ) ห้า

๒๑๘/๓๗๖

ปัจจยการ(แห่งปฏิจกฯเนื่องด้วยสัจญญนิยะ) ห้า

๒๑๘/๒๓๓

ปัจจยการ(แห่งปฏิจกฯเนื่องด้วยอุปาทานนियะ) ห้า

๒๑๘/๒๓๑/๓๗๖/๓๗๗

ปัญหาที่ควรตั้งขึ้นเป็นปัญหาเกี่ยวกับธรรม(วิญญาณ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-

-อุปาทาน) ห้า๖๕/๘๐๐

ปัญหาที่ไม่ควรตั้งขึ้นเป็นปัญหาเกี่ยวกับธรรม(วิญญาณ-ผัสสะ-เวทนา-ตัณหา-

-อุปาทาน) ห้า๖๕-๖๗/๗๙๙-๘๐๒

บุุชชนยอมใ้จักเวทนาโดยธรรมลักษณะ ห้า

๕๒๘

ผู้เจริญสติปัญญาอย่าสมมุติประกอบอยู่ด้วยลักษณะ ห้า	๖๓๓
ผู้ที่ควรปฏิบัติตามคือผู้ประกอบด้วยธรรมชั้น ห้า	๒๘๐
ผู้ไม่หลงใหลในเวทนาเพราะประกอบด้วยคุณธรรม ห้า	๓๖๘
พรหมจรรย์ที่ทรงประกาศ(สำเร็จ) แล้วมีลักษณะ ห้า	๒๖๕/๔๖๙
พรหมชาลปริยาย(สูตร)มีชื่อต่างๆแทนกันได้ถึง ห้า	๗๓๑
พรหมหรือสักกะของผู้ย่อมประกอบด้วยธรรม ห้า	๑๓๘
พระธรรมคุณ (ในบางครั้งตรัสไว้แต่เพียง) ห้า	๔๓๑
ภยเวระ(อันอริยสาวกพึงให้สงบระงับแล้วเพื่อความเป็นโสดาบัน) ห้า	๕๓๘
ภิกษุชื่อว่าไม่ได้อยู่ประพฤติพรหมจรรย์เพราะไม่รู้ธรรมลักษณะ ห้า	๕๐๙
ภิกษุชื่อว่าอยู่ห่างไกลจากธรรมวินัยนี้เพราะไม่รู้ธรรมลักษณะ ห้า	๕๐๙
ภิกษุรู้จักผัสสายนะยิ่งกว่าที่สมณพราหมณารู้, เพราะรู้โดยอาการ ห้า	๗๒๙
รากฐานแห่งปฏิจักษุ(ผัสสายนะ) อันบุคคลพึงรู้โดยธรรมลักษณะ ห้า	๕๐๙
ลักษณะแห่งการไม่รู้ทุกขมสุขเวทนาตามที่เป็นจริง ห้า	๑๘๙
ลักษณะแห่งการรู้ทุกขมสุขเวทนาตามที่เป็นจริง ห้า	๓๔๓
ลักษณะแห่งการรู้ทุกขมแท้จริงนิยมแสดงด้วยโวหารอันประกอบด้วยนัย ห้า	๑๓๔/๖๘๕
ไวพจน์(ของกันและกัน)แห่งธรรมในประเภทปัญญา ห้า	๔๖๔/๔๖๖/๔๗๑/๔๗๔/๔๗๗/ ๔๗๙/๕๖๑/๕๖๔/๕๖๖/๕๖๙
ไวพจน์แห่งคำว่า “เพียง” (ของพรหม) ห้า	๗๓๖
สัญญาโยชนาภินเวสวินิพันธะเกิดเพราะเข้าไปยึดถือในขันธ ห้า	๓๘๘
สัญญาโยชนาภินเวสวินิพันธะอาณาโณสณะเกิดเพราะเข้าไปยึดถือในขันธ ห้า	๓๘๘
สัญญาโยชนียธรรมมีวิภาค ห้า	๑๓๘
ผัสสสติปฏิจักษุ (เอสิกัฏฐายี) เกิดเพราะยึดในขันธ ห้า	๑๐๗/๖๙๐/๗๑๗
สิ่งที่เคยหลงกันว่าเป็น (ปรมติปฏิจักษุ) นิพพาน ห้า	๗๖๓
สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเบื่อหน่าย ห้า	๓๘๓/๗๑๗
สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ ห้า	๑๔๓/๗๑๗
สุขและทุกข์ในภายในเกิดขึ้นเพราะเข้าไปยึดถือในธรรม(คือขันธ) ห้า	๒๘๘
เหตุผล(สำหรับการปรารภความเพียร)อยู่ในลักษณะแห่งธรรมที่ทรงแสดง) ห้า	๕๘๖

องค์มรรคประเภทปัญญาขั้นสมาธิขั้น(จักแต่มีรอบภายหลังประเภทศีลขั้น) ห้า	๓๓๖
อฐานะ(สิ่งที่มีไม่ได้,เกี่ยวกับการบัญญัติแก่สิ่งที่ไม่ได้อยู่) ห้า	๖๐๙
อนาคามี (ในกรณีแห่งโพชฌงค์เจ็ด) มีวิภาค ห้า	๒๙๑
อริยวินัยเรียกอารมณ์ (อภิสฐารมณ) ห้าว่ากามคุณ ห้า	๒๗๑
อวิชชาขุสยยอมอนตามปุถุชนเพราะไม่รู้ชัดแจ้งเวทนาโดยธรรมชาติลักษณะ ห้า	๕๒๘
อตตาทิ(ที่เคยหลงสมมติกันว่าบรรลุปรมติภูมิธรรมนิพพาน) ห้า	๗๖๓
อตตาทิที่ถึงแล้วซึ่งปรมติภูมิธรรมนิพพาน (ปฏิสัมภิทากาล) ห้า	๗๖๓-๗๖๕
อันตคาทิกปฏิสัมภิทากาลก็ล้วนแต่ปรารภขั้น ห้า	๗๑๗
อาการที่มีต่อทุกขเวทนาซึ่งทำปฏิฆานุสยให้อนตาม ห้า	๑๘๘/๕๒๗
อาการที่มีต่อทุกขเวทนาซึ่งไม่ทำปฏิฆานุสยให้อนตาม ห้า	๓๔๓/๕๒๙
อายตนะหนึ่งๆมีระยะชั้นตอนเป็นที่ตั้งแห่งการยึดถือ ห้า	๒๙๐
อารมณ์ (มิใช่กาม,เป็นเพียงกามคุณ) ห้า	๒๗๑
อินทรีย์ (ซึ่งมีใจเป็นปฏิสนธิ - ที่เล่นไปหา) มีวิภาค ห้า	๖๓๕
อินทรีย์ มีวิภาค ห้า	๑๖๔
อินทรีย์สังวรต่ออภิสฐารมณมีอนิสงส์(ตามที่ตรัสเป็นพิเศษ) โดยลักษณะ ห้า	๖๓๓
อินทรีย์สังวรต่ออภิสฐารมณมีอนิสงส์(ตามที่ตรัสเป็นพิเศษ) โดยลักษณะ ห้า	๖๓๒
อุปาทานขั้น มีวิภาค ห้า	๑๖๔
อุปาทานมีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจเจกการ ห้า	๑๒๓/๗๕
อุปาทานนิยธรรมมีวิภาค ห้า	๒๑๘/๓๗๖

๖

กรรมพึงรู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ หก	๒๗๐
กัขา(ความสงสัย)ในฐานะ หก	๑๐๘/๖๙๑/๗๕
กามพึงรู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ หก	๒๗๐
การก้าวลงสู่ครรภ์มีเพราะอาศัยธาตุ หก	๘๑/๑๐๑/๑๑๕

การกำจัดอุปสรรค (ในขณะที่เจริญสติปัฏฐาน) โดยปัจฉยาการ หก	๒๗๙
การเกิดแห่งโลกมีทางมาโดยอายตนะ หก	๑๗๓/๒๑๖
การดับแห่งโลกโดยทางอายตนะ หก	๑๗๕/๒๒๗
การตั้งอยู่ไม่ได้แห่งทุกข์ทางอายตนะ หก	๙๘/๑๒๕/๙๗
การบรรลุลุอรหันต์สุขขวิปัสสโกไม่เกี่ยวกับการบรรลุลุอบิณฑา(ชนิดพิเศษ) หก	๓๖๒
การรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งกรรม,เมื่อรู้กรรมโดยลักษณะ หก	๒๗๗
การรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งกาม,เมื่อรู้กามโดยลักษณะ หก	๒๗๓
การรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งเวทนา, เมื่อรู้เวทนาโดยลักษณะ หก	๒๗๔
การรู้ชัดพรหมจรรย์นี้ว่าเป็นที่ดับแห่งสัญญา,เมื่อรู้สัญญาโดยลักษณะ หก	๒๗๖
การรู้ปัจฉิมมุขไม่เกี่ยวกับการบรรลุลุอบิณฑา(ชนิดพิเศษ) หก	๓๖๒
ความเป็นโสดาบัน(อีกนัยหนึ่ง)มีได้เพราะการละทิ้งขาในฐานะ หก	๑๐๘/๑๑๑/๖๙๑-๗๐๓
ความรู้ชัดแจ้งแห่งภูมิพระศาสดาต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการ หก	๔๑๙-๔๒๑
ความรู้ชัดแจ้งแห่งภูมิโสดาต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการ หก	๔๑๖-๔๑๘
ความรู้ผิดแห่งภูมิปุถุชนต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการ หก	๔๑๑-๔๑๓
ความรู้เริ่มถูกยั้งขึ้นแห่งภูมิโสดาต่อธรรมยี่สิบสี่โดยอาการ หก	๔๑๓-๔๑๕
ความรู้ลึกต่อเวทนาตามทิวฏฐิเฉพาะอย่างของตนๆเนื่องจากผัสสาอายตนะ หก	๗๒๙
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระธรรมประกอบด้วยองค์คุณ หก	๕๔๐/๖๔๔
ความสงสัย (กังขา) ในฐานะ หก	๑๐๘/๖๙๑/๙๗
ความสงสัยในอริยสังขละได้เพราะละสงสัยในฐานะ หก	๑๐๘/๖๙๑/๙๗
ฐานที่ตั้งที่เกิดแห่งความสงสัย(กังขา) มีหมวด หก	๑๐๘/๑๑๑/๖๙๑-๗๐๓
ฐานที่ตั้งที่เกิดแห่งทิวฏฐิที่ว่ไปมีหมวด หก	๖๙๑-๗๐๓
ฐานะ(ที่ตั้งแห่งทิวฏฐิ) หก	๑๐๘/๖๙๑/๙๗
ตัณหามีวิภาค หก	๒๗/๘๗/๔๙๐/๙๗
ทางมาแห่งทุกข์หรือสุขล้วนแต่ขึ้นอยู่กับกิจเกี่ยวกับผัสสาอายตนะ หก	๓๙๐+๔๐๙
ทุกข์สมุทยะโดยทางอายตนะ หก	๙๗/๙๗
ทุกข์อัสถังคมะโดยทางอายตนะ หก	๙๘/๑๒๕/๙๗
ทุกข์เกิดเพราะไม่มีการควบคุมผัสสาอายตนะ หก	๓๙๐

ทุกข์ที่รู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ หก	๒๗๐
ธรรมเป็นรากฐานแห่งการเกิดปฏิจรรยาที่ควรรู้ฝ่ายปฏิบัติ หก	๓๙๐
ธรรมมีอุปการะมากมีลำดับแห่งการปฏิบัติ หก	๒๘๐
ธรรมหมวดละหก (ที่ทรงประสงค์แสดงเป็นพิเศษ) มีหมวด หก	๔๘๘
ธัมมเวจจำปสาทประกอบด้วยองค์คุณ หก	๕๔๐/๖๔๔
ธาตุ มีวิภาค หก	๑๑๓
นัตถิกทิวฐิไม่เกิดเพราะไม่ยึดในฐานะ หก	๑๑๐/๗๙
นानัตตะ(แต่ละหมวดทั้งเก้าหมวด)มีวิภาคตามอารมณ์ หก	๕๘๖
นิพเพธิกธรรมมีวิภาค (โดยหมวด) หก	๒๗๐
ปฏิจรรยา(เกี่ยวกับการดับปัญจสัญญาสังขาร) มีปัจจยการ หก	๖๑๒
ปฏิจรรยาที่ตั้งต้นด้วยเจตนา-ปักปปน-อนุสัย-แห่งจิต มีปัจจยการ หก	๑๖๗
ปฏิจรรยาที่ตั้งต้นด้วยราคะในกพพีการารหาร)มีปัจจยการ หก	๓๒๗
ปฏิจรรยาที่ตั้งต้นด้วยราคะในผัสสาหาร) มีปัจจยการ หก	๓๒๘
ปฏิจรรยาที่ตั้งต้นด้วยราคะในมโนสัญเจตนาหาร)มีปัจจยการ หก	๓๒๘
ปฏิจรรยาที่ตั้งต้นด้วยราคะในวิญญาณาหาร)มีปัจจยการ หก	๓๒๙
ปฏิจรรยา(นิโรธวาร,ที่ตั้งต้นด้วยไม่มีราคะในอาหารสี่) มีปัจจยการ หก	๓๓๐-๓๓๒
ปฏิจรรยาที่มีความสำคัญ หก	๔๒-๖๐
ปฏิจรรยาที่มีลักษณะ หก	๒๕-๔๑
ปฏิจรรยาที่มีวัตถุประสงค์ หก	๖๑-๗๖
ปฏิจรรยาแม้ตั้งต้นด้วยอนุสยะ(การปักใจ) เพียงอย่างเดียวก็มีปัจจยการ หก	๑๖๘
ปฏิจรรยา(แห่งการปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร) มีปัจจยการ หก	๕๘๘
ปฏิจรรยา(แห่งการปฏิบัติผิดโดยไตรทวาร) มีปัจจยการ หก	๕๘๗
ปฏิจรรยา(แห่งการบรรณาษาฟังตั้งต้นที่เวทนา(แต่ละอย่าง)หก	๕๘๙/๗๘๒
ปฏิจรรยา(แห่งที่มีโศกมีฐิติมีความคับแค้น)มีปัจจยการ หก	๓๒๘
ปฏิจรรยา(แห่งที่ไม่มีโศกไม่มีฐิติไม่มีความคับแค้น)มีปัจจยการ หก	๓๓๑
ปฏิจรรยา(แห่งอาคตคติ)มีปัจจยการ หก	๑๖๘
ปฏิจรรยาแห่งอารมณ์ณลานานัตตะตั้งต้นที่ธาตุ (แต่ละธาตุ) หก	๕๘๕

ปฏิปทา (ธรรม) เป็นเครื่องสิ้นกรรมมีลักษณะ หก	๒๐๓
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯเกี่ยวกับการดื่บปีญจสัณญสังขา) หก	๖๑๒
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยเจตนา-ปักกับปน-อนุสย-แห่งจิต) หก	๑๖๗
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยราคะในกพพีการาหาร) หก	๓๒๗
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยราคะในผัสสาหาร) หก	๓๒๘
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยราคะในมโนสัญเจตนาหาร)หก	๓๒๘
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยราคะในวิญญาณาหาร)หก	๓๒๙
ปัจจัยการ[ของปฏิจจฯที่แม่ตั้งต้นด้วยอนุสยะ(การปักใจ)เพียงอย่างเดียว] หก	๑๖๘
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯนิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยไม่มีราคะในอาหารสี่) หก	๓๓๐-๓๓๒
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯแห่งการปฏิบัติชอบโดยไตรทวาร) หก	๕๘๘
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯแห่งการปฏิบัติผิดโดยไตรทวาร) หก	๕๘๗
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯแห่งที่มีโศกมีธุลีมีความคับแค้น) หก	๓๒๘
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯแห่งที่ไม่มีโศกไม่มีธุลี ไม่มีความคับแค้น) หก	๓๓๑
ปัจจัยการ(ของปฏิจจฯแห่งอาคตคติ) หก	๑๖๗/๑๖๘
ปัจจัยการ(นิโรธวาร-พิเศษ) หก	๑๖๘
ปัจจัยการ(สมุททวาร-พิเศษ) หก	๑๖๗
ปัจจัยการ(แห่งความรู้สึกต่อเวทนาตามทิวฐิเฉพาะอย่างของตนๆ) หก	๗๒๙
ปาหรือปาฐัฏประกอบด้วยคุณลักษณะมีไวพจน์แก่กันและกัน หก	๕๙๘
ผัสสะมีวิภาค หก	๒๘/๘๘/๔๘๙/๙๒
ผัสสายตนะมีวิภาค หก	๑๑๓/๓๙๐/๔๑๐
ผู้ที่ยังไม่ใช่สาวกในศาสนานี้เพราะยังไม่รู้ธรรมลักษณะแห่งผัสสายตนะ หก	๕๐๙
ภพมีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจจัยการ หก	๑๒๔/๙๒
มหาปริพาหนะมีภาวะไม่น่าปรารถนา หก	๕๕-๕๖
รากฐานของปฏิจจฯฝ่ายการปฏิบัติคือคู่แห่งผัสสายตนะ(แต่ละคู่) หก	๓๙๐/๔๑๐
วิญญาณมีทางเกิดโดยคู่แห่งอายตนะ หก	๙๗/๙๒
วิญญาณมีวิภาค หก	๒๘/๘๙/๔๘๙/๙๒
เวทนาพึงรู้แจ้งโดยพนิพเพธิกลักษณะ หก	๒๗๐

เวทนามีวิภาค หก	๒๗/๘๘/๔๙๐/๗๗
เวทนามีเวมัตตา(จำแนกตามอามิส) หก	๒๗๓
ไวพจน์แห่งคำที่มีความหมายแห่ง “กามคุณ” หก	๒๗๑
สตตวิหารธรรมมีวิภาค หก	๒๐๔
สพายนะมีวิภาค หก	๒๘/๘๙/๗๗
สัญญาพึงรู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ	๒๗๐
สัญญามีวิภาค หก	๒๗๔
สัญญามีเวมัตตา(จำแนกตามอารมณ์) หก	๒๗๕
สัญญาชนิยธรรมมีวิภาค หก	๑๓๘
สัญญาชนิยธรรมมีวิภาค (อีกนัยหนึ่ง) หก	๑๓๘
สี่สสตทิกฎฐิไม่เกิดเพราะไม่ยึดในฐานะ หก	๑๐๗/๖๙๑/๗๗
สุขเกิดเพราะมีการควบคุมผัสสายตนะ หก	๔๐๙
สุขและทุกข์ในภายินมีทางมาโดยอายตนะ หก	๑๕๖
สุขและทุกข์ในภายินไม่อาจเกิดขึ้นเมื่อไม่มีทางมา หก	๑๕๗
หมู่แห่งตณฺหาหามีวิภาค หก	๔๙๐
หมู่แห่งผัสสะมีวิภาค หก	๔๘๙
หมู่แห่งวิญญาณมีวิภาค หก	๔๘๙
หมู่แห่งเวทนามีวิภาค หก	๔๙๐
เหตุแห่งทุกข์มีทางมาโดยอายตนะ หก	๙๗/๗๗
อภิญา(ชนิดที่ไม่เกี่ยวกับความเป็นพระอรหันต์) หก	๓๖๒
อริยอัฏฐังคิกมรรคเต็มรอบแล้วโพธิปักขิยธรรมที่เหลือ-	
-(๖หมวด) ย่อมเต็มรอบ หก๓๓๖	
อายตนะภายนอกมีวิภาค หก	๔๘๙
อายตนะภายในมีวิภาค หก	๔๘๙
อาสวะพึงรู้แจ้งโดยนิพเพธิกลักษณะ หก	๒๗๐
อุปาทานนิยธรรมมีวิภาค หก	๒๑๘/๓๗๖
อุปาทานนิยธรรมมีวิภาค (อีกนัยหนึ่ง) หก	๒๑๘/๓๗๖

๗

การรู้ชัดซึ่งขันธโดยลักษณะ เจ็ด	๓๓๘
กิริยาอาการที่สัตว์จะพึงกระทำต่ออายตนะหก(ภายนอก) มีอาการ เจ็ด	๑๐๗/๑๑๑/ ๖๙๑-๗๐๓
ขอกทานที่เป็นปุชฌีบุคคลมีลักษณะ เจ็ด	๑๔๑
คนตาบอด “ลุกขึ้นหายจากตาบอด” เพราะผู้ธรรมมีปัจฉยาการ เจ็ด	๒๖๘
ความรู้สึกทางสพายตนะมิได้โดยอาการ เจ็ด	๑๗๐/๙๐๙/๙๑๙
ความลึกของธรรมที่ตรัสรู้แล้วได้นำมาสอน (ในระดับทิวฐิ๒๒) มีลักษณะเจ็ด	๗๓๒/๗๓๕/๙๑๙
คุณลักษณะของพระอรหันต์ (ทั่วไป) เจ็ด	๔๑๓
ชราลักษณะมีวิภาค เจ็ด	๒๖/๘๖/๙๑๙
ชาติมีอาการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งปัจฉยาการ เจ็ด	๑๒๔/๙๑๙
ชาติลักษณะมีวิภาค เจ็ด	๒๗/๘๖/๙๑๙
ญาณในปฏิจจฯ(แต่ละปัจฉยาการทั้ง๑๑หมวด) เจ็ด	๓๕๗
ฐานะสภาระการที่จำเป็นต้องรู้สำหรับผู้เป็นอุตมบุรุษ (เกพลีผู้อยู่จบพรหมจรรย์)-	-เจ็ด๓๔๒/๔๕๑
ฐานะแห่งขันธ(แต่ละขันธ) อันบุคคลพึงรู้ชัดโดยประการ เจ็ด	๓๓๘/๔๕๑
ทิวฐิบัญญัติว่า(ตายแล้ว)ขาดสูญ,มีจำพวก เจ็ด	๗๒๘
ปฏิจจฯ(ที่ตั้งต้นด้วยการคบสัตบุรุษ) มีปัจฉยาการ เจ็ด	๒๖๘
ปฏิจจฯนิโรธวาร(ที่ตั้งต้นจากผัสสะ) มีปัจฉยาการ เจ็ด	๖๘/๖๗๖/๘๐๒
ปฏิจจสมุปบันนธรรมทั้งหลายมีลักษณะ เจ็ด	๒๙
ปฏิจจฯ(แห่งการขาดที่ตั้งอาศัยสำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ) มีปัจฉยาการ เจ็ด	๖๔๘
ปฏิจจฯ(แห่งการอยู่ด้วยความประมาทของอริยสาวก) มีปัจฉยาการ เจ็ด	๖๔๔
ปฏิจจฯ(แห่งบัญญัติสัญญาสังขาสุมุทาจรรณะ) มีปัจฉยาการ เจ็ด	๖๐๑
ปฏิจจฯ (แห่งบัญญัติสัญญาอันทำความเ็นเข้าแก่การละอนุสัย)มีปัจฉยาการ เจ็ด๖๐๖	

ปัจจัยการ(ของปัจเจกแห่งการขาดที่ตั้งอาศัยสำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ) เจ็ด	๖๔๘
ปัจจัยการ(ของปัจเจกแห่งการอยู่ด้วยความประมาทของอริยสาวก) เจ็ด	๖๔๙
ปัจจัยการ(ของปัจเจกแห่งปัญญาสัมมุตตญาณสาธนาสมาธิ) เจ็ด	๖๐๑
ปัจจัยการ (ของปัจเจกแห่งปัญญาอันทำการเนิ่นช้าแก่การละอนุสัย) เจ็ด	๖๐๖
ปัจจัยการ (แห่งปัจเจกที่ตั้งต้นด้วยการคบสัตบุรุษ) เจ็ด	๒๖๘
ปัจจัยการ(แห่งสัมโพชฌงค์ที่สมบูรณ์)เจ็ด	๒๘๐
ผู้ฉลาดในฐานะ (แห่งขันธ) โดยประการ เจ็ด	๓๓๘
โพชฌงค์(ที่ทำวิชาและวิมุตติให้บริบูรณ์)มีวิภาค เจ็ด	๖๓๔
รูปขันธมีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด	๓๓๘
วิภูฏะไม่มีเพื่อจะบัญญัติแก่ผู้หลุดพ้นแล้วเพราะรู้เห็นขันธโดยฐานะ เจ็ด	๓๓๙
วิญญาณขันธมีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด	๓๔๑
เวทนาขันธมีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด	๓๓๙
สังขารขันธมีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด	๓๔๐
สัญญาขันธมีลักษณะที่ต้องรู้ เจ็ด	๓๔๐
สัตตกายทฤษฎีปรารถนาเปลี่ยนแปลงไม่ได้แห่งกาย เจ็ด	๖๙๖
สัมโพชฌงค์ที่สมบูรณ์เป็นไปโดยปัจจัยการ เจ็ด	๒๘๐
สามัญผลของการเจริญโพชฌงค์เจ็ดมีโดยประการ เจ็ด	๒๘๑
สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึกทางสภาพัตนะโดยอาการ เจ็ด	๑๐๗/๙๐๙๑๒
องค์แห่งการประกาศ เจ็ด	๓๕/๑๒๑
อนุสัย (อันมีมูลมากจาปัญญาสัมมุตตญาณ)มีวิภาค เจ็ด	๖๐๕
อรรถแห่ง “ผัสสะ” คำเดียวสามารถขยายออกเป็นปัจจัยการ เจ็ด	๖๗๕
อาการแห่งการประกาศ เจ็ด	๓๕/๑๒๑
อุจเฉททฤษฎีแห่งพวกอุจเฉทวาท (ขาดสูญ) มีประการ เจ็ด	๗๕๘-๗๖๒

๘

การเกิดแห่งอุปาทานมีปัจจัยการ แปด	๑๘๕/๖๕๖
การบัญญัติ “สัตว์บัญญัติ” (โดยภาษาคนแต่โบราณ) มีจำพวก แปด	๗๗๗
การพิจารณาปัจเจกคือการเดินตามอัญชัญคิมรรคมีองค์ แปด	๒๖๕/๔๖๙

การเห็นปัจฉิมผลอันสงฆ์พิเศษ	แปด	๔๒๘
ชั้นห้าเป็นที่ตั้งแห่งทิวสนและการหยั่งลงด้วยทิวสน(รวมด้วยกัน)	แปด	๓๘๓-๓๘๘
ความเป็นโสดาบันพยากรณ์ได้โดยประกอบด้วยองค์คุณ	แปด	๕๓๘
ทิวสนบัญญัติว่าตายแล้วมีสัญญาหรือไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่,มีจำพวก	แปด	๗๒๘
ทิวสนบัญญัติว่าตายแล้วไม่มีสัญญา,มีจำพวก	แปด	๗๒๘
ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเมืองค์	แปด	๘๓/๑๑๖
แนวปฏิบัติที่ตั้งต้นด้วยยถาภูตสัมมัปปัญญาในเบญจขันธ์มีลำดับ	แปด	๖๕๕
บาปอกุศลอันเกิดจากการหวังกัน (เนื่องด้วยเวทนา)	แปด	๕๙๐/๗๘๔
เบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ (นัยพิเศษ) คือธรรมปริยายมีปัจฉยการ	แปด	๒๓๙/๕๐๓/๗๙
ปัจฉยชนิดที่มีปัจฉยการ	แปด	๑๒๓/๗๙
ปัจฉยโดยนัยอริยสัจสี่เห็นได้เมื่อเดินตามรอยทางเก่าเมืองค์	แปด	๒๖๓/๔๖๗
ปัจฉย(ที่ตั้งต้นด้วยการกระทบทางอายตนะ)มีปัจฉยการ	แปด	๑๒๓/๗๙
ปัจฉย(ที่แสดงแดนเกิดแห่งอาหารสี่)มีปัจฉยการ	แปด	๕๗๕/๕๗๗
ปัจฉย(ที่แสดงแดนเกิดแห่งอุปาทานสี่) มีปัจฉยการ	แปด	๑๘๕/๖๕๖
ปัจฉยในรูปแบบที่ทรงนำมาสาธยายเองมีปัจฉยการ	แปด	๘๐๗
ปัจฉยในรูปแบบที่ทรงให้ถือว่าเป็น “เบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์” มีปัจฉยการ-		
		-แปด๒๓๙/๕๐๓/๗๙
ปัจฉย(แห่งการเกิดขึ้นของโลก) มีปัจฉยการ	แปด	๑๗๓/๒๑๖
ปัจฉย(แห่งการปรินิพพานเฉพาะตน)มีปัจฉยการ	แปด	๖๕๕
ปัจฉย(แห่งการอยู่ด้วยความประมาท) มีปัจฉยการ	แปด	๖๐๐
ปัจฉย (แห่งสามัญญผลในปัจจุบัน) มีปัจฉยการ	แปด	๒๘๐/๒๘๑
ปัจฉย(แห่งอารัมมณลาภานันตตะ) มีปัจฉยการ	แปด	๕๘๕
ปัจฉย(แห่งอาหารของอวิชชา) มีปัจฉยการ	แปด	๖๒๒-๖๒๔
ปัจฉยการ(ของปัจฉยที่แสดงแดนเกิดอุปาทานสี่)	แปด	๑๖๕/๖๕๖
ปัจฉยการ(ของปัจฉยในรูปแบบที่ทรงนำมาสาธยายเอง)	แปด	๘๐๗
ปัจฉยการ(ของปัจฉยในรูปแบบที่ทรงให้ถือว่าเป็น “เบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์”)-		
		-แปด๒๓๙/๕๐๓/๗๙

ปัจฉยาการ(ของปฏิจจฯแห่งการเกิดขึ้นเอง “โลก”) แปร	๑๗๓/๒๑๖
ปัจฉยาการ(ของปฏิจจฯแห่งการปรินิพพานเฉพาะตน) แปร	๖๕๕
ปัจฉยาการ(ของปฏิจจฯแห่งการอยู่ด้วยความประมาท) แปร	๖๐๐
ปัจฉยาการ(ของปฏิจจฯแห่งอารัมมณลาภานันตตะ) แปร	๕๘๕
ปัจฉยาการ(แห่งปฏิจจฯที่ตั้งต้นด้วยการกระทบทางอายตนะ) แปร	๑๒๓/๗๗
ปัจฉยาการแห่งปฏิจจฯที่แสดงแดนเกิดแห่งอาหารสี่ แปร	๕๗๕/๕๗๗
มรรคในมรรคสี่จมีองค์ แปร	๘๓/๑๑๖
รอยทางเก่า(ของพระพุทธเจ้า ท.) ก็ประกอบด้วยองค์ แปร	๒๖๓/๔๖๗
ศีลชนิดเป็นที่พอใจของพระอริยเจ้าประกอบด้วยคุณลักษณะ แปร	๕๔๑
สิ่งที่เป็นที่รักเป็นที่ออกมาแห่งโทษที่อาการ แปร	๕๙๕
เหตุร้ายอันเกิดจากการหวังกัน (เนื่องด้วยเวทนา) แปร	๕๙๐/๗๘๔
อริยกัณฑ์ศีลประกอบด้วยคุณลักษณะ แปร	๕๔๑/๕๔๕
อัญญสังคิมรรคคือทางเก่าตลอดอนันตกาลมีองค์ แปร	๒๖๓/๔๖๗
อานิสงส์(ที่ทำให้สนใจในการเห็นปฏิจจฯ) แปร	๔๓๑
อุททมาฆาตินิกเวรสังญีนาสังญีทิฏฐี(ตายแล้วไม่ใช่และไม่มีสังญี) มีประการ- -แปร๗๕๖-๗๕๗	
อุททมาฆาตินิกอสังญีทิฏฐี (ตายแล้วไม่มีสังญี) มีประการ แปร	๗๕๔/๗๕๕

๙

การเกิดแห่งวิชาทำให้ไม่มีการจับฉวย แก้ว	๑๖๕
การบวชที่ไม่เป็นการบวชประกอบด้วยโทษ แก้ว	๑๔๒
การรู้ปฏิจจฯโดยอริสังส์ี่ประสบอานิสงส์มีไวพจน์ แก้ว	๙๒/๓๕๓/๕๓๓
การรู้ปัจฉยธรรมโดยนัยแห่งอริสังส์ี่ทำให้ประสบอานิสงส์มีไวพจน์ แก้ว	๕๓๗

ความถึงทับจับฉวย (ด้วยทิวฐี) มีวิภาค เก้า	๑๖๕
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระพุทธรูปเจ้าประกอบด้วยองค์คุณ เก้า	๕๔๐/๖๔๕
ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ประกอบด้วยองค์คุณ เก้า	๕๔๐/๖๔๔
ความหมายแห่งคำว่า “มหาพรหม” แห่งลัทธิภายนอกมีปริยาย เก้า	๗๓๖
ชื่อว่า “อยู่ไกลพระพุทธรูป” เพราะจิตมีอาการ เก้า	๑๓
ทิวฐี(เนื่องด้วยการจับฉวย) มีวิภาค เก้า	๑๖๕
นानัตตะ:(ความต่างแห่งพฤติกรรมของจิตที่มีความหลงในธาตุ) มีวิภาค เก้า	๕๘๕
ปัจฉิมฯ[ที่ตั้งต้นจากนามรูป(แบบหนึ่ง)] มีปัจฉิมการ เก้า	๓๔
ปัจฉิมฯ(ที่ตั้งต้นด้วยอัสสัททนะในสัญญาชนียธรรม) มีปัจฉิมการ เก้า	๑๓๘
ปัจฉิมฯ(ที่ตั้งต้นลงไปจากวิญญาณ)มีปัจฉิมการ เก้า	๕๓๑
ปัจฉิมฯ(นิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาทีนวะในสัญญาชนียธรรม) มีปัจฉิมการ-	
	-เก้า๑๓๙
ปัจฉิมฯเนื่องด้วยสัญญาชนียะมีปัจฉิมการ เก้า	๑๓๘-๑๔๐
ปัจฉิมฯ(แห่งการเกิดขึ้นของ “โลก”) มีปัจฉิมการ เก้า	๕๓๑
ปัจฉิมฯ(แห่งการละองค์สามตามลำดับโดยปฏิโลม)มีปัจฉิมการ เก้า	๓๑๗
ปัจฉิมฯ(แห่งการไม่ละองค์สามตามลำดับโดยอนุโลม) มีปัจฉิมการ เก้า	๓๑๙
ปัจฉิมฯ(แห่งการไม่ละองค์สามตามลำดับโดยปฏิโลม) มีปัจฉิมการ เก้า	๓๒๐
ปัจฉิมฯ(แห่งการละองค์สามตามลำดับโดยอนุโลม) มีปัจฉิมการ เก้า	๓๒๑
ปัจฉิมฯ(แห่งอาหารของภวตัณหา) มีปัจฉิมการ เก้า	๖๒๖-๖๒๗
ปัจฉิมฯ(แห่งอาหารของวิชาและวิมุตติ) มีปัจฉิมการ เก้า	๖๒๘-๖๒๙
ปัจฉิมการ เก้า	๑๓๘/๑๔๐
ปัจฉิมการ [ของปัจฉิมฯที่ตั้งต้นจากนามรูป(แบบหนึ่ง)]เก้า	๓๔
ปัจฉิมการ(ของปัจฉิมฯที่ตั้งต้นลงไปจากวิญญาณ) เก้า	๕๓๑
ปัจฉิมการ(ของปัจฉิมฯนิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาทีนวะใน-	
	-สัญญาชนียธรรม) เก้า๑๓๙
ปัจฉิมการ (ของปัจฉิมฯแห่งการเกิดขึ้นของ “โลก”) เก้า	๕๓๑
ปัจฉิมการ(ของปัจฉิมฯแห่งอาหารของภวตัณหา) เก้า	๖๒๖-๖๒๗
ปัจฉิมการ(ของปัจฉิมฯแห่งอาหารของวิชาและวิมุตติ) เก้า	๖๒๘-๖๒๙

ลำดับหมวดกรรม	๙๓๑
ปัจจัยการ(แห่งปัจจุที่ต้ต้นด้วยอัสสาทะในสัญโญชนียธรรม) เก้า	๑๓๘
ปัจจัยการ(แห่งปัจจุเนื่องด้วยสัญโญชนียะ) เก้า	๑๓๘-๑๔๐
ปัจจัยการ(แห่งปัจจุในการละและไม่ละองค์สาม) เก้า	๓๑๗-๓๒๒
ผู้รู้ทั่วถึงเหตุเกิดและดับแห่งโลกชื่อว่าอริยสาวกประกอบด้วยเกียรติคุณมีไวยาจณ์-	
-เก้า๕๑๒/๕๓๒	
พุทธวจนัปปสาทประกอบด้วยองค์คุณ เก้า	๕๔๐/๖๔๕
เวทนาจากอวิชาสัมผัสให้เกิดการจับฉวย เก้า	๑๖๕
ไวยาจณ์ของโสดาบัน เก้า	๙๒/๓๕๓/๕๑๒/๕๓๒/๕๓๗
สังฆอวจนัปปสาทประกอบด้วยองค์คุณ เก้า	๕๔๐/๖๔๔
โสดาบันผู้มีญาณสองประกอบด้วยองค์คุณ เก้า	๓๕๓
โสดาบันมีไวยาจณ์ เก้า	๙๒/๓๕๓/๕๑๒/๕๓๒/๕๓๗

๑๐

การบรรพชา่าพินกันมีปัจจัยการ สิบ	๕๘๙/๗๘๒
ความจนและความรู้แจ้งเกี่ยวกับปัจจุจะมีเงื่อนงำ สิบ	๔๖๒-๔๖๕/๕๕๙-๕๖๘
ความเป็นพระอรหันต์เต็มมาได้โดยลำดับโดยอาการ สิบ	๖๕๐-๖๕๑
แดนเกิดดับแห่งทุกข์โรค ชรา มรณะ จำแนกโดยธรรมมีหมวด สิบ	๒๒๐-๒๒๖
“ตาบอดค้ำข้าง” เป็นอุปมาสำหรับพวกยึดถืออ้นตคาหิกทิวฐิ สิบ	๗๗๑
ทศพลญาณ (ดู พุ.โอ.หัวข้อว่า “ทรงมีตภาคตพลาณสิบ”) สิบ	๔๗๙/๔๘๕
ทิวฐิ(อ้นตคาหิก: เล่นไปจับเอาที่สุด)มีวิภาค สิบ	๔๘๑/๖๙๘/๗๑๐/๗๑๗/๗๓๓/๗๖๙
“ธรรมดา” ของความที่ “ธรรมไหลไปสู่ธรรม” มีอาการ สิบ	๘๐๕
ธรรมไหลไปสู่ธรรมโดยไม่ต้องมีใครเจตนามีอาการ สิบ	๘๐๕
ปัจจุ(ที่ต้ต้นจากวิญญาณชนิดที่เวียนกลับจากนามรูป) มีปัจจัยการ สิบ	
๕๖๓/๔๖๕/๕๖๑/๕๖๓/๕๖๖/๕๖๘	

ปฏิจจฯที่ตั้งต้นจากศีลสมบุรณ์(จนถึงวิมุตติญาณทัสสนะ) มีปัจจยการ สิบ ๘๐๕
 ปฏิจจฯ(ที่ตั้งต้นด้วยอัสสาทะในสังญโญชนิยธรรม) มีปัจจยการ สิบ ๑๗๐
 ปฏิจจฯนิโรธวาร (ที่ตั้งต้นจากนามรูป) มีปัจจยการ สิบ ๔๖๕/๕๒๐/๕๖๓/๕๖๘
 ปฏิจจฯ(นิโรธวารที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาทีนวะในสังญโญชนิยธรรม)-

-มีปัจจยการ สิบ๑๗๑

ปฏิจจฯเนื่องด้วยสังญโญชนิยะมีปัจจยการ สิบ ๑๗๐-๑๗๒
 ปฏิจจฯแบบที่ตรัสโดยพระพุทธเจ้าวิปัสสีแบบหนึ่ง) มีปัจจยการ สิบ ๕๕๙
 ปฏิจจฯ(เพื่อความสมบุรณ์แห่งอรหัตตผล)มีปัจจยการ สิบ ๖๔๙-๖๕๐
 ปฏิจจฯ(แห่งการขาดที่ตั้งอาศัยสำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ) มีปัจจยการ สิบ ๖๔๖
 ปฏิจจฯ(แห่งการมีเรื่องราวอันเกิดจากการห่วงกัน) มีปัจจยการ สิบ ๕๘๙/๗๘๒
 ปฏิจจฯ(แห่งการรบราฆ่าฟันกัน) มีปัจจยการ สิบ ๕๘๙/๗๘๒
 ปฏิจจฯ(แห่งวิมุตติญาณทัสสนะ)มีปัจจยการ สิบ ๘๐๕
 ปัจจยการ(ของปฏิจจฯนิโรธว่าที่ตั้งต้นด้วยการเห็นอาทีนวะในสังญโญชนิยธรรม)-

-สิบ๑๗๑

ปัจจยการ(ของปฏิจจฯ เพื่อความสมบุรณ์แห่งอรหัตตผล) สิบ ๖๔๙-๖๕๐
 ปัจจยการ(ของปฏิจจฯ แห่งการขาดที่ตั้งอาศัยสำหรับวิมุตติญาณทัสสนะ) สิบ๖๔๖
 ปัจจยการ(ของปฏิจจฯ แห่งการมีเรื่องราวอันเกิดจากการห่วงกัน) สิบ๕๘๙/๗๘๒
 ปัจจยการ(ของปฏิจจฯ แห่งการรบราฆ่าฟันกัน) มีปัจจยการ สิบ ๕๘๙/๗๘๒
 ปัจจยการ(ของปฏิจจฯ แห่งวิมุตติญาณทัสสนะ) มีปัจจยการ สิบ ๘๐๕
 ปัจจยการ(แห่งปฏิจจฯ ที่ตั้งต้นจากวิญญาณชนิดที่เวียนกลับจากนามรูป) สิบ

๔๖๓/๔๖๕/๕๖๑/๕๖๓/๕๖๘

ปัจจยการ(แห่งปฏิจจฯ ที่ตั้งต้นด้วยอัสสาทะในสังญโญชนิยธรรม)สิบ ๑๗๐
 ปัจจยการ(แห่งปฏิจจฯ เนื่องด้วยสังญโญชนิยะ) สิบ ๑๗๐-๑๗๒
 ปิยรูปสาตรูปหมวดกายมีวิภาค สิบ ๓๐๙
 ปิยรูปสาตรูปหมวดฆานะมีวิภาค สิบ ๓๐๘
 ปิยรูปสาตรูปหมวดจักขุมีวิภาค สิบ ๓๐๘

ปิยรูปสาตรูปหมวดชีวหามีวิภาค สิบ	๓๐๘
ปิยรูปสาตรูปหมวดมโนมีวิภาค สิบ	๓๐๙
ปิยรูปสาตรูปหมวดโสตะมีวิภาค สิบ	๓๐๘
มรณลักษณะมีวิภาค สิบ	๒๖/๘๖/๙๙
โมฆสังข์(สังข์ภินิเวส) ที่ต่างลัทธิต่างยึดมั่นและดูหมิ่นกัน สิบ	๔๘๑/๔๖๙
สังข์จะไม่ทรงพยากรณ์(คืออันตคาหิกทิกฺกุสิ) มีวิภาค สิบ	๔๘๑-๔๘๓
สังข์(สังข์ภินิเวส) ที่ผลัดกันกล่าวหากันและกันว่าโมฆะ สิบ	๔๘๑/๗๖๙
เหตุ(หรือปัจจัย)แห่งทุกข์มีชื่อต่างๆกัน(โดยไวพจน์) สิบ	๕๕๐-๕๕๘
อริยญาตรมหรือปัจจัยจะเป็นสิ่งที่ป้องกันไม่ให้เกิดอันตคาหิกทิกฺกุสิ สิบ	๔๘๕
อุปมา(ของความสิ้นไปแห่งทุกข์อันใหญ่หลวงระดับโสดาบัน) สิบ	๔๓๕-๔๔๐

๑๑

การพิจารณาเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบมีวิธีแห่งการพิจารณา สิบเอ็ด	๔๔๔-๔๔๖
ขั้นแต่ละขั้นจำแนกโดยรายละเอียด สิบเอ็ด	๑๔๓/๒๘๖
ความงุนและความรู้แจ้งเกี่ยวกับปัจจัยมีเงื่อนไข สิบเอ็ด	๔๗๐/๔๗๒/๔๗๔/๔๗๗
ความพอใจในอรหัตตผลชนิดที่มีโดยลำดับ สิบเอ็ด	๖๕๒
ความสิ้นทุกข์โดยชอบคือความดับไม่เหลือแห่งอาการของปัจจัยสิบเอ็ด	๔๔๕-๔๔๖
ฐานะ(ความเป็นไปได้) ในการก้าวล่วงปัจเจกสมุปบันธรรม สิบเอ็ด	๔๓๒-๔๓๔
ทุกข์ในทุกข์สังข์มีวิภาค สิบเอ็ด	๘๒/๑๑๕
ธรรมที่ทรงขอร้องให้ปลงความเชื่ออย่างปราศจากเคลือบแคลงสงสัย- -(คือปัจจัยการ) สิบเอ็ด๔๕๑	
ธรรมธาตุ(เกี่ยวกับอทิปปัจจยาตาปัจเจก)มีอาการ สิบเอ็ด	๓๔-๓๗/๔๔-๕๑
นิโรธในนิโรธสังข์(โดยพิศดาร) มีปัจจัยการ สิบเอ็ด	๘๒/๑๑๖
ปัจเจก ตั้งต้นด้วยเจเน-ปักปปน-อนุสย-แห่งจิต มีปัจจัยการ สิบเอ็ด	๑๖๖/๕๖๙
ปัจเจก ตั้งต้นด้วยอนุสยะแห่งจิตก็มีปัจจัยการ สิบเอ็ด	๑๖๖/๕๗๐
ปัจเจก(ที่ตั้งต้นจากอวิชชา)มีปัจจัยการ สิบเอ็ด	๖/๙๙

ปฏิจจขนิโรธวาร(ที่ตั้งต้นจากอวิชา) มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๖/๗๗
ปฏิจจข(ที่ตั้งต้นด้วยอวิชา)มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๖/๗๗
ปฏิจจข(แบบที่ตรัสโดยพระพุทธเจ้าวิปัสสีแบบหนึ่ง)มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๔๗๔
ปฏิจจข(สมุททวาร (ที่ตั้งต้นด้วยอวิชา) มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๖/๗๗
ปฏิจจสมุปปันนธรรมที่เป็นผล สิบเอ็ด	๒๙-๓๑
ปฏิจจสมุปปันนธรรมที่เป็นเหตุ สิบเอ็ด	๒๙-๓๑
ปฏิจจสมุปปันนธรรมที่อาจถูกนำไปกล่าวอย่างเป็นอิตตา (ด้วยอิตตานุทิวฐิ)-	
	-สิบเอ็ด๖๗๗-๖๘๔
ปฏิจจข(แห่งการเกิดขึ้นเอง “โลก”)มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๕๑๑
ปฏิจจข(แห่งบรมสังขะ)มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๖๕๒
ปัจจยการ(ธรรมที่เป็นปัจจยแห่งธรรมอื่น) มีวิภาค สิบเอ็ด	๕๓๗
ปัจจยการ(ของปฏิจจขที่ตั้งต้นด้วยเจตนา-กัมปนา-อนุสย-แห่งจิต)สิบเอ็ด	๑๖๖/๕๖๙
ปัจจยการ(ของปฏิจจขที่ตั้งต้นด้วยอนุสยแห่งจิต) สิบเอ็ด	๑๖๖/๕๗๐
ปัจจยการ(ของปฏิจจขแห่งการเกิดขึ้นของ “โลก”) สิบเอ็ด	๕๑๑
ปัจจยการ(ของปฏิจจขแห่งบรมสังขะ) สิบเอ็ด	๖๕๒
ปัจจยการ(นิโรธวาร-พิเศษ) สิบเอ็ด	๑๖๗/๕๗๑
ปัจจยการ(สมุททวาร-พิเศษ)สิบเอ็ด	๑๖๖/๕๖๙
ปัจจยการ(แห่งปฏิจจขที่ตั้งต้นด้วยอวิชา) สิบเอ็ด	๖/๗๗
พระศาสดาและสาวกมีการเห็นและกล่าวตรงกันปัจจยการ สิบเอ็ด	๔๙๔/๔๙๗
มิจฉาปฏิบัติพานิตที่มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๒๕๗
สมุทัยในสมุททสัง(โดยพิศดาร)ปัจจยการ สิบเอ็ด	๘๒/๑๑๕
สัมมาปฏิบัติพานิตที่มีปัจจยการ สิบเอ็ด	๒๕๘
อฐานะ(ความเป็นไปไม่ได้) ในการกล่าววงปฏิจจสมุปปันนธรรม สิบเอ็ด	๓๗๘-๓๘๑
อันทคาทิกทิวฐิสิบเอ็ดขึ้นเพราะปัจจยคือความไม่แจ่มแจ้ง (ในขันธ) โดยอาการ-	
	-สิบเอ็ด๗๑๗
อาการเข้ามา-ออกไป (ดูจน้ำไหล) ในกระแสปฏิจจข สิบเอ็ด	๔๑

อานิสงส์แห่งการ “เดินตามรอยทางเก่า” สิบเอ็ด	๒๖๓/๔๖๗
อุปมาแห่งการทำลายรากเหง้าของกิเลสมีระยะ สิบเอ็ด	๑๔๐/๓๗๗

๑๒

การบรรลุวิมุตติของกุลบุตรในศาสนานี้มีขั้นตอน สิบสอง	๓๖๗
การปฏิบัติธรรม “สมควรแก่ธรรม” ที่หนึ่งด้วยปัจจุสมุปันนธรรม สิบสอง	๒๖๖/๕๒๐-๕๒๖
ธรรมเป็นอุปการะแก่กันและกันจนกระทั่งถึงสัจจานุปัตติมีลำดับ สิบสอง	๖๓๘-๖๔๒
ปัจจุสมุปันนธรรม (ในกรณีปัจจุฯ) สิบสอง	๒๙-๓๑
ปัจจุฯ (แห่งมคคัสถุญีสัตถันตรกัปป) มีปัจจยการ สิบสอง	๕๘๑
ปัจจุฯ(แห่งสัจจานุโพธ :รู้ตามบุคคลที่ควรรู้ตาม) มีปัจจยการ สิบสอง	๖๓๗
ปัจจยการ (ของปัจจุฯแห่งมคคัสถุญีสัตถันตรกัปป) สิบสอง	๕๘๑
ปัจจยการ (ของปัจจุฯแห่งสัจจานุโพธ :รู้ตามบุคคลที่ควรรู้ตาม) สิบสอง	๖๓๗
ผู้ไม่รู้ปัจจุฯ โดยวิธีอริยสังคีตรัศว่ายังมีหน้าที่อีก สิบสอง	๒๔๕/๒๕๖
สัจจานุปัตติ(การตามบรรลุซึ่งสัจจธรรม) มีอาการแห่งขั้นตอน สิบสอง	๖๓๘
สัจจานุโพธ (การรู้สัจจะตามบุคคลที่ควรรู้ตาม) มีอาการแห่งขั้นตอน สิบสอง	๖๓๗
หน้าที่สำหรับผู้ไม่รู้ปัจจุฯ โดยอริยสังคีตมี สิบสอง	๒๔๕-๒๕๖
อริยชาตเวทกแซงการปรุงแต่งสุขทุกข์โดยอาการ สิบสอง	๑๖๒

๑๔

ความวิปริต (ที่จักปรากฏเมื่อมนุษย์มีอายุขัยสิบปี) มีอย่าง สิบสี่	๕๘๔
ปัจจุฯ(แห่งทพพลภาวะของมนุษย์โลก) มีปัจจยการ สิบสี่	๕๘๐
ปัจจยการ (ของปัจจุฯแห่งทพพลภาวะของมนุษย์โลก) สิบสี่	๕๘๐

สังขาร (ที่มีความหมายพิเศษ) ชนิดที่หนึ่งมีอาการแห่งอัตตานุภุมฺมึ ยี่สิบ ๑๙๒-๑๙๕
อัตตานุภุมฺมึมีวิภาค ยี่สิบ ๑๖๔/๑๙๕/๓๐๐
อุปาทานขันธมีวิภาค (โดยพิศดาร) ยี่สิบ ๑๖๔/๙๗

๒๒

ปัจจัยแห่งเวทนา (โดยพิศดาร) ยี่สิบสอง ๑๕๒

๒๓

กรรมเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยของกรรม ยี่สิบสาม ๖๑๖-๖๒๐
ปัจจัยที่ยิ่งกว่าปัจจัย (ถอยหลังจากดับทุกข์ไปสู่เหตุแห่งทุกข์) มีปัจจัยการ-
-ยี่สิบสาม๖๑๖-๖๒๐
ปัจจัยการ(ของปัจจัยที่ยิ่งกว่าปัจจัย)ยี่สิบสาม ๖๑๖-๖๒๐
อาสวะสิ้นไปโดยรวดเร็วเมื่อรู้เห็นสังขารสี่โดยอาการ ยี่สิบสาม ๑๙๓-๑๙๙

๒๔

กรรมเป็นที่ตั้งแห่งการกำหนด (เพื่อให้รู้ซึ่งปุถุชน-เสข-อเสข-ศาสนิก) -
-ยี่สิบสี่๔๑๑-๔๒๑
สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งความรู้สึก-ยึดถือ-สำคัญมั่นหมาย-เพติดเพลิน(โดยสิ้นเชิง)-
-ยี่สิบสี่ ๔๑๑-๔๒๒

๒๖

ทิวฏฐิมิต(ขยายความต่อออกไปจากทิวฏฐิสิบแปด) มีชนิด ยี่สิบหก ๗๐๔

๒๗

อกุศลธรรม (เนื่องด้วยเหตุที่ต้องมีการเกิดแห่งตถาคต) เก้าหมวดหมวดลงสาม-
-ยี่สิบเจ็ด ๓๑๗-๓๒๒

๓๐

ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเห็นอนิจจัง (หกหมวด,หมวดละห้า) สามสิบ ๒๙๑
 ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเบื่อหน่าย (อีกนัยหนึ่ง) หกหมวด, หมวดละห้า สามสิบ
 ๓๔๖-๓๔๘
 ธรรมมีนิमितเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ(หกหมวด,หมวดละห้า) สามสิบ ๒๙๐

๓๖

คำกล่าวที่เข้าถึงฐานะแห่งเหตุผล(กล่าวอนัตตาของอายตนะและสหคตธรรม)-
 -สามสิบหก๔๙๑
 คำกล่าวที่ไม่เข้าถึงฐานะแห่งเหตุผล (กล่าวอัตตาของอายตนะและสหคตธรรม)-
 -สามสิบหก ๔๙๐-๔๙๑
 คำอนุโมทนา ในการแสดงปฏิจกสมุปบันธรรมสิบสอง, อย่างละสามๆ,สามสิบหก
 ๕๒๐
 ตัณหาวิจริต (ประมวลโดยขันธิที่จับยึด) สามสิบหก ๑๐๕
 วัตถุ(สิ่งเป็นที่ตั้ง) แห่งความสำคัญผิดว่าอัตตา(หกหมวด,หมวดละหก)-
 -สามสิบหก๔๙๑
 วัตถุ (สิ่งเป็นที่ตั้ง) แห่งความเห็นถูกต้องว่าอนัตตา (หกหมวด,หมวดละหก)-
 -สามสิบหก๔๙๒

๔๑

ปัจจัยแห่งเวทนา (โดยพิศดาร) สีสิบเอ็ด ๑๕๔

๔๔

ญาณวัตถุ (เกี่ยวกับปฏิัจจฯ สิบเอ็ดหมวด, หมวดละสี่) สีสิบสี่ ๓๕๐

ทิวฏฐิบัญญัติปรารภอุปรัณตขันธรวม ๕ กลุ่ม, มีจำพวก สีสิบสี่ ๗๒๘

ทิวฏฐิ ๖๒ หมวดที่ ๒ มีหมวดย่อย ๕ หมวด, รวมเป็นทิวฏฐิ สีสิบสี่ ๗๕๐-๗๖๖

อุปรัณตกับปิกวาทผู้มีอุปรัณตทิวฏฐิมิประการ สีสิบสี่ ๗๕๐-๗๖๖

๕๔

อารมณ์ (แห่งนันทตะเก้าหมวด, หมวดละหก) ห้าสิบสี่ ๕๘๖-๕๘๗

๕๙

แดนเกิดดับแห่งทุกขโรชชราภณะจำแนกโดยข้อธรรมเรียงอย่าง ห้าสิบเก้า ๒๒๐-๒๒๖

๖๐

ตัณหามีแดนเกิดแดนตั้งอยู่สิบหมวด(หมวดละหก) หกสิบ ๓๐๘

ทุกขสมุทัย (ตัณหา) อาศัยเป็นไปในปิยรูปสาตรูป หกสิบ ๓๐๘

ปิยรูปสาตรูป (ที่เกิดที่ตั้งอยู่แห่งตัณหา) สิบหมวด (หมวดละหก) หกสิบ ๓๐๘

สิ่งที่ภาวะเป็นที่รักเป็นที่ยินดี (ปิยรูปสาตรูป) สิบหมวด (หมวดละหก) หกสิบ ๓๐๘

๖๒

การชนะสงครามอันสูงสุด (อนุตตรสังคามวิชัย) คือการทำลายข่ายแห่งทิวภูฏี หกสิบสอง

๗๓๑

ความรู้สึกลึกซึ้งของผู้ไม่รู้ปฏิจจจะมีผลออกมาเป็นทิวภูฏี หกสิบสอง ๗๒๓-๗๒๖

ความหวาดเสียวสิ้นคลอนแห่งจิตด้วยตัณหาคือบ่อเกิดแห่งทิวภูฏี หกสิบสอง ๗๒๓-๗๒๖

ทิวภูฏี (แต่ละอย่าง) เป็นเพียงผลแห่งความหวาดเสียวสิ้นคลอนแห่งใจของผู้มีตัณหา-

-หกสิบสอง๗๒๓-๗๒๖

ผลแห่งความไม่มีสัมมาทิวภูฏีในปฏิจจฯ ก็คือมิจฉาทิวภูฏี หกสิบสอง ๗๓๒

ผัสสะคือปัจจัยแห่งเวทนาอันให้เกิดทิวภูฏีเฉพาะอย่างตน หกสิบสอง๗๑๙-๗๒๒

วัตถุที่ทำสมณพราหมณ์ให้ตกอยู่ในข่ายแห่งทิวภูฏี หกสิบสอง ๗๒๒/๗๒๖/๗๓๐/๗๖๗

ฐานะ (การไม่มีผัสสะแล้วจะมีเวทนาอันให้เกิดทิวภูฏีเฉพาะอย่าง) หกสิบสอง

๗๑๙-๗๒๒

๗๗

ญาณวัตถุ (เกี่ยวกับปฏิจจฯสิบเอ็ดหมวด,หมวดละเจ็ด) เจ็ดสิบเจ็ด ๓๕๗

๑๐๘

ตัณหาวิจริต(ประมวลโดยกาลและขันธ) หนึ่งร้อยแปด ๑๐๕

สักกายะ(มีนัยสามเป็นไปในวัตถุที่ตั้งหกหมวด,หมวดละหก) หนึ่งร้อยแปด ๔๙๑

๒๒๐๐

อันตคาหิกทิวภูฏีสิบมีทางที่จะขยายออกไปได้โดยนัย สองพันสองร้อย ๗๑๗

หมวดคำนวณไม่ได้

การบรรลุคุณวิเศษ (ระหว่างลัทธิ) ที่ต่างกันถึงขนาดยิ่งกว่า หนึ่งต่อแสน ๕๔๓

พอสักว่าบรรลุโสดาบัน, ทุกเหลืออยู่ไม่ถึง หนึ่งโนแสน ๔๓๕/๙๗

อุปมาแห่งคุณวิเศษ (ระหว่างลัทธิ) ที่ต่างกันถึงขนาดยิ่งกว่า หนึ่งต่อแสน ๕๔๒
